

तृतीया प्रकरणम् ॥

२२३५

ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री सीतारामाभ्यां नमः ॥ हनुमते नमः ॥ उपशमप्रकरणं प्रारंभः ॥ भुधनुरचन
पातनोपशान्तिप्रथितमहाविभवस्वभावद्वयं निगमहृदयस्याहिनिष्पन्नं निजसुखबोधधनं शिवं प्र
पद्ये उत्पत्तिप्रकरणे सर्वसृष्टिः कृतितात्पर्योद्वादाय मनोधीनैव सर्वप्रपञ्चस्त्वेति दर्शितं स्थितिप्रक
रणे च सर्वजगत्स्थितिप्रतिपादककृतितात्पर्यप्रदर्शनाय मनःस्थित्यधीनैव सर्वप्रपञ्चस्थितिरिति दर्
शितं इदानीं यथागाग्मयी च बोधार्कस्यास्तंगच्छता एतस्मिन्नेजोमंडल एकीभवति स्रष्टुत्तिकाले विली
नेयत्वं पंचमिसंविशंति यथानद्यः स्पंदमांसास्समुद्रेस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय गताः कलाः पंच
दशप्रतिष्ठा एवमेवास्मपरिद्रष्टुरिमाः बोधशकलाः उक्तवायणाः पुरुषप्राप्यास्तंगच्छन्तीत्यादीनां स्रष्टु

श्री गणेशाय नमः श्री परमात्मने नमः ॥ श्री वशिष्ठ उवाच ॥ अथ स्थितिप्रकरणं दनंतरमिदं शृणु
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वीणकारियम् ॥ १ ॥ वाल्मीकि उवाच ॥ शरतारकिताकाशस्तिमितायां स संस
दि कथयत्येवमाह्लादिवशिष्टेषां वने वचः २

प्रलयसमाधि साक्षात्कारविदेहके बल्येषु प्रपञ्चोपसमाज्जीवस्वप्रहस्यभावताप्राप्तिप्रतिपादनेन प्रस
कृत्स्नैकारसारवडवस्तुल्लङ्घककृतीनामापि मनोपसमादेव सर्वप्रपञ्चोपशमेन स्वरूपप्रतिष्ठायां तात्पर्यमिति
रहस्योद्घाटनायोपशमप्रकरणमाश्रयमाणः पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संगतिं दर्शयन् विषयप्रयोजने निर्दिष्टपञ्चि
ष्यप्रवधापयन् प्रतीजानीति अथेति नान्दशखध्वनिनामभोत्थममिहोच्यते वशिष्टस्याहिकरात्रौ
विश्वामित्रसहस्यतिः अथ स्थितिप्रतिपादककृतितात्पर्यवर्णनानंतर उपसंहारबोधककृतितात्पर्य
वर्णनस्यावसरसंगतिरित्यर्थः ज्ञातं निर्वीणकारिणीति तथा च पूर्वप्रकरणप्रयोजनमेवास्मापीत्येककार्य
कसंगतिरिति दर्शिता बोद्धव्या १ शरतारकितेत्यादिकथासंदर्भः

पा०
टी०
उप० श०
१
स्तुतितायां सर्वेषां सप्रसन्नपदानां मध्याह्ने शरवानां स्व

शरदि
तारकिः संजाततारके आकाश इव
समयो विप्रचारावश्यकत्ववातद्योतनार्थः शरदि

सुमित्रे मंत्रिविशेषे दुःखशीलिते मानसो मित्रतां याते सति विकासि हृदये जाते अंशुजपद्मे प्राप्ता मीनसे सरसि
मनसि च दुःखेन शीलिते चिंतिते शोभने मित्रे स्थये मित्रतां उदये न प्रीतिकरतां याते सति तत्काले विकासि
हृदये ये जाते १२ प्रोक्तसस्त्रिवजाते धितियथा योजं विपरिणामेन सर्वत्रानुषज्यते १३ आशादिशः क
ल्याणमरखद्वमासलः बलवान् १४ मुने वशिष्ठस्य १५ अंतरयांचक्रेति रोदधे उपसंज्यहारेति या

सुमित्रे मित्रतां याते मानसो दुःखशीलिते विकासि हृदये जाते तत्काले इव पंकजे १३ तत्रस्थेषु
तथान्येषु तदा मुनिपुराजसु सुधौतचित्तरत्नेषु प्रोक्तसस्त्रिवचेत् १४ उदभूत्पूरयन्नाशाः क
ल्याणमरमासलः अपमध्यान्हशंखानामस्त्रिवोषसमस्वनः महता तेन शब्देन तिरोधानं मुने गिरिः
ययुजलिदनादेन कोकिलध्वनयो यथा १५ मुनिरंतरयांचक्रे स्वांवांचमथ संसदि जितसारो गु
णः केन महता समदीर्यते १६ मुहूर्तमात्रं विश्रम्पश्रुत्वा मध्यान्हनिस्वनं धने कोलाहलेशा
ते रामं मुनिरुवाच ह १७ रामाद्यतनमेतावदान्हिकं कथितं मया प्रातरन्यनुवक्ष्यामि वक्तव्यमस्मि
मर्दिन १८ इदं निपतितः प्राप्तः कर्तव्या तत्तदिजन्मनां मध्यान्हमुपपन्नं यत् कर्तव्यं नावसीदति
१९ त्वमप्युत्तिष्ठ सुभगः समस्ताचारसत्क्रियां आचाराचार चतुरः स्नानदानार्चनादिकं २०

वत्तजितः अभिभूतः सारः जनाह्लादकांशो यस्य तथा विधो गुणः केन महता अभिज्ञेनाभ्युदीर्यते प्र
कटीक्रीयते १६ १७ अहानिर्बृत्तमाह्निकं वक्ष्यामि वयमिति शेषः १८ मध्यान्हमध्यान्हे यदुप
पन्नं युक्तं हि जन्मनां निपतितः प्राप्तं कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति यत्तदिदं मयापि कर्तव्यमित्यन्वयः
१६ २०

अवर्णार्थित्वेनमौनस्थाः पार्थिवदयोयत्रसंसदंतरेसभामध्ये ३ ४ सन्निधानादिलासिनीनांकरांभोरुहेषु
हंसायमानेषुचामरेषुअवर्णच्युताथेसमाधिनालीनालीनेष्विवेतिनिस्पंदत्वदर्शनादुत्प्रेया मुक्तधुर्धुरा
वेषुत्यक्तकंकणकिंकिणीरवेषु वपांसेववायसास्तेषुतरोइतिसदसउपमा ५ तज्ज्देषु विचारज्ञेषु ६ तमसः
भूमावेवधनत्वादुपरितनांवरपीठत्वेनोत्प्रेयायाअचार्यागमने शिष्यउत्तिष्ठन्पीठं परित्यज्यतितदत्सूर्य

ता २

अवर्णार्थित्वमौनस्थापार्थिवेसंसदंतरे निर्वातइव निस्पंदकमलेकमलाकरे ३ विलासिनीषुसंशान्त
मदमोहवलासुच शममंतः प्रयांतीषुचिरप्रव्रजिंस्विव करांभोरुहहंसेषुली नेसुअवर्णदिव मुक्तधु
र्धुरवादेषुवायसेषुत्तराविव ५ नासाग्रपरिविभ्रान्ततर्जन्यं गुलकोटिषु विचारयत्सुविज्ञानकल्पात
ज्ञेषुराजसु ६ रामेविकाशमायाते प्रभातेइवपंकजे परित्यक्ततमःपीठेसूर्येदियइवांवरे ७ आक
र्ष्यतिवाशिष्ठीजिरोदशरथेरसात् कलापिनीवजीसूतनिर्हृदान्मुक्तवर्षणत् ८ आहृत्यसर्वभो
जाम्भोमनोम कटिचंचलं अवर्णप्रतियत्नेनसारणेमंत्रिणिस्थिते ९ वशिष्ठोक्त्यापरिज्ञातास्वात्म
नीदुकलामले लक्ष्मणेविलसद्भक्ष्येपिशिद्धावलविचक्षणे १० शत्रुघ्नेशत्रुदलनेचेतसाष्टरुतां
गते अलमानंदमापातेराकाचंद्रोयनेस्थिते ११

सोदयेपरित्यक्ततमपीठेसतीत्यर्थः ७ रसात्प्रेमाद्रभावात् तस्योपमामुक्तवर्षणदितिमुक्तवर्षणप्रयुक्ता
दाद्रीभावादितियावत् ८ यत्नेनआहृत्यपरावर्त्य स्थिते ९ शिद्धावलविचक्षणादेवविलसन्नुद्दि
स्फुरत्तलक्ष्यब्रह्मयस्यतथाभूते १० अलक्ष्मणमानंदं प्राप्ताते प्राप्ते १२ श्रीरामायनमः ॥ श्री

वा०टी०

उप०

३

3

भूमतांराज्ञांपर्वतानांचशनैः ३१ ३२ रसेव्रह्मसोजलेचविहारविज्ञानेकोविदाः ३३ प्रावर्तनमनुज्ञातदुन्मु
खास्तत्त्वतीक्षा ३४ ३५ वनास्पदाःवानप्रस्थाः ३६ ३७ ३८ ३९ तस्मादाश्रमपदेशात् ४० अधश्चरान्नागा
नसंस्तुतानांप्रशस्तानांगुणानां चरानाश्रयानितियावत् यथाक्रमं विसृज्य स्वगृहं प्रविश्येति शेषः

संततासासभोतस्थो भूभू छतसमाकुला भूतसंततिसंभ्राता सुष्टिर्न विमिवोदिता ३१ प्राणस्याथ न
पंभूपा निर्ययु र्त्पमंदिरान् शक्रचापीकृतार तैरं वुधोरिव वीचयः ३२ सुमंत्रो मंत्रिणश्चैव
वशिष्टमथ भू मिपं प्राणम्यजग्मुस्त्वानापरस विज्ञानकोविदाः ३३ वामदेवादयश्चान्ये विष्णुमित्रादयस्त
था वशिष्टपुरतः कृत्वा तस्थुरावर्ज नो न मुखाः ३४ राजादशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजं तद्विस्तृष्टा जमा
थ स्वकार्यार्थं मरिंदमः ३५ वनं वनास्पदा जग्मु व्योम व्योम निवासिनः नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाय
ते ३६ महीपतिवशिष्टाभां प्राणयात्प्राथितः प्रभुः वशिष्टसदनिनिशां विष्णुमित्रो सवाहयन् ३७ वशि
ष्टः सह विप्रैर्द्रैः पाथि वै मुनिभिस्तथा उपास्पमानो रामाद्यैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ३८ जगा मस्वाश्रमं श्रीमा
न सर्वलोक नमस्तुतः अनुयातस्तुरो धेए ब्रह्मलोकमिवाजजः ३९ तस्मात्स्वदेशाद्रामादीन् पुनर्दशि
रथात्मजान् सर्वांश्चि स र्जयामास पादोपांतेन तानसौ ४० नभश्चरान्धराणि चरानधश्चरान्विसृज्य
संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् यथाक्रमं स्वगृहं मुदारसलवांश्च कारतां दिजनवासराक्रिया ४१ इति श्री
वाशिष्ट महारामायणे मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रथमान्विकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः १॥ श्री

रामः

३

दिजजनां वासरोचितां पंचयज्ञक्रियांचकारेत्यर्थः ४१ इति श्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे टीका
यां प्रथमः सर्गः ॥ १॥ श्रीराम

मुनिना समं सदाः स भास्य सर्वजनसहितो दशरथोऽप्युत्तरस्थौ २१ अलिलोचना इति सभाया अपि विशेषणं अव
 तमध्याह्नकाले अस्ताचले स्वर्ये दियकालः करिणमुत्थानयोगपदस्याशयेनाह सध्याद्राविति पाठस्थानोपमा २२
 यतो रत्नपूणि अतः सादृश्यादरूपभेदसंध्यासमयस्य सूचनी स्मारिकेति यावत् २४ यतस्मिन्तं सविश्रांते षष्ठ्यैः आ
 हितं धुंधुमा सुकुटानामुद्रामेनीनामणि विद्योतैः शक्रचापीकृतं मवरमाकाशं वस्त्रजातवायया सा २५ कातालता
 हस्तलतानां हस्तलताणामुदलेषु पल्लवेषु चाचारुचामरलताणाः मंजरी येषां तथा विधानलेखे वेत्यर्थः २६

३१ इत्युक्ता मुनिरुत्थो समं दशरथः प्रभुः ॥ स सदा संदुराहित उदयादितदादिव २१ तयोरुत्तिष्ठतो सर्वसिभोऽस्या
 लुभकं पतामंदवातपरा मध्याह्नलिनी वालिलोचना उत्तस्थो सावतं संस्थं मंजरी इलमंडिता करिसेनेव
 संध्याद्रावलोलकरपुष्करा २३ परस्परं गसंघट्टचूणितां गदमंडिली रत्नपूणिं रूपभेदसंध्यासमय
 सूचनी २४ यतदुत्तं सविश्रांतं षष्ठ्यैः पहितं धुंधुमा सुकुटोद्दामविद्योतशक्रचापीकृतं वरा वातव्याधूत
 पुष्पे वमंदारवनमालिका कर्पूरकाणीहाररचिता मलिवारिदा कातालता हस्तलता चारुचामरमंजरी
 वनलेखे वविद्बुधवरवारणमंडिता शचकलदकभारतीकृतान्पान्पततां वरा शरदिक्कटमालेव प्रसू
 ताशेषभूमिका २८ लोलमौलिमणिप्रांतपाटलां वरकोटया संघे वा फुललीला जाकार्यसंहारकारिणी
 रत्नांशुसलिला पूरमुखपद्मानि रंतया पद्मिनी वालिलिना नूपुरारवसारसा ॥ ३०

कचंतीभिः कटकमाभिः रत्नीकृतान्पान्पमाकर्षणा ततानि विस्तृतान्पं वराण्यस्यां २७ कर्पूरकरलतां
 तात्सदृशं अनीहारे हिमिकणैः उडीयमानैः रचिताः अमलांशुभ्रवारिदा यया अतएव नीहारकाशपुष्पा
 दिभिर्विशेषभूमिका शरदिक्कटमालेव स्थिता २८ कार्याणां दिनकृत्यानामुपसंहारकारिणी ३०

वा० सी
उप०
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

चिन्ताप्रकारमेवप्रपंचयतिकिमित्यादिना १४ १५ सर्वभोग्यभोक्त्रभोगानिच्छतिदेविः पुरुषार्थविधातोभवेत्ततेऽप्रा
काशादपिविस्तीर्णे १६ किंसाधनंफलं चोक्तंस्पातत्रात्मनिविज्ञातेइतिशेषः १७ १८ दुःखोपशान्तिः सिध्यतीतिशे
षः एतानिमनोमायादिरूपाणि १९ भुञ्जतेइतिभोगाविषयास्तएवसंस्कारात्मनाद्यनीभूयचित्ताकाशावर
कत्वात् दुःखसहस्रधारावर्षित्वाच्चाभ्राणितान्पनुसृत्यभालेववलया निवेदयतीतिमालावलयाधीकृतित्त
किमिदं नामसंसारभ्रमणं किमिमेजनाः भूतानिचविचित्राणिकिमायांतिप्रयांति किं १४ मनसः कीदृशं
रूपं कथंचैतत्प्रशाम्यति मायेयं सा किमुत्पीस्पात्कथंचैव निवर्तते १५ निवृत्तयानयाकः स्पाङ्गुणेदोषो
यवाभवेत् कथमात्मनिचैवायं ततेसंकोचप्रागतः किमुक्तंस्पाद्गवनामुनिनामनसः दये किंचेद्वियज
येप्रोक्तं किमुक्तमथवात्मनि १७ जीवश्चित्तमनोमायेत्येवमादिभिराततैः रूपैरात्मैवसंसारं तनोतीममसन्मयं
१८ एभिरेवंमनोमात्रं तं लब्धैः दायं गतैः दुःखोपशान्तिरेतानिस्तुचिकित्स्थानं नः कथं भोगाभ्रमालावलया
धीवलाकामिमां कथं पृथक्करोमिपयसो धाराहंस इवाभसः भोगास्तुक्तं न शक्यते तत्पाणेन विनावयं प्रभ
वामो न विषदा महो संकटमागतः २१ मनोमात्रमिदं प्राप्तं तच्चैवेदं प्रयोजनं संपन्नं नो गिरिगुरुमौरवी
धनः शिशोरिव २२

दाणवलाकां वंकी कथं पृथक्करोमि विवेके न परावर्तयामीति यावत्पयसो दुग्धस्या धारां भागमिति यावत् २० न
नु किं विमर्शे नित्यज्युतां भोगास्तत्राह भोगा इति विषदां प्रतीकारे इति शेषः सर्वान्नाभोगत्यागे जीवना सिद्धे
स्तदर्थमित्यस्यापि भोगस्योपादाने वासना कर्तुं संकटमागतमित्यर्थः २१ संकटोत्तरमथाह मनोमात्रमिति इदं
प्राप्यमवश्यं प्राप्तात्मतत्त्वमनश्चमीयते नयेति मात्राप्रमाणं यत्तथाविधं तच्च मनः प्रस्माक इदं बाह्यमेव वि

निष्पत्ति
प्रयुज्यते येन तत्प्रयोजनं निष्पत्ति
वयं जातमिव
हस्तं तत्पुरुषार्थं भूतं च यत्तथाविधं सत्तमेव वि

भोजनिद्रादिप्रवहारवती २३ कलभः करिवः क
 रिंमिमातरयथा २३

इहान्हिकक्रियारात्रौरामस्यप्रतचित्तनं बुद्धेः प्रतार्थस्थेयीयं प्रार्थना चोपवर्पते दिनक्रमं आन्हिकं १ इ
 तिवद्वपमाणप्रकारेणचक्रुः स्वगृहेषु तथा वहिः प्रया न्युचितानीत्यर्थः २३ ४ अमरसदस्य देवालयेषु स्वेषु स
 गृहेषु च ५ दे दिवस्तनुः स्रुद्धोऽभवत् प्रष्टांगशेषत्वादष्ट मभागशेषत्वात् ७ तत्कालोचितचेष्टया पुराध
 र्मशास्त्रावलोकनादिरूपया ८ ९ तत इत्युपात्तस्य तदुत्तरकालस्य दीरोदः कामि नीर्देदीदिकात् भुजमप्र

श्रीवाल्मीकिरुवाच

ते समेत्स गृहं गत्वा राजपुत्राः शशिलिषः चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसदस्य दिनक्रमं १
 वशिष्टोराधवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः इति चक्रुः स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु सस्तुः कमलक हा
 रकुमुदोत्पलहारिषु जलाशयेषु च त्राहहं ससारसराजिषु गोभृतिलहिराण्यानि शयनान्पासनानि च
 ददुर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यंशुकानि च हेमर त्वविचित्रेषु स्वेषु चामरसदस्य आनर्चुरच्युतेशान
 हुताशाकान्दुरान् ५ पुत्रपौत्रसहृद्भ्युत्पन्धु मित्रगणैः सह तत आस्वादयामास भोजनान्युचितानि
 ६ एतस्मिन् समये चास्मिन् नगरे दिवसोऽभवत् तनुरष्टांगशेषत्वादष्टो नचमनोहरः ७ सायं तनदिनां
 तंते तत्का लोचितचेष्टया अनयन्तं शुभिः सार्धं पायादस्तं ययोरधिः ८ संध्याबुंदिरे सष्टजे युष्मै
 वायमर्षाणि येषु स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गीयामनोहराः ९ तत आभ्युदिताश्रयामा कामिनी शोकहारि
 णी दीरोदादिवमोहं द्रिचंद्रावशपापदापिनी १० शनैरास्तीर्णेषु स्वेषु कीर्णकट्टिरमुष्टिषु दीर्घेदु विवरम्पेषु
 तस्थुस्तलेषु राधवाः ११ अथ रामा दृतेन्येषां तत्र तद्व्यवहारिणी व्यतीपायशनैः श्रयामा मुहूर्तं दिवशोभ
 ना तस्थो रामस्तुतामेव वाशिष्ठीवच नावल्ली चितयनमधुरादारां करिणी कलभो यथा स्व
 मुक्तशोकहरणं न दस्य चंद्रसंगमप्रमुक्तस्तापो यशमनोऽवशपायः इति क्रमेण यमानानि १० दीर्घाभूतमिंदुमि

रम्पेषु ११ तद्व्यवहारिणी तत्कालोचितविषय

वा०टी०
उप०
५

5

पशुपुत्रधनान्नपानादीनामलाभवियोगपादिनारुदतिमूढमपिरोदननिमित्तभूतः अपंदेह एव सप्तसिद्धि
प्राप्ताग्रहं चेति व्यर्थं पूर्वदेहवासनाकामकर्मपरंपराहितो भ्रमः प्रबोधवैमल्येशरदिप्रवृत्तायावाधिकः आ
सितो मेघ इव कदा नाशमुपैष्यतीत्यर्थः ३३ उत्कटयामुमुक्षुयास्वर्गो विस्वस्यत् एव भदातीत्याह मंदारे रोतिमति
सुखानुभवः अहं याचे वांछामीति यावत् वयमित्यस्मदोदयोऽप्येति बहुवचनं ३३ इदानीममग्रादीन्निवेक्य
हण्यप्राप्यते वीतरागेत्यादिना हेमनः त्वयि पदस्थानं कंचित्करिष्यंति ३६ अहं दुःखलक्षणं न भोजि
अयं सोहं रुदन्मूढे इति व्यर्थं हितो भ्रमः शरदीवासितो मेघः कदा नाशमुपैष्यति मंदारवनलेखासु या
मतिस्सात्त्वण्यते याचेतन्यादमात्मीयं संप्राप्स्यामः कदा वयं वीतरागजनप्रोक्तानिर्मलाज्ञानदृष्टयः
कंचित्पदं त्वयि मनः करिष्यंतीति मेव दहातातमातः पुत्रेति गिरायासामहं पुनः भाजनं चितमाभूवं भोजनं
दुःखभोगिनां हेवुद्धे भागिति भ्रातर्यार्थितां पूरयाश्रुभे आवयो दुःखमोक्षाय विचारय मुने गिरः त्वं पादय
तितः प्रीत्या याचे सति सुते मते तेन भव्ये भवो ह्येभूतये सुस्थिरा भवत् ३७ वशिष्ठमुनिना प्रोक्ता विरक्ताः प्रथ
मं गिरः ततो मुमुक्षोराचारा उत्पत्तीनां क्रमः स्ततः ३८
नामजगताणां भोजनं भक्ष्यं सनसात्मा क्रंदगिरां पुनर्भाजनं माभूवमित्यन्वयः ३५ जीवबुद्धोरेकाविद्याभूत
त्वाभ्युज्जीवितसंबोधनं मुने वशिष्ठस्य ३६ सति साध्विशास्त्रसज्जनप्रसादेन पञ्चादुत्पन्नत्वात्सुते पुत्रमते
तेन प्रार्थनेन भवो ह्येदोपलक्षितदृष्टा संपदे ३७ एवं प्रार्थनया स्थिरीकृतं मतिवैराग्यप्रकरणदिकरण
चतुष्टयार्थस्मरणे क्रमान्निर्गुणैव वशिष्ठेति प्रोक्ताः मन्मुखेन वादिताः स्वयंप्रोक्ताश्चास्थितिप्रकरणं
ता गिरः ३८

रामः
५

यदित्तिनिर्वासनं सर्वविषयोपशमेपि ब्रह्माकारतामात्रावलंबनेन मनवस्थापितं शक्यतदा स्यादभिलाषितसिद्धिरिति
चित्तयन्ताह परमामितिलब्धोदयितः कांतो यथा तथा विधावालातरुणी बलध्वब्रह्माकारासती कचिदन्यभोग्नो प्रा
प्स्यति न स्मरिष्यति तस्यार्थः २३ तादृशं प्राप्नुमुक्तं तदेकदेत्यादिना संरंभः क्रोधः कौतुकं कामः प्राप्य ग्रहणं पुण्य
तदुभयकार्योणामप्युपलक्षणं २४ सप्तमभूमिका पर्यंतं सुसुखं दायया स्यात् तथा विश्रम्य जीवन्मुक्तिं स्वरं प्राप्येति याव
त् २५ आत्मनि प्रालीनं तिर्योहितं सत् २६ २७ मुमुक्षूणां प्राप्या स पदवीषु पदेषु २८ अंगानि स्त्रीपुत्रपश्वादीनि ह

परमां शान्तिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा बाले बल धेदयिता कंचित्प्राप्स्यति नो मतिः कदोपशान्तसंरंभं विगता शेषकौतु
कं प्रयायमात्मविश्रान्तं मम स्यात्सावनमनः २४ कलाकलापसंस्मरणं दृशां कादपि शीतले पदे सुसुखं विश्रम्य
भ्रमस्याभिजाजगत् कलमायेत वंरूपमुत्सृज्या लीनमात्मनि कदे व्यतिमनः शान्तिमभसीवतरंगकः २६ त
स्मातरंगाकुलितमासाम करमालिनं कदा संसारजलधिं तीर्त्वा स्यामहमज्वरः २७ कदोपशमश्रुत्वा पदवीषु वि
चक्षणा मुमुक्षूणां निवत्सामो निशोकं समदर्शनाः संतापितमसस्तांगः सर्वधा लभयंकरः संसृतिज्वर आ
दीर्घः कदा नाशमुपैष्यति निर्वातदीपलेखेव कदा चित्तं गतव्यं शममेव्यतिहेतुं ह्येस प्रकाशयनांतरं ३१
कदे द्रियाणां दुःखेभ्यः संतरिष्यति हेतुया दुरीहा दग्धदेहानि गकलंत इवाणिवान् ३२

स्तपादादीनि च धातवः स्वस्त्यादयस्तगुरुणां सादय श्रुतेभ्यः दीयमाणेभ्यो भयंकरं ३० विषाणमिमुखाक
र्षणं दुरीहाभिर्दुःश्रेष्ठाभिर्दग्धो देहो ये स्तथाविधां नीद्रियाणि विषयहेतुया कदा दुःखानि संतरिष्येतीत्यर्थः अथ
वा इन्द्रियाणिकर्तृणि दुरीहादुष्टविषयाभिलाषस्तत्प्रयुक्तानि दग्धदेहानि भाविना नाशरीराणि कर्मविषयहेतु
यादुःखेभ्यः दुःखानि परिहर्तुं कदा तरिष्येतीति योजना दुःखेभ्यः इति स्वरं दुःखतत्क्रियायामिति चोरादिकात् ३३

स्वधातेर्भविष्यन्ति लभ्यन्ति च भाववचनादिति
चलपी ३१

वा० टी०
उप०
६

समाधिसंस्थामिति पूर्वमेव स्नात्वा प्रातः कृत्यं निष्कृत्य समाधिसंस्थामिति गम्यते ५ तेरा मादयः यावत्तमः सम्पत्तः
नंदि० न भवति तावत् स्थु दे मौनं निःशब्दं यथा स्थापितं ७ पार्थिवो चित्ताचारे पि पापि विसदनमिव शोभनं शोभ
मानं ८ विनयं द्याचारं प्रियवचनाद्युपचारेण ९ १० ११ अवनतां प्रणम्य भजमत्सो १२ निर्जगाम अभिजगा
म १३ १४ १५ १६ तेषु मनिन्दपमं ७ त्रिप्रभृतिषु प्रथममुपविष्टेषु सत्सु पश्चादन्येष्वपि सर्वेषु उपविष्टस्यर्थः

समाधिसंस्थामेकांते मुनिमात्मपरायणं दूर एव ननामा सौरामो विनतकंधरः ५ तं प्रणम्य गयो तस्थुस्तस्मिं
स्ते विनयान्विताः यावत्तमः समा लूनं व्यक्तं दिङ्मुखं मंडलं राजानो राजपुत्राश्च ऋषयो ब्रह्मणस्ततः आय
पुस्तदनं ब्रह्मलोकमिवामयाः त द्वाशिष्टस्य सद नं वभ्रजनसंकुलं हस्त्यश्वरथसंवाधं पार्थिवान्चारशोभनं
८ द्वाणदशिष्टो भगवान् रविरराम समाधितः आचारेनोपचारेण जग्राह प्रणतं जनं तथा नुपातो मुनिमिवि
श्वामित्रान्वितो मुनिः आकरो हरथं श्रीमान्सहस्राब्जमिवान्जजः १० ययौर्जहं दशरथं सैन्येन सह ताकतः ब्रह्म
वशक्रनगरं समस्तसुरमालितः ११ विवेशावनतां तत्र रम्या दशरथी सभां हंसयूथानुवलितो राजहंस इवान्जि
नी १२ त्रीणितत्रपदान्पाशुतदादशरथोत्पः निर्जगाम महावीरः सिंहासनसमुत्थितः विविशुस्तेत्रामाद्या
मंत्रिपुत्राः शुभादयः वशिष्टाद्याश्च मुनयोऽऋषयो ब्रह्मणस्तथा १४ मंत्रिणश्च स मंत्राद्या सोम्याद्याश्च विप
श्रितः राजपुत्राश्च रामाद्या मंत्रिपुत्राः शुभादयः १५ अमासाद्याः प्रकृतयः सहोत्राद्या नागराः बालवाद्यास्त
थाभूत्याः पौराद्याश्चैव मालिनः १६ अथ तेऽप्युपविष्टेषु स्वेषु स्वेष्वसनेषु च सर्वेऽप्युपविष्टेषु वशिष्टोऽनुखट्ट
विषु १७ सभाकलकलेशांते मौनसंस्थेषु वंदिषु कतास्तस्थितिवातांसु सोम्येतस्मिन्सभातरे १८

सर्वेष्वेव त्यादीनां सर्वसमाप्तिपर्यंतं सर्वेषां ससम्पत्तानां मुत्तरसर्गस्थे इदं दशरथो वाक्यमुवाचे तत्र संबन्धः १७ सभायाः
कलकले कोलाहलोऽस्थितवातांस्तु परस्परं रात्रिस्तु खलवास्थिं प्रज्जप्रतिवचनावातांस्तु सतीषु १८

ति १

अ३

रामः

६

विज्ञानगर्भं सुलभं सरलं च विज्ञानगर्भैरेधिकारिभिरव्यानैर्वसुलभं सुबोधमिति वा ३६ ननु मनसः प्रा
 कप्रार्थितत्वात् तत एव प्रकरणं च लक्ष्यार्थविधारणसिद्धैः किमर्थं तद्व्यातिरेकेण पुनर्मतिः प्रार्थ्यते तत्रा
 ह कृतमतीतिमानसस्य मनसः कृतमतिनिष्ठुण्यथा स्यात्तथा शतशो यद्वस्तु विचारितं भवति तत्तुद्धिरद्वयवसातमतिरिति
 नोपैति नां जी करोति तर्हि तत्तथा विचारितमप्यफलदाह्वनं वन्नश्यते वनस्थिरीभवतीत्यर्थः ॥ अतः प्रवणेन विचा
 रिते पितृत्वे मतिर्मननं कृताध्यवसायबुद्धिरेव सततं कार्यकर्तव्यार्थविषये सा रोमुखा भवतीति मननाय च यत्त

मान २ ततः स्थितिप्रकरणं समेदृष्ट्या तस्यंदरं विज्ञानगर्भं सुलभं यथावत् स्मरेहेमते ३६ कृतमतिशतशो विचारितं य
 द्यदितदुपैति न सस्य बुद्धिः भवति तदफलशरद्भनाभं सततमतीतिरेव कार्यसारः ४० इति श्रीमोक्षोपाये

धूपशमप्र० उपदेशानुवर्णनं

द्वितीयः सर्गः २ श्रीवाल्मीकिराजोत्पैवं प्रापयात्तत्र तत योदारचितया साव्यतीया परजनी पद्मस्यार्ककांक्षि
 णः १ किंचित्तमः कडारासु किंचिदप्यरुणसु च नमो विरजतारासु दिदुसं माजितास्त्रिव २ प्रभाततूर्यघोषेण
 सममिदुसमाननः तस्थो राघवः श्रीमानपद्मः पद्माकरादिव प्रातः स्नानविधिं कृत्वा संपाद्य भ्रातृभिः पुनः
 प्रहिताल्पपरीवारो वशिष्ठसदनं ययौ ४

आर्थनं युक्तमेवेत्यर्थः ४० इति श्रीवाशिष्ठतासुर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उपः स्नानगृहायातरामप्रभृतिभिः सह वशिष्ठस्य सामायां प्रस्तावप्रात्रकीर्त्तने तत्परामस्य एव प्रापयात्तत्र प्रका
 रपाततपातिविस्तृतपाचितया १ तमोभिः कडारासु कपिशवर्णसु २ संपाद्य निबद्धसंध्याबंधनादिकमिसौचित्याज
 म्यते भ्रातृभिः प्रहितः प्रेषितः अल्पः परिवारः परिव्रज्यो यस्य भ्रातृभिः सह प्रहितः प्राप्तमोल्पः परिवारो स्याति वा

वा.टी.
उप.
७

उन्निद्राणं कोकनदानं रक्तमलानां कोमलेभ्यः कोकेभ्यः कुण्डानां मातृदत्तमृगानां आलिजालानां मरदानां सुवर्णानां यराणां
चराणैर्जनेः आदिगले दृष्टमिगलवर्णमरुतास्तामिसर्जदिलोलानां गहं प्रसद्यं नानां टांकारणीतैर्विनिर्णीतानि अभिरुता
निनिशांतानां गृहाणां गीतानि येन तथा विधेमरुतिवातिसति घंटाजिह्वाप्रेपिणलपत्राकाररचनान्मंदवा
तैरपि गृहपटलघंटावलिध्वननंदक्षिणदेशेनेपालेचप्रसिद्धं २६ चंदनामोदमिश्रेचलकुसुमरजोभि
रक्यतइत्येकस्तथाविधेऽप्रतएवसरसानांकुसुमदाम्नाउद्दामेगंधैरंकितानि स्रमितान्यभ्राणियेनतथाविधे

उन्निद्राकोकनदकोमलकोशकृष्टमृगालिजालमकरंदसुवर्णराजैः प्रापिगलेमरुतिवातिविलोलघंटा
टांकारणीतविनिर्णीतनिशांतगीते २६ अगस्तगरुधूमचंदनामोदमिश्रेसरसकुसुमदामोद्दामगंधांकि
ताभ्रोसरसिसतिवितानांभोरुहामोदलेशैश्चलकुसुमरजोकेशब्दविज्ञानभृगे २७ इति श्रीमोक्षोपायेष्टुप
शमप्रकरणेसभासंस्थानं तृतीयः सर्गः ३ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ मेघगंधीरयावाचाविश्रध्वपदसुंदरं
इदं दशरथोवाक्यमुवाचमुनिनायकं भगवन्त्यस्तनेन त्वं वाक्यसंदर्भजिन्मना कच्चिन्मुक्तोसिखेदेनतपःकाश्या
तिशायिना २

अगस्तगरुनिर्वासधुमेतानि लिङ्गातिरोहितवर्णत्वाच्छब्दैरेवाविज्ञाताननुसाक्षाद्दृष्टाभ्यगायस्मिन्कर्मणि तद्य
थास्मात्तथाविज्ञानवद्द्वानामभोरुहाणामोदलेशैः सहसरतिऊर्ध्वं प्रवहतीसतीत्यर्थः २७ इति श्रीवाशिष्ठताम
र्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे तृतीयः सर्गः ३ राजावशिष्टवाक्यानां प्रशंसा मुनिवाक्यतः रामेण चितार्थान्पामनुवादश्च
वाप्यते विश्रध्वैर्विश्वासातिशयप्रकाशकैः पदैः सुंदरं १ हस्तनेन पूर्वेषु द्युर्भवेन वाक्यसंदर्भोच्चारणजन्मनाखे
देनश्रमेण २

रामः
७

पाञ्चअतिमंदस्वरकण्ठसंनिधौजातसतिवक्षिष्य
मभितइत्यभिज्ञः परितः समयानिवकाहाप्रतियो
जयतिवक्ष्येर्द्वितीया २५

अभोजकोटरान्निर्गलिसभांविष्णुत्वितिशेषः अतएवाभोजनांपरागेषुमुक्तादामसुचंचलंयथास्यात्तथाविलोतेषुलंपु
टेषु २० मृदुषुपयंकै २१ ज्वालागतैरर्कै करैरवलोकनप्रतिपाताश्चोलानिविलोचनानियासारत्नप्रभानिक
रैःपिंगलासुकोमलोसुसुकुमारीषुप्रागुक्तासुसितचामरधारिणीषुसंत्यक्तचापललंबयथास्यात्तथामौनस्थितासु
२२ नारत्नखचितस्वजिरम्भमिषुमुक्ताफलानांप्रतिफलानिप्रतिष्ठायाः तत्प्रतिमाः अर्करश्मिराजाः उदरेयासांतथा
विधासुनानाप्रुष्याकारचित्रासुजातासुअभिनवातपवित्राएवमेइतिभ्रातिवुद्ध्याअलिकुलेषुष्यकौत्संविकीर्णेषुष्य
समूहानासादपतिप्रलभमानेअतएवम्भस्यन्मभसिमेघइवभ्रमतिसति २३ तस्मिंसत्संगमेसमाजेअप्रायलोकेव
सुरत्सुवनमालासुविशत्संभोजकोटरात् परागेषुविलोलेषुमुक्तादामसुचंचलं २४ क हत्कुसुमदोलाभ्यःप्रसू
ताभ्यःसमंततःवातिमांसलमा मोदमादायमधुरानिले २० वातायनेषुमृदुषुकुसुमाकीर्णमिषुपयंकैषुप
विष्टासुपशंपतीषुपुरंध्रिषु २१ ज्वालागतार्कैकरलोलविलोचनारत्नप्रभानिकरपिंगलकोमलासु संत्यक्तचा
पललंबंचपलासुतासुमौनस्थितासुसितचामरधारिणीषु २२ मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मिराजोदरा
स्वजिरम्भमिषुषुष्यकौटं नासादपत्यभिनवातपवित्रावुद्ध्याभ्रांतैभ्रमस्यलिकुलेनभसीवमेघे २३ पुण्यैर्वशिष्ट
गुणभिरामं २४ दिग्भ्यःपुराञ्जगगनाञ्चवनाञ्चसिद्धविद्याधरा यमुनिविप्रगणैर्वशिष्टंमौनप्रणममपितः
प्रविशत्यशब्दसोपाश्रुगौरववतासहजानवाक्ये २५
हुमतजनेप्राक्संचितैःपुण्यैर्वशिष्टवदनप्रसूतंवचनंश्रुतंतस्यसंतसाहृदिविस्तारेणप्रसूतविस्मयंउद्भूताश्रयं
यथास्यात्तथाअन्योन्यंइतिअभिमतमनल्यगुणभिरामंमृदुपदादारमुग्धवाक्यंभाव्यमानेसतीतिशेषः २४
वचनाञ्चसमागतेइतिशेषः विद्याधराणंप्रायमुनीनांअन्येषांचविप्राणंगणैर्वशिष्टं अभितःमौनप्रणम

मौनेन प्राणम्य अशब्दं विहितासंयथास्यात्तथाप्रविश
तिसति ततः जौरवतागरीयसावष्टपसभाष्येण सहसा

वा०२१०

उप०

८

युक्तिलक्षणज्योतिर्लिता यस्मादुदेति यमाश्रित्योदेति ६ दुरीहितं मानसदोषं दुर्विहितं शारीरदोषं सर्वं
समस्तेन्द्रियदोषं शीतांशोऽश्वद्राघ्रयः किरणः तेन वस्यष्टमाह लघ्मेति तनुतामल्यावशेषणं ८ रमः सि

वा३

आत्मरत्नावलोकैकदीपिकासरसालिका यस्माद्युक्तिलतोदेतिसंबन्धः सज्जनदुमः दुरीहितं दुर्वि
हितं सर्वसज्जनसक्तयः प्रमार्जयंतीसीतां शोस्तमः कांडमिवांघ्रयः ७ लघ्मालोभादयोस्माकं
संसारनिण्डामुने तवोक्त्या तनुतां याताः शरदीसितांबुदाः संकेपता वयं द्रष्टुमात्मानमपकल्मषं
रसांजनानीतदृशोजात्यधाइवकांचनं ८ संसारवासनानानामीमिहिकाहृदयांवरे प्रकृता तनु
तांगंतुल्यदुक्तिशरदेवनः १० मुनेमंदारमंजर्यस्तरंगावाम्बतांभसः नत याह्लादयंत्यंतर्पयोदा
रधियांगिरः ११

रामः

८

धरसस्ताचितैः सिद्धांजनैरानीतदृशः ब्रह्मरसाभ्यांजनेनानीतप्रत्यग्दृशश्च ९ हृदयांवरे स्थितेति शेषः स
पकवलादेवांतभूते इवार्थे गम्यमानेषु नरिवशब्दप्रयोगउल्लेखाद्योक्तनार्थः १० अम्बतांभसः ११ अम्ब

तांभोधे ११

आनंदीश्रोत्रानंदशीलः विविक्तोविशदः तमंसिअज्ञानान्यंधकारांअ ३४ इदानींचंद्राशुभोऽप्युत्कर्षमाह
अष्टर्वेतिअष्टर्वःअनाखादितष्टर्वः कारणशून्यअनंदोब्रह्मसुखंप्रयोजनंतदेवमानुषानंदादिहैरण्य

ह्यस्तनोक्तोयअनंदीविविक्तोवचसांशरणः अमृतावर्षणेनेवतेनैवाश्वासितावयं चंद्राशूवो
त्सार्यत्तमांस्यमृतनिर्मलाः अंतःशीतलयंसेतामहताममलागिरः ४ अष्टर्वान्हाददायिन्यउच्चै
स्तरपदाश्रयाः अतिमोहापहारिण्यःसुक्तयोहिमहीयसां ५

जभनिंदांतविषयसुखेभ्यउच्चस्तरंपदंतदाश्रयास्तद्विषयाः अतिमोहापहारिण्यइत्यनर्थानिचत्तिरूपं
प्रयोजनांतरंतासांमुक्तं ५

वा०टी०
उप०

हेलयाअनादरेणहतासंस्थितरूपदिष्टार्थधारणयेनतथापिविधस्यपुरुषाधमस्यनफलतीत्यर्थः २२ विविक्त
हृदयःविवेकशालिमनाःविशालवदोश्च २३ २४ विजृम्भितं प्रभावित्तारः २५ तथैवकृतमितिशेषःतदेवस्य
एमाहअपास्तेति २६ भवताकत्राउक्तलक्षणैर्नविवश्वतास्यैण्यणैर्नउक्तौउपदेशेनार्थप्रकाशनविषये
विवश्वतास्यैर्भूतेनभवतेतिसामाधिकरपंपवां आन्हादिजाड्यशीतापनयसुखकरं २७ अंतःकृतं हृदि

भूयोभूयःपरामृष्टं हृदयेसुनयो जितं प्रयोजनंफलं त्युच्चैर्नहेलाहतसंस्थितेः २२ भाजनं त्वं विविक्ता
नावचसांशुद्धिशालि नां विविक्तहृदयः कंठे मुक्तानामिवराघवे २३ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ कमलासन
पुत्रेणमुनिनासमहोजसा एववितीर्णवसुरोरामोवाक्यमुवाचह २४ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वज्ञतवैवै
तद्विजृम्भितं यदहंपरमोदारोबुद्धवान्वचनंतव पदा दिशतितत्सर्वंतथैवनतदन्यथा अपास्तनिद्रेनमया
वाक्यार्थो हृदिचिंतताः २६ भवांधकारद्वीपेभवतोक्तिविवश्वता ह्यः प्रसादितमाल्हादिवाग्रश्मिपटलंप्र
भो २७ तदतीतमदीनात्मन्सर्वमंतःकृतमया रम्पुण्यं पवित्रं चरत्नदंडमिवान्वितम् २८ हितानुबंधिहृद्यं
चपुण्यमानंदसाधनं शिरसाधियतेकैनेसिद्धैस्त्वदनुशासनं २९ प्रतिदिपंतः संसारमिहकावरणंवयं
प्रसन्नास्त्वप्रसादेनवर्षतिइववासराः ३०

कृतं अन्वितंक्रमयुक्तं २८ सर्वा निष्कहानानुबंधितान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वादनुलंघ्यपशा
सनत्वाच्चतवचनं अवशंपशिरसाप्रणम्यहृदि कार्यमित्याशयेनाह हितानुबंधीतसिद्धैर्देवभेदैर्योगिमंत्रा
दिसिद्धैः स्वतः सिद्धैः सनकादि भिर्वाकैर्न शिरसाधियते २९ स्वस्मिन्नुपदेशस्यनेकफलशंकावारयन्ना
ह प्रतिदिपंत इति निरस्यंत इत्यर्थवर्षांतरेशरदि ३०

रामः
६

यद्यदि नमहंतां जनानां ब्रह्मविदं सपर्यया जया संपात्य ययाति सा लोकं सप्रकाशं अंधास्तमो कृताः २२ आचो
धयष्ट १३ आस्थित उपविष्टः २४ २५ सर्वसिं प्राशुक्त जीवजातीनां १६ सर्वनिष्ठ वन्मायया जगद्वै एस्थित
ब्रह्म असर्वनिष्ठ पंचसत्स्थूलमसत्सूक्ष्म सत्सा सत्सत्पं वामदुक्त स्मरसिखबुध्यादृशेभ्यो वि विक्तं वेत्सेव वा १
विश्वेशात्सर्वशक्तिसंपन्ना दीश्वरात् ब्रह्मणः एवकारः सा रत्नाद्यभिमतप्रधानादिकारणवाद निरासार्थः

यद्यद्वाधवसंयांति महाजनसपर्यया दिनंतदिह सा लोकं शेषास्त्वं धादिनालयः १२ रामजाजीवप
त्राक्षप्रकृतार्थमिहावयं मुनिमावोधय पुनः प्रसादे समवस्थितं १३ इत्युक्तो भूयता तत्र रामाभिमुख
मास्थितः उवाचे दमुदारात्मा वशिष्ठो भगवान्मुनिः १४ वशिष्ठ उवाच ॥ राधवस्वकुले के दोयन्मपोक्तं महा
मते कश्चित् स्मरसिवाक्यार्थं पूर्वापरविचारितं १५ उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्त्वादिगुणभेदतः कश्चित् स्मरं
सिखीसां विभागमरिमर्देन १६ कश्चित् सर्वमसर्वं च सदसच्च सदोदितं रूपं कश्चिदविद्यायावपरमात्मनः
१७ यथे मुदिदितं विष्णु विश्वेशादेकं चेश्वरात् कश्चित् स्मरसितत्साधो साधुवादेकभाजन १८ रूपं कश्चि
दविद्यायावलाभं गुरमाततं अनंतमंतं कश्चैव सम्यक् स्मरसिखमते १९ चित्तमेव नरो नान्यदित्यत्र
तिपादितं लक्षणं दिविचारेण कश्चित् स्मरसिखाधुतम् २० वाक्यार्थ आखिलः कश्चित् त्वयारामविचारितः
हस्तनस्याविचारस्परान्नो हृदि निश्चितः २१

साधुवादाः प्रशंसा सदुपदेशा अवलात्कालव लात्संख्यया अनं तं देशे कालादिनालंत वत् २२ २०
हस्तनस्याविचारस्य अवलंब्य विवयो वाक्यार्थः विचारितो मनने परिष्कृतः २१

वा०टी०

उप०

१०

मन्ती २

प्रागुक्तलक्षणैस्तत्त्वस्थजातिभिः राजससात्विकैः शुद्धिसात्विकैश्च ३ केनोपायेन त्यज्यते तमाह ये इति पूर्वपरंपरां मूलं
परंपरां अन्येन सोम्यशृंगेनायो मूलमन्विच्छेत्सादि अतिदशितां ४ सत्कार्याणि यज्ञोदानंतपञ्चैव पावनानि विष्णो
मिति भगवद्भुक्तानि ५ स्वयमेवेति उद्धरेदात्मनात्मानमिति व्यापादिति भावः नाधिगतं ज्ञातं प्रैष्यते प्राप्यते ६
धिग १

द४

20

सत्त्वस्थजातिभिर्धर्मास्त्वाद्देशे गुणकंहितैः हलया त्यज्यते तच्छ्रमाये यत्नविबोरगैः ३ ये सत्त्वजात
यः प्राज्ञास्तथा राजससात्विकाः विचारयंति ते साधोजगत्पूर्वपरंपरां ४ शास्त्रसज्जनसत्कार्यसंगे
नोपहतेन सांसा रावलोकिनी बुद्धिजायते दीपिकोपमा ५ स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्म
ना यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ६ प्रज्ञावतां नयवतांधीराणां कुलशालिनां जात्या राज
ससत्त्वानां मुखस्त्वरथुनंदन ७ स्वयमा लोकप्राज्ञसंसारामदृष्टिषु किं सत्यं किमसत्त्वं वा भवस
त्यपरायणः ८ आदावंते च यन्नास्ति कीदृशी रामसत्यता आदावंते च यन्नि सत्यं तत्सत्यं नामनेतरत् ९

रामः

१०

त्वयि हतस्राप्ति योग्यतास्त्वेवेत्याह प्रज्ञावतामिति नयवतां प्रमाणकुशलानां ७ आलोकय विचारेण य
श्च ८ आस्तीति सत्यं सदेव सत्यं असत्तां विरुद्धं स्वभावंतद्विरुद्धं नास्ति स्वभावं कथं भवेत् स्वभावविपर्ययासा
योगादिति भावः निसंनियतसत्त्वभावं ६

उपदेशस्य कालत्रये पिहितकारितास्ति अत आह आपातेति आपाते अवकाशे मध्ये मन तानि दिध्यासनका
 ले सो भाग्यस्य अंतर्मुखता प्रयुक्तस्य शमादि संपत्तुस्वस्य अनुत्तममोक्षारब्धं फलं यत्र तथा विधं दुद कं उत्तरकालो य
 सतत् ३१ सितस्वदं शुभं च आ ल्हादितानि आनंदे करसी कृतानि शुभाशुभानि पुण्यपापानि तत्फलानि च येन
 आल्हादिताः शुभादेवाः प्रशुभाः सर्पादयश्च येन तद्वचो लक्षणं कुलमं कल्पवृक्षं पुण्यं ३२ इदानीं गुरुतीर्थं नम
 हाहृदत्वेन रूपयन्संबोधय पुनः शिष्याथेपि देशवाक्प्रवाहं प्रार्थयते सकलेति सकलशास्त्रविचारेषु विशा
 दहे प्रसूताचारपुण्यजलानां एकमहाहृतविततव्रतमां प्रतिप्रसूततां उपदेश वाक्प्रसरं भजेत्यर्थः हृदप

वसुधैव कुटुम्बकम्
 नमः ७

आपातमधुरारंभं मध्ये सो भाग्य धनं अनुत्तमफलोदकं पुण्यं तदनुशासनं ३१ विकाशिसितमम्लानमाहा
 दितशुभाशुभं तद्वचः कुलमं नित्यं श्रीमत्फलदसस्तनः ३२ सकलशास्त्रवि शारदप्रसूतपुण्यजलैकं
 महाहृद भजभूषणविततव्रतसं प्रतिप्रसूततां हतकिल्बिषसंततिः ३३ इति श्रीमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे रा
 धवप्रह्मः चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ इदमुत्तमसिद्धांतसुंदरसुंदराकृत उपशान्तिप्रकरणेष्टपुष्पाव

विश्वसारमायि
 रामराजसत्तामसि

द्वैसकलशास्त्रलक्षणानां विनाहंसादिपुद्गलानां चारैः विशारदो भवान्वितता निविस्तारतानि मुनिर्यत्र स्नातृणां हतानि कि
 ल्विषाणि येन एवं विधे प्रसूतपुण्यजलैकमहाहृदत्वं संप्रति इदानीं संततिं वाक्संता नरुपां प्रसूततां प्रवाहं भजेत्यर्थः
 मां प्रतीत्यंते पाठे मदिशुद्धयेत्यर्थः ३३ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ श्री
 अविवेकप्रवृद्धायामनोमात्रजगत्स्थितेः इहोपशमनोपायक्रमः सम्पद्युदीर्यते अवहितः सावधानचित्तः १ प्राशुक्त
 मनूद्यप्रस्तुतेन संगमयति दीर्घेति राजसतामसैः प्राशुक्तजीवैर्धायते उरुबोवा अदितिः सहीदमन्नं धियाजन
 यते कर्मभिरि त्यादिश्रुतेरिति भावः २

वा० टी० ३५० ११ भस्मनिष्कृष्टं हेममयं विविक्तमशक्यमपि हेमज्ञानात्मनः सदा हेमपरिशोधनेन तद्विवेककुशलात्मनी हेमकारस्य इदं रुक्मिणं हेममयं परिज्ञातमिति न तदत्ताभिमोहस्यावसरस्तथा अयमज्ञदृशा प्रसिद्धो मनागात्मा परिच्छिन्नजीवः चिरं विचारेण विविक्तस्यात्मनि अवगते सति अक्षयः कालादिपरिच्छेदशून्यः स्वत एव स्फुटं भवतीति कुतो मोहस्यावसर इति परेण न्वयः २० २१ अपरिज्ञातसारे पुरुषे यदि मुह्यति तर्हि मुह्यतां ना

इदं रुक्ममिदं भस्मपरिज्ञातामिति स्फुटं न यथा हेमकारस्य हेमज्ञानात्मनस्तथा २० अक्षयो यं मनागात्मा स्वत एव स्वतः न्यवगते चिरं भवतीति नरस्येह मोहस्यावसरः कुतः २१ अपरिज्ञातसारे हिमनो तर्हि यदि मुह्यते ज्ञातसारे त्वसंदिग्धमसती किल मूढता २२ हे जनाह्यपरिज्ञाता आत्मा बोधुः स्वसिद्धये परिज्ञातस्त्वनंता यस्तु राघोपशमाय च २३

मेति शेषः असती असंभावितैव किलेत्यर्थः २२ इदानीमनुक्रोशात् सर्वश्रोतृजनान्प्रत्याह हे जना इति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भवं यं भवति तत्त्वेव यं विदुषो मन्वानस्येसादि श्रुतेरिति भावः परिज्ञातस्त्विति संक्षेपात् लब्ध्वानंदी भवति सर्वान् कामानाह्यामृतः समभवत् ज्ञात्वा तं मृत्युमस्येति अ नंदं ब्रह्मणो विद्वान्निविभेति कुतः अनेत्यादि श्रुतेरिति भावः २३

आसज्जते सत्यवुध्मारज्यते १० मनोरथरचितप्रासादवन्नमोमात्रकार्यत्वादपिनसत्यताप्रसक्तिजगत्तद्वत्ताशये
नाहजायइतिप्रश्नः स्पष्टः १२ १३ प्रथमंशास्त्रसज्जनसंज्ञाभावेराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपादामित्याह पूर्वमि
तिप्रण्यतांज्ञानोदययोग्यतापादिकांविश्वदि १४ सौजन्यंनिरभिमानितायेगुरवोविज्ञानेनसर्वशास्त्ररहस्य
ज्ञानेनगुरवोऽपीयांसोपिशब्दादुपदेशकौशलेनासिष्टबोधनसमर्थोऽभवंतितेविधिनाअनुगम्याः १५
उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठंप्रशांतंध्याध्यामुनिर्गच्छतिभूतयोसमस्तस्यक्षितमसःपरस्तात्

प्राद्यंतासनायेयस्यवस्तुन्यारज्यतेमनः तस्यमुग्धपशोजंतोर्विवेकःकेनजन्यते १० जायतेमनएवेह
मनएवविवर्द्धते सम्पददर्शिनदृष्ट्यातुमनएवहिमुच्यते ११ श्रीरामउवाच ॥ ज्ञातमेतन्मयाब्रह्मन्यथा
स्मिभूवनत्रये मनएवहिसंसारिजयामरणभाजनं १२ यस्तस्योत्तरणोपायस्तन्मेब्रूहिस्वनिश्चितं हादंति
मस्त्वयाकेण राघवाणंविनाशयते १३ श्रीविश्वउवाच ॥ सर्वंराघवशास्त्रेणवैराग्येणक्रमेणचतथा
सज्जनसंज्ञेननीयतांपुण्यतांमनः १४ सौजन्योपहितंचेतो यदवैराग्यमागतं तदानुगम्यागुरवोविज्ञान
गुरवोपिये १५ तंतस्तस्योपदिष्टेनकृत्वा ध्यानाचर्चनादिकं क्रमण्यदमाप्नोति तद्यत्परमपावनं १६ विचारे
णवदातेनपश्यत्यालानमात्मना इंदुनाशीतलेनातविश्वंस्वमिवतेजसा १७ तावद्भवमहांभोधौजनस्तुल्य
वद्वह्यते विचारतद्विभ्रंतिमेतियावन्नचेतसा १८ विचारेणपरिज्ञातवस्तुनोस्पजनस्यधीः सर्वमिधः
करोत्याधीनसौम्यांभइवबालुकाः १९

दिखादिश्रुतेः प्रथमंशुरुपदिष्टमार्गेणसगुणेश्वरध्यानादिकंकृत्वा तदबुग्रहाददपमाणविचारादिक्रमेत्यर्थः १६
विश्वंकृत्स्नंइंदुनातेजसापूर्णमिव १७ चेतसाबुद्धिपूर्वेनविचारलक्षणनटयावद्विभ्रंतिस्थैर्यमेति १८ आ

वा०टी०
उप०
१२

हेमतादात्म्यापतिलक्षणपरिणतिं श्रुतवस्तुतो न याति ३२ अनुभावि त्वमनुसारित्व मनुभावित्व
त्वं च इत्यवबुध्यते मृद इति शेषः विंदुतां तद्यथा वदामि संयती वदश्यंत इति श्रुत्यनुभवसिद्धविदुसहस्राका
रताम्लानतामालिन्य ३३ यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह सुखदुःख इति तर्हि कस्यत
नाह एते इति अज्ञानमेवाज्ञानकं तस्यैव ३४ आत्ममयमाविवर्तं शांतं नित्यप्रशांतं ३५ विवर्तता

कर्ममादियथा हेम्ना श्लिष्टमेतिष्टयकस्थितं नांतः परिणतिं याति जडो देहस्तथात्मना ३२ सुख
दुःखानुभावित्वमात्मनीसवबुध्यते असत्यमेवागगने विंदुतां म्लानते यथा ३३ सुखदुःखेन
देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः एते ह्यज्ञानकस्यैव तास्मिन्नष्टेन कस्यचित् ३४ न कस्यचित् सुखं किं
चिदुःखं च न कस्यचित् सर्वमात्ममयं शांतमनंतं पश्य राघव ३५ इमायाः परिदृश्यंते वितताः सृष्टिदृष्टयः
पथं सीवितरंगास्ते पिच्छो यो म्नीव चात्मनी ३६ यथा मणिर्ददात्यालक्ष्याया स्वयमकारणं तेजो मयी स्तथै
वायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति ३७ आत्मा जगच्च समते नैकं न द्वैतमप्यसत् आभासमात्रमेवेदमित्यसंप्र
ति जंभते ३८

दृष्टांतेन दर्शयति इमा इति यो म्नि पिच्छं अर्द्धं निमित्तिताक्षस्य सृष्टीभिः मुखं शयानस्य भ्रांत्या प्रसिद्धं ३६
तेजो मयीः आत्मलक्ष्याः स्वकांती ददाति प्रसारयति प्रकारणमक्रियाया एत इति यावत् प्रयच्छति प्रसार
यति ३७ नैकं नाद्वयं न द्वैतं न नानापियतो जगद्रूपमसत् न ह्यसत्सतः अभेदो भेदो वा निरूपयितुं
शक्यत इत्यर्थः संप्रत्यज्ञानकाले ३८

रामः
१२

पुनरुक्तसमाधि विज्ञाति ३९
तृतीया ३० क

व्यक्तीकृत्य पंचकोशविवेकेन दृष्ट्या २४ व्यक्तीकरणमेव स्फुटमिति देहेनेत्यादिना अस्य चैवकारः २५ आ-
त्मावसदेही जीवश्च यथा पद्माधारमहाजलं पद्मपत्रनिविष्टं नललव-
द्भृत्सर्पः ननु मजाजलस्य पद्मपत्रोहपरिच्छेदादौ वाद्यादिनमित्तं सिद्धं पूर्यमाणः परिच्छेदेन देहो हरेण
किं निमित्तमिति चेदसकृद्द्वौ धितं पापिच्छं मन एव अतस्तन्नाशयैव यत्नः कार्पण्यसाशयेनानुक्रोश-
तिरुर्ध्वं वाहुरित्यादिना २६ दुर्वसनायं कर्तृकं कृपवन्नीलिनं कंठोरं च भोगप्रप्रेमार्गविदारभूतौ इ-

मिष्ट्रीभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना व्यक्तीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्थाभवतमाचिरं २४ देहेनास्य
नबंधो मनागेवामलात्मनः हेमजः पंकजलवने वत्तज्जलस्यापि मानवाः २५ दृष्ट्या गत्मा दृष्ट्या देही
जलपद्मलवोपमो ऊर्ध्वं वाहुरित्येव न च कश्चिच्छुण्णति मे २६ जडधर्ममिनोयावज्जतं कृप-
वत्स्थितं भोगमार्गविदारभूतं विस्मृतात्मविचारणं २७ तावत्संसारतिमिरं सेंदुना पिसवान्निना
अर्कदादशकेनापिमना अपि न भिद्यते २८ संप्रबुद्धे हि मनसि स्वां विवेचयति स्थितिं नैषमर्कोदय-
इव तमोहार्दपलायते २९ नित्यमुत्तमबोधाय योगसंप्राप्तं मनः बोधयेद्भवबोधाय भवोत्प-
त्तदुःखदः ३० यथा रजोभिर्जगन्व्यथा कमलमंबुभिः न लिप्यते हि संश्लिष्टे देहे रात्मा तथैव च ३१
द्विषे विविषेष्वाभूदं मनोयावत्स्थितं तावत्संसारतिमिरं सेंदुना सवन्निना अपिशब्दान्न दान्नमायादिस-
र्वतेजः सहितेन अर्कदादशकेनापिमना जीवदायिना भिद्यते इति परोक्षसहान्वयः २४ स्वां पारमार्थि-

स्थितिं विवेचयति प्रवृत्तादिविचित्रप्रतिसृति २६
योगो देहादितादात्म्याध्यासस्तद्गोणया प्रायाया
स्त

वा०टी०
उप०
१३

त२

म१

ओदार्यप्रकार्याण्यं दृष्टिकामतामिति यावत् आल्हादं सर्वतापोपशंस्रवं ५२ उक्तमर्थसंग्रहोपदिशंनुपसं
हसतिविश्वेति स्पष्टार्थः यदि इहः असंभ्रानुधावति तर्हि किं नमराज्यादिना परिव्राज्यमेव युक्तमिति रामाश
यमालक्ष्यह एकेति गुरुण पित्रा उपादिष्टं आज्ञप्तं एकातपत्रं राज्यं समस्तगुणरजिताः राजानो लोकाश्च
जाश्रयेन तथा विधः प्रजाश्रयेन तथा विधः सनसमयादृष्ट्या चिरं सम्पक् सुपाल यप्रारध्वत्वादवश्य

73

आत्मन्येवात्मनो दार्यं भजष्टर्ण इवाण्विः आत्मन्येवात्मनाल्हादं भजष्टर्णं दुर्विववत् ५२ विश्व
प्रपंच रचनेयमसत्यरूपानासत्यरूपमनुधावति रामतद्दः तद्दोसि शांतकलनोसिनिरा
मयोसिनित्योदितोसिभवसुंदरशांतकेशः ५३ एकातपत्रमवनौ गुरुणे पदिष्टं सम्पक् सुपाल
यचिरं समयेह दृष्ट्या राज्यं समस्तगुणरजितराजलोकास्पागोनयुक्त इह कर्मसुतापिरागः
५४ इति श्रीमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रशमोपदेशः पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

भोक्तव्येषु कर्मसु तत्फलैषु च त्यागो न युक्तः नापिरागो युक्त इत्यर्थः सत्काकर्मफलासंगं नित्ययुक्तो नि
राश्रयः कर्मण्य भिप्रवृत्तोपि नैव किंचित् करोति स इति भगवद्वचनादिति भावः ५४ इति श्रीवाशि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे टीकायां प्रशमोपदेशः पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ श्री श्री ॥ श्री

रामः
१३

४८ ४९ धराधराणि शिर इव प्रवेष्टो भूतः स इव
 धीरः ५० ५१

परमार्थस्तु भ्रान्तेरपि यद्यदुर्निरूपत्वात् ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्युक्तं दशाब्रह्मैव सर्वमित्याह समस्तमिति ३९ तत्ते
 देशिकपरिच्छेदरहिते ब्रह्मधने वस्तु कृतपरिच्छेदरहिते नित्ये कालिकपरिच्छेदशून्ये ४० वा स्तवैकत्वविरोधा
 दपिन दैतकल्पनासतीत्याह एकस्मिन्नेवेति ४१ इदानीतादृशात्मपरिचयेन तत्र विश्रातये सदा तद्भावेना
 कार्येत्याह भावयन्निति तद्रूपेण दीरोदकवत्तद्रूपाय न्नेवैव मनसा क्रज्ज्वलमये माया कौटिल्यातालिन्य
 समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैव माततं अहमत्यदिदं वान्यदिति श्रान्तिनित्यजानघ ३९ तत्ते ब्रह्मधने
 नित्ये संभवंति न कल्पनाः विद्वित्तयः यथाराशौ यथारामनसन्मया ४० एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन् पर
 मात्मनि वस्तुनिदितीया कल्पनानास्ति वन्हौ हिमकोणयिषा ४१ भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव
 चिन्मायं क्रज्ज्वलमयेत्यात्मा स्वयमात्मनि जंभते ४२ न शोकोस्ति न मोहोस्ति न जन्मास्ति न जन्म
 बान् यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भवराधव ४३ निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोजितो मन्त्रात्मवान् अदि
 तीयो विशोकात्मा विज्वरो भवराधव ४४ समः स्वस्थः स्थिरमतिशान्तशोकमना मुनिः मौनी वरमनस्व
 स्थो विज्वरो भवराधव ४५ विविक्तोऽशांत संकल्पो धीरधीर्विजिताशयः यथा प्राप्ता नुवर्ती च विज्व
 रो भवराधव ४६ कीतरागो निरायासो विमलो वीतकल्मषः नादातानपरीत्यागी विज्वरो भवराधव ४७
 विश्रांतिपदं प्रापुः प्राप्तप्राप्तव्यपूरितः पूर्णोऽतिवददृढध्वो विज्वरो भवराधव ४८ विकल्पजालनिर्मु
 क्तो मायाजुन विवर्जितः आत्मानात्मानित्यप्राप्ता विज्वरो भवराधव ४९ अनंतपारपर्यंतवपुरात्मा विदांवर
 धराधरशिरोधीतो विज्वरो भवराधव ५० यथा प्राप्ता नुभवनात्सर्वत्रानभिवांछतात्त्यागा दानं परि
 रहिते इति यावत् ४२ तद्भावापन्नस्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिदर्शयति न शोक इत्यादिना ४२ निर्द्वंद्वः शीतोष्मादि

साक्षात् विज्वरो भवराधव ५१

शरीरद्वंद्वविदोपरहितः नित्यस्वस्थितत्वात् रजस्तमः प्र
 मुक्तमानसविदोपरहितः अतएव दुभयपरिहारोपाय
 योगोऽहोमचित्तोत्तः ४४ ४५ विविक्तः अविद्यातत्कार्य

विद्याव्रतविद्योपायसर्वधामिषुमिवेतिवेएव विशेषस्यापिमुक्ताकरत्वं प्रसिद्धेः = ज्ञतापरोक्षप्राप्यज्ञानं ८
 तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्तलेदागोपक्रममाह यइतिउदेप्रसिद्धे १० दंडानिस्त्रिंशदीनिप्राङ्गलिना
 आपिधतिश्रद्धाही प्रभुतयो गुणाः ११ वेणुकीचकमारुते ह हरिध्रुवेमधुरनिधानं १२ जातमे
 वेतिवाल्पात्रभुत्वेवे तियावत् १३ एवंगुणसंपन्नौ गुरुमुखाश्चवर्णाधिकारोनाप कचित्तानामित्या
 पस्येदं जन्मपाश्रायंतमाज्जवमहामते विशांतिविद्या विमला मुक्तावेणमिवोत्तमं = प्रार्थिताह
 द्यतामेत्रीसौम्यताकरुणाज्ञता समाश्रयति तं नित्यमंतः पुरमिवांजनाः ८ यः कुर्वन्सर्वकार्यं
 त्रिपुष्टेनष्टेयतत्फलो समस्स न सर्वकार्ये पुनर्दुष्प्रतिनशो चति नमोसीवदिवायोनितत्र
 दंडानिसंज्ञायं शरदीवथनास्तत्रगुणा गच्छंति शुद्धतां ११ पेशलाचारमधुरं सर्वेवांछंति तं जनाः वे
 गुंमधुरनिधानं वनेवनमृणाइव १२ नरपश्चात्पजन्मानमेव प्रापा गुणाश्रयः जातमेवानुधावं
 तिवलाकाइववारिदं १३ ततोसौगुणसंप्रणिगुरुमेवानुगच्छति ततमेव विवेकेवैनियोजयति पावने
 १४ विचारवेशोपवताचेतसागुणशालिना देवपश्यत्यथारुजानमेकरूपमनामयं १५

१४

रामः

१४

शयेनाह तातइति एवंप्राङ्गदुक्तप्रकारेआत्मानात्मतत्त्वविवेकेउपायानुपदिश्यस्वबुध्यापिकार्ये
 मननेनियोजयतीत्यर्थः १४ एवंगुणसंपन्नस्यैवगुरुहृदयकप्रवणदिनासाक्षात्कारत्वाभंदशय
 तिविचारेति एकरूप

नारदोवाच ॥ तस्य शरीरादिभिरुचितैरभिहितं तद्विषयं तद्विषयं तद्विषयं ॥ ७ ॥

इह कर्मजतीः पूर्वमुक्ता चरमजन्मानां जीवन्मुक्त्येणु एवासौ सामान्यकर्मइव ते गुणजनि क्रमस्ववक्ष्यप्र
कृतसंबंधदर्शयितुं प्रस्तुत निरासंगविहिता प्रतिविद्धकार्यप्रकृत्या जीवन्मुक्तलक्ष्यपति इमामिति विप्रं कृ
त्स्नपरिस्पंदं अतिस्पृष्टिसदाचारप्राप्तविवहारेण परं कांतवत्संनिधिमात्रेण करोमिति ॥ प्रस्तवासनं प्रव
र्तते न त्वश इव कर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थः १ कर्मफलासंगादेवाज्ञानामनयप्राप्तिरिति दर्शयति पौरुषीमिति
पौरुषीमानुषीतनुदेहमाश्रित्य प्राप्नुयान् पिकेचिन्मूढाः एतस्या निरासंगकर्मनुष्ठानलक्षणया क्रियायां प्र
ताः कामात्मानः काम्यकर्मभिः स्वर्गमुक्ता ततः कथयानुशयावशेषेन रकमायांति २ अकर्मणि निवि

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इमं विश्वपरिस्पंदं करोमीत्यस्तवासनं प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मोमतिः १
चौरुषीतनुमाश्रित्य केचिदेतत्क्रियारताः स्वर्गान्नरकमायाति स्वर्गं च नरकात्पुनः २ केचित्कर्म
निरता विरता अपि कर्मतः नरकान्नरकं यांति दुःखादुःखं भयाभयं ३ केचित्स्ववासनातंतलवद्धाः
कर्मफलोदिताः तिर्यक्कल्यास्थावरतनुपमं तिर्यं कृतं ततः ४ केचिदात्मविदो धन्या विचा
रितमनोदृष्टाः विच्छिन्नतृष्णानिगडायांति निःकेवलं पदं ५ मुक्तकृतियुगान्पेव भुक्ता जन्मानिरा
धवः प्रसिद्धा जन्मनियो मुक्तस्तस्माद्वा जसत्तात्त्विकः ६ जातो हो कश्चिदप्येति पार्वण्यं द्रमा इव
कुटजं प्राक्सीवेन सोभायु मनुजकृतिः ७

इह कर्मणि यताः कर्मणः सकर्मणो विरताः तदा च स्मृतिः विहितस्यानुष्ठानं दत्तस्य च सेवनात् अनि
ग्रहाच्चैद्रियाणां नरः पतनमश्नुतेति ३ नरकोपमुक्तदुष्कर्मफलक्रमेण तिर्यग्योनिषु उदिताः जाताः धराज
सतामसान् शुद्धतामसां श्रौत्वा शुद्धसत्त्विकजीवानाह केचिदिति विचारितः मनोदृक्मनस्साक्षादात्मा यैस्ते निः

केवलं परमकेवल्यरूपं पदं धराजसत्तात्त्विकान्दर्शय
ति पुरेति कतिपयप्राप्ति उत्तरे तरेष्टानि सानुवजन्मानि इ

वा०टी०
उप०
१५

एकेन जन्मना बहुभिर्वा जन्मभिः सिद्धिदो मोक्षप्रापकः समुदाहृतः प्राशुक्त इत्यर्थः ३ आत्मनास्वेनैव दैपनीत
जीवजगतलविचारवता ज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ४ द्वितीयक्रमे जनकारव्याड्कामुदाहरिष्यन् भूमिकारच
यति नमः फलति ५

15

एकस्तावद् रुप्रोक्तादनुष्ठानाद्भूतैः शनैः जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः ३ द्वितीय
स्त्वासनैर्वा शुकिं चिद्युत्तचेतसा भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ४ नमः फलनिपाता
भंज्ञानसंप्रतिपत्तये तत्रैवं शृणु कृतांतं प्राक्तनं कथयामि ते ५ शृणु शुभं कथां महानुभावा
व्यपगतद्वर्षशुभाशुभागलौघाः रवपतितफलवत्यरं विवेकं चरममभाविमलं मश्रवंति ६ इति श्री
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्राकाशफलप्राप्तिक्रमस्तु च नं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ८ ॥

हे सुभग चरममभाश्चरमजन्मानो महानुभावाः पुरुषाः परं विवेकं यथारवयतितफलवत्समश्रवंति
तथा वदपमाणं कथां शृण्वित्यर्थः ६ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशोपशमप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥ ९ ॥

रामः
१५

निषेजतीत्यत्र सचित्तं मननं विकल्पेति न नोतीति १६ गुणहीनं निरुणं ब्रह्मैव यथा भवति तथा प्रबोधयंतीत्यर्थः १
 ७ उक्तमर्थसंक्षिप्पेयं संहरति प्राथितेति ते उक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मानोमा नवाः प्रथितगुणान् प्रख्यातजी
 वन्मुक्तं लक्षणगुणन्यत्नान्निषेधतदर्थित्युक्तिभिरमलधिया चित्तांतर्गतं रत्नं प्रसंगात्मानं प्रविचार्य रत्न
 परीक्षावन्मननपरीक्ष्य चित्तांतः प्रकाशं परंप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चिरं अवलोक्य साक्षादनुभूय तत्साक्षात्कार
 मात्रेण तद्भावलाभलक्षणं अमलमाया तत्कार्यं सर्वमलनिमुक्तं परमपुरुषार्थं लक्षणं गतिं उपसमीपे स्वस्था
 तनोत्ययं विचारेण चास्तु शांतं चेतसा प्रबोधनाय प्रथमं मनोमननमातरं १६ ये हि याश्चात्यजन्मा
 नस्ते हि सप्तमनोमणं प्रबोधयंति प्रथमं गुणहीनं महागुणः १७ प्रथितगुणान्सुगुरुनिवेद्य यत्नादम
 लधिया प्रविचार्य चित्तरत्नं गलितमलामुपयंति मानवास्ते परमवलोक्य चिरं प्रकाशमंतः १८ इति श्रीमो
 द्दोपायेषु पशमप्रकरणे प्रथम उपदेशः षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ श्रीवाशिष्ठ उवाच ॥ एष तावन्नमः प्रोक्तः सामान्यः स
 र्वदेहिना इममन्यं विशेषतः शृणुराजीवलोचन १ असिन् संसारसंभोजातानां देहधारिणं अपवर्ग
 दमौ रामदाविमा उत्तमौ क्रमौ ॥ २

न एव यांति लभंते नोपासकवदुत्क्रमलोकांतरंगत्वेत्यर्थः १८ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ इह खेन विचारेण किंचिदुत्पन्नं चेतसः वरपते ज्ञानसंप्राप्तिं राकाशफलपातवत् उक्तं सामा
 न्यक्रममनूद्य कस्यचिद्भाग्यवतो विनैव तद्देवोपनीते न स्वविचारमात्रेणैव सहसा सर्वगुणसंपत्सहितज्ञानोद
 यलक्षणं विशेषं दर्शयति एव इत्यादिना १ अपवर्गदमौ मोक्षफलोपहितौ इमौ उक्तवद्वयमाणौ २

द्रष्टुः चक्षुरादिद्वारा विषय प्रमादृश्येन स्रच्छंदनवनितादिविषयेण समायोगात्सन्निवर्त्तित्वात्ते प्रत्यये विष-
याकारबुद्धिर्कृतौ स्वयं प्रथमानः यश्चानंदरूपो निश्चयस्तत्तत्स्वभावमेव प्राप्नोति तत्परिशोधनेन उत्थं निरतिशय
भूतात्मना विभक्तं स्वप्राप्तमनं निस्पंद निर्विकल्पसमाधि निरस्तवाह्यातः कर्णस्यंदयथा स्थापय्या समुपास्महे निरं-
तरमनुभवामः अयं भावः विषयाकारकतौ स्वयं प्रथमानश्चानंदन विषयकौ ये जडत्वप्रसंगात्पितृकरणकृति
कोटि तेषां कारकत्वेन तच्छेषतानुभवविरोधात् तस्मात्साक्षात्कोट्यावैव साक्षेपवहि अविद्यावरणमंदीकृतचिदा-
नंदस्वभावो न्यमहंकारात्मानं कल्पयित्वा तच्छेषतामिवापन्नो विषयाकारकत्वा विभक्तं स्वानंतं चक्षुषतामिव
६१

सिद्धाञ्जलुः॥ द्रष्टुदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः

७६

नयनस्वात्मानं निरतिशयनंदं प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्त्वविचारोत्थ निरशयानंदस्वभावं समाहितेन मन-
सावयमुपास्महे एतस्यैवानंस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेर्ब्रह्मानंदस्यैवाविद्यया विषयाकारकृति
परिच्छेदेन विषयानंदतभावनादिति अथवा द्रष्टुः पुरुषस्य दृश्यवियदादेश्चवाह्याध्यात्मिके वैधर्म्यप्रविलापने
न समेपरिसिद्धसन्मात्रस्वभावे आत्यंतिकाभेदापतितत्त्वाणां दायो गात् मेलनादा रूपाद्यो गादिति व्युत्पत्तानि
विकल्पकसमाधिपरिपाकाद्वा प्रत्ययः प्रत्येयः स्वानुभावादेव विश्वसनीयः भूमानंदनिश्चयो यस्तं प्राप्नोति तत्-
त्वेन यथार्थरूपेणोत्थं प्रकटीभूतं स्वनिस्पंदसमुपास्महे इत्यर्थः अथवा द्रष्टुर्बुद्धेर्दृश्यानां विषयाणां च उप-
चयापचयजाड्यप्रियाप्रियादिरूपं

रामः

१६

जनकेन वसन्ते त्रवने हिरता क्वचित् सिद्धिगीताः शुभाश्लोकाः श्रुता इत्युपवर्णिते विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा १
अर्थिसार्थानां पाच कजनसंधानां बंधुलक्षणमाधवो वसन्तः २ भुवं विष्णुर्भुवनिव आस्थितः ३ प्रफुल्लः वाललतिकाः
यत्र प्रनुकंपाया कनमत्तो मत्तवद्विजंभमाणे अतएव कोकिलालापैः लासिनिन्दत्यतीव स्थिते मधो वसन्ते ४ सुविला
साः लता एवागनालताः अंगना अवायत्र प्रकेसरेषु उद्धामाः रजःसौगंधमकरंदकाण्यहारणसमर्थाः नलपांशुविक
रणदौमंदसुरमिसीता इति पावत् तथा विधाः माकृतात्रपत्रसानुकुंजेषु क्रीडाशैलप्रस्थप्ररुदेसु लतागृहेषु दे

वशिष्ट उवाच ॥ प्रस्तारत्तमित्सर्वपयदुद्यत्संपदुदारधीः विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् १
कल्पवृक्षोर्थिसार्थानां मित्राञ्जानां दिवाकरः माधवो बंधुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः २ द्विजकैरवशी
तां शुद्धिषतिभिरभास्करः सौजन्यरत्नजलधिभुवं विष्णुर्भुवनिव आस्थितः ३ प्रफुल्लवाललतित्वे मंजरीपिंजपुंजरे
सकदाचिन्मधोमत्तौ कोकिलालाप लासिनि ४ ययौकुसुमिताभोगसुविलासलतागनं लीलयोपव
नं कातं नदनं वासवायथा ५ तस्मिन् नवरवने रुधे केसरो हाममास्ते दूरस्थानुचरः सानुकुंजेषु विचचारह
द् अथ शुश्रावकास्मिं प्रतमालवनयुत्तमके सिद्धानामे प्रदृशपानो स्वप्रसंगादुदाहृताः विविक्तवासि
मानि तं शैलकंदरचारिणं इमाः कमलपत्रादौ गीतागीतात्मभावनाः ८ स्यात् ३

अप्रहृशपानां मंतर्हितानां स्वप्रसंगात्स्वानुमहार्थमिति यावत् ७ अतिस्मृतिपुराणेतिहासैर्गीतमात्मानं अवगमा
त्रेण भावयंति यथा स्वयमेव साक्षाद्भवति तथा कुर्वंतीति गीतात्मभावनाः स्मृतेऽपि निषदः शुश्राव ८

वा०टी०
उप०
१७

तमेवात्मानं निष्कष्य करतलमलकवर्दशयंत इवान्ने प्राहुर्द्रष्टुं दर्शनेति इष्टारि त्रिपुटीत्यागेनावस्थाद्वयनिरासः वास
नयासहेत्यनेन तत्तुतदुभयवर्जेन वासनासंभूतसौषुप्ताज्ञानस्यापि निरासउक्तः दृक्दनाच्चादुषमानसादिकर्तैः
प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षितया भासमाननित्यनेन पूर्वा सिद्धास्त्रीपुटीसाक्षीसर्वानुभवसिद्धो विविच्यदर्शितः
तमेव सवीजत्रिपुटीत्यागातुरीयमात्मानं समुपास्महेत्यर्थः १० दर्शनिप्रथमाभासे साक्षिण्ये अस्ति नास्तीति
विप्रतिपद्यंते तत्प्रत्ययितदुभयद्वयावरुद्धे साक्षिणं दर्शयंतो न्ये प्राहुर्द्वयोरिति येनावदस्ति दर्शनिप्रथमाभासः
परंतु सोपि जन्या एव न नित्य इत्याहुस्तेषां पूर्वतदाभासानां स्वप्रकाशत्वस्वविषयत्वे वा स्वमात्रभावनपरीक्षीणत्वा

अन्ये ऊचुः ॥ द्रष्टुं दर्शनि इत्या नित्यत्वा वासनयास ह दर्शनिप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे १०

अन्ये ऊचुः ॥ द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे ११

स्तुर्वेत्तरविज्ञा मास्पर्शित्वान्न तदुत्पत्त्यादिसाक्षितानिर्वहतीति तत्साक्षी अन्यः आवश्यक इति तत्पक्षमध्यग
तंतद्विरुद्धायेपि नास्तीत्याहुस्तेषां नास्तिताया अपि निः साक्षिकाया असिद्धेस्तत्पक्षसाधकत्वेन तन्मध्यग
तमित्यर्थः अथवा जगः अस्तित्वं आविर्भूतावस्थाकार्येनास्तित्वं लुप्तिरोभावावस्थाकारणं असदा इदमग्र
आसीत्ततो वै स दजायतेति श्रुतेः तयोरुभयोरयोगपद्यात्पक्षयोः साक्षिकयोरनुगतसन्मात्रेणैव मध्यग
तमित्यर्थः अथवा अस्ति नास्तीति पक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योपर्यधिष्ठानतयामध्यगतमित्यर्थः अ
तएव कल्पितनास्तित्वसाधिष्ठानास्पर्शां न्नित्यं प्रकाश्यानाभावाभावनां प्रकाशकम् ११

रामः
१७

साम्येन समात् आयोगात्संबन्धात्तदुभयांतरालिकस्तदुभयलक्षणत्वात्प्रत्ययएवानन्दइति निश्चीयंतइत्यानन्दनिश्च
 यः तं निस्पंदं सक्रियकृत्युपाधिर्मुक्तं अतएवात्मतत्त्वोत्पत्त्यस्वीययथार्थरूपेणाविर्भूतं चिदानन्दं देकरसंस्वं प्रसगा
 त्मानं समुपासाहइत्यर्थः अथवायः आत्मा आहमिति दृष्टा इदं ममेति दृष्टौ भ्रान्त्यो न्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षण
 समायोगात्प्रतीयते अनुभूयते शुनकशूकरादिभिरपीति प्रत्ययः विषयानन्द एव पुरुषार्थ इति निश्चययानुसंस
 रतिस्वास्वीय यामाप्रमावेदांतजगत्याखण्डाकारकतिस्तया आत्मतत्त्वोत्पत्त्यस्वीय पारपार्थिकरूपेणाविर्भूतं कृत्वा
 निस्पंदं निश्चलं समुपास्यहइत्यर्थः अथवायः प्रत्ययः स्वप्रकाशः आनन्देकरसः स्वरूपनिश्चयः दृष्टदृश्यसमा
 यः स न दृष्टदृशपाकारमायासद्वितोभूत्वा आगात्स्वरूपप्रच्युतो अभूत् तं आनन्दनिश्चयं चरमसाक्षात्कार

यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्पत्त्यं निस्पंदं समुपास्यहे २

कृत्यास्तदायायास्वात्मभूतैवमातयादृष्टदृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वोत्पत्त्यमित्यादिप्राग्बत अथवा दृष्टदृश्यस
 मायः अगादिति श्रुदः आत्मतदेतत्त्रयः पुत्रास्त्रयोवितास्त्रयोऽप्यस्मात्सर्वस्मादिश्रुत्यनुभवसिद्धात्मपरमप्रेमा
 स्पदत्वप्रत्युपादानंदरूपत्वेन निश्चलं योग्योपिविवेकविचारा दिप्रत्ययाभावात्तदृष्टदृश्यसमाः भोक्तृभोग्यप्रा
 याः संसारदशाः अगात् तं यस्तं यस्तं प्रयत्नैकः विवेकवैराग्यप्रवणमनना निप्रयत्नैः साक्षात्कृतं स्वेनैव स्थितं
 मिमीते परिच्छिन्नतिहिनास्ति वा सर्वे दृष्टदृश्यदेवता तमिति स्वममदात्मतत्त्वतादावेनो निस्पंदेषु नः संसारप्रश
 क्तिशंकाशून्यं सम्पश्युपये सर्वसामीप्यावधिप्रसगात्मतया प्राप्य आस्यहेति श्रामः इत्यर्थः ६

स्थितं

अजस्रमुच्चरंतं पुष्पसिंघांमदिगित्यस्तेरस्पतेर्वास्मिद्व्युत्पादनादित्यर्थः अथ वा अशेषजगदाकारसंस्थितं निप्रमाण
कलेन निर्मूलता ह्युतिशिरोवाह्यत्वाशिरस्कंहकारांतं मोहपरमार्थसंगचिदेकसरसत्वादजस्रमुच्चरंतं उदस्यचरंतं मु
धत्समभक्षयंतं वास्वं प्रत्यग्रूपमात्मा नमुपास्महे इत्यर्थः संग्रेहे तृसाधिकरस्कंदहकारादि मिति पाठः तस्य च स
रनरतिर्यगाद्येशेषशरीराकारेषु संस्थितं सशिरस्कंहकारादिहंस इति मंत्रं अजपागायत्रीरूपेण षट्शताधि
कैकविंशतिसहस्रं संख्यया अजस्रं प्रत्यहं ध्यासो ह्यसहस्रेच्चरंतमित्यर्थः उदश्चरः सकर्मकादित्यात्मनेपदवि

78

अन्ये ऊचुः ॥ संसृज्य ह दुष्टे शानं देवमन्यं प्रयांतिये ते रत्नमभिवांछन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः १४

षये लटः शत्रादेशश्छांदसः अथ वा धर्तृरूपेणापहारात्तशिष्यते प्रकारो यत्र तदशेषाकारं सो इति पदं तत्र संस्थितं
अतएव अशिरोभूतप्रथमरहितं हकारांतं हकारमात्राव शेषं अहं पदं सोहं मंत्रमिति यावत् अजस्रमुच्चरंतमित्यादि
प्राग्वत् १३ ह दुष्टे शानं अंगुष्ठमात्रः पुरुषोत्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः अंगुष्ठमात्रपुरुषो ज्योतिरिवाध
मकः दशानो भूतभयस्पस एव बाह्यस उज्ज्वल इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धमिति भावः १४

रामः

१८

यस्मिन्सर्वमिति यस्मै इदमिति द्वेदः सप्तमी विभक्तिमायुः कुमेण सर्वाः विभक्तयः कारकानां संबंधप्रातिपदिका
 र्थभेदस्य च प्रदर्शनापात्रनिर्दिष्टाः तथा च यद्ब्रह्म सर्वधारिता तस्यैवामित्वादेः सर्वपादानुनिमित्तावधिभावान्सर्वपा
 दाध्यसंप्रदानादिभावनिर्वाहत्वात्सर्वकर्तृकस्य मायया सर्वजगद्यवहारनिवहिकं सर्वस्मकं च भवति तत्सर्वधिष्ठानं
 परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवति बोधेन सर्वसम्पुष्यस्य द्रुता आत्महेतुस्यः १२ अः शिर इव प्रथमो यस्य तं प्रकारादिमित्यर्थः
 हकारो ते यस्य तं हकारीतं ग्रहपदं अशेषवस्तु प्रकाशं वेदशास्त्रादिशब्दजालं प्रकृतिभूतानामशेषवर्णानामक्षरसमा
 न्तापे प्रकारहकारांतपालनिवेशादशेषजगदाकारे सप्रपंचे ब्रह्मणि न हन्यते न हीयते इति व्युत्पत्त्या अहं व्या प्रावि

अन्ये ऊचुः ॥ यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं येतः सर्वं यस्मादिदं न्येन सर्वं यद्विस्वतस्तत्सत्यं समुपास्महे १२

अन्ये ऊचुः ॥ अशिरस्कं हकारांतः अशेषाकारसंस्थितं अजस्रमुच्चरंतं स्वतमात्मानमुपास्महे १३

लघात्तानिष्पत्त्या च निष्पद्यते अकारो यस्मिन्नि सशेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यं निष्ठायां सां अजस्रं क्रियमाणेषु
 स्ववहारेषु उच्चरंतं अहं कारोपाधिनिर्वासेन तं वर्णितं हं पदार्थं आत्मत्वे इदमेक एवाग्रासीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मा
 त्मानं उपास्महे निरंतरं भावयाम इत्यर्थः अथवा अशेषवस्तुत्वाकारसंस्थितं तं वरं ह इति हकारांतं पंचवीजप्रतिपाद्य
 पंचमहाभूतात्मकं जगत् अशिरस्कं शिरोभूतमूलाज्ञानरहितं कर्तुमिव प्रस्यस्यति वामायां तं जगदिति व्युत्प
 न्नास्य ह्रस्वनिष्पन्नं आकारशिरस्कं हकारांतं महं पदं १३

वा०टी०

उ प०

१६

नां
जीवा १

इह श्रुतवतो राजो निर्वेदाद्ब्रह्मसुखः विमर्षेनैर्यमलानामतो निर्णयइयते भीत भयिशीलः द्रुलोपे पूर्वस्पर्दीघोणिः १
स्वस्वीयं परिवारं २ स्वस्वंप्रालयं गृहं प्रति विस्मज्ज्य गृहप्रसादं प्रचलमुदयादि ३ वेदुपने अलोलाः खगानां पज्ञातफः
पद्मलानीव चंचलाः सोद्वेगभंगुरा इति यावत् लोकगतीः देहादिदृश्यपदार्थस्थितीः इदं वक्ष्यमाणप्रकारविल
लापः ४ लोकानां लोलासृजन्मजरामरणदिमालोलासृदशासृपाषाणदृष्टांतो मौखिकगोरताद्योतनार्थः ५

२२

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इति सिद्धागणो जीताः प्रकृत्यामहीपतिः विषादमाजगामाश्रुभूमीरुण्णरवादिव १
जगाम परिवारस्य माकुर्वन् स्वगृहं प्रति स्वतीरकदानुगतः सरितोद्यद्वा एवम् २ परिवारमशेषेण विस्मज्ज्य स्व
स्वमालयः एक एवासीहाग्यगृहमर्कदवाचलम् ३ तत्र प्रोदुयना लोलखणपदातिचंचलाः अलो
कयल्लोकगती विलिलापेदमाकुलाः ४ हा कष्टमतिकृष्टाः लोकलोलादशास्वयम् पाषाणे ध्विवापाषाण
अलुडामिव तादहम् ५ अपयति स्फकालस्फोप्यंशो जीयते मया तस्मिन्नावनिवध्नामिधि ज्ञामध
मचेतनम् दे कियन्मात्रमिदं नामराज्यमाजीवतं मम किमेतेन विना दुःखं तिष्ठामि हतधीर्यया ७

जीवधानोरकर्मकलेपिकालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञास्त्वकर्मणिमित्तिकात्पायनवचनाज्जीविते इति काल
कर्मनिलः तस्मिन् तादृशोऽपि जीवने भावं आशा दे आजीवितं जीवतावधिराज्यं एतेन एतावन्मात्रेण संलब्धः सन्
हतधीर्मूर्ख इव दुःखं भावि दुःखप्रतीकारचिंतं विना किं तिष्ठामीत्यर्थः अथवा एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनिष्ट
बुध्युपाधिजीवन्मुक्त इव विना दुःखं निर्दुःखं तिष्ठामि किं इति काक्वा योज्यं ७

रामः

१६

अन्ये च तत्प्राप्तौ वै एषमेव मुख्यं साधनमित्याहुः सर्वशास्त्रा इति एतत्तद् हृदयस्थं ज्ञानफलं ब्रह्म अप्रवाप्यते लभ्यते येन तत्त्वज्ञानेन
मूलमालावासनाजालजटिलहृदयग्रंथिः रसोपस्पृशपरं दृष्टानि वर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः १५ पदार्थेषु भोग्य
विषयेषु भवो नां भोगस्तृष्णा १६ अन्ये इन्द्रियनिग्रह एव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुस्तत्स्थितानिति हरिरिन्द्रः तथा च ब्रह्म
वैवर्ते एकमेकं कालकुट्टामिन्द्रियं नाशकृत्युनः तदेव शोधितं साक्षाद्विषमप्यमृतं यथेति १७ अन्ये तु उपशममुख्यं
साधनमित्यतः सर्वे तदर्थं मित्याशयेनोपसंहरति उपशमेति उपशमः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारोपरमस्तेन विद्वोपदुः

अन्ये ऊचुः ॥ सर्वशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते येन शाविषवल्लीनां मूलमाला विलीयते १५ **अन्ये ऊ-**
चुः ॥ बुद्ध्याप्यसंतवैरस्पृश्यः पदार्थेषु दुर्मतिः वद्ध्वा तिभावनां भूयो नरो नासौ सगर्दभः १६ **अन्ये ऊचुः ॥** उस्थि-
तानुस्थिताने तानिन्द्रियादीन् पुनः पुनः हन्मा द्विवेकदंडेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् १७ **अन्ये ऊचुः ॥** उपसमसुख-
माहरेपवित्रं शमवशममेति साधयेतः प्रसन्नितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय १८ इति
श्रीमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सिद्धसर्गाष्टमः ॥ ८ ॥

खोपशमवदा विभूतं प्राप्सुखं प्राहरेत्संपादयेत्तत्स्थितं विषयसुखवद्वेषहेतुः किंलुचित्प्रसादहेतुत्वात् वित्रं
शमवशतो निरिंधनाग्निवत्चेतः प्रशमं उपद्वयं प्रयाति एवं प्रशमितमनसः सुखे निरतिशयानंदे स्वके स्वीये पर-
मार्थसुखे स्थितो भूः प्रकाशं परं पराशो ह्येकमेव उक्तमां स प्रमभूः प्रकाशप्रतिष्ठा लक्षणचिराया विदेहकैवल्यावधि
भवतीत्यर्थः १८ इति श्रीमोक्षोपाये वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशोपशमप्रकरणे सिद्धाष्टमः सर्गः ८ ॥ श्रीरामः ॥

वा०टी०

उप०

२०

उक्तमेवप्रयंचतिप्रत्यब्दमित्यादिनादुःखपिंडानिदुःखनिविडानि एवार्थे लशब्दः १२ अत्र संसारेति वयत्रस्थं किंचित्कालं
दृष्टं सद्य एव नष्टं स्वराज्यादिपदं लब्धत्वात्र भावितं न चिंतितमेव हि यतः वशिष्टं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धमैद्रप्रजापत्यादि
पदमपि परामुष्टं विचारितं सहो विकेकिनां संस्थितरात्यंतिकविश्रान्तिर्यत्रास्तु तादृशं इह नास्ति वेत्यर्थः १४ हते
त्यधिद्वेपार्थं चित्तविशेषणं महतायां राज्यादिवैभवोत्कर्षे हतचित्तमहतायामिति पठेत् हतचित्तं यथास्यात्तया अहं
तायां राज्याभिमाने इति योज्यं १५ आत्मं मद्रतिसंबोधनं आत्मानि स्वस्वभावे स्थितिहतोति स ह्युक्तिसप्तम्यंतं वा योज्यम् १६

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च प्रत्यहं च प्रतिक्षणं सूरवानिदुःखपिंडानिदुःखानि लपुनः पुनः १३ परामुष्टं विशिष्टं हि दृ
ष्टं नष्टं न भावितं अत्र स्थं न तदस्तीह सतां यत्रास्तु संस्थितिः १४ अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्नियं तं त्यधः
हतचित्तमहतायां कैषा विश्वस्ततात व अरज्जुरेव बद्धो ह मयं कोस्मि कलंकितः पतितोऽस्युपरिस्थोऽपि हाम
मात्मन्महता स्थितिः १६ कस्मादकस्मान्नो होय मागतोऽर्थीमतोऽपि मै प्रसितः पिंडितालोकाभास्करां ग्रमिवां
बुद्धः १७ कइमेये महाभोगाः कइमेममवांधवाः वालोभूतभयेनेव संकेतेनाहमाकुलः १८ स्वयमेव निवध्ना
मिजरा मरणराजिणी किमिमामहमेतेषु धृतिमुद्देगकारिणी १९ यालतिष्ठत्वा सभ्य कममैतां प्रतिको ग्रहः
बुद्धुदश्रीरिवै वाहि मिथ्यैवेमुपस्थिता २०

रामः

२०

आसितः श्यामः भास्करस्य अग्रं पुरोदेशं १७ संकेतेन मम तालक्षणं संबंधकल्मसेन १८ एतेषु भोगादिषु जरा
मरणयोः राजिणी प्रियसखीमिवा नयित्री धृतिं आस्थां १९ एतां भोगवांधवदिसंपदं प्रतिकः ग्रहः आग्रहः

ननु देह एवात्मा तस्य नाशो सहैव तेन सर्वदुःखनिवृत्तिः किं न स्यात्तनेत्याह प्रादाविति कामकर्मवासनावीजमन्तरेण भोग
वैचित्र्याप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिनिषेधमोक्षशास्त्रप्रमाणानुरोधेनानादिरनन्तप्राहं न नरहेतुमात्रइत्यर्थः चित्र
लिखितेनानिन्दुनेवेन्दुबुध्यागृहीतेन बालइवालइवानात्मनैवात्मतयागृहीतेन देहेनेत्यर्थः धृतिप्राप्तासं ८ केन
जालिना ऐन्द्रजालिकेन परिमोहितोस्मि ६ वसतीति वस्तुसत्त्वं रम्यं सुखैकरूपं उदारं अपरिच्छिन्नं अत्रिममजन्यं च त
तादृशं किंचिदपि इह जगति नास्त्येवा कास्मिन्निष्ठाविश्रांतिर्यस्यास्माकिं निष्ठाभवत्विति शेषः १० ननु दूरदेशे तादृशं
वस्तु प्रसिद्धं स्यात्तनेत्याह दूरस्थमिति दूरस्थत्वेन प्रसिद्धमपि यत्किंचिदस्तु अदूरस्थमेव कुतः यद्यस्मान्मम मनसि वर्तते

प्रादावन्तेषु नन्तोहं मध्ये ये लवजीवनः बालश्चिन्नेन्दुनेवाहं किमुधा धृतिमास्थितः ८ प्रयंचरहितेनाहमिन्द्रजा
लेन्द्रजालिना हाकष्टमतिगुह्यामिकेनास्मि परमो हितः ६ यदस्तु यच्च वारम्यं यदुदारमक्षत्रिमं किंचित्तादि
ह नास्त्येव किं निष्टेहमतिर्मम १० दूरस्थमप्यदूरस्थं यन्मम मनसि वर्तते इति निश्चित्य वाह्यार्थभावनानां संस
जाम्यहं ११ लोकाजवन्वी भावः सलिलावर्तमंगुरः दृष्टोद्यपि हि दुःखाय केयमास्थासुखं प्रति १२

नेन हि मनो देहादहिर्दूरं व्रजति तथा सति दूरेण वत्सल्यगनुश्रूयेत नैह हृद्येव हि सर्वे वाह्यवस्तुबोधमनुभवन्ति तस्मादूरा
दिकल्पनाप्यतमसिमानानवास्तवीत्यनर्थ एवेति तद्वदनाया ज्येवनोपादेयेत्यर्थः ११ लोकानां जनानां भोगा
र्थधनार्जनादिप्रवृत्तिरूपः आजवन्वी भावः सलिलवर्त इव मंगुरः नश्वरः फलः जन्ममरणदिदुःखहेतुः अवहुशो
दृष्टः सुखं विषयसुखं प्रति १२

हृदि १

वा०टी०
उ प०
२१

पादपीठेपादपीठवद्रचितेषुभुवनेषुकृताःप्रतिमावद्रचितानमितावाइशानाइश्वराःब्रह्मादयोपियैःशाङ्किणःवि
ष्वादिदेहाःक्रीडनकंदुकाइवमुहुमुहुयुन्दादिबहारेषुनभस्युद्दिष्टायेःतथाविधाःमहाकल्पलक्षणकाल
रूपाःब्रह्मकपालपाणित्रातकापालिकासुद्रास्तेऽपिमहाकालेनग्रस्ताःआस्तेहेजीविताशेमयिकिवलासिन्ध
त्यसि २८ उपयांतिगच्छंतिअयास्मिन्नपिवयसियांति कृयैवायगच्छंतिअविनष्टंनित्यएकंसतरनिदेविमानं
दैकरसंवस्तुलध्वंयस्मिंस्तथाविधोवासराःअद्यापिअद्यतनकालावधिनदष्टः २९ स्वप्रत्यगात्मभूतं

पादपीठेकृतेशानाःशाङ्किःक्रीडनकंदुकाःकालकाया लिकाग्रस्ताःकिमास्थेमयिवलासि २८
अजस्रमुपयांत्येतेयांतिचाद्यापिवासराःअविनष्टैकसदस्तुदृष्टोनापापिवासराः २९ सारसाःस
रसीवैतैःसर्वस्मिन्नजनचेतसिभोगाएवस्फुरंत्यंतर्नुपददृष्टयः ३० कष्टात्कष्टतरंप्राप्तोदुःखादुः
खतरंगतःअद्यापिनविरक्तोस्मिहाधिङ्गामधमासयं ३१ येषुपेषुदृढावद्धाभावनाभव्यवस्तु
षुतानितानिबिजानिदृष्टानिकिमिहोत्तमं ३२ यन्मध्येयच्चपयंतेयदायातेमनोरमं सर्वमेवापवित्रं तदि
नाशामेध्यदूषितं ३३ येषुपेषुपदार्थेषुधृतिवध्नातिमानवः तेषुतेष्वेवतस्यायंदृष्टोनाशोदयोभूषणं ३४

रामः
२१

यत्परमंपदंतस्यदृष्टयःसाक्षात्काराः ३० रागलोभादिदूषितःतत्वादधमप्राशयोमनोयस्पतं ३१ भावनाप्री
तिःभवेषुरमणीयेषुवस्तुषुविषयेषु ३२ मध्येमनोरमंवयःपर्यंतेमनोरमोधर्मःप्रापानेमनोरमाविषयाः
३३ धृतिंआस्थांतसमानवस्पप्रसिद्धःनाशोदयोदुःखप्रादुर्भावः ३४

तेचक्रवर्तिनां दृष्टुमहतादीनां प्रसिद्धामहाविभवाः संतः सद्गुणाः सर्वमिति सामान्येन पुंसकं का धृतिरा स्या २१ वृ
हत्सङ्गाः प्राक्तनहिरण्यगर्भस्य जगन्तिभुवनानि क्व प्रपातानि मधुना निधिति शेषः २२ गलितानि कालेनेति शेषः ग
लितानि निविवायाठः साधकविवेकिनः २३ कोटिग्रहणमानं लोपलक्षणं संसारस्यादित्वात् धृतिरा स्या २४ संसार एव
रात्रिस्तमो मयत्वात् तत्र तपदुःखप्रभृते देहमये देह प्रचुरे अहंममता व्यवहारभ्रमे अस्थिति अमर्या अविवेकिनमिति या
वत् २५ अयमिति देहसंनहिते अपरोक्षता कल्पनास इति तद्विप्रकृष्टे परोक्षता कल्पना अहमिति देहे आत्मना

जं २ ते महाविभवो भोगास्ते संतः स्निधिवांधवाः सर्वस्मृतिपथं प्राप्तं वर्तमानेपिका धृतिः २१ कधनानि महीपा
नां वृक्षसङ्गाः कूर्जोति वा प्राक्तनानि प्रपातानि केयं विज्वस्तथामम २२ गलितानीदृलक्षणा एव बुद्धुदानीव वा
रिणि मांजीवितनिवद्धास्य विहसिष्यति साधकः २३ वृक्षसङ्गां कोटयो याता गताः सर्वपरंपरा प्रयाताः योऽसुव
भूपाः का धृतिर्ममजीविते २४ संसाररात्रिदुःखे चेत्स देहमये भ्रमे आस्थां चेदनुवध्नामि तत्रेमा लुधिज
स्थितिं २५ अयं सोहमि स नर्थकल्पना सत्स्वरूपिणी अहंकारपिशा चेन किमज्ञवदहं स्थितः २६ हतं हत
मिदं कस्माया पुरायतया नया पश्यन्नपि न पश्यामि रुद्धमकाया ललेखया २७

कल्पना सा त्रिविधापि असत्स्वरूप एव अतः अहंकारपिशा चेन मोहित इति शेषः अहमज्ञ इव किं किमर्थं नि
र्विचार एतावतं कालं स्थित इत्यर्थः २६ रुद्धमया द्वा मया लवभु रूतीदिरूपया काललेखया इदमायुः हतं हतं
प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुः क्षिप्तं पश्यन्नपि कृष्टान्तपश्यामि न विमृशामीत्यर्थः २७

वा०टी०
उप०
२२

प्राकृताप्रकृतिः स्वाभाविकमज्ञानं तन्मेहिताः नीरंध्रानिति विहितेति यावत् ४२ हासाद्येव योग्यादिति शेषः ४३ न नुराजत्वा
त्सर्वनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्य तव कुतो न ज्ञासस्तत्राह येवामिति ४४ चिंता अर्जनरक्षणवियोगादिना चिंतैव पर्य
वसानफलं यस्यास्तथा विधेयं पदार्थश्रीः अतस्तं किं ईहसे इहसि ४५ याः नाना रत्ना गजवाजिधनदारादिभेदेन विचि
त्राः संपदः ताश्चेच्चित्ते संभता बहुमतास्युः तत्तर्हि ता अपि महारंभाः बहुप्रयत्नेन लभ्यादुःखरक्षया अवशपायापि न्यश्नेति महा
पद इत्येवमन्ये इत्यर्थः ४६ एवं योः दारिद्र्यबंधुराज्यादिना शलक्षणः आपदोपि यदि साधुसंगतितीर्थतपःप्रबोधादि

जायते च म्रियते च प्राकृताद्दुःखजंतवः धरातैरेव नीरंध्रादुर्लभाः साधुसाधवः ४२ नीलोत्पलानिलयनाः प
रमप्रेमभूषणः हासाद्येव विलासिन्यः क्षणभंगितया स्थिता ४३ येषां निमेषाणोन्मेषैर्जगतां प्रलयोदयो तादृ
शाः पुरुषा संति मादृशां गणैव का ४४ संतिरम्यतराद्गमाः सुस्थि रादपि सुस्थिरा चिंता पर्यवसानेयं पदा
र्थश्रीः किमीहसे ४५ संपदश्च विचित्रायास्ताश्चेच्चित्तेन संभताः तत्ता अपि महारंभा हंतमन्ये महापदः ४६ आप
दोपि विचित्राया ताश्चेन्न मनसि संभताः तत्ता अपि महारंभामन्ये मनसि संपदः ४७ मनोमात्रविवर्तैस्मिजगत्स
धीदुर्भंगुरे ममेदमित्यपूर्वेयंकुतस्याद्वारमालिका ४८

प्राप एतेन विचित्राः श्रेय एवेति मनसि संभताश्चेत्ता अपि विवेकवैराग्यादि महारंभाः संपद एवमन्ये इत्यर्थः ४७
तस्मादसत्तेजगति समताभिर्व्यद्विरेव वियत विवेकात् तस्य रिक्षय एव संपदित्याशयेन जगतो ममतानहं दर्शयति
मनोमात्रेति अर्ध्वोपति विवित इंदुरिव भंगुरे भंगस्वाभावे मिथ्याभ्युपगते अद्वारमालिकापदवाक्यामिमिकावर्ण
पंक्तिः कुतस्त्या निरर्थकोति यावत् ४८

रामः
२२

अज्ञस्य उत्तरकालेपि विप्रांति प्रत्याशानास्तीत्याहभ्यः वदति रागलोभाद्यभिषध्यायापीयसीहिंसादिकृत्पाकूरतरांतत्क
 लकालेखेदकरी ३५ शेषेवयसिकलत्रांतदुपलक्षितं कुटुंबंतद्भरणदिवितपात्रार्तः वित्तार्थइति पावेकलत्रवित्तादिहा
 येनार्तः कदा किंस्वोच्छ्वाससाधनकरोति नदाच्चिदपीत्यर्थः ३६ आगमापायि आद्यंतयोरसत्तमोगकालेपि विरसंदा
 रिद्रुगवाधकादिबैषम्यैर्दूषितं असारमेव सारं सारं बुधागृहीतं किं कथा पश्यति यत्पश्यति तत्किं निमित्तमिति वा
 नर्थः ३७ ननु पुत्रदुःखेन संभिन्नमित्यादि श्रुत्युक्तलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं न स्यात्तत्राह राजसूयेति माहाकल्यांतं
 ब्रह्मादिभोग्यमपि स्वर्गमहाकालदृशा अशक्ष्यभोग्यप्रायमल्पमेव प्राप्नोति न त्वधिकमपरिच्छिन्नमित्यसार एव स
 स्वः स्वः पापीयसीमेव स्वः स्वः कूरतरामपि स्वः स्वः खेदकरी मेति दशामिह जडोजनः अज्ञानैकहतो बाल्ये यौ
 वने मदनाहतः शेषेकलत्रचित्तार्तः किं करोति कदा जडः ३६ आगमापायि विरसंदवैषम्यदूषितं असारसारं स
 सारं किंतव्यपश्यति दुर्मतिः ३७ राजसूयाश्वमेधाद्यैरिष्टायज्ञशतैरपि महाकल्यांतमप्यंशं स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकं
 ३८ कोसौ स्वर्गे स्तिभूः सोवायातालेवाप्रदेशकः न यत्राभिवंते तादुर्भ्रमर्यइवापदः ३९ निजचेतो विलब्धालाः श
 रीरद्रुमपक्षवाः आधयोवाधयश्चेतो निवार्यंते कथं किल ४० सतो सत्तास्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्भे ध्वरम्पता
 सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाभ्यहं ४१

इत्यर्थः ३८ नहवै सशरिरस्य प्रियाप्रिययोः पहतिरस्मीति श्रुतेः स्वर्गिणमप्यसुरादिपीडाश्रुतेः अननुःखा संभिन्नत्व
 मपितस्य संभवतीत्याशयेनाह कोसाविति ३९ किंच देहाभिमाने सत्याधिवाध्यार्दुनिवारत्वान्नन्वाप्यस्याविश्राविर
 स्तीत्याशयेनाह निजेति ४० मंथुरत्वदुःखग्रस्तत्वाभ्यां सर्वस्यामंगलतामेव प्रपंचयतिस न इत्यादिना सतवर्त
 मानकालभ्यस्य असत्ता नाशः ४१

वा०टी०

उ प०

२३

चि२

मनसोपिरहस्यंस्वेनज्ञातमेवेत्याहसकल्पमेवेति ५६ मनोमर्कटकृत्तिषुचापलेषुअद्यैवअद्यप्रभृति ५७ पातोअधोग
तिःउत्सातऊर्ध्वगतिःअपकर्षोत्कर्षौवाउपतापोदुःखं ५८ इतिमयात्सुनःप्राक्शोचितंततजतमेवअहमिदानीनानुरो
दिमिनशोचामीत्यर्थः ५९ कुतोनानुशोचसितत्राहप्रबुद्धोस्मीति आत्मनःस्वपारमार्थिकरूपधनस्पचोरःअपहर्ता
नकेवलं चोरत्वादेवनिहन्मिअपिहवैरित्वादपीत्याहमनसेति ६० अविद्धमलदीकृतंमुक्ताफलपदोअदिद्रितं

संकल्पमेवतन्म न्येसंकल्पोपशमेनतत् शोषयामिद्यथाशोषमेतिसंसारपादपः ५६ आकारमात्ररम्यासु
मनोमर्कटकृत्तिषु परिज्ञातास्विहायेवनरमेनाशनीकहं ५७ आशापाशशतप्रो ताःपातोत्पातोयदाय
दा संसारकृतियोभोक्तोइदानीविश्रमाम्यहं ५८ हाहतोस्मि विनष्टोस्मि मृतोस्मीतिपुनः पुनः शोचितंगतमेवा
हमिदानीनानुरोदिमि प्रबुद्धोस्मिप्रहृष्टोस्मिदृष्टोऽप्योयमात्मनः मनो नामनिहन्मेतं मनसास्मिचिरंहतः
६० एतावंतमिमंकालमनोमुक्ताफलमम अविद्धमासीदधुनाविद्धंलुण्णमहीति ६१ मनस्तुषारकणिकावि
वेकाकीतिथेनमे चिरप्रवृत्तयेनूनमचिराक्षयमेव्यति ६२ विविधैःसाधुभिःसिद्धैरहंसाधुप्रबोधितः आत्मा
नमनुगच्छामि परमानंदसाधनं ६३ आत्मानंमणिकांतेलध्वेवालो कयन्सर्व तिष्ठाभ्यस्तमितान्ये हःश
रदीवाचलेबुदः ६४

गुणंशदममादिं मुक्तापदोस्तुत्रं ६१ चिरं आनादिब्रह्मतत्वंतत्रप्रवृत्तये प्रतिष्ठार्थेऽलषारकणिकापदोचिरप्रवृ
त्तिःसदागतिर्वायुस्तत्प्राप्तयेयदाप्रापउच्छ्वंतिवायुमेवापियंतीतिश्रुतेरित्यर्थः ६२ विविधैरुपदेशैःसिद्धवि
शेषणंवाअनुगतिमात्रेणपरमानंदस्यस्वस्यैवसाधनंअभेदेयुपचारात्करणता ६४

रामः

२३

धूत्तेन १

काकतालीययोगेनकाकागमनमिवतस्मिन्सितालयत्नमिवाविचारमात्रकृतेनसंबंधेनभोग लंपटेनमनसा ४० देशका
लवस्तुकृतपाइयत्रयायाआदितासुपरिच्छिन्नासुत्रिविधितापग्रस्तत्वात्तत्रासुदीपाग्निशिखापद्मेस्पष्टम् ५० निरंतरदुःख
भोगोऽभासात्सोपिस्थात्सुखभोगविच्छिन्नाभ्यासोदुःखभोगोयदुःसहएवत्याशयेनाहवरमिति आलूनाविच्छिन्नाःसु
खदुःखपरिवर्तीयासुस्थितंस्थितिःभावेक्तः ५१ विषयसुखानांसुखतानास्तेवकिंतुदुःखविशेषरूपतैवेतियुक्त्यापपा
दयतिसंसारेति ५२ कथं तर्हि सुखत्वानुभवस्तत्रयुक्तिमाह अकृत्रिमेति खड्गात्तानुभवात्कषाधात्तानुभवःसुखमितिबहुः
काकतालीययोगेनसंपन्तायांजगत्स्थितौ धूत्तेनकाल्पिताव्यर्थहेयोपादेयभावना ४० इयत्ताच्छिन्नतत्रासुसु
खनास्तीषुदृष्टिषु काखेतास्वनुरक्तोस्मिपतंजोग्निशिखास्विव ५० वरमेकांतदाहेषुलुढनरौरवाग्निषु नलालून
विवतासुस्थितंसंसारकृत्तिषु संसारएवदुःखानांस्तीमांतकथ्यते तन्मथ्यपतितेदेहेसुखमासाद्यतेकथं ५२ अकृ
त्रिममहादुःखेसंसारेयेववस्थिताः तएतेन्यानिदुःखानिजापतेमधुराप्यलम् ५३ अहमप्यधमोत्कृष्टःकाष्ठलो
ष्ठसमस्थितिः अज्ञैरेवागतःसाम्पपरमाष्टवस्त्वभिः ५४ सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः अस्वसंसारवृ
क्षास्पमनोमूलमहांकुरः ५५

खान्येवमधुराणिसुखानिजानतेमन्यंतइत्यर्थः ५३ अलिसृष्ट्यादिप्रमाणकुशलोमेधावीविचारपटुर प्यहंपरमंअत्यं
तमेवनमृष्टानिनविचारतानिशास्त्रलोकप्रमाणवस्तूनिवैस्तेरज्ञैर्मखैःसाम्प्रतिस्यर्थः ५४ इदानींस्वस्यप्रमाणकुशलनां
संसारमूलोवधारणेनसफलयतिसहस्रेतिअंकुराःसंकल्पाःशाखादेहमुवनादयःआत्माशाखाद्यवयवीविराट्फला
निसुखदुःखे चपल्लवाःरागलोभास्तैःशालिनःशोभमानस्य ५५

तथास्नानावसरैः सेवन्ते लङ्कोला नां चामरैरथैरिभैरथैश्च सहितैश्च त्रैश्च दृष्टिताः अनेन हं ससारसनक्रपद्माविसहितसर
सीसाम्पापत्तिस्तीरभुवोर्थाङ्गमते ५ समग्रैः सुमनोभिः पुष्पैरापुष्पलैश्च दृष्टैः अनेनैः पद्मैरोषधिभिर्यवांकुरादिभि
श्च परिलुप्तैः पटलकैः प्रांतभाजैः देवैतिसंबुद्धिः अर्चनगृहादेवब्राह्मणातिथिद्वजाग्रहाः देवार्चनगृहा इत्येकपद्यं
वा ६

एतांकमलिनीतीरभुवश्च त्रैः प्रदृष्टिताः सचामररथैर्भाजैः स्नानावसरसेविना ५ समग्रसुमनः दृष्टैः रत्नौ
षधिपरिपूतेः सज्जीकृताः पटलकैः देवार्चनगृहास्तथा ६ स्नातः पवित्रहस्तश्च परिजप्याद्यमर्षणः त्वामे
वप्रेदाते देवदक्षिणार्हो द्विजव्रजः ७ लसन्नामरहस्ताभिः पाल्यन्ते परमेश्वर सज्जीकृतास्तेकांताभिः सीताभोजन
भक्षयः ८ श्रीधुमुत्तिष्ठ भद्रं ते नियतं कार्यमाचर न कालमतिवर्तते महान्तः स्वेषुकर्मसु ९ प्रतीहारयतावित्य
मुक्तवत्स्यपाथिविः तथैव चिंतयामास चित्रां संसा रसं स्थितिं १० कियन्मात्रमिदं नामराज्यं सुखमिति स्थि
तं न प्रयोजनमेतेन ममेह दक्षिणभाजिना ११ सर्वमेव परित्यज्य मिथ्या शंबरडंबरं एकांत एव तिष्ठामि शः शं
त इव वारिधिः १२ अलमेभिरस त्प्रायेर्मम भोगविजृम्भितैः सुत्कासर्वाणिकर्माणि सुखं तिष्ठा केवलं १३
चित्तचालयामेतस्माद्भोगाभ्यासकुसंश्रमात् त्यजजन्मजरा उपजालजं बालशान्तये १४

तव स्नानकाले परितोजप्याजपुष्याः अद्यमर्षणमेत्रायेना अतएव दक्षिणार्हः ७ लेपनचंदनोदकपंचादिपरि
प्लुतत्वात् स्त्रीताः ८ ९ १० ११ शंबरपदेन शं वरीमाया लक्ष्मि मिथ्या शंबरं गतुष्माजलं सत्सदृशं वा १२
१३ हे चित्तचालयं सुखवादिचलरतां सज १४

अतः परं आत्मानिष्टं कदापित्पदपासीत्याह आत्मानमिति अचले हिमवदादौ ६४ इदानीमुक्तं सक्षिप्तोपसंहर न विवेकशु
 रं न समस्यति अयमिति अयं देहो ह मिति इदं धनराज्यादिममेति स्फुरितं आततं असत्यरूपज्ञानवलादपास्यसमाध्यात्यसेन
 अतिवर्तिनं मनोरियुं निशेषहलासप्तमभूमिकाविश्रांतिलक्षणप्रशमं उपैमिप्राप्नोमि ६५ इति वाशिष्ठता ० उपशमनवमः
 सर्गः ॥ ६ ॥ दास्येन प्रार्थिते यत्र माध्याह्निकविधिक्रमेत् तूष्णीं विचारोभूयोपिन कस्यात्र वर्ण्यते प्रतीहारोदारपालः उ

अयमहमिदमाततं ममेति स्फुरितमपास्यवलादसत्यमंतः रिपुमतिवर्तिनं मनो निहतप्रशममुपैमिनमोस्तुते विवे
 कः ६५ इति वाशिष्ठमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जनकवितर्कः नवमः सर्गः ॥ ६ ॥ श्रीवाशिष्ठ उवाच ॥ इति चित्त
 यतस्तस्य पुरसंप्रविशेषह प्रतीहारः यरोभानो संपदनाग्र इवाकणः १ प्रतीहार उवाच ॥ देवदोस्तम्भविश्रांतसंस्तवसुधा म ३
 भर संपादयोत्तिष्ठदिनव्यापारन्यपतोचिरं २ एताकुसुमकर्पूरकुंकुमांबुधदाः स्त्रियः स्नानभूमौ स्थिताः सज्जान
 योमूर्तिषु वा इव ३ एता कमलकल्हारकानश्रांतषट्पदा कला कमलिनीपाशरचितांशुकमंडपाः ४

पसर्गस्य च अमनुष्ये बहुले पिति दीर्घः १ दोस्तंभयोर्विश्रांतसमस्तवसुधाभरो यस्य न्यपतायाः उचितं अनुसृतं २ तत्र सा
 मग्रीसिद्धिमाह एता इत्यादिना कमलनीपाशैः सपद्म विष्णुज्जुभिः रचिताः परितः आरुनिर्मिताः कनकचित्रांशुकमंडपाः
 यास्तथैविधाः अतएव एताः कबुरवर्णाः कमलिन्याः कमलवत्याः सरस्यास्तीरभुव इति परेणान्वयः ४

अकृतेन उपेक्षाणेन कश्चन अनर्थ इति शेषः अक्रियया उपेक्षाया प्राप्तिदुःखं असन्नायं मायामयं मिथ्येवेति यावत् २५ युक्ताशा
स्त्रविहिताः अयुक्तालोकप्राप्ताः २६ पूर्वपूर्व व्यवहारक्रमप्राप्ताः अस्पृष्टितां वास्तु अयं देहशुष्पति तत्किं साधु आवश्यकं
नेत्यर्थः २७ काये प्रारब्धकर्मणि नीतौ पुण्यपापा नुदयलक्षणैः फलैः समौ २८ तत्कुतस्तत्राह कर्मजा स्वित्कृतकृतम
प्यकृतं भुक्तमप्यमुक्तमित्यपि योजं २९ पुरुषस्यांतर्गत् एव निश्चयः कर्ता भोक्तेति वा असौ पुरुषः सर्वसुखदेहादिक्रियासु
तन्मयतां स्वनिश्चितार्थमयतामुपैतीति वस्तुस्थिति सां प्रतंतमेव मधीरनामयं कर्तुं भोक्तृता रोगशून्यं आसप
दं ग्राहता आविष्ठात्तद्वद्वनिश्चयासंपन्नेत्यर्थः अतः अंतश्चित्कृतफलावश्यं भावाय पुनर्जन्मादिप्राप्तिशंका नि

ना १

२५

नममेहकृतेनार्थेनाकृतेनेहकश्चन क्रियया क्रियया वापि यन्प्राप्तं तदसन्मयं २५ अकुर्वतः कुर्वतो वा युक्ता
युक्ताः क्रियाममनामिवांछतितमस्त्रीहयदुपादेयतां गतं २६ तदुत्थायक्रमप्राप्तां कायोयं प्रकृतां क्रियां क
रोत्वस्पृष्टितां गतुं किमयं साधुशुष्पति स्थिते मनसि निष्कामे समे विगतं रंजने कायावयवजौ कापैस्विदास्पंदौ
फले समौ २७ कर्मजा सुफलप्रीयुमनसो कर्तुं भोक्तृते तास्मिन् प्रशान्तिमापाते कृतमप्यकृतं नृणां २८ यो नि
श्रयोतः पुरुषस्फुटक्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति अनामयं मे पदमाहता धीरधीरतामंतरलं त्यजामि ३० इति श्री
मोक्षोपाये वृषशमप्रकरणे निष्ठापरिश्रयसर्गः ॥ १० श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इति संचित्यजनको यथा प्राप्ता
क्रियामसौ प्रसक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा १

प ३

मित्रांश्चानिष्टप्राप्तिविज्ञाननिमित्तां च अधीरतां अलं अन्यंतमेव त्यजामीत्यर्थः ३० इति वाशिष्ठता० सोपशम० प्रकर
णे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ कृतान्हिकस्पराजोत्रनिशांते वार्यते पुनः विवेके बहुभिश्चित्रैः स्वचितप्रबोधनं असक्तः
कर्तुं त्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणसंशयरहितः १

रामः

२५

पासदशासु विद्याविषयाभिलातत्याप्ति तदुपभोगतदनुस्मरणदिरूपासु संश्रमं सुखलवा स्वादंश्रांति उत्साहं वा १५ भो
गाशयाप्रचतंसतभोगाशक्ति कुंटीभावा ल्लोकशास्त्रादिभयाच्च निवृत्तं सत १६ ततः कृत्रिमसुखानामनर्थवीजत्वा
द्येनहेलनाप्रकृत्रिमाप्रतिभवति तंहेलंयतलभस्वेतियावत् १७ १८ चित्तक त्रिषु चित्तानुवर्तनेषु १९ जनजीवितं
प्राप्तिजीवननिदानं येनजाता जीवन्तीति श्रुतेः २० २१ अपिवाकार्यमिति शेषः यत्किल उदितं जन्मप्राप्तं तनात्वि

सु२

दशासु स्वासयास्वेव संश्रयं चित्तपश्यसि ताभ्य एवाभिरचितं परमंदुःखमेव्यसि १५ प्रकृतं सत्तं सद्योभ
य श्रिरंचिरभोगभूमिं सर्वसु चित्तात्पुंनगच्छसि १६ तस्यात्यापालमनया लघुपाभोगचितया भव
सकृत्रिमात्मात्मात्पुत्र्येनाभिषततंततः १७ इतिसंचित्यजनकस्तु ह्यमीमेव बभूवह शांतचापलचेतस्त्वास्मि
पिकर्मापितोपमः १८ प्रतीहरोपिनोवाच गौरवेण भयेन च पु नर्वाक्यं प्रहीयानां चित्तक त्रिषु शिदितः १९ लक्ष्मी
मथ द्वाणं स्थित्वा जनको जनजीवितं पुनः स चित्तयामास मनसा शमशालिना २० किमुपादेयमस्तीह यत्नात्सं
साधयाम्यहं कस्मिन्वस्तु निवध्नामि धृति नाशविवर्जित २१ किमेक्रिया परतया किमे निःक्रिययापि वा न
तदस्ति विताशेन वज्रितं यत्किलोदितं २२ क्रियावानक्रियोवास्तुका योयमसदुत्थितः ममस्थितस्य मुद्धस्य चि
तः कानाममे द्वातिः २३ नाभिवां द्वापसप्राप्तं न तजामहं स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामियन्माया स्तितदस्तु मे २४

शेनवर्जितं नास्ति जन्मभावस्य विनाशनियमादिति भावः २२ सद्यस्थितस्य देहचलनाचलनदशोऽस्त्यरूपस्थितेः
चित्तः चिन्मात्रस्वभावस्य २३ यन्ममप्रारध्वोपनीतमस्ति तदेवास्तु न बाह्यं किंचिदित्यर्थः २४
यानंदरूपमातरमस्ति तदेवास्तु न बाह्यं किंचिदित्यर्थः २४

वा० धी० ननु सति सत्संबंधे कथं तत्र युक्तं वैषम्यं वज्रनि संभवस्तत्राह मनागपीति १२ हेमनः त्वं असत् एतत्तदृश्यं च न
उप० सत् अप्यर्थ एवकारः अतः द्वयोरपि विंध्यापुत्रं वपुष्यपोरिवासतोः सतोः निःस्वरूपस्थितिकयोः सं
२६ वंध इत्युत्तरावली उक्तिः अपर्याप्राप्त्यर्थे वेत्यर्थः १३ यदि मन्यसे न ह मसत् सत्यं त्राले चाहं दृश्यमेवा सदि
तितथापि न संबंधघटनेत्याह असदिति मय्यजीवयोः सदा मृतजीवतोः १४ द्वयोरपि सत्त्वमेव नासत्त्वकस्य
चिदपीति कल्पे विकल्पाप्यवियोगाभावाच्च हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह चित्तेति हे चित्तत्वं इति छेदः १५ महातमा

मनागपि न संबंधस्तदृश्येन वस्तुना अविद्यमानरूपेण संबंधः कोयमीदृशः १२ असत्त्वमेतच्च न स
द्वयोरबासतोः सतोः संबंध इति त्रिषमपूर्वे वात्सरावली १३ असदेतन्न सत्त्वे त्वत्तथापि किल स
दर संज्ञः सदसतोः कीदृज्बदत्वं मय्यजीवयोः १४ चित्तत्वमथ दृश्यं च दृश्यवदिसन्नये सदास्थिते
तत्प्रसरः कुतो हर्षविषादयोः १५ तस्मान्महाधिमुच्यं मूकमुल्लासमाहर संज्ञां वधिमाविष्टां
त्यजाभ्यामिमांस्थितिं १६ कंडुकालातवद्यर्थमात्मनेव परिज्वलत् मामोहमलमासो घमंस्तं गच्छ
सन्मते १७ नतदिहास्ति समुन्नतमुत्तमं ब्रजसिंघेन परंपरिपूर्णाता तदवलं व्यवलादतिधीरतां ज
हि हि चंचलतां शटरेमनः १८ इति मोक्षोपाये १००० चित्तानुशासनं सर्गः ११ ॥ ॥

धिं विषादं मूकं तूष्णीं भूतं सत् आत्मस्वरूपस्थितौ उत्साहं आहरसमाध्यभासेन संपादय संसृद्धं संतोभो वि
ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानं अं वधिं १६ कंडुकालात इमुत्सवेषु जनको तु कोच्यमाणो यद्रव्यरचितं कंडुकाकारं आलातप
त्रंतद्वित्वतएव ज्वलत्पुनः पुनरुज्ज्वलति मोहं अलमिति वामोहलक्षणं मलमिति वा १७ इह दृश्यवर्गमध्ये

ननु सति सत्संबंधे कथं तत्र युक्तं वैषम्यं वज्रनि संभवस्तत्राह मनागपीति १२ हेमनः त्वं असत् एतत्तदृश्यं च न
उप० सत् अप्यर्थ एवकारः अतः द्वयोरपि विंध्यापुत्रं वपुष्यपोरिवासतोः सतोः निःस्वरूपस्थितिकयोः सं
२६ वंध इत्युत्तरावली उक्तिः अपर्याप्राप्त्यर्थे वेत्यर्थः १३ यदि मन्यसे न ह मसत् सत्यं त्राले चाहं दृश्यमेवा सदि
तितथापि न संबंधघटनेत्याह असदिति मय्यजीवयोः सदा मृतजीवतोः १४ द्वयोरपि सत्त्वमेव नासत्त्वकस्य
चिदपीति कल्पे विकल्पाप्यवियोगाभावाच्च हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह चित्तेति हे चित्तत्वं इति छेदः १५ महातमा

इदं मे इष्टमिदं मे निश्चितिकल्पनामिति भूताः वासनाः सुषुप्तवदिति स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानाभावे जाग्रत्सुषुप्त
योर्विशेषाभावादिति भावः २ आर्याणां पूज्यानां देवब्राह्मणादीनां आवर्तने पूजादानादिना समाधानं ग्रहः का
यमाह्निकं ३ ससारसंसारहितं कृत्वा इत्थं वक्ष्यमाणदिशा ४ शांतं निर्विघ्ने पंसारभूतमात्ममुखं ५ अनंताधित्व
मसंख्यव्यथाशालितं आयासिमाप्नोसित्वं ७ यतो जन्मसंसारसंख्यो विषयचिन्ताजालविकल्पो ह्या इति पूर्व
एतान्वयः ८ हे सुंदरविवेकिन् इमां संसारसंख्यं समसुखं च तुल्यतुल्यमाशेषं बुद्ध्या कः सार इति परीक्ष स्वतरला

संपाद्य त इहं कार्यं कार्यविजनिपूर्वकं अनयद्वर्तरी मे कांतये वधानलीलया ३ मनः समरसं कृत्वा संशं
तविषयश्रमं सर्वयंक्षी यमाणायामित्यं चेत्तमबोधयत् ४ चित्तचंचलसंसारआत्मनो न सुखायते
शममेहि शमाद्धांतं सुखं सारमवाप्यते ५ यथा यथा विकल्पो घानसंकल्पसिंहलया तथा तथैव ति
स्फारत्वं संसारस्तव चिंतया ६ शतशः खल्वभायाति शेकेन विटपीयथा अनंताधित्वमप्यासि शब्देभो
गेह्या तथा ७ चिन्ताजालविलासोत्था जन्मसंसारसंख्यः तस्मात्सत्कविचिन्तात्वं चिन्तामुपशमं न ज ॥
संसारसंख्यं तरला मिमां तुल्य सुंदर अस्यां चेत्सारमाप्नोषितदेता मे वसंश्रयं ८ आस्थां मस्यां परित्यज्य
दृश्यदर्शनिला लसाम् मेतद्गुहाणामुचस्वेदया विहरेदया इदं दृश्यं मसत्सदाप्यदेत्वस्तमुपेतुवा सा

मित्यनेन प्रवृत्त्याहिते पदः खजटिलत्वाच्च नान्यत्र सार इति सूचितं ८ यस्यादियमसारात् स्यात्स्यामास्थोपरित्यज्य
एतदसारदृश्यदर्शनयोग्यमवतदिति दर्शनिला लसाम् म्रियं मागृहाण अप्रियं च दर्शनं हं मिति द्वेषां नामुच किं न भ
यस्याक्षी स्वात्ममात्रदया आत्मकामः समुद्वेष्टयात्वे रं विरह ९ असंयागवियमानं सुखदुःखसाधनमुदनुसा
प्रतंसत् विद्यमानं अस्तेनाशमुपेतुवा मातदागममायायाप्रयुतो हर्षविषादलक्षणविषमतांगद्वत्ययः ११

वा० टी०
उप०

२७
प्रासया २८

२७

इत्येतत्कुशलायतिः प्रज्ञातया यथस्य

मानमेर्गुण दोषविचेष्टितैरस्तं स्वश्रेयनिरोधानं उदये पुनस्तदा विभवं चनेति वास्ये श्चाराज्योत्येः अर्थान
चेर्न हृष्यति न ग्लायतीति व्यक्रमेणान्वयः ११ न किंचिदपि करोति अकृत्रात्मनस्तत्वादित्यर्थः तदेवाह स
तिष्ठतीति १२ भावनाः रागादिवासनाः १३ वासनास्तथा फलमाह भविष्यमिति वासनावशात् पूर्वतिरानुसंधा
नं तेन प्राक्तना निष्कादिषु द्वेषप्रणामिप्रियाचरैरागः ततः प्रवृत्तिरिति सर्वनिर्घप्रसक्तिः वर्तमानमात्रदर्श

नास्तमेति न चोदेति गुण दोषविचेष्टितैः अर्थानर्थैः साराज्योत्येर्न ग्लायति न हृष्यति ११ कुर्वन्निपिक
रोत्येष न किंचिदपि कुत्रचित् सति स्थत्येव सततं सर्वदेवांतरैरिति च १२ सुषुप्तावस्थितस्यैव जनकस्य मही
पतेः भावनाः सर्वभावेभ्यः सर्वैषैवात्मागताः १३ भविष्यमानुसंधत्तेनानीतं चिंतयेत्यसौ वर्तमा
नमिमेवं तु हसन्नेवानुवर्तत १४ स्वविचारवशेनैव तेन तामरसक्षणा प्राप्तं प्राप्तमशेषशेषरामनेतरयेष्ट
या तावत्तावत्त्वकेनैव चेतसा ग्रविचार्यते यावद्यावद्विचाराणां सीमांतः समवाप्यते १५ न तदुरो
र्न शास्त्रार्थोत्तराणां प्रागुक्तेषु यत्साधुसंगमभुदिता विचारविशदादृष्टः १७ सुंदर्यत्विनयावद्वाप
शेषेव वयस्यया पदमासंघतराममननामक्रिययान्यथा १८

नंतु हः स्वस्यापुत्रयानाप्रियतानुसंधानमिति सहजानंदानुवृत्त्या हसन्नेवेत्यर्थः आत्मानोपक्रमवीजं स्मा
रयन्नुपसंहरति स्वविचारेति शेषोया निरवशेषेण प्रादां ज्ञानमात्रेया विस्मृतकंठचामी कुरवल्हृच्चांतेन जन
केन तया फलपयंति विचारः कायोनांतरा निर्वेदाद्भयइत्याह तावदिति प्रविचारयेदित्यर्थः १६ गुर्वीदीनां
साधनानामसाधनत्ववादे विचारप्राधान्यबोधनार्थः अपश्यवोवा अग्रे जो अश्वेभ्यः पशवोरो अश्वाम

इति श्री कृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनस्य शोकोत्थं प्रवृत्तं चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः

वर्णितेन कस्याञ्च जीवन्मुक्ततया स्थितिः विचारस्तो योऽपि जन्ममहात्म्यमपि विस्तृतात् ननु मोहग्रहं पूर्ववदि
तदित्यर्थः आनन्दरूपिणो हर्षस्यानेषु लघुमाविवसेत्यानि विज्ञेयस्थितिर्यत्किञ्चिन्निति अवासीति किञ्चिदविश
षणां २ तन्निमित्ताने तत्काले पस्थिते दृष्टेः स्थितिः अलं वृत्तावस्थितः ३ अनारतविकेकेन सदा विचारवृत्तासनात्
न अनारदित्वभावप्राप्तिकलंकं अहंममाभिमानमालिनां राजसंज्ञागुणो न धर्माभिप्रसंजितं ४ अनन्ताभमपरि
क्षिन्नब्रह्माकारं ५ विज्ञेयैर्गंधपटलैश्च अनारदव्यक्तिकाल्या असंपादिरंजनाभेदा अंशवः

श्रीवशिष्ट उवाच ॥ एवं विचार्यंस्तत्र त्वराज्जनकोनप चकारादिलकार्पोलीनमुमोहचधारधीः १
नमनः प्रोत्सलासास्यक्वचिद्वनंदरूपिण केवलं सुषुप्तसंस्थसदेव व्यवतिष्ठतः २ ततः प्रभृत्यसोदृश्यं
नांजहार नवात्पजत केवलं विगता शंकवर्तमनेत्यवस्थितः ३ अनारतविकेकेन तेन सदा सनातनं पुनः
कलंकं नैवाप्तमनरेणो न राजसं ४ स्वविवेकानुसंधानादिति तस्य महीपतेः सम्पूज्यमानमन्ताभमलं विम
लतां यथा ५ अनारदव्यक्तिकाल्यां शुश्रिवात्मा विगताभयः उदयाय दृढाकाशे तस्य व्याप्तीवभास्करः ६
सदृशसिद्धि लाभावाश्रित्य क्रोसमवस्थितान् आत्मशून्यानन्तात्मा सर्वभूतात्मको विदः ७ प्रहृष्टानव
भौवासौ क्वचिन्नसुखं स्थितः प्रकृतेः अवहारत्वात् सदेव सभमानसः ८ जीवन्मुक्तो बभूव सौ ततः प्रभ
तिमानद जनको ज्यरठजानी ज्ञातलोकयणवरः ९ राजकुर्वन् विदहानो जनजीवितं नेव हर्षविषादा

प्रकाशायत्यविगता देहभेदनिरोधप्रयुक्ता आश्रयादुःखानियुक्त्य ६ निश्चिन्तो चिदात्मनिसमवा स्थितान् ध्य
स्तान् अतएव परमार्थदृशा आत्मभूतान् ७ प्रकृतेर्भाषयाः सर्वव्यवहाररूपत्वादसंगात्मा संस्पर्श दिशनात्म

वा० ११०
उप०
२८

यः यादशः यलज्जोगः सतादशः तथा च नाधिकः अगोस्तीत्यर्थः २६ सर्वेषां दुःखानां दुर्दृष्टानां सीमांतं
परमावधिं २७ एवं प्रजाकोशस्यापि सर्वसंपदिविधित्वमिति दर्शयति स्वर्गादिति यत्समवाप्यते सुखमिति
शेषः स्वर्गो कादपिरित्यादिपाताला नीतिनारदः जगद्वृत्तसदं मध्ये पातालेभ्यः समागत इति पौराणि

२८

यएवलयः क्रियते वाद्योपेपिजनेजनेः सएवपलः कर्तव्यः पूर्वप्रज्ञा विवर्द्धने २६ सामांतं स
वदुः खानामापदं कोशमुत्तमं बीजं संसाररक्षाणां प्रज्ञा माधं विनाशयेत् २७ स्वर्गाद्यध्वचपा
तालाद्राज्याद्यत्सवाप्यते सत्समापद्यते सर्वप्रज्ञाकाशा महात्मना २८ प्रज्ञयोनीयति भोमात्रात्मा
त्संसारसागरात् नदानेन च वातीये तपसान च राधव २९ यत्प्राप्तां संपदं देवी भूमिचरा न
रा । प्रज्ञापरणलताया ज्ञस्तस्फलं स्वादु समुत्थितं ३० प्रज्ञयानखरालूनमतवारणा ए च ध्याः जंबु
के विजिताः सिंहासिंहै बरिणका इव ३१ सामान्यै रभिपूतवप्राप्तं प्रज्ञावशान्नरैः स्वर्गापवर्गयो
गपत्वं प्रज्ञेस्पैव हृदयपते ३२ प्रज्ञया वादिनः सर्वस्वविकल्पविलासिनः जायंति सुभटप्रज्ञाख्यात्र
राव्यतिभीरवः ३३ चिंतामणि रियं प्रज्ञाहृत्कोशस्याविवेकिनः फलंकल्पलतेवैषा चिंतितं सं

प्रयच्छति ३४

कवचनात्पातालेपि सुखातिशयः प्रसिद्धः २८ आत्मते कदुःखत्वेऽपि प्रज्ञैकफलमित्याह प्रज्ञप्रेतिदा
नतपः प्रभृतीनामल्पपापं सयफलत्वा दिति भावः २९ यच्चान्यत्स्वर्गादिदानादिकर्मणां फलतदपि प्रज्ञा
फलमेवेत्याह यदिति भूमिचरा अपितराः देवी नमः अरत्वादिलक्षणं तं प्राप्ता इति यत्तदपीत्यर्थः ३० ३१ ३२

पदं १

सुभटप्रख्यान्वाद्भरा नितियावत् ३५

२८

तत्त्वोऽप्रपञ्चवाहेऽद्वैतं दिव्यमहत्तत्त्वमिदं तिलि
रायसोऽभाः सप्रभद्विक्ताः कललितद्वयमल्लाननि
वर्हणान्नमं प्रालम्बान्नफल्लतीत्यर्थः २५

जाड्यमज्ञानंतत्त्वज्ञानमाध्यतमः २६ ताभ्योविपन्नदोषः प्रज्ञायानावातीर्षतेजनैरितिप्रसिद्धं २० पेलवाम्बुदुला
 प्राविलस्यकलालेशः उपलंत्तणविशेषं २१ असहायः गर्वादिसहायशून्यः विशास्त्रः शास्त्रश्रवणशून्योपि
 इयमपिप्रसंसार्यमेवानुक्तः प्राचार्याद्वैवविद्याविदित्तासाधिसंप्रापयेदित्यादिश्रुतिविरोधात्तूहैरामपेल
 वात्ज्ञानमात्रवाधेत्येनातिकोमलात् २२ लोकोपिप्रज्ञावतोमंत्र्यादेर्वलंतस्वधः प्रावलयंप्रसिद्धमित्याहप्र

यस्योच्चलति तीक्ष्णायार्वापरिविवादिणी प्रज्ञादीपशिखाजालुजाड्यां धृतं नवाधते १६ दुस्त
रायातिपदो दुःखकलोलसंकुलाः तीर्थते प्रज्ञाताभ्यो नचापद्रोमहामते २० प्रज्ञाविरहितं मू
ढमापदल्यामेवाधते येनवाचानिलकलास्यारदीनमिवोत्पं २१ प्रज्ञावानसहायोपि मिश्रास्त्रो
प्यस्मिन् न उत्तरत्येव संसारसागराद्रामपेलवात् २२ प्रज्ञावानसहायोपि कार्यंतिमधिगच्छति दुः
प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि न श्रपति २३ शास्त्रसङ्गनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वविवर्द्धयेत् कृकसंरक्ष
णारम्भैः फलप्राप्तौ लतामिव २४ प्रज्ञावलवत्तु नरलः काले सत्कार्यपादपः फलं फलत्यति

ज्ञावातिप्रधानं बहुतरसनाद्वलभ्रव्योपिसन्नश्रपति अथवा प्रज्ञाचरमसात्ताकारवृत्तिस्तद्वानात्मा
सर्वेषां कार्यप्रपञ्चानामंतं बाधसर्वेषां भवश्रपक त्वव्यपुरुषार्थानामंतं अवधिं परमपुरुषार्थं च अधिगच्छ
तिदुःप्रज्ञो मोहस्तु सर्वप्रपञ्चसंतानलक्षणे कार्यजातभासा धतन्मूलत्वात् प्रधानंसदपि ज्ञानमात्रेण न श्रपती
तर्पणः ज्ञाज्ञपक्षे भेदेन वा योज्य २३ प्रज्ञा तर्हि केनोपायेन लभ्याते चोह शस्त्रेति २४ प्रज्ञावलभेव बहुलं लय
स्य तथा विधः सत्कार्यसत्कर्मप्राक्तनभाग्यंतल्लक्षणः पादपः भासः सूर्यप्रकाशः सयथाभक्तपक्षकर्मणा

वा० टी०
उप०
२६

२९

रजसापूरुषप्रगलसंभवात्सत्वेनविचित प्रसादोपचयद्राजससात्विकारवत्सत्वेकेनकाशफलवातज्ञान
प्राप्तावप्यधिकाद्रिणइतिभावः २ तेकथंप्राप्नुवंतितदाह तावतावदिति सत्वोपचयाद्यावदात्माआत्मनिप्रसीदति
तावतावद्रजसोविषंभशक्त्याइंद्रियादीनपुनः पुनर्विजितेत्यर्थः ३ अध्यात्माधिकारात् सर्वेषां देवानामिंद्रियाणां
मीशेशानिदेवपरमात्मनिस्थपमालोकितेसति ४ मोहवीजानां दुवसिनानां मुखः मुखिवदंतदेहसंग्रहकाः चित्त
क्षेत्रेऽप्यमानाप्रविविधानां माध्यात्मिकादिभिन्नानामापदांडः खानां वृक्षयः वृक्षिवदकस्मान्सर्वतः सारायेत्रकु
येहिपाश्चात्त्यजन्मानः प्राज्ञाराजससात्विकाः प्राप्नुवंतीत्यर्थंप्राप्यंतेजनका इव २ तावतावदिति त्वारातीनि
द्रियाख्यान्मुनः पुनः यावदात्मात्मने वायमात्मन्प्रसीदति ३ प्रसन्नेसर्वेदेवदेवेशपरमात्मनि स्थय
मालोकितेसर्वाः स्वीयंतेदुःखदृश्यः मुखयोमोहवीजानां वृक्षयोगोविधापदां कुदृश्यः सयंयंतिदृष्टे
तस्मिन्परावरे ४ सदाजनकवद्रामसर्वोर्भवदात्मना प्रज्ञयासानमालक्षलक्ष्मीवानुत्थितोभव ६ नित्य
मंतर्विचारस्यपश्यतश्चंचलंजगत् जनकस्यैवकालेनस्थयमालाप्रसीदति ७ नदेवंनचकर्मणिनधना
विनवाधवाः शरणंभवतीतानां स्वप्रयंलाहृणाम् ८
इत्ययः अहंभ्रतादिप्रत्ययलक्षणां हृदयः ग्रंथयः पराः मानुषानंदादिहैरण्यगर्भनंदांताः सुरलोकाश्चराः मना
यस्माज्जयाविधेतथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयगुंथिष्विद्धंतेसर्वसंशयाः स्वीयंतेचास्पकार्याणीतस्मिन्नुपेपरावरेवति
५ प्रज्ञयाविवेकबुद्ध्या आत्मानंस्वसर्वोर्भवतु सर्वजगदुत्पद्यधियानंदब्रह्मातदात्मनाआलक्ष्यसाक्षादनुभवेपरम
पुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमः सर्वोत्कृष्टोभवेत्यर्थः ६ इदानीमात्मप्रसादोपायविचारखमुरव्यइत्याहनित्यमिति चंचलं

विचारस्यापि

२६

शिक्षितः को नु कानयनशिक्षावान्केवर्तः ३५ धीरेवसम्पत्तिविवेकवैराग्यादिसन्मार्गयो जिताचेत्सारं न पति असम्पक्
रागद्वेषलोभाद्यसन्मार्गयो जिता नु प्रापदं न पति प्रापयतीत्यर्थः ३६ आशा तृप्ता तत्पत्नीयागताः लोभमोहक्रोधचिंताद
यस्तेभ्य इत्येतादोषाः द्वेषचिंताविषादादयः संनद्धं वर्म नद्धं ३७ सम्पूर्णदोषतत्त्वविवेकेन दृश्यते सम्पक्दर्शनियस्यतः

भव्यस्तरतिसंसारं प्रज्ञया यो हते धर्मः शिक्षितः पारमाप्रोति नवानाप्रोत्य शिक्षितः धीस्सम्पुज्यो जिता पारस
मस्तस्यो जिता पदं नरं नयेति संसारे प्रमंति नौरिवा एते ३६ विवेकिनमसंमूढं प्राप्तामाशागता स्थिताः दोषान्
परिबाधते सन्नद्धमिव सीयकाः प्रज्ञयेह जगत्सर्वसम्पदेषु यदप्यते सम्पद्दर्शनिमायां तिनापदोतवसंप
दः ३८ पिधानं परमा कस्य जडात्मा बिततो सितः अहंकाराबुद्धेमतः प्रज्ञावातेन बाध्यते ३९ पदमनुलभ्युपै
तुमिद्धतो ज्ञैः प्रथममियंमतिरेव लालनीवः फलमभिलषता कृषीवलेन प्रथमतस्तननुकृष्यते धरेव ४०
मोक्षोपायोः प्रज्ञामहात्म्यं नाम सर्गः १२ श्रीनशिषउवाच एवं जनकवद्वामविचार्योत्मानमात्मना प
देविदितवैद्यानामविज्ञेनाधिगच्छति १

सम्पददर्शनं पुरुषं ३८ परमापरमात्मा तत्त्वसंज्ञाया कस्य पिधानं निरोधायकः लडयोश्चेदादंबुदपसे जलात्मा बित
तो विस्तीर्णः प्रसितोत्सवो नीलम्र ३९ लालनीवाडल इव क्रमादिवेक शिक्षयेन शोधनीया फलं कृषिफलधान्या
मिदृङ्गिना बिलिप्रसिद्धो ४० **इति श्रीनशिषताः शोउप० शोद्वादशः सर्गः १२** जनकस्य विचारं न दृष्टं तं वृत्तविस्मरात्
चित्तस्य प्रशमोपाया कीर्त्यते इति युक्तिभिः आविष्टेन मंत्रसंभाषनादिप्रतिबंधकनिरासेन १ ॥ ॥ ॥

॥ सदाचारं न विदुः श्रेयं न विदुः श्रेयं न विदुः श्रेयं न विदुः ॥

० निरुद्धाप्रनश्रुतापलाभावः निःक्रियाताश्राशीद
० चक्रत्वाभितिवेदाभावः सौम्यतासदाप्रसन्न
० तादृचमेविसर्वभूतसहृद्वंमतिर्मननशी
०

तिबंत्पयवासनं २६

30

दर्शरि

[illegible]

ननु देववशात् त्वयमेव कालेन यद्गानं भविष्यति किमस्मत्प्रयत्नेन ते मन्ते तान्निदतिर्यङ्ति कतिर्दल आदिपदादि
वेकवैराग्य विचारादप्येष देवप्रतिक्रले किं प्रप्रलसहस्रेण सत्पतिवहनां यतमानानां काममन्युभिर्भ्रंशना
दित्यादिकुत्र कल्पपरायणाः ६ १० त्पाजनकाख्यायिकोदाहरणं प्रयाचन्ती ११ देहीदेहां हृदि स्थितो देवः परमार्थ
१२ संसारस्य मनने विकल्पने चिंतने च न शीकृतस्य स्य प्रमिपहतशैत्यं १३ देहाहंभावत्याग एकपूणात्मदर्शने मु

यदेवनिष्ठाः कृत्यादौ कुर्विकल्पपरायणाः तेषां भ्रंशमतिस्त्रातनानुगम्या विनाशिनी ६ विवेकपरमाश्रि
त्यविलोक्यात्मानमात्मना धिया विरागौ दुरया संसारजलधिं तरेत् १० एषा सा कथितारामनभः फलति
पातवत् सुखदज्ञानसंप्राप्तिरज्ञानतत्सुशोभनी ११ जनकस्पृशसद्गुरुः स्वयं भवविलोकिनः विकाशमित्य
यंदेही देवः प्रांतरीवांबुजं १२ संसारमनस्त्रिनेत्रे विचारेण विलीयते गलद्दृशकृतस्पर्शमातपेन हिमं यथा
१३ अयं भववाहमिषस्यानिशाया उदिते त्रये स्वयं सर्वगतः स्फारः स्वालोकः संप्रवर्तते १४ अयं भववाहमि
ष्यस्मिन्संकोचे विलयंगते अनंतभुवनव्यापी विस्तार उपजायते १५ जनकेन पदित्यकायथा हंकारवासना
तथा त्वमपि सद्गुरु विचार्यति परित्यज १६ अहंकारांबुदेहीणे चिद्व्योमि विमलेतते नूनं संप्रोदतामेति
स्वालोकभास्करः परः १७ एतावदेवा तितमो यद्गुह्यं भावभावनं तास्मिन् प्रसममातीति प्रकाश उपजायते १८
नाहमस्ति न चान्योस्ति न च नास्तीति भाषितं मनः प्रशंतिमाया तं नोपादेयं धुमज्जति १९ उपादेया उपतनं हयै

रत्नांसाधनमित्याहृत्यमिति १४ १५ १६ नूनंनिप्रयेनप्रवश्यमिति यावत् खालोकत्माभास्करः सत्यः संप्रौढतांशार
 शिवस्फुटप्रकाशतोऽप्रतितमः १७ तमयोमुख्यंवलमिति यावत् १८ अहमहंनानाति अस्मच्छब्दार्थस्याप्यहंका

न त्रि ७८
कृतञ्जलमप्येवं तदस्य सच निषेधे भूतनामप्रशक्तिमाशं
द्वेकेन च नास्तीति अथ साक्षिणाः सत्त्वादिति भावः ३
पादेषु उपादानास्ति विषयेषु २८ उपरि च भूतनामो हेतु

कांतविवर्जनें यदेतन्मनसे
रामसुखद्विविद्धिनमरत् २०
प्रसक्तविवर्तगान्ततदभिधाने

वा० टी०
उप०
३१

ननु पूर्वसिद्धमनस उक्तोपायेन ह्येदं विभावमनोवृत्तीनां वर्तमानवृत्त्याकारमनोवृत्तेर्वाक्यं ह्येदं तत्राह विस्मृत्ये
ति विस्मृतिर्वासनो ह्येदं चरमोत्तरकालप्रसक्तवृत्तिरूपं अस्य वासनायाग्रेपि वृत्त्यनुदयात् वर्तमानकतक
रेण न्यायेन त्वेनैव त्वस्य निराश्रित्वा ३६ न त्वेव पितृत्वविदो जीवना सिद्धये तदुपादानभूता विद्या त्वो मोहो वश्यम
भ्युपगतं गतव्यः स एव पुनः संसारप्ररोहविषयतीत्याशं वपाहमोहति

मनसैव मनश्चित्वा विस्मृत्या चरमं मनः वर्तमानमपि चित्वा ह्यन्यसंसारतां
वृज ३६ मोहो विस्मृत्यसंसारं न भूयः परिरोहति चित्तं विस्मृत्यसंसारो न भूयः
परिरोहति ३७ तिस्रः गच्छन्त्वप्यनृणां जगत्त्रिविधस्य लुप्ततन्पतन् आसदेवेदमित्यंत
निश्चित्याख्यापरित्यज ३८

परिरोहति प्ररोहति वासनाक्षयलक्षणे विस्मरणे सति तस्य बीजशेषभावादिति भावः तर्हि संसारस्तस्मिन्मो
हक्षेत्रे स्वयमेव प्ररोहतां तत्राह चित्तमिति चित्तसंस्कारो ह्येदं लक्षणे चित्तस्मरणे सति न चित्तस्य प्ररोहः संभव
ति चित्तसंस्कारस्यापि चेत्पारौपवीजत्वादिति भावः ३७ चित्तवैयोर्विस्मरणे तदा स्यात्पागणवोपाप इत्याहति घ
निति ३०

३१

वा० टी०

उप०

३२

चित्सत्तामात्रमेवेदमिति यदुक्तं तदुपा द्यति मन इत्यादिना यतो जडं अतः स्वतः संप्रपञ्चसाधयितुं चापसमर्थत्वात्
 स्वसिद्धये स्वविषयसिद्धये च साक्षिभूतं स्वप्रकाशचिद्रूपं तत्त्वपारमार्थिकं वस्तु अनुधावत्यनुसरति यथा स्वजीवनाय
 सपुत्रादिभरणाय च माज्जरि सिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः दृश्यस्वत्वविषयं च आश्रयतोऽपजीवति अस्मैव किंतु तस्य
 चाहमिति एवं च सति मनः असत्कल्पभूतं प्रायमिच्छेति सिद्धमित्यर्थः कथं जीवति तदाह भावयन्निति एकमद्विती
 यमात्मानं विस्मृत्य विश्वं जगदाकारमेव भावयन्नां दसो लिंगव्यत्ययः कल्पयत्सत् जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः अतः

३२

मनः प्रकृत्यैव चलं चित्तत्वमनुधाविति मांसगर्जने माज्जरो वने मृगपतियथा ४७ सिंहवीर्यं विशालं च्यं मांसं भुं
 केन गोहरेः चिद्दीर्यं वशात् प्राप्तां दृश्यमाश्रयते मनः ४८ मन एवमसत्कल्पं चित्सत्तादेन जीवति भावयन् विश्वमेव
 कं चिन्तामत्यचिदप्युत जडं यत्किल निहीनं चित्तादीपिकयौ जसा तन्मनः शवसंकाशमचिदुत्तिष्ठते कथं ५० चि
 त्सभावपरामृष्टास्यं दशकिरसन्मयी कल्पना चित्तमित्युक्ता कल्प्यते शाल्त्रदृष्टिभिः ५१ पश्चित्तस्करणि फुत्कार
 सैवेयंकल नोच्यते चिदेवाहमिति ज्ञात्वा सा चित्तामेव गच्छति ५२ चेत्येन रहिता यैषा चित्तद्रूपस्य नातनं चेत्येन
 सहिता यैषा चित्सेयंकल नोच्यते ५३

त्य

एव चित्तामात्मस्मृतिरित्यप्राप्य उत पुनः चिदापि भवति मनस्त्वं जहातीत्यर्थः ४८ मनसः प्रकाशशक्तिरिव स्यं दशकिरपि
 चिद्धीने वेत्याह जडमिति चिह्नक्षणायादीपिकया ओजसा वलेन च विना उत्तिष्ठते स्यं दते ५० अत एव चित्ति स्यं दक
 ल्मनेव मन इति विद्वत्प्रवादोपपत्तीत्याह चित्सत्भावेति ५१ स्यं दशक्तेरेव विलासश्चित्तं तद्वत्तपश्चेत्याह य इति फुत्कार
 ग्रहणं विषयस्याप्युपलक्षणां तथा च चित्तादि त्रिषु टी दृश्याकारैरेव कलनेत्यर्थः चित्तामुद्भूतिमात्रता ५१ तथा च चित्तश्चे
 त्याग एव ब्रह्मतात्ययविसन्नेत्याह चेत्येनेति ५३

३२

अस्यापदित्यागे समतापि सिद्धतीत्याशयेनाह समतामिति तथा अप्राप्तमिति चेद् ३६ यथाशर्वमिहेश्वरः स्ति
त्याघषमूर्तिलक्षणानिलिङ्गानि शुद्धचिन्मात्रदृशानविभक्तिजिगदाकारविवर्तमानमायाधिष्ठानत्वात्सन्निधि
मात्रेण विभक्तिचनेन सर्वकर्तृत्वमिति एवंत्वमपिराज्यादिकार्यारपनास्थासन्निधिमित्रेण कुरु अकर्तृत्वमिति
अपानकुरुवेत्यर्थः ४० किंचिन्नात्योस्ति दृष्टान्त्यातोस्ति आतेयादिश्रुतेः सर्वशरीरेषुत्वमेव धेतावेदिता इति भाव
श्रद्धादसः सन्नाचीदिद्यतेर्वातचूपरमार्थसन्नित्यर्थः अनेजन्मादिविक्रियाभूयः सर्वस्यात्माप्रत्यक्चिद्रमः प्राग

समतामलमाप्तिप्रत्ययंप्राप्तं कार्यमाहरन् अचिंतयंस्तथा प्राप्तं विहरेह हिराघव ३६ यथासर्वेपिलिं
गानिनविभक्तिविभक्तिच त्वमेवमिहकार्योणीकुरुमाकुरुवानघ ४० त्वमेववेत्तात्वमजस्वमात्मात्वमहे
श्वरः आत्मनोवातिरिक्तत्वं स्वयेत्वमिदमाततं ४१ येनात्मह शङ्खादमितोत्रावनोक्षितः सनसंगृ
ह्यतदोषैर्हर्षमिष्विषादजेः ४२ रागद्वेषवि निर्मुक्तसमलोर्ध्वश्मकांचिनाः युक्तइत्युच्यते योगीत्य
क्तसंसारवासनः ४३ सयत्करोति यदुक्तं यद्दाति निहंतियत् तत्रमुक्तधियस्तस्य समतासुखदुःखयोः
४४ प्राप्तं कर्तव्यमेवेति त्यक्तेषा निष्ठावनः प्रवर्ततेयः कोपेषु न समज्जलिकुत्रचित् ४५ चित्सत्तामा
त्रमेवेदमिति निश्चयवन्मनः त्यक्तभोगाभिमननं शममेति महामते ४६ ॥

क्तोमहेश्वरश्च त्वमेव आत्मनः स्व त्वभावाद् व्यतिरिक्तः अग्रच्युतभाव एव स नृणामेव तेन त्वया स्वगोहादित्य
मिदमाततं विस्तारितं तान्येनैत्यर्थः ४० यदिमेवेदमाततं तर्हि कथंममात्रहर्षामर्षदोषोदयस्तत्राहयेनेति येन तत्त्व
विदा आत्मदम्भस्यासद्भावात् परमार्थसिन्मात्रताभावनादमितो न्यादिति भावना उचिता त्यक्तासः न दोषः संगृह्य
ते अतस्त्वमप्युत्वेत्यर्थः ४२ ४३ ४४ ४५ इदं यत्त्वयच भोगाभिमननं भोगचित्तासात्पत्तायेन ४६

वा० टी०
उप०
३३

ननु कल्पनापदिसुप्ताकथं जगदवबुध्यते अवबोधे वा तस्याः प्रसिद्धचित्तस्वभावात्कोतिशयः प्रप्रवृद्धेति यन्मन्यसे जगद-
बुध्यत इति तत्र किं द्ववबुध्यते जगतो नवबोधमात्रं नित्यासत्त्वात् यतो दृश्यमानापि जगत्स्थितिः सो कल्पकप्रसादा कल्प-
नेव असन्मयीत्यर्थः ६१ विषयांशपरित्यागे वशिष्टा कल्पनेवास्तेत्युक्ते च तज्ज्ञानमुवाच मालेति आयाहीति साक्षिणी तदा
तरी शुद्धचित्तं विविच्य दर्शयति यत्पादिना एषा वितावृत्तिरूपा कलानां अंतरस्थया तथा सर्वसाक्षिणा वरमया दृष्ट्या व्याप्ता
सती पदार्थेषु स्वविषयेषु विराजते प्रकाशसमर्थी भवति न स्वत इत्यर्थः ६२ यदि सा सर्वसाक्षिणी कुतस्तदंतः करणध-

33

अप्रवृद्धाय दाक्षेणान किंचिदवबुध्यते संकल्पकलने वा तद्दृश्यमानाप्यसन्मयी ६२ तथा परमया दृष्ट्या कलने वा
तरस्थया मंजरीगंधशक्तेषु पदार्थेषु विराजते ६३ तनुसंकल्पिता येषां कलनेति जगज्जये सा हि किंचिद्विजानाति व३
तत्र नित्यज्ञानैकधर्मिणी चैनेन जडारामकलनोपलक्षणी पद्मिनी वा तपेनासौ परेणैव बोध्यते ६४ यथा शिला म-
यी कन्या चोदिनापि न नृसति तथेयं कलनादेहेन किंचिदवबुध्यते ६५ लिपिकर्मण्यैर्पुङ्गवैर्कृतं घर्घरारवं क-
चित्रचंद्रकिरणैरौषधैः प्रतिबोधिताः ६६

सर्वं शनेव प्रकाशयति न तत्राह ननु संकल्पितेति या एष ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा साक्षिचात्यरिद्धिन्नवृत्तिकल्प-
नीया धिवशात्तनुस्त्वैवेति जगज्जयेपि यैस्तैः प्राणिभिः संकल्पिताः अतः किंचिदल्पमेव तन्न दंतः करणदिवजानातीत्य-
र्थः ६२ वृत्तिकल्पानु कलनाविवेके उपलक्षणी पाषाणकल्पाजडैव अतएव चेतनेन साक्षिणा प्रबोध्यते ६४ ये तु नैय्याधि-
कप्रभृतयः नित्यसाक्षिणमजानानाः परप्रकाशस्यैवानित्यज्ञानस्य अर्थप्रकाशतां मन्यन्ते तान्वहुभिर्दृष्ट्यैः तैरहयहस-
तियथेत्यादिना ६५ अचेतनस्यांतकारणत्वं इत्याह नित्यचित्संनिधानाभावे विषयो न्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा दूरे तत्प्रकाश-
कतेत्याशयेनाह लिपिकर्मणि लिपिकर्मणि त्रिजालिखितैः नृपैः प्रतिबोधिता आप्याप्यताः ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ३३

आत्मनश्च वेदने भूतानां निश्चयेन संसृता इ०

कलनैव मनः तमनो भवतीत्याह किंचिदिच्च तद्भूतैव किंचिदामृष्टरूपकलनानासत्तदेव हृदिसिद्धिदिव उपास्थि
तासंकल्पविकल्पकल्पनाभूत्वा स्थिरं रतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः ५५ नित्यानुभवस्य स्वरूपविस्मरणं कलनैव
सत्तिलमापन्ना चित्तमांगच्छतीत्याह चित्तमिति तदापरोक्षतायतियोगपाज उताप्यस्याः संपन्नेत्याह जडेवेति ५५ अती
तविषयाकारकल्पेनेन चित्ततामिव अनागताविषयाकारकल्पेनेन संकल्पविकल्पानुविधानात्मनस्तामपि सा
प्राप्तेत्याशयेनाह संपन्नेति एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्ना सति प्राप्तेनेन विषयाधनसाक्षात्तमध्यवस्थमावीष्टा

किंचिदामृष्टरूपं यद्भूतं तच्चास्थिरं मनः कल्पनासत्तदेवैतत्सदिवोपस्थिता हृदि ५५ चित्तमित्येव रू
ढेयं यदेव कलनमदिता तदेव चित्तां विस्मृत्य भाजडेव्यावस्थिताः ५५ संपन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुवि
धायिनी अवच्छेदवती चोग्राहयेत्पादेयधर्मिणी ५६ सेषाचिदेव जगता भागतेव स्वशक्तितः न संप्रबोधि
ताया वद्रूपं तावन्नबुध्यता ५७ अतः शास्त्रविचारणैव राग्येण परेण च निभग्नहेयो दिव्याणां च बोधयेत्फ
लनात्वर्य ५८ कलनासर्वजंतूनां विज्ञानेन शमनच यः बुद्धावस्थतामेति श्रमती नरया जगत् ५८ व्यामोह
मदिरामतां लुकितां विषयावटे आत्मावेदनसंस्तुतां कलनामेव बोधयेत् ६०

विषयाधनं तासंकल्पहेयोपादेयधर्मिणी अग्रामुख्याचिदेव संपन्नेत्यर्थः ५६ मनप्रकृत्यैव त्यादिनोपपादितं चित्स
नामात्रमेवेदमित्यंजोपिंडीकृत्यापसंहृतिसंघेति स्वशक्तितः स्वीयं भायाशक्तिवशात् गुरुशास्त्रस्वविचारैर्य
वित्तसंप्रबोधिता तावद्वास्तवपूर्णं न दंष्ट्ररूपं न बुध्यत इत्यर्थः ५७ बोधयेज्जडाकारकलनालक्षणादवस्थात्रय
स्वप्नाद्यावर्तयेदित्यर्थः ५८ विज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन शमनेन शमादिसाधनसहितमननं निर्दिध्यासनाभ्यां इतर

आविज्ञानशमप्रबोधने ५८ व्यापहरागं

परिवर्तितं धावितं ६७ पुंसां विहितैः शिलाशिलादिना निर्मितैः ६८ ६९ नित्यचिदात्मनः उपगमेकलनाद्यप्यास
एव न सिद्ध्यति ७० प्रायेण हययेति ७० चित्तः परित्यक्तस्य दकल्पनैव स न इत्युक्तं इदानीं सैव चिदचिदंशविवेके चिं
दासस्यात्ममात्रत्वाद्वा उंश एव परिशिष्यते तथा विधातस्य दशक्तिः प्रयाणवैतितं विरोधे कृते न मनोनाम एव इदं
ध्यामस्तीति वक्तुं भूमिकारं चयति शठैः स्वयं च कैरज्ञैः अत्र मयातः प्रपाशरीरेन्द्रिप्रापामयकीशालिका ७१ सा प्रा

असृगालिप्तगात्रैश्च शवैः कपरिवर्तितं कर्गितं धुरध्वानं कनपाषाणखंडकैः ६७ कपुंसां विहितैः
कैः क्षपितं यामिनीतमः कसंकल्पमपेक्षायाः कियते व्योमकानेनैः कजडैरुपलाकारैर्मिथ्याभ्रमरीस्थि
मनोभिः ७१ तैः मृगतृष्णाभयैरेभिः कियते क्रिया ६९ यथातचेद्वते स्फारे मृगतृष्णातरंगिणी कलनातद्वदेव
यं स्फुरत्यात्मनिसत्तलं ७० यदेतत्संदिग्धं नाम तन्मनोधिगतं शठैः मरुतां विद्वितां शक्तिमंतः प्राणशरी
रिणी ७१ येषां संविदनां कान्ता सकलमलवनिश्रयेः अनाक्षिसरसाकारा प्रमेषापाश्चालिकी ७२ अयं
सोहमिदं तन्मइति या कलना बिल्वा प्राणात्मतत्त्वयोक्तस्याः संज्ञा जीवितिकथ्यते ७४ धीश्रितं जीव इत्ये
ता संकल्पस्यासतो मताः संज्ञा संकल्पितास्तद्गुणैरामपरमार्थतः ७५

एतद्विशक्तिः संकल्पादुत्थिता निःसंकल्पानो योगिनां चिदात्मैव ज्ञान एव गतीत्याह येषां मिति न आक्षिप्तः कल्पि
तः रूपं इति रसाविषयास्तदाकारो यथा ७२ सैव अहं ममत्वाक्षिप्त रसाकारा यदा तदा विनास्यं दं तदा क्षयापो
गात्स्यदात्मकप्राणतत्त्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्त्वस्य च एव जीवसंज्ञा तस्या विवेकाध्यासेन आविलाजलसं
विलतचिद्रूपा कलना जीवप्राणाधारया इति धात्वर्थानुपमाद्जीवनीति जीवेति संज्ञा कथ्यत इत्यर्थः एवमन्या

अप्यसंज्ञास्तस्याः प्रसिद्धा इत्याहुर्धो रिति ७५

वा. टी. किंतर्हि मनस्तवाहचिद्वक्तेरिति ॥ अविद्याकार्याविद्याभावाविज्ञेयशक्तिः एतन्मनस्वाज्ञानसर्वस्वनिर्वाकित्वाद्दशा
उप० न १६ संकल्पाकल्पकल्पननिमित्तमिदमिति यावत् अतएव निमित्ताजननेनेमितिकायायुसिद्धिरित्याहनकृतं चेद
३५ ति ६० वायोरिति वायुतः पश्यतां संभक्तिकस्तसि ६१ न विद्यते खंडमंडलाकारस्यैदं रूपं तस्याविद्याचिदेव
यद्यस्यात्परमार्थइत्यर्थः ६२ सा उक्ता खंडपूर्णतालक्षणविज्ञाचित्त्वभावता न द्रव्येन केन संवाध्यते खंडयते किल
तितदसंभावनाधोतनार्थः किंतदधीनसिद्धिकेन उक्तान्येन अन्यसाप्रसिद्धेः चिदधीनसिद्धिकस्य विज्ञाधनाशक्तेर्वाध

चिद्वक्तेः स्पंदशस्त्रसंबंधाः कल्प्यतेयतः मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ॥ एषा हि विद्या क
थिता मायैषा सा निगद्यते परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविषप्रदं ॥ ६६ चिद्वक्तेः स्पंदशक्तेः संगे संकल्पनां न
कृतं चेत्पक्षिणास्तदिया भवभीतयः ६० वायुतः स्पंदशक्तियसि चित्तचित्तेयदा सचेत्यादिचित्यदेवतिः संक
ल्पघातिचित्ततां ६१ चित्ततैषा चितो मिथ्या कल्पिता बालपक्षवत् अखंडमंडलाकारास्यैदं रूपं चिदेव यत् ६२
सैषा चित्ता न द्रव्येन केन संवाध्यते किल अखंडशक्तेरिंद्रस्या केन स्यात्सहसंगरः ६३ अतः संबंधिनोभावात्सं
बंधोन्नविद्यते संबंधेन विना कस्य सिद्धंतर्काद्दशमनः ६४

स्यापि सिद्धेऽपि तत्ताधीनत्वाचित्त्वखंडनमंतरेण चिदंतराले अचिकित्सिद्भ्यो गाच्चेति भावः तद्विदंते इति पाठे तु तादृ
शी चित्त्वभावतां स्वस्पवेत्तीति तद्वत् अंतैस कार्याविद्यानाशे सति केन संवाध्यते इति योज्यं इंद्रस्य देवराजस्य परमे
श्वरस्य वा ६३ अतः अचित्तचिदविरोधायोगी विरोधे चित्सत्तावाधिता स्थितिकत्वाच्च कीदृशमनः यदि जडमपि
स्वसत्तायामन्यनिरपेक्षे स्वतः सिद्धमचेतत्तथापि तदनुभवि तु तत्संबंधिनमेतन्स्यान्वस्याभावाच्चित्तसंबंधेन चिना
त्मनः कस्य सिद्धं कीदृशं वा तत्स्यात् अनुभवानारोहप्रलीक्य यत्तस्य च विशेषासिद्धेरिति भावः ॥ ॥

वाल्मी०
उप०
३६

तेन अविद्यमानेन मनसा विद्यमानं शूरः शत्रुं तपः सर्वसामग्रीसंपन्नो धिलोको मूढजनः अभिभूयते वि
वेकिभिः अवैराग्यादिभिर्महाप्रलयसंपाद्यैसा धनैर्महता योगाध्याना समाध्यभ्याससाक्षात्कारोपायेन अवि
द्यमानं मेव हन्यते इति इयं सर्वा विकल्पनामुग्धतैव उदिताना पारमार्थिकीत्यर्थः तथा चाहुः स्वामिनः स

विद्यमानोऽपि यः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते अविद्यमानमेव हं हन्यते मुग्धतोदिता १०४
मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्यावस्थितिमाततं अविद्यमपि नोदृष्टं कातस्य किल कृता शर
१०५ अहो न खलु चित्रेयं मायामयविधायिनी चेतसाप्यतिलोलेन लोकोपमभिभू
यते १०६

मसरमिति निरविदमिति समतरमिति चेह सहजमांद्रसुखेके कलचिद्रमनेमपिकेयमहो विकलबहु
विधकल्प्यतेति १०४ शक्तता अभिभवतुमिति शेषः १०५ महामायावित्वेने प्रसिद्धस्य मयस्यापि वि
धायिनी निर्मात्री १०६ ॥ श्री श्री श्री ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

इत्थंचित्स्पंदयोर्भेदपक्षे मनसो लीकतामुत्कारकतापक्षे सुतरांतथेत्याह चित्स्पंदयोरेकताविदय
 लायेन न तावदवशाक्यावक्तुं स्पंदसाधकाभावप्रसंगात् परिशेषात् स्पंदाय लापेनैकत्वौक्तौ राजातिरिक्तगजतुरगा
 घपन्नायेनास्वरूपासिद्धिबलमनसः सुदारामसिद्धिरित्यर्थः ६५ तस्मात्पुनरुद्देश्यसंभावाच्चित्तं मनोनास्तेतत्त्वज्ञा
 नान्नास्तीति निश्चय एव मनोनाशदित्यर्थः ६६ ६७ ६८ हृदयेन हृदयात्स्पप्रसंगात्माच्यते तत्त्वज्ञोऽणभरौ ॥

चित्स्पंदयोरेकतायां किं नाम मन उच्यते का मेनाहयमातंगसंगसधट्टने विना ६५ तस्मान्नास्तेवद
 ष्टालचित्तरामजगत्रये संधासम्पत्परिज्ञानाच्चैतसोज्जयतेति ॥ ६६ मुधामेव मनर्थयि मनः संकक
 ल्मयानघ मनोमिथ्यासमुदितं नास्ति तत्र परमार्थता ६७ मात्वमंतः कचि किंचित्संकल्पयमहामते मनः
 संकल्पकं रामयस्मान्नास्तीह कुत्रचित् ६८ असम्पुनानसंभूता कल्पनाभूता हि का हृन्मरौ तव सं
 श्रान्तासम्पगालो गक नान्मुने जडं त्वानिः स्वरूपत्वात् सर्वदेवमृतं मनः मृतेन मायते लोकश्चित्रेयं
 मोर्ख्यचित्रका १०० यस्य नात्मानदेहोस्ति नाधारो नापि चाकृतिः तेनेदं भूतितं सर्वं चित्रेयं मोर्ख्यवागु
 राः १०१ सर्वसामग्रहीनेन हन्यते मनसापियः नीलोत्पलदलाद्यावैमन्येदलितं तत्कं १०२ जडेन
 मूकेनांधेन निहतो मनसापियः मन्पेसदृशते मूढः पूणे चंद्रमरी चिभिः १०३ म२

असम्पुनानेन संभूता मुने इति रामसंबोधनं मननप्र वणाताविधानार्थं ६८ मरणायदि चैतन्यनिरुतिर्य
 दिवानिः स्वरूपतायतिस्तु दुभयमपि मनस्पत्तीति नित्यममृतं मोर्ख्यचित्रेयं तद्विपरिवर्तमाना मोर्ख्यपदं परा १००
 आत्मास्वरूपं प्रकृतिरवयवसंख्यानां जातिर्वासा मग्नं प्रशस्वास्वदेहहस्तपादादियुद्धसामग्र्यतिनहीनेन दलितम

संक इति शेषः २०१ १०२ १०३

वा. टी. कुतो नोपदिश्यते तत्राह भिजानेति यतस्तत्स्येषाप्रज्ञा अभिताजा ता विषयेष्वेव निरूप्यतावतेः परिपूर्णवसंस्थिता
उप. नमनोनिग्रहो घुक्ता अस्वरूपानविवर्ते अंतरं स्वरूपं यथास्तथाविधाप्रत्यक्षप्रवणमभवतीत्यर्थः अतएव सोदेषु सस्मा
३७ यैर्विचारेषु नक्षमा ११४ अतएव वधैर्यहेत्याभावात्सर्वतो विभेत्याह विभेति ११५ असतोपिशनुजना त्रतारकादिभिः
राया तत्ते शत्रुजन इत्युच्चैर्गीतास सापलायते किं बहुना स्वेन स्वीयेनैव मनसापि विवशीकृत्य भीषित किमन्येनेत्यर्थः ११६
इदानीं सा दुष्प्रज्ञा विभक्तुनाम तस्यापि न द्रसे पुरुषस्य व्यामोहो युक्त इति प्राक् प्रसुतमेवोपसहरतिसखेति यतः सा प्रज्ञा वि

अभिजातास्वरूपेषाप्रज्ञा सोदेषु नक्षमा नोपदेशागिरो योगपारिपूर्णवसंस्थिता ११४ विभेतेषापि वीणा
यास्तेऽत्रिगुणतनुध्वनेः बंधारपिसनिद्रस्य विभेति वदनधुते ११५ असतोपि जना दुच्चैर्भिताद्भीतत्वा यते
स्वेनैव मनसाप्यज्ञा किलैषा विवशीकृता ११६ सुखलव विवशादिष्वेव तस्माद्दुःखगतेन निजेन चेतसैव विधुरि
तधिषणानवेतिसत्यंतदपि कथं परिमोहतो मुधैध्वै ११७ इति श्रीमोक्षोपायेषूपन्यो मनोनिवारणसर्गः १३

वसंप्रकृतमोदकात्वाद्सुखलवप्रायेण विषयसुखलवेन प्ररणो न्मुखी च विवशादिष्वेव प्रहरता हृदयगते तेन चेत
स्यैव त दासंतापिता विधुरिता शून्या धिषणा विवेकबुद्धिर्यस्यास्तथाविधासत्यंतु सुतरां नवेति तत्तथाविधासभक्त
यापितया पुरुषो मुधैव परिमोहितः स्वस्थचित्तास्वजना संतप्ता विवेकबुद्धिभक्तः सत्यस्वरहस्यवेदिनः शत्रोः सका
शान्मोहो युक्तो ननु तद्विपरीताया दुष्प्रज्ञाया सकाशादिति भावः ११७ इति वारिषता त्वर्ष प्रकाशे उपशमप्र
करणे त्रयोदशः सर्गः १३ ॥

[illegible]

मौल्ययदायदान्विधः काहिनापदज्ञानतः पश्यमौल्यादियं सृष्टिरज्ञानेनैव जन्यते हाकषमपि दुर्बुद्धैः
सृष्टिमौल्यवशंगताः असतैव येन जीवेनाप्युपपाद्यते १०८ अन्यमौल्यामिषी सृष्टिरियमत्यंतपेक्षवाः
वास्तरंगप्रवाहराकणशः परिशीर्यते १०९ नीलांजनालबालेनेयंत्रेण ववं विचूण्यते इन्द्रोराभोगपरि
त्यकरस्य शरीरमुद्यति ११० रिपुभिर्नयनो मुक्तैर्दृष्टः सूत्रे निविध्यते संकल्पकृतया प्रूरसेनया परिभूयते
१११ तस्मात्किंतं ये मनसान्स्थिते नैव कुत्रचित् कल्पितेन मुधानेन कृपणेन निहन्ते ११२ मूर्खलोकमयी
सृष्टीर्मनरावासडस्थितं यः शक्तेन वशीकुरुं नासौ रामो यदिरपते ११३

वारित्वादिना यथावाः वारित्वाकल्पितेन तरेण प्रवाहेयाधिष्णमात्रं कणाशः परिशीर्यत इति विश्रान्तिवदित्यर्थः १५
तदेव वारियत्रावर्तस्तत्र नीलांजनवर्णेन आलवालेन मध्यदिद्वतावेषेण यंत्रो वविचूर्णते तदेव वारियत्रकं
पतेत तत्र आभोगनमंडलेन पूरणस्योदः करस्पर्शनमुत्पत्ति उन्मादपरवशात्तां गच्छतीति च भ्रान्तिर्यथा तद्वदित्यर्थः १६
रिपुभिर्दृष्टः दृष्टमात्रः पुरुषः नयनोन्मुक्तैर्नैत्रस्योदः स्तत्रैव ध्येत इत्यादि

प्रातिवदित्यर्थः प्राणवायमपेक्षयादिप्रसन्ना

वा.टी.
उप.
३८

38.

S S S S ३ S S S S S ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

उपेक्षानुपदेशहान्नानायेनिषुदुःखितः मनोनिमज्जनोपायस्तदहंभ्योचवर्णते तत्रादौमनरावासस्थितंयः शक्तो नवशीक
 नुनासोपाभोयदिश्रपते इति प्राक्प्रसुतानुपदेशानधिकारिजनानयोपेक्षणीयत्रयावर्णयतिसंसारत्यादिना संसारसागरस्य अ
 सारकल्लोलभस्तेविषयसुखाभिलाषेरुह्यमानयानिरंतरं प्रवर्तमान्वयायथाजनतयामनोनिग्रहविवेककैराग्यादिविषये अपेक्षा
 भावादिदुषः प्राप्यापिप्रप्रायनाद्यकरणमर्त्तेमूर्कत्वमेवाश्रितंसाजनतामया आत्मलाभोपायप्रचुरोत्कृष्टकलाशालिभिर्वीचो
 रोक्तिभिः इहजगत्सस्मिन्शास्त्रेनोपदिश्यते इति ह्येवमर्थः १२ यः अंधरत्वेववक्तव्येनित्यंनपश्यतीत्युक्तिश्चरुषानिषियः

श्रीवशिष्ठ उवाच संसारसागरसारकल्लोलैरुह्यमानया मतेमनिदमूर्कत्वंजयजनतयाजितं आत्मलाभमयोदार
 कदारकलामिरिहसामया विचोरोक्तिभिरेताभिः शास्त्रेस्मिन्नोपदिश्यते २ नपश्यत्पंवयोत्यर्थतस्यकः खलुदुर्भीतः
 विचित्रमंजरीचित्रंसंदशयतिकाननं ३ कः कुक्ष्यधरप्राप्यंनानामोदविचारणे मूर्खमात्मोपदेशेनप्रमाणीकुरु
 तेमतिः ४ विषयस्तेन्द्रियमत्तमंदिराधूर्णितैर्ज्ञेयं धर्मनिर्णयसाक्षित्वेकः प्रमाणीकरोत्यधीः ५ कः शवंवाश्मशान
 स्थंसमवायकथाशतं पदिएष्टतिसंदहेकप्रमूर्खप्रशस्तिं येनाशयक्लित्स्थोपिमूर्कोचोपि ननिजितिः मनोबालः
 सुदुर्बुद्धिः कथंनामोपदिश्यते ७ जितह्रैवमनोविद्धिवसुतायत्रविद्यते निकटात्पाचिरास्तेचयाशिलानैवविद्यते ८
 मनोनविजितंरामयेतासदपिदुर्द्धिया तेनाग्रस्तविषयोनामयेततेविषमूर्द्धियाः ६

दुरदृष्टेष्टादिनानपश्यतितस्यापितत्पदर्शनचित्तमितिसूचिनार्थं ३ कुक्ष्यरोगविशीलंघर्घरस्वननादिघ्राणंयस्यतंपुरुषंकः
 प्रमतिर्निर्बुद्धिर्नानामोदनांविचारणेपरीक्षणेप्रमाणीकुरुते आमोदतत्त्वनिर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः समवायाजनसमूहास्तत्र
 त्यंकापाशतं ६ आशेतेअस्मिन्निति आशयोऽदृश्यतद्विलस्यः ७ तद्विकविवेकिनोपिमनोजयोशक्त्यः नेत्याह जितमेवेतिनिक
 दात्स्वस्यनिधेः आत्मादूरनिरस्तवैअग्रस्तविशेषेणेति सपदिशंघभावस्याप्युपलक्षणां ६ ॥ ॥ ॥ ॥

बा० टी०
उप०
३६

समाजातेषु भस्मपुद्गलजंतुषु मध्ये अनिलः दंशानां मशकानां च अत्रुदात्तसंख्या जानिहंति १८ दिशंप्रतिदिशं वीषायां
दिवेचनस्याच्यवीभारं भस्मार्थपाद्विकल्पतत्वेण न्यतरस्यामश्रुपकता इभयाभावमृद्गंदसः १९ इदानीं दुर्बलानां प्रवलेः पी
डितं परंपरयोपयदादयति लिप्तेत्यादिना आणुकणवत्समां लिप्तावस्त्रास्कां मासेका सिकं ह्यधामुभययात्वादनिका
शकारद्रुणानिभिः कीटविशे

अंगुदात्तानिलो हंति समाजातेषु चान्वहं दंशानां मशकानां च कैवात्र परिदेवना १८ दिशंप्रतिदिशं द्रेषु पुलिदा
द्यावमेवने विह्वंति भृगलत्ताणि कैवात्र परिदेवना १९ जलजलचरं गृहात्स्त्रास्य लोनिहंतति ग्रासाप्यंति
द्वयो मत्स्यः कैवात्र परिदेवना २० लिप्ताभणुकणत्तामां ह्यध्यात्वा दतिभाक्षिका तांकोशकारः स्रधितो दंशालु
मपि चंचलं २१ तं दंशं ददुरो भूते व्यालस्तमपि ददुं सपमो खगो हंति वशुश्चैनं निहंतति २२ वशुं हि नस्ति मा
जोरोभाजो रंश्चानिहंतति ऋक्षः कोलेद्यकं हंति ऋक्षं व्याघ्रो निहंतति २३ सिंहो भिभवति व्याघ्रं शरभः सिं
हंति च शरभो नाशमायाति मत्तमे ध्विलं धने २४ मेघावावै विध्यंते वायवो गिरिभिर्जिताः गिरयो वननिधि
षाः शक्रस्य रसापतिः २५

शेवा दंशोचनमक्षिका २१ ददुरो भेकः खगो गृहादिः वशुर्नकुलश्चैनं सपं २२ ऋक्षो भल्लूकः रिक्ष इति पाठे श्वायद्
विं यः २३ मत्स्यगर्जितो मेघस्य विलं धने चोपरि भागगमने प्रसक्ते तदसहने नोत्पत्य शिलातले निपातान्नाशमाया तीति
प्रसिद्धमित्यर्थः २४ वज्रेया निधिषाः खंडिताः यविर्वज्रोपि शक्रस्य वशरगः रगः शक्रेया वलाद्वशीकृत्य इति याव
त २५

३६

तद्वत्सुजीवश्रेतनोस्याधिष्ठासचनचित्ताख्यमनः प्रगृहेणविनाइंद्रियाप्रानधिष्ठांतुशक्नोतीतिचित्तमपिसिद्धमेवेतिचेत्तत्रा
हकिंन्नामेति जीवइतिचित्तमेवचेतियत्त्वयोक्तं तदुभयंकिंन्नामकिं आत्मातिरिक्तचेतनंतरेउत्तचेतनंनाघः नान्योतीस्तिद
यानांन्योत्तोस्तिश्रेतेतिश्रुत्याव्रसातिरिक्तचेतनंतरस्यप्रपेधात् द्वितीयेत्वाहकातस्यशक्ततेति अचेनस्यचेतनार्थत्वावशप
कयाइंद्रियेषोविशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यर्भवात् अतस्त्वंतदुभयमसदेवविज्ञेत्पर्यः १३ स्वकल्पितेनमनस्यानिर्दिग्धाप
रमार्येद्विषयेषांतदुःखनिवारणेपापस्यान्वेषणे वर्षेकोटिभिरप्यत्नाभात् मुग्धाव्यामोहमिवापन्ना १४ सन्निमित्तकंहिदुः

किंन्नामजीवइत्युक्तंयेनेहोधीकृतंजगत् चित्तंचैवायदेवत्वंविद्विकात्वस्यशक्तता १३ मनोनिर्दिग्धदृष्टीनांद
व्यादुःखपरंपरां प्रतिभैकरुणाकांतोग्रुग्धैवततप्यते १४ कः किलात्रकुतः खेदोयन्मूर्खः परितप्यते दुःखा
यैवंदिजायंतेकरभाः प्राकृतास्तथा विनाशायैवजायंतेजडादेहेष्वबुद्ध्यः अनारतोदयाः पापाबुद्दुदाजल
धेरिव १६ कियंतः पश्यपश्यतः प्रत्यहंप्रतिमंडलं सनावद्भिर्निर्ह्यंतैकैवात्रपरिदेवना १७

खंनिमित्तत्विवारणेनवारयितुंशकंमूर्खीणांविनिमित्तमेवदुःखमतोदुर्वारमित्याशयेनाहकः किलेतिकरभागद्विभाः प्रा
कृतामूर्खेभ्यः अतंशोच्चारणेत्यर्थः अथवाने तेशोत्त्याइंद्र्यामूर्खयोनिनामसंख्यानांदशनिनतद्वेवोपेक्षाहत्वादि
त्याशयेनउक्तिः १५ उक्तार्थविवरणायनानायांनिभेददुःखेनउदाहर्तुंपीठकीस्वयतिविनाशायै वेति पापांयतः पा
पकारिणाइत्यर्थः १६ अज्ञानांयोनिभेदेषुदुःखेवचित्त्राणिवैराग्यपदाकार्यायोदाहरति कियंतइत्यादिना प्रतिमंड
लंप्रतिदेशं सनामश्रुतिंसास्यानंतद्विस्तदधिष्ठितैः प्रकृषेः १७

संसारसंश्रमेयुक्तामलुचिर्नचदुःखिता ३५ पंक्तयः ३१ स्वेवमेवमावृत्तपण्णोः समाः उत्पत्त्योत्पत्तलीयंतेभूतानां भूदिसंभवाः ३६

वा. टी.
उप.
४०

श्रीधुराणां कायकमयः जयनकाः भ्रमकाः कायकीटीः आदिपदाद्यन्फलपुष्पाद्युद्वाः कृमिमशकभेदा
रुद्यन्ते ३२ ३३ श्रीरामउपसंहृत्प्रस्तुतेयोजयति एवमिति नंदंतु प्ररुदंतुवेतिदेषाभाषा सापीडाभिनंदनमिवत्स
हाभावाद्गोदममप्यनुचितमित्युपेक्षे वयुक्तेतिभावः ३४ उक्तमेव स्पष्टमाह अनारतेतिभूतानांपंक्तयः समूहाः
एवमेववृत्त्येत्यर्थः ३५ ३६ यः दयावान्कुबुद्धीनांदुःखमाज्जनेप्रवृत्तः सनभः कृत्स्नमाकाशंस्वागतेनछजे

प्राणपंगेत्वपिजायंते विचित्रांककुर्भप्रति स्थाचरेष्वपिजायंतेधुराजघनकादयः ३२ शिलांतरेषु
जायंतेकीटभेकधुरादयः विषयामपिजायंतेनानाकीटगणास्तथा ३३ एवमेतेष्वसंख्येषुजन्मत्वपर
चयेषुच अजसंकसूणावंतोनंदंतुप्ररुदंतुवा ३४ अनारतमृतावस्मिन्नारतसमुद्वाः ३६ यः प्रवृ
त्तकुबुद्धीनांदयावान्दुःखमाज्जने स्वगच्छनिर्मृष्टसूर्यंशुखिघतेनसः ३७ नतिर्यक्समधर्माणि उपदेशा
नराभुवि कथार्थकथनेनार्यः कः स्थारागुनिकटेवने ३८ किंकलस्फारमनसां पश्यन्नांचविशेषणं कृष्य
तेपशवोरज्ज्वामनसामूठचेतसः ३९ स्वचित्तपंकमग्नानां स्वनाशारधकर्मणां मूर्खेणाभापदंद्व्यप्ररु
दंत्युपलाअपि ४० अनिर्जितात्मचित्तानांसमंतादुःखदादृशाः तन्माज्जनेकुतप्रज्ञानातः संप्रतिपद्य
ते ४१ विनिर्जितात्मचित्तानांदुःखानिरद्युनंदनसुखिचार्याणीतेनातज्ञातज्ञेयप्रवर्ततां ४२ मनोनास्ति
महाबाहोमामुधोपप्रकल्प यः ॥ अनेनकल्पितेनत्वंवेतालेनेवहन्यसे ४३

निरस्यनीत्यं ३१
संख्येषु ३२
निरस्यनीत्यं ३३
निरस्यनीत्यं ३४
निरस्यनीत्यं ३५
निरस्यनीत्यं ३६
निरस्यनीत्यं ३७
निरस्यनीत्यं ३८
निरस्यनीत्यं ३९
निरस्यनीत्यं ४०
निरस्यनीत्यं ४१
निरस्यनीत्यं ४२
निरस्यनीत्यं ४३

40

३३

यानिर्मृष्टसूर्या भुविवारितातपंकतुंखिघतेष्वाम्पतीत्यर्थः खिघतेनसः इतिपाठेन किंनखिघतेइतिकात्यायो
ज्यं ३७ ३८ स्फारमनसांविषयवित्तारित मनसांविशेषणंविशेषः ३८ उपलाः पाषाणा अपिप्ररुदंति किंपुनः संच
तनाइत्यतिशयोक्तिः ४० समंतात्सर्वदेशेषुसर्वदाचदुःखदाः दृशाः पूणाः सतीतिशेषः अतः कृत्स्नभूमियोसुसमा

४०

तद्वत्सुजीवश्रेतनोत्पाधिषासचनचित्ताख्यमनः प्रगृहेणविनाइंद्रियाश्चानधिष्ठांतुशक्रोतीतिचित्तमपिसिद्धमेवेतिचेत्तत्रा
हकिंन्नामेति जीवइतिचित्तमेवचेतियत्त्वयोक्तं तदुभयंकिंन्नामकिं आत्मातिरिक्तचेतनंतंउत्तचेतनंनाधः नान्योतीस्तिद
ष्टानांन्योत्तोस्तिश्रेतेतिश्रुत्यात्रसातिरिक्तचेतनंतरस्यप्रवेधात् द्वितीयेत्वाहकातस्यशक्ततेति अचेनस्यचेतनार्थत्वावशप
कपाइंद्रियेषोविशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यर्भवात् अतस्त्वंतदुभयमसदेवविज्ञेत्यर्थः १३ स्वकल्पितेनमनस्यानिर्दिग्धाप
रमार्षेदधिषेयांतदुःखनिवारणेपापस्यान्वेषणे वर्षेकोटिभिरप्यलाभात् मुग्धाव्यामोहमिवापन्ना १४ सन्निमित्तकंहिदुः

किंन्नामजीवइत्युक्तंयेनेहोधीकृतंजगत् चित्तंचैवासदेवत्वंविद्विकात्वस्यशक्तता १३ मनोनिर्दिग्धदृष्टीनांद
व्यादुःखपरंपरां गतिर्मैकरुणाक्रांतंमुग्धैवततप्यते १४ कः किलात्रकुतः खेदोयन्मूर्खः परितप्यते दुःखा
यैवंदिजायंतेकरभाः प्राकृतास्तथा विनाशायैवजायंतेजडादेहेष्वबुद्धयः अनारतोदयाः पापाबुद्धुदाजल
धेरिव १६ कियंतः पश्यपश्यवः प्रत्यहंप्रतिमंडलं सनावद्विनिर्दिश्यंतेकैवामपरिदेवना १७

खंनिमित्तत्वेनवारणेनवारयितुंशकंमूर्खीणांनिर्निमित्तमेवदुःखमतोदुर्वारमित्याशयेनाहकः किलेतिकरभागद्वेभाः प्रा
कृतामूर्खेभ्यः अतंशोच्याखेत्यर्थः अथवाने तेशोच्याइंद्र्यामूर्खयोनिनामसंख्यानांदशनिनतद्वेवोपेक्षाहत्वादि
त्याशयेनउक्तिः १५ उक्तार्थविवरणायनामायोनिभेददुःखेनउदाहर्तुंपीठकीस्वयतिविनाशायै वेति पापांयतः पा
पकारिणइत्यर्थः १६ अज्ञानांयोनिभेदेषुदुःखेवैच्छिआणिवैराग्यदाढ्यायोदाहरति कियंतइत्यादिना प्रतिमंड
लंप्रतिदेशं सनायश्रुतिंसास्यानंतद्विस्तदधिष्ठितैः प्रकृषेः १७

संसारसंश्रमेयुक्तामलुचिर्नचदुःखिता ३५ पंक्तयः स्वेवमेवमावृत्तापण्णोः समाः उत्पत्त्योत्पत्त्यतीत्यंतेभूतानां भूतिसंभवाः ३६

वा. टी. ३० उप. ४० श्रुष्टाः कायकमयः जयनकाः भ्रमकाः कायकीटीः आदिपदाद्यत्र फलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशकभेदा
रुष्टांते ३२ ३३ श्रीरामउपसंहृत्यप्रस्तुते योजयति एवमिति नंदंतु प्ररुदंतुवेति द्वेषाभाषा सापीडाभिनंदनमिवत्
हाभावाद्गोदममप्यनुचितमित्युपेक्षे वयुक्तेति भावः ३४ उक्तमेव स्पष्टमाह अनारतेति भूतानां पंक्तयः समूहाः
एवमेव वक्ष्येत्यर्थः ३५ ३६ यः दयावान् कुबुद्धीनां दुःखमार्जनै प्रवृत्तः स न भः कृत्स्नमाकाशं स्वागतेन छजे

प्राप्तपंगेष्वपि जायंते विचित्रां ककुभं प्रति स्थावरेष्वपि जायंते घृणाजघनकादयः ३२ शिलांतरेषु
जायंते कीटभेदघृणादयः विषया अपि जायंते नाना कीटगणास्तथा ३३ एवमेतेष्वसंख्येषु जन्मत्वप-
चयेषु च अजस्रं करुणा बंतो नंदंतु प्ररुदंतुवा ३४ अनारतमृतावस्मिन्नतारतसमुद्भवाः ३६ यः प्रवृ-
त्तकुबुद्धीनां दयावान् दुःखमार्जने स्वगच्छन् निर्मृषसूर्यांश्चि विधते न सः ३७ न तिर्यक्तमधर्माणि उपदेशा-
नराभुवि कथार्थकथनेनार्यः कः स्थाराग्निकटे वने ३८ किंकलस्फारमनसां पशूनां च विशेषणं कृष्य-
ते पशवो रज्ज्वा मनसा मूठचेतसः ३९ स्वचित्तपंकमग्नानां स्वनाशारधकर्मणां मूखीणां मापदं दृष्ट्वा प्ररु-
दंत्युपला अपि ४० अनिर्जितात्मचित्तानां समंताद् दुःखदा दशाः तन्मार्जनै कुत प्रज्ञो नातः संप्रति पद्य-
ते ४१ विनिर्जितात्मचित्तानां दुःखानिरद्युनंदनं सुविचार्याणी तेनातज्ञातज्ञेयप्रवर्ततां ४२ मनोनास्ति
महाबाहो मामुधोपप्रकल्पय ॥ अनेन कल्पितेन त्वं वेतालनेने वहन्यसे ४३

यानिर्मृषसूर्या भुवि वारिता तपंकतुं विधते श्राम्पतीत्यर्थः त्विधते न सः इति पाठे तु किं न विधते इति कात्यायो-
ज्यं ३७ ३८ स्फारमनसां विषयवित्तारित मनसां विशेषणं विशेषः ३८ उपलाः पाषाणा अपि प्ररुदंति किंपुनः संच-
तना इत्यतिशयोक्तिः ४० समंतात् सर्वदेशेषु सर्वदा च दुःखदाः दशाः पूराः सतीति शेषः अतः कृत्स्नभूमिया सुसमा-

क्रियते वश इत्यनुवर्तते जंतुतां मत्स्यकूर्मवराहादितीर्थत्वं तनतारान् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
 स्कृत्य जीवात्मनाविद्योरेव प्रवेशात् जीवभावेन सर्वजंतुशरीरत्वात् सर्वजंतुत्वात्मकतां वा अतएव विशिनष्टि सुखदुःखेते
 जरा मरणाभ्यां स्वभोज्यसाल्नेमिव यावदायुः पालितां २६ लिप्ताग्रहणं मशकमत्कुणमक्षिका कव्यादाद्युपलक्षणं उपजी
 व्यते भक्ष्यते २७ आधिभौतिकैरात्मनः आत्मात्मिकैराधिदैविकैश्च दुःखैर्विशिष्टं भूतजमलं प्राणी वृंदं अद्यते उत्तरकाले भ
 क्षणापेक्षानी रंभक्ष्यते अपिशब्दादङ्गमज्ञत्वाङ्गुरक्ष्यते च २८ अनारतं संततं पूजाः शिरोरुहजाः लिप्तास्कापिपीलि
 का इति च द्रजंतव इत्येकवद्वाचा करणं द्वादशेन वस वैध्वं चो विभाषेकवद्भवतीति व्यपननेन चोर्न च द्रवदेवदुवचनस्य वि

विष्णुना क्रियते प्राको विष्णुर्गच्छति जंतुनां सुखदुःखदशाभेतां जरा मरणा पालितां २६ जंतवोपि महाकाया अ
 पि विधायुधात्विताः विनश्यन्ति विवि लिप्ताभिरंगलग्नाभिरुपजीव्यन्त एव हि २७ अजस्रमेव मालून विशी
 रं भूतजंगलं परस्परमलं मोहादस्यते रक्ष्यते च २८ अनारतं विनश्यन्ति विविधमूलजातयः अनार
 तं च जायं लिप्तायूकापिपीलिकाः २६ जलकोशेषु जायन्ते मत्स्यभ्रमकादयः प्राणपेतंगेषु जायन्ते विचित्रा
 वकुभं प्रति स्थावरेषु जायन्ते घृणाजघनकादयः ३२। ३३ भ्रमावन्तः प्रजायन्ते कीटौघासु श्रिकादयः ३०

वचनेनैव मित्यत्र बहुवचनग्रहणेन जायना सिद्धिमिति युक्तं ज्ञायकस्य सजातीययेत्तत्वेन तस्याप्राप्य विभायात्वादस्य चाप्राणि
 त्वपि धिगच्छेदपि विभाषायतेरिति २६ बाधकपरंपरोसमाप्य प्रकृतमनुवर्तते जलकोशेषु जलकोशेषु जलाशयेषु इमा इभक्ता
 राजेलजंतुविशेषा ३० आकाशविहगाश्च दुपक्षितविशेषास्तोहि सहाभ्रमन्तो तारुक्षरवप्रसयन्ते स्रतं जाडमध्यः पाताम्रागवभित्वा
 निर्गताः शाककासद्यः संजातयज्ञा अतश्च मेवोसत्यभ्रमतीति लोकप्रवादप्रसिद्ध आदिपदात्किं शाचभूतवेतालादपोग्रा
 द्याः ३१ प्राणपेतंगेषु मित्यकादयः कुकुभं प्रति प्रतिदि

पितापेतंगेषु मित्यकादयः कुकुभं प्रति प्रतिदि

वा०टी०
उप०
४१

अवप्रभावनासंस्कारवत्सादर्शनं स्वप्रदशोति यावत् भावदशा जाग्रत् अभावदशा सुषुप्तिः भावाभावद-
शेऽस्मिन्मिति पाठे तु तदुभयदर्शनोऽस्मिन्मिति व्यर्थः ५३ एतां पुद्गलानां स्वभावमात्मसत्तां प्रमादात्पन्नं यदा
चेत्संतदतिरिक्तं भावयसितदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ५४ स्वरूपज्ञानयुक्तिः भक्तेति शेषः चित्ताचित्तलक्षणवि-

४१

भवभावनया हीनं भवभावदशोऽस्मिन् भावयन्नेवमात्मानमात्मसंस्थः स्वयंभवः ५३ आत्मसत्तां
जन्नेतां चेत्तं भावयसि स्वयं यदा मत्तदा यासि चित्ततां मतिदुःखदां ५४ चित्ततां शृंगवत्तामेतां स्वरूप-
ज्ञानमुक्तिः बलाच्चित्तान्महाबाहो स्वात्मसिंहं विमोचय ५५ परमात्मदशां त्यक्त्वा चेत्तं परिपश्यन्तं
यदा गच्छसि संकल्पं चेत्तं संपश्यसे तदा ५६ आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्यंगं विदा मनः संपद्यते दुःखं
क्षीयते त्यक्तया तया ५७

रा१

लात्पजरात् बलादिति पाठे तु मननादिकृतं ज्ञानदार्पणवत्तात् ५५ आत्मसंपश्यसे पश्यसि यदव्यत्ययद्वंद्वं
५६ कथं चेत्तं परिपश्यन्तेन च कथं संकल्पंगमनं कथं वा तत्त्वयसदाह आत्मन इति हे अंगयदा चित्तं एव निभवं
जनितदृष्टसंस्कारोद्धो धेऽस्मिन् विदेव किंचि त्स्यात्पमिवापन्नं चित्तमिति संविदा आत्मनो व्यतिरिक्तं सन्नं सिद्धं
भवंतितदेव पुनः पुनर्भननात् दृढीभूतं संकल्पसमर्थं सत्तमनः संपद्यत तदेव दुःखं तया व्यत्यक्तिरिक्तसत्तां संवि-
दा त्यक्तया तु क्षीयते ५७ ॥ ॥ ॥

४१

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

प्रतिपूर्ववर्तमाना ५५ अत्रमितायुजभावात्तर
 षष्ठे ववो ध्यायित्वा शयनाहमिति निरात

प्रासंगिकमधिकारिचित्तितां समाप्य प्रस्तुतमेवानुवर्तमाने आह मन इति ४३ यदि नास्ति तर्हि प्रतियोग्यप्रत्यक्षो नि
 चेधानः वकाशमाशङ्क्या हयावदिति तथा च प्राक्तनीभूतदशामादाय प्रसिद्धिरूपपत्तेत्यर्थः ४४ यथायभूतं परमा
 योत्तररूपं ४५ वंधमोक्षरहस्यमाह दृश्यमिति ४६ किंतर्हि दृश्यतत्त्वतदाह अयमिति त्रिगुणात्मकमाया इत्यर्थः ४७
 अहमित्यांतरं दृश्यमिति वा ह्यं च न ससेवेति ध्याययन् अचलः पर्वत इवाचलः स्थिरः हृदयेऽश्वरः आत्मा ४८ अ
 हमिदमिति तिदित्वमपीकं लनां अलं सर्वान्मनां त्यक्तेत्यर्थः ४९ ननु तदुभयकलनात्पागे किं भवशिष्यते यत्र
 यावदस्मिन्तवानात्मतत्त्वमूढो भवद्भवान् तावत्तव मनो व्यालो वभूवाभ्युदितस्ततः ४४ इदानीं भवता
 ज्ञानं यथाभूतमदिदं संकल्पाद्भूते चित्तं तदेवाभ्युपयित्यज ४५ दृश्यमा अयसीदं चेत्तत्सचित्तो सिवं
 धवान् दृश्यसंत्यजसीदं चेत्तदचित्तो सिमोक्षवान् अपंगया समहरो वंधायेकसमाश्रितः संत्यक्तो भव
 मोक्षाय यथेष्टसितया कुरु ४७ नाहनेदमिति ध्यायं स्तिष्ठत्वा मचलाचल अनंताकाशसंकाशाह
 दयो हृदयेऽश्वरः ४८ आत्मनो जगत्प्राप्य त्वभंगकलनामलं रामदित्वमपीत्युत्काशेषस्थः सु
 स्थिरो भव आत्मनो जगत्प्राप्य तद्विदृष्टपदशांतरे दर्शनाख्ये स्वमात्मानं सर्वदा भावयन् भवः ५०
 स्वाधत्वा दकसंत्यक्तं स्वाधत्वा दकमध्यगं स्वादत्तं केवलं ध्यायन्नित्यमात्ममयो भव ५१ रामानु
 भवनीयस्योक्त्यानुभवितुः स्वयं अवलंब्य निरालंबं मध्यमे स्थिरो भव ५२
 स्थितिरुपदिश्यते तदाह आत्म इति दृष्टदृश्यदर्शयो रंतरे अंतराले इत्येतावत्पुक्ते वृत्तिज्ञानस्याप्यंतरालिक
 त्वाद्भूतत्वात्प्राप्तमाभूदिति आत्मनो जगत्प्राप्य तदिति तथा च विपुल्यनुसृतसन्मात्ररूपे दर्शनाख्ये विपुटी

सात्तिस्वभावो स्थितं त्वं आत्मनो भावयन् भव
 आस्य ५० चाक्षुष विपुटी वद्रासनादि विपुटी

उपे २
आत्मलाभेनावप्त्यसर्वकामत्वान्नीशमः अतएवनिरूपार्जनः बाह्यमुखसाधनोपार्जनशून्यः एवंचमुमु
मुक्षापिनपरिशिष्टेनतदर्थमपिप्रवृत्तिप्रसन्निरित्याशयेनाह शान्तपरमैषण इति ६६

देहगेहाद्गतोचित्तपक्षेवल्लवतांवर निराधिर्विगतोद्देगास्तिष्ठनास्तिभयंतव ६५
 नीरागएवनिरूपाजनिशब्दास्तीत्येतावतै वगलितातवचित्तसत्ता निर्दुःखमुत्त
 मपदंपरमंगतोहि तिष्ठेयशांतपरमैषणएवमंतः ६६ मोक्षोपायेषूपशमप्रक
 रणोस्त्वचित्तनिरूपणं नामचतुर्दशः सर्गः १५ ॥ ॥ ॥

इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः १५ ॥ शुभं

श्री श्री श्री श्री श्री ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

एवदेव स्पष्टमाह आत्मेवेदमिति संविदेव संविदा भाग रिमतेन हलन्तादाप् तस्या उदिते सति चेतश्चेत्तमुपाधि
 : चेत्यं तद्धृतिव्याप्यं चेतनं मृतिरिति चतुष्पत्रपि किंचिदवशिष्यत इत्यर्थः इति एव अनुभूयमानदेहं द्रियादिशा
 लिङ्गीबोस्मि ५६ आत्मावसेवन जीवाख्याः ब्रह्मेतराः सत्ताः परमार्थसत्यसंति ६० सर्वस्य जगतावस्य भाव
 तदगतिचित्तस्याप्यसत्ता अर्थसिंपन्नाभवत्येवत्याह आत्मेवेदमिति ६१ मनोनाशोपाययुक्तमुपसंहरति एवमि ६२

व२
 आत्मेवेदं जगत्सर्वमित्यंतः संविदोदये कचेत्ता कचवाचित्तं किंचेत्यं चेतनं च किं ५८ अहमात्मीति
 जीवोस्मित्येतोचित्तकं विदुः अनेनेत्यमनाद्यंतदुःखं राधवतन्यते ५९ अहमात्मान जीवाख्याः सत्ताः सं
 तीतराः कचित् इत्येव चित्तोपशमः परमं सुखं मुच्यते ६० आत्मेवेदं जगदिति जातेराधवनिश्रये
 असत्ताचेतसो ज्ञाताभवत्येवन संशयः ६१ सर्वसत्यावबोधेन स्वात्मेवेदमिति स्थितिः मनः सुगलितं
 विद्विस्सर्पभासानभोयथा ६२ मनः सर्पः शरीरस्योपावृत्तावन्नहद्रयं तस्मिन्नुत्सादिते योगाद्रयस्याव ॐ
 सरः कुतः ६३ आतिमात्रो स्थितश्चित्तवेतालोलिवलो न ध सम्पग्नानेन मंत्रेण प्रसभं विनिपात्यतां

अथ तत्फला न्याह मनः सर्प इत्यादिना योगात्समाधेः प्रतीचां ब्रह्मेकालक्षणाभिलनादाय दास्ये वैषण्यतस्मिन् ६४
 शेषनाल्ले मिलयने अभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोभयंगतो भवति ६५ अहं ब्रह्म ६६ अहं ब्रह्म ६७
 विघ्नविभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतेरिति भावः ६३ " " " " " " " "

वा० टी०
उप०
५३

43

विषयतेत्येव द्विषपदयति यानीति दुर्जराणीजरयितुपशव्यानि दुर्वारिणीतियावत् ७ वनभुतीवुकी ८ क्षणमुल्लासंव
द्विविशेषणसुभयत्रयोऽप्यानिजडाशीतलामलिनाच्चविदलयतिमलिनाच्चशिलाकंठकारणदिप्रेदशोनीत्वारंउ
यंति प्रावृत्तरंगिणीवर्षावृद्धनदी ६ मूर्छामेवप्रयच्छतीत्येतद्विदृणोतिदृष्टेन्यइति १० तस्मात्तपेसर्वदुःखहानिः
सर्वपरापोदयप्रसिद्धतीत्याहस्थितेत्यादिना ११ १२ १३

याम्येतामिदुरंताविदुर्जरान्पुनतामिच तस्मावल्पाः फलानीहतामिदुःखाविराघव ७ अदृष्टैवातिमा
सास्थिरुधिरादिशरीरकान् मनोविलाविलीनेवातस्मानमनभुनीनृणां ८ क्षणमुल्लासमायातिक्षणमाया
तिशून्यतां जडाविदलयत्यामुतस्माप्रावृत्तरंगिणी ६ दृष्टेन्योहतस्वांतोऽतोऽजायातिनीचतां मुसंतरो
तिपततितस्मयाभिहतोजनः १० नास्थिताकोटरेयस्यतस्मात्कृष्णभुजंगमी तस्यप्राणानिलावस्थाः पुंसोह
दयरंध्रगाः ११ नूनं प्रसंगतोयत्रतस्मात्कृष्णानिशाक्रमः पुराणवित्तवर्द्धतेभक्तपक्षइवेंदवः १२ योनित
स्माद्युगावल्पाः क्षतः पुरुषपादपः पुष्पः प्रसूनैः ससदादर्शयातिविकाशिनी १३ अनंताकुलकलोला
विवर्त्तवित्संकुला प्रवहत्याशायारणेपतस्मांधानानदीनृणां १४ तस्मयमेजनासर्वस्त्रयंत्रपतविवत् ॥

अंधानां विवेकद्विहीनानां नृणां आशयप्रितंतस्त्रक्षणे अनंतव्याकुलतालक्षणा कलोलीवतीभांति लक्षणे रावतैश्च
संकुला तस्मानदी नूनं प्रवहति १५ सस्त्रेण यंत्रतेव ध्यते इति सूत्रयं त्रः यतत्री पक्षीतद्वत् प्रथमं वित्तस्यार्जनाय
ग्राम्यं तेततः रक्षणाव्यपेक्षयचित्ताशोकैपक्षलंचनौ दिवप्रविशीर्यंते अतेचसंहियंते मार्जते १५ ॥ ॥ ॥ ५३

आत्मा मनस्त्वमापन्नो वध्यते संसृते सा तस्मान्नर्थवीजानां स्वविचित्रोपवर्णिते चित्रनाशने पश्य पुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता इदानीं चि-
 त्तानुसरणे तस्माद्विदुषा अर्थपरंपराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकोरचयति एतामित्यादिना आत्मा एतां चित्तसत्तामनुसर-
 त्तस्वीयवृत्त्यात्मरूपामभूत्वा भस्तिनां अविद्यापिहितं द्विषन्ना धीना भिव्यक्तिकां दर्शयति आपतत् चित्तमेवानुसृज्य चित्त-
 कल्पतदेहादिसंघातमात्राहमिति संधत्ते चित्तोपनीतना विषयकल्पना प्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलमेव धत्ते इति ध्यास्वयः

श्रीवशिष्ठ उवाच एतामनुसरन्नाम चित्तसत्तामपावनीं संसारबीजकणिकां जीवनं बंधनवागुरां १ आत्मा
 त्यक्त्वात्मरूपामभूत्वा भस्तिनां अविद्यापिहितं द्विषन्ना धीना भिव्यक्तिकां दर्शयति आपतत् चित्तमेवानुसृज्य चित्त-
 कल्पतदेहादिसंघातमात्राहमिति संधत्ते चित्तोपनीतना विषयकल्पना प्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलमेव धत्ते इति ध्यास्वयः
 कारिणी ४ कल्पानलशिखादाहंसाहुंशकाहरादयः तस्मान्नलशिखादाहंसाहुंशकानकेचन ५ तीक्ष्णाकृ-
 त्मासुदीर्घचिवहंत्यंगे सदाभिजे श्रीतलेवासुखोर्द्वकीयोरात्स्माकृपाणिका ६ ॥ ॥

म३

धत्तां नाम किं ततस्तत्राह ब्रह्मानेति मरणमूर्च्छां तिसहस्रहेतुत्वादिषलतारूपा तस्मात्स्मैकलनामलधारिणे आ-
 त्मने मूर्च्छामेव प्रपद्यति न सुखलेशमपीत्यर्थः ३ ब्रह्मानमहामोहदायिनीत्येत दिव्येणोपदेतिः कस्मानिशावा-
 र्त्तिकत मिलासापिहि अनंतात्मन्याकाशे मेघवित्स्फुजिततद्व्युत्पद्यनेकविकारिणी ४ भयकारिणीत्यतदपि वि-
 द्युणोतिकल्यानलेति न केचन धीरा इति शेषः ५ कृपाणिका असिः तीक्ष्णोत्पासित्वोपपादनं निजे अंगं सदावहं-
 तिकं ततीति यावत् असुखः बुद्धिः फलकालो यस्याः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वं अप्रयं देहो ह मिति दुराशां सर्वदुराशा निमित्तिमभिमानं मासं कल्पय २५ २६ अनहंभावलक्षणया शलाकतयि अहंभाव
मयी रातां तस्माद्विवाहे भव्यभवस्यांतो वाधस्तद्भूमौ च स्मरणसप्तमभूमिका मे देवाभव आस्तेत्यर्थः २७ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे उपनिषत्पंचदशः सर्गः १५ वर्णितैवायनां त्यागे ध्येयज्ञेयविभागतः तेनात्र जीवसुक्तानां विदेहानां चलसरां

अथं हं महं भित्तेव प्रथमं तावदाशये मादुराशां महाबाहो संकल्पय तमेमयी २५ एतां दुःखप्रसविनी मनात्म
न्यात्मभावनां नभावयसि चेद्भ्रामतदा तद्ग्रेषु गम्यते २६ एतामहंभावमयी मपरां धित्वानहंभावशलाकयैव स्व
भानां भव्यभवां तभस्मो भवामि भूताखिलभूतभीतिः २७ इति मोक्षोपाये पूषः शोचस्मावर्णनं नाम सर्गः
१५ श्रीराम उवाच स्वभावगंभीरमेतद्गवद्गुचनं तव यदहंकारस्तस्मात्वं मां गृहाणेति वक्षि मां १ यदहंका
रसं त्यागं करोमि तदिदं प्रभो त्यजामि देहनामानं सन्निवेशमशेषतः जानुस्तंभेन महता धार्यते सुतरूप्यता अहं
कारेणादेहोपेतं यैव किल धार्यते ३ अहंकारभये देहः किलावश्यं भविष्यति मूले क्व क्व संल्लने सुमहावि
नयाद्यः ४ तत्कथं सत्यजाम्येनं जीवामि च कथं मुने एनमर्थं विनिश्चित्य वद मे वदतां वर ५ ॥ ॥

जीवतादेहेअहंभावस्यत्यक्तमशक्यत्वाच्छिष्यमरणो गुरोस्तात्पर्यायोगादेतामहंभावमहीतंष्वांछित्वेत्याद्युक्तेस्तात्पर्यमनव
धारयन् रामः पृच्छति त्वभावेत्यादिना १ अशेषतइति प्राणाहंकारयोश्च कतापतेस्त्वयैवोक्तत्वात्प्राणान्यदिशेष्याहंका
रत्यागां संभवात्प्राणां नामप्यनवशेषेणेत्यर्थः २ जानुस्तंभेतजानुकप्रसृतभ्रवंधविर्द्धमेन ३ तदेव व्यतिरेकेण दृढय
ति अहंकारेति ४ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धर्मज्ञानमूलानिद्याविवेकादी निसुसूक्ष्माणि शिषदंकुरान्यपि कठिनेन निर्दये शयेन कर्कशावलीं तीतत्कालं नियेती
ति १६ अवेदेनरकांधकूपे नीलां हरिताश्वभ्रस्यकूपस्यमुखे रुदस्यलणस्यशाखां अनुपतनरणाकोहरणइव १७ नोन्म
ताप्ररुठटतमापिजराचक्षुरयत्यंधयति हृदयस्थोरूपिका पिशाची १८ अमंगलभूतया हृदिरूढव्याकृतनीज्या
१९ देविकादेवेनेश्वरेण प्रयुक्तयदिवभोग्यसखलवविषयावातृसाया रज्ज्वेववज्रइति शेषः २० जगतीपदेनगरीस्थाः

सूक्ष्माण्यपि सुसूक्ष्माणि कठिनाशयकर्कशा तस्मापरमुधारे ववलींति विनिर्कृतति १६ नियतस्यवटेमूढ
तस्मापनुसरंजनः नीलामनुपतंध्वमस्तृणाशाखांयथेणकः १७ नोन्मतापिजराचक्षुस्तथाजरयति सणा
त यथाजरयति दमातस्माहृदयरूपिका १८ तस्मया सहकौस्तिक्या हृदभंगलभूतया रूढया भगवानेषवि
स्मूर्वाभिनतागतः १९ कदाचिदेवदेविका हृदिग्रायितयानया तस्मया प्राम्यते व्योमिरज्ज्वेवार्के न्वहं किल २०
सर्वदुःखमयाकारां जगती जीवनहिंद तस्मापरिहरे कुरासुरगीभिवदूरगः २१ तस्मया वायवोवांति शैलास्ति
धृति तस्मया तस्मयेव धराधारत्री त्रैलोक्यं तस्मया धृतं २२ सर्वैवलोकयात्रेयं प्रेता तस्मा वरत्रया रज्जुबंधादि
मुच्यंते तस्मा बंधान्नर्केन च २३ तस्माद्राघव तस्मात्वंत्यजसंकल्पवर्जनात् मनस्वाकल्पनं नास्ति निर्णीतमि
ति युक्तिः २४

प्राणिनोलक्ष्यंते २१ सर्वसंसारस्थितिः तस्मावशादेवेत्याशयेनाह तस्मयेति २२ वरत्राचर्मभियी रज्जु २३ सं
ल्पवर्जनिमात्रेया कथं तस्मात्यागसिद्धिस्तत्राह मन इति अकल्पनं सकल्प रहितं मनो नास्ति मनसोऽप्रविकृतस्तस्मा
प्रसक्तिरिति भावः २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
४५

आप
स्वित्ताहिना २८

प्रथमं वासनाक्षयमुपपादयति सर्वमिति सर्वजगत्समतया समं ब्रह्मतद्भावेन बुद्ध्या साक्षात्कृत्य भूमिका भासकमेण
यं वासनाक्षयं कृत्वा निर्ममो निरहंकारश्च निकर्तव्यकल्पकसमाधिरस्यः प्रारब्धक्षयेन त्वायत्सर्वथा देहं जहाति अ-
सौ ज्ञेयो वासनाक्षय इत्यर्थः तत्र द्वितीयमुदाहरति अहंकरतिलीलया लोकसंग्रहो चित्रव्यवहारेण यस्तिष्ठति स-
ध्येयसंत्यागाध्येयवासनात्यागवान् प्राथमुदाहरति निर्मूलैति मूलाज्ञानेन सहकलतां त्यक्तैः ज्ञेयत्यागमयं

सर्वसंमतया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयं जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयो सौ वासनाक्षयः १० अहंकारमयीत्य-
त्वा वासनां लीलयेव यः तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ११ निर्मूलकलनात्पत्कावास-
नायः समागतः ज्ञेयत्यागमयं विद्विष्युक्तं तं रघुनंदन १२ ध्येयं तं वासनात्यागं कृत्वा तिष्ठति लीलया ॥
जीवन्मुक्ता महात्मानः सुजनाजनकादयः १३ ज्ञेयं तु वासनात्यागं कृत्वा पशममागताः विदेहमुक्ता
स्तिष्ठन्ति वृत्तस्य वपरावेर १४ द्वावेव राघव त्यागौ समौ युक्तपदे स्थितौ द्वाचितौ ब्रह्मताया तौ द्वावेव
विगतज्वरौ १५ युक्तां युक्तमतीराम केवलं विमलेन च राकस्थितः स्फुरद्देहः शान्तदेहस्थितोपरः १६
एकः स देहे निर्मुक्तस्तिष्ठत्यपगतज्वरः त्यक्तदेहो विमुक्तो न्यायं तैते ज्ञेयवासनः १७ आपतत्सुपथाकालं
सुखदुःखेनारतं न हृष्यति स्नापयति सः मुक्त इति होच्यते १८

ज्ञानबाधितसंवासनाज्ञानपरिशिष्टचिन्मात्रप्रधानं उक्तमेव प्रपंचयति ध्येयमित्यादिना लीलया व्यवहारेण १३ १४
प्रपंचेण बंधकारः युक्तमतिः समाध्यातुः अयुक्तमतिव्युत्पन्नव्यवहारवान् एतौ युक्तमाह एक इति एको व्युत्पि-
त्यतः अपरः समाहितः १६ अज्ञेयवासन इति वदः १७ मती द्वावपि सुखेन आ- स्ते विप्रभ्यते आस्मिन्निति ह्यासे विम-

स्ति
स्थितौ क-
लके वल-
संश्लेष-
निर्मुक्तं
प्रसंगे क-
वलके वल-
संश्लेष-
निर्मुक्तं

४५

हे ३

ज्ञेयो विदुषां समाधिकाले विदेहकौचल्ये च ज्ञानवाधितः अधिष्ठानमात्रपरिशेषात्मा ध्येय व्युत्पन्नकाले वा क्पजन्मा त्वंशका
रत्यासवासनस्याज्ञानस्य बाधैः पिजीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात्प्रादुर्भूतभोगशेषाच्च तन्निर्वाहयवाधितानुवृत्तेरविद्याले
शपरिशेषस्य विद्वेषांशावाधस्य वाभ्युपगमाद्गन्धस्ताहंभावेन देनभोगाहेतुव्यवहारासिद्धेस्तात्कालिकाहंकारभासानु
वृत्तेर्विद्वदनुभवसिद्धत्वात् दृश्यातद्वाधा नसंधानस्य यत्नसाध्यत्वेन ध्यानप्रापत्वात् ध्येय इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः
६ तत्र द्वितीय उपपादयति इति मिति विवेकिदशात्रहं प्रत्ययगोचरो प्रतीयेते एकदेहेन्द्रियबुद्धिभनः सा पेक्षः

श्रीवशिष्ठ उवाच

सर्वत्र वासनात्प्रागे रामराजीवलोचन द्विविधः कथ्यते तद्देहेत्यो ध्येयश्च मानद इति अहमे
षांपदार्थानामे ते च मजीवितं नाहमेति विना कश्चिन्नमयेते विना किल ७ इत्येतन्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा
सह नाहंपदार्थस्य नमपदार्थ इति भाविते ८ अंतः शीलतया बुद्ध्या कुर्वन्त्या लीलया क्रिया यो नूनं वासना
त्यागो ध्येयोरामसकीर्तितः ६

संधावात्मा पुत्र मित्र कलत्र धनादिमम तानिरूपकः अपरः अहंवडैकत्वभावोऽवस्था यत्र भरणमूर्धजिन्मा त
स्याधारणाश्चिन्मात्रत्वभावो विवेकपरिशिष्टः तत्राद्यस्य स्वरूपं प्रथमं विचार्य निद्वार्य मित्याह अहमिति एषा देहेन्द्रि
यादीनां वाद्यात्रयानादीनां चोपभूतानां पदार्थानां संधातान्मत्यर्थः एते देहादयो नानादयश्च मजीवितं स्वरूपसिद्धिनि
मित्तं अतएव एते विना अहंनकेऽस्मिन्नवहारपदे प्रसिद्धोऽस्मि इति अंतः प्रथमस्याहंपदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह
एव करणे संधात्मानमन्यता सद्रूपमेव विचार्य द्वितीयेपरिशिष्टचिद्रूपे नाहंपदार्थस्य नमपदार्थ इति निष्कृष्टवाधनत
येव भाविते सति यो भावनात्प्रागः स ध्येय इति मया कीर्तित इति त्रयोणामर्थः ७ ८

वा० श्री० ३५ ४६ ननु तर्हि जीवन्मुक्तानां तत्तद्वर्णश्रमोचितकर्मफलतुल्या यद्यस्ति तर्हि अज्ञानदेवतद्वेगो गाय पुनर्देहबंधोऽपि स्यात् यदि नास्ति तर्हि प्रवृत्तिरेव न स्यात् प्रयोजनमनुदृष्टमं दोषि प्रवर्तते इति न्यायातिशयोक्तिपरिहृतं ज्ञातयोः प्रवर्तकशुद्धतुल्या वैलक्षण्यमुपपादयितुमुपक्रम्यते प्राकृतान्येवेत्यादिना प्राकृतानि तत्तद्वर्णश्रमस्वभावप्रापितानि बांध्याभि विषयास्वादनोत्साहः २ वहुडत्साहदृढीकृतोभावः सारस्यतावुध्याभोगोत्साहोयथा ३ भोग्यवर्गसामान्यतत्त्वनिष्प्रयेन हृदि उत्पितभागसंकल्पाबाधे

प्राकृताण्येव कार्योत्पीययावर्जितबांध्या क्रियंते तत्संयमेनानि तां जीवन्मुक्ततां विदुः २ यास्थितितुल्ययाजं तोर्वाद्यार्थे बहुभावया तंवंधमाहुराचार्याः संसारानगडोदृढः ३ नूनमुत्पितसंकल्पाहृदि बाधे विहारिणी वा सुनायोदितासेह जीवन्मुक्तशरीरिणी ४ बाध्यार्थव्यसनोदूनी तस्मावद्वेति राघव स्वार्थव्यसनो मुक्ता तस्मात् केतिकथ्यते ५ पूर्वयस्यास्तु तस्मायावर्तमाने पिमाश्वती निदुःखतानिष्कलतासामुक्तेति बुधैः स्मृता १६ इदमस्तु ममेत्यंतयेषाराधवभावना तां तस्मां शृंखलां विद्धि कलनं च महामते तमेतां सर्वभावेषु सत्त्वसत्त्वचसर्वदा संत्याज्य परमोदारूपरमेति महामनाः ८

लोकसंकल्पाबाधेलोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन विवहारिणी वासना तस्मा जीवन्मुक्तानां शरीरमात्राश्रितेत्यर्थः ५ उक्तलक्षणोऽवतृप्ते प्रपंचविषयनृपिंडीकृत्या हवाद्येति व्यसनं लांपटयं पूर्वविषयप्राप्तेः प्राक्काले विषयानाशेनांतरकरत्वात्पुपलेक्षणमेतत् निदुःखतारागविरहादिप्रयुक्तदुःखभक्ष्यताविषयप्राप्तिकाले निष्कलितानि रूचून्ता ६७

इत्थितानीप्सितेन स्तोयस्येष्टानिष्टचस्तुषु सुषुप्तवदनासक्तिरित्यावत् इह देहेतत्संबं
धितिः प्रग्रहमिति ममेति च कलने इतियोजना २० २१ येन पुंसा सुषुप्तवत्प्रशमिताः भाववृत्तयः पदार्थेष्वस्थाप
यन्तया विधेनेचेतसोपलक्षिते जाग्रतजागरेपि सदा स्थितं भावेकः यश्च सदा मुदा स्वाभाविकलान्वितः पूर्णकलो
विधुश्चंद्रश्च प्रसादेन निविष्टे च्यते स इह जगति मुक्ते जीवन्मुक्त इति स्मृत इत्यर्थः २२ इति वा० शो० उपरोषोडशः सर्गः

इत्थितानीप्सितेन स्तोयस्येष्टानिष्टचस्तुषु सुषुप्तवच्चरतियः समुक्त इति कथ्यते १६ हेयोपादेयकलनेम
मेत्यहमिहेति च यस्यांतः संपरिस्तीरो स जीवन्मुक्त उच्यते २० हर्षमिर्षभय क्रोधकामकार्पणवृद्धि
भिः न पराम् श्रुतेषां तं स जीवन्मुक्त उच्यते २१ सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिनरस्थितं सदा जाग्रतिये
न चेत्सा कलान्वितो विधुरेव यः सदा निषेव्यते मुक्त इतीह स्मृतः २२ श्रीवाल्मीकिस्वाच इत्यु
क्तवत्पथमुनो दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेस्तमिनो जगाम स्नातुं सभाकृतनमस्कराजगाम
प्रपामान्तपेरविकारेऽस्य सहाजगाम २३ दिवस ११ तस्माच्चिकित्सानामसर्गः १६ श्रीवशिष्ठ उवा
च ॥ विदेहमुक्ताये राम ते गिरामिह गोचरो नैव तिष्ठति तस्मात्वं जीवन्मुक्तिमिमांशुः १

यादृशे निष्प्रियैर्युक्तो जीवन्मुक्तो न बध्यते अज्ञश्च बध्यते भूयस्स विभागोऽत्र वर्ण्यते रामस्य जीते विदेहमुक्तलक्षणा
तिज्ञायां प्रतिलक्षितस्यैकरूपेण लक्षणाद्यभावाद्वाचां कुंडीभावोक्तैर्बनिरतिशयस्वप्रकाशभ्रमानं दमात्रयारि
शेषस्तत्स्वरूपलक्षणमिति सूचयन् जीवन्मुक्तिलक्षणं च वावश्यं पादयान्ति शेषान् च कुरु प्रतिजानीते विदेहमुक्ता इति १

वा० टी०
उप०
४७

तस्माभेदनिर्मुक्तस्य विभागस्य काप्रसक्तस्तत्राहस्तेषां मिति-अस्मिन्सत्येव तस्मायावंधकत्वादपमेव बंधुहेतुरि
त्यर्थः शुद्धनिर्दिष्टा तस्मा ये पुते शुद्धतस्माः उत्तरे त्रयो निश्चयाः १६ तत्र तृतीयस्य प्रयोजनामाह सर्वमिति २०
चतुर्थस्य शून्येवादिमतप्रविष्टतां नारयन्नाह मयमिति परिशिष्टा तैव वादिभिः शून्यादिशब्दैः कथ्यते नावहित्वत्प
र्यः २१ विधया परमार्थस्वरूपदृष्ट्या जगद्व्याप्तं ग्रस्तं इतरपा पूर्वकद्रांति धियान् २३ यथा अनंतात्मा अपरिच्छेदपरि

एषां ते प्रथमं प्रोक्त तस्मायावंधयोग्यया शुद्धतस्मा त्रयखज्जा जीवन्मुक्ता विलासिनः सर्वमात्माहमेवेति
निश्चयो यो मयमते तमादाय विवादाय न भयो याति मे गतिः तिर्यगूडे मधस्ताच्च व्याप काभहिमात्मनः स
र्वमात्मीति तेर्नात निश्चयेन निबध्यते २१ शून्यं तत्प्रकृतिर्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि शिवः पुरुष ईशानो नि
त्यत्रात्मैव कथ्यते २२ सदा सर्वसदेवेदं नेह हित्वा न्यतः कश्चित् विद्यते विधया व्याप्तं जगत्तरया धिया २३
आपातालमनं तात्मा पूरितो भो धिरंबुभिः आवृत्तस्तं भयं तं जगदा एणमात्मना अतः सत्यमृतं नित्यं नृ
तं विद्यते कश्चित् वार्यवसंकलं भो धिनतरंगादयः कश्चित् पृथक् पृथक् पूरन् प्रदिनकांचनात् निर्ले
स्तस्मत्तत्कारकोटयश्चैव नात्मनः २ दैता दैतसमु द्दैर्जग तिर्माणि लीलया परमात्ममयी शक्तिरह

णाहो भो धिरापाताल अंबुभिः पूरितस्तथेत्यर्थः २४ अस्ता एणं किं न तस्तत्राह अत इति अतः कृतं प्रमाणं बोधितं स
त्यं सत्यं तद्यतिरेकेण अनृतं जगद्व्यपन्नं विद्यत इति सिद्धमित्यर्थः २५ कांचनात् न पृथक् आत्मनः पृथिव्यात्मनः
शकाशान्निभिन्नाः २६ कथं तर्हि जलसमुद्रादौ जगति भेदप्रत्यस्तत्राह दैता दैतेति अदैता परमात्म मयी शक्तिर्वि
स सत्तैवाज्ञानवात् प्रति दैता दैतसमुद्भवैर्विजंभन इत्यर्थः २७

वध्मन्तीतिर्वंधादेहादपस्तदाशंमोक्षस्तन्निवृत्तिस्तदाशायं वंधमिच्छात्वनिश्चयेतन्निवृत्तेरनाशास्यत्वानहिजा
गरुकः स्वाप्तेनिगडवंधमोक्षमार्गीस्तइतिभावः सुखदुःखदशानामपि मिच्छात्वनिश्चयएवात्रत्यागः ६१०
आशात्यागोऽप्यायमाह पदार्थेतिइतिदृश्यंपदार्थतत्त्वंपदार्थरूपंतेतवनत्वमपिन तत्तस्यास्य रमार्थसत्यादयेदे
वकिंचिजुद्धमित्यर्थः हेरामग्र्यचवच्यमाणचतुर्विधनिश्चयभेदं शृण्वीतिशेषः तमेवाहमनसीति १३ १४ स

बंधाशामग्र्यमोक्षाशंसुखदुःखदशामपि त्यक्त्वासुदशदास्यंत्वतिष्ठात्तंधमहान्धिवत् ६ अजरामर
मात्मानं बुद्ध्या बुद्धिमतांवर जरामरणशोकाभिः ममिनः कलुषेवृथाः पदार्थतत्त्वंनेदंतेनार्थत्वमसिरा
द्यव किंचिदप्यदेवदमन्यएवासिराद्यव ११ असदभुदितेविश्वेसतीचासतिसंस्थिते त्वयितत्तामतिगतेत
स्यायाः संभवः कुतः १२ अन्पञ्चराममनसिपुरुषस्यविचारिणः जायतेनिश्चयः साधोस्फाराकारश्चतु
र्विधः १३ अयादमस्तकमहंमातापितविनिर्मितः इत्येकोनिश्चयोरामबंधायासद्विलोकनात्-प्रतीतः
सर्वभवेभ्योवालाग्नादण्यहतनुः इतिद्वितीयोमोक्षायनिश्चयोजायतेसतां १४ जगज्जालपदार्थात्मास
र्वमेवाहमुक्तयः तृतीयोनिश्चयश्चेत्यंमोक्षायवरधूवह १६ अहंजगदा सकलसूक्ष्मव्योसमंसदा
ए वमेवचतुर्थोमोनिश्चयोमोक्षसिद्धये १७ निश्चयेषुचतुर्थेषुबंधायप्रथमस्ततः चयोमोक्षायकथि
ताप्रभुभावनयोत्थिताः १८

वेभ्योदेहंद्रियादि भेदेभ्योतीतः अतिरिक्तः तनुसह्यः स्थौल्यरहितइति यावत् त्वंपदार्थशोधविधायस्यमोक्ष
हेतुत्वं १५ तृतीयइतिअस्याप्याध्यात्मिकपरिद्धिनात्मनाश्च मनिवृत्त्यातत्पदार्थेनसहैवशोधनंसंभवान्मोक्षोपयो
गः १६ अहमित्याध्यात्मिकपरिद्धेदोपाधिः जगदिति आधिदेवकायुपाधिः सदाकालत्रयेपिहर्षः सर्वदृश्यवाधात्म
निश्चयः १७ १८

वा० टी०
उप०
४८

अहं इति युष्मदात्मनः विभक्त रूपं नैवास्ति अस्मदर्थप्रविभक्त रूपाणि युष्मदादिजगंति च न सति किंतु सर्व इदं निर्विकारं विज्ञानमात्रमेव विद्यतोपरमिति द्वाभ्यां जीवशक्तेः प्राणस्य जीवनप्राणानव्यवहार इति भिन्नं प्राणस्य प्राणमित्यादि श्रुतेः अनुभवानां चाक्षुषादीनां बीजमूलभूतत्वादेव भासतस्तस्याच्चात्कारमात्रतः शांतं इदं तु जगत् सदा नासत् न सच्चैति विद्मतीत्यर्थः २२ पुनस्तन्नियमेद्दुमाशिषापिसंपादयति आत्मभावः स्वस्वरूपावस्थितित्तेन दशमस्त्वमयतीति वच्छेदाप्योच्चापादेनेनोपदेशं अतः स्वदनमांतराजं देकरसं ब्रह्मेव त्वं अहं जगच्च न ततो न्यदस्ती

नैवाहमस्ति न च नाम जगंति संति संविचि विद्यत इदं ननु निर्विकारं विज्ञानमात्रमवभासत एव शांतं नाशी त्रयस्य जगदिदं च सदेत विद्विपरममृतनाद्यं भासयन् सर्वभासमजरमजमचिंत्यं निष्कलं निर्विकारं विगतकशरणं जालं जीवनं जीवशक्तेः सकलनहीनं कारणं कारणानां ३३ सततमुदि तमीशं व्यातते चित्तकाशे स्थितिमनुभववीजं स्वात्मभावोपदेशं स्वदनुमनुचिंतो ब्रह्मसर्वसिद्धे त्वमहमपि जगच्चैत्यस्तुते निश्चयोऽतः मोक्षोपायोऽयं ॥ १ ॥ **लोतस्माविद्धे दोषदेशेनामसर्गः ७ श्रीवशिष्ठ उवाच** युक्ताशयानां महतानां कुदृष्टिभिः स्वभावोयं महाबाहो लीला चरतामहि १ विहरन्नपि संसारे जीवन्मुक्तमतामुनिः आदिमध्यांत

४८

ति अनुसृत्य चित्तउपचितो निश्चयस्तंतरस्त्वित्याशी रूपदेशश्च ३५ इति श्रीवाशिष्ठता० शेषोऽष्टमः सर्गः ७ ॥ = यथास्थित्वास्थितो विद्वान्संसारेनावसीति सास्थितिर्विस्तरेणात्र राधबायोपादिश्रुते ८ युक्ताशयानां समाहितमनसां कामलोभादि कुदृष्टिभिरहतानां अदृष्टितानां अयं वक्ष्यमाणप्रकारः स्वभावः स्थितिः श्रूयतामिति शेषः ९ आदौ जन्मादिदुःखैर्मध्ये अध्यात्मकादिदुःखैरंत्ये श्रुत्युत्तरकादिदुःखैर्विरसाः विहसेत दासयोग्यं तया नुच्छेत् कस्यपश्य

४८

४८

पृ १

अस्वेवं किं तत्राह आत्मीये इति त्वीये परकीये वायुपुत्र मित्रादौ सर्वस्मिन् जगति च उपचितेन घे वा सुखदुःखे अभिज्ञत्वं
मागृहाणेत्यर्थः २८ कथं तर्हि मया व्यवहर्तव्यमिति चेद्ब्रह्मसदैतां दैता लं वने नैवेति तर्हि भज्या ह भावे दैतमिति ब्रह्मवदे
वत्त्वं परमार्थतः सत्ता दैतमयात्मकरा न सन् व्यवहारको ले पि भावनया अहैतमेवोपाश्रित्य न तत्प्राणिकर्मफलदाने ब्रह्मे
ववर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनकर्मविषये अहैत सर्वथैवानादृत्य व्यवहार न्यथोचितं दैता दैतो भयपरो भवेत्यर्थः अहै
ते कर्मणा मेवा सिद्धेरेक रूपेण सर्वत्र कथंचित दैता चरणोजगद्यवस्थाधर्मशास्त्रादि बाधप्रसंगाच्च तत्र दैता दैता अथ

आत्मीये परकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा न घेवोपचिते कार्ये सुखदुःखे गृहाणमा २८ भावा दैतमुपाश्रित्य सत्ता
दैतमयात्मकः कर्मा दैतमनादृत्य दैतद्वै तमये भव २९ भवभूमिभूमिमा सुभावनभावनवासया प्रायतो
त्यात पूर्णा सुदरी च तः करीयथा ३० दैत न संभवति विचित्रमयं महात्मनात्मन्यथेकमपि
न द्वितीयो द्वितात्मा अहैतमेकारहितं सतशो दितं सत्सर्वेन किंचिदपि बाहुरतः स्वरूपं ३१

एवमेवोचितमिति भावः २९ भावेपि दैताश्रयेण काक्षति सत्ता ह भवेत उत्पत्तौ रश्मिभिर्भिन्नैः पूर्णा सुदरी गृहणी भग
ती लक्ष्यते तथा च संसारगति यात एव तत्र क्षतिरिति भावः ३० सत्ता दैतमुक्तमुपादयति दैतमिति दैतं परमार्थसत्तन
संभवति यतस्तत्तच्च तमयंचित्तकल्पितं मेव न वस्तुस्थितिपरं रण्ये द्वा बुद्धिजन्यत्वाश्रुपगमात् तत्राशेनाशाश्रुपगमा
च्च एवमात्ममेकमेकत्वाख्यसंख्यागुणो विन संभवति यतस्तदपि द्वित्वा दिव्यावर्तकत्वेनैव कल्पितत्वात् द्वितीया देव उ
दित आत्मा स्वरूपं यस्य तथा भूतं अतः सदैत एव न चरहितं स्वसिद्धावन्य निरणे द्वित्वात् सततो दितं तत्सन्मात्रं ब्रह्म
एकानिरात्सर्वं दैत निरायान् किंच दपीति च तस्मात्तन सर्वमभवत् नेह नानास्ति किंचितेत्यादि श्रुतियस्स दन्नु भविनश्च
लक्षणाया आहुरित्यर्थः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
४६

अतएवेषमदर्शनादेः फलमपि जनानां नो हसन्निवता स्थेयेनैव पश्यतीत्याह परयति ११ उपसंहरति जितेति १२ सु-
किं स्थिति रपितदाशयो द्वाटनेन वर्णयति मिति चेन्मुखमनोरथभांतीनां तत्प्रभुत्वात् प्रशानां तत्फलदुःखवैचित्र्या-
णां चानं त्याज्यावर्णयितुं शक्येत्याशयेनाह वयमिति चतुर्भिः १३ तेषां मुख्याणां नार्थस्त्रियः अभिमताः अभिलषि-
ताः माः भावानां विवेकबुद्धीनां अत्यन्ताभावैः सर्वसंचितसुकृतानां प्रध्वंसाभावैः संभावितसुकृततपः संयमादीनां
प्रागवपरिपालनेनैव विभूषिताः आपादमस्तकमलंकृता अतएव न नरकवन्हीनां कसमानो रोचिषो ज्वालान्तर-

परंपदमुपाकृते भंगुसंजागती स्थितिं अंतः शीतलयावुद्धाहसन्निव निरीक्षते ११ जितजितामहात्मानो
ये हि दृष्टय एवराः स्वभावहृद्देशेष्वाकथितस्तवराधव १२ वयंतु वक्तुं मुख्याणां अजिताभीयचेतसां भोगक-
द्वैममग्नानां न विद्यो मिमंतं मतं १३ तेषां अभिमतानां ये भावाभावविभूषिताः ज्वालानरकवन्हीनां यास्ताः क-
नकरो चिषः १४ अनर्थगहताश्चार्थव्यर्थानि कथं कथयिष्यामः दिशंतौ दुःखसंरंभं मभितः प्रहितापदं फलसं-
धीनि कर्माणि नानाचामर्यानि च सुखदुःखावर्णयितानि वक्तुं न शक्नुमः १६

वता इत्यर्थः १५ तेषां मुख्याणां अभिलषिताः अर्थाः धनानि ते च अनर्थगहनाः अर्जनेपालने व्ययेनाशे च व-
क्तव्यासाधर्मशानि निमित्तभूताः अर्थाः अनर्थप्रयोजककलहवैरादिकदर्थनाश्रयेभ्यस्तथाविधाश्रेयस्यर्थः १५ न-
नु तेषां तादृशो रण्यर्थे ज्ञेयेनादिसत्कर्मचिरणसिद्धे निस्तारः स्यात् चेत्पाह फलसंधी नीति यानि मुख्याणां यज्ञादिकर्मा-
णि तान्यपि फलाभिसंधियुक्तान्येव न निरभिसंधीनी नानाविधैः धर्ममानमदमात्सर्याद्याचारैश्च प्रचुराणि अतएव
उनर्जनादिप्रयुक्तसुखदुःखैरेव वर्णयितुं न शक्नुम इत्यर्थः १६ ॥

ल३

४६

सर्वेषु प्रकृतेषु तत्कालप्रसक्तेषु कार्येषु उचिताचरणेषु तिष्ठतीति तत्स्थः सवासुशत्रु मित्रादिदृष्टिषु मध्यस्थः यमः तेन
 यो ध्येयश्चेति द्विविधवृत्तिर्वासनात्यागयोर्मध्येयं वासनात्यागमवलंब्येत्यर्थः ३ सर्वविमर्शस्याभिमतस्य परिपोषकः
 नक्तस्य चिद्विषयकारिप्रबोधनस्य उपवने स्थितिर्यस्य ४ यमः शत्रौ च मित्रे चेति पाठः स्पष्टः अग्रप्रागेणुप्रभृतीनां सम
 योचितप्राप्तये वा परिपालननदिकर्मकरः ६ मौनस्यो मिति भाषी प्रकृतारंभी अवश्यककार्यचिन्तनस्य ७ तदेवाह एष

सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ध्येयतं वासनात्यागमवलंब्य व्यवस्थितः ३ सर्वत्र विगतोद्देशः सर्वा
 र्थधरिपोषकः विवेकोद्योतदृष्ट्यात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ४ सर्वातीतपदालंबी पूर्णोद्दिष्टिशिराशयः नोद्देशी
 नचतुष्पात्मा संसारनावसीदति ५ सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिरूपसंपुतः प्रादुर्भावकरो ग्राणां संसारेनावसीद
 ति ६ नाभिर्नंदति नद्वेष्टिनशो च तिनकांक्षति मौनस्यः प्रकृतारंभी संसारेनावसीदति ७ एषः सन्नक्रतुर्बलि
 न एषः स्थाप्यवस्थितः इदितानीहितैर्मुक्तः संसारेनावसीदति ८ सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिभा
 न् आशयज्ञप्रभृतानां संसारेनावसीदति ९ युक्तायुक्तदृशाग्रसमासोपहतचेष्टितं जानाति लोकदृष्टान्तं करको

ति ८ अभिमतं प्रियंवक्ता चोदितः आक्षेपः पेशलोक्तिमान् समाधाता ९ इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्यदृश्यजाना
 ति अपक्षयाति तथापश्यति अतएव करकोटयः करतलांतिस्तत्प्रसिद्धिर्न विकल्पफलवत्पक्षमित्युक्तं एकतरपक्षपतितु
 नत्सदोषाः आपरपक्षगतगुणप्रसंगद्वेषपिहतत्वान्नष्टस्य च भासंत इति ॥ १० ॥ ॥ ॥

वा० टी
उप०
५०

प्रकृतितत्तद्गुणश्चमत्सभावस्तदुचितकार्यस्य प्रजाहितकार्यस्योवा २६ समः सर्वासिद्धिचित्तियदुक्तं तदंधमोक्षादिवै-
षम्यप्रविषेधेनोपपाद्येति २७ जलंमृगतस्मोदकं २८ कुतो नबंधेरस्तितत्रपुक्तिमाह अवधस्येति असंगत्येत्यर्थः विधा-
यतेपत्नेनसंपाद्यते २९ तर्हि किंलवज्ञानं व्यर्थं नेत्याह अतस्त्विति ३० ३१ ज्ञः साक्षप्रसिचतस्मात्सुं द्वांधवविषयाः ममत्तवा-
सना असत्त्वभावस्य अविद्यमानस्य स्वरूपस्य सुहृदादेर्भावना चित्तना कामनानयुक्तेत्यर्थः ३१ अपिच इत्थं मदुक्तप्रकारेण

50

आ ४

सनाः २

आशापाशशोतोन्मुक्तः समः सर्वासिद्धिषु वहिः प्रकृतिकार्यस्यो लोके विहरराद्यव २६ नबंधोस्ति नमोत्सो-
स्ति देहिनः परमार्थतः मिष्येयमिंद्रजालग्रीः संसारपरिवर्तनी २७ ओतिमात्रमिदं मोहाङ्गगद्वाद्यवदृश्यते ज-
नितः प्रत्यहं स्फारं जलंतीव्रातपेयथाः २८ अवद्रुस्येकरूपस्य सर्वगस्यात्मनः कथं बंधव्यातदभावे तु मोक्षः
कस्य विधीयते २९ अतस्त्वज्ञानं जातेयं संसारं तिरातता तत्त्वज्ञानात्तयं याति रज्ज्वाभिधभुजंगधाः ३० ज्ञातवा-
नसितत्वं स्वमेकयास्त्वयाधिया जातोसि निरहंकारो व्योमवत्तिष्ठतिर्मलः ३१ शोसित्वित्यंतदखिलाः सुह-
सनाः २ द्वांधववा संत्यजासत्त्वभावस्य कानामकिलभावना ३२ अपिचेत्यंतदन्यत्वं सत्त्ववानुनुमीयसे इदं प्रथमतः प्रा-
प्तं परमादपिकारणात् ३३

वासनात्यागेताभ्योऽयः साक्षित्वं परमार्थसत्त्ववान् परिशेषादनुमीयसे प्रथमतः वासनात्यागात् पूर्वते परमात्कारणादुत्पणः प्र-
लयसुषुप्तोर्नित्यप्राप्ताद विदुदं परिद्धिं जायत्यरूपमेव प्राप्तं तपरमार्थसत्त्वमिति वासनात्याग एव तत्प्राप्तिहेतुन न्यिदस्य
र्थः अर्थं सा अपिचेति समुच्चये तदन्यस्तस्मादसत्त्वभावादप्यः परमार्थसत्त्वभावत्वं स्वभावे नैव असत्त्वभावेभ्योऽविद्या
तत्कार्येभ्यः सत्यवान् बलवानुमीयसे अतः परमाद्या लक्षणात् कारणादपि इदं प्रथमतः अनादिकालात्मासंबंधमपिश्रयं
वासनावदेव संत्यजेत्यनुषज्यते

अतस्त्वमपि विहस्य रित्रेणैव विहरनायेनेत्याह पूर्णमित्यादिना १७ १८ सर्वेषां अज्ञानात्पिकर्माद्यारेषु अनुवृत्तिमान्ननुद्धिभेदं
जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनामिति भगवद्वचनादिति भावः १९ सर्वासंसारदशाः परमार्थस्वरूपा च स्थितिभूमि का भेददशाश्च २० आ
शान्मुखानामिव इहितानि चेष्यायस्य सर्वात्मना नैरास्यप्रकटने धन मित्रादिसंग्रहायोगाद्वा ज्यपदिपालनो निर्वाहादिति भावः अ
तएव धनाशेव हि तप्त इव तप्तः सर्वा ३

पूर्णदृष्टि मवस्थभ्यो यत्याज विलासिनी जीवन्मुक्ततुमास्वस्थो लोके विहरसाधव १७ अंतः संत्यक्तसर्वशो वीतरागो
विवासनः बहिः सर्वसमाचारो लोके विहरसाधव १८ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् अंतः सर्वपरि
त्यागी लोके विहरसाधव प्रविचार्य दर्शयितुं चंपरिपदं तदेव भावेतं लं लोके विहरसाधव २० अंतर्नैराश्रयमा
दाय बहिराशा मुलेहितः बहिस्तप्तान्तराशीतो लोके विहरसाधव २१ बहिः कृत्तिमसंरंभो हृदि संरंभवर्जितः कर्ता बहिर
कर्ता तः लोके विहरसाधव ज्ञातवानसि सर्वेषां भावानां सम्पर्गतं यथैकस्मिन् दृष्ट्या दृष्टं लोके विहरसाधव २३ कृत्रि
मो ह्यासहर्षस्थः कृत्तिमो ह्यगहणः कृत्रिमारंभसंरंभो लोके विहरसाधव २५ त्यक्त्वा हं कृतिराश्वसामतिराकाश
शोभनः अग्रहीतकलं कलं को लोके विहरसाधव २५

अंतस्तु आशीतः सर्वतः शीतलः २१ २२ अंतरं व्यवहारतः परमार्थतश्च सारासारतारतम्यं प्रत
त्यद्यवहारे अतिसर्गस्तचेत्याह यथेक्ष्यतीति २३ २४ चंद्रसुरात्रावहमेव प्रकाशक इति गृहीता हं कृतिः सयसो गित्वाद
नाश्वस्तमतिः गृहीतकलं कलं धनं श्रुत्वा नतयेति व्यतिरेकः २५))))

वा०टी
उप०
५१

द्वितीयेणाहर्हमिति इदानीमन्यः अग्नेष्यत्यः भविष्यति इति तृणिकमात्मानं यद्विजानासितथापित्वं किं स द्रूपमालं च विमुह्यसि
शोच सिद्धितीयक्षणे शोच्यशोचितश्चासत्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ३६ तृतीयेणाहपुरेति तथाप्यात्मनाशादेव संसारः
यदा आत्मनो जन्मादिसंज्ञितेऽपि शोको न युक्तस्तु दाकिं वाच्यमसंगो दासी न नित्यकृतस्योत्सप्रकाशप्रणी नंदे का सत्वे संन युक्त

51

एवमन्यस्तथेदानीं बभूविष्य भविष्यसि यद्विरामतथापित्वं सद्रूपं किं विमुह्यसि ३६ पुराभूत्वा घभूता च भूयश्चेन्न
भविष्यसि तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि ५० तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते
जागते क्रमे तथैव मुदिता युक्ता युक्तकार्यो निवर्तनं ५१ भागच्छुः खिताराम सुखितामपि मात्रज सम तामेहिस
र्वत्र परमात्मा हि सर्वतः अनंतः सत्स्वरूपस्त्वं खमिवातिनतांतरं प्रकाशो नित्यशुद्धत्वं ज्वाला मिबकोटं ज
नां ३ गतोपदार्थानां मद्दृष्टात्मतनुस्तनुः हृत्स्थो सिंहासुतास्यामि कस्तनुरेव ततः संसारस्थितिरेवेयं यद्भूत्वा भूय
ते पुनः अज्ञेनैव नत इन्न ज्ञोसिराम सुखी भव ५५ स्वरूपमिदमस्यास्तु संसृते सतताधिमत आत्मानात्कारं
तामेति ज्ञावानसि जन्मते ५६

इत्याशयेनोपसंहरति तस्मादिति मुदिता सहसंतोषवृत्तिः ५१ ५२ यथा ज्वालानां कोटरे सर्वतः प्रभाव्याप्ते तमसो
नावकाशस्तद्वत्त्वप्यपि तमो दुःखादेरिति भावः ५३ त्वमेव सर्वांतर इत्याह जागतानामिति नदृष्टा आत्मानस्तनुस्वरू
पं यस्य तनुः सूक्ष्मः हारभूतमुक्ता फलानां तुंतुरिवा ततः अनुसृतः ५४ पुनर्जन्मशंकां वारयति संसार इति भूत्वा
उत्पद्य पुनर्भूयते ५५ स्वरूपस्वभावः सततं आधिमत दुःखवहुल ५६ ॥

यस्य २

भोगैस्तत्साधकैर्वंधुभिर्जगद्भवेः सकृच्चंदनादिनिस्तत्प्राप्तिनिमित्तैः शुभाशुभैः कर्मभिश्च ३५ आत्मतत्त्वमेवैकः सारः
सत्यः परमानंदो तया विधो हं इति ज्ञाता धीर्यस्याभयेभ्यहेतुभिः ३५ मनतत्त्वविदः स्वतोदुः स्वमाभूतवंधूनामज्ञत्वेन दुः
स्वित्वातदुः स्वसमागमेर्भेदुः स्वतुदुर्वारिमिति चेत्तत्राह अजातस्येति मिथ्यात्वाद्धंधौ अजातसतीत्यर्थः षष्ठी चानादर इति
षष्ठी अथवा वंधोः संबंधितया अजातस्य तेवेति योज्यं ३६ एवमात्मनः असंगत्वाद्द्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः
इदानीं अस्वात्मसंगीतयापि स किं नित्यं उक्तदिकः उक्तप्रागभावहयावदाकालांतरेणानुष्वरः सर्वेष्वपि पक्षेषु वंधुं

भोवावंधुजगद्भवेः कर्मभिश्च शुभाशुभैः आत्मनोस्ति संबंधः किमेताननुशोचसि ३५ आत्मतत्त्वैकसारो ह
मिति ज्ञातभयोभयेः न तेराभास्ति संबंधः किं विभेषि जगद्भूमात् ३५ अजातस्य सतो वंधोर्वंधुदुः स्वशतश्रेमः
कस्तेराधवसंबंधोयदेताननुशोचसि ३६ त्वंचेदभविष्यपरातथेदानीं भविष्यसि अघचेहस्थितोसीति ज्ञा ५०
तवानसि निश्चयं ३७ तदानंतरगानन्याप्राणादीनि कटस्थितान् वंधून्तीतान्सुवहू कस्मान्नानुशोचसि

शोकोनप्रयुक्त इति प्रोटया समाधितसुराघेकल्येतावदाहं त्वंचेदिति प्रापूर्वजन्मसु तथाभाविजन्मसु भावस्यसि अघ
इदानीं इह जन्मनि वस्थितोसि इति एवस्य भावमात्मानं यदि निश्चयं दृढं ज्ञातवानसि तदा अनंतरगान् चर्तमानान् निकटा
स्थितान् सन्निहितान् प्राणादीन् वियथाहारः अनंतरजन्मस्वतीतान्सुवहून् कस्मान्नानुशोचसि विनिगमनाविर
हात् सर्वशोकाशक्तेऽनकापिशोकोयुक्त इति भावः ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

५२ रुतहसि विवो धितानुवृत्तहसिभिः अमर
विमृतातवारनाभां सरः अतः दिनाति ५८

स्वरूपं तत्त्वमिति न संतव्यमित्याह रूपमिति प्रात्यंतरे तितया प्रसिद्धे अपि न तत्त्वमस्तीत्यर्थः ५० ननु निस्ततत्वं कथं
सदिति दृश्यते तत्राह सर्वेति आभानं जगद्वाकारमानं अतिभास्वरं व्यक्तं ५१ जगतो भ्रांतिमात्रता प्रदर्शनाय अ-
नियतत्वं प्राप्यतां दर्शयितुं सुखं धुरित्यादिना सर्वस्य सर्वेपि अरयोपि मित्राणि उदासीना अत्यर्थः ५२ अन्यो न्यसं

रूपं किमन्यद्भूवि नु अममात्रादते अमे स्वप्नमात्रादते स्वप्ने भवत्यन्यो हिकः क्रमः ५३ सर्वशक्तिरियं श-
क्तिर्मममात्रमयं तथा रामदृश्यत एवेदमाभानमतिभास्वरं ५४ सुबंधुः कस्यचित्कस्यादिह नो कश्चिदप्य-
रिः सदा सर्वे च सर्वस्य सर्वे सर्वे च सर्वे च ५५ आलूनशीर्णमिविलमिदमन्योन्यमाश्रितां अनारतं याति
जगतत्वं मोधइवांभसां ५० अध ऊर्द्धत्वमायातियात्तुर्द्धत्वमधस्तथा संसारस्य चलस्यास्य च क्रमे निरि-
वामितः ५१ स्वर्गस्थानरकं याति नारकाश्च विविक्ष्यः योनेर्पो न्यंतं रं यांति दीपा दीपांतं रं जना ५२ धी-
राः कार्ष्ण्यमायांति कृपणायांति धीरतां परिस्फुरंति भूतानि पातोत्पातं शनं अमेः ५३ एकरूपं स्थिरं
चक्रं स्वच्छं संपादयितं नेह संप्राप्यते किंचिदग्नौ हिमकणायथा ५४ ये येनामममभागा बहवो बांध-
वास्तथा विनश्य एव दृश्यते ते ते कतिपये र्दिनेः ५५ परतीर्त्नीयतां न्यत्यमत्वा आदिभावना नेह सत्याम ५६
हावाहो द्विचंद्रादिदिशेण यथा ५६ अप्यबंधुपरमश्रायमयं चाहमयं भवान् इति मिथ्यादशो रामविग ५७
लंतुतवाधुना ५७ क्रीडा रं व्यवहारस्य एताभिहितदृष्टिभिः आमलमता दिशि नानिर्वहिविहरहेल

अतं परस्परनिमित्तं ५० अध इति प्रत्यत्तं चेदं ज्योतिश्चक्रभागानां भ्रमेश्चेति भावः ५१ एवमुक्तं कर्षापकर्षविषयनियता
वेवेत्याह स्वर्गस्था इति ५२ धीराः अप्रार्थनशीलाः ५३ उपसंहरति एकरूपं चक्रं पदार्थमंडलं ५४

विनाशस्तु सर्वं नियत इत्याह यथेति ५५ विगलं नुश्रियतां
यतस्तत्किंत तत्तत्राह परतति ५६

वांटी०
उप०
५२

वृ१

वासनाभावात् अज्ञ इव श्रमश्रोतो यथा न भवत्येव तथा अस्यां संसारसरणो विहर ५८ कदातर्हि भ्रमव्यं हा
रो भविष्यति तत्राह यथायथेति वासनाक्षयकारिणी विचारणायथायथेदेति तथा कार्याणि व्यवहाराः प्रशां
स्यंति उपरस्यंत इत्यर्थः ६० विगतं श्रयमेव बंधुदिति परिच्छेदलक्षणं आवरणं यस्यास्तादृशेव सर्वत्रासमंतादर्शनी
त्यर्थः ६१ उक्तमेवायं कारणोपन्यासेन वृणोति नतदिति ६२

संसारसरणावस्यां तथा विहरसुवत नयथैव श्रमश्रोतो चासताभारवानि व ६८ यथायथेषा
कार्याणि वासनाक्षयकारिणी विचारणातवोदेति संशाम्भंति तथा तथा ६० अयं बंधुरयनेति ग
णान्मलमुचेतसां उदारश्चित्तानां तु विगतावरणे वधिः ६१ नतदस्ति न फणाहं नतदस्ति न यन्ममा ॥
इति निर्णीतधाराणां विगतावरणं प्रपति स्वस्थः एव स्थो भूमितलं यथा ६३ सर्वा एवहिते भूत
जातयो राम बंधवः अत्यंतसंयुतापेता सवराभनकाश्रने ६४ ॥ ॥

एवधीः ६२ नास्त
मेति वचोदेति य
ज्जिदाकाशवन्म
हान् सर्वं शं २

स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठि तः विज्ञेयः खोपशमस्वास्थ्यवान्वा ६३ सर्वइति अनादौ संसारे सर्वयोनिषु स्वस्थ
बहुशो जन्मानुभवादित्यर्थः बंधुत्वेनात्यंतसंयुता काश्रन काश्रिदपि न पर्यायेण सर्वैः सहसंबंधादित्यर्थः
अथवा देहद्वारकपरंपरासंबंधापेक्षया सर्वजीवैः सहसाक्षादेकात्म्यसंबंधस्यांतरं गत्वा तेन संबंधेनात्यंत
युतानकाश्रनेत्यर्थः ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी० क० - द्वांशं तरे पुचादिभिः प्रतिध्वनिर्तेरितियावत् कृत्वा लानां विलासं संगतिरिति नित्यं ८ इत्यमये सानो प्रस्थदेशे व्योम
उप० गंगामंदाकिनी ६ रत्नाटे मेरोस्त दम्बिबविद्योतमाने १० अभ्युदितज्ञानं परमात्मनो धोपस्य मते धृतशरीरे ११ दे
५३ कचा विवेत्यभृतो यमावाक्यते बहस्पते १२ १३ ज्ञानवान् न तत्त्ववित् १४ अङ्गिप्रवृद्ध इत्यस्य विचारणां मोख्यादधिग

येन निर्यरनिहदिः कं द्वांशं तरे चादिभिः समुद्रजलकलोत्प्लवित्वा सो विजितो नितः ८ तस्यैकदेशे वितते र
लसानो मनोरमे मुनिभिः स्नानपानार्थं व्योमगंगा वितारिता ६ तस्यास्त्रिपद्यगायास्तुतीरे विकसितकुमे
रत्नाद्वितटविद्योते कचत्वनकपिंजरे १० आसीदभ्युदितज्ञानस्तयोरासरुदारधीः मुनिदीर्घतिपानाम
तपोमूर्तिरिवापरं ११ मुनेर्विभवतुस्तस्य पुत्रौ द्वा विंदुसंदरो पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाचिवाक्यतेः १२
सताभ्यां सह पुत्राभ्यां भार्यया च सहैकया उवाससरितस्तीरे तस्मिन्सफलपादपे १३ अथ काले तयोस्तस्य
पुत्रयोर्ज्ञानवान् भूत् पुण्यो नाम च यो ज्येष्ठो गुणज्येष्ठश्चराधव १४ पावनो द्विप्रवृद्धो भूत् पूर्वसंध्यां वृजं य
था मोख्यादधिगतानां न्यपदे दालापितः स्थितः १५ ततो बहस्पकलिते काले कलितकारणे संवत्सर
शते जीर्णदीर्घदेहा लतायुषी १६ अस्माद्गुरुभृतो व्याहृता तशतभीषणात् रतिमुत्सृज्य संसाराज्जरा

जर्जरतीवितः १७

तः पदे परमात्मवस्तु निचानाप्तः अंतराले दोलायनः स्थितः १५ अकल्पिते प्राक्किमिषा पुत्रयत्नेनालक्षिते संवत्स
रशतात्मिके देहलता च आपुष्पदेहलतायुषि जीर्णे देहलतायुषी येन तथा विधे काले बहस्पतिक्लामतिमुनिर्देहं
जहो इति व्यवहितेन संबन्धः १६ जन्मजरामरणां स्वर्गपापान्द्रकादिवृत्तां तशतैर्भीषणात्संसारोद्वृत्तिं कलनालक्षणा
याः पक्षिरापाः नीउदेहं जहा १७

उक्तमेवायं संप्रति प्रविष्टवन्नुपसंहरति विविधे सति विविधेर्नानाये निविचित्रैर्जन्मन्वातेराहिताः संभ्रमायस्मि
स्तथा विधेः तगतिः अयं बंधुरयमबंधुरिति द्वैत्तरां भेददर्शनं भ्रमदशैव विवलाति विजंभते वस्तुतस्तु जीवभावदृष्टो
त्रिभुवनस्य जीवजातं निजयंधुब्रह्मभावदृष्टो तु स्वयमेव सर्वमित्यबंध्वपित्तदेवेत्यर्थः ६५ इति श्री वाशिष्ठातात्पर्य
प्रकाशे उप० १० अष्टादशः सर्गः १० इहोक्तसिद्धये पुण्यपावनारव्याप्तमुच्यते पुण्योयसि तदशे कातं पावनं संप्रबो

विविधजन्मशताहितसंश्रमे जगति बंधुरबंधुरिति तत्तरां भ्रमदशैव विवलाति वस्तुतस्तु त्रिभुवनं चिरबंधुर
बध्यपि इति मोक्षोपायेषु पशाम० लो जीवन्मुक्तवर्णनं सर्गः १० श्री वाशिष्ठा उवाच अत्रैवोदाहरंती
ममिति हासं पुरातनं त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः १ अयं बंधुरयं नेति कथा प्रस्तावतः स्मृतं इति हा
समिमं पुण्यमाश्रयं शृणु राघव २ अस्त्वस्य जनु द्वीपस्य कस्मिंश्चिद्विरिकुंजके कनकवृक्षमहोत्तमं सोमहं द्रोणा
प्रपर्वतः ३ कल्पद्रुमवनस्याया विश्रात मुनिकेनरः भ्रमेराततमाकाशं जितवान् स मुन्नतैः ४ वृक्ष
लोकांतरप्राप्तभंगकंदरचारिभिः सामवेदप्रतिध्वानधुंधुमैर्गायत्रीवयः ५ यः ययो मेदुरे मेघैर्लसितैः
भंगकोटिषु लताकुसुमसंप्रतैः कुंतलैरिव राजते ६ अतस्तये पनोक्तानां शरभारणां विजंभतैः विस्फूर्जति
गृहाचकैः कल्याणशालिहसन्निव ७

धणन् अत्र उक्तार्थविषये १२ गिरिकुंजको गिरिजालम्बध्वे निद्रिणो यस्तु मीपूजके इति पाठः स्पष्टः ३ आततं वि
स्तीर्णमथाकाशं भंगेर्जितवान् ग्याप्तवान् ४ वृक्षलोकेत्यतिशयोक्तिः ययो मेदुरे नीलैरिति यावत् लसितैर्विधुद्भि
विराजमानैः कुंतलैः केशैः ६ तटेषु उपनेतृकानां सोलंकानां शरभारणां अष्टापदानां विजंभतैर्विस्फूर्जति गजैर्जति

वा०दी०
उप०
५४

स्थानं उत्पात्तादिकालेपाधारभूतं जंतूनां जननधर्मिणां प्राणीनां विदितात्मनां ब्रह्मविशं रूपं स्वरूपां अतए
वनयितुं शोच्यते त्याह स्वभावमिति २८ इदृशी इयमेवममाता अयमेवममपितेत्येवंरूपायत यथाभावनयानिः
सत्याः संख्यातुं मशक्यां पुत्राययो ३० निम्मानिगेभीरस्थानानां व ३१ हेपुत्रन्तुणां अन्येषामपि ३२ विटपग्रहणो

तत्स्थानं सर्वजंतूनां तद्रूपं विजितात्मनां स्वभावमपि संपन्ने किंपितर्यनु शोचसि २८ इदृशी तु त्वया व
ध्वाभावनेह विमर्दज्ञा संस्मरेयदशोच्योपि त्वया तातो नु शोच्यते २९ न सैव भवतां माता नासावेव
पिता तव नभावानेष तत्राय तपोनिः सैव्यपुत्रयोः ३० मातापितृसहस्राणी समती तानिते सुत व
हृन्पुं बुप्रवाहस्यते आनीव वने वने ३१ असंख्यपुत्रयो नैविभवानेव सुतस्योः सदित्तरंगवमुत्रग
ताः पुत्रगणान्तरां ३२ आत्मपुत्रो रतीतानि पुत्रलक्ष्याण्यनेकशः यत्र कोरक्यं तानि लतावि
टपयो दिव ३३ मित्रबोधवर्द्धं चेदातिजं तो जन्म निजन्म नि अतावता वतीता निफलानीवम
हातरोः ३४ शोचनीयाय दिस्नेहा न्मातापितृसुताः सुत तदतीतान शोचंते किमजस्रसहस्रशः
प्रपंचोयं महाभाग दृश्यते जागते भ्रमे परमार्थे तते प्राज्ञानास्तिमिसंतबंधवाः ३६

नावटपीलस्यते विटपिनो रिवापाठ्यं ३४ न शोच्यंते त्वयेति शेषः ३५ स्वागते जगत्कल्पनानि भित्ते
अमे मोहे सत्येव दृश्यते परमार्थेन परमार्थे तत्सुते तव तथा चोक्तं वार्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा
प्रकल्पते ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्योपन कथंचन युज्यत इति ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जरा १

यथावैवधिको वीवधवाहको जेहे वीवधभारं जहातितथेत्यर्थः विविधवीवधशब्दावुभयशब्दावद्वा शीको
 स्कंदवाहकावविशेषे वर्तेते १८ प्रशांतः कलनातारंभाः यत्र चैत्यैरिक्ताः रहिताः पाण्डितः तत्तजीवचैतन्या
 नितेषामास्यदं प्रतिष्ठाभरतं परमपदं यथापुष्पबंधः अवरं आकाशंगच्छति तद्वत् १९ २० पतितावती शीया
 उपदिष्टया योगयुक्ता अम्लानं रोगं दिह्ना निहितामपितनुतत्याजं २१ ब्राह्मीभरतं भर्तारो मेव अनुपयो स्वयमपि
 कलनापसिणी नीडं देहं दीर्घतया मुनिः जहौ गिरिगुहागेहे भारं चैवधिको यथा २२ प्रशांतकलनातारं
 चैत्यैरिक्तं चिदास्यदं पदं जगाम नीरागं पुष्पगंधइवावरं २३ अथ भार्यामुने देहं प्राणापानविवर्जितं द
 क्खमिलुलितं भयो विनालमिव पंकजं २४ चिरमभ्यस्तया योगयुक्ता पतिवित्तीर्णया तस्याज्यतनुमम्ला
 नां षड्दीपप्रिनीमिव २५ भर्तारमेवानुययोजनस्यादृष्टतागता प्रभातगनकोशस्थमसंयातमिवोडुपं
 २६ मातापित्रीसुगतयोरोद्दिहिककर्मणि पुण्यएवस्थितो वयः पावनोदुःखमाययो २७ शोकोपह
 तचित्तोसोऽग्रमत्काननवीथिषु ज्यायांसमनयस्यैव पावनो विललापह २८ अथोद्दिहिकं कृत्वा मातापि
 त्रोरुदारधीः आययो विपिनिपुणः पावनं शोकलालसं २९ **पुण्यउवाच** किंपुत्रधनं तां शोकं नयस्यं
 धैककारणं वायधराधरंधोरं प्रावृट्कालइवावुज २६ पितातव महाप्राज्ञगतः सार्द्धं त्वदं वया स्वामेवप
 ब्राह्मीभारं प्रापेति यावत् नहि वृत्तविदां देशांतरे गतिरस्ति न तस्य प्राणा उक्ता मंस्यैव स भवलीयंत इति श्रुतेः २२ अथ य
 विशेषः ज्यायांसं ज्येष्ठभ्रातरं अमनस्यतद्वैद्यं नालं व्येति यावत् २४ २५ पितृसमो ज्येष्ठ इति शास्त्रानुजेतिसंवा
 धनं शोकं दुःखमम्लानां च घनिवर्तिनं उतां मेधतां च अतएव वायधराधरं आधेककारणमिति चक्षेणात्सा

वा० टी०
उप०
५५

नन्वहेकर्यसर्वदेहेष्वेक इति चेदहं प्रत्ययवेद्य एव कोशावितविमिश्रित्या शयेनाह रक्तेति रक्तादिजडसंघातादेहादम्य
श्रेतनस्वभावः कोहंस्यामिति विचारयेत्यर्थः ५ त्वयाचनशब्दवाच्यः देहादिर्न रक्तादिभिरु-
जानंदेहात्मताग्रमणवत्वात्तिष्ठते एवं पित्रादिदिशरीरमपि विमिश्रं श्रुतिरेवेत्याह कइति यद्विदेहाद्युपाधिनिष्क-
स्यं चिदाकाशमेवाहं त्वं पित्रादयश्चेति मन्यसे तदाममपिताममभ्रातेत्यादिभेदघटितस्वत्वादिसंबंधो न घटत एवेत्याह रव

रक्तमांसास्थिसंघातादेहादेवास्ति पंजरात् कोहंस्यापि मिति चित्तेन ह्यहं पुत्रविचारप ५ दृष्ट्या तु परमार्थि-
कानश्चित्तनवास्पहं मिथ्या ज्ञानमिदं पुण्यः पावनं श्रेति वलाति ई कस्ते पिता कः पुत्रः कस्मात्माता कः अवाप-
रः स्वस्थानं तीवलास्य किमखं किं स्वमुच्यते ७ असि चेत्वं तदप्युयाते पुत्रजन्मस्य यंबंधवोये विभवां-
किं तानमपि न शोचसि ८ बभ्रुवस्ते सुपुण्यासु स्थली पुभगयो निषु बहवो बंधवो भार्गवस्तान् कथं नानुशोच-
सि ९ बभ्रुवस्ते सपद्यासु ताटीष्वं भोजनीषु ते हंसस्य बंधवो हंसास्तान् कथं नानुशोचसि १० बभ्रुवस्ते लभ-
न्यत्र चित्रासु कनराजिषु बहवो बंधवो वृक्षास्तान् कथं नानुशोचसि ११ बभ्रुवस्ते महाग्नेषु शिखरेषु म-
हीभृतां बहवो बंधवाः सिंहास्तान् कथं नानुशोचसि १२ बभ्रुवस्ते सर्वतीक्ष्णस्यः प्लंभोजनीषु च
बहवो बंधवो मत्स्यास्तान् कथं नानुशोचसि १३

येति ७ स्वस्य चिदात्मकस्य लिंगशरीराशयेवाहं मद्यांधवाश्चेति चेत्ताज्राह असि चेदिति त्वं मद्यादतल्लिंगात्मा
असि चेत्तदा याते घातीतेषु किं कथं न शोचसि ८ जन्मांतरबन्धुप्रपंचयति बभ्रुवस्तेत्यादिना मार्गः भगयो नि-
जीवाः ९ भोजनीषु पक्षवतीषु नद्यास्तटीषु हंसस्य तत्तेन तत्कालप्रसिद्धाः हंसा बंधवो बभ्रुवः तटीष्वं भोजीया
पितामिति पाठेन दीनां तटीस्थित्यर्थः १० अन्यजान्येषु जन्मसु अलमत्यसंबंधवो बभ्रुवः ११ १२ श्रवतीषु नदी

७१३

५५

अलोत्मनः अयंबधुः परमिहसुखिनाकुतः
उल्लेखभावनास्यति अभ्यतस्या अभ्यस्तविपरी

वा० दी०
उप०
५६

२२ २३ भ्रातृजन्मोक्ती रूपसंस्तुतस्वजन्मभेदात्त्वत्कमारभते ममापिति मोहमंथराः अज्ञानजडाः २४ लावकः २५
द्रुप्रतिविशेषः २५ वृक्षतां कत्वा इत्यजन्मभुक्तेत्यर्थः उग्रत्वमुग्रजन्मन्युज त्वमिति पाठेपि नुग्रहमुग्रत्वमेव
भुक्तेरजात इत्यर्थः २६ इहास्मि अत्र नि २८

बुध

एतास्वप्नासुबन्हासुजनयोनिषु पुत्रक जातोसिजं बुद्धीपेस्मिन्पराशतसहस्रशः २२ इत्यंतवात्मनश्चैव
प्राक्तनं वासनाक्रमं पश्यामि सूक्ष्मया बुद्ध्या सम्पदशनिशुद्धया २३ ममापि वङ्गो बहुधा योनयो मोह
मंथराः सभन्तीत्यात्मराम्पद्यतासानोदितदशा २४ विगर्तेषु भुको भूत्वावको भूत्वासरित्ते वनेषु वको
भूत्वा जातो ह मिह कानने २५ भुक्त्वा घुलिंघतां विंध्ये कृत्वा वंगेरुक्षतां उग्रत्वमपि विंध्यादौ जातो ह मिति
कानने २६ यश्चातको हिमगिरी यो राजा पौंड्रमंडले व्याघ्रायः स ह्यकुंजे पुरय एवाहं तवाग्रजः २७ योग
धो दशवर्षाणि योग्राहो मासपंचकं यः समानां शतं सिंहः स एवाहं तवानुजः २८ अंधग्राभचकोरेणानि
षारन्तपुराजना श्रीशैलाचार्यपुत्रेण दंभकं पते मया २९ सर्वे विविधिसंसाराः विविधा चास्वेष्टताः
विलासा जन्मनो भ्रांतस्मयंति प्राक्तना भवाः ३०

तुषारेषु हिमतुषादेशेषु नृपवदिराजनीशिलेन मांडलिकेनेत्यर्थः अपरापस्य स्वस्य लोकवंचनाय परापना
आप्राप्यापनं दंभस्तदस्थितेन मयेत्यत्रेचा मयेदं कथ्यते तवेति पाठे तुस्यर्थः २९ जन्मनः जन्मभेदरूपायाः श्री
तेर्तिलासः ३०

इदानीं भ्रातुर्जन्मभेदान्नो गवलेन दृष्टान् विप्रिष्यस्मारयन्नाह बभ्रविचेति दशाणतिषाधुं द्वादशो देशविशेषः १४
सरसासिनीतस्याः पुत्रपतनीपत्नी अर्थाच्छाल्वेके १५ घृणः काष्ठीकः अर्थाच्छंदरस्येकं तेदरीप्रदेशे १६ उष्य
रेषु प्रदेशेषु त्रसणः प्रजापतेरध्वरे जातः पयुरिति शेषः पातइति वापाठः १७ तालतरोः कंदो मूलं तदंतः त्रीयमपि

बभ्रविष्यदशाणेषु कपिलो वलवानरः राजपुत्रस्तुषारेषु पुंड्रेषु वनवायसः १४ तैहयेषु च मातंगस्त्रीगतेषु
च गदिमः शालेषु सरमापुत्रः पुत्रत्रीसरस्तदुमे १५ विद्याद्वौ पिप्यलो भ्रत्वा घृणो भ्रत्वा महावटे मंदरे कु
कुरो भ्रत्वा विप्रो जातो सिंधरे १६ कोशलेषु द्विजो भ्रत्वा भ्रत्वा त्वंगेषु तित्तिरेः अर्थाच्छाल्वानुषारेषु जात
स्त्वं ब्रह्मणोदरे १७ यः कीटसालकंदंतर्मिशकोय उद्वरे यः प्राणकोविध्वने सत्वं मित्रमभानुजः १८
हिमवत्कंदरे भर्षजितनुत्वग्रंथिकोदरे पिपीलिकोपः षण्मासात्सोयं पीठे त्वमनुजो मम १९ स्थितः स्त्री
मांतकुग्रामगोमयेयश्च नृश्रिकः सार्धसंवत्सरं साधो सोयं त्वमनुजो मम २० पुलिंदीस्तनपीठे निली
नयेन कानने च २१ त्वदेनेव पथेषु सोयं त्वमनुजो मम २२

जन्मानि विंध्यदने १८ भूर्जवृक्षस्य तन्वीमृदुलाया त्वकृतं कुंथिप्रभवे कोदरे विले १९ अर्थाच्छंदे
शसीमायाः अंत्यः कुग्रामस्तत्र शुष्कगोमये त्वकरे २० लीनं अर्थात् पुलिंदी शिशुजन्मप्राप्येति गम्यते २१

वा० टी०
उप०
५१

तैत्तिरीय उपनिषद्

57

तद्भास्तत्त्वज्ञासु तदस्य दृष्ट्युदयासीनाः प्रेक्षका एव अतएव साक्षिधर्मेभ्यः स्थिताः ५० निशायां प्रागमे प्रागमने सति
आलोकः कर्मणां प्रकाशनक्रियाणां यथादीपाः सन्निधिमात्रेण कर्तारोपि अग्राधियतायात्वादकर्तारः एवं तद्
लोकव्यवहारस्थितावित्यर्थः ५१ दृष्टांतांतरमाह प्रतिविंबे इति यथा कदाविगतदर्पणरूपाद्याः प्रतिविंबोपाधयः
स्वात्मनो विंबवत् सर्वदेहगतैः सर्वैर्दुर्मैः सहा यि स्वात्मनि कृते प्रतिविंबं विंबधर्मांतरवत् स्वयं निघ्नान दृश्यते तद्वत्त्वा

मध्यस्थदृष्टयः स्वस्थाक्षयया प्राप्तार्थदर्शिनिः तद्भास्तु प्रेक्षका एव साक्षिधर्मेभ्यः स्थिता ५० कर्तारोपिन
कर्तारोपयथादीपानि प्रागमे आलोककर्मणामेवं तद्भा लोकस्थिताविह प्रतिविंबेन दृश्यते स्वात्मविंबगतै
रपि यथा दर्पणरत्नाद्यास्तथा कार्यमहाधियः सर्वधर्माणामयकलं कविवर्जितेन स्वस्यात्मभावकलिते ह
दृज्वमं ध्ये पुत्रात्मनात्मनि महामुनिना मुनेव संप्रज्य संश्रममलं परितोषमेहि ५३ मोक्षोपायेष्टप० योषा
वनविज्ञानप्राप्तिनामसर्गः २० श्रीविशिष्ट उवाच एवं प्रबोधतस्तेन तदापुण्येन पावतः प्रबोधमाप प्रा
प्यं प्रभात उवभूतलं १ उभावपिततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपाणौ विचेरतुर्वने तस्मिन् पादिह मनिंदितौ २
ततः कदाचित्कालेन निर्वाणपदमागतौ तौ विदेहौ गतस्तेहौ दीपाविव शमंगतौ ३ ॥

तन्मध्यस्ते कार्यकर्तारोपिमहाधियस्तु यमभिनिविष्टान भवंतीत्यर्थः ५२ हे पुत्र सर्वैरेषणामयकलं कैविवर्जितेन म
तएव मुनिना मननशीलेन आत्मना स्वेनैव हृदज्वमं ध्ये च स्वस्यात्मस्वभावेन कलितेन साक्षात्कृतन संसारसंश्रयं
लनिः शयं सत्का अमुना परितोषमेहीत्यर्थः ५३ इति श्रीवा० ता० प्रो० उप० तौ विंशः सर्गः २० तस्मात्प्राप्तयो
मोक्षो ह्यशया चित्तवृत्तयः निराशस्यात्मप्राप्त्या स्वतो मुक्तिरित्यर्थे प्रबोधं परिनिधि तं आत्मनि श्रयं १ पावदिह

प्राग्भूतयपयंति मितियावत् २ गतस्तेहौ दीपा

उपसंहृत्य प्रकृत्यो जयति एवं स्थिते इति ३१ तान्प्राक्तनान् बध्नन् शोचावः कान्वावं धून्ति शयेन शोचावः न
कांश्चिदपि शोचावः पतद्भिर्भवेजगद्भूतिरित्यर्थः ३२ ३३ किंप्रमायां प्राविधिः सर्वशोकं दृश्यमानं वा गतको
विदाः आत्मावगतिकुशलाः ३५ पतनमधोगतिरुत्पतनशूद्रगतिस्तदात्मकं अजबं जभावमविश्रान्तं प्रम

एवं स्थिते जगद्भाता बांधवाः शतशो गताः पितरो मातरश्चैव भ्रातरः सहृदस्तथा ३१ कांस्तान्सम
नुशोचावो न शोचावश्च कानपि बंधूनि हाति शोचाव इदं शेषवजगद्भूतिः ३२ अनन्ताः पितरो योति
यां तनैत्याश्च मातरः इह संसारिणं सावनपादपपणवत् ३३ किंप्रमाणमतः पुत्रदुःखस्यात्र सुख
सच तस्मात्सर्वपरित्यज्यति शवसेच्छेतांगतौ ३४ प्रपंचभावनां त्यक्त्वा मनस्यहमिति स्थितां तां गतिं
गच्छन् द्रव्यं तां गतिं गतिको विदाः ३५ इह जंबं जवभावं यततोत्पातनात्मको जानुशोचंति सुधिय
श्चिरं वलांति केवलं ३६ भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितं संस्मरात्मानमव्यक्तो मविमूढमना
भव ३७ न ते दुःखं न ते जन्म न ते मातान ते पिताः आत्मेवासनसदुद्भूतमन्यः कश्चिदेव हि ३८
अस्यां सै सारयात्रायां तानाभिनिपदायिनः अज्ञा एव नराः साधुसमानवसमन्विताः ३९

एवं केवलं निरभिमानत्वया वलांति ३६ ३७ त्वं आत्मेवासिनाम्यः अनीत्मभूतदेदिः न कश्चित्त्वमसीत्यर्थः ३८
नर्तकवन्नानाभिनिपाः अभिनिवेशचक्षुः तदभिनिधिनस्तत्कारिणः अज्ञा मूढा एव नराः साधुरसभावः पु
रुषार्थसारतद्वृत्तिस्तमन्विताः ३९

इत्यर्थः १

यमेव न कदाचिद्दिश्यामतीत्यर्थः अथवा सर्वलोकनैत्यनुवर्तयेन्नपतंतितेष्वांमनोगतज्वरं निःसंता ३ =

वा० १०
उप०
५८

तत्सर्वदुःखप्रशमनोपलक्षितनिश्चयानंदलभलक्षणं फलमहत्वं तु ह्यविषयानभिलाषस्तेनोपवृंहिता
दुपचितान् १२ याताः अधोगतयः उत्पन्नान्मृद्भिगतयः दोलनानि मर्त्यलोकेष्वेव जन्मपरंपरं याश्च वारानि च
सौमि मित्तैर्विषयाभिलाषैर्यपतंतितेष्वांमनः सदेव गतज्वरं प्राप्तसंतोषं तिव्याख्येयं पुनंतियतं ते इति वा
पाठे पातयंत्युत्पातयंति च ये विषये रागास्ते यातोत्पातनास्तेभ्यो दोस्तैर्नैरुत्तराण्यः प्रत्याहारोपायैरात्मनि स्थे

नतत्रिभुवनैश्वर्यज्जकोशाद्रलधारिणः फलमासाद्यते चिंताघ्नो होत्वोपवृंहितान् १२
तदेतस्मिन् जगत्कुक्षौ यातोत्पातनदोलनैः पतंतिय पुरुषा एवैव मनस्तेषां गतज्वरं १३ एतेभ्यो
सिसंरणं जगत्सर्वसुधाद्रवेः उपानहुत्पादस्य ननु चर्मस्ति तैव भूः १४

58

या पादनेन ये मनपुनंतिय नंतैवातेषां मनोगतज्वरं शोतां त्रिविधतापं भवतीति व्याख्येयं १३ ननु
संतापहेतुष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेषु रोगवर्षातपचोरुसुपादिसत्सुकथं मनः
प्रशांतिमात्रेण सर्वतापनिवृत्तिस्तत्राह एते इति त्रिविधा अपि संतापामनोदोषमूला एव मनसि वि
मुद्भवलाभतस्स एते सति संजगदानंदपरममिव भातियथा मृदलोपानद्वा संवत्तचरणास्पकुशा
कंटकादिसंकुला अदित्यवभिरमृदुलतरचर्मस्ति तैव वधाति तददित्यर्थः १४ ॥

उलूक्या ९

वा० टी० नस्यायाशक्तयोमोक्षो ह्यशयाचिनुवृत्तयः निराशस्यापूर्णस्यास्त्वतोमुक्तिरितीर्यते प्रबोधं परिनिष्ठितं आत्मनिश्च
 उप० यं १ यावदिदं प्रदर्शयन्त्यप्यंतिमिति यावत् २ गतस्नेहो क्षीणते लो ३ उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति ए
 ५३ चित्तवृत्तिरित्येवमस्ति चित्तवृत्तिरिति यावत् २३ अस्तु धैर्यमिच्छति किं ततस्तत्राह अस्तमितेति अनस्तमित
 स इव पश्चाद्भूय शतशारवतां प्रयाति वृद्धिर्न इति यावत् २४ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 धैर्येण अभिवृद्धये वैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादि धैर्यवता पुरुषेण २५ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 तर्हि जन्मादिभयं नास्तीत्यर्थः ततांशं चित्ते प्रविषया कोशिकपक्षिणा यदा चिद्गुहेऽपि उलूकी प्रविषाचेन्मृत्युदरि
 छिन्नतस्मात् महाशाखे चित्तस्यागो स्थितंगते एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशारवतां २३ अन
 स्तमितधैर्येण तेन चित्ते जायंगते तत्पदं प्राप्य ते रात्रिपत्रनाशेन विघ्नते २४ एतासां चित्तवृत्तीनां प्राशानां मु
 त्तमाशया न ददासि प्ररोहं चेत्तद्रूपं नास्ति राघव २५ चित्तवृत्तिविहीनं ते यदा याति न चित्ततां तदा मोक्षमयी
 मतिः सुप्रामाप्रोषितां ततां २६ चित्ते कोशिकपक्षिणा तस्मायाः क्षुब्धयांतरे अमंगलानि विस्तारमलभाया
 तिराघव २७ चित्तनंदनिरित्युक्तं वर्तते चित्तभाशया चित्तवृत्तिमनो ह्याशान्त्यत्कानिश्चि ततां वृज २८
 ५३ चित्तवृत्तिरित्येवमस्ति चित्तवृत्तिरिति यावत् २३ अस्तु धैर्यमिच्छति किं ततस्तत्राह अस्तमितेति अनस्तमित
 स इव पश्चाद्भूय शतशारवतां प्रयाति वृद्धिर्न इति यावत् २४ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 धैर्येण अभिवृद्धये वैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादि धैर्यवता पुरुषेण २५ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 तर्हि जन्मादिभयं नास्तीत्यर्थः ततांशं चित्ते प्रविषया कोशिकपक्षिणा यदा चिद्गुहेऽपि उलूकी प्रविषाचेन्मृत्युदरि
 छिन्नतस्मात् महाशाखे चित्तस्यागो स्थितंगते एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशारवतां २३ अन
 स्तमितधैर्येण तेन चित्ते जायंगते तत्पदं प्राप्य ते रात्रिपत्रनाशेन विघ्नते २४ एतासां चित्तवृत्तीनां प्राशानां मु
 त्तमाशया न ददासि प्ररोहं चेत्तद्रूपं नास्ति राघव २५ चित्तवृत्तिविहीनं ते यदा याति न चित्ततां तदा मोक्षमयी
 मतिः सुप्रामाप्रोषितां ततां २६ चित्ते कोशिकपक्षिणा तस्मायाः क्षुब्धयांतरे अमंगलानि विस्तारमलभाया
 तिराघव २७ चित्तनंदनिरित्युक्तं वर्तते चित्तभाशया चित्तवृत्तिमनो ह्याशान्त्यत्कानिश्चि ततां वृज २८

चित्तवृत्तिरित्येवमस्ति चित्तवृत्तिरिति यावत् २३ अस्तु धैर्यमिच्छति किं ततस्तत्राह अस्तमितेति अनस्तमित
 स इव पश्चाद्भूय शतशारवतां प्रयाति वृद्धिर्न इति यावत् २४ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 धैर्येण अभिवृद्धये वैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादि धैर्यवता पुरुषेण २५ प्ररोहं पुनः प्ररोहचकारं न तदा सिचेत्
 तर्हि जन्मादिभयं नास्तीत्यर्थः ततांशं चित्ते प्रविषया कोशिकपक्षिणा यदा चिद्गुहेऽपि उलूकी प्रविषाचेन्मृत्युदरि
 छिन्नतस्मात् महाशाखे चित्तस्यागो स्थितंगते एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशारवतां २३ अन
 स्तमितधैर्येण तेन चित्ते जायंगते तत्पदं प्राप्य ते रात्रिपत्रनाशेन विघ्नते २४ एतासां चित्तवृत्तीनां प्राशानां मु
 त्तमाशया न ददासि प्ररोहं चेत्तद्रूपं नास्ति राघव २५ चित्तवृत्तिविहीनं ते यदा याति न चित्ततां तदा मोक्षमयी
 मतिः सुप्रामाप्रोषितां ततां २६ चित्ते कोशिकपक्षिणा तस्मायाः क्षुब्धयांतरे अमंगलानि विस्तारमलभाया
 तिराघव २७ चित्तनंदनिरित्युक्तं वर्तते चित्तभाशया चित्तवृत्तिमनो ह्याशान्त्यत्कानिश्चि ततां वृज २८

नः प्राशावशानुगमिति छेदः रिक्ततांशुष्कारणोदरकल्पतां सरोमलेभिन्नतदागयंकः सरजलमिति वापाठः १५
रिक्ततामेतीत्येतत्तद्व्याप्तेन विवृणोति हृदयमिति कोटरस्य प्रकटीकरणमत्रां तर्गतिलोभदेव्यादिदोषाणां ग्राहभुजंगा
दीनांचस्फुटंप्रकाशनं १६ स्फारधर्मज्ञानवैराग्यशान्तिदांत्यादिपुष्पपञ्चवादिसमूहे चित्तातरो मनोवृत्तेहृदयमनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तमिति चतुर्विधवृत्तस्य दितमंतःकरणवर्तनं १७ नित्यहंशंसतेषां चान्त्यादीनि त्रिजगन्त्रिलोक्यमपि पञ्चवी

वैराग्यात्पूर्णतामेति मनोनाशावशानुगं प्राशयारिक्ततामेति शरदेव सरोमलं १५ हृदयं पूर्यतामेति प्रकटीकृत
तकोटरं अगस्तिपीतारणविवदाशाविवशचेतसां १६ यस्य चित्तं तरोस्फारौ तस्माच्च पलमर्कटी नवलातिमह
तस्य राजते हृदनांतरं १७ पद्मान्नकोशत्रिजैर्द्रोष्यद्वयोजनव्रजं निमेषाद्भिन्ना महाकल्पः स्पृहारहितचेतसां १८
शीततामनसीतांशौ नहिमाचलकंदरे नरंभाचंदनावलपानिस्पृहेषु मनस्सुया १९ न तथा भाति पूर्णैर्दुर्नृणां श्री
रसागरः नलक्ष्मीवद्वलंकांतं नित्यहीनं यथा मनः २० यथा ज्वलेखा शशिनं सुधालेपं मघीयथा दूषयत्येवैवैवां २१
तर्नरभाशापिशचिका २१ आशाख्याचित्तवृत्तस्य शाखास्थगितदिक्रयः तासु छिन्नास्वरूपत्वया चित्तमहादुमः

जकोशवदल्पमिति प्रावत् अपरिच्छिन्नब्रह्मसखदशाब्रह्मांडांतर्गतं सुखलवानामल्पतरत्वात् एवं नित्यसर्वगतब्रह्म
दशादेशकालपरिच्छिन्ना धियत्यादिविभवोपपत्त्येवैवा शयेनाहजोप्यदमिति २२ शीततां निस्त्रायाह्लादः रंभाः कक
दल्पः चंदनतरवश्चतदावलपान्तद्वनयथापोगंतत्संश्लेषदा २३ २० अद्वालेखामेधरानिमघीकजलदूवः दूषयति
मलिनयति २१ स्थगितरिक्तताः प्राह्लादितदिगंताः अरूपत्वं ब्रह्मतां स्वाणुतां वा २२ ॥ ॥ ॥

बा० दी०
३० प्र०
६०

विज्ञानस्य संप्राप्तिं प्राप्तिप्रकरं अवनं प्रणामोपत्तनं शिष्यं प्रति उपदेशने इति शेषः इतं तादृशं त्वबोधं विचारस्वकतत्त्वा
वधारणं प्राप्त्वं नित्यात्मलाभकल शाश्वतं नित्यतत्त्वभूतं आत्मस्वरूपं बोधमिति वा जगतः कोशे वृत्तांते दिग्जल
क्षणे निकुंजके अल्पकुंजे = क्षीरोदार्णवे क्षीरसमुद्रे जाताभिः दानवानामर्णवोदरेऽपि निवासप्रसिद्धेः अतएव तत्रोत्प

वले विज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्बुद्धोद्धूये विभोक्तयपरिबद्धं ते संतो नावनतं प्रति इ **वशिष्योवाच ॥** शृणु
द्युवते वस्येव लेर्त्तांतमुत्तमं श्रुतेन येन तंतत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतं अस्ति स्मिन्नगतः कोशे कश्चिन्नि
कुंजके पातालमिति विख्यातो लोको भूभेदः स्थितः क्षीरोदार्णवजाताभिर्दिग्पाभिरुत्तांशुभिः क
चिद्दानवकन्याभिर्भूतिनिर्विवरांतर इ जिह्वागणोद्दामरवैर्विलोलरस्मायुगैः कृमिद्रोणिभिराणू
सहस्रशतमस्तकैः १० देहाद्रिवलिताशेषविश्वोद्भूत एव स्मरैः कचिद्भुसुते व्यासप्रलद्विरिवमेहभिः ११

त्रस्यामृतस्यांशुभिरवयवैर्दिग्धाभिरुपचिताभिरिव रन्वाभिः निर्विवरांतरः पूरयित्वा वत् इ द्यादिद्विसह
स्रांतसंख्याकैर्जिह्वागणैरितरायेक्षयादिगणव्याकरणबद्धः शास्त्रादिव्याख्यानाद्दामरवैः अतएव विलोलर
सनायुगैः भोगिभिः शेषादिभिः १० देहादिभिर्वलितं व्याप्तं अशेषं जगदेषांतथाविधैर्विश्वोद्भूतैरवयवैश्च हवि
षोद्यस्मरैर्वलाद्भुतैः कर्मधारयः ११

ज्वालोलोसयस्येव न्हेदिवदन्ति सये मनस उपसर्गमः सिद्धतीत्याह योयति तथैव विना तद्दृतेरात्यंतिक निरोधेन सत्यक्रमेणानभ्यति
२६ उक्तमर्थसंग्रहापसंहरतिसमितेति हेमहात्मन त्वंप्रापित्तचित्तलोकादिसकलैषयाः सन्भवबंधं आशाख्यमयास्प
मुक्तचित्तोजीवन्मुक्तो भवत्यतः कुत्सिताः अशाः मनसि विधमानाः आत्मनो निगडरज्जवो निगडवद्बलवचुबंधनहेत
वः तासु परिगलितासु सर्वासु को नमुक्तः सर्वोपि जंतुर्मुच्यत एवेत्यर्थः इति श्रीवा० उपशमप्र० गो० एकविंशः सर्गः

२१ वत्पार्यान्मुपक्रम्य पातालमिह वएषिते बले श्वराज्यं निर्वेदात् मेरुशृंगे विचारणा इदानीं प्राज्ञकोशं त्रिजग

योपयावर्तते दृष्ट्या स तथैव विनाशयी अतश्चित्तोपशान्त्यर्थं तद्वृत्तिप्रचयं नय २६ प्रदापित सकलैषणो
महात्मनू भवभवबंधमपास्य मुक्तचित्तः मनसि निगडरज्जवः कदाशाः परिगलितासु चित्तासु को नमुक्तः

३० मोक्षोपायेषूप ० गो० तस्माच्चिकित्सायोगोत्पत्तिः सर्गः २१ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अथ वारधुवं

शाख्यनभः पूर्णनिशाकरः बलदुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयाभलं १ श्रीराम उवाच ॥ भगवन् सर्व धर्मज्ञत्वं

त्पसादान्मया हृदि प्रादां प्रदाव्यमविलं विश्रान्तं चामलेपदे २ शरदीवा वरादभ्रमऽदभ्रममचेतसः विभोव्य

पगतं सर्वं तस्माख्यं तन्महातमः ३ अमृताहरितः स्वस्थः शीतलात्मा महाधुतिः तिष्ठाम्भानंदवानंतः

सायं पूरणं इवोदुराट् ४ अशेषसंशयां भादशरत्समय किं त्वहेतुस्मिमेषां न गच्छामि वचसा वदतस्तव ५

दिति विवेकोदयेनैलोवेपे श्वर्यस्य प्यत्यलं त्वदुक्तं तदुपपादनाय वत्पार्यान्मुपक्रम्य पातालमिह वएषिते बले श्वराज्यं निर्वेदात् मेरुशृंगे विचारणा इदानीं प्राज्ञकोशं त्रिजग
दुद्धिभेदेन अकल्मादिचारोदयेन १ प्राप्तव्यमविलं सर्वं मुक्तं ब्रह्म हृदि प्रापित्तस्मिन्नेवामलेपदे विश्रान्तं च २ अदभ्रमवत्यं
तस्माख्यं तत्प्रसिद्धं महातमः ममचेतसः सकाशादपगतं ३ अमृताहरितादिविशेषणा निस्वस्य उदुराजसाधारणानि ४
अशेषाणां संशयत्नक्षणानां भोदानां शरत्समय इव निवारक इति गुरुसंवेधनं वदतस्तव ए पांचसांश्रवणविषये तत्पिं अलं

२४
विदग्ध

वा० टी० तस्य पराक्रममाह साकं देवेति आकंदोरोदनंतसहितेन बांधितं बलादिति शेषः १८ कुतस्तस्येदृशं सामर्थ्यं तत्राह को
 उप० श्रुतिं त्रैलोक्यपालक्षणानां रत्नानां कोशवत्त्वादेरिति भावः भुवनधतृणां त्रैलोक्यपालकानां इन्द्रमनुशेषादीनां धर्मा-
 ६१ धारभूतः यस्य बलेः १६ ऐरावतस्य कंटभित्तयः गंडस्थला निबहुवचनं सप्तानाम् इत्यानां मुपलक्षणार्थं
 यन्नाम्नाश्रुतेनेति शेषः केकया मयूरवाणा अहीजां हृन्नाडयो हृदयशिरा इव शेषं जगमुरार्त्ततां भयस्त्विन्नतां चाजगमुरार्त्त-
 तां भयस्त्विन्नतां चाजगमुः २० कुपिताकृतेर्यस्य प्रतापस्य उग्रैर्दुःसहैरुष्णभिरुष्णैः सप्तमहाध्वयः शेषोन्मुखाः संतः

साकं देन समं सर्वैः सरविद्याधरोरुगैः पादसंवाहनं यस्य सूरराजैर्वांधितं १८ कोशत्वे लोकरत्नानां पातासर्वश-
 ६१ रीतिणां धर्माभुवनधतृणां यस्य पालयिता हरिः १९ ऐरावतस्य संशेषं यन्नाम्ना कंटभित्तयः केकयो वाहिह-
 नाड्यो जगमुराजगमुरार्त्ततां २० प्रतापो ग्रीष्मभिर्धस्य कल्पकाल इव बाधयः ययुः शेषोन्मुखाः सप्तमसतां कुपिताकृतेः
 २२ यद्वधराज्यधमाभराजयो बलिता ध्वयः ब्रह्मांडकोटरस्यास्य सदा कवचतां ययुः यस्य दृष्टिदृढा घात उभा-
 धारकुलचलाः विनमंति दिशः सर्वाः लताफलनता इव २३

कल्पकाल इव गतसंख्यामात्रेण सप्ततां ययुर्नजलादिपूरसंख्येयेत्यर्थः २१ अध्वरागमाः अश्वमेधस्तं दीपधर्मप्रभा-
 वा अभ्रपंकयः जलपानाय बलिना अध्वयो याभिः कौंटरपदेन तस्याः प्राणिनो गृह्यंते दृष्ट्या जगत्पालनहेतुत्वाद्वरक-
 लाञ्छकवचतां वर्मतां २२ दृष्ट्या दृष्टा तस्तिर्यक्प्रेक्षणां तेतनुनाः भूम्ना धारकुलचलाः प्रासांतथा विधादिशः भूमेर्न-
 मनेदिशामधः प्रदेशे दर्शनात्रमेनात्मेक्षा २३

कुंभलक्षणकूराणां शिखराणामग्रेषु विष्णोः तं वस्तु धामंडलस्योदरं मध्यं येषां नुदरग्रहीण दधोजं वृद्धीपप्रान्तेष्वेव दिक्षु
मध्यं तनमंडपस्तंभवदिग्गजानां भूमिधारणे निवेश इति गम्यते अतएव जं वृद्धीपभुवं खनदिः समरपुत्रैः प्रति
दिशं दिग्गजा दृष्टा इति पूर्वराभायणे पुक्तं दंतलक्षणानां दुमाणा मद्रिभिः पर्वतवदाय भूतैः १२ दुर्गंध इति भूतानां ना
रकिप्राणिनां आभाः स्वकर्मकृताः स्वकर्म प्रतिभासात्पत्र अधः सर्वाधः तत्र हि पुराणेषु नरका प्रसिद्धाः १३ कचिदत्र
धस्तननारकप्रेदशामारभ्य आभूतलंडपरितनास्मदी भूतलपर्यंतं सप्ताष्टप्रांतलोहशालाकवत् प्रोतसप्तपाताल

कुंभकूटाग्नविष्णोः तं वस्तु धामंडलस्योदरैः कचिद्विदंति भिदंतं दुमाद्रिभिरुपाश्रितः १२ महाकटक दशवत्सत्र
भूतपरंपरैः कचिदुर्गंधभूता भैरंधो नारकमंडलैः १३ आभूतलमभिप्रोतसप्तपातालमंडलैः कचिद्रत्नाक
श्रेव्याभिः पाताले विवरे दिव १४ सुरासुरशिरः सुपुष्पादां भोरुहणं सुना कचिद्भगवता तेन कपिलेन पवित्रितः ॥
आसुरी संश्रुतानंत पूजनं कीडनैषिणा कचिद्भगवता तेन हाटकेशेन पालितः १५ तस्मिन् सुरदोस्तं भधा

व्यमाणमहाभरे वभूवदानवो राजा विरोचसुतो बलिः १६ न
मंडलैरत्नानामाकरभूते मेवी दिगिरिपो देव्याभिः कचिच्च विवरे दिव संकुचितप्रायेः पातालेः पातालावयवैर्व्याप्तः १७ स
राणामसुराणां च शिरः सुपुष्पादवविष्णोः तपादां भोरुहणं शवोपस्यतथा विधेन त्रैलोक्यं दिनेनेति यावत् १८ असुरीभि
रसुरस्त्रीभिः सेनाभिर्वीर्यं भूतैरनंतैर्वहु विधोपकरणैः पूजनानि कीडनानि च द्रष्टुं भित्तुं शीलं यस्य तथा विधेन हाट
कैर्न स्वर्णलिंगात्मना पुराणे प्रसिद्धे नशिबेन १९ तस्मिन् पाताललोके असुराणां दोस्तं भैरव्यमाणमहाभरः राज्यभा
शेषत्र १७

वा०टी०
उप०
६२

ता
उन्मत्तचेष्टिकां न्येनलधेषनः कर्मनिविधते कृतकृत्यता स्यात्तादृशार्थः कः स्यात् ३७ महदाडंवरं दृष्ट्यर्थकर्मजातं ३८
अनंताप्रवाहानंताडत्यत्र प्रध्वंसस्वभावत्वाद्भुतः परमार्थतोवस्तुभूमेव इयं शिशुक्रोडाग्रनर्चप्रसरोदुःखपराप
राप्राप्तिस्तदर्थिभिः कियते ३६ यस्मिन्प्राप्ते सति इतिरत्न किंचनकार्यं कर्तव्यमस्ति तादृशं फलं पुरुषार्थं इह न किंचनप
श्यामि ५० भोगात् ५१

उन्मत्तचेष्टिताकारा पुनः पुनरियं क्रिया जनं हसयते प्राप्तं वाललीलोपमामुहुः ३६ कृत्याप्यनयानि संकुप
यां कितकार्यया कोर्यः स्यात्ता दृशोपेन पुनः कर्मनिविधते ३७ कियंतमथवाकालमिदमाडंवरं महत् इहा
स्माभिरनुषेयं किंतावत्समवाप्यते ३८ अनंतं येशिशुक्रोडावस्तुभूमेव वस्तुतः प्राकृत्या कियते व्यर्थमनर्थप्रस
रार्थिभिः ३६ फलमेकं महोदारं नेहयत्यामि किंचनकार्यमस्तीतरस्यात्ते यस्मिन्नामन किंचन ५० राडाः संस्मृत
मिति स एतात् स्वात्मन्येव मनस्य र्यसंभंगं विमर्शयिन् ५२

एकनुस्मविषयसुखादनेन न्यतः अविनाशिनीत्यंतत्त्वमव्यं सुखं किं स्यात् एवं संचिंतयामीति मत्वा असौ बलिः आ
शुद्ध्यावित्यन्वयः ५२ ध्यानेन संकारोद्धोधीस विमर्शाप्राकृत्यप्ययिमुपदेशक्रमस्मृतिं दर्शयति अचेति अचक्ष
एतात् आत्मनि स्वस्मिन्नेव उवाच इति स्मरणघोतको निपातः किमुवाच तदाह संस्मृतं सम्प्रकथयाम् स्मृतं स्मृतार्थमनस्येव
विमर्शयन् विमर्शान् प्रेक्षणाध्यरोपाणि च ५२

भोगादने
किमनत्स्या
तभुव्यभुवि
नाशाय ए
वं संचिंतया
म्यासुदध्वो
मत्वेत्यसौ
बलिः ५१
अथाभु
वाचास
२२ =
६२

लीलयाविजिताः अशेषाणां भुवनभोगानां लोकसंस्थानां भक्षणभूता इन्द्रादयो येन २४ आवर्तवृत्तिपुनरावृत्तिसदृश
 स्वभावेषु २५ त्रैलोक्येषु दारवृत्तिपुभोगोपुभुक्तेषु सत्सु विषयभूतेषु च द्वे गंवैरस्यं अभजत् २६ मेरुशृंगस्य शिखायां
 रजभागे रत्नकृतहर्मवाताघने स्थिति उपविष्ट सन् २७ नक्षत्राणां परैरकुंठिता शक्तिर्यस्य तस्या विधेन मया २८ राक्षसेन प्र
 तेन किं वा भवति भूदिभिर्भोगैः अतिशयेन हरिणा मनोहरिणा २९ भोगोपभोगमात्रं कृतोपभोगः पुरुषार्थंतरया

लीलाविजितनिःशेषश्रवणाभोगभक्षणः दशकोटीः सवर्षाणि दैत्योराजं चकार ह २४ अपगच्छत्स्वन ल्ये
 पुपुगेष्वावर्तवृत्तिषु सुरासुरमहो येषु प्रोत्पत्तसु फलसु च २५ अजस्रमतिभुक्तेषु त्रैलोक्येषु दारवृत्तिषु भोगेषु
 भजदुष्टे गंवलिङ्गनिवनायकः २६ मेरुशृंगशिखारत्नकृतवातायनास्थितः एकदा चिंतया मासस्वयं संसारसं
 स्थितिं २७ किं घंतमिदमक्षुण्णशक्तिं मेव मया धुना साम्राज्यमिह कर्तव्यं विहर्तव्यं जगत्त्रये २८ महतामभराक्षेण
 त्रैलोक्याद्भुतकारिणा किं वा भवति भुक्तेन भूदिभोगातिहारिणा आपातमात्रमधुरमावश्यकपक्षितयं भोगोप
 भोगमात्रं किं नामेदं सुरावहं ३० पुनर्दिने ककुलनासर्वरी संस्थितिं पुनः पुनस्तान्मेव कर्माणि लज्जायेन चतुषः
 ये ३१ पुनरातिगते कां ता पुनरेव च भुज्यते सेयं शिशुजनक्रीडा लज्जापेसहता मिह ३२ तमेव सुक्तविरसं व्यापां
 रोधं पुनः पुनः दिवसे दिवसे कुर्वन् प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते ३३ पुनर्दिनं पुनरात्रिः पुनः कार्यपरंपरा पुनः पुनर
 हर्मये प्राज्ञस्तेषां विडम्बना ३४ उमिता पुनरासाध पुनरतिनिरुमितां यथा जलंतये वायं तांता मेति कियं जनः ३५

मे ४

वृत्तये वामात्रशब्दः ३० तान्मेव त्वानभोजनशयनादीनि नाभिजवं किंचित्कर्ममुखं वा स्तीत्यर्थः अतो ह महतां पुरोत्नां पटल
 जायेन ननु तुष्ये ३१ उक्ते मे वस्युः पृथगतिपुनरित्यादिना ३२ ३३ प्राज्ञस्य दशादयं विडम्बना पुनः कृतानुकरणमिवापहासहेतु

सिद्धिः ३४ व्यर्थं कृतानुकरणं दृष्टे तमाह उमिता

वा० दी० ३३
उप० ६३
इति श्रीवा० श्रे० उप० रोचविंशः सर्गः २२॥ वक्तुं चित्तजयं रात्रिमांशुपारव्या नड्यते तत्रात्रमं विणोवीर्यं प्रतिघंघमूर्तिं
तं चित्तं नृत्तविहीनं तेषां दायातचित्तानां तदा मोक्षमयी मंतः सत्तामात्रोपि तां तता मिति मोक्षस्य चित्तजपाधीनत्वमुक्तं
चित्ततुल्ये च आत्मा तं तिकज आश्रयागनुपाय उक्तस्मिन्नात्मदर्शनमंतरेणानसिद्धि विषया वा विनिवर्तते निराहारस्य
देहिनः रसवर्जं रसोपस्य परं दृष्ट्या विवर्तते इति भगवद्वचनात् आत्मदर्शनं च मनोजयमंतरेणानसिध्यतीत्यन्यो माश्रय
तापन्नमिदमश्राव्यमेवेत्याशंकां परिहर्तुं साधनद्वययोगपद्याभासाप्युपायमिदं वक्तुं वत्सुपाख्यानांतराले राजमंशुपा

63

को२

मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं सर्गः २२ विरोचन उवाच ॥ अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोट
२ः जैलोकानां सहस्राणि यत्र मांतिवह्नयः १ यत्र त्वं भोधयोनापि सागरा बानवानचाद्रयः नवनानिनतीर्थानि न
नधोनसरां सिच २ नमहीनापि चाक्रांशं धीर्नपवनादयः नचंद्राकौ त्विलोकेशानेदवानचदानवाः ३ नभूतय
त्तरतां सिनगुल्मानचवश्रियः नकाष्ठतणभूतानि स्थानवराणि चराणि च ४ नापो नज्वलनो नाशानाधानाधोन
विषयं नलोनातपोनाहं नहंशीदृहरादयः ५ एक एवास्ति सुमहोत्तवराजामहाधुतिः सर्वकृत्सर्वगः सर्वः सचत्
संविद्यवस्थितः ६ तेन संकल्पितो मंजी सर्वसन्मंत्रिणो मुखः अधटं घटयं त्पाशुघटं विघटयत्सलं ७

रव्याने विरोचनमुखेन प्रस्थोति अभ्यस्ति पुत्रेत्यादिना देशो मोक्षारव्यः १२३४ ५ राजा आत्मा त्वं संविद्यवस्थितः कूटस्थ इति या
वत् ६ मंजी मनः अधटं अत्यंतानुपयत्रमपि आत्मनः संसारित्वं घटयति घटं घटमान मपि पूर्णानंदैकरसत्वं विघटयति नास्ति
नभातीत्यपलापयति ७

स्वतमर्थं क्रमेणाह पुरा किलेत्पदिना ४३ किं पृष्ठस्तदाह पुरा किलेत्पादिना यथेति तत्प्रकाशेय क्रमार्थः सकलदुःखानां संसारि
कसुखानां च परिहारप्राप्तिपाथगोचराः सर्वव्यवहारभ्रमायत्र शांता असौ संसारसीमोतः अवधिः कंडुच्यते प्राज्ञैरित्यर्थः ४४ वि
रामः पुनरावृत्तिस्तद्विहितं विश्रामणं विश्रान्तिः ४५ पुमान् किं सुखं प्राप्नोति प्राप्नवान्सन् अस्मिन्नेव देहे समस्तेभ्यो ब्रह्म लोकांतविष
येभ्यः प्राप्तिस्तु खेतृ विराशापरिपूर्तिस्तद्वानुस्यूदिति शेषः नोपकरोति फलांतरणं किं विज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धतीत्यर्थः ॥
४६ कुतस्तेस्तज्जिज्ञासातत्राह अत्यंतं निकुतो न सुखाविहास्तत्राह सोभयंतीति ४७ ४८ पुण्यपूर्वकाले निशाकरस्य चंद्रस्य

पुरा किलेह भगवान् पृष्ठोभूत्सविरोचनः पितामयात्मतत्त्वज्ञो ह्यलोकपराकरः ४३ यथा सकलदुःखानां सुखानां च
महाप्रते यत्र सर्वश्रमाः शांतां कौसौ सीमांत उच्यते ४४ कोयशांतो मनो मोहः क्वांतीताः सकलैषणाः विरामरहितं कुत्र
ततः विश्रामणं चिरं किं प्राप्तेह समस्तेभ्यः प्राप्ते स्मिन्तु प्रिमान् पुमान् किं दृष्ट्वा दर्शनिभरपो न तातोय करोत्यलं अत्यंतवहवोप्ये
ते भोगादिन सुखाविहाः सोभयंति मनो मोहे पातयंति सतामपि ४७ तत्राताविहृतानं दसुंदरं किंचिदेवमे तादृक्पथययत्रस्य चि
रं विश्रान्तिमेव ४८ इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्य च्छीनुगुह्यस्वलत्पुष्पां प्ररुक्तवगुं ठनपदस्योक्तं तले तेनमे पित्रा स्वर्गह
तस्य सागरतरोः पितृस्थानिरेस्फाराकां ररसायनासवसवं सोमो हशं त्येव च ४९

करैः किरणैः सहसौंदर्याभूतरसपूर्णं त्वदिगुणाधिकपान्स्पृष्टं तु भोगुच्छेभ्यः पुष्पफलस्तवकेभ्यः स्खलतां पुष्पाणां फलानां त्वाप
रेण समूहेन कृतं प्रवगुं ठनं वेष्टनं यस्य तथाविधं पदं भूलस्थानं यस्य तथाविधं स्वर्गात् हृतं स्ववलादानीतस्य अग्नेरस्वांगणैः सं
रोपितस्य सागरतरोः क्षीरसमुद्रो यनस्य कल्पवृक्षस्य तले उपविष्टे नमो भूमिपित्रा विरोचनेन इति प्रागुक्तप्रकारं प्रमं आकर्ण्य त
स्य कल्पतरोः स्फाकोरेः रसायनलक्षणे रासवैर्मरकोदैः समनुल्लंघ्य सुरभिः धुरंजरा मरणादुःखनिवारणं वेति यावत् वचः सं
मोहशांतेह शांतेमदीयाज्ञानभ्रमनिवारणाय यन उक्तं तन्मया स्वतमिष्यते ४९

वा० टी०
उप०
६४

सुरासुरोद्याः गृह्यां अस्वेदिणां येन पदास्वेदिवाद्यापत्तेरुच्येति कृष् २० २१ प्रभुणा आत्मनायदि जीयते तत्त
दासजे योजय्यः २२ काले बहतरसकृतपदिपाकादिवेकोदयकाले अयत्नतः २३ त्रैलोक्ये यावंतो वलिन
स्तेषां मल्लं बलेन जेतारं उद्यासितं श्रियमाणं जंतु बध् ध्वंश्च सनशीलं कृतं यत्र यं येन तत्तर्हि २४

सुरासुरौ धग्ध्रापि गुणाग्राही नोपि दुर्मतिः इराकृतरपि क्रोधस्तत्प्रसादेन जंभते २०
देवासुरसहस्राणां संगरोयः पुनः पुनः तदेतत्कीडनं तस्य भंत्रेणो भंत्रशालिनः २१ समं
त्रीकं बलं तत्र ते नैव प्रभुणा यदि जीयते तत्सु तजेयो सावय्यायात्बलोपमः तस्यैव तत्प्रभोः
काले जेतुं तं भंत्रिणं निजं इच्छा संजायते तेन जीयते सावय्यतः २३ त्रैलोक्यवलिनां मल्ल
मुद्धासितज्जगत्रयं जेतुं चेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि २४ तस्मिन् न भुदिते सूर्ये
त्रैलोक्यकमलाकराः इमे वैकाशमायाति विलीयंते तस्मागते २५ तमेकमेकया बुद्ध्या
व्यामोहपरिहीनया यदि जेतुं समर्थो सिद्धीरस्तदासि सुव्रत २६ तस्मिन् विजेति ता लोका
भविष्यं त्यजिता अपि अजिते त्वजिता एते चिरकालजिता अपि २७

तस्य न सर्वजपशक्तिमात्रं किंतु त्रैलोक्यजननादिशक्तिरप्यस्तीत्याह तस्मिन्निति तस्मिन्सूर्ये
इति व्यस्तरूपकं २५ एकयानि श्रितयाग्नया च तत्तर्हि धीरोसि २६ २७

अज्ञोपिजडोपिसन् ८ एकान्तेऽप्रदितीयस्वभावेवलिप्रशांतिगद्व्याख्याता ६१० ११ कथया आत्माभित्तदजयेति निमित्तकथनेन १२
तत्रादावंतेऽष्टतदजयेनमित्त मेवविस्तरेणहसतत्रेत्यादिना मनाकुइषदपि १३ समंजी किंदितीयइंद्रउत्तपमः उतकुवेरः उत
कष्मिदमरः असुरोवामहानुभानोयतो जेतुमशक्यः नेत्याहनासाविति यदिहसहस्रनयनादिः कष्मिदत्पातहिजीयतइवेत्यर्थः १४

भोक्तुंन किं चिच्छ्रुकोतिनचजानाति किंचन राजार्थकेवलं सर्वं करोत्यज्ञोपिसत्यदा ८ स एव सर्वकार्यैकिकर्तृतिस्पमही
पतेः राजाकेवलं मेकांतेस्वस्थ एवावतिष्ठते ८ बलिरुवाच आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कः सदेशोमहामते कथमासाद्य
तेचापिकेनचाधिगतप्रभो १० कः सत्तादृग्विधोमंजी राजाचापिमहाबलः हेला लूनजगज्जालैर्योस्माभिरपिनोजितः ११
अपूर्वमेतदाख्यानं मयापरमयप्रद कथयायनयास्मा कंहृद्योऽम्नः संशयांबुदे १२ **विरोचन उवाच** सतत्रमंजीवलवा
देवासुरगणैः सुत समैवैलंक्षणी तैरपिनाक्रम्यतेमनाक् १३ नासौसहस्रनयनोनयमोनधनेश्वरः नामरोनासुरो
वापि यदिपुत्रकजीयते १४ तत्रासिमुशालम्रासपविशत्त्यादयः सुतहेतयः कुंठतांयांति दृष्टदीवोपलाहतिः १५ ग
णोसोनास्त्रशस्त्राणांनभटोद्वकर्मणां तेनदेवासुराः सर्वेसर्वदेवशीकृताः १६ अविष्णुनापितेनेहहिरण्यप्लाद
योसुराः पातिताः कल्पवातेनमेरुकल्पदुग्माइव १७ नारायणादयोदेवा अपिसर्वविवोधिनाः तेताक्रम्ययथाकर्म
यवटेषुनिवेशिताः १८ तत्प्रसादेनसादोयंपंचमात्रशरस्मरः त्रैलोक्यमिदमाक्रम्यसम्लाडिवविवलाति १९

किंममप्रापुधानिभटावानसंति संतुनामनासौतद्विषयइत्याह तत्रेति १५ प्रत्युतत्वदादप्यस्तेनैव विजिताइस्मरतेनेति
१६ अस्मत्सर्वजादयोपितेनैववशीकृत्यविष्णुनाघतित्ताइत्याशयेनाह अविष्णुनापितिकल्पवातेनप्रलयवातेन १७ सर्व
ेषांअववोधिनाः विवेकोपदेशारोपितैवभृगुशृणुपादिनिमित्तापादनेन आक्रम्यवशीकृत्यअवदेषुगर्भेष्वप्येषु १८ स्मरः कामः पंचमा

६५
वा० टी०
उप०

फलीभूते सफलीभूते ज्ञानफलात्मना परिणते वा १० तत्र केति धृतिना हसंशान्तेति निश्चात सर्वा निरतिशय नित्यानंद
पूर्णोपप्रेसाधवस्तेतत्र तिष्ठंतीत्यर्थः ११ इदानीं गूढोक्तिं विवरितुमाह शृण्वति १२ सर्वाणि मानुषानंदादिहेतू

त्वमभ्यासे फलीभूते तं देशमधिगच्छसि यदि दैत्येन्द्रतद्भूयो मनागपि न शोचशी १० सशान्तसंकल्पाया
साः नित्यप्रमुदिताशयाः साधवस्तत्र तिष्ठंति प्रशान्ताशेषसंशयाः ११ शृणुकः पुत्रदेशो सो सर्वकट
यामिते देशेनामामयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा १२ राजानुतत्र भगवा नात्मा सर्वपदातिगः तेन मं
जीकृतः प्राज्ञो मनोनाममहाभूते १३ मनोतिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिगतं घटत्वेनैव मृत्पिंडो धूमो बुद
तएव च १४ तस्मिंजिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् इज्यंतं हि जानीयाद्युत्पेव परिजीयते १५ वल्लिस्त्वा
च यायुक्तिर्भगवंतस्य चित्तस्याक्रमणोऽस्फुटं तामेकथयत तत्रावधयाये यामिदं कुर्यात् १६ **विरोचन उवा**
च॥ विषयान्प्रतिभो पुत्रसर्वानैव हि सर्वथा अनास्था परमाहोषासायुक्तिर्भनिसोजये १७ " " " "

प्या २

एष गर्भनिर्दांतपदान्यतीति सर्वदातिगः सर्वबाह्यनसो गोचरश्च प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमधिरूपः १३ मनोतिष्ठतयाम
नसिवासनात्मकस्त्वनभावेन स्थितयेत्यर्थः परिणतिः स्थौल्यं घटत्वेन घटभावेन मृत्पिंडः पिंडांतर्जतिमृद्वा
वाः १४ जेतव्यं सर्वं जितमासादयितव्यं सर्वमासादितं भवेदित्यर्थः १५ आक्रमणोऽस्फुटं जपे इति यावत् १६
अनस्था अस्थहायुक्तिरूपायाः १७

६५

अनन्ताः याः सिद्धयस्तदर्थं अतो मत्सुस्तदभा वोनंतं मत्सुजपस्तसिद्धयर्थं च कथयाश्रमसाध्यापिसर्वत्यागादिचेष्टया २८ पुन
स्त त्रभानमेवेकमनूद्योपसंहरतिसासुरेति नागादिशाजाः महोरगाः शेषादयः २९ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्र
करणे त्रयोविंशः सर्गः ३३ इह दुर्मन्त्रिणस्तस्य जयोपायः प्रकीर्त्यते राजसंदर्शनोपायः वैराग्यादिसमस्वितः प्रश्नः स्पष्टः १

तस्मादनंतसिद्धयर्थं शाश्वतायसुखाय च तज्जयेयत्वमातिष्कथयापि हि चेष्टया २८ ससुरदनुजनागपक्षसंधंसनरम
होरगकिन्नरसमेतं विजगदपिवशीकृतंसमता इति बलिनाननुहेलयेव तेन २९ मोक्षोपायेषु प्रोक्तो विरोचनवचनस
र्गः ३३ बलिरुवाच ॥ केनोपायेन बलवान्सतातपरजीयते को सान्वितमहावीर्यं सर्वप्रकथयाश्रमे १ विरोचन उवाच ॥
मंत्रिणस्तत्पतनयनित्यं जेयस्थितेऽपि शृणुवाच्यसुसाधत्वं येनासौ परिजीयते २ उत्र युक्ता गृहीतो सौ क्षाणादाया
तिवशपतां युक्तिं विना दहत्येष आशी विषद्वो हतः ३ बालवह्नापित्वैनं युक्तानियमयंति ये राजानंतं समा लोकापद
सादयंतिते ४ दृष्टे तस्मिन्महीपाले समं विवशमेति च तस्मिन्मंत्रिणोपाक्रांतं स राजा दृश्यते पुनः ५ यावन्न दृष्टो
राजा सौ तावन्मन्त्री न जीयसे मन्त्री च यावच्च जितस्यावद्राजान दृश्यते ६ राजन् दृष्टे दुर्मन्त्री सदुःखाय फलमिति मं
त्रिण्यनिर्जते राजा सोऽयं तं याप दृश्यतां ७ अभ्यासेनोभयं तस्मात्सममेव समारभेत् राजसंदर्शनं तत्पमंत्रिणश्च परा
जयं दृष्टोरूपेण प्रयत्नेन स्वभ्यासेन शनैः शनैः द्रव्यसंपाद्यत्वेन देशमाप्नोषितं शुभं ८

सुसाधत्वं सुखजयोपायमिति यावत् १२ ३ लालयत्वा अल्पविषयप्रदोषत्वायनेन च वंचयित्वा युक्ता राजयोगात्वायापदं राज
पदं ४ पुनः शब्दो वाक्यालंकारार्थः ५६ अतिदुःखाय रागादेषादीन्फलति ७ संदर्शनं पराजयवाशेन तनु उपायपरो ८ द्रव्यं
राजसंदर्शनं मंत्रिपराजयं च ८

वा० टी०
उप०
६६

ननु विनापि प्रपतं देवा देवकेषां चिद्वर्षमिषा पशमोश्पद्वतेन तत्कथं तत्राह यदि तिहर्षो मर्षहेतुकर्मचये सति पदेव ह
र्षामर्षे विना शायसपन्नं तदेव जने देवमिति कथ्यते इत्यर्थः २७ अतु त्वदुक्तमेव देवं किं ततस्तत्राह देवमिति मद्रुक्तं निय
तिरूपं देवं तु वैराग्यदाह्यभासादि पौरुषेण उपसमीपे अल्पकाले नैव जीयते मद्रुमितत्वज्ञानविलासेन मृगतत्वाभ्य
मद्रुवेत्यर्थः २८ ननु यदि देवाख्यानयति पौरुषाख्यया तदा जीयते तर्हि तस्याः कालनियमाभावाद् अनुपतित्वप्रसंग इति चे

उच्चाते देवशब्देन स्यान्नरैश्च नेतैः यद्यस्येह यदा यत्र संपन्नं समतांगतं २७ हर्षमिषा विना शायतं देवमिति कथ्य
ते देवं नियतरूपं च पौरुषेणोपजीयते २८ सम्पगज्ञानविलासेन मृगतत्वाभ्यमोयथा यथा संकल्प ज्ञेयश्च
त्यौ पौरुषेण तथैव तत् २९ फलवत्ता गृहीतत्वे फलवत्ता सुखप्रदं कर्त्तृजो मन एव हेतुत्वात्पतितत्तथा नियतं
यादृशीमेतत्संकल्पयति स्यात्तथा नियतानियताकाश्चिदर्थान नियतानपि ३१

दिशपतिः सर्वमनः संकल्पजेष्वसति बाधके प्रमाणेः फलवत्तया गृहीते तत्वे फलवत्ता सुखप्रदमित्येव नियमाभ्य
पगमादित्याह यथेति २९ नचेति मनयतित्वप्रसंगः मनसा कत्रा ईदृशानियमस्यैव कल्पनानियतित्वव्यवहारसि
द्धेरित्याशयेनाह कर्त्तेति कर्त्ता धीध्रुवः न अस्माकं मते मन एव ३० नियतिं यादृशीमेतत्संकल्पयति तेतदुपपा
दयति नियता नियताविति उत्सर्गतः फलनियतानपवादविषये च नियतान् व्यवहारकान् अस्य तफला नियता
जातिभासिकानपि करोतीति परेणान्वयः ३१

द्रागित्येवसदित्येव अवश्यते अवश्यमप्यदम्यते मुक्तिमिच्छसि चेत्ता तविषयान्विषयस्यतेत्यभियुक्तोक्तेः १८ एषा युक्तिः १९ विषय
येषां कति विरक्तिस्फुटतांशां त्यादिविदपविस्तारव्यक्ततां २० शाठ्यमनाभोगानुधमनसा अभ्युसासत्तेत्रेष्वनुप्रासमाहरभ्यासेन
स्थिरीकुरु २१ विरतिवैराग्यं अगतिर्गमनशून्यः २३ ध्येयत्वागं प्रागुक्तजन्मु किहेतुध्येयवासनात्यागं ध्यायतावांछतां २४
नागस्मात्सर्वविषयास्पृक्तुं शक्याः किंतु क्रमेणैकैकं विषयं चिरंत्युक्ता सकृत्सकृत्कदाचित्सेवमानः क्रमात्सर्ववैराग्यं परिण

एषेव परमायुक्तिरन्येव महामदः स्वमनोभक्तमातंगो द्रागिरापेवावगम्यते १८ एषाद्यत्यंतदुःप्रापाचमहामते अ
नभ्यस्तापिदुःप्रापास्वभ्यस्ताप्राप्यतेसुखं १९ क्रमादभ्यस्यमानैषाविषयारतिरात्मजसर्वतः स्फुटतामेतिसेकशिक्षा
लतायथा २० नासाद्यते ह्यनभ्यस्ताकाक्षतापिशठात्मना उत्रशालिदिवाप्युमातस्मादेनासमाहर २१ तावद्भूमतिदुः
खेषु संसारानुदवासिनः विरतिं विषयेष्वेतेयावन्नायांति देहिनः २२ अभ्यासेन विना कश्चिन्नाप्रोतिविषयारतिं
अप्यत्यंतबलौदेही देशांतरमिवागतिः ध्येयत्वागमनोजसंध्यायतादेहधारिणा भोगेष्वरतिरभ्यासाद्धिनेपा
लतायथा २४ पुरुषादते पुत्रनेहसंप्राप्यते शुभं क्रियाफलं परिप्राप्तुं हर्षमिष्विव विवर्जितं २५ देवमित्युच्यते लोकेन
देवं देहवत्कचित् अवश्यं भवितव्याख्यास्वेहयानियतिप्रया २६

केत्यजेत् तत्र च पुरुषप्रयत्नदाटये पुनर्हर्षमिष्विलोपप्रसगरवारकभावश्चकपि न्याशयेनाह पुरुषार्थादिति पुरुषार्थपुरुष
प्रत्ययत्नस्तस्मादते हर्षमिष्विव विवर्जितां क्रियाफलं परिप्राप्तुं पुनः कूलं शुभं साधनं न संप्राप्यते ननु देवादेव तस्यापि किं न स्यात्तत्रा
ह देवमिति स्वास्वीयायानियतिप्रयुक्ता शुभाशुभक्रियासर्वनरैर्मानिषदृष्टिभिर्देवशब्देनोच्यते न इतरैर्दिग्गशास्त्रीपद्यिभि
दिति परेणान्वयः २६

वा०६० पावद्विषये पुरतिरस्ति तावद्विलोलां दोलनस्थितिः भोगलक्षणे भोगिभरैः प्रातागृप्ता अतएव च दः खदा कदा शाल
उ०५० तणभ्यदशादोलप्रैवोलिकोवेराग्यप्रवणसमाध्यभ्यासेन विना कदाचन कदापि न निवर्तते नावदितुं शक्येति परेण स
६९ दान्वयः ३० ३६ ४० दीर्घजीवितं नित्यात्मभावेन स्थितिः ४१ फलनी मोक्षफलवती भोगे चरति वैवाग्यभवांतरफलं फ

न परानिर्दृतिस्तावत् प्राप्यते जयदायिनी विषये पुरतिर्यावस्थिता संग्रहकारिणी ३८ तावद्भवदशादोला वि
लोलां दोलवस्थितिः अभ्यासेन विना पुनन कदाचन दः खदा ३६ भोगभोगिभरप्रोता कदाशा विनिवर्तते ४०
व०४ **वालिस्त्वाच॥** भोगे चरति रेवांतः कथं सर्वा सुरेश्वर स्थितिमायाति जीवस्य दीर्घजीवितदायिनी ४१ **विरोचन**
उवाच॥ आत्मा लोकनलता फलिनी फलनिष्फुटं जीवस्य भोगे चरति शरदीवमहालता ४२ आत्मावलोकयेद्वा
नेनेषां विषयारतिरुत्तमा हृदये स्थितिमायाति श्रीदिवां भोजकोटरे ४३ तस्मात्प्रज्ञानिकाषेण विचारेणातिचा
रुणा देवमात्मकयेद्गोडा इति चाबहरत्सरं ४४ चित्तस्य भोगे द्वैभागे शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषवाचैक
लतिथ्या द्वात्तादिमहालता शरदिशलाडं फलतितद्वत् ४३ श्रीलक्ष्मीः शुभोजकोटरे यममार्गे ४३ प्रज्ञामणे नि
काशेण स्थानीयेन विचारेण समंतुल्यकालं ४४ तत्र चित्तपरिपाकभेदानुसारेण भेदानविवक्ष प्रथमभूमिकामाह
चित्तस्येति भोगे देहयानोपायैः द्वाद्विंशत्येकालभागो शास्त्रेण श्रवणेन अव्युत्पन्ने स्य चित्तस्य सुक्रमे सन्मार्गं त्रिभे
शास्त्रोक्तक्रमे इति वा ४५ -

तेन हेतुना एतच्चित्तं स्वसंकल्पतार्थानुसारेण फलनियते इति योजकमुपपादकमित्यर्थः अतएवार्थस्य पारमार्थिकत्वे तद्विषयबोधस्य नियतफलत्वमेव न देववत्कर्मवद्वा अनियतफलत्वमित्याशयेनाह नियत्यामिति अयं वितात्मा जीवः कदाचिन्मोक्षाधिकृतजन्मनियत्यामित्यनियतैकस्वभावे परमात्मनि स्वार्थनामिकां प्रत्यक्षपरमार्थमात्रगोचरसाक्षात्काररनामिकां नियतसमानाधिकारवृत्तिधारशं निर्विकल्पिकसमाधिमितियावत् कुर्वन् अस्मिन्नागत्कोशे बोधिमासूत इव असंजः स्फुरति स्वस्वभावे प्रकाशत इत्यर्थः ३२ कदाचिच्चुत्पानकाले नियत्याशास्त्रलक्षणया विहतं स्वत्वाश्रयोचितं कर्म

करोति वित्तं नैतच्च वित्तं नियतियोजकं नियत्यां नियतिं कुर्वन् कदाचित् स्वार्थनामिकां ३२ स्फुरत्यस्मिन्नागत्कोशे जीवो बोधो म्नीवमासूतः नित्याविवहितं कुर्वन् कदाचिन्नियतिं नरः संज्ञार्थं रूढनियतिशब्दस्फुरतिसाधुवत् तस्माद्यावन्मनसा वत्तदेवं नियतिर्न च ३३ मनस्य तंगते साधो यद्भवत्यसुततया जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स पद्यया ३४ संकल्पयति लोके स्मिंस्तत्तया तस्य नान्यथा पुरुषादिते पुत्रन किंचिदिह विधत्ते ३५ पुरं पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरतिमाहेरत् न भोगेष्वरतिर्यावज्जायते भवनाशिनी ३६

कुर्वन् संज्ञार्थमज्ञानबोधनार्थमेतेयान्निकाः शिष्याः सदाचारप्रवर्तका इत्यादिना लोके रूढः प्रख्यातो नियतिशब्दो यस्य तस्याविधः स स्फुरति यथासानुगिरिः प्रस्थः स्वयमचलस्वभावोऽपि पवनवेगाच्चलत्सु वृत्तेषु च न्न इव स्थिरेषु च स्थिर इव स्फुरति तद्वदित्यर्थः ३३ अतस्त्वायापि यावज्जीवं चरमोक्तचरितं यमवत् व्यतानमित्याह तस्मादिति ३४ तदुत्तरं किं भविष्यति तत्राह मनसीति पुरुषो जातः कर्मज्ञानाधिकारशरीरं प्राप्तः स पद्यया संकल्पयति तत्तथा भवतीति स्थापते संकल्पे पौरुषेण वैराग्यादिसाधनानि संपाद्ये पुरुषार्थान्मकवत्सात्मभाववत्संकल्पनीयानसंसार्यात्मभाव इत्याशयेनाह पुरुष

वापि हित इत्यादिना ३४ ३५ ३६

वा० ध०
उप०
६८

विचारफलतत्त्वासंत्यागोप्यात्यंतिकस्तदेवभवतीत्याशयेनाह ५२ विचारफलं पुरुषापराधनिवृत्तिज्ञानफलं मूलावि
द्यानिवृत्तिश्च नृपयकसिध्यत इत्याह परदृष्टावितियथावहेस्तैजोदशाप्रभावस्यादीपदशादीपकारावस्थ्यचित्तिभिरतै

प्रज्ञाविचारवशातः सममेव सदासुत आत्मावलोकतंतत्त्वासंत्यागंच समाहरेत् ५२
परदृष्टौ वितृष्यत्वं तत्त्वाभावे च दृक्परायते मिथः स्थिते दृष्टीतेजोदीपदशेत्यथा ५३
भोगायने पूगेतं तात्त्वादे दृष्टे देवे परावरे परब्रह्मविश्रान्तिरनंतोदेति शाश्वती ५४ विष
याकलितानं दमनंतोदेति निवृत्तिः न कदाचन जीवा नाम्नालविश्रमणादते ५५

68

लोभय निवृत्तिके मिथः अन्योमयोगपद्ये स्थिते तद्दित्यर्थः ५३ आत्माद्यत इत्यात्माद्योरसः गतरस इत्यर्थः ५४ भो
गास्वात्मंबदानां तु नात्मनि द्वाप्राप्तिशस्तीत्याह विषये तिविषयेष्व अकल्पितः सारतया गृहीत आनंदो यास्मिन्कर्म
णितया आत्मादयतां जीवानां कदाचन कदापि न निवृत्ति निरतिशयानंदी नास्ति ५५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

तज्ज्ञयेतदुत्तरभूमिकामाह किंचिदिति आत्मनेलध्वनमत्करस्येति यावत् अतएवभोगेष्वास्थोदयाद्वागमनतापतिः गुरुशुश्रू
 षायांचभागांतरवृद्धिः चिरंगुरुसन्निधौ नेसत्पवसरेगुरुष्वस्वसंदेहप्रश्नसंभवादिभावः ४६ तज्ज्ञयेतदुत्तरभूमिकामाहबु
 त्यतिमिति रत्नतत्ववच्चिरपरीक्षणेत्वेनोच्चधारणं व्युत्पत्तिस्तानुयातस्यचेतसः दोभागोशास्त्रवैराग्यैः समुचितैः पूरयेत् दो
 तुर्ध्यानिगुरुपूजनेचक्रमात्पूरयेत् ४७ चतुर्विधेपिक्रमेषुद्विचित्रैवाधिकारीनान्यइत्याह साधुतामिति पदः निर्मलाकृतिः
 सम्पत्तिरिष्टुसंस्थानएवंउत्तमांकुसुंभकिंशुकादिरं जनाभादेतेनमलिनइत्यर्थः ४८ इषमलिनस्यतर्हि कथं तत्राह शतेति
 भागं १ किंचिद्युत्पत्तियुक्तस्थोभागेः प्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषयाभागोभागं शास्त्रार्थचिंतया ४६ व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूर
 येच्चेतसोन्वहं दोभागोशास्त्रवैराग्यैर्द्वैध्यानगुरुपूजया ४७ साधुतामागतोजीवोयोगोज्ञानकथाक्रमे निर्मलाकृतिराह
 तेषुउत्तमरंजना ४८ शनैः शनैर्लीलतीर्थयुक्तिभिः पावनोक्तिभिः शास्त्रार्थपरिणामेनपालयेच्चित्तबालकं ४९ परे
 परिणतिंज्ञानेशिथिलीभूतदुर्ग्रहं ज्योतताहीनस्यफटिकवज्रेतः शतं चिराजते ५० प्रज्ञयापरयाज्जुष्याभोगानामीष्व
 रस्यच सममेवाप्यदेहस्यरूपमाश्रयवलोकायेत् ५१
 ति युक्तेभिः दुःस्वान्वयव्यातिरेकप्रदर्शनेः पावनोक्तिभिः कतिस्मृतिप्रगुक्तिभिः शास्त्रार्थचित्तस्यपरिणामाश्रितपरिशीलनेन
 शक्तिरामलकन्मधुरैकरसस्यपरिणामित्वेन ४९ शिथिलीभूतं दुर्ग्रहोवाह्यमलिनजडाकारग्रहणंयस्य ज्योत्स्नया अहीनेन
 अष्टयगभूतेनस्फटिकेतुल्यं चित्तकाशसमरसमिति यावत् लीनेपाठेस्पष्टं प्रीतिनिस्तारं ५० कीदृशी परेपरिणामितां दृश्यति
 प्रज्ञयेति ऋज्ज्वांगलितभेदवैषम्यकोटं त्यायापरयाज्जुष्याभोगानीकराणकर्मभावव्युत्पत्तिभिरिद्रपविषयतद्धृतीनां ईश्वर
 रस्यतत्त्वामिनोजीवस्य अर्थादेहस्यभोगायतनस्यचसमंतुल्यं संचिदादेतौकरसं आधिष्ठानवत्स्वरूपमेवावलोकयेत् समंतुल्यका
 नंदा १

५२
 किंचिदिति
 पदः
 निर्मलाकृतिः
 सम्पत्तिरिष्टुसंस्थान
 एवंउत्तमांकुसुंभ
 किंशुकादिरं
 जनाभादेतेन
 मलिनइत्यर्थः
 ४८
 इषमलिनस्य
 तर्हि कथं
 तत्राह
 शतेति
 भागं १
 किंचिद्युत्पत्तियुक्तस्थोभागेः
 प्रपूरयेत्
 गुरुशुश्रूषयाभागोभागं
 शास्त्रार्थचिंतया
 ४६
 व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूर
 येच्चेतसोन्वहं
 दोभागोशास्त्रवैराग्यैर्द्वैध्यानगुरुपूजया
 ४७
 साधुतामागतोजीवोयोगोज्ञानकथाक्रमे निर्मलाकृतिराह
 तेषुउत्तमरंजना
 ४८
 शनैः शनैर्लीलतीर्थयुक्तिभिः पावनोक्तिभिः शास्त्रार्थपरिणामेनपालयेच्चित्तबालकं
 ४९
 परे परिणतिंज्ञानेशिथिलीभूतदुर्ग्रहं ज्योतताहीनस्यफटिकवज्रेतः शतं चिराजते
 ५०
 प्रज्ञयापरयाज्जुष्याभोगानामीष्व
 रस्यच सममेवाप्यदेहस्यरूपमाश्रयवलोकायेत्
 ५१

वा० टी०
उप०
६६

प्रथमं भोगारतिरेवमसंप्रयत्नेनावश्यं साङ्गत्या ह दंतैरेति तदर्थमुपायं ग्राह्यं तितत्तद्वर्णविहितप्रतिग्रहाद्युपायेषु देशवर्धुजनसंमत एव परिग्राह्यो नाम इत्याशयः ६५ पौरुषेण तत्तद्वर्णीत्यनपुरुषोचितेन प्रतिग्रहादिक्रमेण अभ्याहरत् आराध्यवशीकुर्यादित्यावत् ६६ तदनुविचारानंतरं ज्ञानं विचारितवाक्यार्थज्ञानं तदनुगतिसामान्य न्यापालोचनाच्छास्त्रार्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्विषे ब्रह्मणि तासर्वनिर्णयो भवतीत्यर्थः ततो मननिदिध्यासन

दंतैर्दंतान्यसंपीड्य भोगे चरति माहरेत् देशाचाराविरुद्धेन बांधवेकमनेन च ६५ पौरुषेण क मेण दोधनानि समुपाजयेत् धनेन रभ्याहरे इव्यान्सुजना नृणां शालिनः ६६ पवर्त्तते समासंगान्ते ७
६७ ततः क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रजायते य
दातु परते कालो विषयेभ्यो विरम्यसे ६८ तदा विचारवशातः परमपदमेष्यसि सम्पत्प्राप्त्यसि विष्ठा
तिमात्मन्यंत्यंतपावने ६९ न पुनः कल्पनायं केदुःखाय नियतिष्यसि स्थितापि नास्थाते शुद्धनमस्ते तु स

भूमिकारोहेण क्रमेण वा इत्यसंप्रत विषयविरामेण परमपदप्राप्त्युपाय उक्तः विषयांस्तु स मर्थश्चेद्वैकाले उपरते सति पदा विषयेभ्यो सतैव विचारवशातः परमपदमेष्यसि नाधुनेत्यर्थः ६८ एवं विषयोपरभावशकत्वे स तीदानीमेवोपरमस्ते युक्त इत्याशयेनाह सम्पत्ति ६९ हे शुद्धते तव भोगास्थानस्थितापि यया कालांतरप्रतिज्ञा स्यात्तदस्त्वं सदा शिव एव अतस्तेषां धृतमेव ब्रह्माभूताय वेमो ह्वित्यनुचितोऽपि पुत्रदशानमस्कारो ब्रह्मदृष्ट्या कृतः ७०

आत्माबिलोकनेनैषां विषयारतिस्तमाहृदये स्थितिमायातीति यदुक्तं तत्केचिन्नमृष्यति य ज्ञादिभिरेव चित्तशुद्ध्या विषयार
तिसंभवादिति ताप्रत्याहृयतेति यज्ञादिभिरदृष्टद्वारा विषयसुखमेव जायते न भोगेषु विरतिर्जायत इति परेणान्वयः ५६ एवं
भोगैरागपाशासपुरुषसंपलं विना केनाप्युपायांतरेण आत्माबिलोकनेपि बुद्धिर्न प्रवर्तत इत्याह कयाचिदिति ५७ ५८ ५९

यत्तदानतपस्तीर्थसेवाभिर्जायते सुखं न तपोभिर्न दानेन न तीर्थैरपि जायते ५६ भागे विरतिर्जातोः स्वभावा
लोकनादते कयाचिदपि नोपत्तत्वा बुद्धिरात्मावलोकने ५७ स्वप्नयत्नादते पुंसः श्रेयसे संप्रवर्तते भोगसंसात्याग
संप्राप्तपरमार्थादते सुत ५८ न ब्रह्मपदविश्रांतिसुखमासाद्यते परं आब्रह्मस्तं भयं तं जगत्स्मिन्नकुत्रचित्
५९ तद्ददाश्वते भाते परमेकारणे यथा पौरुषं यत्नमाश्रित्य देवं कृत्वा सुदूरतः ६० भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयो धार
दृढगीलात् प्रौढायां योगगर्हीयां विचार उपजायते ६१ वृद्धायां प्रावृषीं श्रीमान् शरत्काल इवामलः विचारो
भोगगर्हीतो विचाराद्भोगगर्हणं ६२ अन्योन्यभेदे सूर्ये ते समुद्रजलदामि च भोगगर्ही विचारश्च स्वात्मा लोकश्च
शाश्वतः ६३ अन्योन्यसाध्यं तर्कसंश्रिग्धाः सहृदोऽप्यथा पूर्वदेवमता ह्यपौरुषेण प्रयत्नतः ६४

आत्मस्य ते विप्रम्यते भाते स्वात्मतया अभिव्यक्ते परमकारणो परमात्मतां ६० विचारस्य दस द्विवेकः ६१ वृद्धायां सत्याद्य
मिबुद्धियुक्ता शास्त्रादिफलं संपदा श्रीमान् तयो रप्यन्यन्याधीना अभिवृद्धिरिति युगपद्विनीयेत्याह विचार इति ६२
यथा समुद्रेण रश्मिद्वारा जलदाः पूर्णते जलदे श्ववृद्धिद्वारा समुद्रस्तद्वत् इदानीं त्रयाणां युगपद्विनीयतामाह भोग
गर्हति आत्मालोकमात्मदर्शनं ६४

वा० टी०
उप०
७०

शमेस्थितः प्रतिष्ठितो हं शास्त्राभितिसर्वतापोपशमोक्तिः चंद्रविवेपितइवपरिनिर्वाभितिविचित्रस्यनिरतिशयसुखस्यो-
क्तिः सुखमसइतितद्भुतसुखात्मनास्थित्युक्तिः अंतदितिसर्वत्रसंवध्यते अप्रयंप्रहृष्यामीतिहर्षलिंगपुलकाद्यतिशयो-
क्तिः ५ उक्तांडवशाब्दात्सर्वप्रातिपरिकेभ्यः आचारैर्विप्रवृत्तव्यइतिकिपिलटः शत्रोदेशः भोगोक्तंठयाउक्तांडवतोमनसः
प्राचितंदर्ददेशप्रमाणश्रीलंकुसप्रधानंशरीरंउक्तशरीरचयस्मिन् अतएवानारपतिक्षोभंविभवार्जनंदः स्वमेवहा-
इतिखेदे ६ इदानींतत्फलस्त्रादिभोगस्वरूपमप्यसारयातविविच्यमरिशोचितीश्रंगमित्यादिना ७ सर्वेषांविभवानाह

शास्त्राभिपरिनिर्वाभिसुखमासेशमेस्थितः अप्रयसंतः प्रहृष्यामिचंद्रविवंइवार्पितः ५ उक्तांडवन्ननोरंहः प्रो-
धितोरुशरीरकं अनारतपरिक्षोभंहाइः स्वंविभवार्जनं ६ अंगमंगेनसंपीड्यमांसेमांसेनचत्त्रियः उराहम-
भवंप्रीतोयजन्मोहविजंभितं ७ दृष्टांतदृष्टयोदृष्टाभुक्तंभोक्तव्यमक्षतं आकांतमाविलंश्रुतंजातंकिमिवशो-
भनं ८ पुनस्तान्येवतत्रेहत्तत्रापिच इतश्चेतश्चवत्स्मिन्नापूर्वेनामकिंचन ८

धांतभूतमहाविभवदृष्टयः स्वेनदृष्टाः अक्षतंपरैरव्याहृतं भोक्तव्यंराजभोगादिभुक्तं अखिलंभूतंप्राणिजातंप्रका-
तंस्वसामर्थ्येनननिमित्तमितियावत् तथापिकिमवशोभनं साध्वतंसुखंजातं अनादौसंसारसर्वेषामपिकदाचिदैवंवैभ-
वंसंभवात् स्वस्यापिपूर्ववच्छतशोर्दृशासहसस्याग्रेपि संभावितत्वाच्चनकिंचिच्छोभनमि-
त्यर्थः ८ अभिनवचमत्कारांतरादशनिश्चरितचर्वणप्रापत्वाच्चरितचर्वणप्रापत्वाच्चनैहिकामुष्मिकभोगानांसार-
तास्तीत्याहपुनरिति तत्रस्वर्गादौइहशुचि अन्यत्रनागलोकादौ ८

उक्तमर्थं संचिप्योपसंहरति देशेति देशाचाराविरुद्धक्रमेण धनं प्रजीयेति शेषः ते धनेन अल्पस्य तु ह्यरतभोगस्य
विगर्हणेन भोगार्थं न व्ययमकलेति यावत् साधुजनं वृत्तचिज्जनं मानपूर्वप्रणिपातसेवान्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकं अर्ज
यशास्त्रमिति पाठे तु तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्यादिः श्रोत्रियं वृत्तनिष्ठमिति शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः ततः सत्सं
गमोक्तं लविषयतद्भागद्वेषाध्वहेलनेन साधनचतुष्टयसंपत्त्या प्रवृत्तेन सम्पदध्यात्मशास्त्रे विचारस्य विभवेन तव आत्मला

देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन ते मांसाधुजनमर्जयमानपूर्वं तत्संगमोत्पत्तिविषयाध्वहेलनेन सम्पत्तिविचारवि
भवेतव आत्मलाभः ७१ **भोक्तोपायेषु ० भोविचिकित्साये गोपदेशः सर्गः २४ बलिरुवाच ॥** एतन्मे कथितं सर्वं
पित्राचारविचारसुखा इदानीं संस्मृतं दिष्ट्यासंप्रबोधमहंगतः १ अथेयं मम संजाता भोगा अत्यरतिस्फुटं दिक्ष्यं
समसुखं त्वच्छं विशागम्य मृतशीतलं २ पुनरापूरय त्राशं पुनरभ्याहरं धृतं पुनरावर्जय त्कांतां त्विन्नोत्तिविभव
स्थितौ ३ अहो न त्वं लुरस्येयं शमभूः शीतलीतराः सर्वा एव शमयान्ति सुखदः खदः शमे ४

भोविस्मृतकंठचामीकरलाभवद्भविष्यतीत्यर्थः ७१ **इति श्रीवा ० उपशमप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः २४** इह भूयो वलेरं
तविवेकं दुष्प्रभोक्ष्यः संदेहशान्तये शुक्रचिंतं छांतो नुवर्णते आवांतरात्मानमुपसंहृत्य प्रकृत्य योजयति एनदिति १२ पु
नरिति विस्मितं पुनः पुनरित्यर्थः आवर्जयन्मार्थनादिना अनुकूलयन् विभवस्थितौ संपत्तिरिपालनविषये त्विन्नः संतप्तोत्ति
३ शमेशान्तिगुणे सर्वा एव सुखदः खदः शमनायाति ४ " " " " " " " "

वा० टी० अथं प्रपंचः कः अहं प्रत्ययवेधं जीवतत्वं किं इत्यात्मा अवलोक्यते येन तदात्मावलोकनमुपायं नाथं कुलगुरुत्वात् कुशलस्येष्व
उप० २मु श्रुतसमबोधमसंपृच्छामि प्रह्यामि १८ अहं परमयोगसिद्धत्वात् सर्वकामेष्वरं स्वाप्तितां पुत्रां शुद्धप्रसादं शुक्रं संचिं
३१ तयामि तेन शुक्रेण गिरा उपदिष्टे अनंतभवेत्यात्मनि स्वयमात्मनेव तिष्ठामि स्यात्स्यामि वर्तमानसामीप्येन इतत्रावस्थाने
केन हेतुना स्ववाच्यासस्तत्राह अक्षोणमिति यतो महतो मुपदेशगिरः अक्षीणमक्षयमर्थं फलं निन कदाचिदिफली भवन्तीत्य

कोयं तावदहं किं स्यादात्मेत्यात्मावलोकनं पृच्छामौ शानसं नाथं नूनमज्ञानशान्तये १८ संचिंतयामि परमेश्वरमाशु
शुक्रमुद्यत्प्रसादमयतेन गिरोपदिष्टे तिष्ठाम्यनंतविभवे स्वयमात्मनात्ममक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलंति १८ ॥

मोक्षोपायेषूप० शोवलिविंतासिद्धांतयोगो नाम पंचविंशः सर्गः २५ वशिष्ठ उवाच ॥ इति संचिंतयन् बलवान् ब्र
लिशामोति तेक्षणः दध्यो कमलपत्राक्षं शुक्रमाकाशमंदिरं १ सर्वस्य चिंतयानं तु नित्यं ध्यानोपभाविः चेतस्य ॥
ज्ञानवान् शिष्यवर्तिगुर्वर्त्थिनं पुरे २ अथ सर्वगतानंतविदात्मा भागवः प्रभुः आनिनाय स देहं स्वरत्नवातायनं ॥

र्षः १८ इति वा० तात्पर्यं शो० उप० प्र० शो० पंचविंशः सर्गः २५ ॥ सृष्ट्या यातस्य शुक्रस्य संक्षेपेण बलं प्रति तत् सारोपदेशो
पि न भोगति रिह्यते आकाशे ब्रह्माकाशे ब्रह्ममंदिरं विष्णोति स्थानं यस्य तं १ अथ निःस्पृहः ध्यानः अभीष्टा ध्यानपरो भागवः स
वेत्ति ब्रह्मरूपत्वात् सर्वस्य चिंतयानं स्वचेतस्य बलं शिष्यगुर्वर्त्थिनं बलं जिज्ञासायां स्वदर्शने दुःखं ज्ञातवानित्य न्वयः २
अथ सर्वगतः स्वदेहव लेः रत्नवातायनं रत्नगवाक्षस्थानं प्रति आनिनाय स्वयमाजगापेति यावत् ३ ॥ ॥ ॥

पूर्णस्वरूपादौ धनः प्राप्त्यर्ण इवेत्यर्णताभ्रांतिनिशयवनापूर्वपूर्णताप्राप्तिरस्तीति द्योतनाय अथवा पूर्णचंद्रौ भिमि
 तात्पूर्णः सीरश्च दिवेत्यर्थः १० यदपि भोग्यभक्षदृष्ट्या सारत्वेन गृहीतं तदपि न श्वरत्वाद् दुःखपर्यवसितं तद्दृष्ट्वाप्यसारमेवेत्या
 शयेनाह पाताले इति ११ तु ह्यया जगदाधिपत्योऽप्यामरेः सह द्रव्यं कुर्वन् न ह भ्रंशं वालो भूखरवाभवमित्यर्थः १२ जगन्ना
 म्ना जगदाधिपत्यनाम्ना महता अधिना मानस दुःखेन प्रत्यक्तेनेति हेतुः अर्थः प्रसूषार्थः स्यात् अनुरागे हि सति तस्य प्रसूषार्थ

सर्वमेव परित्यज्य परित्यज्य धिया स्वयं स्वस्थ एवावतिष्ठेहं पूर्णत्वात् पूर्ण इवात्मनि १० पाताले भूतले स्वर्गे त्रियो
 रत्नोपलादयः सारं ददपितु ह्येन कालेनाशु निगीर्यते ११ एतावन्तं महं कालं भ्रंशं वालो भवं पुरा यः कुर्वन् द्रव्यम
 मरेस्तु ह्यया जगदिह्या १२ मनो निर्माणमात्रेण जगन्नाम्ना महधिना त्यक्तेनानेन कोऽर्थस्यैवात्को नुरागो महात्मनः
 १३ कथंचित्तरं कालमर्थार्थधियामया अज्ञानमदभक्तेन कालेन स्वनेन सेवितः १४ तरत्तरनद्वयेन किमवा
 स्मि जगन्त्रये मयानकृतमज्ञेन पश्चात्तापाभिदृष्टये १५ एनया तद्वलमेस्तु ह्यया पूर्वचिंतया पौरुषं यातिसाफलं
 वर्तमानचिकित्साया १६ आद्या परमिताकारकारणैः कनयात्मनि सर्वतः सुखमभ्येति रसायनिवाणेन १७

तावुद्धिः स एव नास्तीत्याह क इति १३ कालेन स्वभूतभूतेन स्वनेनैव मया अनर्थः अर्थधिया सेवित इत्यर्थः १४ १५ अथवा किं
 ममगतशौकेन स्वांप्रतिकमोहचिकित्साया उपपन्नमनः साफलोपायं चिंतयामीत्याह एतयेति १६ अपरिधनाकारं अपरिधि
 द २ न्नास्वरूपं ब्रह्म तदेकतया तदभ्येति ता आत्मनि सर्वतः पूर्णं सुखं पूर्णं वैशीरसमुद्ररसमुद्ररसायनममृतं मंथनेनैव यथा सर्वतः
 अभेत्या विभवितितया अथ गोशानं संशुक्रं पृथग्भीतिपरेणान्वयः १८ " " " "

वा० टी०
उप०
७२

भवतीति भव्यः श्रद्धधानो विवेकी १२ चित्तश्चेत्याकारकलनेव बंधाः अचेत्याकारनिर्मुक्ता अखिलात्मा पूर्णात्मा १३ विलोक
सिचेदिति शेषः आत्मना अखंडाकारवृत्त्या रूढप्रतीक १४ खंदेव लोकं ब्रह्मं अवश्यं संनिधा तव्यं भावेत्यर्थः १५ ननु सक्त
धियः कृतकत्वस्य तव तत्र आगमने काक्षतिस्तत्राहराजान्ति १६ अये इति कथितवर्गवर्णमहोद्योः आकूले अतएव
उष्णरेणुव्या सोन्नयिव

भव्यो सिचेत्तदेतस्मात्सर्वप्राप्नोषि निश्चयात् नोचेत्तद्वलविप्रोक्तं त्वयि भस्मनि दूयते १२ चित्तेत्यकलनावं
धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चिदचेत्याखिलालेपितिसर्वसिद्धान्तसंग्रहः १३ एवं निश्चयमादाय विलोकयसि
हेलया स्वयमेवात्मनात्मानमनंतं पदमापसि १४ खं ब्रजाग्न्यहमंत्रैव मुनयः सप्तसंगताः केनापि सुरकार्ये
वस्तव्यं तत्र मेवया १५ राजन्यावरयंदेहस्तावन्मुक्तधियामपि यथा प्राप्तक्रियात्यागोरोश्च तेन स्वभावतः १६ इ
ति कथितवर्गवर्णमहोद्योः आकूले अतएव
गुह्योद्योः १७ मोक्षोपायो पूषणो न्युपदेशयोगो नाम सर्गः श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ सुरासुरसभाज्येष्वेतस्मिन्
गुह्ये गते अनसा चिंतयामासवलिर्बुद्धिमतं वरः १८ युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयं चिदहं चिदमेव
काश्चिदाशाश्चिदियं किंया २

शबले किमीरेन भोंतराले स्फुटं जलराशौ मेघस्य समुद्रस्य च यथा उपदिवा गेणितरलतरंगवत्समहाजवेन सुतंडी नंभावे
क्तः ३ इति वशिष्ठोक्तं प्रकाशोपशमप्रकरणे अष्टादशः सर्गः २६ ॥ अत्रोक्तं यद्विद्यमानं गेणितरलतरंगवत्समहाजवेन सुतंडी नंभावे
नंदविश्रांत्याचिरं स्थितिरेहोच्यते सुरासुरसभासु ज्येष्वे प्रशस्यते ज्येष्ठेति प्रशस्य शब्दस्य निज्यपदेशः यच्चिंतयामासत
दाहयुक्तमित्यादिना २

७२

परिमृष्टतनुः संस्पृष्टशरीरः संवोधितं विकसितं ४ ५ ६ प्रतिभानवनबोनेषशालिनीवृद्धिः यथाप्रातरुदिताश्रकभावा
 क्षणादीन्संध्यावेदनादिकार्यं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ७ यत्तु ज्ञानमात्रेण महसं मोहहादितत्तादृशं तत्त्वं ८
 किंय तस्मात्त्रा उत्कर्षवधिर्मस्थितत्तु भोगजालं विषयसुखं किमभ्युक्तिं प्रकृतिकं इति भोगतत्त्वप्रश्नः कोहं कस्त्वमिति भोक्तृत्व
 प्रश्नः किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः लोकांत इति लोक इति व्युत्पत्तेः ८ भोक्तादित्रिपुटीभेदस्यैकस्याचितिकल्पतत्त्वसंज्ञे
 पतस्तदपदेरो नैव प्रश्नत्रयाणां पुनरंत्युच्यते च भित्तिप्राशयं घातयन्नाह बहुनेति त्वं आकाशमार्गं सारं प्रश्नत्रयसारं १० इह जग

शुरुदेहप्रभाजान्परमृष्टतनुर्वलिः कुवधेप्रातरकांशु संवोधितमिवांबुजं ४ तत्रस्तार्चनेनेमंदारकुसुमोत्करैः
 पा दामिबंदनेनेनं पूजयामासमार्गं ५ रत्नार्चपरिपूर्णं कृतमंदारशेखरं महाहसनविश्रान्तमचोवाच गुरुं व
 लिः ॥ **वलिरुवाच** ॥ भगवत्स्वप्नसादात्मा प्रतिभेयं परस्त्व नियोजयति मंत्रं कर्तुं कार्यं कर्तुं भिवाकभाः ७ भोगान्प्र
 तिविरक्तोऽस्मि महसं मोहदायिनः तन्न त्वं ज्ञानुभिद्वामि महसं मोहहारिण्यन् ८ किंयन्मात्रमिदं भोगजालं किमयमेव
 वा कोहं कस्त्वं किमेते लोका इति वदामुभे ८ **श्रीशुक उवाच** ॥ वदुनात्र किमुक्ते नखंगंतुं यत्नवानहं सर्वदान
 वराजं द्रस्यारं संक्षेपतश्च १० चिदाहास्ति चिन्मात्रं मिदं चिन्मयमेव च चित्तं हि दहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ११

निचिदस्ति हि शब्दस्तत्त्विदेरूपनिरूपेक्षत्वप्रसिद्धिद्योतनाय अतश्चिद्विशेषं चिदधो न सिद्धिकं भोगजातं चिदेवमात्रानुक्त
 र्वावधिर्यस्य तथाविधं यतो वाचैर्निवर्तते इति श्रुत्या पूर्णं चित्त एव सर्वानंदोत्कर्षविधितोक्तेचित्स्वभेदवैचित्र्याध्यासाच्चि
 यमेव च एतस्यैवानंदस्यान्यानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः एवं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि एव ब्रह्मैव इन्द्रः नामो तोस्ति द्रष्टानन्यो तो
 स्ति श्रोतोऽप्यदिशति भ्यस्त्वमहमादिभोक्तृत्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह चित्तमिति एवं भोग्यजातमपि परमार्थतश्चिदेवेति तत्त्वज्ञास्य

यथाप्रातरुदिताश्रकभावा क्षणादीन्संध्यावेदनादिकार्यं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ७ यत्तु ज्ञानमात्रेण महसं मोहहादितत्तादृशं तत्त्वं ८ किंय तस्मात्त्रा उत्कर्षवधिर्मस्थितत्तु भोगजालं विषयसुखं किमभ्युक्तिं प्रकृतिकं इति भोगतत्त्वप्रश्नः कोहं कस्त्वमिति भोक्तृत्व प्रश्नः किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः लोकांत इति लोक इति व्युत्पत्तेः ८ भोक्तादित्रिपुटीभेदस्यैकस्याचितिकल्पतत्त्वसंज्ञे पतस्तदपदेरो नैव प्रश्नत्रयाणां पुनरंत्युच्यते च भित्तिप्राशयं घातयन्नाह बहुनेति त्वं आकाशमार्गं सारं प्रश्नत्रयसारं १० इह जग

वा०टी०
उप०
७३

अंवरं आकाशं भानोः सूर्यादितेजसि भूतपंजरे अवशीषभूतत्रये स्यादित्यावरजंगमदेहेषु च याचित्या अहमेव सैवाहमि
ति वार्यः १२ एवं सर्वं चिदेक्यभेदप्रत्ययानां पृथगनवशेषाद्याघातावुद्भित्त्वस्यासंभवाच्च मित्रादिकल्पनापि दूरस्तैस्ती
ति १३ अस्तुवादेहादिद्वैतं तथाप्यसंगर्णी चिन्मात्ररूपस्य मनस्तत्तात्मा कापि द्वितीरस्तीत्याह वलिनाम्न इति १४ अस्तुवाच

त्याहचि
६२

अहं चिदं वरेभानावहं चिद्वृत्तपंजरे सुरासरेषु चिदहं स्यावरेषु चरेषु च १२ चिदस्तीह द्वितीयाहिकल्पनेन वि
घते द्वित्वस्यासंभवाच्चोक्तैकः शत्रुः कः अवा सुहृत् १३ वलिनाम्नः शरीरस्य द्विने शिरसि भासुरे चितः किंत
द्वे द्वे द्विन् सर्वलौकावपूरणात् १४ चित्तसंचोतितो द्वेषो द्वेषो भवति नान्यथा तस्माद्द्वेषादयः सर्वभावाभावाश्चिदा
त्मकाः १५ न चितो व्यतिरेकेण प्रविचायापि किंचन आसाद्यते किल स्फारादस्मात्त्रिभवनोदरात् १६ न द्वेषोत्तिनरा
गोत्तिनयनो नास्पृश्यः चिन्मात्रस्य तिसृषु द्वयविकल्पकलनाकुतः चिदहं सर्वगो व्यापी नीत्यानंदमयात्मकः वि
कल्पकलनातीतो द्वितीयांशविवर्जितः १७ चितश्चिदित्यन्नामनिनीमायाः ननामतत् शब्दाल्पिकैषा चिच्छक्तिः परि

स्फुरतिसर्वगाः १८

चित्तएव द्विन्तथापि द्वे द्वे दनादिभावानां तद्देवैरागद्वेषादीनां च चिदधीनकल्पनत्वेन चिद्यतिरेकाच्चित्प्रतिकूलं किंचि
दापन्नमित्याशयेनाह चितेति १५ १६ १७ प्रतिकूलाप्रसिद्धौ चितो नित्यानकूलप्रथमानतालसणाः आनंद्यात्मतास्वतएव
परिशिष्यत इत्याशयेन नित्यानंदमयात्मक इत्युक्तिः १८ जगदुपनामकल्पनावच्छिन्नः स्वनामकल्पनापि स्वविवर्तएवेत्याह चि
त इति सर्वगा सर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानचिच्छक्तिरेव स्वनामशब्दाल्पिकैव परित्स्फुरतीत्यर्थः १९

७३

३ युक्ततामुपपादयति अयमादित्यइत्यादिना चेत्यते संज्ञायते तमो घटदीपादिव्यावृत्ततया यद्दिनप्रकाशपदार्थः भेदः व्यावृत्ति
 विहितिवैधर्म्यं च ४ भूमित्वं जलादिः व्यावृत्त्यर्थं किं एवमयेपसर्वत्र इव शब्दे वा कपालंकारार्थः भव्यतां निरूपणं तां गतं प्राप्तं ५
 शैलेष्वपि इमं शैला इति यद्दिनचेत्यंते इत्यर्थाद्भूयते ६ जगत्क्रियावत्भूते द्रव्यं न भस्वभूते ७ भूतेषु त्वाभौतिकेष्वाहकाय
 इति पर्वताकारः स्थूल इति यावत् ८ खंभूयं असत् भावात्तिदित्यलक्षणः संतः भवस्थितिस्तदुभयं बलनात्का दाचित्कीस

सवाद्याभ्यन्तरं सर्वं चिदेव परमार्थतः अस्ति चिद्व्यतिरेकेन नेह किंच नु कुत्रचित् ३ अयमादित्यइत्येकेन चिन्तायदि
 चेत्यते तद्वर्कतमसो भेदः कइहेवोपलभ्यते ४ इयं भूरिति भूरेषा चिन्तायद्दिनचेत्यते भूमेः किन्तामभूमित्वं तद्रूपे
 भव्यतां गतं ५ इमादिशोदिश इति चेत्यंतेन चिन्तायदि तत्किं नाम दिशां दिशो लानां चापि ६ इदं जगज्जगदिति चिन्ता
 यद्दिनचेत्यते तत्किं जगत्वं जगतो न भस्वं न भसो यत्किं ७ कायो यं पर्वताकारश्चित्तायद्दिनचेत्यते तत्किं नाम शरीर
 त्वं शरीरस्य शरीरेण ८ चिदिन्द्रियाणि चिन्तायद्दिनचेत्यते तत्किं नाम शरीरेण ९ कायो यं पर्वताकारश्चित्तायद्दिनचेत्यते तत्किं नाम शरीर
 इव स्थितिः ८ चित्तेनैव न भूतं सर्वं स्पर्शनैषणपूर्वकं करोमि मात्रा संस्पर्श शरीरेण न किंच १० किमनेन शरीरेण
 न १ काष्ठलोहशस्त्रं मे अशेषजगदेकात्मा चिदं च तनमात्मकः ११ ११ न २

किं ३
 का दिशा

ज्ञा ८ स्पर्शनैषणा भोगे ह्यतस्त्वर्कं मात्रादिशब्दादिविषयवर्णां संस्पर्शभोगं शरीरेणेति अचेतस्य भोक्तृत्वा योगा
 दिति भावः १० यदि शरीरेण न किंच न तर्हि शरीराभिमानोच्चेवेति त्याज्य एवेत्याह किमनेनेति तत्प्रागे निरुपाधि चि
 त्ताभेदकाभावान्सर्वं चिदेकात्म्यसिद्धिरपरोक्षान्भूत्या शयिनाह अशेषेति चेतनात्मक इति चेतनाचित् तदात्मकत्वस्य
 सर्वत्रा विशेषादिति हे प्रदर्शनार्थं ११

वा० टी० एवं परिच्छेदं मम यथाभिमतस्य भूतमेव यत्तत्त्वमस्वरूपपरिच्छेदमात्रेण भूतो न व्यतिरेकेणोभेदे भेदेकपदिशेषः अहमेव संपद्यंत इत्यर्थः
उप० एवं भूतेष्वपरिच्छेदे वा महस्तगतस्य धनस्य दक्षिणा हस्तैर्नयेते हरणोपग्राह्यत्वेदाने वा हस्त इत्याभिन्नस्य देहात्मकस्य देवदत्तस्य पु- शयेना
७४ चानघ्नन्तति स्म हुन्काचि नृक्षतिरित्याहयदीति २८ वस्तु तस्तु तत्त्व बोधात् पूर्वमपि जगत्त्वयमेवेति प्रागपि किंचिदुद्दिष्टं क्षतं वेत्याह

यथाभिमतमेवैतेमत्तेनव्यतिरेकिणः यदिस्वभावभूतेनवस्तुनावसूनीयते २८ ह्रीयतेदीयतेवापितत्किंकल्प
किल्लक्ष्मिः सर्वदासर्वमेवाहंसर्वकृत्यसर्वसंगतः २९ चेत्परंमस्महमेवैतन्न किंचिदपिचोदितं किंसंकल्पविकल्पा
तंचि ३ भांचिदृश्यमेकिका ३० सं क्षोभयाम्यहंतावद्याम्यात्मानिपावने इतिसंचित्ययन्नेववलिः परैकविदः ३१ ओंका म३
२५ धर्मात्रार्थभावयन्मोनास्थिताः संशान्तसर्वसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनागणः ३२ निशंकमपिदूरास्तचेत्
चिंतकचिंतवः ध्यातृध्येयध्यानहीनोनिर्मलः शान्तबासनः ३३ बभूवावातदीपाभावतिप्राप्तः महापदः उप
शान्तमनास्तत्ररत्नवातापनेवलिः ३४

सर्वदेति २६ अहमेकिकाचिन्निद्रातभूतस्यचममसंकल्पाविकल्पाभ्यां किंचितं उपचितमपचितं वा ३० अज्ञानासदो
य२ भयामितत्वबोधाच्चेष्टाभ्यामिदृति संक्षिप्तं तयन्बलिः ओंकारात्सुलसुलसंक्षोभाभ्यां तद्दीजानेन च संवलितं चैतन्यं बोधय
दकारादिमार्जत्रयं विहाय परं अर्धमात्रार्थतुरीयं भावयन् स्वात्मनः प्रागुभवं तत्र समाहितः स्थितः ३१ ३२ दूरे अस्तानि
चेत्यन्तिनकचितन नियेतत्रिपुटीमात्रत्यागोपलक्षणात् तत्र हेतुध्यात्रिति ३३ ३४

वा० टी०
उप०
७५

कल्पितं समर्पितं भागते नैव भार्गवं ण योगवलादलि सौधदेशे प्राप्तत्वेन कल्पितं १० ११ इव शब्दे विश्रान्तेर
पिकल्पितत्वघातनार्थः १२ क्षिपन्नासाख्यन् निदन्वासभातस्थान् दैत्यान् हसन् अनभिज्ञताज्ञापनायोप

चिंतनानंतरं दैत्या भार्गवं भास्करं वपुः ददृशुः कल्पितं प्राप्तं गंधर्वनगरं यथा १० पूज्यमानोऽसु
रगणैर्निविष्टो गुरुविषये ददर्श ध्यानमग्नौ न स्थं भार्गवो दानवेष्वरं ११ विश्रम्पसक्षणे निवप्रे
भवानवलोक्ष्य च वलिं विवाद्य नृक्षपदिक्षीणभवश्रमं १२ देहदृश्यं शतैर्दत्तदीप्तिभिः क्षी
रसागरं क्षिपन्निवसन्नाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः १३ अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणायै
वपत्तु संप्राप्तविमलावासः सिद्धोऽयं भववान्वलिः १४ अयं तदेव मे वेहति धृन् दानवसप्त
माः स्वात्मनि स्थितिमाप्नोतु पदं पश्य पत्ननामयं ॥ १५

पहसन् १३ हे दैत्याः अयं वलिः स्वविचारणायैव संप्राप्तः विमल आवासः सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म
येन तथा विधत्तियत्तत्तत् ३ अतिमात्रं अतिशयोक्त्यसुखविश्रान्तेरित्यर्थः १४ तत्र स्मादयमेव स
माहितस्तिष्यन् निरतिशयानंदस्पात्मनि स्थितिचिरावस्थानमाप्नोतु १५ " " " " ७५

वा० टी०
उप०
७६

वलेरिदंवालेनगरवैरिं चैरापतनभस्तगगनेसूर्योद्येसूर्यकिरणप्रवाहेनुदितेसतिकरः पद्माकरश्चविकस
श्रीमानत्पर्यः सर्वाद्येसर्गेद्येइतिपाठयेस्तुसर्वपदार्थज्ञातंसर्ववाओघयति समर्पयतीतिव्युत्पत्त्यासूर्यरावग्राह्य
स्तस्मिन्नुदितेसतीत्यर्थः ओधसामर्थ्यइति धातोरांयतामरणेण २ समाधिसदनेप्रागुक्तसमाधिस्थाने ३ स

वालौप्रवुद्धेतदालंबिशेस्तेनगरंतदा वैरिंचइवसूर्योद्येनुदितेकमलाकरः २ वलिंप्रवुद्धएवा
सौयावन्नापांतिदानवाः तावत्संचिंतयामाससमाधिसदनेक्षणां ३ अहोतुरम्पापदवीशीतला
पारमाथिक्की अहमस्योक्षाणस्थित्वापरां विश्रांतिमागतः ४ तदेवमेपदवीमवलंब्यकरोम्यहं ॥
भवतीहोयश्रुताभिः किमेवाद्यविश्रुतिभिः ५ ऐंद्रवेषेषुपिविवेषुनतथांनंदवत्स्वयः तोषयंती
यथांतर्मेसंसिद्धिभवभूतयः ६ इतिभूयोपिविश्रांतेकुर्वणिंगलितंमनः वलिमावारयामासुर्दे
सांश्चंद्रमिवांबुदाः ७ तनालोकाः पुनर्दध्यौतत्प्रणामाकुलेक्षणाः तैकुलाचलसंकाशैः परि

वीतवपुस्त्विदम् ८

व २

माधिसुखग्रस्यदिव्य वर्षसहस्रमपि क्षणवहुतमिति क्षणां स्थित्वेत्युक्तिः ४ करोमिविश्रांतिमिति शेषः वाद्यवि
भूतिभिरुपभुक्ताभिर्मे किंचिदिदृशं विश्रांतिसुखमित्यर्थः ५ तदेवाह ऐंद्रवेषितिसंसिद्धिः समाधिपारिपाक
स्तद्भवाभूतयः आनंदारकस्मिन्नेव श्रुतया अपरिहृतत्वात् बहुत्वकल्पनाद्यावदुक्त्वनं ६ आवायामा
सुरागत्यपरिव्रुः ७ पुनः शब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्तिघातनार्थः ८

नवावनीयः नसंभाषणीयस्तुस्त्रीमासतेतियावत् १६ अत्रभुविराज्यंधकारनिद्रादिसंश्रमेशांतेसतिदिनेनदिवसेनशोरः
करोत्करः किरणसमूह इवतेनवलिना अज्ञानसंकटेवशांतेसतिस्वएवालोकाः संप्राप्तः १७ बीजकोशाधीजपुटात्स्वयं
वित्तामूर्द्धितावस्थाप्रत्या अंकुराहेभावप्रबोधेनेतियावत् १८ स्वामिकार्याणि राज्यतंत्राणि १९ दैत्यग्रहणं देवानामपु
पलक्षणां अतएवदुहोहर्षजां द्विषामर्षजासहृदपजीविनश्च विषादजांचिंतजहुः २० प्राग्व्यवस्थयापूर्वकृत्पराज्य

श्रान्ते विश्राममायातः क्षीणचित्तंभवभ्रमः शान्तसंसारनीहारोवाचनीयोनदानवाः १६ स्वएवालोकास्तेन
संप्राप्तो ज्ञानसंकटे शान्तेत्रसंभ्रमे शोरे दिनेनेच करोत्करः १७ स्वयमेवहिकालेनप्रबोधमपमेष्यति बीजको
शात्स्वसंवित्पासुसमूर्तिरिवांकुरः १८ कुरुध्वं स्वामिकार्याणि सर्वदानवनायकाः वलिर्वर्षसहस्रेणासमा
धेर्वेधिमेष्यति १९ इत्युक्तागुरुणातत्रहर्षामर्षविषादजां दैत्यांश्चिंतजहुः शुक्लाम्रंजरीमिवपादपाः २०
वैरोचनिसभासंस्थाविधायप्राग्व्यवस्थया स्वव्यापारपरास्तनुसर्वएवासुरास्ततः नरामहीमहिपत्तापोरसा
तलंग्रहानभस्विदशगणास्त्रिविष्टपं दिशोद्वेषादिकतथश्चकंदरान् वनेचरा गमनचराश्चरंवययुः २१
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेव लिसमाधानवर्णनंसर्गः २२ वशिष्ठ उवाच ॥ अथवर्षसहस्रेणादि

व्येनासुरसत्तमः देवदंडमिविधोपैर्बुधेभगवान्वलिः १
तंत्रव्यवहारक्रमेण २० आगतुकानरनागादयस्तदा किंचकुत्सदाहनराइति ययुदितिसर्वत्रसंवध्यते अद्रयः कुलाचला
धिदेवताः दिव्यतपोदिग्गलाश्च स्वास्वादिशोययुः वनेचरांजहन्सवानरादियुथपतयः किष्किंधादिकंदरान् ययुः गगनच
रागरुडसंपातिजययुप्रभृतयः २२ वासिष्ठतामर्युः उप० रा० ६ विंशः सर्गः २३ जीवन्मुक्तस्परान्ज्यप्तीः पातालेरोधनं
वलेः समावलिबसणी स्थितिश्चात्रोपदिश्यते वर्षसहस्रेणेनिसमाधेर्वर्षसहस्रेणान्यंतसंयोगादय

गिरितया २

वा.टी.
उप.
७

पूजापाद्यार्घ्यादि उचितदानवसंभवनादिसत्कारः संमाननमितिभेदः २१ २२ असौवलीयकलानां देवा
सुरादीनां शासने अज्ञायनविषये राज्ञेव वृद्धे राज्यांगाद्यभिदृष्टिं प्रापत्यर्थः अथ कदाचन यज्ञं प्रति अस्य

द्विजान् देवान् गुरुं श्रेयैव पूजयामास पूजया संमानयामास हृद्धं धुसामंतसज्जनात् २१ अर्थे
ना पूरयामास भृत्यान् धिगणां सथा ललनाः लालयामास विचित्रविभवार्पणैः इत्यसौ वर
धेतस्मिन् राज्ञे सकलशासने यज्ञं प्रतिवभवाद्यामतिरस्य कदाचन २३ तर्पिता शेषभुवनं दे
वर्धिगण एजितं सहस्रक्रादिभिर्मुखैः सचकार महामखं २४ बलिभोगिभरस्यार्पणवित्ति
णीयमाधवः बलेरीहिसिद्धधर्चसिद्धिदस्तन्मखं ययो २५ भोगे एककृपणाय देदं जगर्ज
गलखंडकं दातुं शोच्याय शक्राय वयो ज्येष्ठाय कार्यचिन् २६ ॥ ॥ ॥

मतिरिद्धवभूव २३ महामखं अश्वमेधं २४ २५ भोगे एकस्मिन्नेव आसक्तत्वात् कृपणाय अतएव शो
च्याय कार्यं अवश्यकर्तव्यं शक्रसकृतफलप्रदानं वेत्तीति कार्यवित् भित्तराचतुर्ष्यविज्ञा २६

उपादेयवुद्ध्या हि वाद्यार्थदर्शने मनस्तदभिपातित्वात्तद्रागितालक्षणं मूलं याति न दर्शनिमात्रेणेत्यर्थः ८ ननु मोक्षेच्छया समा
ध्यवलं वन्नियमोऽस्तु तत्राह मोक्षमिति ज्ञानेन त्रैकालिके अविघातकार्यवाधे सति बंधस्येवादर्शनादिति भावः बालानाम्
स्वीणांश्चि इव नाचि चानुकृतिः १० ११ स्वंप्रत्यग्रूपं पुंस्त्वं आत्मतत्त्वं ह्यस्त्वभावादेव बहिरप्योदासीन्येनावलोकयत् यद्यधस्तु प्र

चितः क्षीणा विकल्पस्य किमुपादेयमस्ति मे मनस्तदभिपातित्वा याति तद्रूपतामलं ६ मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्वहः के
नास्मि वै पुरा अवद्वो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडं वना १० नवं धोस्ति न मे क्षोस्ति मोक्षं मे क्षपमागतं किमेध्या न वि
लासेन किंचा ध्यानेन मे भवेत् ११ ध्याना ध्यानमभ्येत्यक्ता पुंस्त्वं स्वमवलोकयन् यदा यातु तदा यातु न मे वृद्धिर्न वा
क्षयः १२ न ध्यानं नापि चा ध्यानं न भोगा अपि भोगिता अभिवांछामिति क्षामि स ममेव गतज्वरः १३ न मे वांछा
परेतत्वेन मे वांछा गतस्थितौ न मे ध्यानदशा कार्येन कार्यं विभवेन मे १४ नाहं मृतो न जीवा भिनसन्नास त्रसंक
ल्पयः नेदं मे नैव चान्यन्मे न मे भक्षमहं बहत् १५ इदं मस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यप्रतु संस्थितः नेह चास्तु जगद्राज्यं
तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः १६ किमेध्यानदशा कार्यं किं राज्यं विभवमिष्टं यदा यातु तदा यातु नाहं किंच न मे कचित्
१७ न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मया धुना तत्कस्मान्न करोमीदं किंचित्प्रकृतिकर्म वै १८ इति निर्णीय पूर्णालि
वलिज्ञानिवतां वरः देत्याना लोकयामास पद्मानीव दिवाकरः १९ दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां देवजन्मना शिरः
प्रणामान्जग्राह पुरापामो दानिवा मिलः २० अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येय त्याग मयात्मना मनसा स विकल्पेन राजका

ति आयाति तत् प्रायातु स्फुरतु नाम मने ताव मे ज्ञाना मिव देहादितात्मा ध्यासात्तद्वृत्तिक्षयप्रयुक्तौ बद्धिः क्षयोऽसौ येनान
र्थः स्यादित्यर्थः अयं श्लोकः क्वचिदेवास्ति न सर्वत्र ११ १२ १३ देहसंबंधाभावात्तत्र मृतः प्राणसंबंधाभावात्तत्र जीवा भिनसन्
ते सन्मयस्तद्धिकारः इदं देहभुवनादि १४ १५ १६ कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं निर्वर्तनीयं तत्तद्वि किंचित् अनास्थिति चेष्टा साध्यं
प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं किंकृतो न करो मि १७ १८ दृष्टिपातानां विभागेन न तदुचितचित्तवैचित्र्येण १९ २० २१

वा० टी०
उप०
७८

वलिचदित्तमुपसंहृत्य तं रामायोपदिशति वलेदित्यादिना अभ्युदितः जीवन्मुक्ताभ्युदयवान् ३८ प्रतिवेके तस्ववि
चारेण ३९ द्वे चाष्टौ च दशको टीरितियाचत् ४० अवशपं वैरस्यं दुःखपर्यवसानं यस्य अवैरस्यं निर्दुःखं ४१
कांतयोरम्यतया तत्र दूरस्था पर्वतारम्या इति प्रसिद्धं दृष्टं तमाह दूरादिति ४२ इह राहिकभोगेषु अमुत्र पारलोकि
कभोगेषु धावमानं लोकं वृत्तिषु पारमचेष्टासु ललितं प्रवृत्तं ४३ ननु शत्रु मित्रयोः कथं समदृष्टिः स्यात्तत्राह विदादि

वलिर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषाते कथिता मया एतां दृष्टिं मवक्ष्यमप्यभ्युदितो भव वलिवत्प्रविवेकेन नित्यो ह
मिति निश्चयात् परमासाक्षाद्वैतपौरुषेणैव राघवः ३९ द्वे चाष्टौ दशवर्षाणां कोटिर्भक्ता जगत्त्रयं अंतैवै
रस्यमापन्नो वलिर व्यसरोत्तमः ४० तस्मादवस्य वैरस्यं भागभागमदिदं संत्यज्य सत्प्रमानंदमवैरस्यं पदं
ब्रज ४१ इमा दृश्यं दृशे शमनानाकारविकारदाः नेह काततया ज्ञेया दूराच्छैलशिला इव ४२ धावमानमि
हामुत्र लुठितं लोकं वृत्तिषु संस्थापय निबध्यो तच्चैतो हृदयकोटरे ४३ विदादित्यो भवानेव सर्वत्र जगति
स्थितः कः परस्ते क आस्तीयः परित्स्वलसि किं मुधा ४४ त्वमनंतो महाबाहो त्वमाद्यः पुरुषोत्तमः त्वं पदा
र्थशताकारैः परित्स्फूर्जे सिचिद्वपुः ४५ त्वयि सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्यात्वरजंगमं बोधे नित्योदिते शुद्धे मूत्रे म

त्युति आदित्य इव सर्वा विभासिका चिच्छिदादित्यः तथा च त्वमेव शत्रुदेहादावपि प्रकाशक आसेति न वैषम्ये हेतुरस्तीति
भावः ४४ ननु जीवस्य मम कथं मीश्वरात्मसमदर्शनं तत्राह त्वमिति जडवैषम्यमप्या न त्पे नैव नाशं कमित्याशयेनाह त्वं
पदार्थशताकारैरिति ४५ तत्संभावना र्थमाह त्वपीति ४६ " " " " " " ७८

बलेनभायावलेनक्रममाणरा त्रीनलोका नितिशेषः ३७ अघ-अघापि असौबलिः पातालेपुनरिंद्रहेतुनाप्रारब्धेनोपल
क्षितइतिशेषः स्थितः ध्यानेनिर्विकल्पकसमाधौविषयागलिताधीर्यस्य २८ २९ समाउदयास्तप्रपदिहितास्थिराः कराः
मरीचयोयस्याः चित्रस्याः चित्रस्पलेखनंचित्रलेख्याः तत्संबन्धिसूर्यावलिः सूर्यमंडलंयथातथेत्यर्थः ३० जीवतांजीवना
वस्थावतांभोगलंपटानांविभवादीनांजन्मादीनांचाविर्भावतिरोभावसहस्राणिचिरंआलोकातस्पवलेर्भनः विरतिंवैराग्यंगतं॥

क्रममाणोवलेनात्रबंचयित्वावलिंहरिः बवंधपातालतलेभगेहइवनानरं २७ अथासौसंस्थितोरात्रपुनरिंद्रत्व
हेतुना जीवमुक्तवपुः स्वस्थो नित्यंध्यानविषयस्मधीः २८ पातालकुरुतेतिवन्न जीवमुक्तगति
र्व लिः आपदंसंपदं दृष्ट्वा समयेवसपश्यति २९ नगस्तमेतिनचादेतितत्प्रज्ञासुखदुःखयोः समस्थितकराचि
त्रलेख्यासूर्यावलिर्यथा ३० आविर्भावतिरोभावसहस्राणिहजीवतां जन्मनश्चिरमालोक्यभागेषुविरतिंग तं ३१
दशकोटीश्रवर्षाणामनुशास्यजगन्नयं अंतर्विरक्ततांप्राप्तः मुपशान्तंवलेर्भनः ३३ अहायोहसहस्राणिभावा
वावशतानिच वलिनापरिदृष्टानिकसमाश्वासमेत्यसौ ३४ भोगाविलाससंत्यज्यवलिः संपूर्णमानसः आत्मा
रामस्थितो नित्यमधोपातालकोटरे ३५ पुनरेतेनवलिनाजगदिंद्रतयाविलं अनुशास्यमिदंभवहृन्वर्षगणा
निह ३६ नतस्येन्द्रपदप्राप्तानुधिसमुपजायते नतस्यस्वपदप्रशादुद्देगउपजायते ३७ ॥ ॥ ॥

३१ ३२ सुखदुःखयोरुहायोहयारागमायाययोः सहस्राणिभावाभावयोः संपद्विपदोः शतानिचसहस्रशतशब्दो असंख्य
पेशे ३३ सप्तपातालानांमध्येरसातलेपातालकोटरेयावद्विद्यत्क्षयंस्थितः ३४ अनुशास्यंस्वाभिभावेनआज्ञाप्यभविष्यतीत्य
र्थः ३५ ३६ उदिताशयः संतुष्टचित्तः संप्राप्तप्राारब्धोपनीनंआहरन्नुपभुंजानः ३७ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
७६

पराधीनप्रज्ञा मांस्वर्यविचारा समर्थानां मोक्षमेव महाननर्थ इत्याह अकिंचनादिति स्वस्यात्मतत्त्वनिर्णीतौ निर्णीतौ यविषय
ये अकिंचनात् विवेकवैराग्याद्युपायद्विरुद्धात्परेषां प्रतापकारणं मूर्खीणां चोक्तिः प्रसंगो लान्मूलन्यायेनावलं वमा
नात् ५६ एवमो ल्यलक्षणाद्यविवेकाद्वैराग्याद्यविवेकांश्च ५७ मोक्षनिरासहेतुविचारः सच बहुजनसंचितसुकृतप
दिपाकजादालानुग्रहादेव भवतीत्याह आत्मनैवेति प्रयत्नेन अवरागैरागादिपुरुषप्रयत्ने न ५८ सत्यपि वैराग्यविचार

अकिंचनात् स्वनिर्णीतौ लं वमानात्सरोक्तिः न मोक्षोदधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः त्वमेव ददवि
लोकाश्च मुदितं हृदयां वरे विवेकपवनेनाशुदरं नयमहामते आत्मनैव प्रयत्नेन यावदात्मावलोकने ॥
नक्तो नुग्रहस्तावन्नविचारोदयो भवेत् ५८ वेदवेदांतशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरूपयं नात्मा प्रकटतामेति या
वन्न स्वयं वेत्ति ५९ त्वमात्मन्यात्मनाराधनप्रसादे समवस्थितः प्राप्नोति विविततं बोधं मच्चक्ष्ये च वुड्ड
से ६० विकल्पांशविहीनस्य त्वयैषा चिद्विषयतः गृहीतवितता व्याप्तिर्मिदुक्त्या परमात्मनः ६१

अवरागौ वद्विमुखद्वेज्ञानानुदयात्प्रत्यगृष्टिरपि अवशपकीर्त्या शयेनाहवेवेति तथा चोक्तं वार्त्तिके अपामार्गलते वा
यं विरुद्धफलदोभवः प्रत्यगृष्टाविमोक्षाय निबध्नाया परागृष्टमिति ५९ तर्हि प्रत्यगृष्टिरेवैकाज्ञानायास्तु किं गुरु
पदेशेनेत्याशंकाह मच्चक्ष्येवेति मनुष्यदेशे सत्येवत्यर्थः ६० बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययचेदइति न्यायादुक्त
शास्त्राक्तिसंवादे सत्येव स्वप्रत्यये विश्वासादसंदिग्धबोधसिद्धिरिति द्योतनापेवकारः ६० अमुमेवार्थस्य समहचवि

कृत्यसिद्धेहादि विविक्तैरविषयैः कृत्यस्य
६१ वितता व्याप्तिर्बोधमप्यपेक्षितता ६२
६३

कलक तवैषम्याणपिपरिहर्तुमाह न जायसे इति ४७ तस्य वृद्धौ जन्मादिरोगाणां प्रावल्पं तस्मापक्षये च तेषां दौर्बल्यमि
त्यन्वयव्यतिरेकाभां परीक्षेत्पर्यः भोगानां तस्मात्सृज्य भोक्ता भोगसाक्षि चिन्मात्रमेव ४८ त्वदीपचिह्नलादेव जगत्सिद्धमि
त्याहपीति ४९ शुद्धचित्तः ५० यद्यशुद्धचित्तो सितचापित कुड्ये क्रमादुपायं शिववत्प्राह पूर्वमेति यद्यदिष्टमनः प्रियंतद
निष्मनर्थासाधनं यच्चा निष्प्रियं मनसस्तयः क्लेशेन्द्रियमप्राणायामादितत्सर्वमिष्टं आवश्यकं मर्षेति प्रथमं परिक
ल्पसप्तमभूमिकापरिपाकपर्यंतं तदभ्यासात्तज्जुये सति तत् तां कल्पनामपिततः परित्यजेत्पर्यः ५१ तच्चागफलमाह इष्टं

न जायसे न प्रियसे त्वमजः पुरुषो विराट् चिच्छुद्धाजन्म मरणं श्रान्तयो मा भवंतुते ४७ समस्तजन्मरोगाणां प्रविचा
र्यं बलावलं तस्मात्सृज्य भोगानां भोक्तेर्वैभवेवलं त्वयि स्थिते जगन्नाथे चिदादित्ये सदोदिते इदमा भासते सर्वं
संसारस्वप्नमंडनं ४८ भाविष्यादं कथा कथं सुखदुःखेषु गानते शुद्धचित्तो त्विस्सर्वमा सर्ववत्स्वभासकः ५० ५१
वैमिष्टमनिबृत्त्वमनिष्टं चेष्टमित्यापि परिकल्पिदभ्यासात्ततोपि परित्यज ५१ इष्टानिष्टदृशी स्मागे समतो देति आ
स्वती तया हृदयवर्तिन्या पुनर्जन्तुर्न जायते ५२ येषु येषु प्रदेशेषु मनामज्जति बालवत् तेभ्यस्तेभ्यः समाहृत्य त
द्धितत्वेन योजयेत् ५३ एवमभ्यागतो भ्यासं मनो मन्त्रमंतगजः निवध्य सर्वभावेन परं श्रेयोधिगम्यते ५४ मा
शरीरयचार्यज्ञैर्मिथ्या दृष्टिहताशयेः धूर्तैः संकल्पविक्रीतैर्विमृष्टैः समताव्रज ५५ ॥ ॥ ॥

ति हृदयवर्तिन्या अभ्यासाद्दुये स्थिरीकृतया ५२ तत्वेन तदधिष्ठानचिन्मात्रे तथा च भगवता पुक्तं यतो यतो निष्प्र
तिमनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो निवर्ष्येत दात्मन्येव वशं नयेदिति ५३ सर्वभावेन सर्वं प्रलयेन सर्वात्मिभावेन च निवध्य
निरुध्य ५४ शरीरमेव यथा च परमार्थ इति ये जानंति तैः भोगसंकल्पेभ्यो विक्रीतैरिव तत्परवशैः ५५ ॥ ॥ ॥

वा० १०० सुरासुरशः दत्तस्तदधिपतिपरः नालिन्यां अलिन्यां प्रमगणं शङ्कं निरस्तहं सौधो दंती वेत्युपमानुरोधाज्जगउधेजपूता
उप० गम्पते ४ माधवोवसंतकालः ५ तेजस्फूर्जिताः वयसावालकाः दशसंख्याकानि अर्कस्यांशुशतानीवव्योमाक्रांतिराकाश
८० व्याप्तिः सरलोकाक्रमणांचतथाविलोसिनः ६ तेषांमध्येप्रल्लादनामाप्रधानात्मायुवराजोवभस्वहेत्येतिह्ये ७ ८ त्रीणिगं

चकारजगतांराज्यं समाक्रांतसुरासुराः दंतीनिरस्तहं सौधौ न निन्यामलिनानिच ४ प्रथासावसुरा
धीशः कुर्वन्निभवेनेसां कालेनसुषुवेपत्रा नंकरानिवमाधुवः ५ तेवद्भिताचिरेणैवतेजस्फूर्जितवा
लकाः दशकंशुशतानीवव्योमाक्रांतिविलासिनः ६ प्रल्लादनामावलवान्प्रधानात्मावभस्वहतेषांम
ध्येमहार्हाणामर्णानामिवकोस्तुभः तैताराजतपरेणहिरण्य कशिपुर्भृशं सर्वसौंदर्ययुक्तेनवसंतेने
ववत्सरः ८ अथपुत्रमहापोसौवलकोशसमन्वितः आजगाममदंदेत्यस्त्रिगंडगलितोभवत् ६

डोपलसितसुखाश्रितानिविगतानिमदधारायस्पतथाविधोयश्मस्तद्वत् यद्यपिसमभदस्थानानिप्रसिद्धानितथापि
प्रधान्यात्रीरापुपान्नानि उक्तस्त्रिगंडगलितोयोगजः षष्ठहायनइत्यभिपुक्तवचनातूषधिहायनेभवेदितिवा ६

जीएषि भवति नानिष्टं नैसहि रणक क्षिप्रं हेरं मंदादि
 यजगत्त्रिभुवनेष्वर्थाहरपटपदस्य प्रजोत्तरभूत
 प्रोतविकोशेन वरुहमनः प्रवृजराजहस इव ॥

कौतुकं वाद्यार्थं च मत्कारकुतूहलमात्मत्वत्वजिज्ञासाकुतूहलं च सरस्वतीहारोऽवश्यायः ॥ हे मुने मनशील राम त्वं यथा वि
 भागतो बोधस्य बोधरसस्यात्मतत्त्वस्य कलंकं आवरणं विप्रं कितं विज्ञेयं त्रयस्य तस्याविधो भविष्य सितदाते पदप्रा
 प्तं ज्ञानं तत्साधनं च विचारगुरुशास्त्रोपदेशास्त्रोद्युगच्छसि मोक्षार्थं स्वीकरोषियच्च विवेकरागादिपासियत्नेन रचसि
 यच्चास्य प्रमादिदोषजाते निहं सियत्नेन जयसियच्च समाधिसुरवाभूतं पिवसि यच्चोत्तरभूमिकाधिवोहणेन विस्मयसे य
 च सप्तमभूमिकाविश्रांत्या पूर्वपूर्वावस्थाधिकमुद्योत्कषादिवर्धयेत दपित दानास्तु किंतु ब्रह्मेव यथास्थितं तिष्ठेत्पर्यः ॥

इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः २६ हिरण्यकशप वीर्यं प्रल्हादादिसुतोद्भ
 वः नृसिंहेन बधः शोकादौर्द्धदैहिकमुच्यते इत्येके बलकाक ता लीयन्त्याय प्रवृत्तात् स्वविचारात् शास्त्राचा

विलीनसर्वसंकल्पशान्तसंदेहविभ्रमः क्षीणकौतुकनीहारो जातासि विगतज्वरः यदुपगच्छसि निहं
 यासि नापि बसि विस्मयोपि विवर्द्धसितदपितेन तदा सुयदामुने विगतबोधकलंकविशंकितः ॥ ३३ **इति मो**
क्षोपायेष्टपञ्चमोऽध्यायः शिवने विज्ञानप्राप्तः सर्गः २६ वशिष्ठ उवाच ॥ अथेवं परमं राम विज्ञानं विभगमे क्रमे

त्वे २ ऋणुदैवतः सिद्धः प्रल्हादः स्वात्मना यथा १ आसीत्पातालकुहरे विद्रावितसुरासुरः हिरण्यं शिषु क
 नीमनारायणपराक्रमः २ आकांतभुवनाभाजः सजहार हरेर्जगत् पदस्य वहत्यंजराजहंस इवा

शेषदेशानुगृहीताच्चतुर्ज्ञानोदयक्रमो निरूपितः इदानीमुपासितेश्वरानुग्रजन्मादिचाराद्जनोदयप्रकारं वरा
 त्यंतु प्रल्हादोपाख्यानमाचिरव्यासुर्वशिष्ठस्तच्छ्रवणो राममनुधापयति अथेति विज्ञानस्याभिगमे अभिमुखान
 प्रोक्तानि अतएव प्राप्तावितियावत् तथा च भगवतोक्तं जराभरणमज्ञायमानमश्रित्य पतंति यतेः व्रसतश्चिदुः कृतं ममिति १
 नारायणपराक्रम इवत्यर्थे सर्वपदलक्षणात् तत्रोद्भवः खरमुख इत्यत्रोद्यमशब्दस्तु खशब्दोद्यमश्च इति वाच्यं इति

प्रथमपदलोपी वाच्य इति २ नारायणपराक्रमलोपः
 पारकं विशेषणं आकांतभुवनाभाज इति भुवनपदेन

वा० धी०
उप०
२९

तथाविधं नरसिंहवपुः कृत्वा माधवो हन्महासुरं लसत्कटक
दारावमिति क्रियाविशेषणं तेन विदार्थहन्ति तिगम्यते नुरंगमस्या पिद्विपेन विदार्थं युद्धप्रसिद्धं १६ आसु
रं पौरं पुरवास्तव्य सर्वजंतु प्रयोपकरणं वा इच्छणावत्किमिन्नेत्रानलैः २० विस्फूर्जितसदृसदृशौघनैरास्फोटै
र्बाहुध्वनिभिः प्रलयपक्षेधनानां सर्वतमैधानामास्फोटैर्गजितैः एकार्णवेजलप्रलये २१ दिक्षु ज्वलंतो म

नारसिंहवपुः कृत्वा माधवो हन्महासुरं लसत्कटक दारावन्तुरंगममिव द्विपः १६ पौरमासुरसुध्वानैर्द
दोहेत्तणा वत्किभिः सर्वभूतं कल्पान्ते जगज्जालमिवानलः २० नृसिंहमारुते तस्मिन् शंसो भमुपागते ॥
विस्फूर्जितघरास्फोटैरेकार्णव इवाकुले २१ ददुर्विदानवोधात्ते दिक्षु ज्वलन्तमशकाद् व उपायपर
दृश्यत्वं दीपाद्वागतत्विषः २२ अथ विदुतैस्तेन्द्रदग्धांतः पुरमंडलं वभूवपातालतलं कल्पत्तमजग
त्समं २३ अकालकल्पांतविधौ हत्वा दैत्यं शनैर्विभो क्वापि पाते सभाश्वालसुरसंरंभपूजिते २४ मृत
शिष्टाद नुसृताः प्रल्हादपरिपालिताः दग्धतंदेशमाजगुः ससृशुष्कमिवान्डजाः २५

शका इव २२ कल्पेन प्रलयकालेन क्षुण्णं चूर्णितं यद्गुगतत्समं २३ अकाले कल्पांतविधानसदृशे युद्धैर्दैत्यं हिर
ण्यकशिपुं हत्वा सभाश्वत्तैः सुरैः संरंभेण दूरनिर्भरेण पूजिते विभौ नृसिंहे क्वापि वाचा मगोचरे स्वपदे या
ते सति २४ अंडजाः पक्षिणः २५

वै १
 त्रसववियेभो निष्कां ता निषदिशे प्रशक्तो मराणा य
 धाविशेषापस्य १८

विकासेनावेजंभमाणेन आक्रांतिराक्कंदनंतत्पुणेन तापेन पीडनेन नवयातरूणयानित्याभिनवयाचकरश्रियाकिर
 एकांत्याकर ग्रहणप्रयुक्तसंपदाच १० तेन आक्रांतितापेन ११ योनः पुण्येन पुनः पुनर्भावेन कितांडक्रियां अपराधं
 १२ त तस्तदनंतरमाधवः प्रलयपर्यस्तेत्यादिविशेषणं विशिष्टं नारसिंहवपुः कृत्वा महास्वरवपुः हिरण्यकशिपुं अह
 नू इति सप्तमेन संबंधः प्रलयपर्यस्तजगद्विधर्धरंध्वनं जंभितं गात्रविनमिनं यस्य तत् दिग्दंतिदशनप्रख्यैर्विनादिभि
 त तायाक्रांतितापेन त्रिजगंतिविकाशिना कल्पानस्य गणान्नावपैव करश्रिया १० अविधंतास्य नेना
 यस्सैंदुप्रमुखाः सुराः दुर्विलासविलोलस्यावालस्येवस्वबंधवः ११ प्रार्थयान्तकिरेषां जंदैत्येद्रभयेतवधे
 नक्षमंतेमहातोपि पौनंप्रमेन दुः क्रियां १२ ततः प्रलयपर्यस्तजगद्दुर्धरजंभितं दिग्दंतिदशनप्रख्यनख
 वज्रादिजंभितं १३ स्थिरविधुल्लताजालभास्वरदिजमंडलं दशदिक्कोटरेभ्रांतज्वलज्वलनकुंडलं १४
 समस्तकुलशैलेन्द्रपिंडीपीठोदयेदरं दोदुमाधृतनिर्धतस्फुरस्वसांडस्वपरं १५ वदनोदरनिष्क्रांतवा
 तोत्सावितपर्वतं त्रिजगद्दहनोद्युक्ताकोपकल्पाग्निगर्भितं १६ सदाविकटवीनांसस्यंदप्रेदितभास्वरं रो
 मकूपलसद्दहिपुंजां पिंजरपर्वतं १७ कुलाचलमहाकु ज्यघटनोद्भटदिक्कटं सर्वावयवनिष्क्रांतपदि
 दिवजंभितं यत्र १३ स्थिरारण्यचंचनानि विधुल्लताजालानीव भास्वराणि धिजानांदंतानां मंडलानि यस्य दिक्प्रोन्नक
 त्वात् दशदिक्कोटरेषूद्भूत ज्वलज्वलनाः कुंडलानि वयस्य १४ समस्तानां कुलशैलेन्द्राणां पिंडोदपीठं पिंडाका
 रसंख्याभिर्बोद्धंभीषणोदरं यस्य दोदुमाणां माधुनैः पविर्त्तनं निर्धतं अतएव स्फुरत्संचलन् विदीर्यमाणं ब्रह्मांड
 स्वरं यस्य १५ वदनेन नुदारा त्रिधातैः आसवातैरुत्साहिताः पर्वतायस्य १६ १७ कुलाचलैरुत्तवातैर्महाकुज्यस्य घट

प्राप्तसतोभर १८

नायोरचनानायामिबनुद्भटविउद्युक्ताविदिक्कटालिप

वा० टी० प्रलिनैर्देशकलुषेत्तातस्य प्रणामकाले पादपीठोपमर्दकैः सुरैर्विषयः देशः प्राक्रांतो नून इति वितर्कमहावनं सि०
 उप० हंवनं ७ प्रकटिताशयाः ख्यापितहार्दं तु ख्यालुषदलाः ग्रीष्मदग्धपत्राः ८ अविस्तरितैरुत्पातवाते वीर्यमाणाः
 भस्मलक्षणा नीहाराः प्राक्तनधूपधूमभरा इव स्फुरति ९ प्राक्भरकतस्य प्रभा इव सांप्रतं पर्वनिर्वाणं कुरा जाताः
 त्रिलोकाः नाभिनलिनी मेरुस्तदुपमैर्मतेभभूता अपि दानवाः प्राग्देवा इव दैन्यमायाताः किमित्याक्षेपेऽप्रसाध्यं

तातस्य प्रलिनैर्नां पादपीठोपमर्दकैः सुरैर्विषयः प्राक्रांतो भूगोरेव महावनं ७ निरुद्धमागतश्रीकादी
 नां प्रकटिताशयाः बांधवाः न विराजंते पद्मास्तुषदला इव ८ स्फुरंत्यसुरवीराणां गृहेष्वविस्तरानिलैः ॥
 धूसराभस्मनीहारा धूपधूमभरा इव ९ हृतक्षारकपादास्य दैत्यातः पुरभित्तिषु प्रभामरकतस्यैव ज्ञातानव
 यवांकुराः १० त्रिलोकीनाभिनलिनी मतेभभूता अपि देववदैन्यमायाताः किमसाध्यमहो विधेः ११ म
 नाक्कलतिपर्णेपि दृष्टादिभयभीतयः बध्वस्तस्यंति विध्वस्ता भृगो ग्राभगता इव १२ आसुरीकणी पूरा
 र्पफुल्लारत्नगलुष्काः नरसिंहकरालूनाः स्थापुतामागता दुमाः १३ दिव्यादरलतायत्रारत्नस्तंबक
 दंतुराः पुनरोपितास्तत्र नंदने कल्पपादपाः १४ परात्वमखंडीनामसुरैः संस्ततं मुखं अधत्वसुरवंदी
 नांसुरैरा लोकितं मुखं १५ मन्यदानमहानघः सुरैः भकटभित्तिषु प्रवृत्तास्ताभविष्यंति शैलसानुष्विवा
 पगाः १६ अस्माकमिभगंडेषु दानदाहविभूतयः लसंति मरुत्वंडेषु संशुष्केष्विव धूलयः १७ ॥ ॥

नास्तीत्यर्थः ११ बध्वः दैत्यसीमंति न्यस्तस्यंति उद्धिजंति १२ रत्नमायागुलुष्कास्तव येषां तथा विधादुमादिवृत्ताः
 १३ दिव्यात्पवद्गणीयेषु तथा विधालताः शाखापत्राणीन्वयेषां रत्नस्तंबकैः दंतुराः दंतनुतत्र उरचूषन् रित्यनेन पूर्वतत

पराजयः प्रमेय इति वितर्कं १८ दानस्य भद्रस्य द
 १९ चं दीनां वंदि कृतस्त्री शास
 २० दाना निमिदधारास्तस्त्वया

सः यन्नस्यनीयाः संपदोयेषां तथा विधासुहृत्सु
 तिशेषकमलाकराः ॥ ॥

स्वानां बांधवानां नाशप्रयुक्तोपदिदेवनां विलापं २६ सुखं दुःखं संप्राणं वधनां तद्वाधवाचमंडलसमूहं २७ निरीहाचितया
 नि श्रेष्ठाः अतएव विचित्रार्पितोयमादुःखिता आकृतयो येषां ते प्रल्हादादयो सुरनायकाः दग्धाः दग्धयत्रशाखाः
 दुमाइव निरस्तविकारं निश्रेष्ठं आसत् स्थ्याणानां चाधुना चलनाभावः प्रसिद्धः २८ **वाशिष्ठता शोडशो विंशतमः सर्गः**
३०॥ हरिविक्रमचिंतात्रस्वजनक्षेमचिंतनं प्रल्हादस्य हरेर्भक्त्या तद्भवप्रोपनर्णते हतादानवायस्मिंस्तथाविधेयातालको
 टरे १ नयोनीसपायः सहायः तीक्ष्णाग्रः सपत्न्यलवोद्गमसमो धयच असुरवृक्षाणां अंकुरप्रापस्तेजस्वी जायते तंतं भुंक्ते
 तत्र कालो चित्तांकुत्वाखनाशिपरिदेवनां और्जिदेहिकसत्कारंचक्रुः प्रेतेषु बंधुषु २६ हतबंधजनं सुखबंधुवांधव
 मंडनं शनैराश्वत्थमासु मृतं शिवं स्वकं जन २७ चित्रार्पितोयमदूराकृतयो निरीहादीनाशयाः हिमहतां वुरुहोयमा
 नाः शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते दग्धदुमाइव निरस्तविकारमासन् २८ **मोक्षोपायेषूपशमप्रयोगप्रल्हा**
दपरिविश्रान्तो हिरण्यकशिपुवधः सर्गः ३० वशिष्ठ उवाच ॥ अथ दुःखपरीतात्मा हिरण्यहतादानवे प्रल्हाद
 श्रितपा मासमोनीपातालकोटरे १ कोन्वत्सोकमुपायः स्पाधयवेहासुराकुरः तीक्ष्णाग्रो जायते तंतं भुंक्ते शाखा
 मृगो हरिः २ न कदाचन पाताले देत्यादौ दंडशालिनः स्थिरावभूवुरुद्धिनायमाइव हि प्राचले उत्प त्वात्
 त्पनश्रपंति भासुराकारधर्धराः सणप्रस्फुरितारंभ स्तरंगाइव वारिधेः सबाह्याभ्यंतुरंकषे समग्रानीकहारिणः
 रिपवः प्रौढिमायाता अपूर्वतिमिरभ्रमाः ५ तमः प्रहर्षहृदयाः संकुचतत्र संपदः खेदमायांति निशाचकमलाः
 हरिपदस्य शाखा मृगपदेव्याख्याने अंकुरविनाशकत्वोपादानार्थमधिदोषार्थं २ उद्धिता अंकुरिताः वीर्यविकाशिताश्च ३ न
 श्रपंत्यसुरा इत्यनुषज्यते ४ कष्टमिति खेदे आलोकोत्त इत्यालोकावाहसराज्यादिसंपदः आभ्यंतराः उत्साहहर्षप्रसादसुरविश्रान्ताः
 दिसंपदश्च एव आलोकाः प्रकाशाः तेषां हारिणोपहरणशीलाः अतएव अपूर्वतिमिरभ्रमो येषु तथा रिपवो देवाः प्रौढिं उ

संकुच
 हृदयाः संकुच
 तमस्य कश्मलां धकारेण प्रहर्षणं हृदयाः संकुच
 तमस्य कश्मलां धकारेण प्रहर्षणं हृदयाः संकुच

वा-टी० शस्त्रास्त्रकृतैर्विद्धैः त्वंडनैः वज्रादपिसारः दृढतरः ३१ प्रेरिताः क्षिप्तापर्वतायत्रतथाविधाः समरसंभाः यु
उप० द्रुकौशलविशेषाः मत्स्यपुद्गा-अभ्यस्ता शिचिताः इत्युत्प्रेक्षा ३२ भयमेष्यति इतिकाकथा कः प्रसंग इत्यर्थः ३३
८३ आक्रमणे वशीकरणे प्रतिक्रिया तत्रापीडा प्रतिकारः ३४ कुतो विद्यते तत्राह सर्वात्मनेति इह जगति सर्वात्मि ना

दुर्जयः पुंडरीकाक्षः प्रविमुक्तापुधो पिसन् नासौ शस्त्रास्त्रविद्धे देवजसरो विदीर्यते ३१ अभ्यस्ता
बहवस्तेन मिथः प्रेरितपर्वताः भीमाः समरसंभाः सममस्मपितामहेः ३२ तासु तास्तु तद्योरास्वह
तस्वतिरजिसु योनभीतद्दानीं सभयमेष्यनिकाकथा ३३ उपायमेकमेवेहं हरेराक्रमणोऽस्फुटं मन्ये
तद्यतिरेकं विद्यतेन प्रतिक्रिया ३४ सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंभरं हसा सरवशरणं देवो ग
तिरस्तीह नान्यथा ३५ न तस्मादधिकः कश्चिदस्ति लोकत्रयांतरे प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः
कारणतांगतः ३६ अस्मान्निमेषादारभ्य नारायणमजं सदा संप्रपन्नोऽस्मि सर्वत्र नारायणमयोऽहं ३७

सर्ववस्तुत्वभावेन सर्वधिया सर्वबुद्धिभेदेन संभरं हसा सर्वक्रियोद्योगेन वशरणाधिनां सरवशरणं नान्यथा
गतिरस्तीत्यर्थः ३५ नन्वेव शरणं किं न स्पृष्टं त्राहनेति ३६ इति निश्चित्य सर्वभावेन तत्प्रतिपत्ति संकल्पयति अ
स्मादिति किं देशकालवस्तुभेदेन प्रपद्यसेनेत्याह सर्वदेशकालवस्तुष्वहं नारायणमयः ३७ ॥ ॥ ॥

अथ तस्य यथा महामर्कटवर्षिवात्मकरो बालकान्
बोधते इति ३०

विकाशिनांसितमंदाराणां सपरागैर्मकरंदैरणासुरं जिताः अंगस्य शिनिः अनिलापेषां अतएव मेरुशिखरैस्तुल्याः १८ १९
लास्यलीलायान्तरेषु विडंबनलीलया २० २१ अस्माकं महाप्रभावाणामपि दुःखापौरुषगतिपराक्रमस्मरणमपि यस्य २२ त
प्यंते वयमिव संतप्यंते २३ सौरेहरेः शौच्यं पराक्रमस्तदेव गिरिस्तरो वाशिखरस्याग्रं अग्रशिखरं तत्संस्थिते न प्राप्तिं तस्य
यः प्राप्तसंपदो देवाः गिरितरुशिखरसंश्रयाः शाखाभृगाभर्कटाः शुनः कुक्कुणनिवास्मान्वलवतो पिसमुपसंधतिपाता

विकासिसितमंदारमकरंदारुणातिलाः ते मेरुशिखरैरेवेकल्यादैसादुर्लभतांगताः १८ सुरगंधर्वसंदर्पोदान
वांतः पुरोचिताः अयमेरोस्थितिपांतामंजय इव पादपे १९ कथं तात पुरंध्रीणां शुचां व्युत्सहनीरसाः विलासाः
सुरनारीभिर्भस्मंते लास्यलीलया २० पूर्वयैरेव मत्तातप्त्रामैरुपजीवितः सहस्रनयनः स्वर्गे कथं ते रेव वीज्यते
२१ इयमस्माकमप्यायदागता देवपदा यनी तस्यैकस्य प्रसादे न दुःखैरुपगते हरेः २२ तद्दोर्वपनधनछया लब्ध
विश्रान्तयः पुराः न कदाचन तप्यंते हिमाद्रि विसानवः २३ शौचिस्तूर्या गिरिशिखरसंश्रयेणाश्रितः श्रियः अस्मा
समुपसंधंती श्रुतः शाखाभृगा इव २४ तेनासुरपुरंध्रीणां नित्यमंडनमंडने मुखपद्मे स्थितं वाष्पमज्जिनीनां
हिमयथा २५ शीर्षं भिन्नलुठद्विजगज रथमंडपः अयं नीलमणिसंभैस्तद्भजे रेव धार्यते २६ सधर्तसि
रसे न्यस्य मज्ज विपदार्णवे तीरोदोदरभयस्य मंदरस्यैव कछपः २७ एते ताता दयः सर्वे ते ते वासुरसतमाः पा
तिताः सधकत्यातवातेनेव कुलान्वलाः २८ स एव संहारकर्तृक्षमभुजानलः सुरसार्थगुरुश्रीमान् वि
षमो मधुसूदनः २९ देवदोर्दंडपरशोस्तस्य वीर्यं वीर्यवान् दानवान् बाधते प्राक्रोचालकानिवमर्कटः ३०

लेनियच्छंति २५ मंडवानां अलंकाराणामपि मंडनभूते मुखपद्मे वाष्पं आश्रितेन शौच्येण हेतुना नित्यं स्थितं मुखिनी
नां मुखभूते पद्मे हिममववप्रपाय विंदुर्यथा तद्वदित्यर्थः २५ अर्थादसुरविक्रमेः शीर्षः विदारितः अतएव लुठद्विज
गजकाराजठरमंडपाजी एतयः नीलमणिसंभप्रापेस्तस्य शोभं जैरेव धार्यते अवश्यं भूते २६ कछपः

कछपावतारः स इव सशैरिः धर्माधारयिता ३० ३१ विष
यश्चाक्रामि तुम शक्यमिति यावत् देवदोर्दंड इति वदन् परं

वा०टी० हेलया अयत्नेनैव विलुब्धा विलोभिता निश्रवणस्पृहीकृतानि श्रवणानि तर्त्त्याजनाः यया अतएव त्रैलोक्ये लक्ष
उप० एतरोर्मजरीव विशजिमाना हरेः कीर्त्तिमती मे पार्श्वगावर्त्त ४६ पार्श्वगा पार्श्वीतरे स्थिता जयानाम्नीलक्ष्मीः सखी
८४

हेला विलुब्धभुवना त्रैलोक्यतस्तुमंजरी इदमे पार्श्वगा कीर्त्तिरचलामलभासिनी ४६
अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी इयं मे पार्श्वताभाया खेन्द्रजालविलासिनी ४७ इयं सा हेल
या कांतत्रैलोक्यतस्तुमंडिका जयास्फुरति मे पार्श्वे लवा कल्पतरोरिव ४८ इमौ मे नित्यश्रीतो ह्यौ दे
वौ श्रीतां शुभास्करौ प्रकटीकृतसंस्कारो सुखमध्ये विलोचने ४९ इमे यमुत्पलश्यामा पीनां भोदरसंद
री श्यामीकृतककुप्रकादेहदीप्तिर्विसर्पिणा ५० अयं मम करेशंखः पञ्चजन्यः स्फुरध्वनिः म
र्त्तव्यमिव शब्दात्मा क्षीरोदइव संस्थितः ५१ अयं मे कर्णिका कोशानिलीनव्रत्तपद्मः पद्मः कर
तले श्रीमान् स्वनाडीकुहरोद्भवः ५२ इयं मे रत्नचित्रांगी सुमेरी शिखरोपमा हेमांगदागदागुर्वी
दैत्यदानवमर्दिनी ५३ अयं मे भास्वराकारा उद्यदंशुः सुदर्शनः ज्वालाजटिलपण्यतः परिपाटलद्विस्तृतः ५४
४८ ४९ देहदीप्तिः शरीरकांतिः ५० क्षीरोदइव शुश्रूषति शेषः ५१ स्वस्य नाडीकुहरं नाभिस्तुद्भवः तथा च नाभिप
यमेव कदाचिक्लरेण धार्यते कदाचिन्नाभाविति गम्यते ५२ हेमांगदा हेमपिनङ्गागदा ५३ परितः पाटवर्णी निदि कृता

इ प्रेननासररुधिराकृतगम्यते ५५
नियमात्

प्रदेशोऽप्यसमुद्रमथनकाले मंदरेणाद्यधकेयूरा

वा० टी
उप०
८५

६४ अजितो विस्मृस्तदाकृतिः परमेनमहिम्ना प्रभावेण परमार्थसभावेन च एव नित्यो महिमेति श्रुतेः ६५ त्रिभुवनभुवन
ननु दरेयस्या तथा विधेयकामूत्रिधित्यंतं यनामेघाः गिरयस्तृणानि कानना निचेत्येतदादिसर्ववस्तूनां आंतरैः अधिष्ठान

८५

वी

इयं प्रामीष्वरं विस्मृत्सैद्राग्निहरादयः स्तुवत्यनंतया वाचा बहुवक्त्रसमुत्पया ६६ प्रथं विजं मि
तैश्वर्ये जातो ह म जिताकृतिः सर्वदं दपदातीतो महिम्ना परमेण हि ६५ त्रिभुवनभुवनोद
रेकमूत्रिप्रसभुविभिन्नसमस्तदुष्टसत्त्वं यन गिरितृणानि काननांतरस्थं सकलभयापहरं वपु
रोगो मि ६७ मोक्षोपायेषु ० प्रण प्रल्हादनिर्वा ना रायण करणं नाम सर्गः ३१ वशिष्ठ उवा
च ॥ प्रल्हाद इति संचिंत्य कृत्वा नारायणीतनुं पुनः संचिंतयामास पूजार्थं समुदधिषे ९

भावे स्थितं अतएव तत्त्वतः साक्षात्कारमात्रेण सकलभयापहरं वैष्णवं वपुः विराड्पदेवतारूपं परब्रह्मात्मकं
चामेवेति मां प्रणोमीत्यर्थः ६६ वशिष्ठ उवाच ० उप० ॥ प्रल्हादनिर्वाण एकविंशः सर्गः ३१ विष्णोर्मानि स पूजात्र
वाद्य पूजासुरैः सह श्रुत्वा विस्मृतदेवानां हरेः पृच्छा च वरपिते त्वतनुं भावनयानारायणी नारायणामिकां कृत्वा ९ ८५

केतुमानूधमरेखावान् वर्त्तिवसुंदरः अतएवासितः दैत्यवृक्षाणां कुठार इव छेत्ता देवान् नन्दयन् नन्दकः भगवत्स्व
 ऊः ५५ इन्द्रकार्मुकमिव सुंदरं तानामणोचिं ५६ सांप्रतं जातानि चिरनुष्ठा निचिरजातवर्त्तमानानि च भविष्यता
 मण्युपलक्षणेनेतत् ५७ इदानीं हरेर्विराड् रूपमपि स्वस्यैवेत्याह इमाविति महीमे इमो चरणावित्यन्वयः कुक्षप इ

अयं मे केतुकद्वहिसुंदरो ज्वलितो सितः कुठारो दैत्यवृक्षाणां नन्दयन् नन्दकः स्थितः ५५ इदं मे शरधा
 राणां पुष्करावर्त्तकोपमं शार्ङ्गधनुरह्नीद्राभमिन्द्रकार्मुकसुंदरं ५६ इमान्पहमनं तानि जगंति जठ चिरं
 विभार्मिजातनश्च निवर्त्तमानः न्यनेकशः ५७ यमो महीमे चरणा विदं मे गगनं शिरः इदं वपुर्मो विजग
 दि मे मे कुक्षयो दिशः ५८ साक्षादयमहे विष्णुर्नीलमेघोदरधृतिः सुवर्णपर्वतारूढः शंखचक्रगदाध
 रः ५९ एतं मतः पलायंते समग्रा दुष्टचेतसः तारुणित्तरवसंचाराः पवनादिवराशयः अयं नीलोत्प
 लश्यामः पीतवासा गदाधरः सङ्गीवान् गुरुडारूढः स्वयं भवाहमच्युतः ६० कोमामेति विरुद्धालात्रे
 लावपदहनं तमं स्वनाशाय ततः स्रुधं कालाग्निशालभायया ६१ इमे ते जसीसृष्टिं ममाग्रस्था सुरा

सुराः नष्टाकुर्वन्ति संरोडुं चक्षुर्महाः प्रभा इव ६३ मे २

तिवहुत्वं दिग्बहुत्वादिति पाशा निति वत्तारुणराशयः शुष्कतृणराशयः ६० ६१ विरुद्धालादिषु नूराति युद्धा
 यगहृतिसयतः स्वनाशायैवागच्छति नान्यतदागमनफलमित्यर्थः ६२ ते जसीसृष्टिं तेजो ज्वालाप्रसरं संरोडुं प्र
 शमसाहुवा ६३ " " " "

वा० १०
उप०
८६

सकुंकुमैः काश्मीरद्रुवाक्तैः १४ सर्वैः धूपदीपनैवेद्यतांबूलदर्पणपुष्पचामरनीराजनपुष्पांजलिप्रदक्षिणानमस्कारादिभिः
सौंदर्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः १५ जगतियेयेविभवाः प्रसिद्धास्तैस्तेरूपकरणीकृतैर्भवयाभक्त्यापतित्वस्वात्पिनंवा १६

शालातालतमालानां लताकुसुमपल्लवैः कोपलैः कुलिकाजालैः सहकारैः सकुंकुमैः १४ केतकैः शत
पत्रैश्चनप्येलाभंजरीगणैः सर्वसौंदर्यसंमानैः स्वयमात्मार्पणैरपि १५ हृदिपरमयाभक्त्या जगद्विभवभाव्यया म
नसा पूजया मासप्रल्हादातं पुनरेपतिं अथ देवगृहे तस्मिन्वाद्याद्यैः पूरि पूर्यया पूजया पूजया मासदानवेशोजना
र्दनं १७ वहिर्द्व्यैरनेनैव क्रमेण परमेश्वरं पुनः पुनः पूजयित्वा तु द्विमान्दानेवाभवेत् १८ ततस्ततः प्रभृत्येव
प्रल्हादः परमेश्वरं तथैव प्रत्यहं भक्त्या पूजयामास पूर्यया १९ अथ तस्मिन्गृहे देत्यास्ततः प्रभृतिवैष्ण
वाः सर्वे एवाभवन्भव्याराजाद्याचारकारं २० जगन्निवातगिगनं देवलोकमप्यादिहन् विष्णोर्दक्षिणं परित्यज्य म
त्पादैत्याः स्थिरा इति २१ देवा विस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समस्तद्विजाः गृहीता वैष्णवी भक्तिर्दैत्यैः किमिति
राधवं २२ क्षीरोद्देभोगिभोगस्थं विबुधा विस्मयाकुलाः जग्मु रं वरमुत्सृज्य हरिमाहवशालिनं २३ तत्रैनं
देत्यवृत्तानां कथयामासुरस्यते पप्रक्षुश्चैनमासीनं पूवश्चिर्य विस्मयम् २४

यमानस पूजानंतरं तस्मिन्तः पुरो स्थिते देवगृहे १७ अनेन मानस पूजोक्तैर्नैव क्रमेण १८ १९ राजा हीति राक्षसि धर्मिणी
धर्मिण्याः वापेपायाः समेसमाः तद्गुर्ममनुवर्तते यथा राजा तया प्रजा इति न्यायादित्यर्थः वाक्तीजगन्मन्वारमुखादित्य
र्थोऽस्म्यते २१ किंकर्माहूही तेति २२ अंवरं अमरावती २३ अस्य अस्मै हरये एनं हरिं २४

ग्र

अस्मात्प्रयाकल्पिता त्रिविधा है स्ववायुवः अन्यापरासमर्द्धिरूपा अवरावधिदेवतारूपावामाभूत् किंत्वयमेवासद्रूपोविस्तुर्ह
दयात् प्राण ह्येणुषां जलिभावनयावहिरेवाहितः सन्यावत्पूजाकालं अपरद्वयस्थितः कल्पतइत्यर्थः २ सकीदृशास्तमाह
वेननपेतिह्यभांस्फुरत् क्रियाज्ञानेह्यनुग्रहाख्यंशक्तिचतुष्टयंयस्य ३ कांतेननंदकेनरवकेननंदन ५ परिवारैः संक भ्राणप्र

वपुषोवैस्ववाद स्मन्माभन्मर्तेः परावरा अयंप्राण प्रवाहेणवहिविष्णुः स्थितोपरः २ वेनतेयसमास्तुः स्फुरच्छ
क्तिचतुष्टयः शंखचक्रगदापाणिश्यामलांगश्रुतर्भुजः ३ चंद्रार्कनयनः श्रीमान्कांजनंदकनंदनः पद्मपाणिर्वि
शालाक्षशार्ङ्गधन्वामहाद्युतिः ४ तदेनंपूजयाभ्याश्रुपरि वारसमन्वितं सपर्याया मनोमय्यासर्वसंभाररम्भ
या ५ ननरनंमहादेवंपूजयावाद्यसंभोगमहत्यावहुरत्नया ६ प्रल्हादइतिसंचित्यसंभारभरभारणा मनसापूज
यामासमाधवंकमलाधवं ७ रत्नौघयात्रपटलैश्चंदनाद्यविलोचनैः धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्चनानाविभवभूषणैः ॥
८ मंदारमालावलेनैर्हंसाज्जपटलोत्करैः कल्पवृक्षालतागुहैरत्नसंवकमंडलैः ९ पल्लवैर्दिग्गजगणानानाकु
सुमदाभ्रभिः किंकिरातैर्वकैः कुंदैश्चंपकैरसितोत्पलैः कहारैः कुमुदैः कोशैः खर्जूरैश्चूतकिंशुकैः अशो
कैर्मदनैर्विल्वैः कर्णिकारैः किरातकैः ११ कदंबैर्वकुलैर्विवैः सिंदूरैः सपूर्यकैः पादिभद्रैर्गुग्गुभिर्विडिकैंपुष्प
कोत्करैः १२ प्रियंगुपटलैः पाटैः पाटलैर्धातुपाटलैः आभ्रेराम्रातकैर्गव्यैहरितिकविभीतकैः १३

धुम्नादिवहैः पार्श्वदैश्चसमन्वितं ५ महादेवंपूज्यदेवं स्वकुलदेवत्वाभिन्नंवावाहैः संभोगैः संभारैर्महत्याविस्तृतयाकमला
लक्ष्मीस्तस्याधवंपतिं ७ रत्नौघररचितानांपात्राणांपटलैः श्रौतैरभिषेचनैरितिशेषः नानाविभवैर्भूषणैरलंकारैः ८ ९ किं
किरातादयोयथायोग्यपुष्पजातिभेदाबोध्याः १० ११ १२ १३

वा० टी० स्वतएववलि नोदैसा स्वद्रुत्पापुपत्कृतावलवत्तराभविष्यंतीतिकुतो न विषादस्तत्राह मोक्षार्ह इति मोक्षार्हस्ततो
उप० नवसुखं राज्यसुखं संवांछतीत्यर्थः २ एतेन दनुजन्मना अतोऽस्माज्जन्ममुत्तरकालं गर्भितामोक्षार्हं विसर्तिनं कर्त्तव्या ३
८७ देवैस्तु तस्य भगवद्भुक्त्यनोचितस्य दोषं हरति गुणवानिति जातः च दिति शेषः अनर्थकं मंत्रं अनर्थपथं वसितं पुरुषार्थं

श्रीभगवानुवाच॥ विबुधा माविषणाः स्य प्रल्हादो भक्तिमानिति पाश्चात्तं जन्मतस्येदं मोक्षार्होऽस्मावदिदं
माः २ अत उत्तरमेतेन गर्भिता दनुजन्मना न कर्त्तव्या प्रदग्धे मर्वाजेनेवां कुरकिया इगुणवानिर्गुणो जाता
इत्यनर्थकं विदुः विगुणो गुणवान् जान इत्याहुः सिद्धिदं क्रमं आलीया निविचित्राणि शुवनान्यमरोपमाः
प्रयातना सुखायेषा प्रल्हादी गुणिते हवः ५ **वशिष्ठ उवाच॥** इत्युक्त्वा विबुधांस्तत्र क्षीरोदाणि वी चि
षु अंतर्ज्ञानं यथो देवस्तदापि दृग्गुह्यवत् ६ सोऽपि संपूजित हरिः सुरोधा वृजदं चरं पुनर्मंदिरनिर्झितात् कण
जालमिवाणिवत् ७ प्रल्हादं प्रतिगीर्वाणस्ततः स्निग्धत्वमाययुः प्रहीतो यत्र नो दिग्नास्तत्र विश्वासवन्म
नः ८ प्रत्यहं पूजया भासदेवदेवं जनाद्भिनं भनसा कर्मणा वाचा प्रल्हादो भक्तिमानिति ८

विघात कंचक्रमं विदुः आहुश्च विधांसः प्रल्हादी ल्हादसंबंधिनी भद्रुत्पादिगुणि तावः असुखायन ५ ८ त
दोऽप्यत्र तापि दृश्यनी लगुह्यं यथा नूनतासु वीचिष्य च वधाता दंतर्था नंयाति तद्वत् ६ पूर्वमं वरादरा विपत्तिं कणजा
लं मंदिरनिर्झितादण्वात्पुनरं वरमिव ७ स्निग्धत्वं सोऽहं यत्र यस्मिन्पुरुषे विषयवामहांतः स्वपूजाः पित्राचार्यादि
योनो दिग्नास्तत्र सिन्धालानां मपि मनो विश्वासवत्प्रसिद्धमित्यर्थः ८ ८

87

कृपितं भूतं राजं जतिं प्रजितं प्रकटं उच्चैराकुप्य पृष्ठं
सुरलोकाधवा उवाच तन्वयः २

ते विरुद्धोत्सं धिषंत इति यावत् तन्मयतां त्वन्मयतां २५ द्रष्टा दलितः अद्रयत्कद्रुतदेवमुन्मावासाः येः २६ प्राकृतः पाप्मरः एषाक
याभ्रौत्पातकी अकालपुष्पमालेव २७ नडपन्नं युक्तं २८ ननु कश्चपपवंशत्वाद्युभसदृशा एवेते इति चेद्गणवेषस्यानेत्याशये
नाहयोय इति ताभसस्ताप्रसीराजसोराजसी सात्विकत्तुसात्विकी संस्थितिमेतैर्युक्तमित्युक्तः २९ वैसादृश्येन अनौचित्येन तथा
च हरिणोक्तं शशीध्वसरो गलितयोवनाकाभिनी सरोविगतवारिजं मुखममक्षरत्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो

विबुधा उचुः ॥ किमेद्गवन् दैत्या विरुद्धा ये सदैव ते ते हितन्मयतां याता मायेयमिति भाव्यते क्व किलालं तदुर्वृत्तादानवा
दलितः इव कयाश्चमहाजन्मलभ्याभक्तिर्जनादने २६ प्राकृतो गुणवान्जातइ तेषां भगवन्कथा अकालपुष्पमालेव स
त्वायोद्देजनाय च नोपपन्नहियद्यत्र तत्र तत्र विराजते मध्येकाचकलायस्पमहाभूत्योर्मतीर्यया २८ योयोपादृगणोजं
त्वात्वाभेवैविसंस्थितिं सदृशे चप्यजेषु श्वानमध्ये रमते क्वचित् २९ न तथा दुःखयत्पंगे मज्जेत्येव ज्ञसूचयः वैसादृश्येन
संवद्वायचेतावत्सुदृश्यः ३० यद्यत्र क्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिर्दिष्टं तदेव राजते तत्र जले भोजं ननु स्थले ३१ का घमः प्र
कृतारंभो हीनकर्मरतिः सदा वराकोदानवसुहृजतिर्भक्तिः क्वेवैस्वनी ३२ कमलिनी पुरुषोर्विरष्णुगता सुखयती हयथान
उरश्चया दितिसुतोतिहिमाधवभक्तिमानितिकथानतथेशसुखायनः ३३ **इति मोक्षोपायेषूप० ए विबुधवाक्यं नाम स**
र्गः ३२ श्रीविश्व उवाच ॥ गर्जति मति संरद्ध सुरलोकमयारिब उवाच माधवो वाक्यं शिखि वंदमि वांनुदः १

नृणां गणगतः खलोभनसि सप्तशत्यानि मे इति ३१ क्रमो योग्यता तया संप्राप्तं हीन जातिस्तयोनिः ३२ कमलिनी पुरुषायां तत्प्रा
यां उपरभुविगता इति कथाभ्रान् नूनसुखयति तथा हे ईश दितेः सुतः संततिरपि माधवभक्तिमानिति इराश्रया अधमाप्रयविषया
कथापिनः तथेवानसुखायेत्यर्थः ३३ **वाशिष्ठा शोडशोऽप० तौ द्वाविंशः सर्गः ३२** हविभक्तपात्रदैत्यस्याविवेकादिगणोदयः हविप्रसन्नं

अनुचिततदृशनादिति संरद्धं
२३
३२

त्रिभुवनस्य यद्भुवनं सरस्वतितस्तदनुकूलमभिरामं कोशः गृहत्वां तस्थितभुवनस्य त्वेनैवपालनात् सकलस्य वा-
द्यस्याभ्यन्तरस्य कलंकस्य तमसः हरेः प्रापहर्तारिं स्वर्यचंद्राग्निवाक्करणप्रकाशेभ्योऽप्युत्कृष्टं स्वयं ज्वातिप्रकाशं न
विधेतेऽन्यच्छरणं येषां ते अत्रारणास्तेषां शरणं रक्तकं अविनाशित्वाच्छरणं शरणाहं ईशं सर्वशक्तिसंपन्नं
अतएव रजसा अजं सत्त्वेनाच्युतं तमस्तचेष्ट्वरं सर्वहुः खहरत्वा इदित्वां प्रपद्ये इत्यर्थः १८ कुवलयदलेन नी-

प्रल्हाद उवाच ॥ त्रिभुवं भुवनाभिरामकोशं सकलं कहरं प्रकाशं अशरणं शरणं शरणं श्रीशं हरिम्
जमच्युतं श्रीश्वरं प्रपद्ये १८ कुवलयदलेन नीलसंनिकाशं शरदमलावको दरोपमानं भ्रमरतिमि-
रकजलांजनाभं सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये २० विमलमलिकलापकोमलांगं सितदलपंकजकु-
डमला भवशंखं श्रुतिरणीतविरंचिचंचरीकं स्वहृदयपद्मदलाश्रयं प्रपद्ये २१

लमणीनाचसत्रिकाशं समानकांतिं २० अलिकलापमिव कोमलानि सुंदराणां नियस्य सितदल-
पंकजस्य पुंडरीकस्य कुडमलमिव आभातीति सितदलपंकजकुडमलाभः शंखो यस्य श्रुतएव रणि-
तानि कुंजारवायस्य त थाधो विरंचिनामा चंचरीकानां भियमभ्यंगो यस्य स्वानां स्वभक्तानां हृदयपद्म-
दलान्याश्रयः आधरो यस्य त २१

आनंदः यथा प्राप्तेन संतोषः १० लोकमहीषु जनाकीर्णभूमिष्विव ११ लोकचर्यासु अशास्त्रीयलोकवृत्तिषु दृ-
शेदर्शनाहोसमाजोत्सवादिकौतुके १२ भोगरूपाणामरोगाणां विषयापण्यसेवसेनाननुकूलचरणो असंख्येषु
ग्रथितं आदि तवा १३ कथं तर्हि चेत आसीत्तदा ह्युक्तेति दोलायां योजितमिव नैकतरभागविश्रांतमंतरालं वीक्ष्य

अथ राजा परस्पास्यमवर्द्धितकालतः विवेकांनदवैराग्यविभवः प्रमुखा गुणाः नाभिनंददसौ भोगपूर्णं
शुद्धमिव दुर्गं न चारमतकांतासमृगो लोकमहीष्विव १९ नरे मे लोकचर्यासु शास्त्रार्थकथनादृते ॥
न जायते रतिस्तस्य दृशे स्थल इवाजि नी न विशाश्रामचेतोस्य भोगरोगानुरंजने मुक्ताफलमसंख्यं
मुक्ताफलमिवामले १३ तत्तु भोगादिकलनं विश्रांतिमनुयागतं चेतः केवलमस्यासीद्दोलाया मिव योति-
तं १४ प्राल्हा दीतां स्थितिं विस्मदेवः क्षीरोदमंदिशत् विवेदस्य वेगतया धिया परमकांतया १५ अथ
पातालमार्गेणा विस्मृत् प्राल्हादनाग्रतः पूजादेव गृहंतस्य प्रल्हादस्य समापयो १६ विज्ञाया भागतं देवं पूज-
या द्विगुणोद्भूया दैत्येन्द्रः पुंडरीकाक्षमादरात् पर्यर्चयन् १७ पूजा गृहंतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिं प्रल्हादः

परमप्रीतो हिरानुषावपु
स्या १८

र्चः १४ परमकांतया मुद्गसत्वात्मिकया धिया ज्ञानशक्ता विवेद विदितवान् १५ प्राल्हादिनाम प्राल्हादकत्तोरुतस्यै-
वानंदस्याग्निभूता निगन्तामुपजीवन्तीति श्रुतः सर्वानंदकत्तो वा पूजादेव गृहंत प्रल्हादस्य अग्रतः समापयो १६
द्विगुणो नोपकरणे नोपचारेणानुद्भूयादीप्ताया १७ पुष्या हवेऽपिलक्षितया १८ " " " "

वा० टी०
उप०
८६

हरिः उक्तप्रकारमिर्गुणैर्वहुलाभिः सुतवाग्भिरभ्यर्चितः पूजितः प्रियापदः आलिङ्गितः असंदेशो यस्य स त
याविधो हरिः जलदोमसरमिव असुरेन्द्रं प्रल्हादं प्रत्युवाच २० **वशिष्ठतापये० प्र० श० उप० गो त्रयस्त्रिंशः सर्गः**
३३ हरेर्वशिष्ठोऽपि ह्यप्राप्य प्रल्हादः सुविचारणं निरस्यानात्मवर्गं स्वप्रपश्यच्चित्सदृश्यं हैदयकुलचूडामणो त्वं वरं ग

महा ३

वशिष्ठ उवाच॥ इति गुणचहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ हरिरसुरविनाशः श्रीनिषलांसदेशः जलदइव प
रं प्रीतिप्राप्तीयमाणं कुबलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेन्द्रं २० **प्रोक्तोपापेषूप० ए० नारायणगमनं नाम सर्गः ३३**
श्रीभगवानुवाच॥ वरं गुणमिदं दैत्यकुल चूडामणो गृहाणाभिमतं भूयो जन्मदुःखोपशान्तये ॥ १ **प्रल्हा**
द उवाच॥ सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकांतरस्थित यदुदारतरुमं वेत्सित दे वादिशमेविभो २ **श्रीभगवानु**
वाच॥ सर्वसंभ्रमसंशान्तैरपरायणुलापच ब्रह्मविश्रान्तिपर्यन्ता विचारोऽस्तु तवानघ ३ **श्रीवशिष्ठ उवा**
च॥ इत्युक्त्वादिति पुत्रेन्द्रं विष्णुरन्तरधीयत कृतघर्घरनिहादस्तरंगस्तोपधैरिव ४ विषवावंतर्हितैर्देवै पूज
याकुसुमाजलिं पश्चात्संदानवात्पत्का मणोरत्नपरिष्कृतं ५

हाण १ सर्वेषां लोकानां प्राणिनां आंतरोस्थित उदारतरुं सर्वकार्पणनिवारकमिति यावत् आदिश आज्ञापये
ति विनयोक्तापावनं २ एवं प्रार्थितो विष्णुः स्वविचारोत्पन्नब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारविश्रान्तिमंतरेण नात्यंतिककार्पण
निवृत्तिरिति मन्यमानस्तदनुत्पन्नं वरं दिशति सेवति सर्वसंभ्रमसंशान्तिराज्यंतिकानर्थनिवृत्तिः परमं फलं निरतिशयानंदो
वाप्तिः ३४५ " " "

नरं निम्नप्रकाशं अतएव जडं विद्रुपमा सतत्त्वं अतएव
 साक्षात्कारमात्रेण जगता जगद्गतजीवनामविलोकिर

हरिलक्षणांशारदंवरंशारत्नालाकाशंप्रपद्ये शारदंवरलोपपादनायविशिष्टसितनखवेत्यादिस्मितेनधवलंआननल
 क्षणापीवरंपूर्वमिंडविंयस्यहृदमणिः कौसुमसन्मरीचिज्जालारणेवगंगामंदकिनीयत्र २२ अविरलानिविडाकृतास्त
 षिः सर्वाणिअसंवाधलीनानिविडायस्मिन्स्वयंतुसततंअजातंअनुत्पन्नंअतएवअवर्द्धनंवद्वादिविकारस्पृश्यंतर्हिकथंतस्य
 देहिलंतत्राहण्येति सत्त्वादिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणश्रोतेरनंतकल्याणैर्जठरः अतिचिरंतनः अभिजातः सुंदरो देहो यस्य तथा
 विधप्रलयकालेवदत्तस् हलेशायिनंअर्भकंप्रपद्येइत्यर्थः नवविकसितस्यनाभिर्यमस्यरेणुभिर्गौरंपीतं अर्थादुदरदेशे

सितनखगुणतारकावकीर्णस्मितधवलाननपीवरैर्दिविवं हृदयमणिमरीचिज्जालंगंगंहरिशारदंवरमाततंप्रपद्ये
 २२ अविरलकृतसृष्टिसर्वलीनंसततमजातवर्द्धनंविशालं गुणशतजठराभिजातदेहतदलशायिनमर्भकंप्रप
 द्ये २३ नवविकसितपद्मरेणुगौरंस्फुटकमलावपुषाविभूषितां गं दिनशमसमयारुणागरागंकनकनिर्भावि
 रसुंदरंप्रपद्ये २४ इतिसुतनलिनीतुषारपातंसुरनलिनीसततोदिनार्कविंयं कमलजनलिनीजलावपूरंहृदिनलि
 नीहृदयंविशंप्रपद्ये २५ त्रिभुवननलिनीसितारविंदंतिमिरसमानविमोहदीपमग्नं स्फुटतरमजडुचिदात्मतत्त्वंज
 गदखिलार्तिहरंहरिंप्रपद्ये २६

स्फुटेनप्रकाशमानेनकमलायालक्ष्म्याः वपुषाविभूषितैर्ग्रंगंवक्ष्यावामोर्स्वायस्यदिनशमसमयः सायंकालश्चअरुणः
 रक्तचंदनकाशमीराघंगरागो यस्य २४ कमलजोव्रक्ष्मातत्रलिन्याः जलेनावपूर्यतइतिजलावपूरस्त्रडागतद्रुपंहृदिप्रसिद्धान
 लिनीहृत्पद्ममिति यावत् २५ त्रिभुवनलिन्याः सितेअरविंदेकरयस्यसूर्यस्यतथाभूतंअतएवतिमिरसमानस्यविमोहदीपंअग्नं

किंभौतिकप्रकाशोनेत्याहस्फुटतरमितिस्फुट

२६

वा० टी० उप० ६० अंधजडया अप्रकाशया नासया घ्राणेंद्रियेण कालेनान्यथापरिणामादनियताकारः १५ शब्दादिविषया
 णामनात्मत्ववचनं वच नादीनामपिसमानं तत्सर्वं त्रिपुटीनां न्यायस्याप्यादूनात्मत्वोपलक्षणं तेनाहंकारम
 नोबुद्धिचित्तत्रिपुट्या अप्युनात्मत्वेन निरासे शुद्धिमात्रमेवात्मापरिशिष्ट इत्याशयेनाह निर्मम इति १६ चेतन

नासयाप्यंधजडयाक्षपिण्णापरिकल्पितः पेलवो नियताकोरे गंधो नाहमचेतनः १५ नि
 र्ममो मननः शांतो गतपंचेंद्रियश्चमः शुद्धचेतन एवाहं काल कलनवर्जितः चेत्यवर्जि
 तचिन्मात्रसहमेवोवभासकः सवास्यभ्यंतरे व्यापी निष्कलामलस नम यः १७ अनेन
 चेतनेनेमे सर्वे घटघटादयः सूर्यांता अवभास्यंते दीपेनोत्तमतेजसा १८ आइदानीं स्थ
 तंसत्यमेतत्तदखिलं मया निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मास्मि सर्वगः १९

पदेन चेतनावतो जडा शार्प्यं पिग्रहणं माभूदिति तत्परिशोधायाह चेत्येति सत्ययः सन्मात्रः १७ इत्यंतं पदा
 र्थं परिशुद्धं विचार्य तन्मुखेनैव तत्पदार्थमपि परिशोधावधारयितुमुपक्रमते अनेनेत्यादिना अन्य निरपे
 क्षत्वा दुत्तमतेजसा चेतनेन दीपेन १८ निर्विकल्पो विपदादिविकल्पशून्यश्चिह्नक्षणः आभासः प्रका
 श एषः आत्मास्मीति आनात्मेश्वर निरासः १९

वरासने उपविश पयासनस्थः स नूत्तोत्रपाठविधानकाले अंतर्वक्ष्यमाणा प्रकारेण चिंतयामास ६ भवः संसास्तदरिणा स
 विचारकेणातेन हेतुना ७ तत्र सर्वस्य दृश्यस्यात्मार्थत्वादात्मना एव प्रधानं निश्चित्य स एवास्मिन्कः स्यादिति विचारयति
 विमित्यादिना प्रयत्नेन सर्वोद्योगेन आहाराभिविषयानुपशुंजे = तत्र देहाद्याह्यं तावन्मात्रेणाहजगदिति ८ देहोपि ना
 ह असन्निभकः अनभिज्ञत्वादेव कुमसमर्थः पवनैः प्राणवायुभिः क्षणस्वसंसारक्षणे स्फुरितः संचलितः १० एवं श
 द्यादिविषया अपि तात्परेणाहजडयेत्यादिना जडया अचिद्रूपया कल्पमानस्तारोमंडः पदं वाक्यमित्यादिभेदैः समर्थयमा

पयासनस्थोतिमुदास्य उपविश वरासने स्तोत्रपाठविधानंतर्जितया भासचेतसा ६ विचारवानेव भवान्भव
 त्विति भवारिणा देवो नोक्तो स्मितेनांतः करोम्यात्मविचारणं ७ किमहं नाम तावत्स्यां योस्मिन् शुं वनडंबरे वस्मि
 गच्छमिति ध्यामि प्रयत्नेनाहुरा मिव = जगत्तावदिदं नाहं स दृक्षत एव पर्वतं यद्वा ह्यप्रलयंतं तत्स्याकथमहकि
 त् ८ असन्नभुदितोभूकः पवनैः स्फुरति क्षणं कालेनाल्पेन विलपी देहो नाहं विचेतनं १० जडया कणीशाकु
 ल्या कल्पमानः क्षणक्षणी शून्याकृतिः शून्यभावश्चादेव महमचेतनः १२ त्वचाक्षणा विनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यम
 प्यथ चित्प्रसादोपलब्धात्मा स्पर्शनं नास्मचेतनं १२ ब्रह्मा जिह्यानुक्षौ लौलपोलोलसत्तया स्वल्पस्पदोद
 व्यनिशो रसो नामचेतनः १३ दृश्यदर्शनयोर्लौलं ताये क्षणा विनाशिनोः केवलं दुष्टदिक्षीं स्तपनाहविचेतनं १५

नः क्षपित्वा देवशून्याकृतिः शून्यादाकशाद्भवतीति भावः यद्यप्याकाशो न शून्यत्वभावस्तथाप्यालासत्तातः पृथक्करणेति
 स्वरूप इति शून्यत्वाक्तिः ११ प्राप्यमप्राप्यमपि कदाचित्प्राप्यं स्पर्शनं उभयत्वादिनित्यप्राप्तत्वभावः आत्मा भवितुमर्हतीति भा
 वः १२ लौलया सत्तया अनित्यया लौलया जिह्या ब्रह्मासंबधस्त्वभावः रसवैन्द्रियाधीनसिद्धिक इति यावत् स्वल्पः जिह्वा
 ग्राकंठपर्यन्तः आत्मादप्रसरो यस्य १३ दृश्ये प्रव्ये दर्शने च क्षुधी च लीनं तडभयाधीनसिद्धिकभितियावत् क्षणा विनाशिनो

एवम् १४
 केवलं दुष्टदिक्षीं स्तपनाहविचेतनं १५
 रित्ययोः

वा० टी०

उप०

६९

कारणत्वात्सर्वगहेतुत्ववत्स्थितिप्रलयहेतुमप्यस्येवेत्याह एतस्मिन्निति गुणभूतानि अप्रधानभूतानि गुणव
दृष्ट्यम्प्रजाकानिर्विविश्रंति तथाच यतोवा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मलक्षणस्यास्मि
न्नेव सप्रन्वयः इत्यर्थः ३० कारणे सत्त्वरूपेण स्थितं इदानीं सत्त्ववर्तमानं प्रपियत् अनेनेश्वरेण चेतनेनां
तरात्मना उत्तरा क्षणे अस्त्वितिकलितं संकल्पितं तत्तद्भवति उत्तरक्षणेनेतरदित्यर्थः ३१ कलितं स्वीयस

एतस्मिन् सर्वभूतानि निर्विकल्पचिदात्मनि गुणभूतानि श्रूते श्रोति वृत्तिविश्रंति च ३० य
त्किलानेतिकलितं चेतनेनांतरात्मना तत्तद्भवतिसर्वत्रनेतरत्सदपि स्थितं ३१ यच्चित्ताकलि
तं किंचित्तदाप्रोति निजं पदं यच्चित्ताकलितं नेहत्सदप्यंतमागतं ३२ इमे घटपटाकाराः पदार्थश
तपंक्तयः जागृत्यो विषयादौ ह्यस्मिन् व्योममिव विविताः ३३ एतद्दृष्टवत्तदेतत्तपि तपि दपि ए
जायते पदार्थस्य इत्यत्रापि प्रतिविंवार्कवत्स्थितं २४ अदृष्टं सर्वभूतानां प्राप्यंगलितचे
तसां एतत्तदृष्टपते सद्भिः परं व्योमातिनिर्मलः २५

७१

वा०

तास्मृतिप्रदावेनोज्जीवितं निजं घटोस्तीत्यादिव्यवहारपदं अंतमसत्त्वलक्षणानां शमागतं प्राप्तिं ३२ ३३
एवं ब्रह्मादिभावविकारा अथेतस्मिन्नेवाध्यस्ता इत्याह एतदिति यथा प्रतिविंवार्के तप्यवद्भीनद्रूपेण
स्थिते विवेकाध्यस्ते अन्यवृत्तितयैव भाव्येते तद्वदित्यर्थः सर्वेषां भूतानां मज्जानां गलितचेतसा दृश्य
मितिवक्तव्ये प्राप्यमित्युक्तिदर्शने प्राप्योभेदाभावघातनायैताशयेन च यद्वेतत्तदिति ३५ ॥ ॥

६९

अग्निभूताऽंगारकरणापंक्तयोयद्येत्यर्थः २० सर्वपदार्थानां स्फूर्तिरिव सताप्येतद्धीनैवेत्याह अनेनेति सन्नोपपाद
नेप्रतीपघंशंतस्फूर्तिसन्नयोरभेदघोतनार्थः २१ जाग्रतांसचेतसामिति यावत् सर्वासं अनुभव एषामस्तीत्यनुभविनोदे
हंदिमनोबुद्ध्यादयस्तद्भावानां अनुभवितानां अनुभवानां भूमिः परं विश्रान्तिस्थानं यथा मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिविंबवि
श्रान्तिभूस्तच्छत २३ पदार्थानां स्वाभावैवेच्छिन्नाण्यप्येदधीनसिद्धिकावीप्साहृतस्येति घनः कठिनः वहुतवं २५ सात

अनेनैतास्फुरंतीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः तेजसांतः प्रकाशेन यथाग्निप्यणपंक्तयः २१ अने
नैतास्फुरंतीह विचित्रेन्द्रियपंक्तयः सर्वगेन निदायेन यथाभ्रकम रीचिकाः २२ अनेनैतत्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपा
द्यते शुक्लादिगुणवत्त्वं संप्रदीपेनेव नाससां २२ असावेव हि भूता त्तां सर्वेषामेव जागतां सर्वानुभवितान्
मिरात्मा मुकरवस्थितः २३ तस्यैकस्य विकल्पस्य विदीपस्य प्रसादतः उद्भोर्कः शिशिश्चंद्रौ द्विविदुतं पयः २४
सातैर्नानुभूतानां सर्वेषां च जगत्स्थितौ एतत्कारणमुद्यंतत्कारणं नास्पविद्यते २५ सातमे
नानुभूतानां पदार्थानां अनेन तत् पदार्थत्वमुदेत्युच्चैः प्रतापेन वतप्रता २६ अनाकाराकारणाच्च सर्वकारणका
रणात् एतस्मादिदमुत्पन्नं जगच्छैत्यं हिमादिव २७ वस्तुविस्वीकृतद्राणां कारणानां जगत्स्थितौ एतत्कार
णमुद्यंतत् कारणं नास्पविद्यते चिच्छेत्पट्टदृष्ट्यादिनामभिवाजितालने स्वयंसकृदिभातायमद्यमस्यै

त्येन आकाशहायुर्वयोरग्निराय इत्यादि क्रमेण श्रुतिप्रत्यक्षादिना अनुभूतानां पदार्थानां जगति उत्पत्त्यादिव्यवस्थितौ एतदा
घंकारणं ततोतीतितत्सद्रूपे एतत्सर्वकार्यव्यापकं २५ तत्सिद्धं विषयपदादिपदार्थत्वं प्रतापेन ग्री आर्कतापेन भस्मादे
त्तसतेव २६ परमार्थतः अनाकाराकारणत्वाद्यकारभूत्यात् अविद्यया कारणभूता ज्ञेत्सर्वेषां वसादिकारणानां कार
णोदतस्मात्प्रसृत्य गूपाप्रसृताः इदं जगदुत्पन्नं २७ सर्वकारणकारणादित्येत

किं
शाय २८
वृत्तौ ३
सकृदिभातायनित्यस्य प्रक
रणात् प्रसविदिति २० सकृदिभातायनित्यस्य प्रक

वा-री०
उप०
६२

रसतया जीवसारतया जडतया च कूपो जीर्णकूपः ४८ अभिजातेन क्रीडनकनिर्माणकुलेन ४९ अणतेका
रणभावेन व्याप्यते कार्यस्य च स ताप्रविलयेन भांप्राप्य गच्छति तिरोभवति मया स तत्त्वदृशनेन परित्यक्तः

प्रहंत्य लतागुल्मजालं रसतया स्थितः उत्थावयामचिद्रूपः कूपेतरलतामिव
४८ स्वलीलार्थमिदं चारुजगदाडंबरतंतं मयाभिजातेवालेन पंकक्रीडनकं यथा ४९
मयेदमाप्यते सर्वताम्राप्यगच्छति मत्परित्यक्तेन स दृष्टेन किंचिना ५० मयि स्फारे
चिदादृशे प्रिति विबंयदागतं तदस्ति तेन तद्यस्मान्मत्तो न्यन्ये हविद्यते ५१ कुसुमेष्वहमामो
दः पुष्पपत्रेष्वहं हविः हविष्वहं रूपकलारूपेष्वनुभवोऽप्यहं ५२ यद्यकिंचिदिदं दृश्यं
जगत्स्थावरजंगमं सर्वसंकल्परहितं तच्चित्तत्वं महंपरं ५३

वतजगज्जीवन्मुक्तव्यवहारे स दपिन किंचन ५० ५१ ५३ इदानीं ईश्वरभूतस्य स्वस्य विभूतिविस्तरमुपभोगेनुभवां
तम्भहकुसुमेष्विति ५२ दृश्यं दृशनिर्हं स्यावरं जंगमं वापि भूतिमदुर्जितं तं वा तस्य सर्वस्योत्कर्षनिमित्तं चिदात्मकत
त्वं ग्रहमेव किंसंकल्पादिदृष्टतजीवन्मुक्तेण नेत्याह सर्वसंकल्परहितमिति अतएव परं ॥

येन कारणात् एकदेशे परिणामे जगदितिकल्पयांतेतेषां कल्पनाप्यस्मिन्नेव नान्यत्रेत्याशयेनाइयमिति द्वाभ्यां ३६ ३७ अस्मिन्ने
 व कल्पनेति कुतो ज्ञानमिति चेदेतदभिन्नस्फूर्तिवत्त्वाज्जगतइत्याह सर्वे वा मिति ३८ ३९ परिद्विघ्नसंख्यागणनाव्यक्तीयताया
 द्विपदो देशोपाताकाल्येते गृह्येते ४० स्वानुभूतिवशात् स्वात्मनिक्रिया विशेषेनानुभूतं तत्राद्यटनात्त्वप्रकाशानुभूत्यालाय
 मित्यर्थः परप्रकाशनेप्यस्यसकोचाभावेन सर्वदृग्दृश्यैः साक्षितयाभास्यायस्यतयाविधत्वात्प्रतिशरीरमात्मभेदासिद्धा

इयमभ्युदयोपातिनानादृश्यस्यमंजरी आचारचंचरीकाप्याएतस्मात्कारणादुमात् २६ अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसारस्व
 नाचत्वा विचित्रतरुगुल्माठपाशेलदिवचनस्थली सर्वेषामपि भिन्नोसौत्रेलोकोदरवर्तिनां ब्रह्मादीनां दृष्टांता
 नां चिदात्मासंप्रकाशकः ३० एकोसावहमाद्यंतरहितः सर्वजाकृतिः चराचराणां भूतानामंतःस्वानुभवस्थितः ३१ अ
 स्य तुष्यमभेमानि स्यात्तराणि चराणि च परिसंख्याविहीनानि शरीराणि बहूनि च ४० एकोसावनुभूत्मात्मा स्वानु
 भूतिवशात्सर्वं सर्वदृग्दृश्यत्वात्सहस्रकरलोचनः ४१ एषोसावहमाकाशोऽस्य देहेन चारुणा विहरामितराणापि
 वायुदेहेन वायुना ४२ भूमेतच्छराली नंशंखचक्रगदाधरं सर्वेषां भाग्यसोमांतं ह्यस्मिन् जगति वलाति ४३ अह
 मस्मिन्समुद्रतपमासनगतः सदा निर्विकल्पसमाधिस्थः परानिर्वृत्तिमागतः ४४ अहं विनेत्रया कृत्या गोरीवक्त्रा
 ज्वप्यपदः सर्गाति संहरामीदं कूर्मे गिपटलं यथा ४५ अहं विद्रोणरूपेण त्रिलोकीमदिलानिमां पालयामि क्रमप्रा
 णांमदिकोमिव तापसः त्वीपुमानहमेनेतत्कुमारोऽहमित्यपि जीर्णोऽहं देहधारित्वा ज्ञातोऽहं विष्वतो मुखः ४७ ॥

वयमेव सर्वेषां करलोचनेः सहस्रकरलोचन इत्यर्थः ४१ सर्वात्मभावं स्वस्य प्रत्येकमाह एषोसाविति एषः प्रत्यक्षो सावीश्व
 रभूतोऽहं सर्वभूतः सन्नस्य देहेन विहंगम एवं वायुना वायुदेहेन ४२ वलितं व्यवहरति ४३ ४४ आकृत्यामूली ४५ क्रमप्राणंम
 चतरे क्रमप्राणा ४६ त्वत्वीत्वं पुमानसित्वं कुमार उतमाकुमारी त्वं जीर्णोऽहं देहं च सित्वं ज्ञातो भवसे विष्वतो मुख इति श्रुतिः स्वा

स्वानुभावेन संवादयति स्वीति ४७

वा० टी०
उप०
६३

उत्तरोत्तरदशगुणार्थिवाद्यावरणावतात् ब्रह्मांडलक्षणादिरंचिभवनात्परेपरतः चतुर्विंशतिसंख्यानां संख्यवैभवा
द्वित्रप्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्संख्यानां शैवपाशुपताभिमतानां वातत्वानामंतैः पिपदं आहरत् क्रममाणमिति यावत् मेरु
पंप्रसरत्येवेति वास्तवस्येव विस्तारस्य प्रसारत्वेन कल्पना ६३ अयं देहादिरहमिति कल्पना कुत आसीदियंतं कालमित्यर्थः ६४
देहस्याप्रसिद्धो अंदहोपिकः बंध्यापुत्रस्येव तद्वन्तुरप्यप्रसिद्धिः एवं को भूतः प्राणस्येवाप्रसिद्धौ कस्तेन वियुक्तः कश्च जी

विरंचिभवनात्परेतत्वांतैः प्याहरत्पदं प्रसरत्येव मरुतं मघापिन विवर्तते ६३ अयं नाम हमित्यंतः कुतो निर
वलं वना अपयंति कृतेरेषा किलासीत् स्वल्पतामयः ६४ भवानयमयं चाहमिति मिथ्येव विभ्रमः को देहः
कोप्यदेहो वा को भूतः कश्च जीवति ६५ वराकाः पेलविधियो वभुर्भूतितामहा येसां प्राज्ञमिदं त्यक्त्वा रेमिरे
भवभूमिषु ६६ केयंकिल महादृष्टिभीरता ब्रह्म बंहिताः कशरीसुपभीमाशीभीमारा ज्यनिभूतिभिः ६७
अनंतानंतसंभोगापरोपशामशालिनी शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यविलिखिषु ६८ सर्वाभावांतरस्यायचे
त्यमुक्तचिदात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय मय्यमेव नमो नमः ६९ जयाम्पहमजो जातो जीर्णसंसारसंस्तरतिः प्राप्त
प्राप्यो महात्मायं जीवामि च जयामि च ७० इदं सुतमसाम्राज्यं बोधं संत्यज्य शाश्वतं नरमेहमरण्याशु

वति प्राणधारयति ६५ मिथ्यासां प्राज्ञासक्तान् पितामहादीनि दानीमनुशोचति वराका इति पेलविधियः रुद्रधिप इति
यावत् ६६ सरीसृपाः सर्पा इव मीमांसिराशाभिभीमाः ६७ ६८ यतो हं चिरमुक्तमनर्जो जीर्णसंसारसंस्तरति येन तस्या विधः स
नू अतो जातः अतो जयामि सर्वतो जेतोस्मि अतएव जयामि सर्वोत्कर्षेण च वेत्यर्थः ७० ७१

मि व २

६३

रसमयी आघाशक्तिः रसतन्मात्राय चासागरनदीसरः कृपादिरसोद्यो जलौघः सतविस्मृतः सैव जलभृताशक्तिदारुषु वृत्ते
 पुशारवापल्लवाद्युद्भवं निमित्तया कुडमेव तृणाय कुराद्युद्भवं निमित्ततया प्रसृता तथा हंसवैस्तुषु तत्तत्कार्ये द्विबनिमित्ततया प्रसृत
 इत्यर्थः ५४ स्वसृष्टकायं तिरानु प्रवेशेन जीवसंविदै चित्रे पितृव्यमेव हेतुरित्याह परमा मिति ५५ ५६ चेत्यापचारश्चेत् प्रयात
 इहितं जडमिति यावत् त्रिकालस्य मनीतं वर्तमानं भविष्यच्चेदं जगत् चितिचिद्रूपे मध्ये एकांशे व्यवस्थितं यथा तृणकाष्ठलोषा
 द्विसृज्यतमवन्नो तद्वत् ५७ विविधो व्यधिभेदेन राजत इति विराट्सम्पत् समष्टिभावेन राजस इति संम्राट् अथवा विशेषेण

आधारसमयी शक्ती रसोद्यो विस्तृतो मया सायथा दारुकुक्षेपु तथा हंसवैस्तुषु ५४ परमांतामहंसवैपदां च तिरव
 र्तितां उपेत्य संविदै चित्रं प्रतनो मिस्रये ह्या ५५ घृतं यथातः पयसो रसक्तिर्यथा जले चिद्धं किं सर्वभावेषु तथात
 रहमास्थितः ५६ इदं जगत् त्रिकालस्य चित्तविराट्संम्राडहं स्थितः अपूर्वमविबद्धेन्द्रमशस्त्र इति ताम्रं अप्रार्थि
 तं मे संप्राप्तं जगद्वाज्यमिदं तत् ५७ मध्ये च संस्थितं चेत्योपचाररहितं वस्तुजातमिवाचनौ ५७ भदिता शेषदिकृत्तिस्प
 र्त्तसंकोचविभ्रमः सर्वस्थः सर्वकर्त्ता च अहो नु विततास्मिन्माप्स्यामि कल्पो तपवनाद्धृत एका एव इवा एव वि ६
 नात्मन्यंतमवाप्नोति स्वस्थं तः सुदिते स्वयं क्षीरे नियोपंगुः सरीसृप इव स्फुरन् ६१ स्वल्पं महिका ब्राह्मी जगन्नाम्नी
 सुसंकय गजो विल्व इव स्वांगेन माति विपुलं वपुः ६२ वारि २ नात्म ३

राजांतरेभ्यो राज इति विराट्सर्वेषां राजा माज्ञापयिता ५८ इन्द्रादिकामाज्याप्राप्तिः कथं संम्राट् त्वं तत्राह अपूर्वमिति ५८ नमा
 मिकुसुलैधान्यमिव समावेशं न प्राप्नामि अर्णवे प्राक्त नाणवपदिमारे ६० अंतः स्वयं सदैव त्वेनैव निरतिशयानां दालनास
 दमेन पंगुः कुंठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन् संचरन् ६१ ब्राह्मी मठिका ब्रह्मांडः सुसंकु टासंकुचितगर्भा विपुलं वि
 स्तृतं वपुर्मत्स्वरूपं न माति न समाविशति ६२ " " "

वा० टी०
उप०
६४

तत्कुतस्तत्राह भासिनीत्यादिना यतः भासिनीयादयस्तत्तत्सुखनिमित्ताः विचित्राः शक्तयः परयाचिताः क्रियंते इत्य-
धमेनान्वयः ब्राह्मी हैरेण गभीरमहतामान्यतामहती सर्वोक्तिव्या २३ शर्वः शिवः सत्संबंधिनी परमा पूर्णता निरति-
शयाज्ञानैश्वर्यानिंदशक्तिसंपूर्णता २४ पायसी जलसंबंधिनी रसनिर्दिश्याप्यकता मौनी भृग्वादिमुनिसंबं

भासिनी तैजसी शक्तिरमता प्राप्ते रैद्वी ब्राह्मी महतामहती शाक्ती त्रैलोक्यराजता २३ पर-
मा पूर्णता शर्वी जयलक्ष्मी श्रवैद्यवी मानसी श्री घृगतिता बलवता च वायवी २४ आग्ने-
यी दाहकलना पायसी रसनिर्दिश्याः मौनी महातपः सिद्धिर्विद्यावाहस्यतितथा २५ वैमानिकी
व्योमगतिः स्थिरता चापि पार्वती गंभीरता च सामुद्री मेरुवी च महोनतिः २६ समश्रीः सोग-
ती सौम्यामादिरीमदलोलता माधवी पुष्पमयता वार्षिकी धनशक्तिः २७ यात्री चामपामयता
नाभसी निष्कलंकता शीतता पिचतौ शारी नेदाधीता यतः प्रया २८ एतश्चान्यास्तथावच्छोदे-
शकालक्रियात्मिका नानाकारविकारोत्था त्रिकालोदरसंस्थिताः २९

धिनी विद्यावाक्यनिता २५ २६ सौभाग्यती सुतराद्गोन सिद्धाशमश्री अन्यतालक्षणासर्वेऽपि ज्ञवशांतिः अथवा शोभ-
नागतिः सुगतिव्रत्ससाक्षात्कारस्तत्संबंधिनी शमश्रीः सर्वानर्थनिर्वा पणशक्तिः २९ मायामयता मायाप्रचुर-
तानिष्कलंकतानिर्लेपिता त्रिकालोदरसंस्थिताः अनीता अनागता वर्तमानाश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वनदुर्गदारुणिज्जलदुर्गविरिगिरिदुर्गचिदृषदः मित्वंतीतिमात्राः विपत्सुशरणंयत्रतथाविधेधरातलेभूतलेस्वामित्वा
 भिमानेनपोलुलुतः लोलतांगतः तंकुदानवकीटकांकीटकेष्वपिदारुकीटकानांदारुभिर्दुग्भित्तेर्विरिकीटका
 नांवारिणीदृषत्संधिगतवृश्चिकादिकीटकानांदृषद्विभ्रत्राणादर्शनात्त्वतः स्वत्राणशक्तेः तुल्यत्वादित्यर्थः ७२ कार्य
 कारणयोश्चभेदादविधेकात्मकैः द्वयोरत्रापानादिविषयेः गुरुणापित्रा ७३ जगत्रैलोक्यंतत्त्वज्ञाणंश्रीपुक्तांमठिकां
 उचितंकरपपेकुलेजन्मनोनुरूपपरमपुरुषार्थः ७४ अथमात्मैवानंदइदमानंदस्तंइदंजडदुःखस्वरूपमपिदेहेंद्रियवि

यो १ दारुवारिदृषन्मात्रे लुलितौधरातले धिग्वराकमनात्मज्ञंतंकुदानवकीटकं ७२ अविधेकात्मभिर्द्वयैरविधा
 मयमंगकं अज्ञेनसंतपंयताकिं नामगुरुणाकृतं ७३ वर्षाणिकतिचित्राण्यजगच्छ्रम टिकाभिमां किनामप्रा
 पदचित्तंहरणकशिपुः किल ७४ अनात्साधेदमानंदंजगद्राज्यशतान्यपि सभात्वादधतानेह किंचिदात्वादितंभ
 वेत् ७५ नकिंचिधेनसंप्राप्तसेनेदंपरमाभूतं संप्राप्यांतः प्रपूणेनिसर्वप्राप्त मखंडितं ७६ सत्कापदमिदंमूखेभिर्न
 मतिनपंडितः उद्धोहित्यक्तसुलतः कटकंयातिनेतरः ७७ पुरादृष्टिमिमांसकादग्धराभेदेभेदकः कस्यकैत्तुद
 संप्राप्तः कदुर्विबपयः पिबेत् ७८ मूर्खोएवहितेसर्वेविभूवर्गपितामहाः उमादृष्टिपरित्यज्यरेमेरेराज्यसंकटे ७९
 न २ ककुलानंदस्थत्यः कदग्धमसुभूमयः क्रेमाबोधदशः शंताः कभोगेष्वात्मवुद्भयः ८० नकिंचिदपित्रैलोक्ये
 यद्राज्यमपिवांक्ष्यते सर्वमित्येवचित्तत्वेतत्कस्मान्नानुभूयते ८१ चित्तासर्वस्थया स्वस्थसमयानिर्विकारया
 षयाद्यानंदयति आनंदरूपतयानुभावयतीतिवाइदमानंदस्तं ७५ एकसंप्राप्तेवविनेवविषयंसर्वाविषयसुखप्राप्तिमा
 ह नकिंचिदिति अखंडितंनिरंतरं ७६ त्यक्तासुलता फलभरानतद्राक्षादिवल्लीयेनतथाविधः सन् ७७ निंबपयः
 पिचुमंदपत्ररसं ७८ इतिरेयेइतिशेषः ७९ भोगेषुभोगायतनंदहादिषु ८० नकिंचिदपिसुखमितिशेषः ८१ सर्वसुखंत

अलभ्यते २२
 सव्यासवदसावसवितः २२

साधनं २२

स्वस्थ्यास्वभावादप्रच्युतया अतएवसमयाश्चरूपयानिर्विकारयास्तवविकारश्चरूपयाचितः कलाकलनंतच्छक्तिकार्यणि
संधानंतचुक्तया ६० ननुविचित्राणांमर्थानांविचित्रप्रयादशनात्कथंचित्तः समतातत्राहविकल्पेति सर्वासर्ववृत्तिप्र
विषयिचित्रनचित्तवृत्तिगतैर्विकल्पवैचित्र्यैर्लिप्यते यथाप्रभाकरीप्रभा नवृत्तिकृतेः स्थाणुपुरुषादिविकल्पेस्तद्विदि-
त्यर्थः ६१ दिक्कालभेदप्रयुक्तमपिबोधमप्रस्यानास्तीत्याहसर्वशोति महीवर्हिं अनुभवतिप्रकाशतिसौरीप्रभायथातथा
चिदपिचेनतिपृथयतीतिपरेणान्वयः ६२ ६३ देशकालभेदाश्चतत्रदेशकालदैर्घ्यइवाभिन्नकालेयवचिताभास्पतइ

विचित्राशक्तयः स्वस्थसमयानिर्विकारया चिताक्रियंतेपरयाकलाकलनयुक्तया ६० विकल्पहीनाचित्सर्वोप
दार्थशतदृष्टिषु सममेवाभिपतितिप्रभाप्रभाकरीयथा ६१ सर्वाशाकोशविश्रान्तांपदार्थपरिलीमही कालत्र
येहाकलितांयथानुभवतिदाणात् ६३ तथासमस्तसंसारवृहद्दृष्टदशाश्रियं कालत्रयस्याभमलोचिच्चेतति
तदालिका ६४ तुल्यकालपराक्षात्रिकालकलनाशता अनंतानुभवाभोगापरिपूर्णविवुद्धिचित् ६५ परामृष्ट
त्रिकालायादृष्टानंतदशाश्रितः समतापरपर्ययापूर्णातेवावशिष्यते ६५ तुल्यकालावबुद्धनस्वादुनाकदुनापि
चित् समेनसमतमितिमधुनिंवाभिभूतिवत् ६६

त्याहतुल्यकालेति तुल्यशब्दोभिन्नपरः तथाचपरिपूर्णा अखंडैवशुद्धचिदभिन्नकालपराभूषैवसती अतीतादिविकाल
कलनाशतभिन्नेवप्रत्यक्षानुमित्युपमित्याधनंतमानमप्यपुरुषभेदभिन्नाभोगेतुचभातीत्यर्थः ६५ अतएवकालभेदेव
त्रिभेदेपिचतस्याप्तिणश्चित्तानभेदइतिपूर्णातेवेत्याहपरामृष्टेति ६१ अतएवमधुरद्वयस्यवायुगपदास्वादिविषयभेदेपिनानु
भूतिभेदइतिविषयादिभेदेनचिदप्रयाजकइत्याहतुल्यकालेतिसमेनतुल्यरसनस्वादुनामधुरद्वयेन तत्रमधुनिंवादे
कैकानुभूतिचिदितिचिदभेदेदृष्टांतः ६६ ॥

वा०टी० वंद्यमोहेनसुखदः खशीतो ह्याघर्जनप्रतिकाराभिनिवेशेन १०८ सत्यावबोधमेधेनं दंडतापोपशांसाप्रगताः जीवतिसार्थकजी
उप० वनइतियावत् १२० सत्याव बोधमात्रेण कथं चंद्रिकायां रूचः कोष्ठाः मंदोष्ठाः कलंकाः प्रपात्रिकाः १११
८६ इदानीमखंडवाक्यार्थसाक्षात्कृत्यतद्भावेन स्थितमात्मानमतिदुर्लभमधिगतं प्रणयन्नमस्यति आत्मन इति लोकस्यालो-

इह्यक्षेपसमुत्पेन वंद्यमोहेन जंतवः धराविवरमग्नानां कीटानां समतांगतः १०८ इहितानीहिता
काराः कलनामृगतृप्तिका सत्यावबोधमेधेनयस्यशांताः सजीवति ११० कुतः किलास्याः शु-
९६ द्राया अविच्छिन्नमलाकृतैः चंद्रिकायां रूचः कोष्ठाः कलंकाः कलनाश्रितः १११ आत्म
नेस्तु नमोमहमविच्छिन्नचिदात्मने लोकालोकमणोदेवचिरेणाधिगते स्पृहो ११२ परामृष्टोसि
लब्धोसि प्रोदितोचिराय च उद्धृतोसि विकल्पेभ्यो योसि सोसि नमोस्तुते ११३

सि १

कोज्ञानप्रकाशस्तन्निमित्तभूतमणो चिरेणेति तथाचोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ अपि भूपरमाणशू रिसंख्योद्धपयाते ७
चतुर्मुखे लब्ध्वात् अपदुःख निरंतसौख्यसिंधौ न चलाभोक्तिपरो निजात्मलाभादिति ११२ प्रादितः स्वोपपरमार्थ
रूपेणाभिव्यक्तः ११३ ॥

उक्तमर्थं भग्यं तरेणोपपादपति कालत्रयमिति वर्तमानं चेत्पंचशंपुपेक्षितया अतीतचेत्यवासनावंधनैर्हीनायाश्चेत्याधारं
कालत्रयमप्यपशंपसाश्चित्तो न भाव्यपिचेत्ययोगः संभाव्यतइतिसमैव परिशिष्यतइत्यर्थः १०० उपयान्तेवेति वस्तुतस्सुना
पपातापतस्तिष्ठतिसत्तोसत्तायोगादितिभावः १०१ यस्तिष्ठतिसत्ताहीयव्यवहाप्रत्यक्तोभवतितथाव्यसत्त्वाद्भूतभवति
परमार्थदृशानुवाच्यंप्रवृत्तभावात्किंचित् यदिचप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनयाशब्दप्रवृत्तिरुच्येतदासंकोचकारणा भावात्सर्वप्र
वृत्तिनिमित्तकल्पनादखिलंच यतोवाचोनिवर्तते अप्राप्यमनः सासह तस्मात्तत्सर्वमभवदितिचश्रुतौद्ध्यापिनिस्तृपणा

कालयत्रमपशंपसाहीनायाश्चेत्यबंधनैः चित्तश्चेत्यमुपेक्षितयाः समैवावशिष्यते १०० यातिवाचागमम्यत्वाद
सत्तामिवश्याम्यन्ती नैरात्मसिद्धान्तदशामुपपातेवतिष्ठति १०१ भवत्यात्मातथावस्तुनन्किंचिच्चाखिलंचवा पर
मोपशमीलीनामोदनाम्नापरोच्यते १०२ संकल्पेकलितात्वेष्टामंदाभासतयाजगत् नसम्पक्षपतीदंष्टीसृष्टिः
पट्टिलिनीयथा १०३ इहानीहामपैरंतर्याचिदानलितामलैः साहिनोडयितुंशक्तापाशवद्भवपाक्षिणी १०४
संकल्पकलनेतेवकैचनजनाइमे पतितामोहजालेषुविनेरेवत्राडवपक्षिणः १०५ संकल्पजाललुलितैर्विष
यावत्यानिभिः पदवीगतबाधेयंनदृष्टामसितामहेः १०६ दिनेकपरेरेवस्फुरिताधरणीतले वशाकोत्तनते
नष्टामशकाः कुहरेष्विव १०७ यद्यज्ञास्यभिमेतत्वंभोगदुःखार्थिनस्तदा भावांभावाधकूपेषुनापतिष्यन्

दितिभावः सर्वदृशानांपरमोपशमेसतितद्वधित्यादलनापरासमतामोचनान्मोच्यतइत्यर्थः १०२ इत्थंभेदसंकल्पकलना
त्यागः सोपायोवरितिः इदानींसंकल्पकलने चित्तोमाद्यप्रसरकक्रममाह संकल्पइत्यादिनाजगत्सम्पक्कपारम्भाप्यिकरूपेण
नपशपति प टिलिनीपटलावरणावती १०३ इदानीहामपैरिष्टानिष्टसंकल्पनरूपेर्मलैर्दुडयितुंसर्वविभोव्याप्तुनभसागंतुच
१०४ १०५ इयंगतबाधाविदुःखा अपरिदिन्नात्मपदवीनदृष्टा १०६ तेनप्राप्तपदव्यदर्शनेनतेमसितामहाः १०७ हताशयाः

नापतिष्यन् २०३ इतिमतेहोडिभित्तकिपातियतेरुद्र
२०३

सुततदा
अत्रमसितामहापिदि
इतिमतेहोडिभित्तकिपातियतेरुद्र

ना० टी० कथं तत्प्रकाशपत्वमात्रेण सर्वदात्मकं तत्राह उष्मी करोति दहनं देह रुक्षं दिव्यभावता चिदधीनो ह्यतामात्रा धीना अतश्चि
 उप० दातो बसन्तया दहनमुष्मीके २२ शोति एतं रसं जलं त्वं स तं ये वा भूतं लब्धसत्ताकं रसतया विभाव यति एवमन्या
 ६७ नपि इंद्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभावानर्थान्स्वसत्तये संपाद्य भूते इति च सदानि क्रियोपिन आसीनः उपविष्ट इव द्याव
 नादिव्यवहारदुपरतः बाध्यादित्याद्यात्मना सदा गतिं त्वात् तदा कालात्मना सदा गच्छन् पि कुलालचक्रं भिन्नतिलमात्र

उष्मी करोति दहनं सपत्यभूतं रसं इंद्रियानुभवान्भूते भोगा निवमही पतिः इति च न पि हीना सी नोग
 छन्नपिन गच्छति शांतो पिव्यवहारस्थः कुर्वन्निपिन लिप्यते ४ पूर्वमिद्यतपेदानी मिहात्रो भयत्र
 च विहितो विहितो पेषसमः सर्वासु वृत्तिषु ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७७

अन्यतो गच्छति शांतो निर्व्यवहारेऽपि सर्वव्यवहारस्थः ४ ननु पूर्वप्रकृतेनाद्यसुखदुःखाभ्यां लिप्यते इदानीं मिह कृते
 नायेऽमुत्र लिप्यते तत्कथं कुर्वन्निपि न लिप्यते इत्युच्यते तत्राह पूर्वमिति इहास्मिन् लोके अमुत्र परलोकसंधिभूते
 स्वप्रस्थाने च विहितः शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मफलभक् अविहितः शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्म शुगपि सन् सर्वासु
 भोगवृत्तिषु सम एव दृष्ट्यै भोगैर्दृशो विकारासिद्धे रित्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमे मंनुभ्यमिति पदे परस्परविशेषेण शोधनार्थं अतएवानन्ताय द्वितीये तु अखंडैकरसतालक्षणावाक्यार्थलाभा-
र्थं अतएवाशिवात्मने देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेन्द्रियप्राणमनसा चाधिदेवाय अधिष्टाय प्रकाशकाय ११४ गतधनं निरस्त
मेघावरणं परिपूर्णं इंदुविंबमिवेति शेषः स्ववपुषि स्वात्मनि मुदिते आनंदैकरसे स्वयमानन्याधारतया स्वेन पारमार्थिक
रूपेण संख्ये निश्चितं निराधारमिति यावत् स्वयमुदितं स्वप्रकाशं स्वाधीनं दं स्वयमनन्याहं नमामि सर्वोत्कर्षेणानुसंदधे इत्य

मंनुभ्यमनन्ताये मंनुभ्यं शिवात्मने नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ११४ गतधनपरिपूर्णं इंदुविंबं
गतकलनावरणं स्वमेवरूपं स्ववपुषि मुदिते स्वयंसंख्यं स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ११५ **मोक्षोपाये रूपं**
१०० प्रल्हादात्मयोगो नाम सर्गः ३४ प्रल्हाद उवाच ॥ अमित्येकोचित्ताकाशो विकारपरिवर्जितः आत्मेवा
यमिदं सर्वं यत्किंचिज्जागतीगतं १ मे दोषं स्थिमां समजासृगतीतोऽपि हि चेतनः अंतरस्थो हि सूर्यादीन् प्रकाश
यति दीपकः २

षः ११५ **वाशिष्ठातात्पर्यप्रकाशोऽप ० १० चतुर्विंशः सर्गः ३४** साक्षात्कृतमिहात्माननिवारणं तं प्रणम्य च तद्दले नंगि
तान्बन्धानननुसंधाय मंदति अमिति ब्रह्म **उवाच ॥** मितिदं सर्वं एतद्देसत्यकामपंचापदं च ब्रह्म पदोकार इत्यादि स्मृते सर्व
धारोपबद्धसंवाधकः स ना... वापि वादपरिशिष्टतद्वाधकश्च अमिति एक एव उचितः स्वानुरूपः अभिधानाकारो
यस्य जगती जगत तद्गतं यत् किंचित्तत्संमिदं अनुभूयमान आत्मेव १ देहमात्रांतगतोऽयं कथं वाह्यं सूर्यादिसर्वमिदं
स्यादिति चेत्तत्प्रकाशकत्वादित्याह मेद इति नायं मे दोषाद्यात्मकदेहपरिमितं किंतु तदतीतोऽपि यतः सूर्याद्यंतरस्थः २ ॥ ॥

वा०टी० चिरं प्रागदृष्टः संप्रत्यग्नतो दृष्टो बंधुः पित्रादिरिव १५ १६ भंगः मरणादिर्निश्चिदः १७ पाशाः त्वेहादयः शत्रवः
उप० कामादयः आशाः तृष्णाः १८ तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाह तस्मिन्निति स्थिते स्मिन्नितितत्सत्ताधीनस
६६ ताकजगदित्यर्थः १९ एषस्येतेषु जागर्ति कामं कामपुरुषो निमिमाण इति श्रुतिमालं त्यहव इति प्रमहात्मनां परि

अविचारवशादेष्टदृष्टयोपि चेतनः न ज्ञायते किरादृष्टो दृष्टबंधुरिवाग्रतः १५
विचारणपरिज्ञानेन तस्मिन् न रमेश्वरे अभ्युदेति परानंदो लब्धो प्रियज्ञनेयया १६ अस्मिन्
१४ धेपे बंधावुद्दामानददायिनी आयांति दृष्टस्तया भिभोगो विलीयते १७ जुह्यंते सर्वतः पार्श्वः
सीयंते सर्वशत्रवः नक्तं निमतां स्यात्ता गृहाणीव दु राखवः १८ अस्मिन् जगद्व्यं श्रुते स्मि
न्सकलं श्रुतं स्पष्टं चास्मिन् जगत्स्पष्टं स्थितं संस्थितं जगत् १९ एव जागर्ति सप्तानां प्रहरत्पविवे
किना हरत्पापदमार्त्तानां वि तरत्प्रमहात्मनां २० विचरत्येव लोकेषु जीव एव जगत्स्थितो वि
लसत्येव भागेषु प्रस्फुरत्येव वत्सुषु २१

द्वित्वात्मके श्वरोपासकानां आर्त्तानां आपदं हरति बिति विरति वांछितमिति शेषः २० जगत्स्थितौ एष आत्मा जी
व एभ्यः विचरति भोगेषु विलसति वत्सालं कारसमाजोत्सवदिवस्फुरति शोभने २१

आत्मनेसुखीः २३ कथमर्थदेहेतितदहमादृतं
आत्मादेमाद्युयमि २४

भोक्तृस्य श्रेष्ठिभोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह उद्भवतीति वस्तुतः अभय एवात्मा तत्तत्कर्मनिर्मुक्तं च यमुद्भवति उद्भू-
तं च ब्रह्मादितृणपर्यंतं भोक्तृभोग्यभावं तदधिकरणं निचनुद्देशभुवनानि चेति जगत्स्य निधिमात्रेण वर्तयन् स्थि-
तस्मिन् देवात्पकर्मफलमित्यर्थः इ नत्वस्यंदः कथमावर्तयेत्तत्राह नित्येति नित्यात्मा सत्ताया एव स्यंदसत्ता त्रिसंस्पंदमयः
नित्यमलेपकश्च ७ ननु मन इन्द्रियाणि वां देहादिप्रवर्तयंति मात्मा तत्राह मनांसीति अक्षपंक्तिमिदं पंक्तिः = अत्यंतादुर्वि-

उद्भू त्प्रभयोभावं भुवनानि तत्ततः ब्रह्मादितृणपर्यंतं जगदावर्तयि स्थितः इ नित्यस्यंदमयो नित्यमपि
देवात्सदागतेः स्थोणोश्च कियो नित्यमाकाशादण्यलेपकः ७ मनांसि क्षोभयत्येष पल्लवानीव मोक्तः ॥
वाहयत्यक्षपंक्तिस्वामिनी मिव सारथिः = अदुर्विध्वजदेहगेहे कर्मरतः सदा संभ्राडिबान्माने स्वस्थः
संस्थितो गभुविभुः ६ एष एव सदा त्विष्यः सुतो ध्यातव्य एव न जरा मरणसंभ्रसादने नोत्तीर्य गम्यते
१० सुलभश्चायमत्यंतं सुजेयश्चात्सवं धुवत् शरीरपथकुहरे सर्वेषामेव पदः ११ अनाकृष्येप्पनाहतः
स्वदेहादेव लभ्यते मनागवोपहतोऽपि जगद्भवतिसन्मुखः १२ नासौ व्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः ॥
धनानामिष्टरस्येनामयोगवैचित्र्याभावे त १३ अमोद इव प्रप्युते लंतिलकणोऽपि व रसजाजातिष्वि

धादुद्देशाय स्यत घत् इव शब्दो दुर्विधाया मिथ्यात्वघोतनार्थः पूर्वविरुद्धदशात्त्वपियोज्यः = अनेन प्रविष्टेनेति शेषः
१० सुलभः ज्ञानमात्रेण लब्धुं शक्यः सुजेयः स्मृतिमात्रेण च शी कर्तुं योग्यः ११ दूरस्थस्य मित्रादेराकु श्पदाहानाल्लाभः
इष दूरस्थस्य त्वाहाननुलाभेन तदुभयापेक्षेति भावः उपहृतः प्रणवोच्चारणानुस्मृतेः १२ धनानामिष्टरस्य धनिक

गविः परावहेलनां सभामिदं
नित्यं तदुर्विध्वजदेहगेहे कर्मरतः
संभ्राडिबान्माने स्वस्थः
सुतो ध्यातव्य एव न जरा मरणसंभ्रसादने नोत्तीर्य गम्यते
अनाकृष्येप्पनाहतः
नासौ व्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः
धनानामिष्टरस्येनामयोगवैचित्र्याभावे त १३
अमोद इव प्रप्युते लंतिलकणोऽपि व रसजाजातिष्वि

वा-टी०
उप०
६६

तुंवकः अलावः इवार्थचकारः जलधाराइवेत्यर्थः नम्रस्माकं तुवकाकाशकलनामितिभावः दीपांगावितैलवर्ति
यात्राएषतिक्रमनिर्गतो दीपालोको यथा रज्जनवध्यते ३१ ३२ संवाध्यते अमिह न्यते अमृतादितिभावः ३३ कपाल

२३

तुंवकोपरिधाराश्चकानः सनिरूपस्थिता दीपांगावितैलवर्ति ३१
तथा नायमहंवज्रः सर्वभावगणातिगः संबंधः कोस्तुनः कामैर्भावाभावैश्चोद्विष्टैः ३२ केन
संवध्यते व्योमकेन संवाध्यते मनः शरीरेशतधायाते सेंडनाकाशरीरिणः ३३ कुंभे मग्ने
त्ततेत्तीरो कुंभाकाशस्य कात्ततिः पि शाचक इवा दंष्ट्रपामनोनामो वितमुधा ३४ अडि
तास्मिन् तत्तेवोधात् कान्ततिरूपस्थित सुखदुःखमयी यस्य वासनातन्मनोमम ३५ अभव
तूर्वमधैकासंपत्तातनुनिर्वृतिः अन्येभुंक्तेभ्यः प्रादत्तेष्वन्यस्यानर्थसंकटः ३६

शाभजेन छिद्दीभावेन तत्तेभ्यश्च घेनत्तीरो ३४ बोधात्मनो व्यतिरिक्तात्मदर्शनात् यस्य सुखदुःखमयी वा
सनाततादृशं मनः पूर्वमिज्ञतादृशायामभवत् न दानीमस्तीत्यर्थः ३५ तनुरधरिद्धिना निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः
३६

असाधारणजीवभेदश्चमदशापामप्यत्यनसाधारणौकालस्फूर्तिज्ञानिरित्याह आत्मनेति २२ एवेन्निरानुसंधानं चैतनावर्तमान
दर्शनं कलनांतदूषीयः बाह्येष्वभ्यंतरेषु चेतनोपाधिषु आश्रितः जगत्पदानां संभवेतु अधिष्ठानसत्ता सामान्यमात्रस्वभावं
सर्वनिगतमास्थितः २३ २४ २५ तथा देहपतिरात्मा देहप्रकाशत इत्यर्थः २६ प्रकाशतमेधमन इन्द्रियादिव्यावृत्तां सर्वज्ञे त्रसा

आत्मनात्मानमेवांतः शान्तेनानुभवन्मयी स्थितः सर्वेषु देहेषु तीक्ष्णत्वं परिचोषिव २२ चेतना कलनारूपीत्यवा
ह्याभ्यतस्थितः जगत्पदार्थसंभारे सत्ता सामान्यमास्थितः २३ एष शून्यत्वमाकाशे स्पंदराषसदागतौ प्रकाशश्चैव
तेजस्तपयस्त्वेषरसः परः २४ काठिन्यमवनवेवमौक्ष्यमेवहुताशने शैत्यमेव निशानाचे सत्ता चैष जगद्गुणो ॥
मयी पिंडैर्यथा काष्ठे शैत्यं हिमकरैर्यथा यथा पुष्पेषु सौगंध्यं देहे देहपतिस्तथा यथा सर्वगता सत्ता कालः
सर्वगतो यथा प्रशुशालैर्मही यस्य सर्वदेशगता यथा २७ रूपालोकमनस्कारः पुक्तं कृत्यंतदात्मनः नित्यः सो
यमहादेवो देवानामेवबोधकः २८ अयमेवास्मिन्नेनास्तिकमलानापिकिले तत्रा रेणुनेवापुनाव्योमिप
अपत्रमिश्रं भसा २९ संभ्र मेरोवपाषाणे संबंधोभायनेतरेः सखडुः खश्रियो देहेभापतंनुपतंनुवा ३०

धारणीदृष्टान्ते दर्शयति यथेति छात्रां २७ यथैते दृष्टान्तास्तथा रूपालोकैश्च तत्रादिव्यापारैर्मनस्कारैर्मनिसव्यापारैश्च पुक्तं यथा
ह्याभ्यंतरे प्रकाशानंतदात्मनः कृत्यमिति प्रकाशैकप्रभावः स इत्यर्थः एवमधिदेव सर्वदेवानां सूर्येन्द्रचंद्रादीनामपि बोधको
ऽयं प्रसिद्धो महादेवः अहमेवास्मीति परेणान्वयः २८ अनुनासकुम्भतमेन रेणुना २९ संभ्रमेराभयकंपादिना ३०

वा०१०० विस्मोत्तुत्याप्रणत्याविज्ञप्ताप्रार्थनयाचवत्सुखेचलब्धः ४६५० विस्मोत्तुप्रसादाद्भूतमप्राप्तासंस्तुतिमागतिइतिपूर्वैर्गान्वयः
 ३५० इन्द्रियेत्यादेरहं समवमोषितइतिचतुर्थेनान्वयः इन्द्रियाण्येवोरगगतिः सर्पविला निषस्मिन् एवमुत्तरदत्तापि
 १०० वदन्तीह्यः ५१ वासनावनजालेष्वितिसर्वसप्रम्यंतानां विशेष्य ५२ दुःखान्येवदायानिहावाग्नयइवहादिणः परधनप्राणाय

प्राप्तेस्मिविततांभूमिमुत्तमांर्षिर्माथिकीं तुत्याप्र एष्याविज्ञप्तावामेननियमेनच ४६ लब्धोयंभगवान्नात्माहवः
 प्राधिगतःस्फुटं अहंकारपदातीतमिरात्संस्तुतिमागतः ५० स्वभावाद्भगवानात्माविस्मोर्विस्मासनातनः इन्द्रियोरग
 गतेषुभरणाश्चभूमिषु ५१ तस्याकरंजकुंजेषुकामकोलाहलेषु वासनावनजाधनेषुजन्मकृपांतरेषुच ५२ दुः
 खदावाग्निदाहेषुदुःखदावाग्नि हादिषु पातोत्पातदशालक्षैर्महानोन्मज्जनप्रभैः ५३ आविर्भावांतरोभावेराशा
 पासविचेष्टितैः अहं चिरमहंकारद्विषासमवयोधितः ५४ निशायाप्रत्यवीर्यात्पिशाचेनेवजंगले स्वयमेवत
 पेदांनीक्रियाशक्तास्वयैवहि ५५ शोदिणाव्यपदेशेनविवेकप्रविबोधिता प्रबुद्धेभवतीशानेतमहंकारराक्षसं॥
 ५६ नपश्यामिनमोदीपे ज्वलिनेतिमिरयथा तस्याहंकारवत्तत्त्वमनोविवरचासिनः ५७ दीपस्येवप्रशंतस्यन
 वेग्निगतिभाश्चरः दृष्टएवत्वयीशानेपलायनपरायमः ५८

हारिणश्चोराययातोत्पातशार्दूलैर्वियत्संपदशालक्षैः मज्जनप्रपैरधोगतिभिरुन्मज्जनप्राप्यैःसद्गतिभिः ५३ अहंचिरंअहंका
 रलक्षणनद्विषासम्पगवयोधितः आत्मप्रमोषेणपीडितः ५४ शोदिणाव्यपदेशेनप्रसन्नविस्मयाजेनत्वयंस्वैनैवविवेक
 श्रीः प्रबोधिताउदीपिताः तथाविवेकप्रिया इशानेश्वरेत्वात्मनिप्रबुद्धेभवतिप्रबुद्धेसति ५५ ५६ ५७ ५८

700

एषां भोक्तादीनामैक्यादध्यात्मनः सांख्यिकस्येन्द्रियजालिकस्य च किकाचकैर्वर्तनचातुरीत्यर्थः भोक्तादिवधदंशयतिभुं
 के इति ३१ प्रकृत्यादिदुष्टः दोषारोपितः आत्मा विमर्शेन किंचिन्मोह्यमस्ति तेनान्ततिदित्यर्थः ३२ ३६ ४० एतावान् नाः
 ४१ अज्ञानरिपुणा आवयोधिधत्तं हिंसतं अवबोधितमिति पाठे अविवेकसर्वस्वमिति छेदः वैश्वदेन प्रसादेनानुग्रहेण विवेक मे ३३

अमः पश्यस्य होमौख्यिकस्येयं खलु च किका भुंक्ते प्रतिरादते मनोदेहस्य संकटः ३१ दुष्टात्मा मोह्यमस्ती
 ह न किंचित्केवलं न क्षतिः न मे भोगस्थितौ वांछान च भोगविवर्जने ३२ यदा याति तदा यातुमत्प्रयातु प्रयातुत
 न सुरेषु समतापे तानौपेक्षादुःखवृत्तिषु ३६ सखदुःखान्मुपायां तु यां तु वाप्यमहेषु कः वासना विविधा
 देहे त्वत्संनोदयमेव वा ४० प्रयातुना ह मेतासु न चैताममकाप्रमन एतावंतमहं कालमज्ञानरिपुणाहतः ४१ हत्वा
 विवेकसर्वस्वमेकांतमवबोधितं वैश्वदेन प्रसादेन स्वयमस्येन चारुणा ४२ इदानीं परिज्ञापयेयं परिमोचितं
 अहंकारपिशुनो यं शरीरं तस्मात्कोटरात् ४३ परावबोधमंत्रेण मये दानीमया कृतः निरुहंकारपक्षोपम
 च्छरीरमहादुमः ४४ पुण्यतामलमायातः प्रफुल्लं वराजते प्रशीतिमोहरादिद्वेषादुराशादोषसंज्ञये ४५
 विवेके धनसंभारान्स्थितोऽस्मि परमेश्वरः ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टादृष्टव्यदृश्यः ४६ तस्यापूमधुनापे
 नना प्राप्तमवशिष्यते दिक्ष्वाहरोऽपि तानर्थमियेत विषयो रंगा संशान्तमोहनीहारां शांताशाभंगतृप्तिको
 सर्वसंहत्वा एकांतं नियतैकत्वभावं ब्रह्म अवबोधितं ४२ परमोचितः अपहादितः ४३ इदानीमच्छरीरमहादुमः निर्ग
 तः अहंकारपक्षोपमात्तया विधः सन् पुण्यतामायातः ४४ ४५ विवेकधनसंभारान्प्राप्यतिशेषः ४६ ४७ ४८

वा० टी
उप०
१०१

विश्रांताय अचलाय ६० सन्नृप्रलतल्लक्षणाय मानसाय देवसंसे ६१ संविदाभासो बुद्धितद्वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्येण वपुः
यस्य ७० कलाभिरुत्तमाङ्गाय ते प्राणोभनः सर्वे दिवा एते चित् शुसक्तानि सप्तदशभिः षोडशकलः सोमपुङ्गव इति शु
तिदर्शिताभिर्वाचं द्रुपत्तेतु प्रसिद्धाभिः निष्कलायै निरवयवाय च द्रुपत्ते कलाव्यतिदिक्तदेवतात्मने ७१ चित्सूर्ये प्रसिद्ध
सूर्यात्सदोदितायैत्यादिविशेषेण विशेषोदरितिः शान्ताय प्रातापिकाय अदृशाय दृश्य विलक्षणाय ७२ अस्मेहेति

प्रफुल्लानंदयघाय शान्तचित्तामयोभये मह्यं सन्नानसाया तन्नृत्तभ्रमंतन्मो नमः ६१ संविदाभासपत्ताय
पञ्चकोटरवासिने सर्वमानसहंसाय स्वात्मने तन्मो नमः ७० कलाकलितरूपाय निष्कलायाम्बतात्मने सदो
दिताय पूर्ण तन्नृ शशिने ते नमो नमः ७१ सदोदिताय शान्ताय महाहृद्वान्तहारिणे सर्वगायाय
दृश्याय चित्सूर्याय नमो नमः ७२ असहस्रेरुदीपाय वृत्तिनिष्ठा तवर्तिने स्वभावाधारधीराय विदीपाय न
मो नमः ७३ प्रद्वानलसंतप्रशान्ते नमनसामनः भग्ने मंतर्मेधातप्रमयसेववलादयः ७४ इन्द्रियेणं द्रियं
द्वित्वान्निवृत्तमनसामनः अहं कृतिमहंसत्पादित्वा शेषो जयाम्पहं ७५

स्नेहः स्नेहं परमप्रमाणं दीपयतीति स्नेहदीपः अथवा पुत्रमित्रधनादिष्वस्नेहाऽपतयत्तेषां स्नेहेन दीपते सर्ववस्तुष्व
भावानां आधाराय धीप्रकाशकाय ७३ इदानीं स्वपौस्त्यं सफलमित्यभिनंदति मन्त्रेणादिना यथा अथ साकार्यं
यस्य संदो नतप्रमयो भज्यते तथा शीतेन सम्रादियुक्तेन मनसामन्त्रेणा नलसंतप्रमने मया भग्नमित्यर्थः ७४ प्रत्येक
प्रवणेनं द्रियेण चक्षुरादिनापराक् प्रवणं तदेव स्थित्वा एवं मनोहंकारयोपिवोध्यं शेषो वशिष्ठाचिन्मात्रोह ७५

असतः अज्ञानात्प्रागभ्युत्थितो सप्रतिगते सति ५६ मित्रतः गो नसः अजगत्स्यस्मात्तथाविधो दुमः दत्तवान् आराम इव
 दुशदा कृत्तु वाचकान् भवर्षे दुधुर्भा मरति मप्रत्ययः ६० तत्करेण आत्मा च बोध के रां धकारेण ६१ शांतदावः नि
 गिया दवाग्निः अचलः पर्वत इव ६२ के आधयो माननमयाः परलोक दुःखादि चिंतया कुतो नाधयस्तत्र नरकेति ६३

संपन्नो महंकारश्चोरः सूर्योदये यथा असदभ्युदिते तस्मिन् महंकारे पिशाचवत् ५६ गतेति शब्दमहंस्त्वस्थो
 निर्गो न स इव दुमः शम्भा शोभिपदिनिवा मिजगत्स्यस्मिन् बोधवान् ६० तत्करेणो हितो स्त्रीति निंदितो स्त्री विरो
 दयं शैत्यमभ्योगस्थतः शांता भगवत्स्यैकः ६१ प्रावडं वृभरत्मातः शांतदाव इव अचलः प्रमार्जिन्नेहमित्यस्मि
 न्यदेस्वार्थविचारतः ६२ को मोहः काले दुःखानिकाः कदाशक आधयः नरकत्वगमोत्तादिप्रमोः सत्या
 महं कृतो ६३ भित्तानेव प्रवर्तते चित्रे हाननमस्थले अहंकार कलापिते चित्ते ज्ञानचमत्कृतः नराजतेश्च
 के म्लानियथा किं कृमरंजना ६४ निरहंकार जज्ञादत्तस्मासारविवर्जिते भाति चित्तशरद्वो अभिस्वदता
 कांतिशालिनी ६५ निरहंकारपकारयत्प्रसन्नातरायच महामानंदसरसे तुभ्यमात्मन्नमो नमः ६६
 शांतो द्रियो गग्राहायन्ती ए चित्तोर्ववदुये आनंदां बुधये तुभ्यं मह्यमात्मन्नमो नमः ६७ गताहंकारमे
 धाम शांता शांदाव वरुये मह्यमानंदशैलाय विष्णोः प्रताप नमो नमः ६८

ननु सत्येवाहंकारे मोहादिप्रशमचमत्कृतिः केन स्यात्तथाचाह अहंकारेति अहंकारबलालक्षणेपि तेपि न
 ज्ञानादसति ६४ इदानीं समुद्राभादिना नाभावे रात्मानं रूपयन्नमस्यति निरहंकारेणादिना कांतिशालिनी आत्म

वैदप्रकाशशालिनी स्वच्छताज्ञानमयं ६४
 महप्रव गात्मभूताय तुभ्यं वस्त्रोत्तरं

वा०टी उप० १०२
इदानीं निद्रात्तये स्वाप्नदुःखं विप्रप्राक्तनीं अहंकारदशां स्मृत्वा विस्मयते एतावंतमिति चित्रं प्राप्स्यर्थः २४ अधः अहं अप्यनुभूयमान निरतिशयानंदस्वभावो जातः प्रादुर्भूतः यत्पतोहं महती अपरिच्छिन्नब्रह्माकारमिति ॥ साक्षात्काररूपिर्निर्यस्तथाविधः सन् अहंकारमहाश्रेण अलंभिः श्रेष्ठं उशितो निर्मुक्त इत्यर्थः २५ महामतिरित्येतद्विषयनिर्दिष्ट इति वाक्यप्रमाणेन दृष्टः मनननाधिगतः समाधो मनसा आसिद्धः समाधमनुभूतप्रांगस्वदेहमि

एतावंतमहं कालं को भुवं चित्रमिदं योनाहमेवमिच्छेव दृष्टाहंकारतांगतः २५ अद्याहमस्मि जातो येमहमधमहामतिः अहंकारमहाश्रेण मत्तु सेना लभुस्त्यतः २५ दृष्टोयं मात्मा भगवांस्तथैवाधिगतो मया अलब्धः प्राप्नुयतांगं स्वानुभूतो नियोजितः २६ गता स्पंदगतमननं तेषांतिरस्कृतं निपुणमहं कृतिश्रमेः निरीहितं व्यपगतं रागतरागदंजनं विकैतुकं प्रशममिदं

वसदा स्वानुभूतौ नियोजितः तथाचाहुः देहात्मज्ञानवद्भानंदेहात्मज्ञानवाधकं आत्ममेव भवेद्यस्य स न ह्यत्र पिमुच्यते २६ सांप्रसतिर्दोषविज्ञेयं स्वमनः प्रशमंगतमित्याह गतास्पदमिति गतास्पदं निर्विषयविषयाणां मननादि तेषां प्रसिद्धेति मूलोद्धित्वा गतमननंगतेषां च निपुणं नियतंतिरस्कृतं निराकृतं कूलितमिति यावत् अतएव निरीहितं निश्चेष्टकौतु कभाणोत्कंगत इदं अतएव निरीधना ग्निवत् प्रशमंगतमित्यर्थः २७

भावेन श्रद्धया अभामश्रद्धां ऊहायोहवती बुद्धिः प्रज्ञातया अविचारसंदेहा दिल चणामप्रज्ञां अज्ञः ज्ञातत्वाभिमान
शून्यो ज्ञः ज्ञप्तिमात्रस्वभाव एव सत्यो सितो दृष्टायते मयं नमः ७६ भावेन वृत्ताहं भावेन देहाद्यहं भावेन देहाद्यहं भावे
गलिते ७७ निर्भावभावनाहेतु बुद्धिः शून्यं प्रनीहितं इधा हेतु चित्तशून्यं स्यंदुः प्राणनक्रियातन्मात्रेण शुद्धप्राप्तायस्य
तथा विधे जीवन्मुक्तालनिति मृति जीवति तथा च श्रुतिस्तस्यादेकमेव व्रतं चरेत्प्राणैश्चैवापात्राच्चेति ७८ हेतयेव अ

भावेनाभावमुद्दिष्टं हित्वा तृष्णामतृष्ण्या निष्पिष्य प्रज्ञवाज्ञज्ञां शोऽज्ञः सत्यो सितेनमः ७६ मनसा मनसि
हिन्ने निरहंकारतांगते भावेत गविते भावे स्वस्थसिद्धमि केवलं ७७ निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहि
तं केवलं स्पेदशुद्धालन्येतति मृतिवै नयः ७८ हेतुकांपेजानंतविशेषादनिशायिनी परमोपशमोपेता
जातोयं मम निर्द्वितीः ७९ प्रज्ञांतमोहवेतालोगताहंकारादस्य कदाशा रूपिको नुक्तो जातोऽस्मि विगत

८० ज्वरः तृष्णारज्जुगुणं हित्वा मच्छरीरकपंजरात् न जाने क्वगतोऽङ्गुलि इरहं कृतिपक्षिणी ८१ उद्धूलिते धना
न २ शौकुलापेकाय पादपात् न जाने गत उडुये क्वाप्यहं भावविहंगमः ८२ दुराशा दीर्घदौरात्मधूसरा भोगभस्मना
भयभोगि हितदिश्याभूयस्योवासनाक्षता ८३

नुकंपिता भोगैश्चर्यादानेनानुग्रहीताः अनंतास्वभक्ता येन तथा विधादिशेषाद्बलविश्ववादे रपति शायिनी नुक
ष्टानि मृत्तिनिरतिशयानंदविश्रान्तिः ७६ रूपिका पिशाचीनयो नुक्त अतएव विगतज्वरः ८१ ८१ उद्धूलितज्ञाना
भ्यासपेषणेन धूलिकृत्योडापिते ८२ दुराशाभिर्दीर्घदौरात्मैर्दुष्टदेहाद्यलत्वाभिमानैश्च धूसराः मलिनाः भयल
क्षणाभोगिनां सर्पिणं हिताः भयस्य दुर्वीसवाः भोगाभस्मयतीति भोगभस्मासमाधिस्तेन च तां उद्धिन्नाः ८३

वा. धी.
उप०
१०३

विश्वेभ्यो जनेभ्यो हितविश्वजनीन अंतरं अंतर्धापिकमज्ञानं अभूदिति शेषः अघतनाशाददूरमत्पंताभेदलक्षणम
तिसाग्रीप्यसंपन्नं ५ संसारलक्षणस्य परित्यक्तं ताय ६ विबुधनापार्येदुस्त्राय ७ वाच्यवाचकदृष्ट्या एषा व्यवहारदृष्टि
मिदित्वा ८ अनेन वा कल्पनमेति शेषः नित्यपात्रप्रोक्तं ९ आदौ सज्जपदार्थानां द्वयेः ततः सद्येः सृष्ट्या चानंत रूपैर्विका
शेने अनभएव सर्वस्वभावाय अधिष्ठातया सर्वगात्मने १० एतावतं कालं मद्रूपे त्वमेव मध्वं दानुवर्तमानाच्छांत इदानीं त्व

स्वशत्रापरिताशेषविश्वविश्वविश्वजनीनभो सर्वत्र लभ्यते नित्यमधुना कपलायसे ४ आवयो रंतरं भूरिज
नव्यवहितांतरं अदूरमद्यसंपन्नं दिक्षादिस्मोसिवांधव ५ नमस्ते कृतकृत्वापकर्त्रे भर्त्रे निमोत्तुते नमः सं
सारं ताय नित्याय विमलालने ६ नमस्तकाज्वहस्ताय नमस्तं द्रुधादिरो नमो विबुधनाप्याय नमस्ते
यमजन्मने ७ वाच्यवाचकदृष्ट्यैव मेदायोयमिहावयोः असत्या कल्पनैवेषा वीचिवीच्यं भसोऽिव ८ त्वमेवा
प्रतयानंतवस्तु वै त्रिरूपया भावाभावविलासिन्या नियत्यैव विजंभसे ९ नमो द्वयेः नमः सद्येन मोनंतविका
सिने नमः सर्वस्वभावाय नमस्ते सर्वगात्मने १० प्रतिजन्म चिरं वक्रो दीर्घदुःखवतामया त्वयामघोपदिष्टेन
दग्धेनापहतौजसा ११ आलोकितोक्तोक्तदृशो दृष्टांतदृश्यः न प्राप्तत्वे पानेनार्कचिदासादितं भवेत् १२

यैव त्वं विश्वां तपेलध इत्याह प्रतिजन्मेति मयामद्वावायत्वेन जीवभूतेन त्वयामया स्वकामादिदोषानुसारेणोपदिष्टेना
सन्मार्गेण प्रवृत्तत्वाद्दग्धेन अतएवापहतौजसातिरोहितेऽवरभादेन त्वया लोकदशः ३ ध्वं धोमध्वे लोकसंचारभ्रमात्ते
उविवेकानुकूलदृष्टांतदृश्यश्च आलोकितः ततस्माद्दहिलोकदर्शनात् त्वयानप्राप्तः अनेन लोकत्रयदर्शनेन च किंचित्स्वल्प

मपि पुरुषार्थरूपमासादितं न भवेत्तनाभूदिति ध
पार १२

मनः प्रसमो देवसर्वापि निवृत्तिं निरतिशयानंदं वापि वदन्त्युपसंहरति दुत्तरा इति अभवन्ना नि नातापो निजन्मपरंपरा
: दीर्घदोषाः काममोहलोभादयस्तत्प्रदाः समष्टिरकालैकरूपदुःखाः विषमाः प्रतिक्षणानि चित्रदुःखाः महापदः
क्षयंगताः चिदह्यः महेश्वरः पूर्णनिंदात्मा समधिगतः प्राप्तः तत्कुतः यतः अंतरे प्रत्यगात्मन्यचिंत्य अज्ञानजाड्यं
ज्ञानेनापगतं बाधितमित्यर्थः ॥ **काशिख्यतात्पर्यप्रकाशे उप० श्लोपंचत्रिंशः सर्गः २५** आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रल्लादः
प्रणमन्मुहुः स्तोति निंदति कांते नरमतेरहस्ये भो मानुषानंदो दिहैरण्यगर्भतेभ्यः पदेभ्यः सुखोत्कर्षस्थानेभ्यो

दुरुत्तरा समविषमामहापदः सुदुःसहा भवनदीर्घदोषदाः गताः क्षयंसमधिगतो महेश्वरश्चिदह्योपगते
मच्चित्तमंतरे ६८ **मोक्षोपायेषूपशम० श्लो वस्यतात्मना भविता नमसर्गः ३५ प्रल्लाद उवाच ॥** आ
त्मा सर्वपदातीतश्चिरात्सत्यमिति आगतः दिव्यालक्ष्यो सि भगवन् नमस्ते तु महात्मने १ अभिवंधाय चालो
क्यचिरमालिङ्गसेमया कोन्यः स्यात्तद्वत्तेवं धुर्भगवन् भुवनत्रये २ हंसिया सिद्धासित्वं सौषियासिवि
वलासि अयं प्राप्तो सिद्धेः सि किं करो विक्कगच्छसि ३ " " " "

प्यतीतः निरतिशयानंदरूपः आत्मा प्रत्यक्स्थानेभ्योप्यतीतः निरतिशयानंदरूपः आत्मा प्रत्यक् महात्मने अपरिच्छिन्न
स्वभावाय १ चिरं आलिङ्गयेत्तीरोदकभरसवत्यासमाधावनुग्रहसेवंधुः परमप्रियः २ यावन्न प्राप्तो न दृष्टश्चरता
वन्मत्सुर्भूत्वा अभक्तानं सि भक्त्यासि उपासनाकर्मभिराराधितो इदं सि तावकदिस्तेषां सौषिगंत रूपेण यासि स
र्वरूपेण च विलासि व्यवहरसि प्रयातु अयं नित्यापरोक्षः स्वभावप्राप्तादृष्टश्चरतः परमाप्रीतिं किं करो विक्कवागसि
नत्वे दानी मन्यतां गंतुं किंचित्कर्तव्यं पूर्ववच्छ्रुत्वा मित्यर्थः ३

वा० टी० १०४ उप० येन सूर्यस्तपतितेजसे दृष्ट्या दिशुतिदशाणां हत्वयेति २२ घुचरानभश्चरावाघदयः धीराभिश्चलाञ्चरं
 अवकाशदं २३ दिक्षु भागेन ग्रहं त्वमहाभितिमतिहारेणाभेदो दृढीकृतः २४ इदानीमखंडार्थप्रमाणतया
 संपन्नावहं त्वं शब्देन मस्यति अहमिति लक्ष्मस्य महात्मनः बोधने पर्याभांतवकारणोपाधि विशेषस्य वाच्य
 र्थस्य ममकार्योपाधिविशेषस्य वाच्यार्थस्य वा शाखावदेकदेशभूताभांउपाधिभांभेदकल्पनासंयुक्ताभांसा
 त्वया विमलदीपेन भानुः प्रकटतांगतः त्वया शीततुषारेण चंद्रः शिशिरतांगतः २२ त्वयेते गुरुवः शे
 लास्त्वप्येते घुचराधृताः त्वये वेपंधराधीरास्त्वये वांचरमंवरं २३ दिक्षु प्रतासि प्राप्ता दिक्षु त
 त्नामहंगतः अहं त्वं तमहं देव दिक्षु भांभेदास्ति नावयोः २४ अहं त्वमपि शब्दाभां पर्याभां महात्मनः
 तव वामवामवाशाखा संयुक्ताभां नमो नमः २५ नमो मम ह्यमनंताय निरहंकाररूपिणेति हसि मनः
 प्रज्ञाभयातिस्फुरंती दिव्यरत्नयः शक्तिरत्नसितस्फारप्रमाणपानप्रवाहिनी २६ नमो मम ह्यमरूपाय
 नमः समसमात्मन २६ मयात्मनिसमेसस्येसाक्षिशूले निराकृतो दिक्कालाधनवह्निस्त्वात्ममेवेह
 तिष्ठसि बहंति देहर्षत्राणिकृष्णन्याशावरत्रयाः चर्ममांसास्थिदिग्धाविमनः सारपिमंति च ३०
 प्राणाधिकरणेनाविताभां अहं त्वमिति शब्दाभां नमानमइत्यादरादभासः दौवासदौशाशाखाद्यसंबंधयो
 मिभ्यास्त्वद्योतनार्थे २५ इदानीमखंडार्थप्रत्यक्षध्यानेन पराभूतस्य वृत्ततां दर्शयति नमइत्यादिना २६ हे वसन्
 त्वमयात्मप्रत्यक्षस्वभावस्त्विति दसिनकदाचित्पराभावे इत्यर्थः तत्कुतो ज्ञातं तत्राह मन इतिके नापितं पतति प्रेषित

तस्मै देवकं भ्रातृकया निषप्रपतिकरे स्थित इव
 सुप्रसन्नसदृशः २६ २०२१

गुरा २

कुतो नाभरतवाह सर्वचेति नाभिवांछति पुरुषार्थे द्वापणी भवति तता दशं वसुत्वदतेषां विना इह जगालि अन्यत्रा
 स्तीत्यर्थः १३ नमुह्यसिमोहनिस्तीर्णस्य तिथावत् १४ कथमहं ह्यइति चिन्ता स्यादिसर्ववृत्ति तथा रूपेण प्रतिबोध
 विदतंगतमिति श्रुतिदर्शितो चायेनेत्याहयइति चन्द्रर्चरांतः करणस्य घटादिदेशनिर्गमनेतदवधिन्नचेतन्यात्मा
 ऽस्तिकनीनिकारस्मिजालत्वे प्रेतवपुः स्थित इत्यर्थः एवमग्रे पूर्णं १५ त्वक्स्पर्शमोह्यादिकं च स्पृशन् श्पाशनि

सर्वमृत्काष्ठपाषाणवादिमात्रमिदं जगत् नेहास्त्वदजे देवयत्नामो नाभिवांछति १३ देवारा मधलब्धो
 सिद्धोऽस्य धिगतोऽसि च संप्राप्तोऽसि गृहीतोऽसि नमस्ते सुनमुह्यसि १४ यो ह्येतेः कनीनिकारस्मिजाल
 प्रोतवपुस्थितः देवो दर्शनरूपेण कथं सोऽत्र न दृश्यते १५ यत्त्वत्स्पर्शोऽस्पर्शश्च सर्वगंधं तैलं तिलेयथा
 स्पर्शमंतः करोत्येष सकथं नानुभूयते १६ यः शब्दः श्रवणादंतः शब्दशक्तिपराभ्रशान् शोभांचंज नयंतं
 गेसदूरस्थः कथं भवेत् १७ जिह्वापल्लवल्पनामिस्त्वदितस्याग्रतोऽपि च त्वदंत्यस्य वस्त्वन्निस्त्वदतेसनक
 य ३ एव १८ पुष्पगंधानुपादौ धाराहस्तेन देहकं यन्मालोकयति प्रीत्या कस्यासौ न करे स्थितः १९ वेदवे
 दांतसिद्धांततर्कपोराणां गीतिभिः यागीतः सकथं ह्यात्मा विज्ञातो याति वित्स्मृतिं २० सैव हे देहभोगान्जी

सुभगापियमद्यमे अंतर्नः स्वदते स्वच्छत्वयि हृद्ये परावरे २१

वृत्त्या व्याप्नुवन् यथा तिलंतर्गतं तिलसंयुक्तपुष्पगंधमतः करोति गृहगतितत्त्वस्य शंशीतादि अंतः करोति व्याप्य प्र
 काशयति १९ शब्दशक्तिं ज्ञान काव्यादिचमत्कारं पराभ्रशान् प्रकाशयन् मत्तन्निमधुराऽम्हादीति अग्रतः पुर
 तादेव त्वदितस्य सारसकप्रेमविषयस्य दंतस्त्वदते सुखात्मना स्फुरति २० धाराहस्तेन हस्तवदुपपादनकरणधारा

कंठ्यतसुजः प्रचारणं गंधानुपादायमाना लहं

वा.टी.
अप.
१०५

परमाणोरत्यंतस्सूक्ष्मस्पदुर्लभसेत्यर्थः बहत्वं बह्व्यक्ति संवलित जातिः ३२३ इदानीं सेषं मुक्तात्मने भिन्नात्म
त्मने च द्वात्मने मोक्षोपायमुपदिशति भावानामित्यादिना भूमिभंगानां बहुविधविकारस्वभावानां अभयवाधाय
भवापनिरतिशयानंदस्वरूपाय विभावाय च असंगात्मदर्शनेन भावाभावाभ्यां वहिष्कृतः विवक्तसन्नतदभावेनैव
सदा विमुक्तात्मा भवमापुनर्वंधं प्रतिपद्येत्यर्थः ४० तदुपायभूतां पूर्वपीठिकायुपादिशति जहीत्यादिना ४१ इति

परमाणोस्तैवैवांतः इदं संसारमंडलः वटत्वं वटधानायं वभस्तासि भविष्यति ३८ हयद्विपरयाकारैर्यद्ये
द्वपतेतुदः तद्वदालोक्यसेदेवः पदार्थशतविश्रमेः ३९ भावानाभूरिभंगानामव्यापमव्यावच भवभाववि
मुक्ता त्माभावाभाववहिः कृतः जहिमानं महाकोपं कालुष्यं कूरतांतथा नमहांतो निमज्जंति प्राकृतेण
णसंकोटे ४० प्राक्तनीक्षीर्घदौ रात्पदशास्मृत्ता पुनः पुनः कोहं किंतु भवेति हसन्मुक्ता छयसितं ४१
ते प्रयाताः समारंभाः गतास्तदग्धवासराः येषु चिंतानलज्वालां कीर्णैर्भवानभूत ४२ अधत्वं देहलग्ना
रेशजाष्णारमनोरथः ननु खैर्गुह्यसेनापि सुरैर्वैद्यैर्भिकारैरिव ४३ अधौ द्विदुरश्वं अजित्वा जितम्

विचार्येति शेषः मुक्तानां छटाः कणा इव सितं शुभ्रपथात्पातयाह सन्प्राक्तनी दीर्घदौरात्पदशंजहीति पूर्वगान्
यः ४३ ४४ कौरेमुष्टिभिव्यमिव ४५ ४६ नहिं अविघादशि अंतः स्वरूपदशि चपथाक्रमभजत्वमप उदयअयस्य अ
प्य तां प्रजस्तमभीरुजगतः अस्तमयोदयो प्रलयसंगेयिस्मदित्यर्थः भास्वरपक्षे स्पष्टं ४६

तर्हित्वं किं प्रणतादि प्राक्किरुत देहकृतास्यं दोहंकारादिर्वा नेत्याह अयमिति अयमहं संविद्यपुरेवननुकाचिच्छक्तिर्नापि
 देहकृतास्यदः तर्हित्वं किं देहेनेति चेन्न किं दित्याह देह इति ३० नृपशमं याति इति भ्रम इति शेषः ३१ संसारगामित्वात्संसा
 रभ्रमणशालित्वात् एतावत्कालसंसारवर्त्मनि श्रान्तो हं संप्रति विप्रान्तः ३२ येन खो वेदांताभ्यां तां मां मद्रूपमेव प्रवदं
 ति ३३ अखिलाः अनन्ताः संभोगाः प्रकाश्याः यस्यात्मनो विधापि प्रकाशपदोषवृत्तिभिरस्य न कृतसंरंभः अभिनिवेशो

अयं संविद्यपुरमहंकाचिच्छकृतास्यदः देहः पतनु देनुय चाभिमतपेक्षयाः ३० चिरादहमहं जातः स्वात्मला
 भाभिरादयं चिरादुपशमं याति कल्पस्यांतजगद्यथा ३१ चित्संसारगामित्वादीर्घसंसारवर्त्मनि विप्रान्
 तोऽस्मि चिरं श्रान्तः कल्पस्यांत इवानलः सर्वनीताय सर्वयुग्मं भ्रमं ह्यनमो नमः तेभ्योऽपि च नमस्ते सुमेधांतां
 प्रवदंति च ३३ अखिलानंतसंभोगानसृष्टादोषवृत्तिभिः जयत्पकृत्य संरंभासक्तितापरमात्मनः ३४
 आत्मन्युष्पद्वामोदोभस्त्रापिंड इवानलः तिलैतैलमिवास्मिंस्तं सर्वत्र वपुषि स्थितः ३५ हंसि पासि ददा
 सितप्रवस्फूर्जसि वलासि अनहंकृतिकृपापि चित्रयंतव मापिता ३६ जया मेशज्वलदीप्तिः सर्वमुन्मील
 यं जगत् जयाम्युपरताभरंभो जयद्रूपानिमीलयन् ३७

यथा उदासीनेत्यर्थः अतएव जयति ३४ त्वमेव सर्वत्र सार इत्याह आत्मनिति ३५ सर्वकर्तापित्वमेवेत्याह हंसीति ३६ स
 र्जकालेऽशेन त्वया चिदात्मना ज्वलदीप्तिर्वहिरंतं प्रार्थय प्रकाशनेन तोज्ज्वलतो हं जीवभावेनानुप्रविश्य नामरूपात्मकस
 र्वं जगदुन्मीलयन् त्वया कुर्वस्व दातुमनेव जया मिव शीघ्रं त्वपालयामि प्रलयकाले च हं उपरतारंभो जगद्रूपपुनर्निमील

यजुषस्तस्य सारं जगत् जयाम्युपरताभरंभो जयद्रूपानिमीलयन्

वा० टी०
उप०
१०६

ते १

सर्वप्रणि न संस्मरिष्यस्य निमित्तभूतः स्नेहोपोसि शरीरलक्षणस्य घटितवत्सारभूते त्वण्ववशोस्ति
त्वया तदभिमाने जेतुहादर्शनादित्यर्थः अतस्तमात्वादः प्रतिमधुरः अमृतत्वस्तु प्रितियावत् तेजसां स
योक्षिनां प्रादिदेवं प्रकाशं प्रकाश निमित्तं अध्यात्मं च भासां च क्षरादिकरणानामभाभासकः ५२ वायूनां प्रा
णानां स्पंदयतीति स्पंदः मनो लक्षणस्य हस्तिनोमद एव भ्रांति ते रूपमोहनिमित्तं वाचावाणी आपंचैव हलंताना
मिति भागुदिर्मययू त्वदृशात्त्वयोपसंहारात् संप्रविलीयते उपशाम्यति मरणमूच्छी त्वप्रेषु अन्यत्र देहांतरे ५४

त्वय्यस्ति विस्मयस्नेहः शरीरक्षीरसर्पिषि त्वमंतरस्पदे हस्यदारुणग्निरिव स्थितः ५१ त्वमेवानुत्त
मात्वादः प्राकाशं तेजसामपि अवगंता त्वमर्थानां त्वं भासामवभासकः ५२ स्पंदस्तं सर्ववायू
नां त्वमनो हस्तिनोमदः प्राज्ञानलशिखाया त्वं प्राकाशं तैक्ष्ण्यमेव च ५३ त्वदृशादियमात्मीयांचा
संप्र विलीयते दीपवत्पुनरन्यत्र समुदेति कुतोपि सा ५४ त्वयिसंसारवर्तिन्यः पदार्थविलयस्तथा
कटकांगदकेयूरमुक्तयः कनकेयथा ५५ भवानयमहं त्वं शब्दैरेवमादिभिः स्वयमेवात्मनात्मानं
लीलार्थं तौषि वक्षि च ५६ मंदा निलविनुजोदोगजाश्च न रह्यभिः यथा संलक्ष्यते व्याप्ति
तथा त्वं भूतदृष्टभिः ५७ यथा हयगजाकारैश्चालालसति वद्विषु तथैवाव्यतिरिक्ते त्वं दृश्यसे मु

वा ३
चाहं ३

पदार्थविलयसमुद्भांति विपरिणामेनानुषज्यते ५५ त्वयैव स्वात्मनि भवदादिशब्दैर्व्यवहारः कियते न त्वत्तान्योस्तीत्याह भ
वानिति तौषिगुणैः वक्षि अन्यत्र ५६ अयो मेघः ५७ प्रत्येकज्वलत्सुकायेषु सांचित् ज्वालानां हयाद्याकारतापिकदाचिद्

206

यद्येवंतर्हि सर्वत्र तथा कृतो नावगच्छामितत्राह सर्वदेवेति सर्वदा अनादिकालात्सुप्नोसि शक्त्या भोजकादृश शक्त्या भो-
 गालोकनलीलार्थं तावन्मात्रं संबोध्य स न पूर्णोत्तररूपेणोत्तर्यः ४७ भोगालोकनलीलाभ्येव शिदयति इक्षुत्सुद्राभिरि-
 ति दश इन्द्रियवृत्तयः तल्लक्षणानिः सदा मिधुमत्सिकाभैदैः रूपाभिलक्षणं मधुक्षौद्रनेत्रादिवातायनस्थया चिच्छत्वा
 ४८ योगिनामुक्तमणकालसुषुप्तादिमार्गप्रकाशोपित्व दधीनवेत्याह ब्रह्मांडेति प्राणापानशब्दाभ्यां तन्निरोधाभ्यां सो-
 लक्ष्यते तस्यै योगिभिर्वसो यो लब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे प्रतिक्षणं अभ्यसेदृदि संपीडितानां प्राणानामुक्तमपरकाय-

सर्वदेवासि संत्युतः शब्दासंबोध्य सेविभो भोगालोकनलीलार्थं कामिन्यो कामको यथा ४७ इक्षुत्सु-
 द्राभिरुपानीतं दुराद्रूपमधुत्वया पीयते स्वीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया ४८ ब्रह्मांडकोटशब्दांताः
 प्राणापानपैरस्त्वया गतागते ब्रह्मपुरे सप्रेक्षाते प्रतीक्षणं ४९ देहपुष्पे त्वमाभो दो देहे दौ त्वमृतामृतं
 रसस्वं देव विटपेशैस्त्वं देहहि मे भवान् ५०

प्रवेशलोकांतरसंचाराद्यनुकूलेन नाडीमार्गेषु गतागतेः संस्कारैर्व्रह्मांडांतरंगंतुमर्चिः शक्तिमार्गेण सूर्यमंडलं
 गंतुं वा ब्रह्मांडकोटस्य ब्रह्मरूपस्य संबन्धिनः अध्वांताः समुष्मादिमार्गपि वाणस्त्वयैव स्वयं ज्ञेयातिषाकरणेन
 संप्रेक्ष्यंते स्फुटं दर्शयंतं हृदयस्थामप्रघोतते ततः प्रघोतते ततः नैव आत्मा लिङ्गमतीति श्रुत्यैव ध्यायितुं सर्वेषां मरणेनाडीधार-
 प्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तस्याप्यप्योगिनां पीडापारवश्यादिना तदवधानाशक्त्योगिनां चास्यासकालमर-
 णकाले च सावधानत्वात्तदावो दहताः ४९ अतः परमार्थसत्यभूतममृतं देहलक्षणं विटपेशात्वायां रागादि-

सर्वदेवासि संत्युतः शब्दासंबोध्य सेविभो भोगालोकनलीलार्थं कामिन्यो कामको यथा ४७ इक्षुत्सु-
 द्राभिरुपानीतं दुराद्रूपमधुत्वया पीयते स्वीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया ४८ ब्रह्मांडकोटशब्दांताः
 प्राणापानपैरस्त्वया गतागते ब्रह्मपुरे सप्रेक्षाते प्रतीक्षणं ४९ देहपुष्पे त्वमाभो दो देहे दौ त्वमृतामृतं
 रसस्वं देव विटपेशैस्त्वं देहहि मे भवान् ५०

वा० टी० ३५० १५१ दृष्टान्तिकं दृष्टान्ति के योजयति तदेवमिति सर्वनाशेनेति बीजभावेन सहेत्यर्थः ६८ सुखदुःखश्रीविषयापगमेस्वरस
मेनिरतिशयानंदप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षणमपि स्थितुं न क्षमा यथा निमेषकालचतुर्मासभागत्वेन प्रसिद्धं त
न्वी अतिसूक्ष्मा कालकलात् त एव न श्रपति तद्वदित्यर्थः ६९ एवमति सूक्ष्मकालत्वात् क्षणं न शक्यं गंधर्वनगरी
वमिथ्याभूतापि सुखदुःखादिभावना अज्ञातत्वात् त्रयोदशस्थिरेव सत्येव स्फुरति त्वयि दृष्टे सति विलीयते न श्रपतीत्य

तदेव सुखदुःखश्रीद्वयैव त्वामनामयं जायते जातमात्रे वंसर्वनाशेन न श्रपति ६८ भंगरत्नादिह
स्थितुं कालं नाणुमपि क्षमा निमेषकालस्य भागाख्यातन्वी कालकलापया ६९ गांधर्वी नगरी तन्वी
सुखदुःखादिभावना स्फुरति त्वत्प्रसादेन त्वयि दृष्टे विलीयते ७० त्वदालोके क्षणोद्भूता त्वदालोके क्ष
णक्षणा मृतेव जाता जातावमृता केनोपलक्ष्यते ७१ क्षणमप्यस्थिरं यत्सुकथं कार्यं कुरु भवेत् तस्यै
रूपलाकोरे माला कथं भवेत् क्षते ७२ यदा वाजिन निर्दिष्टं क्रियावस्तु कथिष्यते तदा रमेतलोकाय मालां

र्थः ७० अज्ञातत्वात् त्वदालोके क्षणोद्भूतत्वात् सुखादुद्भूता त्वदालोके क्षणयादावं भूते यं मृते स्वप्ने पुनर्जाते वस
प्रज्ञाना जामोयुन भूते वेत्यर्थः ७१ मिथ्यावस्तुनां क्षणस्थायित्वस्यापि दुर्घटत्वादर्था क्रियाकारिकत्वमस्वाश्रय्यमि
त्याह क्षणमपीति उत्पलाकोरे रूपलबुद्ध्या कल्पिताकोरे ७२ ननु सौगतदर्शनवदल्पक्षणा कौरथं क्रिया
किं न स्यात् तत्राह यदावेति न प्रामाणिकी सौगते रथ्यं क्रियासाधयितुं शक्येति भावः ७३

सर्गः

वा.टी.
उप.
१०८

वाशिष्ठतात्पर्य. उप. षोडशविंशः

३६

इह भूयसमाधिस्थिप्रल्हादेदानवंपुरं अनापकंदस्पहतंदुर्दशापन्न
मीर्यते इतिवर्णितप्रकारमात्मानं संचिंतयन् १ स्वपदं स्वसूत्रसाम्राज्य २ स्वगृहे तथा समाधौ तिष्ठतस्स
रक्षिषः प्रल्हादस्य सुवनमध्यस्थरूपमेरोरिव बहुतरः कालाय यो वीजकोशाद् बीजं पुनः ५ पीनं प्रवृज्यते

मोक्षोपायोपश. शो. आत्मसुवनं सर्गः ३६

इति संचिंतयन्नेव प्रल्हादः परवीरहा निर्विकल्प
परानंदसमाधिं समुपाययौ १ निर्विकल्पसमाधिस्थिनिर्वापित इवाचलः शैलादिवदि
समुत्कीर्णो विभो स्वपदमास्थितः २ तथा नुतितस्तस्य कालो बहुतराय यो स्वगृहे भुवस्थमेरोरि
व सरक्षिषः ३ बोधितोऽपि सुराधीशैर्न विधत्त महामतिः अकाले बहुसेकोऽपि वीजको. शादि
वांकुरः ५ ए वं वर्षसहस्राणि पीनात्मा तिष्ठेद्देहदक् शान्त एवासरपरे मार्तंड इव चोपले ५

तं ब्रह्मा तदात्मा पीनांस इति पाठे स्पष्टं एकदक् बाह्यदक् शून्य इति यावत् उपले उत्कीर्णो भित्तं
उः सूर्य इव निश्चल इति यावत् ५

४ आस्पद इति असामर्थ्यापपादकं संबोधनं ७५ अनल्पपदास्पदत्वे च कर्तृत्वाभासो मूलमिच्छायायेनाह
कस्मिन् निरीहेणेति ४

इमां उक्तरीत्यादुर्घटामपिसुखादिकां लक्ष्मीं तदुर्घटताभिज्ञा नो विवेकैः जनानां चेतसि स्थितः स नृगृह्णात्येव अविवेकि-
यो विवेकिषु यो विशेषस्तस्मात् न जहासीति ७४ अविवेकिषु तर्हि कादृशो ह्यपि प्रसन्नो न भवति अविवेकि कल्पण-
नानामानं त्पादनियतत्वाच्चेत्याह अविवेकिष्विति पदद्वया अर्कं नानावासनोद्धो धेन निमित्तेन मम वाणीति शेषः नालं न
समर्थो है अनल्पानां अनंतानां पदानां रूपभेदानां नाम्नां च समंतामूर्तस्थूलदेहोपाधिना असत्ताकामूर्तस्थूलदेहोपाधि-
ना असत्ताकामूर्तस्थूलदेहोपाधिना वा शब्दः स्वप्ने सत्त्वस्य स्वातंत्र्यं यद्येतन्नार्थः अपि शब्दे जागरे देहद्वयमुच्चयेन कर्तृत्व-

इमां सुखादिकां लक्ष्मीं विवेकि जनचेतसि स्थितः स नृगृह्णात्येव न जहासि मम स्थितिं ७५ अविवेकिषु योसि
त्वं सहजालम्पद्वया तद्रूपकथनेनालंभनानल्पपदास्पद ७५ निरीहेण निरंशेन निरहंकृतिना त्व या सता वा
पसत्तावापि कर्तृत्वमुररीकृते ७६ जयप्रोडामराकारजयशान्तिपरायण जयसर्वांगिमातीतजयसर्वांगिमास्पद
७७ जयजातजयाजातजयक्षत जयाक्षते जयभावजयभावजयजेषज याजय ७८ उल्लासाभ्युपशमि
ति घ्राप्यधिगतोऽस्य च जयीजयायजीवाभिनमोमहं नमोऽनुते ७९ त्वयि स्थिते मयि विगता मया त्वनि स्वसंस्थितौ
व्यपरासरागं रंजने घुबंधनं घुचविपदः घुसंपदो भवाभवो घुशममुपैमि शाश्वतं ८०

द्योतनार्थः ७६ इदानीं विवेकविवेकिप्रसिद्धरूपद्वयेति द्वाभ्यां प्रोडामरः वृत्ताडाद्यतिवित् तः आकाशेयस्य आगम्य
हणं सर्वप्रारणोपलक्षणं सर्वांगिमास्य असत्तामूर्तस्थूलदेहोपाधिना सर्वप्रमारावेध ७७ जेय आविधकरूपेण जेतुं योग्य
स्वाभाविकेन त्वजय अजय ७८ अतएवाह माद्यकरूपजयवत्वाजयी प्रारब्धशेषस्यपि जया यजीवामि ७९ त्वयि मत्त्व
रूपेणावस्थितौ मम सर्वानर्थान् निरासयिद्धिः संपन्ने तु पहरति त्वपीति मयि विगता मया त्वनि अतएव स्वयं स्थिते सति भवा
भावो जन्ममरणो घु अतः शाश्वतं शमं सुखविश्रान्तिमुपैमि प्राप्नोमीत्यर्थः ८० " " " " "

वा०टी०
उप०
१०६

विसंस्थाने भग्नसंनिवेशं उद्याननगरपदार्थां तत्स्थानवृक्षजनाश्रयलक्षणं १५ ध्वस्तानिरेणुव्याघ्राशानादि-
शांमुखमंडलाविवर्त १६ सुराभिकपराभूतं भूतैराक्रां डालैश्चष्टगाल
रसः पिशाचादिभिः १७ अनियतानिमयवन्तिवनिताः अर्थाः धनानिमंत्राः सौहार्दसंकेताः युद्धानितनि-
मित्तवैराणेचयस्यकलियुगसमयेउद्भूताः परस्परहरणाश्रयादस्यवस्तुदाभंअनरबाकुलंसर्वतोभयोद्धिग्नवभू

209

पुत्रिंशः सर्गः
॥३७॥ श्रीव
शिष्टउवाच ॥२

प्रलयाक्रंदपुरुषं विसंस्थानप्रपांतरं लुब्धुद्याननगरं व्यर्थानर्थकदर्शितं १५ चिंतापरासुरगणं
निरस्त्रं फलबांधवं अक्रां डोत्पातविवर्तध्वस्ताशामुखमंडलं १६ सुराभिकपराभूतं भूतैराक्रां
तमंत्यजैः भूतरिक्तमलक्ष्मीकं उद्धिन्नप्रायकोटरं १७ अनियतवनिताचमित्रयुद्धहृतधनदा
रविरावितंसमंतात् कलियुगसमयोद्भूतोत्कटाभंतदसुरमंडलमाकुलं वभव १८ इति श्रीवा०मो ॥६॥
क्षोपापेषूपशः असुरमंडलबाकुलंभवसः अथाविलजनजालक्रमपालनदेवनः क्षीरोदनगरेशेष
सध्यासनगतो हरिः १ प्रावृद्धनिद्राद्युपरमेदावार्थमस्मिन्नः धियाविलोकयामास कदाचिज्जा

व १८ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्र० उप० प्र० सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ जगद्व्यवस्थासिद्धार्थं हरेस्त्रितोषवर्णयति इदं दैत्यकु-
लं त्रातुं प्रह्लादस्य प्रबोधने अतिलानां जगज्जालसंबन्धिनां क्रमाणां नियतीनां पालनमेव देवनं कीडनं यस्य
प्रावृत्तिनद्राद्युपरमेकात्मिकांते इति यावत् देवानामर्थप्रयोजनं शाध्यितुमिति शेषः अनेनैवैः कालेका-
ले सुता प्रबोधितः इति गम्यते जागतीत्रैलोक्यसंबन्धिनी गतितात्कालिकस्थितिं २ " " " "

१०६

तथापरानंदो भगवत्सदृशायत्तकांतं रकरसंपरिणामी परिण तत्तत्प्रयानिरानंदमसंतासत्तायः अनंदो स्मिंस्तथावि
धं परः परमात्मानभासते यस्मिंस्तथाविधं मरणमिव प्राप्नोद्देहमात्रावशेषं आभासपदं द्रष्टुं जनप्रतीतियो गपत्वंगतः ६
मात्स्यन्यायबलवद्धिः स्वजातीयैरन्यैश्च दुर्बलानां निष्कारणं च धादिस्तेष्वप्येकदर्शितं पीडितं ७ तत्कुतस्तत्राह हिरण्यकशि
पावितिदनुसुतालये दैत्यपुरे ८ दानवानां परेणापि प्रयत्नेन प्रल्हादः समाधितो नाबबुध्यते ९ विकसद्रूपं प्रबोधयंतमि
ति यावत् नानुपनिषद् १० संविद्वादः प्रबोधवार्तापि विचेतसः गलितचित्तस्य गतः स्वभास्यात्सर्वेष्वपि स्याः सकाशात्

परानंददशैकांतपरिणामितया तथा निरानंदपराभासमिवाभासपंगतः ६ एतावतायकालेन तद्रसात्तलमंडलं
नभस्वाराजकं तीक्ष्णमात्स्यन्यायकदर्शितं ७ हिरण्यकशिपोः क्षीणे समाधौ तत्सुते स्थिते न बभूवापरः कश्चिद्रा
जादनुसुतालये ८ असुरैर्योर्ध्वानां तेषां दानवानां समाधितः परेणापि प्रयत्नेन प्रल्हादेन व्यनु ध्यते ९ न प्रा
पुर्विकसद्रूपं पतितं ममरायः लसत्पत्रलताजालं निशिपद्यमिवालयः १० संविद्वादेन तस्यां तत्प्रबोधयंतमि
तसः भुवश्चक्रमिव यो रूपागतभासतः ११ अयोदिग्नेषु दैत्येषु गतेषु भिन्नतां दिशं विचरत्सु यथा काम्र
राजनिपुरेपुरा १२ चिरापपातालमभूद्भूपालतया यथा मात्स्यन्यायविपर्यस्तमस्तगतगुणक्रमं १३ बलि
भुक्तावलपुरं प्रयादाक्रमवर्जितं सर्वतोऽंशेष्वनितं परस्परदृतांवरं १४

याविधायाभुवः भस्मेऽग्रंतः पौरुषः सुपुत्रपुरुषसंबंधीत्मानदानप्रस्थानधावनादिचेष्टक्रम इव ११ उदिग्नेषु दुर्बलेषु
दैत्येषु गतेषु बलवत्सु च दैत्येषु यथा काम्र दस्युवध्यते १२ विचरत्सु व्यवहरत्सु पातालं चिरायमात्स्यप्रापविपर्यस्तमभू
दिति परेणान्वयः १२ १३ मात्स्यन्यायमेव तत्रोपपादयति बलीत्यादिना बलिर्बलवद्धिर्मुक्तान्यपहृता न्यवलानां पुराणेषु
त्रसर्वभ्यः प्राप्तापीडिताः अशेषावनितास्त्रियोयत्र १४

वा० टी०
उप०
११०

असुक्रियोत्सादः काक्षतिस्तत्राह क्रियास्थितिर्भूलोकग्रहाणं कर्मभिर्मिपरं असं वैपर्यंतस्य नाशो वैपर्यंतक
र्मा धीनसंसास्योद्धदप्रसंग इत्यर्थः ११ अस्वेवं किंततस्ते तततत्राह आकल्पांतमिति १२ अस्मिन् आभो
गेजगत्संस्थाने विलीयत्तयमागते सति स्वलीलायाः तयकारिणामया किंचित्तं कृतं भवति न किंचिदि

७७०

क्रियास्थयोपशान्तासु भूलोकोस्तमुपैष्यति असंसारप्रसंगो यतस्य नाशो भविष्यति ११
आकल्पांतं त्रिभुवि नयदिदं कल्पितं मया नाशमिष्यत्यकालेन तापेहिमकणो यथा १२
किमेवमस्मिन्नाभोगे विलीयत्तयमागते कृतं मये ह भवति स्वलीला तयकारिणा १३
ततोहमपि शून्ये स्मिन् नष्टचंद्रार्कतारके वपुप्रशान्तिमाधाय स्थितिमेष्यति तत्पदे १४

त्यर्थः १३ ततः स्वलीला तया दहमपि लीला र्थस्य वपुः प्रशान्तिं उपसंहारं आधाय संपाद्य अपुनः संसा
रोद्भायतस्मिन् शून्ये तपदे स्थितिं रूपाभिप्रास्याभिसंभावनाधिकेपि भविष्यति तदेव १४ ॥ ॥ ॥

११०

वा० टी०
उप०
१११

ननु योगनिद्रया स्वरूपसुखगमनं तवानुचितमित्याशंक्याह भावेति अ बुद्धित्वादिनिवेशविरहाद्युः गमनादिप्रयत्न
स्तत्र योगगमनमेव भवेत् नान्यतो गमनं नयता यत् योगनिद्रा प्राप्यं सूर्यं गमनयत्नादेर्भाविभावेष्ट्यमिनुत्पन्नितत्रा
शेतस्थितौ च सममित्यर्थः गच्छ त्रयसहस्रैर्यमचलं स्वमेव यातियतो नाश्वत्संसारलीलां संपादयामीत्यर्थः २६

५१६ विवर
भावाभावेषु यत्तुल्यं तत्राशेतस्थितौ च वा यः प्रयत्नस्तबुद्धित्वा योगगमनं भवेत् २५ तस्मात्सया
मिपातालं बोधयाम्यसुरेश्वरं स्यैर्यमि न संसारलीलां संपादयाम्यहं २६ असुरपुरमवाप्स्ये
जुताचारघोरं कमलमिव त्वानन्दसमुद्भूतध्यामः जगदिदमखिलं स्वस्यैर्यमभ्यानयामीत्यर्थः
दिवशैले चंचलं मेघजालं २७ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे परमेश्वरवितर्कः सर्गः ३८

प्रोद्गतीनां विमर्शदानां दसूनामाचारेण घोरं भयानकं असुरपुरं अवाप्य गत्वा विवस्वान् सूर्यः कमलमिव दै
त्यं प्रल्हादं समाधेयं बोधयामः तेन च इदं अखिलं जगत्प्रागुक्तरीत्या स्यैर्यमभ्यानयामः यथा यतान् विधत्ते
इति यनविधिं वर्णयति चंचलं मेघजालं शैले हिमवदादौ स्यैर्यमभ्यानयति तद्वदित्यर्थः ५७ वाशिष्ठास्यार्थः

उप० ए० षट्त्रिंशः सर्गः ३८ ॥

सप्तमस्य उक्तः नयोद्योः प्रकृतसर्गसंस्था
मनतिक्रमेति पत्रासंस्थं पदाप्यनिहितावयवा
भावः २४

उक्तमेवं उक्तानां प्रकारभेदेन कांडे अनवसरे जगत्पुत्रा मंगते सति इह देवमनुष्यादि जीववर्गोऽप्येयः न पश्यातीति न अ
पितु पश्यायेव वैराग्यात्प्रतोलय इति स्थितेः प्रकृते लयसुषुप्ता विवस्वदुःखोपशमलक्षणत्रयः किंतु तमेव न वेदानुवच
नेन ब्रह्मलक्षणविविदिशंति अनेजन्मसंक्षिप्ततायां तिपरांगतिमित्यदिपुति स्थिति सिद्धौ नैकजन्मानुक्षितनिष्कामक
र्मसाध्यविविदिषा तत्त्वसाक्षात्काभावात्मूलाज्ञानावरणानिरते बीजे सति पुनरावृत्तिशकाप्रशक्तेः अनिरतिशयानंदा
वाग्लिलक्षणांशयः कस्यचित्सिद्धितीमये अतः क्रमेण सर्वेषां तत्त्वाभार्थदानवाजीवत्वित्यर्थः तमेव क्रमं पुनः संक्षि

अकांड एवमेवं हि जगत्पुत्रा मंगते नेह श्रेयोनुपश्रणमिमन्ने जीवंतु दानवाः १५ देवोद्योगेन विबुधा
स्ततो यत्ततपः क्रियाः तेन संसारसंस्थानं न संसारक्रमो मया १६ तस्माद्भूता तलंगत्वा यथावत्स्थापया
महं त्वेकमेदानवाधीशमृतुः पुनरिदुमं १७ विना प्रल्लादमथ चेदितरं दानवेभ्यः करोमि तदसौ मये दे
वानां सा क्षमिष्यति १८ प्रल्लादस्य त्वयि देहः पश्चिमः पावनो महान् आकल्पमिह वस्तव्ये देहे नानेन ते
न च १९ एवं हि नियतिं देवी निश्चिता पारमेश्वरी प्रल्लादेन यथा कल्पं स्थ्या त्वयि देहिना २०
तस्मात्तमेव गत्वानुदैत्येन्द्रं बोधयामहं गर्जनं गिरि नदी सुप्रमयूरमिव वारिदः २१ जीवन्मुक्तसमाधिस्थः
करोत्वसुरनाथतां मणिमुक्तमनस्कारः प्रतिविंव क्रियामि व २२ न हि नृपति सर्वे पिमेवं सहसुरा
सुरैः भविष्यति चतुर्दंतमेकीडा भविष्यति २३ सर्वसमेदया चैतैस्तु समो भवपद्यपि तथा पादं
प्पाह देत्येति विबुधा देवाः ततस्तथो विबुधेभ्यः १६ यथा त्वयि यथा पूर्वं कृतुर्विहंतादिः १७ १८ १९ २० गर्जन् वारिदः
२१ जीवन्मुक्तानां यः सदा तनः असं सत्किलक्षणाः समाधिस्तस्यः मुक्तमनस्कारः मनस्तत्रे धारहितः प्रतिविंव क्रि

मम २४

म ३

वस्तुप्रतिविंव धारणां २४
क्रियायुक्ता स्यते २३ सर्ग

वा०टी०
उप०
११२

चेतनीयोमुखीविषयो नुखीचित् चेत्याकारसंस्कारोद्धोधाच्चेत्यभिवभूत्वा विजोभय रूपतालक्षणं मनस्तां उपाय
योप्राप १५ तस्यनेत्रेशनैर्विकसनो नुखेव भूवतुः १६ प्राणापानाभ्यां अंतः प्रविष्टाभ्यां परामृष्टायाः उद्धोधितायाः
आसमंतान्नाडीविवरेषु संवेदः सर्वेदना निमित्तात्त्वातेनार्तस्य नुत्रपयस्येव अस्पत देहस्य स्पंदः इषञ्चलनं सम
जायत १७ १८ १९ वर्ही

११२

चेतनीयो नुखीचेत्यं चिन्मनस्तामुपाययौ द्विवां मुकुटसंक्रांता मुखग्रीरिवराघवः १५ किं चिकु
रुते चित्तेनेत्रे विकसनो नुखे शनैर्बभूवतुस्तस्य प्रातर्नैलियचोत्पले १६ प्राणापानपरामृष्टान्नाडी
विवरसंविदः वातार्तस्येव पयस्यस्पंदोऽस्य समजायत १७ निमेषांतरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ त
स्मिन्प्राणवशात्पूणेति रंग उववारिणि १८ अस्मिन्नवसरेयाव दुधरेत्यवदधिशुः प्रवुडुस्ता
वदेषो भूदही घनरवादिब २० प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृति उवाक्नेनं विलोकेशः पुरानाभ
ज्वजं यथा २१ साधोऽस्मरमहा लक्ष्मीमात्मीयां स्मरचाकृतिं अकांडे एव किं देह विरामः क्रियते त्वया २२

मयूरः घनरवान्मेघशब्दान् २० जातमननं संजातप्रल्लादाहंभावप्रत्यभिज्ञं पीवरीत्यम्पुपचिता एव तिस्र्यादिस्मृति
यस्य तं २१ महंती लक्ष्मीदैत्यराज्यप्रेमं आत्मीयां स्वी प्राकृतिदेहाकारं च स्मरत्वापादेहविस्मरणेन अकांडे अनवशर
णपदेहस्य विरामः अवसानं किमर्थं क्रियते २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

११२

हरिर्देवपुरंगत्वाशंखनादप्रबोधितं प्रल्हादमवदद्राज्यमाकल्पं पाल्यतामिति सीरोदांतगतिश्चेतदीपांतर्गतादात्मकादा
 त्मीपात्पुरात परिवायेणसहेतिशेषः सानुः प्रस्थस्तेनसहितः अचलोमंदरइव १ धातुसंकल्पं देवसंभितं पातालकुहराप्रवे
 शिअंभोयस्मिंस्तथाविधेन सीरोदस्पतलरंध्रेणधिवश्विद्रेणशक्रलोकमिवरस्यमित्यर्थः २ अथअत्रप्रल्हादनगरंअ
 स्सरंप्रल्हादंशैलस्यभोगर्हायांलीनंअज्वजं वसाणमिव ३ अवधूरिताः धूलिवदवधूताः कौशिकाः उल्काः ४५

वशिष्ठ उवाच ॥ इतिसंचितसर्वात्मासीरोदादात्मकात्पुरात चचालपरिवायेणसहस्रानुरिवाचलः १ सीरो
 दतलरंध्रेणतेनैवसंभे तांभसा प्रल्हादनगरंप्रापशक्रलोकमिवापरं २ हेममंदरकोशस्थददर्शोऽस्सरंहरिः
 अथशैलगर्हालीनंसमाधिस्थमिवाज्वजं ३ तत्रतेतेजसादैसावैस्मवेनावधूरिताः दूरंययुर्दिनैशांशुचि
 त्रस्ताइवकौशिकाः ४ दि त्रसहासुरैर्मद्यैः परिवारयतोहरिः प्रविवेशासुरग्रहंतारावानिवस्वशशी ५ वै
 नतेपासनस्थोसौ लक्ष्मीविधुतचामरः स्वायुधादिप रवारोदेवर्षिमुनिवंदितः ६ महात्मसंप्रबुध्यत्सेत्येवंवि
 द्गुरुदाहस्य पांचजन्यप्रदध्मोचध्वनयन्ककुभांगणं ७ गृहतातेनशब्देनवैस्मवप्राणजन्मना तुल्यकालपरि
 त्तद्धंकल्पाभारोविरहणा ८ आसुरीजन्मताभ्रमौ पपातांगतसंभ्रमा ९ मत्तनीलीभ्रमादेनराजहंसावली
 यस्या ६ जहर्षजनितानंदवैस्मवीगतसंभ्रमा जनताजलध्वानफुल्लैवकुटजावली १० वभ्रवसंप्रबुज्जाला
 दानवेशः शनैः शनैः मेघायशरउत्फुल्लः कंदवश्चकानने ११ वत्सरधृक्कृतोत्थानाप्राणशक्तिरथासुर शनैरा

६ ककुभांदिशां ७ प्राणैव लंतज्जन्मना तुल्यकालपरिध्वानिप्रलयाभ्राणाप्रणायानिभ्रत इहसारंहशब्देनतत्प्रभवोद्ध
 निलस्यते ८ आगतसंभ्रमाप्रोद्भूतभयभ्रमो ९ १० दानवेशः प्रल्हादः ११ संप्रबोधकभ्रप्रपंचयतिब्रह्मरंध्रेत्यादिनाआ
 क्रमयामासंपूरयामास १२

क्रमयामासंपूरयामास १२

वा० टी०
उप०
११३

स्फुटतः दीर्घमलास्यादीद्रुमैरोरिवटंकाराः ध्वनयोमेपांसौराः चादशादित्यसंबंधिनः कराः किरणानभु मंतिजनुष
ज्यते ३४ भूताचकीर्णास्वंडजादिचतुर्विधप्राणिजातासु अहंविषुर्विहराभि मा अवधीरयत्पजनथाचेदानी
तवमरणं नशो भत इत्यर्थः ३५ कस्यतर्हि मरणमुचितं माह पीवरेत्यादिनायस्य मनः अज्ञानयोगेन दुःखानिविनिर्मुक्तं
ततितस्य मरणं राजते अत्यंत पीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुंचतीत्यतिसिद्धमरणहेतूपपत्तेरित्यर्थः ३७ ३८ ३९ हतभा

करासौ
रा १

स्फुटद्वीद्रुमंकाराभ्रमतिने कल्याभ्राणिनगर्जतितनुं त्यजस्य किंमुधा ३४ अहंभूताचकीर्णासुसा
लोकासु स्वगध्वजः विहराज्ञानयोगेन यस्य पर्याकुलं मनः दुःखानिविनिर्मुक्तं ततिमरणं तस्य राज
ते कृशोतिदुःखीमूढोहंमेताम्रान्माश्रमावनाः मतिं तस्यावलुपंति मरणं तस्य राजते ३८ आशापा
शानिवद्भ्रंत रितश्चेतश्च नीयते यो विलोलमनो वृत्त्यामरणं तस्य राजते ३९ यस्य तद्भाप्रभं जंति हृद
यंहतभावनाः परोहमिह गद्भ्यो मरणं तस्य राजते ४० चित्तवृत्तिलतापस्य तालोतालेन मनोवने फ
लितासुखदुःखाभ्यां मरणं तस्य राजते ४१ रोमराजीलताजालं यस्य संधेहदुःखं अनयोधोहरत्युच्चै
मरणं तस्य राजते ४२ यस्य स्वदेहविपिनमाधिव्याधिदवाग्नयः दहंति लोलांगलं मरणं तस्य रा

२२३

वना अपहृतविवेकां कुरात् तस्यां स्पृहयं प्रभंजंति आमृदयथा महाफलं शार्ङ्गं घं कुरप्ररोहं गद्भ्योस्तदभिला
षिपश्चादिभ्यो मूढाप्रभंजंति तद्वत् ४० तालवृक्षपदुतालेराणां घुङ्गापवतिमनोलक्षणेवने ४१ रोमराज्येवलताजा
लं शाखास्वात्मरहोयस्मिंस्तथाविधंदेहलक्षणं दुःखं विषवृक्षं कामाधन्यलक्षणं आघश्चंडमारुतप्रवाहो हरति ४२ ४३

६६ : ४५ ४६ ४७ : ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

योज्यं ते इह जगत्तराः प्रवृत्ताः जीमताः
 प्रलयमवाप्सिंस्तथा विधं सतं ब्रह्मविष्णु रुद्राख्यं
 वज्रपात्राजं प्रवृत्तवान् स्थितं इह अद्वैतं किं न

ननु नहवैस शरीरस्य प्रियाप्रिययो रूपहतिरस्तीति श्रुतेः सर्वजनानां तथानुभवान्ज्ञानार्थहेतुदेहस्मरणमिति चेत्तत्रा
 हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियभावा वैस्तवाचेनास्तीति नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः २३ कियत्कालं तर्हि
 देहधारणं तत्राह स्यात्तव्यमिति नियतिं त्वं द्युनिधिं २४ तेषाणीयाव्यवहारे प्रेरणीया २५ कल्पांत तर्हि मया कथं
 स्थयंतदाह तनत्वामिति स्वप्नहिम्नीत्वात्मभूते निरतिशयमहत्वे स्वे महाकाशे २६ तर्हि किं कल्पांतः सान्निहितः
 नेत्याह नोदिता इत्यादिना २७ लोलान्यमराणां शिरः कलान्यं कश्चिद्रयस्य तथा विधः २८ उष्करावर्तव्येषु सर्वत्र

हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः भावाभावैस्तवार्थं किमु न्निश्च्योतिष्य संप्रति २३ स्यात्तव्यमिह देहेन
 कल्पयावदनेन ते वयं हि नियतिं विद्मो यथा भूतामनिंदितां २४ जीवन्मुक्तेन भवताराज्य एवेह तिष्ठता ॥
 तेषाणीमागतोद्देगमा कल्पांतमियंतनुः तन्वां कल्पांतशीर्णायां स्वेमहिम्नि त्व दानघ वस्तव्यं स्फुटिते
 कुंभे कुंभाकाशेन स्वेपथा २६ कल्पांतस्थापनीमुद्गादयलोकं परावरा इयंतवतनुजिता जीवन्मुक्तविला
 सिनी २७ नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं सुधा
 २८ वायुर्वहति नो नम्रत स्त्रियो लोकी मस्मधूसरः लोलाभकरवालां कस्तनुं त्यजसि किं सुधा २९ अशेष
 कश्चिदमंजयैः उष्करावर्तविधुतः न स्फुरंति जगत्कोशे तनुं त्यजसि किं सुधा ३० धरासाररणाच्छेलाः प्र
 जज्वलनो ज्वलाः ककुभोनपि शीयंते तनुं त्यजसि किं सुधा ३१ न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यात्रयी जन्ममिदं स्थि
 तं जगज्जाठरजीभूतं तनुं त्यजसि किं सुधा ३२ न च हाद्विह लज्जोणीमात्रे कानुमितांतरा दिशो जर्जरताया
 मेघेषु विधुतस्तडितः स्वरंति इदानीमिति सर्वं त्रानुषंगः ३० धरायां भूमेर्दृष्टमानायाः प्रासमंतात्सरणं सारः प्र

ननु नहवैस शरीरस्य प्रियाप्रिययो रूपहतिरस्तीति श्रुतेः सर्वजनानां तथानुभवान्ज्ञानार्थहेतुदेहस्मरणमिति चेत्तत्रा
 हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियभावा वैस्तवाचेनास्तीति नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः २३ कियत्कालं तर्हि
 देहधारणं तत्राह स्यात्तव्यमिति नियतिं त्वं द्युनिधिं २४ तेषाणीयाव्यवहारे प्रेरणीया २५ कल्पांत तर्हि मया कथं
 स्थयंतदाह तनत्वामिति स्वप्नहिम्नीत्वात्मभूते निरतिशयमहत्वे स्वे महाकाशे २६ तर्हि किं कल्पांतः सान्निहितः
 नेत्याह नोदिता इत्यादिना २७ लोलान्यमराणां शिरः कलान्यं कश्चिद्रयस्य तथा विधः २८ उष्करावर्तव्येषु सर्वत्र
 हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः भावाभावैस्तवार्थं किमु न्निश्च्योतिष्य संप्रति २३ स्यात्तव्यमिह देहेन
 कल्पयावदनेन ते वयं हि नियतिं विद्मो यथा भूतामनिंदितां २४ जीवन्मुक्तेन भवताराज्य एवेह तिष्ठता ॥
 तेषाणीमागतोद्देगमा कल्पांतमियंतनुः तन्वां कल्पांतशीर्णायां स्वेमहिम्नि त्व दानघ वस्तव्यं स्फुटिते
 कुंभे कुंभाकाशेन स्वेपथा २६ कल्पांतस्थापनीमुद्गादयलोकं परावरा इयंतवतनुजिता जीवन्मुक्तविला
 सिनी २७ नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं सुधा
 २८ वायुर्वहति नो नम्रत स्त्रियो लोकी मस्मधूसरः लोलाभकरवालां कस्तनुं त्यजसि किं सुधा २९ अशेष
 कश्चिदमंजयैः उष्करावर्तविधुतः न स्फुरंति जगत्कोशे तनुं त्यजसि किं सुधा ३० धरासाररणाच्छेलाः प्र
 जज्वलनो ज्वलाः ककुभोनपि शीयंते तनुं त्यजसि किं सुधा ३१ न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यात्रयी जन्ममिदं स्थि
 तं जगज्जाठरजीभूतं तनुं त्यजसि किं सुधा ३२ न च हाद्विह लज्जोणीमात्रे कानुमितांतरा दिशो जर्जरताया
 मेघेषु विधुतस्तडितः स्वरंति इदानीमिति सर्वं त्रानुषंगः ३० धरायां भूमेर्दृष्टमानायाः प्रासमंतात्सरणं सारः प्र

भा० टी०
उप०
११४

हेयस्य दुःखहेतोः संप्राप्तौ नोद्देगमेति उपादेयस्य स्वस्वमाधनस्य संप्राप्तौ नातस्तुष्यति ५२ शुद्धास्तत्त्वविद एव पक्षाः सहा
माः यस्य स्वयं च शुद्धस्य सरः पक्षे शुद्धां शुभ्रां हंसवकादयः पक्षाय स्पृशतः शुद्धस्य निर्मलस्य पवित्रस्य गुणः प्राप्तिस्त
ग्रामाधुर्यादयः श्रेयसो रम्भादयः ५३ श्रुतीर्णीत्यर्थं ५४ यस्य उदयेषु संपत्सु उद्गमनेषु च जीवलक्षणभ्रमरवन्ति जन

नांतस्तुष्यति नोद्देगमेति यो विहरन्नपि हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितंतस्य शोभते शुक्लपक्षस्य शुद्धस्य
हंसौघः सरसो यथा यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितंतस्य शोभते ५३ यस्मिन् श्रुतिपक्षे प्राप्ते दद्वेष्ट
तिमुपागते आनंद्यातिभक्ता निजीवितंतस्य शोभते ५४ यस्मादयेषु हृदये न जनावुजा निजीवालिभ
तिसकलानि विलासवन्ति तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेंदो रा पूर्णते वदनु जे श्वरनेतरस्य ५५ **प्रोक्तो**
पापेषूप० शो नारायणवचनोपपासः सर्गः ३६

लक्षणा मंजुजानि कुमुदानि विलासवन्ति आनंदिता निभवंति अक्षयेंदोः क्षयरोगनिमुक्तिचंद्रस्य प्राप्ति
वतस्यैव तत्त्वविदः जीवितं राजते नेतरस्याज्ञस्येत्यर्थः ५५ **वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एको न**
त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अतः कोटरांतः ४४ मरणस्वरूपपर्यालोचने पितृत्वज्ञस्य तंत्रसंभवतीत्याह योयमिति स्मृतं प्रसिद्धं तच्च तत्त्वविदानसत्ता-आ-
त्मना संपादयितुं शक्यं नाप्यसत्तातेन देहेन संपादयितुं सदात्मनो निष्क्रियतया त्यागकियायोगात् असंगस्य देहसंगाप्रसिद्धे
असत्तास्य पदित्यागस्य दूरनिरस्तत्वाच्च तनुदेहस्यासत्त्वे किं कारणतदाह कारणमिति वेद्यस्य प्रमाणैरवश्यं वेदनार्हस्य स्वात्म-
नो वेदनं ज्ञानमेव देहाद्यसत्त्वे कारणं देहादिसद्भावप्रत्ययस्याज्ञाननिवृत्तनादित्यर्थः ४५ कस्य तर्हि जीवितं शोभते तर्ह्यस्येता-
दिना तथाच न न देहात्प्राणोऽक्रमणं मरणं किं त्वात्मा तत्त्वान्मतेरुक्त्रमणमेव तच्च ज्ञस्य तु मतिः सदैव स्वात्मतत्वाडुक्ता मतीत्यसौ

कामकोपात्मकायस्य सूर्जस्य जगरात्मनो अतः शुक्लदुग्धस्यैव मरणं तस्य राजते ४५ योयं देहपदित्यागस्तल्लोके
मरणं स्मृतं न स तानासतातेन कारणं वेद्यवेदनां ४५ यस्य नोत्क्रामति स्वात्मतत्वावलोकनात् स्वात्मावदर्शि-
तो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ४६ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य
राजते ४७ योनः शीतलयावुज्ज्वारागदेष विमुक्तया साक्षिबल्यप्रपन्वीदं हि जीवितं तस्य राजते ४८ येन समं ज्ञाय-
योपादेयमद्वयता चित्तस्यांतेर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ४९ अवस्तुशब्दो वस्तुन्यशक्तं कलनामले येन ली-
नं कृतो चेतो जीवितं तस्य शोभते ५० सत्यां दक्षिणमक्षमलीलययं जगत्क्रिया जीयते वासनं येन जीवितं तस्य राजते

मतिः २

कुर्यात्

विषयेषु २ नित्यमृतस्वरूप इति भावः ४६ किंचैकदेहाभिमानेन त्यागो मरणं स्याद्यस्य नुसना क्तियस्य बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रियैर्न लिप्यते
सर्वेषु भावेषु देहपुं च समः साधारणात्मा तस्य मरणसंभवा जीवितमेव राजते इत्यर्थः एवमग्रेषु ४७ ४८ सम्प्रगसारत-
यापरिज्ञाय चिंतस्यात्ते अवसानभूतस्याक्षिणी ४९ अवस्तुमुक्ति रजतादितत्सदृशवस्तुनि वस्तुवद्भासमाने वा सार्थकलना-
त्मकलने प्रसक्तं चेत् ब्रह्मणो वली नं घृतकादित्यमीव विलीनं कृतमित्यर्थः ५० जगत्क्रिया जगतां व्यवहारः ५१

वा०टी०
उप०
११५

यद्यज्ञोपि देहे स्थित्वा देही तर्हि तस्मिन्पि देहे स्पर्शविदेना स्थितस्तद्ध किं न स्यात्तत्राह सर्वदेहेति प्रकाशकत्वेन स्थितिः सर्वदा स
र्ववस्तुष्वपि तत्त्वे तिसर्वमेव त्वमसि नाशवद्दहमात्रमित्यर्थः एवं च तव कः पदाद्ये देहः स्यात्तयं हं अत्र

सर्वदा सर्वमेवासि चित्प्रकाशः परैकधीः को देहः काण्यदेहस्तेयं गृह्णा
सि जहासि च ८ समुदेतु वसंतो वातु वा प्रलयानिलः भावाभावविहीनस्य
किमभ्यागतमात्मनः ८

225

ध्यागृह्णाणाः अदेहोपिकः स्यात्तयं अनहं बुद्ध्या जहासि तयं जैरित्यर्थः ७ ननु यदुपचयात् स्वस्य हर्षेऽपि च यः
यन्नाशनिमित्तदर्शनाच्च विषादः स देहः इतरस्त्वदेह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न तत्त्वविदेहर्षविषादहेत्वसं
भवादित्याह समुदेत्यादिना भाव्यते प्रीत्या स्मर्यते इति भावः प्रियं न भाव्यते इत्यभावो प्रियं तदुभयविहीनस्य

११५

सदेहोपिविदेहोत्रकूटस्थोपिक्रियापरः पथान्यवहरेद्वा नीलकमोहरिणोच्यते जीवन्मुक्तस्यापि प्रल्हादस्य सन्निधि
मात्रेणाराज्यपरिपालना निर्वहोपायमुपादेदित्तुर्भगवानुदेवः सत्यपि देहेतत्संबन्धाभावात्प्रागुक्ते जीवितमरणे गोरोर
वनमुख्ये इति वक्तुं जीवनमरणयोर्लीकप्रसिद्धे स्वरूपमाह स्थेय्यमिति देहांतरार्थं पुनर्देहांतरग्रहणार्थं देहस्य संसाग उ
क्रम्य गमनप्राणानामरणं स्मृतं मृडः प्राणत्यागे इति धात्वर्थप्रसिद्धे १ द्वाभ्यां देहस्थेय्यप्राणोत्क्रमणपक्षाभ्यां अशरीरेषु
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ते नैव समलीयन्ते इति श्रुतेरिति भावः २ कथं तर्हि जीवितं तव शोभते मरणं न शोभते इति त्वयो

श्रीभगवानुवाच ॥ स्थेय्यं देहस्य दृश्यस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः देहांतं सार्थं देहस्य संसागो मरणं स्मृतं द्वाभ्यां
चैवासि पक्षाभ्यां गाभ्यां मुक्तो महामते किं ते मरणमस्तीह किं वा जीवितमस्ति ते २ विदर्शनार्थमेतन्मुमयोक्तमरि
मर्दनं तत्त्वं जीविसर्वज्ञमिदमेतन्न कदाचन ३ देहसंस्थोऽस्य देहत्वाद्देहोऽसि विदेह इह क्व व्योमसंस्थोऽप्यस
कत्वाद् व्योमेव हि मारुतः ४ स्पर्शसंबोधकारित्वाद्देहत्वात्सि सुव्रत उत्सेधार्थो धकत्वेन कमुत्सेधस्य कार
णं ५ प्रबुद्धो जातवस्तुत्वाद्देहाद्युशमनामिह इदं त्वेकं परिदिष्टि न रूपमन्तेषु स्थितं ६

तत्राह निदर्शनार्थमिति नानाज्ञानगुणदोषप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः अदेहत्वे विदेहदकविगतदेहदधि रिति हेतुः असक्तत्वाद्वा
सः गविरहात् ४ देहसंस्थत्वं कथं जायते तत्राह स्पृशेति देहेशीतोष्मादिस्पर्शवैदने निमित्तत्वादन्यत्र तद्दर्शनादेहसत्त्वा
स्ति भवानि शेषः त्वच्चिस्पर्शसंबोधने कथमसंगात्मा कारणमिति दद्यात्तन्माह उत्सेधेति यथा तत्संसेधे अरोधकत्वात्तथा
स्तु उत्सेधकारणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ५ अदेहत्वं तर्हि कथं तत्राह प्रबुद्ध इति त्वेकं परिदिष्टि न देह रूपमज्ञोष्यप्रबोधवत्सुहः

स्थितं असंगममपि स्थितमित्यर्थः ६

वा० टी०
उप०
११६

पतव्यवरंती प्रावत २३

११६

रेहिकामुष्मिकेशानिष्साधनरानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहकसंबंधोपशमप्रागादिविज्ञेयशान्तिरुदेतिसेवरागादि
मूलोद्धेदेनस्थितिमभ्यागतामोक्षानामोच्यतइत्युक्तोपपादनोपसंहारः १६ एवंस्थितानामपियावत्प्राप्त्यक्षयं व्यव
हारसिद्धौदृष्टंतेमाहसुषुप्तेति यथासुषुप्ताप्रपिप्राणोदरा नरसादिस्यंदंजीवनादद्यात्मसन्निधिमात्रेणाचरंती
त्युच्यतेतद्वज्जीवन्मुक्ताप्रपिचरंतिव्यवहरंतीत्यर्थः २० तद्वत्त्वमपिराज्यपालनमाचरेत्याशयेनाह परावबोधेति अ

ग्राह्यग्राहकसंबंधेक्षीणोशान्तिरुदेत्यलं ॥ स्थितिमभ्यागताशान्तिमोक्षानाम्ना मिधायते तत्रस्थिताः
सदाशान्तास्वादशापुरुषोत्तमाः सुषुप्ताश्चयवस्पंदसाधर्म्येणचरंतिहि २० परावबोधविश्रान्तवासनो
जगतिस्थितिं अद्रिसुप्तइवेहेमांलंप्रणमिस्थयाधिया २१ नरमंतेहिरूपेषुस्वात्मन्येवगताशयाः नोदि
जंतेन्यदुःखेषुस्वात्मन्येवरसायनाः २२ नित्यप्रबुद्धगृह्णंतिकायारिमान्यसंगिनः मुकुराड्वविंवानि
यथाप्राप्तान्यवांछया २३ जाग्रतिस्वात्मनित्वस्थाः सुप्तांसंसारसंस्थितौ बालवत्प्रविवेपेतेसुषुप्तसद

द्रिसप्ताः सुषुप्तजाग्रत्संबिस्थः २१ रूपेषुअनात्मनात्मस्थितिशेषः आत्मानेषु आत्मस्पर्शिषुदुःखेषुस्वात्मन्येवर
कंरसायनमिवमधुरंसुखंयेषांतथाचोक्तंवार्तिके दुःखीयदिभवेत्साक्षीकः साक्षीदुःखितोभवेत्तदुःखिनः साक्षि
तानास्ति साक्षिणोदुःखिताकुतइति २२ सुखदुःखाभावेतत्प्राप्तिपरिहारार्थंनिकायारिणिकथं गृह्णंतितत्राह नित्येति
अवांछयाअनास्थया २३ तर्हि तर्कित्वात्मन्यथास्थान्प्राप्त्याह जाग्रतीति तथाध्यानिप्रासर्वभूतानांतस्यांजागर्ति

संयमीतिभगवतापितेषामात्मास्यादृष्टिं प्रविवे

तिष्ठति तत्त्वज्ञ इति शेषः ६ १० ११ देहस्य संबंधिनी अहं इति तादात्म्याध्यासलक्षणो देही तितद्गुर्भसंसर्गाध्यासलक्षणो च चित्त
विभ्रमेऽतीरो सति मुधा निहेतुका निष्पलाचित्यजा भिनत्पजामीति कलना किमुदिता स्यात् नैवोदेतीत्यर्थः १२ त्यक्ते दंत्यर्था
मीति शेषः १३ सर्वकर्तारोपि किंचन क्वचिदपि न करिष्यतीति पूर्वाह्ननस्योच्यः तस्य कदाप्यकरणे नित्यमेव ते अकर्तृत्वप
दंतास्तिष्ठंतीत्यर्थः १४ तत्फलमाह अकर्तृत्वादिति अनुसंवापादिना अनिष्पादितं ब्रीह्यादि १५ शान्तिर्निर्विद्वेत्तेपताप्रौढि

प्रलुब्धत्वं पिशैलेषु कल्याणिषु दहत्स्वपि बहत्संज्ञातवाते पुस्वात्मन्येव हि तिष्ठति ६ सर्वभूतानि तिष्ठंति सर्वमे
व प्रयांतु वा न शंनुवाप्यवर्द्धता गाल्मन्येवाभितिष्ठति १० तीयते न क्षयं प्राप्ते बद्धे मानेन बद्धे नास्य दते स्पदमाने देहे स्मि
न्यस्मेश्वरः ११ देहस्याहमहं देहीति तीरोचित विभ्रमे तज्जाभिनत्पजामीति किमुधा कलदोदिता १२ इदं कृत्वा करामी
दमिदं शुष्के दमित्यलं इति तत्त्वविदां तातसं कल्याः संक्षयंगताः १३ प्रबुद्धाः सर्वकर्तारः करिष्यंति हि किंचन न तस्या
करणे नित्यमकर्तृत्वं पदंगताः १४ अकर्तृत्वाद्भोक्तृत्वं मर्त्यादेव समागतं संगृहीतं किलानुत्पेकेनेह भुवनत्र
ये १५ शान्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वे शान्तिरेव हरिष्यते प्रौढिमभ्याप्ते सैव मुक्तिरित्युच्यते बुधैः १६ प्रबुद्धास्मिन्मया शुद्धास
र्वमाक्रम्य संस्थिताः किं त्यक्तं पश्यिस्ते तु किं गृह्णंत्यजंनुवा १७ ग्राह्यग्राहकसंबंधप्रभितावयवविक्रमैः हीनः प्र

कर्तृत्वमूलोद्धेदनप्रसूततां १६ अक्रम्य कर्मपपादयति प्रबुद्धा इत्यादिना आक्रम्य परमार्थस्वरूपा विभवेन परित्यज्य अप्राप्तं किंप
दिगृह्णंतु १७ ग्राह्यग्राहकलक्षणैश्च दशाप्रभितक्रियाकारकसंबंधघटितावांतवाक्यार्थलक्षणवयवविक्रमैर्महावाक्यप्रमेया
चयैवेदंगप्रधानक्रियाकलापक्षणे विकारैर्हृदिः कूटस्थालातदुदितसांगप्र धानक्रियानिष्पादनसाध्यपारलौकिकं स्वर्गा
दिफलं वा किं गृह्णंतु किं जहाति सार्थः १८

स्तो ३

वा०टी० ३५० ११७
अस्यां अंजयं दिष्टो ६ तत्र शोकमोहादिनिवृत्तवशाद्देहसमाधिनाशितः येन भवेद्देहत्यागप्रसक्तिः स्यादित्यस्य शोकेनेति ७
दृष्टव्यतेष्वपि राज्ञादिनाशादिशोकहेतुस्तं कथमपलयासितत्राह एकस्मिन्निति सत्यमत्र दृष्टः न त्वदेतात्मनिस इति तनू
नुकोमेसमाधिरित्यर्थः ८ तर्हि समाधौ को हेतुरिति चेद्विचारजाविश्रान्तिरेव त्पाह यथेष्टयेति एवमेव देहत्यागाद्यभिसंधि
विनैव न च वैराग्यचिंतयेति वैराग्यापह्नवानमुक्तस्तस्य विचारपूर्वकसमाधावनुकूलेत्यादिति चेन्न तत्राह विरक्त इति १०

अहमासमनंताय मस्यां दधौ महेश्वर सर्वसंकल्पमुक्तायां व्योमव्योम्नो वनिर्मले ६ न शोकेन मोहेन न च वैराग्य
चिंतया न देह त्यागकार्येण न संसारभयेन च ७ एकस्मिन् विद्यमाने हि कुतः शोकः कुतः क्षतिः कुतो देहः
कसंसारः कस्थितिकेभयाभये ८ यथेष्टयेति वामलया केवलं त्वयमुत्पया शयमेवाहमच संविते पावने पदे ९ हा वि
रक्तोस्मि संसारं त्यजामीतीयमीश्वर अप्रबुद्धदशां चिंतारुष शोकविकारदा १० देहाभावेन दुःखानि देहे दुःखानि
मेमतिः इति चिंता विषयाली मूर्खमेवावलं पति ११ इदं सुखमिदं दुःखमिदं नास्तीदमस्तु मे १३

वैराग्यस्य समाधिहेतुत्वे रागवद्देहस्यापि दुःखहेतुत्वानुभवात् तस्याग स्यापि समाधिनिमित्तस्यात् सोप्यतत्त्वविद एव बांछिते
न भवेत्पाह देहाभाव इति ११ अत एव मुरवलि च या दुःखनिवृत्तिलि शयपि वान समाधिरित्याह इदमिति मूढमेवलं पतीत्य
उकृष्यति १२ तद्वत्सु वेदवासनाक्षये ह्यसमाधिरित्याह अहमस्य इति दूरोदस्ता आत्मबुद्धिस्तत्त्वज्ञानं यैस्तेषां प्रज्ञानमेव
जयति जयति न तिन तत्त्वविदामित्यर्थः असुमतां प्राणीनां १३

इति दोलायितं चेत्तो मूढमेव न पंडितः १२ अहमन्योरा वा यमित्यज्ञानं तदवासना दूरोदस्तात्मबुद्धीनां जयात्मसुमितामिह १३

विहितार्थसंक्षिप्तोपसंहरतित्वमिति हेमहात्मनूत्वं अंतः अजितस्य विष्णोः पदवी परमात्मपदं संप्रागतः प्राप्तवान्सन्
एकं कमलजवासरं कल्पपर्यंतं तद्देहवपाताले गुणगणैः कलितराजलक्ष्मीभुक्ता अच्युतं विदेहकैवल्यं च्युतरहितं
परमात्मपदं परमपदं ब्रजेत्यर्थः २५ **वाशिष्ठातापये उपचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥** गृहीतशासनादेवान् पूजां संप्राप्य
सानुसागः देतुं साज्येभिषिच्यै न वरैरर्द्धं दधद्भुविः प्रलये जगत्क्षयानां रत्नानां स्वांतः प्रवेशनात्समुद्वेन संपुटकेन स्थि
काले त्रैलोक्यलक्षणाद्भुतप्रदर्शनं श्रीलेन पद्मनाभेन विस्मये हेन इति प्रागुक्तप्रकारेणोक्ते सति १ प्रल्हादनानां असौ प्रा

त्वमजितपदवीमुपागतो ततः कमलजवासरमेकमेव भुक्ता गुणगणकलितमिहेवलक्ष्मीव्रजपरमात्ममच्युतं
महात्मनू २५ **मोक्षोपायेष्टपः सो प्रल्हादबोधनं सर्गः ॥ ४० ॥ वाशिष्ठः** जगद्रूपसमुद्वेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शि
ना इत्युक्ते पद्मनाभेन जोत्मा श्रीतलयागिरा १ प्रल्हादनामा देहासौ विकारिनयनं वृजः मुदो वाचवचोधी
शो गृहीतमनकमः २ **प्रल्हादः** हिताहितविचारेण राजकार्यं शतेन च इत्यहं श्रमितीदं वक्ष्यामि विष्णोः मतां
गतः ३ भगवंस्त्वत्प्रसादेन स्थितिं सम्प्राप्य गता समाधावसमाधौ च रूपेणाहं स भः सदा ४ चिरमेतमहा
देवदयोः सगलयाधिया पुनर्वहिरयं ददस्या देवदिक्ष्या प्रदर्शयते ५ ॥

गुक्तो देहः गृहीतमनकमः सन्मुदा उवाच देहग्रहणं आत्मनि व्यवहर्तता वारणां च २ असुराणां किं हितं देवानां किं महितमि
ति विचारेण श्रमितीदं वक्ष्यामि विष्णोः मतां ३ स्थितिं तत्त्ववाधेन त्वत्सुखावस्थितिः रूपेणापा
रमार्थिकस्य रूपेण सदा समाधौ समाधौः सदैव विदेहमुत्तपोऽत्र ४ उवाच नो कोऽपि देवपुत्रके दशपते अंतः धिया अखंडे
मानससाक्षात्काररूपा ददस्योऽसि बहिर्दिक्ष्या चक्षुषा दिक्ष्या भाग्यवशेन दर्शयते ५ " " " " " "

वा० दी०
उप०
११८

यथा त्वदाज्ञं राज्ञं नियति प्राप्ता महांती करोमि तया त्वमपि मद्भक्तं पूजं सर्वेश्वर त्वत्तव नियति प्राप्या गृहाणे त्याहमि
ति प्रकृतिः शास्त्रलोकप्रसिद्धानियतिः २० सत्रे लोकमुदरांतः स्थितत्रे लोकसहितं अग्रगं पुरः स्थितं २२ वाद्योपरो
मकूपादिषु अभ्यंतरेषु वस्तिजठरहृदयादिषु भ्रांतानि परिवर्तमानानि भुवनानि यस्य तं २३ २४ २५ सिंहविष्टरसिंहास
न १

त्वमयं पुंडरीकाक्षः पूज्यस्त्वावज्जगज्जये तन्मतः प्रकृतिमायां पूजायादाय महसि २० इत्युक्त्वा दानवाध्याशः
पुरः सीरोदशाधिनः शैलेन्द्र इव पूरोद्दिमर्घपात्रमुपाददे २१ सायुधं सान्निधं दं ससुरं सखगाधिपं पूज
यामास गोविंदं सत्रे लोकप्रमथाग्रगं २२ सबाह्याभ्यंतरेभ्रांतभवनं भुवनेश्वरं पूजयित्वा पतिव्रतमुवाच
कमलापतिः २३ **भगवान् वाच॥** उत्तमदानवाध्याशसिंहासमुपाश्रम पावदाश्वभिषेकं ते स्वयमेव न ४
ददाम्यहं २४ पांचजन्यरवं शुक्लाय इमे समुपागताः सिद्धाः साध्या सुरौघास्ते कुर्वंतु तव मंगलं २५ इत्युक्त्वा
पुंडरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरे योजयामास योग्यं तं मेरुशृंग इवांबुदं २६ अप्रै नं हरिराहूतैः सीरोदधैर्महा
धिभिः गंगादिभिः सरित्सुरैः सर्वतीर्थजलैश्च यथा २७ सर्वविश्वार्थिसंघैश्च सर्वसिद्धिगणैः सह सह उ
नविद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः २८ अभिषिञ्च मे यात्मा देत्यराज्यमहासुरं मरुद्गणैस्तयमानं पूर्व
सर्गे हरियथा २९ सुरासुरैः स्तयमानं स्तयमानः सुरासुरैः अभिषिक्तमुवाच दंप्रल्हादं मधुसूदनः ३०
भगवान् वाच॥ यावन्मरुधरायावद्यवच्चंद्राकर्मंडले अखंडितगुणस्ताधीतावद्राजो भवानघ ३१ इत्या
निष्फलं त्यक्त्वा समदर्शनमाधियावीतरागभयक्रोधोराज्यं समनुपालय ३२ " " " "

ने २६ २७ पुनः शब्दस्वारस्यात् पूर्वस्वयमेकरवाभ्याषिञ्चद्विद्याधरादिभिः सह पुनरुत्साहातिशयादभ्य सिञ्चदिति ग

अन्यपर्वतश्च
धरापृथ्वीधराः
२८ हरिमिंद्रं २९ धरापृथ्वीधराः
तिवा ३१ ३२

तर्हि संसारत्वागमोत्तग्रहणाय वासनाधिरस्त्विति चेत्तत्रापाह इदमिति प्रसिद्धो दुर्धियसंबन्धी भ्रमः अज्ञमिव ज्ञानो
 अज्ञानं न प्रतीत्यन्वयः १४ तत्कुतस्तत्राह सर्वस्मिन्निष्ठादिना १५ भ्रान्तिविज्ञानेषु क्तेरजतदिव भासते न परमार्थते इति
 विज्ञानाभासं सन् आत्मनो सतो मायापाशेनोन्मदात्मा ध्यासलक्षणान्मिथुनीकरणदुत्थितं १६ अतएव भ्रममत्तत्वं
 विश्रान्तिरेव समाधिः संपन्न इत्याह केवलमिति १७ पूर्वसमाधिकाले अधुना मुत्पन्नकाले इत्येतदज्ञप्रार्थेति नयो दा

इदं व्याज्यमिदं ग्राह्यमिति मिथ्याभ्रमो भ्रमः नोन्मत्ततां न प्रत्यक्षमज्ञमिव दधिपः १४ सर्वास्मिन्नात्मनि
 तत्तत्त्ववितामरसेक्षणं हेयोपादेयपक्षस्य द्वितीयाकलनाकुतः १५ विज्ञानाभासप्रखिलजगत्सदसदु
 त्थितं किं हेयं किमुपादेयमिह पत्युपतेनया १६ केवलं स्वस्वभावेन द्रष्टव्यं विचारयन् तृणां विश्रान्तवानं
 तः परमात्मात्मनात्मनि १७ भावभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः एकमासप्रहं पूर्वमधुनेत्यवस्थि
 तः १८ समयात्मीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतांगतः करोम्यहं महादेव तुभ्यं यत्पदिरोचते १९ ॥ ॥ ॥

उपतपाव्यवस्थितोऽस्मि इत्यर्थः १८ सम्प्राप्ततां स्वस्वभावेन गत आत्मा अहं मया आत्मीये स्वकर्तव्यतां प्राप्तं सवं त्वदाज्ञं
 कार्यं करोमि किं त्वरागेण करिष्ये नोत्साहतुम्भमिति त्वदिदं नुवर्तितयेत्यर्थः १९ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
११६

एवमप्युक्तं नानासिद्धयुक्तं
स्मृतां विधिं १२

११३

समाधिमुक्त्युत्थाने हेतुश्चात्रोपवर्णिते सनराभकिं नुस्त्वा देवद्वितीयसंसारइवाविसृतः चचालजगाम १ विहंगेश
स्पगसुडस्पपम्भुतेषांगरुहेषुडत्करवद्राशीभूतेः पुष्पांजलिब्रजेः २ ३ ४ ऐंदवोद्भवः अमृतमिवशीतला ५६ ॥
इत्कृतपदेनपापं तन्मूलमज्ञानं च ७ मयोक्तं नपापमेवेत्याह अज्ञानमिति ८ सत्यजन्मकृतमित्यापातुविचारफलमेत
न ज्ञानफलपर्यंतं ननु विचारेण प्रारब्धफलातिरिक्तसर्वपापक्षयः प्रसिद्ध एवेति ९ समाधियुक्तस्य विहमुक्तेन सह
प्रल्हाददिविनर्मुक्तैः पश्चात्पुष्पांजलिब्रजेः पूर्वभार्योविहंगेयाश्चात्पागकूलोत्करैः २ क्रमात्तीरोद
मासाद्यविसृज्यसुरवाहिनीं भोगिभोगासनेतस्थो भवेताज्ज्वइवषस्यदः ३ भोगिभोगासनेविमोः शक्रः
स्वर्गसिद्धाभरेः पातालेदानवाधाश्रितितत्पुर्णतज्जया ४ रक्षातेकथितारामनिः शेषमलनाशिनी प्रा
ल्हादेवो धसंप्राप्तिरैंदवइवशीतलाः ५ तांतुयमानवालोक्तवहुदुः कृतिनोपि हि धियाविचारयिष्यंति
ते प्राप्स्यंत्यचिरात्पदं ६ सामान्येन विचारेण क्षयमायातिदुः कृतं योगवाक्यविचारणकोनयांति परंपदं ॥
७ अज्ञानमुच्यते पापं तद्विचारेण न श्रपति पापमूलं हि दंतस्माद्विचारं न परित्यजेत् ८ इमां प्रल्हादसं
सिद्धिप्रविचारयतान्तरां सत्यजन्मकृतं पापं क्षयमायात्पसंशयं ॥ ९ श्रीराम उवाच ॥ परंपदेपरेणांतं
यांतजन्मस्वेनैर्भनः कथं प्रबुद्धं भगवान् प्रल्हादस्य महात्मनः १० श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ द्विविधामुक्तता
लोके संभवत्यनघाकृतं सदेहैकाविदेहान्माविभागो धृतयोश्च ११ असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु
मुक्तेन सह विश्रान्तिसुरवादि सामे पुनर्मुत्थाने हेतुं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति य इति मनसो विलये पांचजन्यस्वनश्रवणम
पिडुलभिमितिकथं तेन प्रबोध इति भावः १० प्रारब्धशेषोद्धाधितश्चुद्वासनासहितभगवदिहैव तत्स्रोहेतुरिति विशेष
वक्तुं सदेहमुक्तिविभज्यदर्शयति द्विविधेत्यादिना विभागविभाजकलक्षणभेदः अथ वक्ष्यमाणप्रकारः एकमेवा

११६

स्यां अदितो रात्रिः कामादिषु केशापरभूतोरजस्तस्मै
 त्वाराभस्तस्मै च चिरदुर्गुत्तराय ४० वासिष्ठनामपर्य
 उप-गौरकचलादिशः सर्गः ४१ विस्वोत्तराजमनमा
 र्वापनफत्सुतम

यथाप्राप्तासुषुप्तप्रजाशास्त्रादिनिग्रहादिदृष्टिषु तत्तत्पुरुषानुसूते देशकालक्रियाकारैः प्रकृतं प्रसंजिनं बधदंडादि
 कार्यमातिष्ठ-अनुतिष्ठमानसं रागादिवैषम्यं त्यक्त्वा आस्व ३४ अतिदेहतया देहातिरिक्तात्मभावेन भावाभावे लाभा
 लाभे ३५ व्यवहारे परमार्थे चित्तमेव निपुणे सौति नोपदेष्टुं तवास्तीत्याह दष्टेति ३६ अनेन तव पूर्वमनोरथोपि सेत्स्यतीत्या
 हवीतेति दुःखदुर्गं चिरसुरेषु इदानीं न स्यात्स्यति देवस्य चरमयूरा असुरान् न दलधिष्यतीत्यर्थः ३७ उन्नतावर्षा मि
 वध्दिता सरिन् नदीतीरतरंगिणी बहून्नरंगा ३८ जगत्त्वात्स्थमपि सेत्स्यतीत्याह अर्धेति निर्भेदः निर्गतिमं चाचलो यो भो

देशकालक्रियाकारैर्यथाप्राप्तासुषुप्तप्रकृतं कार्यमातिष्ठत्यक्त्वा मानसमास्वभो ३४ अतिदेहतयेदं ताभ्रम
 तापरिवर्जितं भावाभावे समं कार्यं कुर्वन्निह न बाधसे ३५ दष्टसंसारपथपीसुलिता तुलतत्पदः सर्वसर्वज्ज्ञा
 नासि किमन्यदुपदिश्यते ३६ वीतरागभयकोधेत्वयिराज निराजति नेदानीं दुःखदुर्गं चिनासुरान्दल
 धिष्यति ३७ वाष्पश्रीनासुरीकर्णमंजरी लफावधिष्यति वनुराजिमिवोन्नता सरितीरतरंगिणी ३८ अ
 चप्रभ तसंप्राप्तदानवामरसंगरं निर्भेदो भो विधिवद्जगत्त्वस्थी भिवस्थितं ३९ देवास्सुरकुटुंबिन्यो भर्त
 ष्वंतं परेषु च स्वेवेवयां तु विश्वासमपरस्परमाहता ४० भव बहुल निशानि तांत निद्रातिमिरमया स्पस
 ददित्ता शायश्रीः दनुस्तव विता विलासरम्पां चिरमजिताभुपभं च्वराज्य लक्ष्मीः ४१ मोक्षोपायेषूप
 गो-प्रलादभिषेकः सर्गः ४१ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षः स नराभरकिन्नरः द्वितीय

निधिसहस्र ३९ अपरस्परमाहतां परस्परभर्तु मिरवंदीकृता ४० हे दनुस्तवं बहुल निशाकृष्णपक्षरात्रिस्तत्र यनितांत
 निद्रातिमिरप्रायं अज्ञानांधकारमया स्पसदा उदिता आशायश्रीः स्वप्रकाशवत्सात्मस्सुतीर्ये स्पतथा विधः स न वनिता

अस्सुरस्त्रीणां संभोगं यथां तादीनां च विलसः २

वा०टी० लीनेग्रोत्रेशंखशङ्खस्पापग्रहाजावन्मात्रेण कथं बोधइत्याशं कांपरिहन्नाहैरिति आत्मकारणात्मासत्पसं
 उप० कल्पइति यावत् १२ १६ अकारणेनैव शुद्धात्मना भूतानां कारणेनाव्याकृतं न च कारात्कामकर्मदिना च नि
 १२०

हरितात्मा हि भूतानां तत्पयत्प्रतिभासते तत्तथैव भवत्याशु सर्वसामैव कारणं १२
 प्रबोधमेतु प्रल्हादेयै देवतिविचिंतितं निमेषाद्यासु देवेनै देवेन तदुपस्थितं १६
 आत्मन्यकारणेनैव भूतानां कारणेन च तत्सम्बन्धं वै पुरा तन्तदासु देवमयात्मना २०
 आत्मावलोकनेनाशुमाधवः परिदृश्यते माधवाराधनेनाशुस्वयमात्मावलो
 क्यते २१ एतां दृष्टिं मवधमराधवात्मावलोकने विहराशु विचारात्मापदं प्राप्स्य
 सिः प्राश्वतम् २२

मितेन आत्मन्येव जगत्सम्बन्धं वासुदेवमयात्मनावपुः शरीरमात्रं गृहीतं हि शब्दस्तथाश्रुतिस्मृतिपुराणप्र
 सिद्धिघोतनार्थः २० अतएव दृष्टं दर्शितं आत्मदर्शिनं सैद्ध्यात्मदर्शने चतुर्दृशिनः सुलभमित्याहुः आत्मेति २१

देहपदेनतद्वारणहेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यतेतस्यभागेनक्षयेसतीत्यर्थः १३ अस्यानिवर्जितानिवीजान्युपमा
मेवामितिपुनर्देश्यतानवावात्मेहेतुगर्भविशेषणंजीवन्मुक्तेषुनसमाधिव्युत्थानेनपुनर्देहैदृशतायाहेतु
रस्तीत्याह्रुदीति शुद्धाअसंगमालिम्बनिष्कायावनीशुद्धब्रह्मात्मभावनापरमोदरात्तस्मात्कार्यस्यरहि

अष्टवीजोयमाभूयोजन्मांकुरविवर्जिता हृदिजीवद्विमुक्तानांशुद्धाभवतिवासना
१४ पावनीपरमोदराशुद्धसत्वानुपातिनी आत्मज्ञानुभयानित्यंसषुप्तस्येवतिष्ठति
१५ अपिवर्षसहस्रांतेतथेवांतरवस्यया सतिदेहप्रवृध्यंतेजीवन्मुक्तारधूदह
१६ प्रल्हादोतःस्थयाशुद्धसत्ववासनयात्वया बोधमापमहाबाहोशंखशब्दप्र
बुद्ध्या १७

ताअंतःकरणस्यब्रह्माशिलयेपिवासनास्थितौदद्यांतमाहसुषुप्तस्येवेति १५ देहपदेनात्रापितद्वारण
हेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यतेसैवप्रल्हादबोधेपिहेतुरित्याह प्रल्हादेति १७ " " " "

वा० टी०
३५०
१२१

तत्तर्हि प्रल्हादः माधवस्य वरं विनापि स्वपौरुषेणैककथं न प्रबुद्धवान् अतः स्वपुरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति प्रागुक्त-
नियमभंग इत्यर्थः ३ स्वपौरुषसाध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माधववशेऽपि द्वारविशेष एव न श्वतत्र इति नोक्त नियमभं-
ग इत्याशयनसंक्षेपः चोत्तरमाह भगवादि ४ अथवा विष्णोः प्रल्हादात्मभेदाभावात् तत्र प्रयत्नप्राप्तिवत् प्रल्हाद-
प्रयत्नादेवेति वात्र परिहारः सुलभ इत्याशयेनाह आत्मेत्यादिना यथातिलान्तर्गतं ततोनिःसारित्वं तैलं न भिन्नं
तद्वत् न त्वेवं सति विकारिता स्यादिति दृष्टान्तं तत्र माह शैल्यलपटदितियथा कुसुमानां सारं आमोदस्तद्वज्जीवं

पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि प्रल्हादस्तत्कथं बुद्धेन मधववरं विना ३ श्रीविशिष्ट उवाच यद्यद्वा-
श्वशंप्राप्तं प्रल्हादेन महात्मना ततदास्मादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः ४ आत्मानारायणौ बभूवुः
स्तिलैतैलवत् तथैव शैल्यलपटवत् कुसुमानामोदवत् तथा ५ मोहिबिष्यः स एवात्मा यो ह्यात्मा सौ जनादेनः वि-
स्वात्मशब्दोपवीधौ यथा विटपपादौ प्रल्हादनामा प्रथममात्मैव स्वयमात्मना स्वयैव परया शक्त्या विष्णु-
भक्तो नियोजितः ७ प्रल्हादो ह्यात्मनैव देववरमर्जितवान् स्वयं विचारणं कृत्वा स्वयं विदितवात्मनः ८
कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येनैव बोध्यते ९ चिरमाराधितोऽपि
षपरमः प्रीतिमानपि नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः १०

परमार्थसारो विष्णुरिति वा अभेदो ज्ञेय इत्याह कुसुमेति ५ अथवा कार्पकारणोपाधित्यागे परिशिष्टं चिन्मात्रस्यात्यं-
ताभेद एवेति लक्षणपरयोर्विस्वात्मकशब्दयोः पर्यायतैवेत्याह य इति विटपत्तपादकरशोधनं कथानकथानकर्तृत्वो-
पाधिभेदोऽपि अखंडवृत्तस्वरूपयथाविटपपादशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ६७ आत्मना स्वात्मभूतेनैव विष्णुना त्व-
मनः स्वयमेव विचारणं कृत्वा स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ८ शक्त्या स्वप्रयत्नकृत विचारलेन भक्तिलक्षणा प्रयत्न-

प्रत्ययनदशितम
प्रत्ययनदशितम
प्रत्ययनदशितम

दुःखान्ते-प्रासारः धारासंपातस्तद्धतीजाश्रमोऽर्थशिगेच २३ पक्षीग्रहणं सर्वपिशाचाद्युपलक्षणं भंजवतो भंजसिद्धान्
संसारजालरचनानलक्षणं अनंतस्य विद्योत्थिर्यमायातस्यैवात्मन इच्छयेव धनतां इंद्रादिघनानर्थभावं समुपगतासाच
निर्व्याजभक्तिप्रणिधानाधारादितस्य तस्मात्तन इच्छयेव विवेकविचारादिजन्मकालेतनुतां हासंडपयाति यथापाव
कस्य ज्वालावातवलपादेव धनतामुपयाति अंतैव तद्वशादेव तनुतामुपयाति तद्वत् अतः ईश्वरप्रसादजनितविचा

दुःखासारवतीरामसंसारप्रवृत्तिताता जाश्रमं ददाति परमं विचारार्कमपश्यतां २३ प्रमादादात्मनो वि
द्योत्थिर्यमायातस्यैवात्मन इच्छयेव धनतां स मुपा
गतांतरात्म इच्छयेव तनुतामुपयाति काले संसारजालरचने यमनंतमायाज्वाले हवातवलयादिवपा
तकस्य २५ **मोक्षोपायोऽप० १०० प्रल्हादव्यवस्थानामसर्गः ४२ श्रीराम उवाच ॥** भगवन् सर्वध
र्मज्ञशुद्धैस्तद्धनं शुभिः निर्वृतास्मशशाकस्य केरेण धयो यथा १ कर्णं भिवांछामानानि पवित्रा
णि मूनि च सुरवयंति गृहीतानि पुष्पाणि वक्त्राक्षितः २ " " " " "

रादिनैवावश्यं ज्ञानलाभ इत्याख्यानं ता नंतामर्थमिति भावः तस्याच भगवतो वादरायणस्य सूत्रं पराभिधानानुति
शोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययं विवृति भनः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति भगवद्धनं चेति भावः २५ **इति श्रीवाशिष्ठास्य**
१०० उप० १०० द्विचत्वारिंशत्सर्गः ४२ इषमसादलमेपि नैवेदीयतो भद्रः पौरुषेणोद्रियाक्रांसासाध्यं ज्ञानमितीयते
निर्वृताः प्रल्हादिताः स्मः १ कर्णं भिवांछामानानि पुष्पपक्षेण रुदेवतादिप्रसादरूपतया
पापहात्रित्वात्पवित्राणि पुष्पास्तुतलादीनां १ "

वा० टी०
उप०
१२२

आराधय उक्तं वृद्ध्या अवणादिना साधय सिद्धं च निरंतरानुसंधानेनार्चय अलोमतत्वतः साक्षात्कृत्य संतिष्ठतैरेव
वसंभगवतिष्ठस्व तद्वाचि व्यावसेत्यर्थः १६ यदि स्वप्रयत्नविचारादेव ज्ञानोदय उत्ति किं मर्त्यं शास्त्रे विख्यादि
भक्तिविधानं तत्राह शास्त्रेति विषयासक्तिप्राप्तत्वात् अध्यात्मशास्त्रेभ्यः इन्द्रियजयादियत्नेभ्य विचारेभ्यश्च प्रयत्न
त्वापि न हिरीभूतानो मुखोणां कथं चिच्छुभस्थितौ सन्नागे प्रकृत्यमित्यर्थः २० उक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्दृष्टयति अभ्यासे

आराधयात्मनात्मानात्मनात्मानमर्चय आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठत्वात्मनात्मनि १६ शास्त्रप्रयत्नवि
चारेभ्यो मुखोणां प्रपत्तिनां कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रकृत्यर्थं शुभस्थितौ २० अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुखो वि
धिरुदाहृतः तदभावे तु गौणां स्यात् पूजापूजापक्रमः २१ अस्ति चेदिन्द्रियाक्रांतिः किं प्राप्य पूजनैः फलं नास्ति
चेदिन्द्रियाक्रांतिः किं प्राप्य पूजनैः फलं २२ विचारोपशमाभ्यां हि न विनासाद्यते हरिः विचारोपशमाभ्यां
च मुक्तस्याज्वकरेण किं २३ विचारोपशमोपेतं चित्तमराधयात्मनः तस्मिन् सिद्धे भवात् सिद्धेनो चेत्तं वनगदि
भः २४ क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थनात्स्वयं तथैव क्रियते कस्मान्न स्वकस्यैव चेतसः २५ सर्वस्यैव जन
स्यास्य विष्णुरभ्यंतरे स्थितः तं परित्यज्य ये यांति बहिर्विहसुं नराधमः २६

त्यादिना २१ २२ आसाद्यते स्वात्मभावेन तत्त्वतो न लभ्यते हरिं पूजानि दात्वा विचापशमाभ्यामेव मुक्तस्य परमपुरुषार्थं प्रा
प्त्याज्वकरेणा हरिं देहेन किमधिकं प्राप्य मस्तीत्यर्थः अथवा विचारोपशमाभ्यां मुक्तस्य रहितस्य विषयासक्तस्य अज्व
करेण श्वरणापि किं हितं कर्तुं शक्यमित्यर्थः २३ आराधय प्रसादय सिद्धं प्रसन्ने सति भवानपि सिद्धः परमपुरुषार्थं लक्ष

किं वसुधैव कुटुम्बकम्
सर्वस्यैव हि ना २६

१२२

आत्मावबोधपर्यन्तो विचारोऽस्त्विति वरं ददतो हरेः पुरुषयत्नोऽस्यो विचार एव मुख्यो भिन्नतो नवरः अन्यथा ज्ञानमस्तीति
 नवरदानसंगादित्याशयेनाह मुख्य इति यद्विषयप्रयत्नाद्विचारोदयस्तद् शीयति पूर्वमिति पञ्चकग्रहणं दण्डशको
 पलक्षणं १२ स्वस्य शक्तिर्यन्नस्तत्प्रयुक्तया संकृत्या चरणेन १२ १४ दस्यते तत्त्वतः साक्षात्क्रियते नोद्भूतं नात्मतत्त्वदर्श
 यति आत्मदर्शनिमेवोद्भूत इत्याशयः १५ विनैव शिष्यप्रयत्नं सक्रियात्वादिना गुरुस्तमुद्भूतं नियोगशास्त्रादौ प्रसिद्ध

मुख्यः पुरुषयत्नोऽस्यो विचारः स्वात्मदर्शने गोणो वरादिको हेतु मुख्य हेतु परो भवः ११ पूर्वमेव वलात्तस्मादा
 क्रमेण द्विपञ्चकं अभ्यसन् सर्वं यत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् १२ यद्यदासाधते किंचिन्केनचित्कचिदेव
 हि स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् १३ पौरुषं यत्नमाश्रित्य प्रोह्यं घौर्द्विपञ्चकं संसारजल
 धिं तीत्वा पादंगद्वपरंपदं १४ विना पुरुषयत्नेन दर्शयते चेज्जनादिनः भृगपक्षिगणं कस्यात्तदोसौ नोद्भूतस्य
 जः १५ गुरुश्च दुद्भूतस्य जगत्प्राप्तिरूपं दत्तं उद्धृतात् वलीवर्देतत्कस्मान्नोद्भूतस्यो १६ न हरेर्न गुरो
 र्नास्ति किंचिदासाधते महत् प्राक्रांतमनसः स्वसाधदासादितमात्मनः १७ अभ्यासवैराग्ययुतादाक्रांतं
 द्विपञ्चगात् नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् १८ " " " "

प्रितितत्रानैकांतमाशंकाह गुरुश्चेदिति गुरुभक्त्यादियत्न
 एव तत्रापि ज्ञानजनने गुरुं ग्रहं धारी करोतीति भावः १६ अथावधनात् अभ्यतलस्य तु नाशास्ति विनैवेति श्रुतिरिति
 तिभावः प्राक्रांतमनसः ज्ञानदार्ढ्यन्याधितमनसः यत् आत्मनः स्वसाधमहत्परमपुरुषार्थरूपं प्रासादितं १७

यत्परमपुरुषार्थरूपं १८

वा०टी० ३१ वत्सलांद्र्यावंतोपिब्रह्मा धामनोव्याधिरूपत्पवात्रत्रायंते इह वासंवहेरेन्द्रियगम्यमांतरमंतःकरणागमं
उप० चाकारभासुरं विषयरूपं सत्त्वा अजं जन्मादिविक्रियाशून्यं संविन्मात्रस्यैकमखंडाकारं चिंतनं कुर्वत्यर्थः इह उक्तमे
१२३ वक्ष्यते तोयोपसंहरतिसंवेद्येति हेरामत्वं संवेद्यैर्वाह्याभ्यंतरविषये मुक्तं यं निरामयेकसंविन्मयं स्वयमेवास्वदतेनिरति
शयानं दात्मना स्फुरतितथाविधिं सन्मात्रं तदतदाकारवृत्त्या प्रास्वादय एवमात्वादय नूजन्मनाद्याः परंपारं प्रा

तावज्जन्मसहस्राण्यभ्रमंति भविमानवाः यावन्तोपशमं याति मनो मत्तमहाशिवः ३० ब्रह्मविह्वेन्द्ररुद्रा
पिष्टाश्चिरसंपूजिता अपि उपल्पवान् मनोव्याधेर्न जायंते पिवत्सलाः ३१ प्राकारभासुरं सत्त्वा वाद्यमां
तरमप्यजं कुरुजन्मक्षयाभाशुसंविन्मात्रैकचिंतनं इह संवेद्यनिर्मुक्तेनिरामयेकसंविन्मयात्वादमनंतं
पं सन्मात्रमात्वादय सर्वसारां पारंपरं प्राप्स्यसि जन्मनाद्या ४० मोक्षोपायेषूप० ए० प्रल्हादविश्रान्तिः स
र्गः ४३ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ रामापय विसानेयं प्रायासं स्मृतिना सिका आत्मवित्तजपेनैव क्षपमायाति
नान्यथा १ जगन्माया प्रपंचस्यैवैविध्यप्रतिपत्तये इति हासमिमेदत्पेष्टरगुष्ठावहितो न घ २ ॥ ॥

स्पृसीत्यर्थः ४० इति वाशिष्ठतात्प० ए० उप० ए० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ मनोवैराग्यसिद्धयर्थं शिवाइत्यखरू
पता दशपक्षवित्तरेणास्मिन्नाध्याख्यानैः प्रदर्शयते तत्र विष्णुवराहो जले माया निरीक्षणे गृहे गतस्य नीतस्य शम
शाने दाह इत्येते अपर्यवसाना अपरिमितभ्रांतिहेतुरितियावत् अवहितः सावधानचित्तः २ ॥ ॥

चिन्तासाधनं तत्त्वं प्रावाधितं वस्तु सनातनमेव सनातनं वपुः २० स्वयं गौरी गौरी प्रायाशुण कालितं प्रागंतु कइति यावत् २१ रसायनं ममृतं
साध्यं श्रोतृनादिसंसाधयति कृष्णादिनात्पादयति २२ कस्तूरि वाद्यविलुभक्तावधिकारत मारुतहयास्ति तिष्ठाम्नायः आत्मत
त्त्वचमत्कृतौ स्थितिनासादादयत्त्ववसः शंखचक्रगदापाणिपरमेश्वरमर्चयेदित्य न्वयः २६ ३० वैराग्यकारणतपसा ३१ आशु
ग्रहणं प्रासादावश्रंतां भावघोतनार्थं सहकारः पुष्पफलाद्यति सैरभः तद्वा बलक्षणं दशं ३२ शास्त्रे हरिप्रजाकमाखेन निमि

दुदुहासिवाचितत्वं गुणं सनातनं वपुः शंखचक्रगदाहस्तौ गौरी आकार आत्मनः २० यो हि भुव्यं परित्यज्य गौरीं समनु
धावति त्यक्त्वा रसायने सिद्धं साध्यं संसा धयत्यसौ २२ यस्तु भो स्थितिमेवास्या आत्मज्ञानचमत्कृतौ नासादयति संम
त्तमनाः सरधुनंदन २६ अप्राप्यात्मविवेकांतरज्ञचित्तवशीकृतः शंखचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरं ३० तत्पूजने
न कष्टेन तपसा तस्मिन् राघव काले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ३१ नित्याभ्यासविवेकाभ्यां चित्तं प्रसीदति आ
भ्रमेव दशमिति साहं कांशी शनैः शनैः ३२ यंत दप्यात्मनो वात्मा फलमाप्नोति भाषितं हरिप्रजाकमाखेन निमतेनारसूदनः
३३ वरमाप्नोति यो वापि विष्णो रमिते तेजसः तेन सस्यैव तन्माप्नुं फलमाप्नोति भाषितं ३४ सर्वेषां भुक्तमस्थानां सर्वसां चि
रसंपदं स्वमनो निग्रहो भूमि भूमिः त्वस्य प्रिया भिव ३५ अशुर्वोखननोक्तस्य कथतोपि शिलो न्वयं स्वमनो निग्रहाद
तेन यत्फलं भाषितं दातदपि आत्मना त्वेनैव संकल्पितं प्राप्नोतीत्यर्थः ३६ योपि विष्णोः शक्राद्वरं प्राप्नोति तेनापि स्वस्य स्वीयस्यैव
भूमिं प्राप्नोति फलं प्राप्नोति नाकल्पिकमित्यर्थः ३७ उत्तमस्थानां प्रशस्तपुरुषार्थो भिनिवेशानां चिरसंपदं चिरभोग्यमन्वादि संप
दं च स्वमनो निग्रह एव पूमि रूद्रवस्थानमित्यर्थः ३८ इव स्विननोक्तस्य सगरं सुतादेः शिलो न्वयं भ्रंया चलं कथतो देवा सुरादिर
पि विधिरत्वादिलाभादो वरिवननाद्युक्तस्य वा मनसा एकाग्रं विना महाकाया सिद्धेरित्याशयः ३९ ॥ ॥ ॥

वा०टी० दर्शस्पर्शनैरित्युक्तेः स्याद्वराणामपि चाक्षुषादिज्ञानमस्तीति गम्यते १६ ब्राह्मकर्मणा तपः स्वाध्यायातिथि
उप० पूजादिना १६ उदितपंकजे फुल्लपत्रेययामहर्षियोगिवलेन अतीतनागतं द्रष्टुमानसे चिंतयति तद्वत् १८
१२४

वभूवपरितुष्टालादर्शनेन जगत्पतेः दर्शनिस्पर्शनैरिंदोरुत्फुल्लमिव कैरवं १६ अथा
स्पकतिचित्स्मिन्निवसाययुर्वने हरिसंदर्शिनानंदवतो ब्राह्मणकर्मणा १७ एकदारब्धवा
न्मानं सरस्युदितपंकजे चिंतयन्वै सखं वाक्यं महर्षिरिव मानसे १८ अथ त्मानविधावंतर्जलिं
मेषचकारह सकलाघविघातार्थं परिवर्तमिवात्मना १९ अंतर्जलविधौ तस्मिन्निस्सृतध्यानमं
त्रधीः पर्यस्तसंबित्सरः सोपशृणुजलमध्यतः २० अतमात्मानमात्मीये सदने सीच्यतांगतं पा
तितवनवेगेन कंदरांतवरिद्रुमं २१

सकलाघविघातार्थं अथ मर्षणार्थं अंतर्जलं परिवर्तयन्मावर्तमिव सकुशेन करेण चकारे
त्यर्थः १९ अंतर्जलं निमज्जप्रणवादिमंत्रस्मरणलक्षणं अथ मर्षणविधौ पर्यस्तः विपरीतग्रहणोन्मु
खः संबित्सरोयस्य तथा विधः सन् १० कंदरांतर्दरीगर्भे पतितं द्रुममिव २१

मंडलोदेशविशेषः प्रयोजनं इतरेष्वेताः अस्मिन्नाद्याः सारादर्शनीयतमाः यस्मिन् ७ अशोरिदर्शनीयं सुदर्शनपर्यंतं तपो
कार्यं तपः प्रयोजनं इतरेष्वेताः अस्मिन्नाद्याः सारादर्शनीयतमाः यस्मिन् ७ अशोरिदर्शनीयं सुदर्शनपर्यंतं तपो
यंसिरसि प्राकट्य पद्म इव आकंठं अंबुनिर्मितः सन् आवि सत्प्रविशति स्थित इत्यर्थः ८ वासा विवासस्थानं तत्र स्थानां
पंकजानां सूर्यवियोजनसंकोचे तत्संवासस्नेहात्मनावभग्नमुखविपर्यय ९ प्रपाम इति हरेरपि विशेषणं १० नियमदु

अस्मिन्निवसधापीठे कोशलो नाम मंडलः कल्पवृक्षवनं मेराविवरलगाणाकरः ३ तत्र भद्रासाणः कश्चि
दुणीगाविरिति श्रुतः परमः श्रोत्रियो धीमान् धर्मभूतिरिव स्थितः ४ आबल्यात्प्रविस्तेन चेतसा सव्यराजत ॥
निष्कलंकावदा तेन भुवनं नभसा यथा केमप्यभिमतं कार्यं विनिधाय स्वचेतसि बंधुवृंदादिनिष्कृम्य तपस्तपुं व
नं ययौ ६ इत्युत्सुकमलं प्राणसरत्नसविप्रराइ चंद्रप्रसन्नविमलं तारासारमिवांबरं ७ अशोरिदर्शनीयं तस्मिंस्त्वये
यंसिरसि द्विजः आकंठं वनिर्मितः प्राकट्य पद्म इव विशत् पयोमासाष्टकं तस्य प्रसन्नस्य सूर्यो भसि वासपंकज
संकोचमनाकभग्नसुखद्वयेः ८ अथैनंतपसातप्रमाजगाभैकदाहरिः निदाद्या त्रिंघनः प्रपामः प्रावृषीवधरा
तलं १० **श्रीभगवानुवाच ॥** विप्रोतिष्ठ पयोमध्यादुहाणभिमतं वरं अभीक्षितफलोपेतो जातस्ते नियमदुमः ११
वासरा उवाच ॥ असंख्येयजगदुपहृत्य सकुहरालिने जगन्नयैकनलिनीसरसे विस्मयेनमः १२ मायाभिर्मां तद्वि
तां भगवन्पारमार्थिकीं द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीमां ध्येककारिणी १३ **श्रीवशिष्ठ उवाच ॥** इमां द्रष्टुमिच्छामि तां तत्तत्स्य
सिचेत्पज उक्ता यथावदृश्यं त्वंगाधर्वमिव पत्तनं १४ गते विस्मोयमुत्तम्यो जलात्सत्रास्मरणं श्वरः इमां द्रष्टुमिच्छामि
मः तपोवृत्तः अभीक्षितेन फलेन उपेतफलितो जात इत्यर्थः ११ असंख्येयानां जगति विद्यमानानां भूतानां प्राणिनां हृत्पथकुह
रस्थापशपामत्वदलिने भृंगा य १२ परमार्थिकीं परमात्मन्यध्यस्ता १३ मायादर्शनीमात्रेण परमपुरुषार्थफलकस्यास्वाराचनत

वा० १० वांधवेषुकस्याधिकः स्नेहः कस्याल्पइतिततदाशयविश्रमशान्तिर्यत्नतः प्रवहितमनस्कसायानुष्मीतदाक्रंदान्
 उप० २५ अथतमिव अथक्रमेणस्वजनैः निःकालितंगृहाहृदिनिषितमितिपरैरगान्वयः ३२ ३३ ३४ मोक्षोत्रेत्पादिजग
 त्त्वागमितं तनिश्मशानविशेषाणि २ शिवानां अशिवैर्मुनिर्गतेज्ज्वालाजालैः पवतेर्वावनिर्धस्य ३६ वहद्रक्त
 सरित्सकेचित्पलाताः केचिन्मग्नाश्चकंकाडग्रवायसाश्चयत्र रक्तैराद्राणंप्रसरलक्षणेनानायेरावद्वाजग

वांधवाक्रंदसंभ कोलाहलगतागिरः स्नेहभावविचारार्थेऽप्युत्पन्नमिवयत्नतः ३१ अथतत्कालकलो
 लप्रलापाकुलचेष्टिते सौरस्ताडनभूच्छीत्तिनेत्रवारिवहाल्युतैः ३३ क्रमेणस्वजनैः क्षुब्धैस्ताराक्रंदादि
 घर्घरैः निष्कालितमभंगल्पमपुनर्दर्शनायवे नीतं शमसीनं मांसात्रवसापंककलंकितं शुष्काशुष्कर
 सः क्षिन्नकंकालशतसंकुलं ३५ गृध्राभ्रदून्नसूर्यसिचिताज्वलननिस्तमः शिवाशिवमुखज्वालाजा
 लपल्लवितावनि ३६ वहद्रक्तसरित्स्वातमग्नकंकोग्रवायसं रक्ताद्रतं प्रसरजालावद्वाजगत्वगं ३७ तत्र
 तेज्ज्वलनेदीपेक्षुक्तं भस्मसाध्वं वांधवासलिलापूरसमुद्रइववाडवे ३८ चितिश्रटचटास्फोटैः शवमा
 शुद्धाहसा शुष्कधनवहधूनज्वालाजालजटा व ३९ अभ्युलसत्कटकटारवमुक्तगंधव्याप्तंबुबाह
 पटलोत्थिचयंडुताशः दंतीसरंध्रमिववराण्वनंसमंतादुद्धातमेदुररसंदलयंचकार ४० मोक्षोपाये

पू० ग० गाधिविसाशिनंसर्गः ४५

त्वगावहवः पक्षिणोयत्र ३ वाडवे उवागेतोसमुद्राः सलिलापूरं यथाभस्मसाध्वं कुस्तद्वत् शुष्कैरिधनैर्वहिलउद्ध
 नाप्रपिदेद्वाज्वालाजालक्षणाजटावलिर्धस्याः साचितिश्रिताश्रटचटाशब्दैः शवं अशुद्धाह ३९ अभ्युलसद्भिः
 कटकटारावैः मुक्तैर्गंधैश्च व्याप्तं बुदाहपटलानियेनतथाविधोद्धताशोऽग्निः समंतादुद्धाताउद्दिर्गामेदुराउप

श्रीवाशिष्ठना० प्र० उप० ग० चतुश्चक्र
 रिशः सर्गः ४५

चित्तायस्मत्तथाविधं अस्थिवयं दंतीसरंध्रं वराण्वनं

मृतमित्यस्यविवरणं प्राणापानेति निवर्तितपतितं कल्पादिवंडकमिव १२ शरीरभूतं श्कारोमिच्छात्वपरो नोपमार्थः २३ अवग्रहो
प्रतिरोधस्तेनोद्धतं ग्राभमिव २४ करुणायाः कंदोरोद्धतं तत्कारिभिः कुहरेः पत्तिविशेषः २५ सेतुबंधाद्गुलंभिः प्रवहद्विवि
मिहियमाणमुत्तमिव अज्वंयस्यास्तथाविधयानलिन्याकमलिन्या २६ तारेणोच्चतरेण किंदे नरं तोरेफाद्विरेफइव प्रला
पेन अर्थकम्यक्तवाकोदीर्घस्वरालापेचलुधयासक्तया नवैव्यजनैः श्रमशुभिलीक्षितेचिह्निते २७ श्रितं परिवेष्टितं २८ संयो

प्राणापानप्रवाहेणामुक्तमेतमुपागतं संश्रान्तवयवश्रपदंतिवतिइवखंडकं २२ पांडुराननमभाम्भानं वृत्तपणमि
वारसे शरीरभूतमिवाम्भानं किन्ननालमिवांबुजं २३ विपर्यसे क्षणे प्रातर्भनातारवखंडकं सावग्रहसिवग्रामंसर्व
तपांसधूसरं २४ वाष्पलिकत्रमुवेदार्जनैः करुणाकंदकारिभिः आवृतं वंधुभिः खिन्नेः कुरदैवपादपं २५
सेतुबंधगलद्विहियमाणामुत्तमिव ज्वला नलिन्यासमधर्मिण्यभाययापादयोऽश्रितं २६ ताराकंदरणाद्विफप्रला
पालापलुधया मात्रागृहीतं बुबुकेन वयजनलान्दिते अग्रेः पार्श्वगतैः दीनैः अवदशुमुवेदनैः श्रितंगलद
वशपायः शुष्कपणैर्दिवदुमं २७ वियोगभीत्या संयोगपरिहारपरेरेव दूरं विप्रसितैरेण नात्मीयेरिवावृतं २८
परस्परमलग्नाभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शनैः सितैः सविरागमिवान्ननेहसंतं स्वात्मजीवितं ३० मोनध्यानमि
वापन्नंपंकादिवविर्मितं अप्रवोधाय संशुभं विश्रामंतमिवोत्तमैः ३१

गविप्रयोगं ता इति न्यायप्रापितवियोगभीत्या संयोगपरिहारैरेव तत्प्रेक्षा अग्रेहस्तपादादिभिः अनात्मीयेरस्वीयेर
त्वजनैरेव वेत्तुमा ३६ अरुनानैरीषन्मलिनैर्दर्शनैः स्वात्मजीविते एतावत्कालं घृथेति हंसतंसविरागं विरक्तपुरुषमिव
३० मोनध्यानमित्याद्याश्च तस्य उत्प्रेक्षाः ३१

वा० टी० अकारमभागतं पुरुषाकारं विंध्यकां तारमिवेतु त्रयेत्ता १२ किंकरादिपदैस्तन्मंजयेगिस्थं ते काननकोशेषु विषयेषु
 ३५० त दुंसाधारणज्ञानवंतमित्यर्थः बहुतपंडितं १४ अत्यंतविषमाः श्रोतुमप्यशक्याः उदंताश्चरिणाद्येषां १६ भूतग्र
 १२६ भूतग्रहो भूतमंडलाख्यादेशस्तदीयग्रामसंबं नीजन्मभूमिमुपेत्यदरेतालादिपुण्यमिठिकांकुटीकृत्वास्थितं १७ स्व

वनपरीलितापत्रैवसंतं वयसना दृतं विंध्यकां तारमाकारमभागतमिवोद्भूतं ११ विष्णुं तं वनकुंजेषु सुत्यंगि
 दिदरीपुच मिलीनं पन्नपंजेषु गुल्मकेषु कृतालयं १२ किंकरतावतं द्वाहं यथिकान्नविभूषितं केतकोतं
 सशुभगंसहकारस्रगाकुलं १३ लुलितं पुष्पसर्पेषु भ्रंतमब्धितटीपुच तद्विकाननकोशेषु बहुज्ञमृगमार
 णो १४ प्रसूतमयशैलेषु पुरा निजकुलाकुरान् अत्यंतविषमादंतान् स्वदिरः कटका निव १५ कलत्रवंतं सं
 पन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनं शूनैर्जजरतां यातं वृद्धिहीनमिव स्थलं १६ ततो भूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्य तं सं
 स्थितं मठिकांपुण्यैः कृत्वा दरे सुनीद्रवतू १७ जराजठरतां यातं स्वदेहसमपुत्रकं जीर्णाप्रापदंसंश्रुभ्रमातल
 रुसन्निभं १८ प्रौढश्वचगार्हस्थं कुर्वीणं बहुबांधवं क्रूरनामार्थवचनं परांकुट्टिमपागतं १९ अथाप
 षपदशौगाधिर्यावत्तस्य कलत्रिणः जठरश्वपचेभ्यश्च स्वात्मनो भ्रमहादिणः २० ॥ ॥ ॥

देहसमप्रमाणः पुत्रायस्य जीर्णाप्राधारसायस्य तथा विधेन श्वभ्रोत्यज्जतमालतरुणा सन्निभंसदृश १८ क्रूरानि
 नामान्पारख्याः अर्थाः क्रियाः वचनानि च यस्याः परांकुट्टं वरुडिमपागतं स्व अप्रपदि तिरातदंतानां सर्वविशेष
 णानां परेणान्वयः १९ अन्येभ्यः श्वपचेभ्यो जठरः असौगाधिः अथानंतरं भ्रमहादिणः २० ॥ ॥

इहास्यपुल्कसीकुक्षौजन्मकैराकीस्थितिः भूतबंधोकीपुरेराज्यप्राप्तिश्चवर्णतेस्वस्याधिमानिसदुःखः पीवरयाचि
उपचितयाइतआरभ्यसर्वेषांकारणांचविंशतिमश्रुनेकस्यअपश्यदित्यक्रमेणान्वयः १ भूतमंडलाद्योदेशाभेदः
पर्यंतःसीमातत्रत्यग्रामस्यउपांतोसन्निहितभूमौनिवासिनां २ गर्भवासपदेनतत्रत्यदुःखानिलक्ष्यते तद्भरणक्रांत पी
डितमित्यादिस्तस्यैवप्रसृतंअद्वैतं ४ यामुनयमुनप्रवाहपतितंउत्पीडनुत्तंसात्पलमिव ५ ६ सारमेयाःश्वानएवश्रगयाघ

श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथापश्यदयोगाधिः त्वाधिपीवरयाधिया अंतर्जलस्थरवांतरात्मनालविनिर्मले १
भूतमंडजपर्यंतंयामोपांतनिवासिनां श्वपचानांस्त्रियोगभेदस्थितमालानमाकुलं २ गर्भवासमराक्रांतपीडि
तंपल्लवांगकं त्वपचीहृदयेसप्तसविष्टायामिवाकुलः ३ शोनेःपक्वतयाकालेप्रसृतंमेचकच्छविं श्वपचप्रा
वृषेवाद्यंशप्राप्तमावलितंमलेः ४ संपन्नंश्वपचामारशिष्टंस्वपचवल्लभं इतश्चेतश्च गच्छंतमुत्पीडमिवयामु
नं ५ दृष्ट्वाद्दृष्टांयातंसंस्थितंघोउश्राविकं पीवरांतमुदरागंपयोदमिवमेदुरं ६ सारमेघपरीवारंविहरं
तंनानादनं निघ्नंतंमृगलक्ष्मिपौलदास्तितिमागतः ७ तमाल्लतयेवाच अतश्चपचकन्यया सनस्तवक
शालिन्धानपल्लवहस्तया ८ श्यामयाप्रलिनाकारदशनामलमालया वनपल्लवमाभूदिविलासवलितंग
या ९ विलसंतंवेनांतं पुतयासहनवेष्टया श्यामलंश्यामयाभंगंभंगोवकुसुमर्द्धिषु १० ॥ ॥ ॥

एपरिवादायस्यपौलिंदीकैरातिंस्थितिंरुति ७ अथश्वपचकन्यया अतस्तुतोदाहमितियावत् ८ दंतधावनाभावा
अलिनाकारास्वाभाविकशैल्योदमलादशनामालायस्यास्तथा वनपल्लवान्यात्पनुगच्छंतितथाविधैर्भूदिविलासेव
लितांगयावनपल्लवशब्देउपपदेयतेः किंपू ९ नवत्वादेवेष्टयानवन्वित्याभवनयथास्यातथा १० ॥ ॥ ॥

वा० दी०
उप०
१२३

आशादिशोभनोरथाश्च ३३ आवास्यामासुः परिववुः क्षीरोदस्यागतेनमथनक्ततत्तोभेनविभ्रंताः ३४ गुणेषु
सूत्रेषुशोतेय्यचितेर्मात्माभूतेरितियावत् नानावर्णमणिषुप्रतिबिंबनात्तत्रज्याभिः प्रभातोकोणतथाविधाः वेला
स्वतटस्थमलं गिरिमिव ३६ श्यामायुवत्यः वर्षाः वृष्टयः वननदीनीपैरेस्तन्मध्यपतितं गिरिशृंगमिव ३८ नगो गि

६२

पूदिताशोवभौराजा जयतीतिजनस्वनः इदभ्रत्संप्रबुद्धा नां विहगाना भिचारवः ३३ उदभ्रद्वंदिवंदानांघ
नकोलाहलस्ततः वेला बिलुलितां वृणां मं बुधीनामिव ध्वनिः ३४ तंतत्रावास्वांमोया सुमंगलार्थं वरांगनाः
क्षीरोदगतविभ्रंतालहयइवमंदरः ३५ मानिन्यस्तंगुणप्रोतेननिरत्नैरपूरयन् नानाप्रमाप्रभातार्कवेलाइ
वतटाचलं ३६ तुरीयशिशिरस्पर्शस्तासंहारैरभ्रषयन् श्यामाः वननदीपैरेवर्षाः शृंगमिवोत्तमं ३७ विचित्र
वर्णसौगंध्यैः पुष्पैरावलयस्त्रियः वनंमधुम्रिप इवतलोलकरपल्लवाः ३८ नानावर्णरिसामोदोस्तास्त
माशुबिलेपनेः अलिपयन्प्रमाजालैर्नगोभूमिवधातुभिः ३९ रत्नकांचनकांतोसावादेद्वित्तमाततं सं
ध्याभ्रतारंदुनदीव्याप्तमेरुशिवांबरं ४० भ्रषितः सविलासाभिर्बालि वल्लीभिरारुतः रत्नपुष्पांशुकाकी
र्णः कल्पवृक्षइवावभौ ४१ तादृशतमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः सर्वाप्रकृतयः फुल्लमार्गदुममिवाध्व
गाः ४३ तादानमासनेसैहेतत्राभिसिषिचुः क्रमात् तस्मिन्नेवगजेशक्रमेरावडवामरः ४३ त१

दिङ्गुतिभिर्लक्षणायाधातुसंबन्धिभिः प्रभाजालैरभ्रमाकाशंमेघमिववा ३९ रत्नकांचनभूषणैः कांतभ्रषितः अ
सौराजाचितमाददेतासामितिशेषः ४० ४१ ४२ नाः प्रकृतयः सैहेआसनेउपवेशकृमात् ब्राह्मणादिवराक्रिमादभिषि

१२३

अभिचयतस्मिन्मार्गकृत्तुजउपवेशपुत्रसु
लितिशेषः ४३

अथरह्यामास ३२ मरुतो अगोवाः सञ्जिह्व ३२

भांतिमेवानुवर्तमानस्य कलत्रिणः कुटुंबिनः स्वात्मानः स्वस्ययावत्कलत्रे कुटुंबं अभूत भूत्युना आरुत्य अशेषै शेष
तयानीतः अपश्यदिति ह्योयन्वयः यथा आसारमलिलेन वृष्टिजलप्रवाहेन वनपतितश्च फफणगणो नीयते तद्व
दित्यर्थः २० २१ अथासौ जठरदावग्रव्यां प्रलयति रोदिति २२ अंडजो हंसदिः अग्नेन प्रयमाणाः पराधीन इव २४
कीराणां जनपदानां आवासभूते मंडले शून्ये अंबरे विहरन् संचरन् २५ नृत्यंतः रत्नेरंशुके अतप्रागस्यारुक्षाः अं

तत्कलत्रमशेषेण नीतमाकृत्य भूत्युना आसारमलिलेनाशुवनपरागिणो यथा २१ मलयत्येकरावासा
वद्व्यां दुःस्वकषितः वियस्य इव सारंगो विगतास्थोऽशुलोचनः २१ दिनानि कतिचित्तत्र नीत्वा शोकपरीतधीः
जहौ स देशं संशुष्कपद्मं सरइवांड नः २३ विजहार वह्ने देशाननास्थश्चिंतयान्वितः प्रेर्यमाण इवान्नेन
वातरुत इवांबुदः २४ एकदा प्राप कीराणां मंडले श्रीम तौ पुरी खेचरो विहरन् न्येसदिमान भिवोचरे २५
नृत्यद्वलांशुकदन्तमार्गवृत्तलतंगनं अगुल्फा कीरां कुसुमचंदनागुरुसुंदरं २६ सामंतेर्ललितनाभिप्रनागेश्व
विरंतरं स्वर्गप्रागेपि मंराजमार्गमध्यमवाससः २७ मरुतो रत्नकृतागारं तत्र मंलहस्तिनं ददर्श मनशैलेन्द्रमिव
संसारचंचलं २८ मरुते राजनिराजा रं विहरंत मितस्ततः रत्ने रत्नमिव रत्नार्थं चिंतामणिदिक्षया २९ त म
सौम्यपचानागं कौतुकोद्गुर्यादशा चिरमालोकया आसस्यं द्युकाचलापमं आलोकजनादाययतं करेण
सवासाः स्वकटयो जयेन्महस्तटेर्कमिव सादरं ३० तस्मिन्करे गतने दुर्जय दुर्दुभयेभितः कलांबुदाइवाकाशम

विष्णुमहाराजः ३२

असौ प्रवपचः ३० स्वस्य गंडस्थले अयोजयत्

जनां प्रयत्नं स्तथा विधं राजमार्गमध्यममवायेति परेणान्वयः २९ गगिरत्ने मरुतो अग्नेः कृतागारं
रं कृता अमं कृतजालकं शैलेन्द्रपक्षे कृतं देवसदनं अभरशैलेन्द्रमेकं ३० इतस्ततो विहरंतं संचरंतं रत्नजं पुरी ताकुशलं

वा०१० सीवोमत्तुवउ० आर्यवृत्तंदयादाक्षिणशोचादि ५ नविद्यंतेतमस्मारकेन्द्रकतजांस्पंभोदाश्रयस्मिस्तथाविधमंवर
 उप० मिवसर्वतोनीलः ५ किमर्थं त्यक्तभूषणस्तत्राहवहीत प्रभुतावृंहितमुपतं आहयंकृत्रिमंभूषणादिनाभिनं दी
 १२८ ६ प्रांतरान्मुख्यजनाश्रितादंजाणावाहनीचजनसाधारणमजिरमंगरांनिर्ययौयथा असंगद्वनामिष्यत्रंशुमा

विल्लतात्मस्वभावोभूदनिशंस्तवमंगलैः आनंदपूरण्यारुत्याभ्रंक्षीवड्वासवेः कीरेषुश्वपचोराज्यं
 वर्षमन्यषोचकारह आर्यवृत्तमशेषेण तावत्कालवभारहः ५ यदहपैकदायासावतिष्ठत्यक्तभूषणः
 अतमस्ताकेन्द्रकतजांभोदरवांवरं ५ बहुमन्यततोहारकेयूरवलयात्पसो प्रभुतावृंहितंचेतोनाहार्यमभि
 नंदति ६ एकएवाजिरंवाह्यतादृगेषः सनिर्ययौ मुख्यांगणात्रभोगाहादस्तंगद्वत्रिवांशुमान् ७ तत्रापश्य
 २२८ हुनश्यामंपीनंश्वपचपेटकं गायन्मृदुवसंतोत्यकोकिलानामिवव्रजं = धुनानंबल्लकीतंत्रीकरपल्लवली
 लया मृदुरेफरणद्रेमाफलेश्च मिवदुमं ६

मुख्यानङ्गनांगणात्प्रातर्नभोभागंनिर्यातितद्वत् ७ श्वपचानांपेटकंसंघंमृदुमधुरंगायन् ८ वल्कल्यावीणा
 यास्तंत्रीगणंमृदुरेफंमृदुस्वरंदुमंधुनानांकंपयंती रणांतः रेफाः पक्षाः यस्यास्तथाविधामलिश्रेणीभ्रमरपंक्ति
 मिव ६

४४ ४५ ४६ हरिणासिंहेन हतादिदादितात्करिकुंभाङ्गुक्तानां मुक्ताफलानां कलापैः प्रविशितं भूषितं शरीरं यस्य
शान्तः प्राक्तनचिन्ताः विषादाश्च यस्य तथाविधः सन् तत्र नगरे सद्भिः मंत्रिपौरादिभिः सह भोगैरमृतं तमे यथा रविक
रे मृदने च तत्र प्रभुः सरस्याचारिणैरेव तत इत् ४७ परितो विस्तरं प्रसृतं नृपौज्यो राजसक्तियस्य अतएव सर्वदिक्षु सं
स्थिताः प्रान्ता यस्य कतिपय दिवसैः शीहया खेद्येव वसिष्ठराज्यवस्था यस्य सप्रसन्नः गवल इत्यभिनव नानाम्नाप्र

एवं सप्रपचो राज्ञं प्राप कीरपुरांतरे आराणं हरिणे पुष्टमप्राणमिव वायसः ४४ कीरी करत्नलां भोजप्रभ
वचरणं वुजः सवंगिकुं कुमालैः संध्यां वृषा शोभनः ४५ ज्वालकीरनगरे नागरी गणवानसौ सिंहीग
णपुतः सिंहो यथा कुसुमिते वने ४६ हरिहत्करिकुंभो न्युक्तमुक्ताकलापप्रविशितशरीरः शान्तचिन्ताविषा
दः अरमतसहस्रद्विसत्रभोगैः सरस्याः रविकरमदतप्तो वा रिपूरे रिवेदः ४७ परिविस्तरं नृपौजाः सर्व
दिक्षु संस्थिताः कतिपय दिवसैः सहसिद्ध देशव्यवस्थाः प्रकृतिरत्नमहाशेषराजन्यभारः सगता इति ना
म्ना तत्र राजा बभूव ४८ **मोक्षोपायेषूप० योगाधिष्ठितां तेष्वपचराज्यलाभः सर्गः ४५ वशिष्ठ उवाच ॥**
विलासिनीभिर्वलि तोमं प्रमंडलपूजितः वंदितः सर्वसामं तेऽष्टत्रचाभरलालितः १ सिद्धानुशास
नः कांतो ज्ञानराज्यगुणक्रमः वीतशोकभयासया प्रज्ञः प्रात्यमहादशः २ ॥

सिद्धः तत्र कीरदेशे राजा बभूवेत्यर्थः ४८ ॥ **इति वाशिष्ठता० शो० उप० शोपंच चत्वारिंशः सर्गः ४५ इह नं प्रपचाकु**
त्वाप्रपचं ज्वलनं जने प्रविष्टे सोपि निदिग्धः प्रवृद्धागाधिपति विलासिनीभिर्वलि त इत्यादिविशेषणः सः विस्मृतात्
त्वभावो भूदिति तृतीयेनान्वयः १ सिद्धप्रविहृत अनुशासनं भ्रातापनयस्य वीतशोकभयायासाः प्रज्ञाः यस्य २ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
१२६

जालपदेन पुष्पजालस्य दंगुलमंगुल्यते आसुना मूषकेण भुक्तमूलं खंडितमूलं २१ गृहे एव तिष्ठंतमपि नास्माद् न
स्पृष्टवंतः २२ दग्धं स्थूलं शमशानं देशमिव २३ जनता जनसमूहः अस्पृष्टार्थनाथे कतना सर्पति गिरेः पार्श्वे विप्र
शिलाभागं अग्निरिव २४ स आज्ञाशक्त्यतां कुतो न वशी चकार तत्राह मंदोत्साहा इति सभ्यैर्भट्टादिसंघातैः श्व ६

तत्रापश्यदसौ सर्वं विषयवदनं जनं जालं कुंकुमपुष्पाणां भुक्तमूलमिवावबुना २१ मंत्रिणेनागरानार्य
ततस्तेतमहीपतिः नस्माद्दुरपितिष्ठंतं गृह एव संपश्य २२ भृत्याश्चाक सत्कारं दूर एव मथात्स जन इः ख
युक्ताय न स्नेहा अपि वालाशवं यथा २३ अनानंदं सुखं शपामं शरीरश्रीविवर्जितं दग्धं स्थूलमिवै न ते व ह म
न्यतनाकुलाः २४ धर्मायमाने देहस्य परितापदशावती नाहो कता स्पजनता पार्श्वे मग्निगिरैरिव २५ मंदोत्सा
हाः समुद्रूताः सभ्यसंघातवर्जिताः न तदाज्ञाः पदं प्राप्नुमस्मिनी वां व विप्रः २६ कूरकर्मकराकरातस्मातां
भदायिनः तस्मादिशेषेण जनाराक्षसादिव इडुधुः २७ एक एव बभूव सौ जनमध्ये गतो पिसन् अथादिश
णनिर्मुक्तः परदेश इवाध्वगः २८ धुः २

वर्जिताः उपेक्षितास्तदाज्ञाः पदं विषयमाज्ञापने योग्यं पुरुषं न प्रापुः २६ संगतेन अप्रभस्य पापस्य धारे अदायिनः
राक्षसादिवभीता इति शेषः २७ अर्थाधिनानि आदिपदात्स्वजनसहृदादयोग्यं संते २८ ॥ ॥ ॥

हिमेः आपरां कित्तमयंगिरैः शृंगमिव स्थितः प्रपामो धलिधूसर इति यावत् १० कटं जेतिसर्वनाम्नावदन्संजोधयन् ११ रक्तकंठं
मधुरकंठं धनिं मानयति बहुमन्यते किं रागवान् त्वरवित् कात्ता घनुरागवान् गृहस्पवस्त्रासनानां चोपरीणौ दीनैः १२ मधुर्व
संतः स्तोत्रे दीर्घः निर्वृतिं सखं १३ सीमांतः परमावधिः सीमांतकेशवेशो इत्युक्तेः परस्त्वाभावः १४ अवधीरणं तितुषारैः प्रा

रक्तस्मात्समुत्तस्थो जरावान् रक्तलोचनः काचशृंगं हिमाशृंगमिव श्वपचननायकः १० भो कटं जेतिसहसावदन्कीर
महीपतिं इह राजा भवंतं वाक्चिद्रेपक्रियाविदं ११ रक्तकंठं मानयति रागवानवको किलं आपूरयति वाक्चि
गृहस्पवस्त्रासनार्पणैः १२ मधुरसान् विटपं फलपुष्पभरैरेव दर्शनेन तवाघाहं परां निर्वृतिमागतः १३ पयस्सपेदिये
नेव चंद्रोदय इवोषधीः आनंदानामशेषाणां लाभानां महतामपि १४ विश्रामाणां भनंतानां सीमांतो वंधुदर्शने प्रवप
चे प्रवदत्येवं राजा यावत्तया तथा १५ चकार तत्कालजया चेष्ये वावधीरणं श्रुत्वा वातायनगताः कांताः प्रकृतयस्त
या १६ श्वपयमितिज्ञात्वा स्नानतामलमाययुः पप्रानुषारप्रारुष्माग्रामासावग्रहा इव १७ दानवंत इवादीशनागरा
नविरेजिरे नृपो वधीरयामास तांतो श्वपचसंकथां वत्ता गृगतमार्जरी फेत्कारं मृगराडिव १८ सत्वरं प्रवि
वेशांतः पुरमा स्नानमानवं राजहंस इवावर्षसी दत्स रसिजसरः १९ सर्वावयवविश्रान्तां स्नानता म यमाययो ॥
जनुस्तं भान्तरमहारं धीग्निरिव दुमः २० दुः १

तिप्रयतीति या नुषारप्रारुष्माद वेत्यत्रापि संवध्यते प्रापूरणे इत्यस्मादिकपितृतीयैकवचने आतोधातो रित्या लोपः सा
वग्रहाः अनादृषीतिताः द्वेभ्यो दावो गित्तदंत इव १७ अवधीरयामास निर्भसं यामास संकथां संभाषां १८ सीरत्सरसि
जं शुष्यत्संकजं सर्वध्वजवेषु विश्रान्तां जान्विवस्तन्नातिविश्रभातीति जानुस्तं भो मूलभागस्तदंतरालस्थे महारंध्रकोटरे अ
त्रियस्य दुः २० मराल्मत्यादिः २०

वा० टी
उप०
१३०

काश्रयत्र संजतेनागरेरणास्तं त्यक्तं जीवितं आत्मा स्वताना मच असंस्थिति निर्मयादं ३८ मरणाद्यव्यमास्वरमाणा
नागसायत्रतथाविधमभवदित्युषज्यते ३९ ४० ४१ अयंकचेर्निर्यः ४२ ४३ वपुः स्वाशरीरं ज्वलिते अनूले ओ
हुतिमकरोत् ४४ तस्मिन्नावलानाम्नि देहे निर्वेदे वलाहुताशराशौ पतितस्वांगानां हस्तपादादीनां प्रवरदाहदह

730

तस्मिन् स्वयावर्तमाने कवे विधि विपर्यये अशेषजनता शेषकल्पांत सदसंस्थितौ ४० राज्यसज्जन
संपर्कपवित्रीकृतधीरधीः गलवश्चिंतयामास शोकेनाकुलचेतनः ४१ मदये हि कदये पिंदेशे स्मि
स्थितिमगः अकालकल्पातमयस्सर्वनायकनाशनः ४२ किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः
लोकनिधस्पर्द्धर्जतो जीवितान्मरणं वरं ४३ इति निश्चित्य गवले ज्वलने पुनः पतंगवदनं धूमकरोदा
हुतिं वपुः ४४ तस्मिन् वलाहुतलनामिदु ताशराशौ देहे इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसोजगाम सायंत नाय
विधये स्तमिनो जगाम स्नातुं सभाकृत नमस्करणाजगाम शपामाक्षये रविकरेष्वसहाजगाम मोक्षोपा
येष्टु प्रयोगाधिवृतांते राज्यभ्रंशः सर्गः ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नयानि स्फुरणानि संचलनानि तदनुरोधा अधमर्षणं कुर्वन् ग्राधिरंतर्जले स्पष्टिति बोधमवापेत्यर्थः ४५ इति
मोक्षोपायेषु वासिष्ठतात्यर्थप्रकाशे उपशमप्रकरणेषु चत्वारिंशः सर्गः ४६ ॥ ॥

पतप्रवयवाकुलतां प्रयाते स्वांगवदाह इह न स्फुरणवरोधादंतर्जले स्पष्टिति बोधमवापगाधिः ४५
श्रीवाल्मीकिरुवाच १३०

वेणुनामपिमुक्ताकरत्वाभुक्ताजालयुत्वायवायुनां कृजते कीचकायवेणुजातिभेदाय २८ ३० सुकैरिंधनैरेधितातार
कास्त्रिवज्ज्वलि सुदीप्पमानासतीषु अकर्मकलात्कर्तव्यः ३१ नगरपदेनतस्याजनालस्यते ३२ तदेव नगरं वर्णयति
वरुणोत्पद्यतेः अवष्टब्धं राघवलं वेनविध्वं ज्वलतां कुंडनाभुपांतेमदाः व्यामूढा रुदतश्च प्रजायत्र रुदतश्च प्रभू न वि
मुंचत कंदतः प्राकुशदितिभेदः मारुतैः सावंप्रणयनिलैः ३४ चितास्वादीपितानां विप्रेंद्राणां मासेमास जालयुतायापिकीचकाया

भ्रशमालयते तस्मैनालापन्नागराददः मुक्तास्वादीपितानां विप्रेंद्राणां मासेमास जालयुतायापिकीचकाया
ध्वगा इव अथ सर्ववयं दीर्घकालं पचद्दृषिताः प्रायश्चित्तेन मुद्रामः प्रविशानो हताशनं ३० इति निर्णय
यनगरेनागराभ्रिणस्तथा अभितोज्ज्वलायां सुश्रिताः सुकैधनैर्धिताः ३१ ज्वलितास्त्रिजना सुस्मा सुतार
कास्त्रिवस्त्रे तदा वभूव नगरं सर्वमाक्रंद परमानवं ३२ कस्तूरावमुखैः कलत्रैर्विष्वर्षिभिः अवष्टब्धं ज्वल
कुंडोपांतमंदरद्वयं ३३ आर्तकंडप्रविष्टानां मंत्रिणां भृत्यरोपनैः रुदात् कंदद्वयं तस्मै भवमास्तुतैः ३४
चितादीपितविप्रेंद्रास मांसलुगंधया जातनीहारभुसातवात्पपावककराङ्गनैः ३५ वातदीर्घवसागधइरानी
तरवगोजितैः चक्रेर्विमाभवच्छ्रभास्करं जलदेवि ३६ वातोद्धतचिताव हिप्रज्वलद्योममंडलं उडु
नाग्निकणव्राततारासारदिगंतं ३७ प्रभततस्करकंदद्वयं च वन्नकुमारकं संजस्तनागरापास्तजीविताख्य
मसंस्थितिं ३८ अलक्षितगुहं चारलुठिता खिलसंपदं त्यक्तपुत्रकलत्रं तन्मरणव्यग्रनागरं ३९

यस्यास्तयावात्पया प्रवकरेभ्य उल्करेभ्यः उत्थितैरजोभिः जातनीहार उद्धतमिहिकमिव स्थितं ३५ वातेन दीर्घदरप्रसृतै
वसागधेदरा दानीतैः रवगोपसिभिः पिशाचादिभिश्चो जितैस्तेषां चक्रमंडलैः जलदैश्च भ्रास्करं व्योमे वनगरमभ

नगरयोर्मेवं वा विवेशेभ्यं वा रथेयं ३६ ३७ पुनः
कीदृशो नदभवत्तदाह यजति प्रभत रुदतं प्रयाधि
तत्कारे १

वा०टी० उप० १३१ अमतेः अप्रोठ चित्रावप्रपस्य वातनीतस्य पण्यस्य मातापितृस्थानीयं वल्लीवृक्षं असिनेव मृत्युना नष्टो १० द्विजो वि
प्रः मदि रापाः स्वरूपरसमिव ११ स्वदशास्य स्वजन्मभूमेः बांधवाः ज्ञातयः येषां मध्ये अहं जीवंत्य जा मिम रणां दष्ट
वानस्मिते केन मितिसंबंधः १२ विविधं प्रारभ्यत इत्यारंभं पदार्थजातं संरंभं जन्माद्यभिनिवेशं च किं नाम दष्टवा

वालस्य मातापितरो नष्टौ किल ममा मतेः वातनीतस्य पत्रस्य वलिवृक्षमिव गिना १० अविवाहोऽस्मि
ज्ञानाभि नस्वरूपमपि स्त्रियः दुष्टायाः क्षोभकारिणामदि राया इव द्विजः ११ अतींद्रतवीभृताः स्वदे
शास्वस्य बांधवाः केनामममये तेषां मध्ये जीवंत्य जा म्महं १२ तस्मादतस्मिन्मुद्रतमहं किं नाम दष्टवान् विवि
धारंभसंरंभं गंधर्वनगरं यथा १३ तदा त्स्मा मे तदेषा हि वंधुमध्वे मृतस्थिभिः प्रायामोहे मना गस्मिन् न स
त्यमुपलभ्यते १४ निस्पमेव मनस्तासु भ्रांतिदक्षि सुदेहिनां चेतो भ्रमती शाईलीवनराजिधि नो नमदः १५ अ
वधार्येति तंचिते मोहं गाधिनिनायसः दिना निकतिचित् तस्मिन्त्व क एवाग्रमेतदा १६ एकदा गाधि मगम
कश्चित्तत्र प्रियोतिथिः कृष्णाणामिव दुर्वासाः सविस आमसग्रमः १७ परमांतुष्टिमानोऽतः फलपुष्परसा
यनेः सोतिथिर्गाधिनातिनवसंतेनैव पादपः मिथो वंदितसंघोतौ कृतजाण्यावुभावपि क्रमाच्छयनमासा
द्यतस्थतुर्मदुपल्लवे १८

न १३ स्वमस्येव बाधामिष्यात्वं निश्चितोपेक्षते तदा ह्यमिति तत्तस्मादेषा भ्रांतिरास्तां नामेत्यर्थः १४ १५ स्वर ए क ए वा
अमेकतिचिदिनानि निनाय १६ कृशत्वात् स कृशत्वात् सस्मः सोतिथिस्तदाग्रमेविशश्रांतिमकरोत् सायमुवासेति
यावत् १७ तुष्टित्ति १३१

गाधिः स्वप्रभिवस्त्रत्वात्की अन्यपचेधितंगत्वाद्वा मुहुः विस्मितो भूदितिर्यते आधिरूपात्मागुक्तभवभ्रमात् प्रशशाम
 आकुलीभवत्पत्न्येति ताकुलीभावः अधिकरणधनवेलासन्निहितप्रवर्तइव १ २ स्वप्रकृतनगाध्यहंभावलक्षणं वो
 धमापउन्निद्राव्यपेतनिद्राधीर्यस्पसइव जीवतायांमदिरादिमदेषणि ताशयः स्वस्थचितः ३ योजलेत्तामायावतीर्णः
 सोऽपंगधिहंइदंस्त्रानयोपतपरेणदिकृत्यमेकाप्येइदंप्राग्दृष्टं डालए उपादिनकार्यं लोकेजनोयथापशपतितइत ४ प

श्रीवशिष्ठउवाच॥ मुहूर्तद्वितयेनायगाधिभवभ्रमात् प्रशशामाकुलीभावोवेलावर्तइवांबुधेः १ मनोनिर्माणसं
 मोहान्तात्सविररामह कल्पान्तसमयेव्रजाजगद्विरचनादिव २ बोधमापशनेः श्रुतः स्वमेवोन्निद्रधीरिव ॥
 तीयतायांप्रशंतायांपथापरिणताशयः ३ अयंसोहमिदंकार्यमिदंनेतिदृष्टीह निशाव्यपगमेलोकेपथात्तीणे
 तमः पटे ४ स्मृतस्वरूपोपपदंमुदधेसज्जलान्तरात् शिशिरान्तेप्रवृत्तास्पंसंजोमिवमाधव ५ एतदादिककुट्योभव
 तीवंसुमतीमिमो अन्यामिवपुनः पश्यन्विस्मयपरमंयथो ६ कोहंकिमिवपश्यामिकिमकार्षमिहंकिल एवंविचा
 रयंश्चित्रंसंभ्रमंगमभ्रत्तरां ७ प्रांतिसत्तारणमात्रेणसंभ्रमंदययानहं इतिविज्ञायसलिलादुदस्थ्यादुदयार्कवत् ॥
 ८ चिंतयामासचतटेकसामानाकृसाप्रिया यदाहंभूतिमायातोमध्यमात्महलयोः ८

दंपादंडुदधेउद्धृतवान् शिशिरान्तेशीतापगमेप्रवृत्तास्पंसंजातमुकुलमुखंमाधवोवसंतः ५ एषावासौवारिककुट्योभव
 तिचेतिवा एतैः परिदृश्यमानैवार्यादिभिसद्वती भितिवाविग्रहः ६ संभ्रमंगंरवमंतर्दिचारयन् अमृत नत्तस्माच्छ्रुति
 वशात् तारणमात्रेणसंभ्रमंडुदस्थ्यात् लुडिगातिस्थितिसिचोलुकुडयो गिरः कालोवातत्रत्यार्कवत् ८ चिंताप्रकारमेव
 दर्शयतिहेत्वादिना महिलाशब्दस्येवमहलेतिह्रस्वसंगणः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
उप०
१३२

विस्मयेन उद्भूतया गरीयस्या अणुगाधिः रवौ उदयमागते स्वातिथौ आपृच्छागते सति इदं रूपमागं संचितं यामासेति परेण सं
बंधः ३२ यथायसंभ्रमे भ्रातिदशायां दृश्यं त तद्धिजेनातिथिनामस्य भुक्तं भ्रम इति एवं रूपमिदं यालक्षणः प्रांवरस्यासुर
स्पर्चनाक्रमः स्यात् संसाविनापालिदुः ३३ सामाया मिथ्यैव तत्र संवादे द्रष्टुं शक्यः शेषमवशिष्टं तस्यातिथ्यैः प्रापण निमित्तं
तं आत्मस्वपक्षो दत्तं पश्यामिदं द्यामीत्यर्थः ३४ तदेवाह तदिति तस्य तदवस्थस्य आत्मनः श्वपचस्य उदंतं कृतं तं ३५ इति संचिं

कृतप्रातः स्नानविधावापृच्छा स्वातिथौ गते इदं संचितं यामास विस्मयोद्भूतया धिया ३२ यन्मया संभ्रमे दृश्यं सत्यं भूतं हि
जेन तत्र उक्तं भ्रमेति किं नाम स्यात् सामाया शंवरक्रमः ३३ यद्धधुमध्वे मरणं मया तदवस्थमात्मनः सामायेवन संदेहः शो
षं पश्यामि तस्य तं तदात्मश्वपक्षो दंतं द्रष्टुं तावदविन्नधीः भूतमंडलपर्यंतं ग्रामंगच्छामि सत्वरं ३५ इति संचितं य
नृगंतुमंडलांतरमादरात् उत्तस्थो भास्करः पार्श्वं मे रोर्द्वयुमिवोद्भूतः ३६ मनोराज्यमपि प्राज्ञालभंते व्यवशापि
नः गाधिना स्वप्नसंदृग्गत्वा लब्धमखंडितं ३७ सर्वमध्यवसायेन दुप्रापमपिलभ्यते पश्यन्नाधिर्जगन्मायां प्रमेयी
कर्तुमुद्यतः ३८ विनिर्गत्या भवन्मार्गे प्रविष्टो घञ्जवेन सः देशानुल्लंघयामास बहून्वातनुरंगवत् ३९ तत्त्वदृशति
जाचारं भूतमंडलमागतः करभः कंठकार्यकः कारंजमिव काननं ४०

तयन्गाधिर्मेडिलांतरं द्रष्टुं उत्तस्थो उद्यत उद्युक्तः ३९ तत्कथं द्रष्टुं शक्यमिति चेत्सुरूपप्रयत्नस्य लभ्यं नस्तीत्याह मनोराज्य
मिति प्रमेयी कर्तुं चेद्दुः प्रमाणं गोचरो कर्तुं ३८ संगे प्रविष्टः प्रयोजनप्रवाहस्तज्जवेन त्वरमाणो भवत्वा त एव
नुरंगो वाहनं यस्य मेघस्य तद्वत् ३९ इह शः प्राग्दृश्यं प्रकारो निजाचारो यस्मिंस्तद्भूतमंडलं च प्रभ्रममागतः ४०

प्रभक्तानां हविर्नि २५२ २६ सप्रपत्तः अंते प्रपत्तः
वर्ति २७ अङ्गैतरे शवा स दोषशर्मा २८ २९ ३० ३१

स्वस्तपो ध्यानादि व्यापाराणां अचिता अनुरूपकथा प्रावर्तत इति स्वत्वर्थे निपातः शोता शोतिरसप्रधाना स्वकि
यथा अस्तु तत्तत्त्वमि नोति परिच्छिन्नतीति अनुत्वमः सूर्यस्तस्य आशाया उत्तरदिश आयागे वसते न दु चिता पुष्पश्रीरिव

ततः प्रवृत्तेशां ततयोस्तापसयोः कथा स्वव्यापारोचिता पुष्पश्रीरिव नुत्वमासयोः २० तं पप्राच्छाति चिंगा
धिः प्रसंगपतितं वचः किं वृत्तस्त्वकुशांगस्वकिमिति श्रमवानसि २१ **अतिपितृवाच** ॥ भ्रमोते काश्रप
श्रमयो भगि वश्रणकार के कथया मितया भूतं वयं नासत्पवादिनः २२ अस्मिन्वसुधापीठे उत्त
राशानि कुंजके कीरो नामाति विख्यातः प्राप्ताङ्गनपदो महान् २३ तत्राह भवसंसासं पूज्यमान्यः
पुत्रैः जैः ना नात्मस्वादलोलात्मा चित्तवेतालमोहितः २४ एकदैकेन तत्रोक्तं कथा प्रस्तावतः कचि
त इहा भूछपचोराजा वषा यषधौ छिजेति मे २५ ततो ग्रामेषु तत्पृष्ठैः प्रोक्तं सकलजंतुभिः राजा व
भवश्च पचो वषा यषधौ विहेति तैः २६ सोयमंते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं जवात् ततो द्विजशता
नीह प्रविष्टा निहुताशनं २७ इति तेषां सुखाकुत्वा तस्या निर्गत्य मंडलात् प्रयागे करवंशु द्वे प्राय ॥
श्रितमहं द्विज २८ कृत्वा त्वां द्रायणं स्याते तृतीयस्यापारणं इहाह मागतस्तेन श्रातोऽस्म्यति कृशोऽस्मि
व २९ **प्रावशिष्य उ०** इति श्रुत्व तात नगाधिना सतदा द्विजः भूयः पृष्ठेऽप्येतदेव कथयामास नान्यथा
३० अथ विस्मयवासना धिस्ता नीत्वा तत्र सर्वं श्री जगद्देह महादीपरवावुदयमागतं ३१

२० तयोर्वीर्ता प्रसंगयति तं २१ वयं अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनं २२ २३ नानाविधा आत्मनः स्वदंते रोचंत इति नानात्मस्वादाभो

अथ अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनं २२ २३ नानाविधा आत्मनः स्वदंते रोचंत इति नानात्मस्वादाभो

वा०टी०
उप०
१३३

अपचक्रमं प्रपचव तांतं ५२ पप्रपंतिस्फुटं स्मरंती ति यावत् ५३ ५४ ५५ अनल्पं प्रयो विस्मयः संरंभः प्रसोद्योग

अथ त्मिन्कर्मणीति

तत्राष्टं जनं साधो कस्मिन् स्मरति भो भवान् प्राग्वत्तमस्य ग्रामस्य पर्यंतं पचक्रमं ५२ सर्व एव हि धीमं
तस्मिन् रत्नमपि स्फुटं करस्य मिव पश्यंति प्रयोति सृजना कुतं ५३ अत्र पचक्रमे कांते वा सिनं वृद्धमुतमं
स्मरस्येनं किमुत भो दुःखानां मिव देहकं यदि जानासि भो साधो तन्मे कथय तत्त्वतः पांच संशय विच्छेद मह
त्पुण्यफलं स्मृतं ५५ भयो भूय इति ग्रामाष्टागाधि द्विजो जन्मना अनल्पस्मय संरंभा मांते नैव चिकित्स
काः ५६ **ग्रामाजुचुः** ॥ यथा कथयसि ब्रह्म संस्तुतयान तदप्यथा कटं जना मप्यपचक्रा भूदा रणा कृतिः
५७ पुत्रपौत्र सहस्रं वंधुस्वजनपेटकं यस्मात्ति विरतिराम भूत्य वंदतरो रिव ५८ यस्य वृद्धस्य तत्सर्वं कि
लत्रं मत्पुरा हि नत् अद्रेः पुष्पफलोपेतं दावो वनमिवानलः ५९ यस्ततोद्देशमुत्सृज्य यो कीदृशं पुनरं व
षाण्यपशवनुद्गंत तत्र राजा बभूव सः ६० यस्तत्रार्थं परिज्ञाय जनैर्दूर निराकृतः यथाराशिरनर्थस्य यथा
ग्रामे विषदुमः ६१ ततो जनेर्गि प्रविशत्यात्मना यो हुताशनं आयता मपि संसर्गादागतः प्रविवेश ह ६२
किंतमेव प्रयत्नेन पचक्रं पृच्छसि प्रभो किंतं वंधुरसौ कस्मिन् दभवस्त्वं सुतो यवा ६३

किया विशेषणं आर्त्तेन रोगात्तेन ५६ ५७ ५८ दवे भवो दावः ५९ ६० ६१ ६२ सते वंधं किमभवत् अथवा त्वंसतः
मूचय मे वत हंधुरभवः ६३ ॥

संविद्वुद्धौ स्थितेनैव सन्निवेशेन संस्थानविवेशे ॥ स्थितिकंचिद्रामकमपश्यत् ४१ ४२ चिते चिं ततः
जन्मादिविस्तोरो यत्र तथा विधः संप्रागृष्टो योगहादिसंनिवेशस्तत्प्रचुरं ॥ आत्मनः श्वपचत्वं च लिंगैः ॥ उनद्विष्टवानित्य
र्थः ४३ तद्वृत्तं चास्पदं कर्तुं तस्य मनः कामपिवेशोऽप्यपदवी अनयन् प्रापयाभास ४४ तदेव वर्णयति प्रावृडित्यादि ना किं
चिदादृष्टं प्रत्यभिज्ञानं तत्पकं शपनकटाखंडिमादित्यस्मिन् ४५ कुञ्जमन्त्रमित्यवशेषगहाकारमिति यावत् यवादित्वा

सतत्र संस्थितेनैव सन्निवेशेन वै पुनः अपश्यद्रामकं चीकंडं धर्वद्विष्टपत्तनं ४१ इदं शतस्य पर्यंतं तमेव श्वपचाल
यं अधस्ताद्भुवनस्येव पातालेन रक्तव्रजं ४२ चित्तचित्तनविस्तारसंनिवेशे मयं पुरं गंधर्वचदसावात्म्यवच
त्वं दृष्टवान् ४३ तेनैव संनिवेशेन प्रागृष्टं श्वपचास्पदं तस्य कामपिवेशोऽप्यपदवीमन्त्रयन् मनः ४४ प्रावृडासारल
चित्तगीतिजातयर्वाकुलं पर्यस्तस्मादनादौ किंचिदादृष्टतत्पकं ४५ दादिद्यंतं दृष्टमिव दौर्भाग्यमिव कुञ्जमन्त्रं ॥
अष्टांगमिव दौरात्म्यं दौस्थित्यमिव खंडितं ४६ गाधिर्दंतावदलितेर्गवाश्च महिषास्थिभिः धवलैर्व्याघ्रपंथितं सा
क्षकं नुमिव स्थितेः ४७ मुक्तं पीतं पुरातनयेषु त्वर्परकेषु वै नेरस्यंदाभ्रसलिलैः पानपूणेति बावृतं ४८ तानि रे
वां तत्र त्रीणि संशुष्काभिलतावृतेः तस्याभिरिव दीर्घाभिः परितः परिवेष्टितं चिरमालोकयामास स दालग
हंजवात् प्राणकं शुष्कशवतां यातं देहमिवात्मयान् ५० आतिविस्मय वातस्य ग्रामकं संशुपाययो उल्लस्य

श्लो १

स्नेहं नगराजं देशमिवाध्वगः ५१
द्वयं भ्रष्टांगं सवलितं वयं चोपदिदौ रात्ममिव दौस्थिते केशं ५६ गाधिश्चिरमालोकयामासेति तृतीयेन संबंधः ४७
अस्य सन्मभ्रसलिलानि देवागतं विजलानियेषुतेः ४८ लतावृते लतावृ संभादिपरिवेष्टनेः परितः परिवेष्टितं आ
त्रतं त्रीणि रिते पाठे लतानामावृते रावरणेः रातादिभिरसंविभिः प्रतापनेः परिवेष्टितं नमित्यर्थः ४९ शुष्कशवतां यातं स्वदेह

पञ्चमस्कन्धः ५० तत्स्थगहमुल्लस्य

वा० टी०
उप०
१३५

पञ्चैवंशां कुरैः करैरव्यंजनैः सह ५ केसरिणोऽथ पचकर्मणी गजमदेन तिक्रमित्युत्पाहस्तिपकान् क्रीतं मैरेय
मिति गम्यते मैरेये मदशान् पुत्कवीथि हस्तिपका गजमदमपि मेलयंतीति प्रसिद्धं ६ कौलेयककुटुंबिन्यः प्रसूयः पि
रणो कैः पत्नैर्मंसैश्च वार्द्धिता वरत्राभिश्च मरिजुभिः ७ तारणमौक्तिकानां गजमौक्तिकानां पिठरत्रयं डरवात्रयं ड
खात्रयं स्वाग्रपद्यमाणं दत्तं जगदंतरचितं पात्रं इहा स्मि स्थले आसीत् ८ एतासु दर्शमानासु तासु पूर्वदशासु प्र

इह तद्धानश्रीमांसं पचकवंशां कुरैः सह भुक्तं प्रयासवोन्मतेः सह पचकवंधुभिः ५ आलिङ्गपश्चपचप्रणामाभिह
कैर्मरिचमणि सुप्रभाषीयमैरेवं तिक्रमगजमदेन च कौलेयककुटुंबिन्याः पिणपाकपलवार्द्धिताः इह वज्रा
वरत्राभिर्मृतेभ्यः दकावके ७ इह वारणमुक्तानां यदासीत् पीठरत्रयं विनदं माहिषेणोग्रमचेरां विदशोभि
ना ८ स्थलीष्वेतासु तासु च सह पचकवालकैः चिरं विलुठितं चूतपत्रपुंजपिकैरिव ८ अत्र तद्दालविष्वा
सरणदंशप्रवृत्तवत् गीतं पीतं शुनीरक्तं साधिताश्रवभूषितः १० अत्र सार्द्धं कुटुंबेन जन्मत्रेषु कुटुंबिना नृत्तं त
क्तं युन्नाहं कलौ लैर्जलधावि ११ अत्रोडयनलोलानां काकभासपतत्रिणा धृतानां मन्यदाशाच्यं
चित्तवंशपंजरं १२ **श्रीवशिष्ठ उवाच** १३ एवंप्रायाः स्मरन्नाधिः प्राक्तनीः पचकक्रियाः विस्मयोत्कपितशिर
शधानुश्चेष्टां परां भ्रशत् १३ च चालचास्मादीर्घाणां देशान्कालेन कार्यवत् भूतमंडलमुत्सृज्य प्रापदेशांत

त्रास्मिन्प्राप्ते विलुठितं पांसुकाडास्त्वित्यर्थः बालानां निष्वासैः मुखवौतेरणातां वशानां प्रवृत्तं खुरतालप्रवृत्तिस्तद्वत्
तदनुत्पत्तया गीतं श्रवाभूषितं शीलमस्येति वशभूषितं शानमाल्पचंदनादितैस्तैः साधिता सर्वेषामलंक्रियेति शेषः
१० जन्मत्रेषु विवाहेषु अन्यदानप्रसन्नं आशः दिनांतरे भक्षणार्थः दास्यार्थमिति पा ॥

स्मादित २

१३५

त नृग्रामे सर्वेषु प्रांतेषु तद्वासयोग्यगृहेष्विति यावत् ६४ सकलभूतमुत्पादय्याहृतममृषार्थकं वाक्पमाकर्णस्त्वयं
 चावाधितप्रत्यभिज्ञाभिज्ञया यथानुभूतमवलोक्य लज्जाया गूढाकृतिगतिः शशांकस्येदोर्मलवत्क लंकमिव सहृदये
 अधिरूढं परमविस्मयमाजगाम प्रायेत्यर्थः ६५ **वाशिष्ठाता शोऽप्यंगो सप्तचत्वारिंशं** गाधिना कीरनगरंगत्वा दृष्ट्वा
 च विस्मयात् ॥ तपसा तोषितो बिस्रुः सर्वमायेत्यवाच तं लुठितं पश्यितं चिरमासक्तमिति यावत् कल्पः सवर्तस्तदीयेनो

एकं कथयतो ग्राम्या नृगाधिः पृच्छन् पुनः सर्वेषु तत्र यातेषु मासमेकमुवासस ६४ यथा ते नानुभूतं त
 क्षाप्य च तत्तथैवैतैः ग्रामीणैस्तस्य कथितं सर्वैरेवावरवंडितं ६५ अव्याहृतं सकलभूतमुत्पादये तच्चाकर्णसि
 म्यगवलोक्य यथानुभूतं गाधिः शशांकमलवद्भद्रदये धिरूढं गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम ६६ **मोक्षो**
पायेषूंगो गाधिकृतो ते तितृप्तिमाश्रयदर्शने प्रत्यक्षालोके लुठितं स्वपचागादे पुन विस्मयमा यदो
 गाधर्मनाहिना याति तृप्तिमश्रयदर्शने १ तत्रावलोक्य मासस्थानानि सदनानि च कल्पतो भविष्य
 तानि जगंति वां वुजो इवः २ उवाच स्वात्मनैव दमरणे लुठिता लये अष्ठाष्ठा स्थिमा लावलि ते पिशा
 च इव दुमे ३ इमास्ताभूतमागतं दंतमालावृतो कृताः अद्यापि संस्थिता कल्पप्रतिमेरुत्तरा इव ४

नं सर्गः ४७
 श्रीवशिष्ठ
 उवाच ४

भेदपल्पेव विकृतानि विभग्नानि अंबुजोद्भवो ब्रह्मा १ लुठिता लये भग्नगृहे स्वमनस्येव उवाच दुमेश भवानवृत्ते
 ३ यदुवाच तदाह इमास्ता इत्यादिनावृतो प्राकारकृताः शूलवन्निवाताः मृतमातंगदंतमालास्ता इमाऽप्रत्यक्षं प्र
 त्यभिज्ञायंत इत्यर्थः कल्पप्रलयकालं प्रति लक्ष्मीकृत्यमरोः शिखा शिखराणि वा ५ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
उप०
१३५

पुङ्गवः पुष्पमंजरीसमृद्धयश्च २६ मत्तमातंगानां घटाः संघाः घटिताः दंताग्रनिभिन्नाः दिकूपयाभिस्ताः संभा
वनयातिशयोक्तिः संकल्पानुसारादिफलदाः पादपापेषु वासवस्ययमादयो लोकपाला इव महीभृतपते सामेताः ॥

कांताभिरवधूयंते बालव्यजनराजयः ॥ इमास्तावनवस्त्रीभिर्दीप्यमाना इव द्रुपः २६ इमास्तामत्तमातंग
घटा घटितदिकृताः संकल्पपादपापमोरोदिवशृंगपरंपराः २७ एतेतेयमवारीशकुवरप्रतिमोजसः सामं
तावासवस्येवलोकपालामहीभृतः २८ इमास्ताः सर्वेवस्त्वौघाः सर्वाभिमतदास्त ताः कल्पवृक्षल
ताकुंजसंदर्पेगिरिहपंकजयः २९ इदं तत्कीरजनता राहुपंप्राभुक्तमधमे आत्मजन्मांतराचार इव प्रत्यक्षतांग
तं ३० सत्यं स्वप्नमिवायं मे जाग्रद्भूतः पुनः स्थितः न जाने किं कृतो त्याता मायेयं प्रविजंभते ३१ अहो न
खलु दीर्घं एव मनो मोहो न बालता वैवश्रपमुपनीतो हं जालेनैव सकुंतकः ३२ हा धिक्कथं मयुङ्ममनोवास
नयाहतं पश्यति भ्रमजालानिविन्नतानि शिशोरेव ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वांतरदेशाधीशाः २८ सर्वे धनधान्यादिवस्त्वौघाः यासु २९ प्रा गृभुक्तं अधजन्मांतराचारोजन्मांत
रचरित्रमिव प्रत्यक्षतांगतं ३० सत्यं निश्चितं प्राक् स्वप्न इव दृष्टः पुनर्जाग्रद्भूतः स्थितः किमेन किमर्थं वाक्
तउत्थानं प्राविर्भावो यथा ३१ वैवश्रपं अस्वाधीनतां ३२ अबुद्धमप्रबुद्धं ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

४ स्वपचोभूमिषोडिज राजत्वमर्पितं यस्याममंगलरुस्तिना १६ अंतेचसंपरिज्ञातः सप्रविष्टोऽनुताशनं अघघादशवर्षीति ४

तुषाराद्रिकुक्षारत्नमिव प्रोक्षं जनास्पदं जनपदं प्राग्दृष्टकीरदेशमित्यर्थः १५ नगसंनिभं पर्वतवदुन्नतप्रासादं रत्ना
 कंच १६ अनुभूतानि स्वगृहे प्रसादानि दृष्टानि पर गृहप्रासादादीनि स्थानानि १७ यथाविधिविधिविधानमनतिक्र
 मेत्यर्थः १८ नाग्रेति प्रसिद्धो १९ २० अंतः स्वप्रत्यभिज्ञासंवादादित्यादयति चमत्कारमनुभवत्यपीत्यर्थः २१ तस्य भग
 वदनुमहात्तस्मिन्पुंराजरूपेण भवदर्शनमभूदित्या ह अथेति सबलवाहनं पूर्वदक्षचलवाहनसहितं मंदिरानुरा
 समुलंघनदीशोलमंडलारण्यसंततिं आससादबुषाराद्रिरत्नं केलजनास्पदं १५ तत्र प्रापमहीपालनग
 रं नगसंनिभं जगद्भूषणं विवव्रात्मा स्वर्लोकमिव नारदः १६ अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितास्मि च ॥
 स्थानानि नगरपशुपत्यप्रद्वजनमादतः साधोस्मारसिचित्वमिह स्वपचमभूषणं यदि जानासितत्वमेवार्ण
 पाशुपत्याविधिः १८ नागराङ्गुः अभूदिहाद्येवर्षीणि समतीतानि तापस २० यं यं पृच्छत्यसौ गाधिर्जन
 जातकुत्सुल तस्य तस्य मुखे दवश्रुणोत्यात्वादत्यपि २१ अथापशुपत्युरेतस्मि नृपसबलवाहनं देवं च
 क्रधरं विष्णुं मंदिराभिर्गतं वहिः २२ त्वदक्षास्थगिताकाशं चलनेरेणुपयोधरेः प्राक्तनी राजतां स्मृत्वा समु
 वाचातिविस्मयः २३ उमास्ताः कीरकामिन्यः पद्मगभोपि भवचः कनकद्रवणिन्योलील नीलोत्प
 लेक्षणाः २४ चामरौ घ्राडभेचंद्रकरसं पिंडपांडुराः स्थिरनिर्सेचसंकाशाः काशपुष्पचयाडव २५
 जसदनाहृतिर्निर्गतं २२ वाद्यवस्तुदर्शनव्यामृद्धचित्तस्य तस्य दृष्टायामपि भगवन्भूतेति नभावो विचारेपि वाना
 भूत्किंतु प्राक्तनपुत्राऽनुभूतत्वाद्वाचामरादिषु प्रत्यभिज्ञाकोतुकेष्वेव चित्तं वभ्रामित्याशयेनाह स इति चलेन क
 र्जतेरेणुः पयोधरेर्भेद्यैः स्थगितमाहृदिनमाकाशं येन तथाविधं तस्यैव दृष्टेत्यर्थः तां उमाः प्रत्यभिज्ञाताः
 कारन्दपतेः कामिन्यः वेश्याः २४ चंद्रकराणां सं पिंडः पि

शायित्वस्यः निरिचारी प्रयातासत्संकाशाः २५

अभावो विचारेपि वाना २५

नैमिषे प्रसूतः सन्निवृत्तिरिति शेषः शाङ्गधनुर्विनोविशौ धनुषश्चेत्यनङ् पथइवप्रसादस्त्वभावाभूर्तिर्यस्य हृदये तेपयवमूर्तिः खरूपं यस्य इह विजस्यगाधर्मदेवं निवासभक्तकेदरंपयोधरेव दण्डा निर्मलतराछविः कांतियेस्पपयोधरवद्योमन्या वमत अतिश्रुतिवाक् दिष्टं देवमेकमतिः प्रतीतिमित्तं यस्तनवस्तुतदात्मकं चित्तेनाएतस्मिन्माघादर्शनै एषा हि माया महती तेन मेचक्रधारिणा दर्शितेत्यधुना साधुमपात्तमखंडितं ३४ तदिदानीं तदायत्ने करि ष्योगिरिकंदरे यथाकुसंभ्रमस्यास्य जाने जन्मतथा स्थितिं ३५ इतिसंचिंत्य नगराद्वाधितस्माज्जगाम ह ॥ केदरं प्राप्ते शैलस्य तस्थौ विष्ठात सिंहवत् ३६ तत्र संवत्सरं सांद्रि पथश्रुलक भोजनं तपश्चक्रमहाते जास्तु सु ये शाङ्गधनुर्नः ३७ अथास्य पुंडरीकाक्षः पयोमूर्तिरुपाययो प्रसादमुत्पलश्रपामः शरदीव महाहृदः ३८ नम्राजगाम शैलेन्द्रकंदरं दिजमंदिरं पयोधरवदच्छच्छविर्द्योमन्यचावसत् श्रीभगवानुवाच ॥ धेकश्चित्त्वपादध्यामायामभंगरीयसी द्युत्तयाजगज्जालचेचित्तदैविकात्मकं ४० चित्ताभिगत ए तत्संप्राप्ते सम्यग्निर्दिष्टः तपो गिरितटे कुर्वेत्किमप्यदभिवांछसि ४१ वशिष्ठ उवाच ॥ रावंदंतमालोक्य हरिं गाधिर्हि जोत्तमं अर्चो कुसुमपूरणपादयोः पर्यपरपत् ४२ दत्वा र्धकिरणकुसुमः प्रणामाश्रुप्रद क्षीणेः बिम्बमाह विजो वाक्यमंगोदमिव चातकः ४३ गार्धित्वा देववेधात्वया भाया दर्शिता तितमामयी म ही प्रातरिवादित्यस्तामेकप्रदतां नय ४४ भूमं पश्यति मनो वासनामलमालिनं स्वभवत्स्वकचंद्रेवजा प्राप्ते सति पुनर्गिरितटे तपः कुर्वन्निर्दिष्टः शुद्धस्वंग्रय किमभिवांछसीत्यन्वयः अर्चनां त्य पूज्यमानां भगवत्प्रति

नैः प्राणायामोदचं शिजो कुलमप्रदणकरोन्मुक्तः पुष्प

ग० धी० किंच त्वयै दानमिष्ये न भूतमंडलं कोयनगरे वागतं कंवाति त्विवा कश्चुत्वा भूतदेश प्रतिगच्छता प्रसस्थितेन पाथेन त्वया
 उप० पथिकस्मिंश्चिद्विरिकंदरे विष्टांतं तत्रैव शुभेणाभूत्वा त्वत्परावशचित्तत्त्वप्रवर्तइदंतद्रुतमंडलं इदंतच्छुपचागार
 मित्रादिद्वंद्वनपरमार्थतइति द्वयोरर्थतः ६५ ६६ तत्रास्मिन्कंदरे तिचदेशकालनियमो भ्रमस्य नात्तीयत्तत्त्ववो
 धंसर्वदा सर्वत्र भ्रात्यैव विहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाह सर्वदेति ६७ निजं ब्रह्म चर्याश्रमोचितमग्नि
 कार्यस्वाध्यायादिकर्म ६८ भुवनगै त्रिभुवनगतैस्तापसवृद्धैः पूजमानसपयवामः इति उक्तं प्रकारेण निगदितवा
 न्भगवद्भरणस्य शंसेवादिनापवित्रहत्तै विबुधमुनिगणैर्वृतः सन् निजमास्पदं गृहभूतं क्षीरोदधिं जगामेत्यर्थः १०

गङ्गातामभताभूतदेशापांचेतकंदरे कस्मिंश्चिद्विप्रविश्यांतं कुरंगेणोवकानने ६५ तत्रैवश्रमभूतादिदंतद्रुतमं
उलं तदेतच्छूपागात्रमितिदृष्टंनसप्ततः ६६ तथैवकीरनगरंदृष्टवानसिततथा तथैवचान्पदावापिभायार्थेहि
भवोद्धिजः ६७ सर्वदेवसमग्रासुविहरन्नसिद्धवान् दिक्षुप्रोन्मत्तकइवविभ्रमंमनसामुने ६८ तदुन्निवृत्ति
जंकर्मकुर्वत्सिद्योत्पशांतधीः नत्त्वकर्मविनाश्रयः प्राप्नुवंतीहमानवाः ६९ श्रीविशिष्टः इति निगदितवा
न्सपयनाभोभुवनगतापसदृष्टपूज्यमानः विबुधमुनीगणैः पवित्रहस्तैर्वृतउदधिंनिजमास्पदजगाम ७०
मोक्षोपायेष्टपशाः प्रयोगाधिरुतांतंभायामहत्त्वकथनंसर्गः ७८ श्रीविशिष्टः ॥ अथगाधिजातिवि
ष्टोपनभृतादिकंक्रमात् स्वयंमोहविचोर्ध्विभ्रामाभ्रमिवावरं १ उपलभ्यनतथैवात्मरुतांतजनतस्ततः हरि
माराधयामासपुनरद्विगुहोगतः २ आजगामैनमल्पेनकालेनाथजनार्दनः सकृदाराधनैवमाधवायातिव

इति श्रीवा०शे०उप०रो०ऽक्षत्वारिंशः सर्गः ४८॥ गाधिदेशौ पुनर्गत्वा हरिपृच्छा पुनः पुनः सर्वमायेति निश्चेत्य जीवन्मुक्तमा
वक्रमात् तथैवात्पापगच्छामि प्राप्नोहं भूतमंडलं इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवानस्मि स भ्रमं नातिने च भूतानि निरीरास्तनतस्य इमित्यादि

अगवधनाथं स्वसंभाव नाविपरीतभावनादार्थोदयति
पद्मभानाणाधिर्जगदधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्कारं वि

वर्तमानविषये च सुरादिनां लोकः भाविनी च मनसा समर्थनात् मनस्कारः प्रतीते च स्वर्गमात्रे तत्रातानि रूपिकास्त्रिविधाः का
लास्तथा जिकचसूर्यादि क्रियेत्येवमात्मकं हंति त्वात्मन्युपसंहरति करोति सृजति च ५२ सर्वानुभवसिद्धं वेदमित्याह आबाल
मिति ५३ मूलैराकांता अवनिः पृथ्वीयेन तथा विधे पादपे इवेति मनसोऽप्यधिष्ठानसद्वर्धं भवलाजुगज्जारकत्वमिति द्योतनार्थ
५४ तत्कावने रत्नमूलितस्येति यावत् ५१ तथा चेदं श्वपचत्वमनः स्थितानंतवासनाजाले एकदेशप्रकटनमित्याह यत्रेति

रूपो लोकमनुस्कारतत्ता कालक्रियात्मकं कुंभकारो घटमिव चे तो हंति करोति च ५२ आबालमेतत्पुरुषैः सर्वैश्च
वानुभूयते स्वप्नभ्रममदावेगशरीरोगादिदृष्टिषु ५३ चित्तेवृत्तांतलज्ञाति संस्थितान्पातवासने पादपे फलपुष्पाणि
मूलाकांतावना इव ५४ तत्कावनेर्विदपि नाभयः पत्राणि नो यथा निर्वासितस्य जीवस्य पुनर्जन्मादितो तथा य
त्रानंतजगज्जालं संस्थितं तेन पंजसा श्वपचत्वमप्रकटितं यद्विदितं द्विस्मयो जकिं ५६ अंबुद्राश्वपचनाप्रतिभासवशा
त्तथा यथैवानल्पसंरंभो विचित्राधिविकारधा ५७ तथेव तेषां यथातो भुक्तवान्मुप्रवादिजः कथां कथितवांश्च
तिदृष्टवानसि संभ्रमं ५८ तथेवोत्थापगच्छामि प्राप्तो हं भू तमंडलं उभे भूता उभे ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमं ५९ तथेव
दं कटंतस्य प्राक्तनं लुडितं हं जनैर्कृतं कटं जस्य दृष्टवानसि संभ्रमं ६० तथेव कीरनगरं प्राप्तोऽभिकथितं च मे कीरैः
श्वपचराजत्वदृष्टवानसि संभ्रमं ६१ एवं सर्वं त्वया दिवं मोहजालं हि ज्ञातम यत्सत्यमिति जानामि यच्च सत्यमवेषि च ॥
६२ वासनावलितं चेत् किं ग्रामांतने पश्यति साधितं दृश्यते स्वप्ने वर्षसाध्यं प्रयोजनं नातिथिर्न च भूतस्थितनकि
रास्तेन तत्पुं सर्वमेतन्महाबुद्ध्या मोहादृष्टवानसि ६४
५६ तव सत्यत्वेनाभिमतमिति यथा दिग्भनाप्रपंचज्ञातमपि श्वपचत्ववन्न मनस्यमेवेत्याह अंबुद्रेत्यादिना ५७ ५८ उभे ग्रामा इति सं
भ्रमदृष्टवानसि इति सर्वत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः ५९ ६० ६१ ६२ साधितं तत्तणेनैव सिद्धं ६३ ६४ किंच त्वयेदानीमपि न भूतमंडले

वा० टी०
उप०
१३८

अतिबहुला कृतौ बध्वं धराजपयलायनादिना नाकारैस्त्वप्रारब्धफलपाके लभ्येपि बहवः सैनिकादिज
नाः तुल्यकालं जपत्नाभभोगादीनां तुल्यरूपाणां कर्मणां प्रयोजनानां भ्रांसाप्रतिभासेन तल्लोभाद्युद्धिनायतं ते
इति प्रसिद्धमित्यर्थः १३ यदि मानसकल्पेनैव जगत्तर्हि हेमंतादिः कालो ब्रीह्याद्यं कुरोदस्य प्रतिबंधकोपवादीनां
चाभ्यनुज्ञातेति लोकप्रसिद्धेर्वाधिः ५ स्यान्मानसकल्पनायां नाह्यकालस्य व्यवस्थापकत्वायोगादिन्याशंकागाधः

बहवस्तुल्यकाले च प्रतिभासेन कर्मणां जनायतं ते त्वफलपाकेति बहुला कृतौ १३ प्रतिबंधाभ्यनु
ज्ञानां कालोदातेति याश्रुतिः विप्रसंकल्पमात्रौ सौ कालो ह्यात्मनिति षट्ति १५ अमूर्तैर्भिग
वान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः न जहाति न चादत्ते किंचित्कस्य कदेति च १५ ॥ ॥ ॥

परहरन्नाह प्रतिबंधेति श्रुतिलैर्किं कप्रवादश्च वरां सानविरुद्धत इति शेषः यतो सौ प्रतिबंधाभ्यनुज्ञा
न हेतुरपि कालः संकल्पमात्रः दिग्विशेषावद्विन्नां सूर्यकिंयादृक्कामनसे वयुष्याशास्त्रमासत्वादिभेद
कल्पनादिति भावः कस्तर्ह्येकल्लिखितः कालस्तमाह काल इति यत्त्वकाल्यितोखंडः कालः परमात्मा स
त्वात्मभवति षट्तिन कस्यचित्प्रतिबंधमभ्यनुज्ञां वाददातीत्यर्थः १५ अमुमेवार्थे स्पष्टयति अमूर्त इत्यादि
ना १५

प्र

प्रसादवान् सन्तः सन् ५ कथासु अभिपदास्त्रिंशत्प्रत्यभिज्ञादिसंवादेश्वपिनव्यभिचरतीत्यर्थः ५ अस्तु तथा किंतु तत्सुत्राह मा
ययेति मायादव्याप्यः अवप्रपंकालांतरव्यभिचरंति अत्र व्यभिचारिणश्चेतेषां कथमायेत्यवधारयितुं शास्त्रादिति मोहवृद्ध
येत्वच्चनसंपन्नमिति भावः ६ मायिकस्यापि कथासु व्यभिचारे उपपत्तिमाह काकतालीयेति प्रसिद्धभूतदेशजानां की
रदेशजानां च जनानां चेतसितवचेतसि च कटंजकश्चपचस्य च स्थिति रपरोक्षतया भ्रात्या प्रतिविववतीत्यर्थः ७ तथा च
तेपि स्वभ्रांत्येव तथा वदं तीत्यर्थसिमाजग्रस्तद्वचनसंवादेन सत्यतापादक इत्याह तेनेति प्रतिभास इति विनानाधमिति शो

उवाच गाधिं भगवान्मपरमिव वारिदः किं त्वंप्रार्थयसे भूपतपसेति प्रसादवान् ४ **गाधिरुवाच** भ्रांतोऽस्मि देवष
टमायाभूतकीरजनास्पदं तत्र व्यभिचरस्य स्रद्धतां तोन कथासुपि मायया भूतभूदेषां त्वयेत्यक्तोऽस्मि किंप्रभो मो
हनां प्रायमहतां वचो नो मोहवृद्धये ६ **श्रीभगवानुवाच** काकतालीययोगेन चेतसि चपचस्थितिः ॥ सर्वेषां भू
तकीराणां तवैव प्रतिबिंबति ७ तेनांगतवृत्तांतं यथावत्कथयंतिते प्रतिभासो हि नायाति पुनरप्रतिभासता ८
केनचिच्छ्रुपवेतांतं ग्राभस्थरचितं ग्रहं तत्तपादद्यमाविष्टमिष्टकार्खंडतांगतं ९ कदाचित्प्रतिभैकैव बहनामपि
जायते ककि तात्नेस्थितिवादे चित्रा हि मनोगतिः १० तथा हि बहवः स्वप्ने कं पश्यंति मानवाः स्वापे भ्रमदभ्रमे
यमदभ्रं पश्यन्ति बत ११ एकस्यामेव लीलायां रमंतं बहूनां लका एकस्यामेव लीलायां वनस्थस्यामिवैराणाका १२

षः ८ प्रत्यभिज्ञासंवादस्य तर्हि कागतिस्तामाह केनचिदिति आविष्टं मयेदं प्राग्रचित्तमिति भ्रांत्यमिनिवेषविषयेयीकृतं तं ८
प्रतिभासं प्रतिभासः एकाराकरूपवत्कार्कोलाद्राणकार्काव्यः काकजातिभेदः तस्य तालयकतालफलताल
मूले वा स्थितिरूपवेशनंतद्वत् १० स्वापे निद्रातद्वत् भ्रमदभ्रं यमदभ्रं पश्यन्ति चित्राः यथा बहवस्तु रूपा घ्राणिना इव दि
शः पश्यन्ति तद्वत् ११ एकस्यामेव सिकतादिसंपन्नविशसंकेतकल्पितग्रहप्रसाद इति भ्रमलीलायां बहवो बालकारमं

इत्युपमालयां वनस्थस्यामिवैराणाका १२
भृगुपतिः १२

वा० टी०
उप०
१३६

सुधाभिषेक इति एवं भिष्यात्सभावमपि सत्याभंदष्टवंत इत्यर्थः समेन संकल्पेन सप्रकादेः सभवादिभ्यः २६ यथाभ
तं यथा स्थितिं अनंदित तव प्रपच विंदासं बंधनिवासकमित्यर्थः तनुतां अपक्षयं २७ तेन त्यक्ष्यसदृशेनैव सन्निवेशेन श
रीरग्रामगृहदाराद्याकारेण तेष्वयुक्तोऽभवदित्यर्थः २८ तथैवेति सर्वत्रानुषंजनीयं २९ यदित्याभूतो नो भूतर्हि
प्रमकपंदनुभवपथं प्राप्तं तत्राह भवत इति जालांतर्वीर्तिनिभवत प्रतेसाकरं जाचारसं स्थितिर्नैत्याकेवलं प्र
तिभातात्मसकल्यथाप्यदित्यर्थः ३० कदाप्यदृश्यदेशांतरस्थस्यानीतचकथं परोवर्तमानतया दर्शनं तत्राह द
भूतास्त्वमिव कीराश्च दृष्टवंतस्तथाभ्रमं मुधैवेत्यपि सत्याभंसप्रकालादिसभवान् २६ इदं तु प्रणवद्व्याभियथा
भ्रतमनिंदितं यथैतितनुतां चित्तं मार्गशीर्षिलतवते २७ यासौ कटंजकोनामप्रवचोभूतमंडले नैव सन्निवे
शेन सतथैव भवत्परा २८ तथैव बकलत्रलं प्राप्य देशांतरगतः वभ्रवकीरनपतिः प्रविवेशानलंततः २९ भव
तः केवलं चित्ते जलांतर्वर्तिनस्तथा प्रतिभातातथाभूता कटंजाचारसंस्थितिः ३० दृष्टानभ्रतमप्यर्थं कदाचि
द्विस्मरत्पलं ३१ कदाचिदृष्यदष्टं तु चेत् पश्यति दृष्टवत् ३२ यथा स्वप्नमनोराज्यधातुसंस्थिति विभ्रमाः जा
ग्रात्यपि तथैवांगदृश्यं ते मनसा स्त्वयं ३३ भविदूतकालस्य यथात्रैकाल्यदर्शिनः प्रतिभातेति गाधेयकटं
जाचरितं तथा ३३ अयं सोहमिदं तन्म इति मज्जातिनात्मवान् अयं सोहमिदं तन्म इति मज्जातिनात्मवान् ३४
इति यथा अनुभूतमपि विस्मरति तथा अदृष्टमपि पश्यतीत्यर्थः ३१ धातुसंस्थिति संनिपातः ३२ यथात्रैकाल्यदर्शिनो
योगिने इत्याभविष्यदपि वस्तुतदुत्तरकालिकेषु दृश्यमानेषु भूतकालस्य भवति तथा हे गाधेय प्रती तेमपि कटंजा
चरितं तर्तमानप्रती प्राप्नोतीत्यर्थः ३३ ननु न्द्रानात्म्य नात्मीये च कटंजकेतदीयगृहकलत्रादौ च भ्रमसरववाह
तदीयमेव तन्मदीयमिति कथं मज्जातिमिति चेदत्यल्पमिदं सच्यते अनात्मविदा सर्वेषामपि अनात्मनि देहे अनात्मीये च

७३९

एवमेतत्तन्मज्जातिनामावादिमप्येव
अप्रयत्नमिति ३४

हकलजजायवहं मेमत्पाभिमानदर्शनादात्मविद

३६

इति तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तत्प्रादुर्भावः
प्रादुर्भावस्तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तत्प्रादुर्भावः

प्रादुर्भावस्तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तत्प्रादुर्भावः
ते ते तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तत्प्रादुर्भावः
शंकां परिहृत्य प्रकृतमालम्ब्या सहमानेति भूतदेशजाः कीरदेशजाश्चो जनोच्चया जनसमूहाः १७ तर्हि मिया किं कार्यंति
त्राह स्वव्यापारेति स्ववर्णाग्रिमो चित्ताचरणपर इत्यर्थः १८ आधिपीवरया धीनोपचितया १९ २० ममनसा चकारा
छचसा कर्मणा च पूजयामास उक्तेन प्रसादान् ज्ञावाक्येन उवाच पप्रच्छ वे २१ इमां जननमरणा धनार्थवलां संसारमा

लोकिकोय स्वयंकलो वर्धकल्पयुगात्मकः संकल्पते पदार्थे धैः पदार्थे धिप्रतेन तु १६ समानप्रतिभासो
स्य संभ्रमं भ्रांतचेतसः तस्यातं दध्वंतस्ते भूतकीरजनेच्छयाः १७ सव्यपारपरोत्वाधियात्मानं विचारय सो
धोगतमनो मोहमिहैवास्वप्नजाम्पहं १८ इत्युक्त्वा भुक्तवान्विस्मृजगामांतर्हि मीश्वरः प्रतिषत्कंदरेगा
धिरधिपीवरया धिया १९ ततः कतिपयेष्वद्वौमालेष्वसिगतेषु सः पुनराधया मासपुंडरीककरं द्विजः
२० दृष्ट्वा चैकदनाथमागतं प्रणनामतं पूजयामास ममनसा चोक्तेनावाच चैष्वरं २१ **गाधित्वा च** भग
वन्संस्मरन् श्रेतामात्मनः श्रवणचस्थितिं इमां संसारमायां च परिसुखाभिचेतसा २२ तदुक्त्वा सुयथावत्सु म
हामोहविरतये एकस्मिन्नेव विमले मां विद्याजय कर्मणि २३ **श्रीभगवानुवाच** ब्रह्मजगदिदं माया महां
शंवरं देवं सर्वं आश्रय कलनाः संभवतीह विस्मृतः २४ भूतकीरपुरे मोहादध्ववांस्तत्राभवान् इत्ये
तत्संभवत्येव दृष्टपतर्हि जनेभ्यः २५

यांच संस्मरन् २२ तत्तस्माद्विज्ञेतामोहस्य निवृत्तये उपायमुक्त्वा भठति न गच्छ किनु वावत्संशयमोक्षमाख्यति धेत्यर्थः २३
विस्मृतः स्वामतत्त्वविस्मरणादावराणा विमितादज्ञानादितियावत् २४ मायापांचा संभावितसहस्रमपि संभवत्येव

इति तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तत्प्रादुर्भावः

वा० टी० तपः मनसो द्विषाणां चकार प्रपश्यं इति प्रसिद्धं ४६ तदनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनंतरं महात्मा गच्छित्वा पारमार्थिको सत्तां प्राप्य
 उप० अपगतभयशोकः सन् सततमुदितं एवमुक्तं रूपं यस्य तस्याविधं अतएवापरिदिष्टं त्वानंदमदेन घूर्णति मापूरयति मापूर
 १४० एतच्चित्तो यस्य तस्याविधः सन् सकलः कलापूर्णः एतच्छोक इवापरिदिष्टं नेत्रह्लादकोशे अमरतविजहान् विष्णोति प्रा
 पेत्यर्थः ४७०)

निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्राचकार ह दशवर्षाणि तेनास्वात्मा ज्ञानमनोपह ४६ अमरतरततदनुप्रा
 प्य सत्तां महात्मा अपगतभयशोको भोगभ्रमावनीषु सतमुदितजीवनमुक्तरूपः प्रशान्तः सकलद्वेषाशङ्को
 घूर्णति मापूरयति चेताः ४७ मोक्षोपायेषु प्र० गो० गच्छित्वा तत्सर्गः ४६ श्रीवशिष्ठ उ० एवमेवातिविनता
 दुःखनिर्मुक्तं नन्दनं महामोहमयीमायाविषमापारमात्मकी १ कमुहूर्तद्वयस्वप्नसंभ्रमालोकदृष्टता अतो
 वपच्चमहाबाहो मायेयं विषमाम्बहं असावधानमनसं संयोजयति संकटे ५

इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप० गो० पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ४६ गच्छित्वा तत्सर्गः ४६ त्वित्तस्याक्रमणोपाया
 ज्ञानमहात्ममुत्तमं चेतोहिपीनतादोषहतवश्चात्रकातिताः वर्णितंगच्छित्वा तत्सर्गः ४६ त्वित्तस्याक्रमणोपाया
 ज्ञानाच्चित्तोपापारमात्मिकोपरमात्ममात्राश्रयविषयाः १ दुःखनिर्मुक्तं नन्दनं चेतोहिपीनतादोषहतवश्चात्रकातिताः २३५

त १

सर्वाहंभावनामिति तत्त्वविदस्तत्र नमज्जनं परिधिनाहंभावस्यैव मज्जनहेतुत्वादित्याह सर्वमेवेति ३५ सर्वाहंभावेऽप्यहंका-
रसत्त्वामग्रप्रायेऽपि ३६ अहं तर्हि कीदृश इति चिदांतरालिक इत्याह त्वमिति स्वस्य त्वं रूपवस्थितमात्मनमागतः प्रा-
प्तः ३७ मेघपदेन तत्कार्यवृष्टिर्लक्ष्यते गृहचनपरगृहप्रवेशादिसम्पत्पलक्षणः पुरुष इव ३८ आक्रम्यसे तदभिमाने
नपरिहृयसे ३९ नाभिर्मध्यं सर्वतोभ्रम इति शेषः तच्चित्रमाक्रम्यं आत्मनि प्रविलापनेन निरस्तुत्यतन्मायत्वं किं

सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नाचसीदति न गृह्णाति पदार्थेषु विभागानर्थभावनं ३९ तेनासौ भ्रमयोगेषु सुखदुः-
खविलासिषु न निमज्जति भग्नोऽपि तुं वीपात्रमिवांभसि त्वं तावद्वासनाजालग्रस्तो विचेतनः किंचिद्वृष-
महाव्याधिर्विनश्यति प्रागतः ३९ ज्ञानस्यापरिणीतवानशक्नोति भ्रमं विनिवारयितुं मेघमसम्पत्पल-
वानिव ३८ पदेव ते मनोमयसहसा प्रतिभासते तरु रूच्यजनेनेव तेनैवाक्रम्यसे क्षणान् चित्तं नाभिः किलास्ये
हमायाचकस्य सर्वतः स्थाप्यते चेत्तदा क्रम्यतन्न किंचित्प्रवाधते ४० त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुंजे दशवर्षीण्यस्त्रि-
धीः तपः कुरुत तो ज्ञानमनसमवाप्ससि ४१ इत्युक्ता पुंडरीकाक्षस्तत्रैवांतरधीयते वाताभ्रमवदीपकञ्च-
यमनोत्पीडयत क्षणान् ४२ गाधिविके वशजं वैराग्यपदमागतः शरत्समयपर्यंतैः वैरस्यमिव पादपः ४३
विचित्रं विधितं धातु रसमंजसमागतं भ्रमद्रुमभरोन्मुक्तमतिर्मदे भगर्हयत् ४४ जगाम कस्तुराद्वात्मानिय-
मायोत्तमश्रिये विश्रान्तैः कृष्णमकं तु पयोधर इवाचलं ४५

चिदपि न प्रवाधते ४० तपः चित्तनिरोधाभ्यासं वातलीनाभ्रवत् निवाणदीपकवत् यमनातरगवच्चेति नानोपमा ४२
वैरस्यं अस्त्रिगुधतां ४३ भ्रमभरेणोन्मुक्तात् ४४ मतिर्यस्य तस्याविधः सन्न अस्ममंजसं धातुं प्राक्तनकर्मलक्षणस्य देव-
स्य अस्ममंजसमपुक्तं श्वपचभावादिप्रदर्शनरूपं विचित्रं चोदितं भगर्हयत् ४५ नियमाय चित्तनियमनाभ्यासाय कस्य

भ्रमता २

भ्रमं तं गाम्रस्य अचलं ४५

वा० ४०
उप०
१४१

चित्तनाशेति किं उपायस्तमाह वर्तमानमिति भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्यागादेव क्रमाच्चित्तं क्षीयत इत्यर्थः १६ भा विविष
यसंकल्पस्य तदंशभूताप्येति नुसंधानस्य च वर्जनं प्रतिक्षणं सावधानतया करोषि तत्र हींस्ते जलस्य वर्षस्य विदुः १७ एवं
सककल्पा अपिसति चित्ते इवारा इत्सासहस चित्तमिति चेतनं चिदात्मरूपं १८ चित्तारिते चित्तात्पथककृतं कूटस्थमिति

चिरसंस्मरणकोशकोटरं चित्तकुंभरवं विनाशपानुलिताकाशस्वरूपस्य भाविश १९ वर्तमानमनायासं भजवाप्त
धियाक्षणं भूतं भविष्यदुद्भयघाति चित्तस्य चित्तां १६ संकल्पां शानुसंधानवर्जनं चेत्पतीक्ष्णं करोषि तदचित्त
लंप्राप्त एव सिपावनं १७ यावत्संकल्पकलनातावच्चित्तविभूतयः यावज्जल इविस्तारस्तावत्तज्जल विंश्वः १
यचित्तं चेतनं यावत्तावत्संकल्पकल्पनं सचंद्रांशु जगद्भावतावत्प्रालेपलेशकाः १८ चेतनं चित्तरिक्तं चेद्वा
वितंतत्त्वसंस्मृतेः आमूलमेव दग्धानि विविधिमूलानि सिद्धवत् २० चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक् चेतनमुच्य
ते निर्मलस्वभावतत्र तत्र कलनामलः २१

यावत् तत्तदास्वसंस्मृतेर्मूलानि काम कर्मवासनादीनि आमूलं मूलान्ज्ञानेन सह दग्धानि ति सिद्धवत्कारेण महा
सिसाम्पेन वविद्धीत्यर्थः २० नन्वस्तदाहस्तथापि चेतने पुनः कलनामलवशाच्चित्तादिसमुद्भवः केन स्यादित्याशं
क्याह चेतनमिति २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चित्तं नाभिः किलात्मेह मायाचक्रस्य सर्वतः स्थीयते च तदा क्रम्यत न किंचित्प्रवाधते इति यद्भगवतांते उपदिष्टं तदुपायं जिज्ञा-
सुः रामः पृच्छति एवमिति कुर्यादधिकारः एतच्छेषः ५ एतन्निंदामनः परिहृदः दुःखापादानमेवांगिहृदसात्पादंगिहृदस्त-
त्कारिणः ५ भगवदुपदिष्टमायाचक्रावर्धं प्रकाशप्रथमं प्रपंचयितुं सक्तमनुवदति अस्मैत्यादिना ६ मायाचक्रं गृहीतानाभिर्भ-
स्यातत् तथाविधः सत्त्वहनाद्भ्रमणानिरुपाध्येते निवर्तत इति यावत् ७ यथावल्लानां काशपादित्यस्य क्रीडाचक्रं तं तु वेष्टितं नाभिः म

श्रीराम उवाच ॥ एवमस्य कथं ब्रह्मन् मायाचक्रस्य रोधनं कर्तुं भवितुं वेगात्सर्वंगिहृदकारणः ५ **श्रीवशिष्ठ उवाच ॥**
अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघवं चि तं विद्धि महानाभं भ्रमतो भ्रमदायिनः ६ तस्मिन्दुतमवस्थे धिया पुरुषय-
त्नतः गृहीतनाभिवहनात्मायाचक्रं निरुध्यते ७ अवस्थमनोनाभिं मोहचक्रं न गच्छति यथा
रज्ज्वां निरुद्धायां कीलकं रज्जुवेष्टितं ८ चक्रयुद्धैकतद्गोसिकस्माज्जानासि नानघ चक्रं नाभाववस्थे वशमा-
याति नान्यथा ९ चित्तं नाभिं भववत्तस्माद्यत्नेन राघवं संसारचक्रं बहनादात्मनः परिरोधय १० एतापुक्तिं विना
दुःखमनंतमिव मात्मनः अस्यां दष्टौ तत्तादंतगतमेवावलोकय ११ चित्तक्रमणामात्रानुपरमादोषदाघटे प्रय-
त्नेनापि संसार महारोगो न शम्यति तस्माद्वाघवसं त्यज्य तीर्थदानतपः क्रियाः श्रौत्यसे परमायां तश्चित्तमेव वशं
कुरु चित्तांतरे वसंसारः कुंभनाशेन कुंभसं १५

कीलकं तज्जगन्निवद्वाया रज्ज्वांतं तौ निरुद्धायां न गच्छति न भ्रमयति तद्वत् ८ किं च हे राघव त्वंचक्रयुद्धे को मुखस्तद्भ्रम-
विषं भ्रमणाय भिन्नोसि अतः कस्मादुक्तं दष्टांतं न जानासि ९ आत्मनः बहनाज्जन्मपरंपराप्रापणत्वं सम्पद्भिरोध्यति निरुद्धि १०
एतां चित्तरोधनलक्षणं पुत्रियोगमुपायं विना आत्मनः अनंतं दुःखं प्राप्तं तच्च दुःखं अस्यां दष्टौ प्राप्तायां सत्तां अंतं संभंगतमेव अव-
लोकय मनुकार्प्य शशये त्वं यथा कृत्वा पश्येत्पर्यः ११ उपायं तिरं च नास्तीत्याह चित्तेति १२ १३ ५ तत्रोपपत्तिमाह चित्तांतरिति ॥

वा.टी.
उप.
१४२

इदं परोवर्तितदूरस्थचमम-अर्थसः प्रत्यभिज्ञायमानो देहो हं इति वासनाः सम्प्रकृत्यत्वा ३१ वर्तमानावाल्पा
दिस्थितिभविष्यंती यौवनराज्यादिस्थितितयोः अनुसंधाने समाधानसमाधिः ३२ उक्तमेव स्पष्टमाह वाल्पति

प्रमेदंतसोहमिति संत्यज्य वासनाः एकनिष्ठतया तस्य संविन्मात्रपरोभव ३१ वर्तमानभविष्यंतयोः स्थितयो
रादेहमेकधीः स्वसंविन्मात्रसंधानपरोभव ३२ वाल्पयोक्त्वा वृद्धेषु दुःखेषु च सुखेषु च जाग्रत्स्वप्रसृष्टे
षु स्वसंचितपरोभव ३३ मलसंवेद्यमुत्सृज्य मनो निःशान्तिमिदं प्राशापाशमलं हित्वा स्वसंविन्मात्रपरोभव
व ३४ शुभाशुभस्वसंकेतसंशान्तिशान्तिविष्वक्कः नष्टेषानिष्टदृष्टिस्त्वं संविन्मात्रपरोभव ३५ सकर्तृकर्म
करणान् स्वास्पृशानंतरा स्पृशन् निर्विकल्पं निरालंबः स्वचिन्मात्रपरोभव ३६ जाग्रत्येव हि संश्रुत्या भा
वयन्सुस्थिरां स्थितिं सर्वमस्मीति संचित्य सत्तेकांतवपुर्भव ३७

३३ संवेद्यं वाद्यविषयलक्षणं ३४ शुभाशुभलक्षणो यो स्वसंकल्पकृतसंकेतौ तयोः संशान्ता प्राशाविष्वि
कायस्य अतएव नष्टेषानिष्टदृष्टिस्तु ३५ कर्तृविज्ञानमयः कर्मविद्यविषयाः करणानि द्विघातीतत्
सहितान् स्वं न स्पृशंतीति स्वास्पृशस्त्वेवं विधसंसारान् त्वस्यांतरामध्ये मर्त्योः स्वांतर्गतप्रतिविंबानिवस्पृश न
प्रपयन् ३३ संसृत्या सुषुप्तवत् निर्विकल्पाम् ३७

१४२

विधानार्थं शो धनेनामलतां प्राप्तेऽसंवितां प्राप्तेऽ

चित्तरहितनस्वरूपं यत्सैव परमार्थसत्यतानि निरतिशयानंदरूपतासैव परमात्मस्वभावभूतः अवस्थासर्वज्ञतासर्वविभास
कचिद्रूपतादृष्टिः परमार्थद्वयं त्रयस्याभवस्थाया द्धतमिति निंदार्थं किं विशेषणं २२ नियतावीजान्येव दर्शयितुमनइति
२३ ननु विदुषामपि मनोस्थितत्राण्याशादीनिकुतो नोपजायते तत्राहं संसृतीति सत्यमस्ति तथापि तेषां मानसे संकल्पे प्राणादिस
वभावव्यवस्थापिकाया संसारव ल्याः वासनात्मकं बीजमेव न जायते वस्तुतत्वावबोधेन बाधितत्वादिस गीः २४ व
स्तुत्वेनावगतानां केनोपायेन वस्तुत्वावगमलक्षणो बाधस्तमाह शास्त्रेति २५ उपाहृत्य निवर्त्य दुग्धमः पुरुषप्रयत्नस्तद्विहतेर

सासत्यताया शिवतायावस्थापारमात्मकी सर्वज्ञताया सादृष्टिर्न तु यत्र मनः क्षतं २२ मनोयत्र नु तत्राशास्तत्र दुःखसु
खानि च सदा सन्निधिमायांति प्रमशान इव बाधसाः २३ वस्तुतत्वावबोधेन सर्वभावव्यवस्थिते संसृतिर्व्यतते बीजं
संकल्पेनोपजायते २४ शास्त्रसंज्ञनसंपर्कसंतताभ्यासयोगतः जागतानां वस्तुत्वं भवानां भवगम्यते २५ अविबे
कादुपाहृत्य चेतसो धमनि श्रयैः बलात्कारेण संयोजं शास्त्रस्य रूपक्रमैः २६ मुख्यं कारणमात्रमेव परमात्मा
वलोकने अगाधे पतितं रत्नं रत्ने वा वलोक्यते २७ त्वानुभूतानि दुःखानि स्वात्मैव सक्तमिच्छति तेनात्मैवात्मविज्ञाने
हेतुरेकः परः स्मृतः २८ प्रलयनिवृत्त्यनन्तरं नु निषिद्धनिषिद्धनिषि नित्यमननानंतसंवेन्मात्रपरो भव २९
जायमानस्तथा जीवन् म्रियमाणः कियारतः स्वात्मन्यमलतां प्राप्तेऽसंविदं शो स्थिरो भव ३०

वशपमस्मिन् जन्मविज्ञानं साधयामीति दिति श्रयः २६ किं मुख्यं कारणमवलंब्य शास्त्रादिना प्यात्मान्येषा इति च त्वयं ज्योति
रूपं प्रत्यगात्मानमेव तद्देधवे स एष न तस्यैव स्वतः प्रथममत्वादित्याशयेनाह मुख्यमिति रत्नेन प्रकाशमानेन त्वेनैवेत्यर्थः ॥
२७ उक्तां मुख्यकारणतां स्फुटयति त्वेति त्वेन अनुभूतानि दृश्यजातानि दुःखान्येवेति वं विवेकेन येन हेतुना त्यक्तमिच्छति तेनैव
हेतुना स्वात्मविलोकेन तत्प्रतिरूपलभावः स्वयं मुख्यो हेतुः न हि त्वयमस्य जडत्वभावत्वेन तत्प्रतिकूलः स्यादिति भावः २८ त
स्वात्वे सदा तदेकप्रवणो भवतस्त्वाभावत्वाह प्रलयनित्यादिना २९ जन्ममरणप्रहरांतत

प्रवणताया अपि स्मरणं समुः खदुःखं तिरस्चप्याह

पर्वतात्पर्वतंयांतिपुरोद्वेदिबदंतिनः परांकोटिंपपातस्पृश्वसंविष्पुन्नतस्थितेः ४७ अदृष्टादृश्यसीमोतः
सूर्यादीन्मखिलान्यपि नेतेजोस्पृपकुर्वंतिस्वसंविद्विष्यचक्षुषः ४८ अवस्तुतम्रजंत्येतेमन्त्रेऽवपीप
काः अक्वादिमोमहालोकाविधयाधिगतात्मनः ४९ तेजोऽशुषुप्रभावेषुवलिष्वपिमहत्त्वपि सर्वेषुन्न
तिन्नितियुक्तेषुतत्त्वज्ञः परमोन्नतः ५० भी तीहभासायस्पर्कवन्हीदुमणितारकाः तथाजगतीराजंते
ज्ञातज्ञेयानरोत्तमाः ५१ धराविवरकीटेष्योगर्दभेष्योपिमानवाः त्रियुग्मश्चाप्यतत्त्वज्ञारामनुद्धतराः स्र
ताः ५२ तावत्संमोहवेतालोद्दृष्टायावदनात्मिवानू आलम्ब्यारवसंयुक्ततनेतेतितदिद ॥ ५३ ॥ व

सिद्धमिहाहतेजोऽशुचनतेजसः-अशुशुकार्येषुप्रकाशनेषुयोगसिद्धिवशित्वादिप्रभावेषुशरीरापिबलंसुरो
अपरादिनामहत्सु-अनेष्वपिवाग्भित्वाद्युन्नतिपुक्तेषुमध्येपरमोन्नतः सर्वेन्नितानामेतस्मिन्नध्यस्तत्वादि
भावः ५० यस्यज्ञागदीश्वरस्यभासाभांतितथानतुल्यतयेत्यर्थः ५१ तुद्धतरामूढतरातत्वज्ञानाभावेततोप
मतमयोनिर्कोटिप्राप्तेद्ववशित्वादितिभावः ५२ सतोष्पात्मनः-अज्ञानेनासत्त्वापादनादनात्मवान्-अतएवा

सामन्वेतनं इति आत्मज एवचेतनेन संयुक्त इति

नानादशाजाग्रत्स्वप्नोऽप्रनानादशासुषुप्तिस्ताभ्यां दक्षिप्रत्यक्षदशाभ्यां वामुकः समग्रस्य दर्शय कलनायां प्रथायां दीपः
 समस्तानां कलनानां बुद्धरत्नीनादीपवत्प्रकाशक इति वा ३८ आत्मना स्वता परता तदप्यनातेत्युक्ता ३९ निद्रुर्माधर्मः
 तां धर्मैरहिततां ४० सर्वस्याभूतत्वे संपन्नविषयस्यापि अभूतताया अर्थसिद्धत्वादिति भावः ४१ अमतिर्विस्मृतिरज्ञानमि-
 ति यावत् ४२ ४३ तीर्णस्येति स्वरूपमा ल्पेवाशा महाएवितरण इत्योपस्य परदशानिवर्तत इति भगवद्वचनादिति भावः

नानानानादशामुक्तो युक्तो युकतया समे समग्रकलनादीपस्वचिन्मात्रपरोभव ३८ आत्मता परतेत्युक्ता निर्मा-
 गोजगत्स्थितौ वज्रसंभवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोभव ३९ हिलांतन्मानसान्यासौ नाशरूपानुक्षरया विपाद्यैर्ये
 कधर्मिण्यनिद्रुर्माधर्मतां व्रज ४० सामासादपतस्तत्तत्त्वसंबेदवर्ध्निः विषं हलाहलमपि यास्यत्यमृतमप्य ॥ त ३
 तदोदेति महामोहः संसृतिभ्रमकारणं निर्मलायाः निरंशायाः संवित्प्रामतिर्यदा ४२ तदा संक्षीयते मोहः संसार-
 भ्रमकारणं निर्मलायां निरंशायां त्वसंविन्नोत्थिर्यदा ४३ स्वरूपमनुयातस्पतीर्णस्याशा महाएवं प्रसरिष्यतिसं-
 धितैर्नीमजामहोत्सर्गशुद्धिर्वसर्वतः ४४ स्वभावमालोकयत आनंदाद्यसंस्थितैः रसायनमपि स्वादे रामप्रति-
 विषायते ४५ तैर्नीमजामहे पुंभिर्ये भावमुपागताः शोषाः पुरुषनामानो गदमादीर्यवाहनः ४६

४४ मुक्तस्यान्यत्राशा संभावनादूरे प्रसुतामृतादिरसायनात् स्वादेष्वात्मानं दत्त्वा दविघ्नत्वसंभावनया विषयपद्मेयता बुद्ध्या
 दयादित्याशयेनाह स्वभावमिति प्रतिकूलं विषयमिव चरति प्रतिविषयते ४५ ये पुरुषाः नः अस्माकं स्वभावं प्रत्यगात्म-
 भावमुपागता जीवन्मुक्ताः पुंजन्मसाध्यकीकरणं पुरुषसाध्यसाधनात् फलपौरुषत्वाच्च पुंभिर्येः पुरुषधोरेयैः सह
 भजामहे सदा मे जीमिति शेषः अन्ये तु पुरुषार्थोपयोगिपौरुषरहितत्वात्त्राममात्रेण पुरुषानार्थलेशेनपि तिगद्भवदुपेया
 एव न दर्शनादियोग्या अपीत्याशयेनाह श वा इति ४६ ॥

वा० टी० शरीरलक्षणोदयप्रभोचिरायप्रसूतं चित्तविषयमत्वं प्रशंकं विचारसारकृत्वेन हिं धत्ते परेणान्वयः चिं
 उप० तावया एव उच्चोक्ततयोमं विकल्पा एव पत्रं यस्मिन् ६५ इदानीं तदेव चेतो जगत्वेन वर्णयति मनेक्षणमिति
 १४४ द्वाभ्यां हेराद्यवराजसिंहत्वमुक्तदविशेषणविशिष्टं चेतो गजं सतीक्ष्णया धीरजाग्रपत्तया विदारयति द्वितीये
 नान्वयः मनेस्त्वविवेकप्रमादवर्तमदधूरो च आगमानलक्षणो रक्षणो यस्य तं एकस्मिन् बहिर्मुखलक्षणो
 संसाराद्विगत उपवेशनमुपवेशाय स्य तं अतएवांतर्मुखविप्रांतिसौख्यं स्वसमर्प्य द्वेषासूर्यादिभीषणत्वाद्गुणस्य ज

शरीरदुःखभ्रचिरप्रसूतं चित्तचयोच्चाकृतमंजरीकं जरामृतिव्याधिफलौघनमं कामोपभोगोद्यविका
 शिपुषं ६४ विचारसारकृत्वेन चित्तविषयमत्वं द्रुत मद्रिकल्पं आशामहाशाखमशंकमेन द्विधिप्रसङ्गा
 न्नविकल्पपत्रं ६५ मनेक्षणचेद्यककाननस्थसुताक्षणाधीकरजाग्रपत्तया विदारयादीद्यविकारदंतं
 कियाकरराद्यवराजसिंह ६७ रतिगतिं नित्यमसत्प्रदेशे क्षरीरमांसग्रसनेन पुषं दुष्टकियाककशिचंचु

नेः क्रमं ते इति सुजनक्रमाः शमदमतिरिति सादयस्तत्त्वक्षणात्प्राप्तं त्वं उच्यते पदावनस्यालोकने उक्तं परंतु चंडं अति
 कोपनं तद्रक्षणयोग्यमिति यावत् सुखदुःखे एव शीतोष्णवाष्पमदत्त्वा विरोगं गंतव्यस्य ६६ आदीर्घाः कामादिविकारण
 वदंतो यस्य अणुवधैर्यादिव प्रविदारण कियाकरं ६७ असिते कुसिते स्त्रीयां जनशमशानादिप्रदेशे रतिमासक्तिं गतं शरी
 रलक्षणस्य मांसग्रसनेन वांतर्भावापादनेन पुषं उपचितं दुष्टकियापरममृतोदनं तत्र कर्कशं चंदं ज्वलं च गतं तदशौ
 घव्यापारो यस्य एकस्मिन् चारुवर्षे क्षणादर्शनं यस्य पुषं तमे शुभिक्षामसृतिभिः क्लृप्तं मलिनं काकपक्षे च त्वारिविशेषणा
 निस्य शानिपुष्यात्मोशाः सांधंकारभावाद्भवन्त्येन जीवन्तकाकं कायकुलापकाशात् दूरसमुत्सारयत्पुनरुत्तरेणान्वयः ६८

244

तत्र

१४४

केलितानत्रुसिनानत्यपसिनेनेतिपावतनोगा
नांअगेनप्राखानेन

३. खदाहायीइहचेष्टपस्यएवार्थेनुशब्दः ५४ चितेपीवरतांस्थोत्पंगतेसति आत्मज्ञनाश्वित्संपादितापिदूरा
घतिः ५५ अतःकरणात्मनः प्राप्तानाभोगानांविषयाणामाभोगः सेवनंतनिरस्कारैरप्राप्तानांरसस्य भिलाषास्या
पहारेअचिदाभ्यस्तेः कालेन अजीर्णपणवत्कार्ष्णिमपचयनेयमित्यर्थः ५६ केतेमनः पीनताहेतवोयद्धर्मेनतत्का
शंपस्यात्तानाहअनात्मनीत्यादिना ५७ विकारेणविकारेणममतामलहेलयालीलयाप्रशमेतियावत्

अनात्मज्ञोहिदुःखेहः प्रस्फुरन्नपिभूतले शवणवभवत्पुत्रैरात्मज्ञस्तुसंचेतनाः ५४ दूरादात्मज्ञताया
तिचितेपीवरतांगते आलोकलक्ष्मीरभितोमहामेघइवोस्थिते ५५ भोगाभोगतितिरस्कारैः कार्ष्णिनेयं
शानैर्मनः रसापहारेस्तद्वेनकालेनाजीर्णपणवत् ५६ अनात्मन्यात्मभावेनदेहमात्रास्थयानतां पुत्र
दारकुटुंबैश्चचेतो गच्छतिपीनताः ५७ अहंकारविकारेणममतामलहेलयाः इदंममेतिभावेनचेतो
गच्छतिपी नतां ५८ जरामरणदुःखेनचार्थमुचतिमीयया दाषाशीविषकोशेनचेतो गच्छतिपीनतां ५९
आधिव्याधिविलासेनसमाश्रयासेनसंसृतेः हेयादेयप्रयत्नेनचेतो गच्छतिपीनतां ६० स्नेहेनधनलो
भेनत्नाभेनमरणयोषितां अयातरमणीयेनचेतो गच्छतिपीनतां ६१ दूराशास्त्रीरपानेनभोगानि
लवलेनच आह्लादनेनचारेणचित्ताहिर्योतिपीनतां ६२ आगमायवपुषाविषयैषमपशंसिना भो

सर्वमममूनामाह इदमितिइदंशरीरंममआत्माभोगायपतनंचेतिभावेनेत्यर्थः ५८ तमेवभावंविशिनष्टिजरेति
५९ संसृतेः समाश्रयासेनरम्यताचिरस्थाप तादिविश्वासन ६० ६१ चारेणानानाविषयसंचारेण ६२ आगमायोवपुः

गामिगमिभूमिनेचेतो गच्छतिपीनतां ६३

स्वाभावायस्यविषयभरणविवेचमपदाहमर्षादिवा

वा०टी० अधीरः विवृद्धगर्भः मिलापियस्य इदं शस्त्रितगर्धोयदितेदेहदुमाडुडीयगदितितर्हि तेनेपुणं नितरां जय इत्यर्थः
 उप० १४५ ७२ तदेवमनइदानीमर्कटलेनरूपयतिभ्रांतिमिति द्वाभ्यां एकस्याजन्मभूमिजन्मभूमंतरे प्रायातं ज नतां जनसमूहंतदी
 यसंसारवं धंच हसंतं स्वचेष्टितैः विडंबयंतं ७६ अक्षिनासयोः सहारोऽक्षिनासंतदेव असमंतात् कुसुमानियस्मिन्
 भुजकरादयः शाखायास्मिन् विलोलांगुलिजालपत्राण्यस्मिन् इदं प्रदिहवृक्षे समुल्लसंतं मनोमहामर्कटं परितो

भोगाभिषोद्धित्वमिधावमानउत्कं धरोधीरविवृद्धगर्भः उडुयद्वेद्यदिचित्तगर्धोदेहदुमास्तनिपुणं
 जयसे ७५ भ्रांतं वनांतरेषु दिगंतरेषु फलार्थिनं चंचलमाकुलंतं जन्मावनेर्जन्ममंही प्रयातं संसारवं
 धं जनतां हसंतं ७६ दुर्मेलेनासाकुसुमेभुजादिशाखे विलोलांगुलिजालपत्रे समुल्लसंतं परिभाषां
 तमनोमहामर्कटमंगसिद्धैः ७७ अभ्युत्थितं सफलसंचयाय सलन्मुखासंगितडित्यकाशं वर्षति
 आसारमनर्थसार्थमांशोलितं वासनवात्ययातः ७८)

शोधेनमारत्यर्थः ७७ इदानीमदेवचित्तमेघलेनरूपयति अभ्युत्थितमिति द्वाभ्यां सफलस्य परमार्थस्य
 स्वपंकस्य सफलस्य चक्षया अकाले समुत्थितं मुखे मुखसदृशवह्निर्मुखवत्पद्मे आसंगे प्रतिबिंबिनेन
 विषयकः तडित्सदृशस्त्रिदाभासप्रकाशो यस्य अनर्थसार्थरूपं आसारं वर्षति वासनास्तत्त्वक्षणायावा
 अतः आदोलितं परिवर्तितं ७८

वोठरात्मनो वृक्षादेश्च वृथाप्रमहेतुत्वाद्भारभूतं गंधेभ्यो दुर्वसिनाभ्य उद्धृतं प्राविर्भूतं प्रस्थितं दृष्टं तदेव चित्तं पिशाच
त्वेन रूपयंस्तदनुत्सादने मोक्षा सिद्धिमाहृतमेति धर्माः प्रज्ञानलक्षणेषु महत्सु वटेषु वा देहशतेषु अनंतकोटिदहेषु ॥
एवमटव्यामिदव्यामिति व्यस्तरूपकं स्वस्वचित्तस्य संस्तौ अपसरणे चेतनवर्जितेषु प्रत्यक्षसंचेतनेषु पितृयावत् ३८
श्रमेन चित्तपिशाचं स्वचिदात्मनो गेहभूतात् हृदयाधानोत्सारयेत्तावदात्मत्वभावभूतसिद्धिर्मुक्तिर्कुतश्च तस्य भयोर
न्वयः ३० ३१ इदानीं मनोमहाहिंभयदत्वेन रूपयं स्थापयति शुभेति धर्माः शुभा शुभलक्षणमस्य भयमासंशरीरावय

दूरे समुत्सारय भारभूतं दुष्टोद्धृतं कर्कशमारुतं जंधोद्धृतं कायकुलापकोशादेषोपशंत्तैर्निजचित्तकाकं दृष्टं
तस्मापि शाच्यापदिचर्यमाणं विष्णुं तत्र ज्ञानमहावटेषु भ्रातं चिरं देहशतेष्वटव्यां स्वसंस्तौ चेतवविर्जितेषु ३०
विवेकवैराग्यगुरुप्रयत्नमंत्रैः स्वतंत्रैः स्वचिदात्मगेहान् नोत्सादयेच्चित्तपिशाचमेन यावत्कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः
३१ शुभाशुभासं हतमानबोधं चित्ताविषं कायककुचुकंच अजस्रमध्वसनाशनं च सर्वस्वनानाभयनाशदेव ३०
३२ हृदयवटुः शालालिकाट्टस्थममोघयाचित्त्वमंत्रशक्त्या नीत्वा संभ्रमममनोमहाहिंभयं भ्रंशं प्राप्स्य भवान् ३१
यात्मा ३३ अमंगलाकारधरः शरीरशबावली संततसेवनेन दिगावली संभ्रमप्रमार्तश्मशानसेवी च पुषात्त ३८

वादं व्याख्यं यस्य अहः शुभादिदोषापरायणः प्रवसनः प्राणवायुरशनं यस्य पवनाशवत्वात् नानाविधं भयं नाशं मरणं ३०
च ददतीति नानाभयनादं ३३ इदं शंभो लक्षणमहाहिं अमोघयाचित्त्वगस्य चिदेकरसगरस्य बोधकाये सत्यं वाग्नं
तं ब्रह्मेत्यादि मंत्रास्तेषां शक्त्या शमभूता ज्ञानेन संहोद्धृतं नीत्वा भयं भ्रंशं निःशेषं प्राप्स्य विहाय अभवोऽभयो वा प्राप्ताभा
वेत्यर्थः ३३ तदेव चित्तं गृध्रत्वेन रूपयति अमंगलेति धर्माः शरीरलक्षणं नाशवावलीनां संततसेवनेनानुसंधानेन भूत
एवमकाकिकं कुचं कुचं प्रहारेण ममानवयपशकभयादिति भिन्नतनेव वपुषा लघुतोऽप्यशनवृक्षतसदृशसुप्तदहचसेवतेत

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नाम चद्रव्यातन्वाधुप्रभाघतो ऋतेनिसमाधि
००० सुखविभेदस्तत्हेतुत्वान्नसतीत्याहसञ्ज्ञात
००० प्रतिविवग्रहायोग्यतालक्षणा नैर्मल्याहि
००० तस्त्रेतएव रजस्यापमानासाविगस्पष्टनिष्ठुप्रभा

वेरागपेण संकल्पजपे चित्तशुद्धौ सत्यं तथैव बोधिसमाधिक्रमेण चित्तजयोपसिद्ध्यतीत्याह चित्तेनेति सहसाह
तार्थतावद्वा प्रयत्नोपरमोभाभरदिति चिरायेति तत्फलमाह त्यजेति ८४ आत्यंतिकचित्तोपशमेनिः शेषं देहादाव
हंममताभिमानत्यागसिद्ध्या जीवन्मुक्तिविहारस्वरूपं सिगादिमलं कृत्वा तादृशेन चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मका
रं देहपर्यंतं सर्वमेव दृश्यं हे पदद्वयात्करणे क्षुणीत्याशयेनोपसंहरति अ मलमिति इति उक्तप्रकाराचकारा
त्यागपक्षितत्वावबोधेन च अंतः प्रत्यगात्मनुपशमितमनोविमलं तेन रस्तरालवा दपिलघुतुष्टतरं वाग्रश
रीरादिवदत्यंतोपेक्षाहं असदेवेति पश्यन् प्रात्यसंसारपारत्वं प्रादुर्ध्वशेषभोगार्थया आत्मकीड आत्मरतिः क्रिया
चित्तेन चेतःशममाप्नुनीत्वा शुद्धेन धोरास्त्रमिवास्त्रयुक्त्वा चिरायसाधो त्यज चंचलत्वं विमर्कटवृक्ष इत्या
क्षतश्रीः ८४ अ मलमिति चकृत्वा चेतसा वीतशंकमुपशमितमनोतः सर्वमादेहमेव तरावलघुपश्य
स्त्रीलिया हे पदद्वयापि ववितरमसा प्रात्यसंसारपारः मोक्षोपायेषू० प्र० रोराघववाशयविनियोगो नाम स
॥ ५० ॥ वशिष्ठः परिदीर्घासतन्वीससतीक्ष्णासुचितासुच स्वरधारोपमानासुचितवृत्तिषु तिष्ठमा १

वाने षष्ठ्यविंशतिरिष इति श्रुतिरिति पात्नीलया लोकासंग्रहाय सोमादिपिक्वल्गिगादिभिर्यज्ञेषु विहरशा
 स्वां विरुद्धलौकिके पिरमस्वचनतेन तत्र पुनर्वधप्रसक्तिरित्यर्थः ८५ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र-उप-पञ्चा
 शतमः सर्गः ॥ ५० ॥ उद्दालकमुनेः शान्तेपदे विष्णोः तिमिहूतः पुंजनस्य मनोदोषैर्विद्वैपो बहुधेयते श्रव
 णमनुनाभा बभूव धारितेष्वात्मतत्त्वचिन्तविष्णोः तिमन्ते रणानि विद्वैपजीवन्मुक्तिसखा प्राप्तिरिति तदर्थं समाध्यभासच्च प्रमादन्वा
 ध्यवर्जनमवश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनमुखेनोपदिदिहस्तद्वता ए यप्रथमं चित्तचरित्रेष्वविश्वसनीयतामाह परिदीर्घो

॥ तिरुहिकासुभिक इरुस्य विषया संगान्परिदीर्घा सुवास
१४६

हृदयांवरस्थं इदं चित्तमेघं सकल्पानां या निसम्पक्क कल्पनां या निसम्पक्क कल्पनानि पुनः पुनः समर्थानि तेषां व
र्जनरूपात् उग्रमंत्रप्रभात् सोत्साहं उत्सादयते न च बहुजीवनमुक्ते फलं प्राप्य प्राप्तिः पूर्वसिद्धस्वभावो नित्यमुक्तात्मे
व प्रलंसम्पग्भवेत्यर्थः ३६ इदानीं तदेव वित्तं पाशात्वेन रूपायति ग्रंथिकृतमिति द्वाभ्यां आत्मसुखे आत्मोपदानकं कल्पा
दिसर्गमिदं दीकृत्य अद्यतनकालपर्यंतं कृतैः सकृत्तदुक्तं कर्मभिर्निरतं रंगं ग्रंथिकृतं ग्रंथिदानेन दृढीकृतं अतए
व समस्तानां जातपंतराणां नानाया विजन्मभेदानां क्रमाद्धनयादीर्घदामेव स्थितं २० अतएव संप्रोक्तानि संख्या

संकल्पसंकल्पनवर्जिनो ग्रमंत्रप्रभावाद् हृदयांवरस्थं सोत्साहमुत्सादयति तमेघं बहुफलं प्राप्य भवामला
घः ७६ संप्रोक्तानि संकृतं कर्मभिरात्मसुखे मंत्रैरभेघं ज्वलने रदग्धं पीडां पराभालनिकल्पयंतं समस्त
जातपंतरदीर्घदाम २० संप्रोक्तानि संख्या शरीरमालं वलादसंकल्पनमात्रशस्त्रैः क्षित्वा स्वयं राघवचि त
पाशं यथासुरवंतं विरहासूशंकः २१ प्रत्कारदग्धाखिलपाथलो कर्मत्पंतदुः प्रापपरप्रबोधं आशीवि
षं शोषितलोकखंडं व्याप्राप्तिषोऽहृतशरीरदंडं २२ आमंथरंदेहगुहासुगुप्तसंकल्पधोराजगरं जवेन
अकामिनानाममहानलेन वलेन दग्ध्वा विभवे भवत्वं २३

शरीरमालायाम्भिन् प्रसूशंकः पुनर्जन्मशंकाशून्यः २१ इदानीं तत्संकल्पमजगरत्वेन रूपयंतं तद्विधोपायमाह फुल्के
रतिद्वाभ्यां फुल्कारेण क्रोधादिरूपसविषयत्वेन दग्धाः आखिलापाथलोकाः दक्षिणात्तरमार्गगाः जीवायेन आ
शीविषं विषधरं अतएव शोषितासंतालो कखंडां भुवनभेदायेन व्याप्रात् स्यात्तरागमुख्यत्वानेन विषयामिषायं
उद्धृतः कं पि तश्चतुर्विधशरीरदंडोयेन २२ मोक्षोपागालसत्त्वादामंथरं भेदिगति इदं संकल्पधोराजगरं आ

वा० धी०
उप०
१४७

पुष्पातादुमाएव कर्षसदृशपरागैः केशरैश्च सर्वतोऽप्यप्राप्तत्वात्कर्षसदृशसरायस्या ८१० सरस्योऽमहासरां स्येव दर्पणा
नियस्या ११ सानौ प्रस्थपदेशे १२ मानी अवश्यं यत्नेः पुरुषार्थसाधयेषा मित्यभिमानवान् आगमानुमानादि
मानकुशल महामतिरदुदमनाः १३ शुभाशयः प्रबोधानुकूलसकृतसंभृतांतःकरणः १४ क्रमैरभ्यासप

गंधमादनशैलेन्द्रनाम्नी काचिल्लिलस्यली विधत्ते कीर्णकुसुमादुमकर्षिकेसरा ८ विचित्रवर्णवि
हगानानावल्ली विलासिनी वनेचरव्याप्तनदीपुष्पकेसरभासिनी १० क्वचित्स्फीतमहारत्नाक्वचिल्लो
लांबुजोत्पला क्वचिन्नीहारकवरीसरसीदर्पणाक्वचित् ११ तत्र कस्मिंश्चिद् दुतेसानौ सरलपादपे आ
गुल्फाकीर्णकुसुमेऽस्मिन्निगधधराया महदुमे १२ उद्दालको नाम मुनिमौनी मानी महामतिः आप्राप्तयै वनः
एवमुवा सो दामतापसः १३ प्रथमे तु वभ्रवासावल्पप्रज्ञाविचारयान् अप्राप्तपदविश्रान्तिरप्रबुद्धः शुभा
शयः १४ ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थनियमैः क्रमैः विवेकआजगामेन नवनवनिवभ्रतलं १५ अपि
मंचितयामास संसारमयभिरुद्धीः एकांत एव निवसन् कदाचित्कातमानसः १६ किंतु प्राप्य प्रधानं स्य
घद्विश्रान्तौ न शोचते यत्प्राप्य जन्मनाभयः संबन्धो नोपजायते १७ कदाहं क्लृप्तमनोऽपदे परमपव
ने चिरं विश्रान्तिमेष्यामि मेरुशृंग इवाबुद्धः ८८ " "

श्याकक्रमैः नवनवनिवभ्रतलं १५ इमं वक्ष्यमाणप्रकारं चितयामास कांतमानसः शुभचित्तः कांत
मानसपाठे इति पाठे स्य १६ प्राप्यानां पुरुषार्थानां मध्ये प्रधानं प्राप्य मोक्षाख्यं किंतु स्यात् १७ त्यक्तानिम
ननानिमनोव्यापारायत्र १८ " " " " " "

सत्कुलसेवे जातायां कायलतायां चित्तशुद्धिप्रवणादिदापायैरियं परमात्मपरिचयलक्षणवुद्धिवल्लरीतवनाता
नांवाह्यदस्यव्यावृत्तिलक्षणविवेकभूतसेकेनवृद्धिर्नयेत्यर्थः २ साचवाल्पात्प्रभृतिस्मिन्प्रानावर्द्धतेवाङ्मिकापदि
नाकायलतामूलनोपतनसंवानात्तदुद्धृतोपशब्दे दूरेतन्मंजरीवर्द्धनमित्याशयेनाहयावदिति भूतलेप्रपति
तांकायलतांगुरुशुश्रूषाप्रवणादिनाउद्धृत्यवुद्धिवल्लरीपालयेत्यर्थः ३ विवेकसेकप्रवक्ष्यमाणारूपानरूपम
द्यत्वरूपस्यैवश्रुत्वावधार्यपुनः पुनर्भावितांतत्रैवसर्वमनयुक्तीनांसत्वादित्याशयेनाह मद्भवेतिसर्पीरिपुरः यथा

कालेनमहताभक्षेजेजातेयंवुद्धिवल्लरी बुद्धिर्विवेकसेकेननपेनांनपकोविद २ याचन्म्लायतिनोका
यलतिकाकालभास्वता भूतलेपतितांतवदेनामुद्धृत्यधारय इमद्यत्वरूपकतत्त्वज्ञमद्यत्वेकभावनात् सष
मात्रे घिसर्पीरिपीभरदभावनात् ४ उद्धलकचदालूनंविशीरंभूतपंचकं कृत्वाकृत्वाधियाधीरयांतर्वि
चारय ५ श्रीरामउवाच ॥ केनक्रमेणभगवन्मुनिनोद्धालकेनतत् भूतपंचकमालूनंकृत्वांतः प्रक्षितः प्र
विचारितं ६ श्रीविशिष्टउवाच ॥ अरुणामयथापूर्वंभूतवृंदविचारणात् उद्धालकेनसंप्राप्तापरमादधिर
क्षिता ७ जगज्जीर्णगिरस्पास्यकोणेकस्मिंस्मिदातते भूमेरनिलदिग्नाग्निभ्रष्टांडसमकुले ८

अभ्रवस्यभेदगजित्तिस्पभावनात्स्वमाप्नोतद्वदित्यर्थः ४ तामेवाख्यायिकामवतार्यतदर्थंविचारकत्तव्यतामा
ह उद्धालकचदितदेहाधारंभक्तंवाह्यप्रपंचारंभक्तंचभूतपंचकंतत्पदार्थेशोधनयाधियाअन्नेनसोम्यशुंगेना
योमूलमन्विष्टेतिश्रुतिदर्शितयुक्त्यकारणव्यतिरिक्तकार्योकरापलालूनमूलविद्याविशारणादिशीरंविच
त्वातदधिष्ठानसन्मजातवपणनधीरेभ्योपिधीरयाधियाअंतर्विचारयेत्यर्थः ५ ६ ७ भूभतरवत्सुजीकृतभांड

प्रवरा २
समाकुले इति गुरुकाणासाभ्याप्यादिकं

तयो ३

भोगसंविदो भोगतृष्णाः १६ २० आभासमात्रेण स्थितमप्युपेक्षमाणत्वादुत्सितासंगं २१ मत्तां अविवेकप्रवृत्तां २२ कि
यावाहप्रवृत्तिं आकुलां व्यग्रचित्तां २३ विकल्पैः पर्यस्तं विदितं दोलनं अवदोलनं अविश्रान्तं शांतवातौ जसः प्रशांतौ ग
तवांग स्थभ्रमो विदिततेव २४ उदितवपुषा अविभूतं ससूक्ष्मभासात् प्रकाशस्फुरणेन विराड्ब्रह्मांडशरीर
आत्मेवत्वात् पूरणाधीः २५ समेन परमात्मना सम एकरसः समेन भासहितेन विद्युना समः श्रीकण्ठः प्राकारो यस्य स

कदाशममुपेक्ष्यति ममांतर्भोगिसंविदः आलोलकल्लोलरवाङ्मयैर्गुणनिधाविव १६ इदं कृत्वेदमप्यन्यत्र
कर्तव्यमिति कल्पनां कदांतर्विदुः सिष्याभिपदविश्रान्तयाधिया २० कदाविकल्पजालं मेनल गिष्यति चेत्तसि ॥
स्थितमप्युत्सितासंगं पर्यप्यदलेयथा २१ कदा बहुलकल्लोलां नावापरमयाधिया परितो गेभविष्यामि
मत्तां तृष्णांतरंगिणी २२ कदेमां जागते भूतैः क्रीडमाणामसन्मयी क्रियामपहसिष्यामि बाललीलामिवाकु
लां २३ कदाविकल्पपर्यस्तं मनोदोलावदोलनं शममेष्यति मेशांतवातौ जस इव भ्रमः २४ कदा उदितवपुर्भा
सा विहसन्जागती गतिः अंतःसंतोषमेष्यामि विराडालेव पूरणाधीः अंतःसमसमाकारः सौम्यः सर्वार्थ
निस्पृहः कदा पशममेष्यामि मंथत्पुक्ताभ्युदितवत् कदेमां चलोदस्ये प्रियभासा शनात्मिकां सर्वसिषु
मत्तपश्यनभाविष्यामि तत्राततः २५ सबाह्याभ्यंतरे सर्वं शांतकल्पनयाधिया पश्यं प्रिन्मात्रमखिलं भा
वयिष्यामि हंकदा २६ कदा पशांतचित्तात्मा चिंतामुपगतः परां परलोकमेष्यामि जात्यंधविगमादिव २६

वेद्विषयेषु धर्मार्थकामेषु अमृतकास्तुभादिषु निस्पृहः मंथेन विदितेण भुक्तोऽमृताधिवः तीराणिवस्तद्वत् २६ सुषु
प्तवत्सन्मात्रात्मना पश्यतु २७ भावयिष्यामि तद्भानया स्थिरो भविष्यामि २८ परां चिंतां चिदेकरसता परं परमात्मानं
उरस्थितपुरुषात्तदं च जात्यंध इति भावनिर्देशः जात्यंधतासदृशानादिमूलाज्ञानापागमादिति भावः २६ ॥ ॥

मा १

वा० टी० विजहारसंचचारमहामैरीसदेवार्कयादसंबंधदर्शनातत्रार्कविहरणकल्पनयोपमेतिः ४७ समस्तभूतप्राणमतएव
 उप० संशान्तसर्वसंचारांकंदमोक्षदशासाधारणोविशेषणोऽस्यसमाप्तेः कंदरेविंशेष्यते ४८ परमाकाशेशोब्रह्मभमाना
 १४८ ४८ ज्योतिरूपोत्सृष्टस्तदस्मभिः प्रद्वकांतैः सहसंप्रोतैर्घटितैर्मलीभिः कृतामिव ५० द्यौस्त्वग्धशीतलछायां
 ५१ कौदारभ्रमोलंबंतेप्रसरंतीतिकुलवनाअहिमांशीतनिवारणमात्रत्तमाः आलोकाः यस्याअतएवनात्युष्माणा

अप्यपयंकुलमनाविजहारमुनिर्गिरि प्रत्यहंविषाधीशेमहामैराविवैककः १ समस्तभूतदुःप्राप्तामेकदा
 प्रापकंदरा संशान्तसर्वसंचारांमुनिर्मेक्षिदशामिव ४८ अपयंकुलितांबांतैरप्राप्तमृगपक्षिणी अदृष्टादेवगंध
 वैः परमाकाशेशोभनां ४८ पुष्पप्रकरसंघन्यांमृदुशाखलकोमलां ज्यो तीरसास्मसंप्रोतैः कृतामरकतैरि
 व ५० सुस्निग्धशीतलछायांप्रकटोरत्नदीपकैः सुगन्धावनदेवीनामंतः पुरकुटीमिव ५१ कुल्वनाहिमा
 लोकांनात्युष्मांतिशितलां शारदस्पोदिताकस्यहेमगौरीप्रभाभिव ५२ वालालोकपरिस्नानांकोमलाशब्द
 मासृता मंजरीजटिलोपेतांवालामालावतीमिव ५३ उपशमपद्वीमिवानुरूपकमलजविश्रमरागप यो
 ग्यरूपां कुसुमनिकरकोमलाभिरामांसरसिजकोटरकोमलांसमंतात् ५४ इतिमोक्षोपायेऽद्वैतकमनोरथो

तिशितलांडदितार्कस्यवालसूर्यस्यहेमगौरीपीतां ५२ वालेनआलोकेनपरिस्नानांशुष्कांअनेनगुहाप्रादुर्भूतीतिगम्यतेको
 मलः अल्पः अशब्दप्रमासृतोपस्यातेनप्रत्यग्भागे पिणवान्नवतागम्यतेमंजरीजटिलैस्तरुभिरुपताअनेनसुरभितगम
 तेस्वयं वीर्युक्तामालावतीराजकन्यामिवास्थितामित्यर्थः ५१ सरसिजोकोटरमिवकोमलाअतएवकमलस्यधातुविश्रम
 रागपयोग्यरूपांसमंतात्कुसुमनिकरैश्चकोमलांरम्याउपशमपद्वीमिवसदेवाप्रयितुमनुरूपांकंदरांप्रापेतिपूर्वसंबंधः ५४ इतिमोक्षोपायेऽद्वैतकमनोरथो

तिवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशोपशमप्रकरणे एकपचाशः सर्गः ५१ ॥ ॥

रामः १४८

243

वा०टी० अर्थीतिकोमलामंत्राणो ८ मंदराः देवतरुमेवतेषांवनं ८ महीरंध्रं पातालं निर्वर्णां निरतिशयः सुखविश्रांतिं १० त्वंभो
 उप० गाशाशतेनावर्णत्वे सति एवंप्रागुक्तेरीत्या सर्वदुःखदंभवसि अतः परंभोगोशास्सुप्तत्वात्काल्यपुच्छंदसः नित्य
 १५० निदुःखविरतिशयानंदरूपत्वादेकांतसुंदरं परंश्रेया निर्वर्णांयाहि १३ इत्यादिभानः अनिष्टनिवारणमभावस्तस्य
 चुरस्वभावाः विचित्राकलना विषयाः उतशब्दो निर्दयः मंडके कापयामेघशब्दादिकाभिर्व्यथितेतिभिर्भ्रमिति
 चेत्पर्यः १३ तदेवस्य च माहमनइति भुवनं जगज्जालं च १४ किंचिदवाङ्मनसगम्यं विदेहं केवल्यसुखं निर्वर्तिं जीवन्मु
 अपि सुखमनः कोचः स्तवसंसारवृत्तिभिः धीमंतो न निषेवंतो पर्यतो दुःखदां क्रियां ८ अनुधावतियोभोगां
 स्सत्कासाभरसायनं सत्यज्यमंदारवनं सयातिविषजं जलं ८ यदियासिमहीरंध्रं ब्रह्मलोकमपि वा तत्र नि
 ७५० वर्णाभायासिविनोपश्रमनामृतं १० आशाशतावर्णत्वे त्वमेवं सर्वदुःखदं त्यज्य पाहि परंश्रेयः परमेकांतसु
 दं ११ इमा विचित्राकलनाभावाभावमया लिका दुःखापैव तवोग्रायनसुखाय कदाचन १२ शब्दादिका
 भिरताभिः किं सुखं तद्वृत्तिभिः भ्रमस्य निरतं व्यर्थं मेघमंडुकि कायथा मनोमंडुकि केवर्थमियं तं कालगंध
 वा भ्रमस्याभुवनं सिंप्रे किं सभासादितं त्वया १५ यस्मात्किंचिदवाप्रोषियास्मिन्वहासि निर्वर्तिं तास्मिंश्रेतः श
 मे सुखं नानुवद्धासि किंपदं १५ आगत्य श्रोत्रतां मुखे व्यचेत्यनोपचं हितां धिया शब्दानुसारिणामृगव
 क्तिविश्रांतिसुखं वहसि प्राप्नोषि तस्मिन्समेमृत्युपरमलक्षणो समाधौ हेचेतः पदं व्यवसायं किं नानुवद्धासि १५ क
 लनादुःखापैवेति यदुक्तेतत्प्रत्येकदं तोदाहरणैः प्रपंचयति आगत्य त्यादिनाव्यर्थेन वहिर्मुखतस्तत्तरेणोत्पा
 नानुपचं हितामुपचितं श्रोत्रं द्रियतादात्म्यापतिरूपं श्रोत्रतामेत्यप्राप्य प्राणत्रयप्राणानामभवति वदत्वाकपशं
 अक्षः शृण्वन् श्रोत्रमिति लिङ्गादात्मनः श्रवणोदिकालि श्रोत्रादिभावश्रुतेरिति भावः लुब्धकगीतघंटास्वनमोहि १५०

गुहायामासनस्थेनसमाधिंप्रविष्टा ता चित्रप्रबोधनोपायाश्चित्ताइववर्णिताः चित्रेणवहुविधेनभ्रमणे ना
 न्वेषणेनपद्मकुरीमिवेत्पनेनप्रविष्टस्तत्रनिरतिशयानंदरसपानविश्रांतिर्भविष्यतीतिगम्यते १-आत्मनःस्थसि-
 त्तलोकस्यायामपरलिताख्यायांभगवन्नाभिपद्मलक्षणायांवा २-अंतर्मध्येस्वंप्रशरीरं ३-छमिवपस्मिन्नासेतत्तथा
 विधं-अंतरेषुस्थानितं तत्पत्रसंबंधानिपुष्पगुह्यानिवायस्मिन्तथाविधं-आसनंमेघान्विद्धा तीतिमेघविधिरिद्धः
 -अंभोदमेघवृंदवितमिवतत्पद्मे-अंतरेषुप्रसृतनिस्सगुह्यानीवविद्युतोयत्सितियोज्यं ३ तत्तस्यासनस्पष्टे उपरितत्त्वकक्षा-

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥

सतां वैवेशाधर्मात्मागंधमादनकंदरां चित्रभ्रमणसंप्राप्ताभलिपयकुटीमिव १ समाधा-
 नोन्मुखतयाप्रविशन्सविराजते सर्गव्यापारविरतावात्मपुष्पमिवाह्वतः चकारासनमम्लानैः पत्रैरतः स्वगुह्य-
 कं ऋदुमेघविधिर्वृद्धमंभोदमिवतत्रसः ३ सतत्प्रस्तारयामासपृष्ठेचाक्रमगाजिनं नीलरत्नतटेमेरुसुव्यरासार-
 मिवांबरं ५ सतत्रोपाविशदक्षींश्वेतस्तनुतांनयन् अंतंशुद्धवपुः शृंगेदृष्यमूकइवांबुदः ५ बुद्धवत्सुदृढंबुद्धप-
 द्मासनउदङ्मुखः पार्श्विभ्यांरुषणौधृत्वाचकारब्राह्ममंजलिं द्विबासनोभ्यः समाहृतमनोभ्रगमुपहृतं नि-
 र्विकल्पसमाधयंचकारेमांविचारणाम् ॥ ॥ ॥

स्थंमृगाजिनमितिवाताराण्यसाराः बहुमूल्यरत्नानियस्मिन् अननेतत्पताजिनमितिगम्यते ५ चेतसःवृत्तीर्जडविष-
 यत्पागेनतनुतांयथा-अंबुदः उष्णवृक्षास्वजाडंविहायशुद्धवपुः शुभ्ररूपः मूकोनिर्गुर्जनः सन्नृगिरिशृंगेउपविश-
 तितद्वृष्येत्यसमासेत्यपृच्छादसः ऋष्यमूकाख्यसह्यशृंगे ५ प्रबुद्धवत्प्रबुद्धकपिलादिवत्पद्मासनग्रहणं सिद्धास-
 नोपलक्षणांपार्श्विभ्यांरुषणौधृत्वेतवैवोपपत्तंब्राह्ममंजलिं ब्रह्मादिगुरुपरंपराप्राणामंजलिं उपसमीपेविषयेषुत्य तं
 ध्यायितं ॥ ॥

वा० टी० वक्तव्यं शवीपिंडीकृत्येको बपाहसयेति सयोद्यो जन्ममरणोदशावात्यादिदारिद्र्यप्रतासांधात्रीपर्यंतमरणो
 उप० नरमपिनरकस्यावरादिपरितापनशीलां जगत्सृष्टिं जागतीं प्रवृत्तिं २४ अथवा अहितस्पचितस्पनानुशासनं को
 १५१ यं किं नुबलात्रिगृह्यज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविचारणोच्छेदएवकार्यइत्याशयेनाह करोमिति अनुशासनं हि पदे
 शं २५ अथवानचितोद्धेदेपि पृथग्यलः कार्यमूलाज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदुद्धेदेनैवोद्धेदः साध्य

तो ३

सयोदयशाधात्रीपर्यंतपरितापिनी जानन्नपि जगत्सृष्टेन तत्तत्सिबिर्न द्यासि २४ करोम्यप्यकिमर्थं वात
 वेदतनुशासनं विचारणवतः पुंसश्चित्तमस्तीहिनानघ यावदज्ञानघतता तावत्प्रधनचि तता यावत्प्रावृ
 252 कुलदता तावन्नीहीरभूरिता र्हे यावदज्ञानतनुता तावच्चित्तस्य तानवं प्रावृट्परिसयो यावत्तावन्नी
 हारसंक्षयं २७ यावत्तानवभाषातं शुद्धं चित्तं विचारतः तावत्तत्क्षीणमेवाहं मन्येशारदमेधवत् २८
 अनुशासनमेतद्यस्य तोनश्यतो यवा क्रियते तत्र भोवारिपवनाहनेनैः समं २९ तस्मात्संक्षीयमाणत्वा
 त्यजामित्वा मसन्मयं मोर्त्यपरमेमवारुः परित्याज्यानुशासनं ३० निर्विकल्पो स्मिचिदीप्तो निरहंकार
 बासनाः त्वयाहंकारवीजेन न संवद्भो स्पसन्मयः ३१ " " " "

इत्याशयेनाह यावदिति त्रिभिः २६ उत्तरो यावत्तावदिति निपातौ यावांस्तावदित्यर्थकौ २७ तानवंतासनात्तपेनैसौ
 क्ष्मं २८ अविवेकिनश्चित्तमनु शासनायोग्यमेव विवेकिनस्तु नस्यैदवस्थं न धंवा तत्सुतरांतयेत्या
 शयेनाह अनुशासनमिति न भसोवारिणः पवनस्पच आहनेनैस्तादुनैः समं व्यर्थमिति यावत् २९ उक्तमेवानुवादेनो
 पसंहरति तस्मादिति ३० आत्मनस्तदसंबंधदर्शनेव तत्त्वो गइत्याशयेनाह निर्विकल्पइति ३१ " " "

१५१

त्यक्त्वा त्वं गिंद्रेपतांगजीकरेण तस्या तस्य शेलु ध्वगजेंद्रवत् सुशि ततया कारिणा वनगजेंद्रं प्रलोभा कृष्णगतापातादि
 नाहस्तिपकावधंतीति प्रसिद्धं १७ हेअंधदुरंधसां दुरजानां गेह्नाभिलाषेण १८ चाक्षुषीवृत्तिचक्षुषां प्राप्ताकांतिसुत्सं
 बंधीयोरुपचयो नाना रूपभेदविधस्तदनुखी तत्प्रवरां १९ गजोन्मदितपप्रगर्भस्थं भंगवत् २० एकैकसक्तस्यैवम
 नर्थे सर्वसक्तस्य तव दुवदिमेव निरतिशया दुःखमित्याह कुरंगेति अनर्थे र्नर्थसाधनेः शब्दादिभियुक्तेर्भित्तिनैः हेअ

त्यक्त्वा मागत्य दुःखाय स्पशेन्मुखतया धिया मूर्खमावद्व्रतामेहि गजीलु ध्वगजेंद्रवत् १७ अस्माभावमागत्य गेह्ना
 नांधदुरांधसां मानाशमे हि वदिशपिंडलं पटमस्य वत् १८ चाक्षुषीवृत्तिमाश्रित्य प्रभारूपचयोन्मुखी प्रागद्ध
 दग्धवृत्तिलुधपतंगवत् १९ द्वाणामगमिपाश्रित्य शरीरां भोजकोटरे गंधान्मुखतया वंधं मात्वं संश्रयभंगवत् २०
 कुरंगां लिपतंगे भग्नीनास्त्वेकशो हताः सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्याप्तस्य ज्ञातः सुखं २१ हेचित्तवासनाजालं वंधाय भ
 वतोहितं स्वात्मनः सहजः फेनस्ततः कुक्कुभिणायथा २२ शरदभ्रवदागत्य शुद्धितं क्लमवाभयां यदि शाम्यसे नि
 र्मलं तदनंतोजयस्तव २३

ज्ञेति चित्रसंबोधने २१ कुत्सितेन कुक्कुभिणा कोशकारकोत्केन सहजः स्वाभाविकत्वला लाफेन स्वात्मनो बोधाय यथा को
 शाना ततो विस्तारितस्तथा वासनाजालं स्वात्मनो वंधाय उहितं कुवितर्कनमित्यर्थः भवतः अहिता मिति वा दित्वा त
 मिति लिंगविपरिणामेन योज्यं २२ कथं तर्हि प्रमादकृतस्यास्य बंधस्य जयस्तत्राह शरदभ्रमिति प्रथमं कर्मोपासनादिनि
 : शरदभ्रवच्छुद्धिमागत्य ततः अवराणादिपरिपाकाद्गानोदयेन निर्मलं यदि शाम्यसि ततश्च अनंतोजय इत्यर्थः २३

४०. स्पंदो हि वातशक्तीनामवबोधो महाचितः जरामृतिश्चेत्येते काये कोटौ अन्यदहंपदार्थाद्यतिरिक्तं ४२ स्मिन्कोसावहमिति स्थितः ३

वा० टी० ३ यत्तापदिच्छिन्नं रूपं एकता एकत्वसंख्या अन्यतोदम्यसंख्यामहंतागुते परिमाणे ३८ यतोहं संवेदनात्मानतर्ल
उप० १५२ त्तिभूतेन सत्वेन संवेद्यत्वां चित्तं वेदपश्यामि ततो दुःखकारणत्वादेव इदं स्वप्नमाविवेकमादाय हन्यसे ३९ विवेच
न प्रकारमेव दर्शयति इदमित्यादिना ४० स्यादांशः सर्वोपि वातशक्तीनां प्राणानां अवबोधांशस्तु महाचितः परमा

दृश्यते यस्मिन्नेतन्नानामपरिकल्पना नैकताना न्यतैव हनमहंता न चा गु ता ३८ वेदतत्त्वात्संवे
द्यमाततं दुःखकारणं विवेकजेन बोधेन तदिदं हन्यसे मया ३९ इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थीनि देहके
उमेते श्वासमस्तः कोशावहमिति स्थितः ४१ मांसं प्रत्यमस्तृक्कामदस्थीन्यन्यनि चित्तहे बोधो मे
स्पंदनं चान्यकोशावहमिति स्थितः ४२ इदं घ्राभियंजित्वा गियं श्रेवरो इमे इदं चक्षुरसौ स्पर्शः को
शावहमिति स्थितः ४३ यथाभूततयानाहं मनो न त्वं न वासना आत्मा शुद्धिदा भासः केवलोपं विजं
भते ४४ अहमेव ह सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा इत्येव सन्मयी दृष्टिनेतरो विवद्यते क्रमः ४५ " "

त्मनः जरामृतिश्चेत्येते न कायकोटौ अन्यदहंपदार्थाद्यतिरिक्तं ४२ ४३ यथाभूतमया परमार्थतं या विचारे म
नः अहं न चित्तमहं वासनापि नाहं आत्मा तु सर्वथा अहं तयानस्पृष्ट इत्याह आत्मेति ४४ तस्मिन्नात्मनियद्यथा
शेषदक्षिणसहस्रमेव सर्वत्राधिष्ठानमिति सर्वमेवाहं यद्यपवाददृष्टिस्तर्हि नाहं किंचिदपीति नैकदेहमात्रपरि
छिन्नाहं भावलक्षण इतरोहंकारक्रमो विद्यत इत्यर्थः ४५ " "

तिहेचित्त
लेयामह
तीप्रवभ्री१

ममकोपराधोयेनमांविनाशायपरिस्पजसीतिचे दृहादावहंतादुर्दृष्ट्यावलंबनमेवेत्याहअयमिति ताचदुर्दृष्टिशंका
विषप्रयुक्ताविषूचिकेमिच्छाहेतुकापिमूढानांविनाशायैवसंपद्यतइतिअपराधइत्यर्थः ३३ कुतोमिच्छात्वमितिचेद
नुपपन्नत्वादेवेत्याह अनंतस्येति इति एवंरूपेणपरिद्धिनेभनसितन्वीयपरिद्धिनास्थितेर्दृहाद्यभावेनस्थितिर्नसंभवति
त्रापपद्यतइत्यर्थः वासिताकारिणीदंतीचतयोर्विल्वंतस्थितिर्यथानयंभवतितथेत्यर्थः ३३ चित्तस्यत्यज्यत्वेहेतुंतर
मण्याहमहाप्रवभ्री जीर्णकृपादिदिवगंभीरीअदृशतलाकामक्रोधलोभादिसर्पवृष्टिपिशान्चालयत्वाडुंखदाडुव

कु१

अयंसोहमितिवाच्यं दुर्दृष्टिबलंविता त्वयामूढविनाशायशंकाविषविषू चिका ३२ अनंतस्यात्मत
त्वस्यतन्वीतिमनसिस्थितिः नसंभवति विल्वंतर्वासितादंतिनोर्पथा ३३ महाप्रवभ्रीवगंभीराडुःखदावा
सनाश्रिता त्वयैषावतचित्तेतिनेनामनुसराम्पहं ३४ कः किलायंसुधामोहोवालस्येवाविचारिणः अ
यंसोहमितिभ्रान्तिस्त्वहंतापरिकल्पिता ३५ पादांगुष्ठछिरोयावत्कराशः प्रविचारितं नलब्धोसावहंता ३
प्रकः स्यादहमितिस्थितः ३६ भारिताशेषदिकुंजंयस्यामेकजगत्रये संवेदननमसंवेद्यसर्वत्रविगतात्म

सिनेवत्चालयत्वेनाश्रितावतेतिस्वेदे अहंतुएनानुसरामितितदनुसारिणंत्वांसजामीत्यर्थः ३५ कोचापंदेहः स
आत्माहमितिभ्रान्तिस्तुत्यादिया अहंतापरिकल्पितावालस्येवाविचारिणोप्रमकः किलनकश्चिदपिनास्तेवेत्यर्थः
३५ तज्जास्तित्वमेवविमृश्याविषदयातिपादांगुष्ठदित्यादिना कणशोविचित्र्येतिशेषः ३६ यद्यहंपदार्थेनास्तेव
तर्हिकस्त्वतत्राहमरितिद्वयं भारिताशेषदिकुंजंदिदृक्पदपरिच्छेदरहितं एकंवल्लुक्ततइहितंसंवेद्यंक्रमसंवेधा
वस्थात्रयलक्षणकालकृतपरिच्छेदशून्य अतएवसर्वत्रसर्वत्रप्रकारेषुविगतावत्स्वतरात्मापस्यइदंसंवेदनमेवाह

सुखमित्यर्थः ३२

वा० धी०
उप०
१५३

निजेतत्वेविषये ५४ स्वकमेत्वविषयेसामान्येएकवचनंपदसंस्कारपञ्चाश्रयात् ५५ शब्दशक्तिंशब्दलक्षणविषयंस्वा
र्च्यः श्रवणः तद्विषयतेनपीडितेवश्रीकृते आगमः प्रसंगः ५६ भद्रितयासोदरप्ररुक्ततयागर्हनेति यावत्मातात्राभिभं
ता ५७ एषाउक्तस्यलेखप्रसिद्धाभावनाअहंताकल्पना तस्यांभावनायामसत्पायांनिर्विषयांसत्प्रमयंदेहः सः अहमि
तिभावः सभ्रमोभ्रांतिरेवेतिसर्वेषादेहाहंभाववासनात्याजेत्यर्थः ५८ ननुवासनाभावेवाह्यप्रवृत्तिनांसर्वयोपरमः स्या

२५३
स्पर्शनायनिजेतत्वेयदिज्ञातात्वगुणमपी तत्कोपंस्वादहंनामकुपिशान्त्वोदितः ५४ इत्येवमिनिषयेस्मि
न्स्वकमेत्यनेन्द्रिय अहंमृषभृगीत्येषकुतस्त्यः कुत्सितोभ्रमः ५५ शब्दशक्तिंगतेश्रितिवराकेस्वार्थपीडि
ते तदहंकारदुःखस्यनिर्वीजस्यकआगमः ५६ आत्मभद्रित्वेननिजेघ्राणेखंगंधमागते अहंघ्रातितियो
मातातंचौरंनैवतदग्रहं ५७ मृगतस्माक्रमेणेषाभावनावर्ण्यभाविनी भावस्तस्यामसत्पायांयः सोपमि
तिसंभ्रमः ५८ वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियैः स्वतः प्रवर्ततेबहिः स्वार्थेतिवासनानात्रकारणं ५६ वासना
रहितंकर्मक्रियतेननुचितके केवलनानुभूयंतेसुखदुःखदशोग्र ग्राः ६० ॥

दितिजीवमेवपुरुषनस्यात्तत्राहवासनाहीनमपीति एत तूशरीरस्वार्थजीवनहेतोर्कर्मणीवासनाहीनमपिप्रवर्त
तेदामव्यालव्यालकटानांप्राग्युद्धादिप्रवृत्तिवर्णनादितिभावः यदिप्रवर्ततेतर्हितेतत्प्रयुक्तदुःखमपिभविष्यत्येवेति
वासनात्यागात्तत्कोशगत्तत्राहवासनेति तात्कालिकभोगाभासेअहंदुःखीतिनाभिमानअग्रग्राभावित्य सुसुख
दुःखदशोनानुभूयंतेइतितत्प्रयुक्ताशो कमोहभयविषादचितोद्वेगादिसर्वसंतापशान्तिरेवांस्पर्शगुणइतिभावः ६०

वा० टी० उप० १५४ तस्मादुक्तहेतौ सर्वेन्द्रियाणां कोशतद्व्याधारे हेतुत्वं सर्वेन्द्रियैः सह रेवपैकमत्यमुपेत्य नूनं निश्चयेनात्मानं स्वं असत्त्वं रूपं मिथ्याभूतमात्मस्वरूपं निर्वर्ण्यमेवामलबोधमात्रं तत्त्वतो भूत्वा आश्विनभूयः प्रितरूपमादत्तेत्यर्थः सर्वशास्त्रार्थं तत्त्वज्ञाभिमतार्थं हेतुवासनापरिहारास्तत्त्वज्ञानया अभिलाषितविषयत्यागलक्षणया वामंत्रयुक्ता अनन्ता असंख्यदुःखा अहंस्थिति रंकारस्तद्वासनालक्षणं विषयदशाज्ञानप्रयुक्तं विषूचिकं निपुणं अपास्य विभवः विसंसारः सन्मियां मरणादिसर्वभातुनामभूमिरनास्पदं भगवान्पूरणं नंदं लैव भवेत्यर्थः ७० इति श्रीवाशिष्ठता० ए० द्विपंचाशः सर्गः

154

हेचित्तसर्वेन्द्रियकोशतस्मात्सर्वेन्द्रियैरेवमुपेत्य नूनं आलोकात्मानमस्वरूपं निर्वर्ण्यमेवामलबोधमा स्वं ६६ विषयविषयविषूचिकामनन्तानिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य अभिमतपरिहारमंत्रयुक्ता भवविभ वो भगवान्भिमामभूमिः ७० मोक्षोपायेषू० ए० उद्दालकविचारः सर्गः ५२ उद्दालक उवाच ॥ अपार पर्यंतवपुः परमारवनुचरेव च चिदचेत्यादां क्रंतौ न शक्ता वासनादयः १ ॥ ॥ ॥ ॥

वासनाभिर लेपितमहंकारेण चालनः शरीरमनसोर्वैरिमित्याद्यत्रोपपाद्यते परिहृन्नस्तिलादिः कुसुमादिर्वास्पते आत्मचिनुनविघते पारंपरापर्यंताः पूर्वपश्चिमपार्श्वविधयस्तथाविधस्वरूपी तथा स्थूलाः एतियत्येजोवायवः क स्तूर्यादिनास्पते चिनुपरमाणोरपंचीकृताकाशाच्चाणः सूक्ष्मतमा अतस्तस्या आक्रंतौ तौ इषदपि स्पशे वासनादयो न शक्ता इत्यर्थः साक्षात्तत्त्वप्रशक्तावपितच्चेत्यस्पर्शद्वारा तत्सं बंधप्रसक्तिशकान्वारणाय विशिनष्टि अचे दबाकृताशा ३ तेति १

इदानीमिन्द्रियाणिसंबोधाभ्युपगम्य विविच्योपदिशति तस्मादित्यादिना ६१ बालैः प्रथमं पंकक्रीड न कर्मिवपश्चा
तदिनाशेन त्विन्नतेन च भवद्विविषयाजनितदिनाशे च दुःखायैव भोगवासनाप्रज्ञात्मनि वसितेत्यर्थः ६२ अतएव
विदुषामज्ञानवाधिसहस्रकार्यैः शुद्धात्मैव संपन्ना इति पृथक् संतीत्याह वासनाघात इति आद्यपदेन तत्कार्यरागप्रवृ
त्त्यादिनादिर्दिष्टते न संभवताः न संति न अन्यस्याज्ञस्येत्यर्थः ६३ अतएव ज्ञेयस्यैव इन्द्रियाणि न शिखितानीत्याह तस्म

तस्मान्मूर्खारिणीन्द्रियाण्यत्कांतवासिनां निजां कुरुध्वं कर्महे सर्वे न दुःखं समवाप्स्यथ ६१ भवद्विरेव दुः
खायनासनावासितामुधा बालैः पंकक्रीडनकं विनाशेनैव त्विन्नता ६२ वासनाघादशः सर्वाव्यतिरिक्ता
स्तुनात्मनः जलदिवतरंगाघातस्यैवानस्पनान्पथ तस्मैव विनष्टास्यत्यर्थः मिन्द्रियबालकाः कोशकार
कुक्कुभयस्तं तु मेव स्वयं भुवा ६४ तस्मैवैव हलुठितजराभरणसंकटे भ्रमदस्यैव शिखरिपाथिकाश्च भ्रम
मिषु ६५ वासनेवैव भवता हेतुरेकत्र बंधने २३ः शून्याशयप्रोता मुक्तानामानता यस्या कल्पना मात्र क
लिता सत्येषा हि न वस्तुतः असंकल्पनमात्रेण दात्रेणैव विलयते ६७ एषा हि भवनामेति विमोहाय क्षया
यच वातलेखैव दीपानां स्फुरतामपि तेजसां ६८

येवेति स्वयं भुवा स्वतरापोद्भूतया ६४ इतिह अधः संसारशिखरिणा कंदकजुविलुठययथा शिखरिपाथिकाः पर्वतशि
खरे गह्वरतः पितवशाद्भ्रमवंशाभंसादस्य शिखरात्पतिता आधोविषमेषु लुठितं तितक्षत् ६५ यस्या मुक्तानां शून्ये
छिद्रेऽप्राशये गमे प्रोता आतता दीर्घरिजुस्तं तु बंधने हेतुस्तवत् ६६ कल्पना भ्रौतिस्तन्मात्रेण कल्पिता संपादिता ए
षा वासना ६७ भवतां विचन्द्रियाणां बद्धमाना विमोहाय क्षयापमरणादिदुःखाय स्फुरंतो तेजसां उक्ता दीनामपि ६८

ननु त्वदप्रकाशितविषये वासनोदयादर्शनात्त्वयेव विततास्ताः कथं त्वदस्य शिष्यस्तत्राह मनयाताः वितताः किं
 उज्जडं द्विषेत्पातानां विषयाणां शेषमुष्णं बुद्धौ अहंकारे च वित् प्रतिविंबैर्हंतुभिः तत्संस्तवस्थारूपा अपि वेताला
 इव त्रा सनेद्यताः वासनावितता वित्तरिता मनःप्रनुभव तीतिपेरणान्वयः २ जागरे भूरिशः कृतेभ्यो विषयवि
 चारेभ्यः अनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यः भूयो विंस्त्रमे अंतर्नाडी द्विद्रांतवासनाभयानेव विषयास्तन्मनः अनुभवति न
 च बुद्ध्यहंकारकृतेन मनोनुभूतेन चाममलेपहि यस्मादलेपिका चिदिवाहृतमन आदिसंघातमलेत्यर्थः तथाच श्रुतिः

मनः शेषमुष्णं कारप्रतिविंबैर्जडैर्द्विषैः वासनाविततांशून्माः वेताल वासनोद्यताः २ तत्कृतेभ्यो विचारे
 भ्यो अनुभूतेभ्योपि भूरिशः भूयोप्यनुभावात्पतरहं चिदलेपिका ३ त्वदुभविोपरचितं देहसंसारसंस्थितिं ग
 रुगात्त्वय्यत्पजतुवाप्यहं हि चिलेपिका वितोनजन्ममरणसर्वगाया श्रुतः किल किं नाम भ्रियते जंतुमयेतैकेन
 वापि किं ५ चित्तेन जीवितं नार्थसर्वात्मा सर्वजीवितं किंप्राप्तिकदालेपप्रा नाङ्गापदिजीवितं ६ जीव्यतेभि
 यते चेति कुविकल्पकमालिना कलनामनसा भवनात्मने विमलात्मनः ७ " " " "

स्य तत्र किंचित्प्रपत्यनुन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्यहं पुरुष इति एवं स्थूलदेहकृतेनानलेपइत्याह त्वदुभविचेति
 दुभविदुष्टेयास्तैस्परचितं ४ अतएव जन्ममरणे अपि त्वत्स्मनस्तइत्याह चित इति सवगत्वाच्चित्त्वेति हेतुर्गर्भित्व
 शेषणे इति घोतनाय किलेति निपात अविनाशपक्षितीयात्मदर्शनेव ध्यघातकबुद्धिनिर्विषयेव संपद्यइत्यात्पतिकाभ
 यसिद्धिरित्याशयेनाह किं नामेति ५ यस्य हि जीवितेनार्थस्तस्य मरणाद्वयं स्यात् नत्वसौचित्यइत्याह चित इति यतः
 सर्वात्मा चिदेव सर्ववस्तूनां जीवितरवमस्या सर्वदेशकालवस्तुप्रायतात्वरूपचिदेव यदि जीवितं तदा तेन जीवितेन
 कदाकिमन्यप्राप्तं प्राप्तिरिति दिष्टेदित्यर्थः मरणजीवनयोर्भिनः कल्पनामात्रत्वादपिन तेषः ६ वा

इति त्वदहं जीवित इति

वा० टी० इति मे प्रमप्रती च तत्तत्तदनुभवसिद्धं यातत्वं २१ इदानीं महंकारमाज्ञीपायमाह अहंकारेति प्राग्व्याख्यातं २५ शरस्व
 उप० शरदित्वे निर्मलेखस्य भाइव २६ सति तस्मिन् काक्षति स्तमाह ददातीत्या दिना २७ येलिलालनिदुर्वासैलिलागर्भे २८
 १५६ मरणं मरणादिपारलौकिकदुःखं जीवितं पुनर्जन्मतदुपांतं तद्वधिकं खं जीवित एहिकदुःखं मरणांतं गं मरणाधिकं

आत्मनो व्यतिरेकेण न किंचिदपि विद्यते सर्वव्रसेति मेतत्त्वमेतद्वावयाम्यहं २५ अहंकारभ्रमस्यास्पृजातस्याका
 शपरिवत् अप्रपन्नः स्मरणं भ्रमे नूनं विस्मरणं वरं २५ संमूलं संपरित्यज्य चिराय अहं कृतिं भ्रमे निष्ठा म्यात्म
 निशांतात्मा शरस्व शरदीवसे ददा त्वनर्थं निचयं विस्तारयति दुःकृतं विस्तारयति संतापमहं भावो नुसंहि
 तः २७ स्फुरत्सहंकारघने हृद्यो मिस लिलात्मनि विसर्पितं कायकदंबे दोषमंजरी २८ मरणां जीवितोयां
 तं जीवितं मरणं तं गं भावो भावाद्यवधि न्नः कषेयं दुःखवेदना २९ इदं लब्धमिदं प्राप्सामीत्यातिदीहका
 २९ नशाभ्यत्यर्क रत्नानां ग्रीष्मे ग्निदिबदुर्ह्यां ३० नास्तीदमिदमस्तीति चिन्ता धावत्यहं कृतिं ॥ जडाशया
 जडाम भ्रमालो शेलावलीमिव ३१ अहं भावे परितीते शुष्कः संसारपादयः भूयः पप्रहृत्य रसो न पा
 षाणवदं कुरं ३२ स्वतस्मात्कृष्णभोगिण्या देहद्रुमकृतालयाः कापियांति विचारात्मन्या गतेन तासुते ३३

भावो भोगवर्गः अभावात्रासाद्यवधि न्नः खंडितः अर्क रत्नानां सूर्यकांतिमणीनां ग्रीष्मकाले अग्निदित्य
 मुद्बत्वे वेत्यर्थः ३० जडाशया जडाश्रया जडाश्रया जलाश्रया च धावत्यनुसरति शेलावलीपक्षे जडांगुतरां
 न प्रपद्यति न जनयति यतः अरसः रागलक्षणां कुरुजवनशुक्लेशून्यः अतएव पाषाणतुल्यः ३२ विचारात्मनि १५६

अतो निर्वह्यु मयोग्यत्वात् मिथ्येनाहंकार इति नासनत्संवेध इत्याह तेनेति भावते आभावत्वे वा उपपत्तिमान् १५ दि
 त्वकल्पनात् अहमिति द्वैविध्यकल्पना १६ एवं सद्वास्तुव्यतिरिक्तदं पदार्थपरिभारिणोपितस्य मिथ्यात्वमेव
 पर्यवस्यतीति सद्वास्तुदेतसाज्यं प्रतिष्ठितमिति नशोकस्यावकाश इत्याह एवमिति ७ सदेतसिद्धिबलादप्यहं
 कारो निरसितुं शक्य इत्याशयेनाह एकस्मिन्निति अस्तु वा पदार्थलक्ष्मीस्तथापि संवेधो दुर्बल इति न तत्साधकप्रमा

तेनाहं नामनेहास्ति भावाभावोपपत्तिमान् अनहंकाररूपस्य संवेधः केनमेकं अस्य सलमहंकारे संवेधः
 कस्य केनकः संवेधाभावसंविद्धौ विलीनादित्वकल्पना १६ एवं ब्रह्मात्मकमिदं यत्किंचिज्जगति स्थितं
 सदेवास्ति देवास्मिपरिशोच्यामि किंमुधा ७ एकस्मिन्नेव विमले पदे सर्वगते स्थिते अहंकारकलंकस्य क
 प्यं नामोदयः कुतः १८ नास्तेव हे पदार्थे श्रीरात्मेवात्मीह सर्वगः पदार्थलक्ष्म्या सत्यां च संवेधो स्ति न कस्यचि
 त् १९ इन्द्रिये इन्द्रियैरंगैर्मनोमनसि बलाति चिदलिप्तवपुकेन संवेधः कस्य किं कथं २० उपलापः शृला
 कानां संवेधो न यथा मिथः तथैकत्रापि दृष्टानां देहेन्द्रियमनस्य तां असदभ्युदिते व्यर्थमहंकारमहाभ्रमे म
 मेदमिदमस्पतिविपर्यस्तमिदं जगत् २२ अतत्वा लोकजायेत महंकारचमकृतिः तापेन हेमलेखतत्वालो

दिप्रसरात् तस्मिन्निद्रिप्रोदिनिदर्शयन्नाह पदार्थः लक्ष्म्यामिति १६ असंवेधेनैवोपपादयति इन्द्रियैरिति अंगैः स्वाव
 यवत्वेन कल्पितैरिन्द्रियैर्मनः मनस्येव रचप्रवदलातिनवाद्या र्थान्स्पृष्टं तमते चित्त इन्द्रियैर्वा ह्यार्थे अलिप्ततनुसं
 गस्वभावात् च केस्य केन सह संवेधः कथं वा केन वा सिद्धतीत्यर्थः २० असंवेधे दृष्टं तमाह उपलेति २१ कुतस्तद्विलो
 कि कानां भ्रमे दधनमित्यादिव्यवहार अस्तत्राह सतिदिति विपर्यस्तं भातं २२ २३

इन्द्रियैः

उक्तमायं लिङ्गेऽपि दृश्यते स्यात्पितृत्वमाह चित्तमिति चित्तं चितोपलक्षितं लिङ्गं स्वोत्पत्तेः पूर्वपूर्वकाले पुरस्तात्
वा० टी० पुरोदेशे च विदेहं स्वसाक्षिचिन्मात्रस्वभावं उत्तरकाले देशांतनय इति अनये वेदशतः परिद्धिन्नमपि स्वेसंलीनमिवा
उप० त्वंततिरोहितं सदसद्वेति दुर्बच्यं एवं विधां चित्तं मध्ये साप्रतमेतद्देशे सद्यतिरिक्तं विमुदितं न किंचिद्दृष्टिषु अस्य सपि
१५७ व्याघ्रादिषु सर्वत्र व्याघ्रादिशंका भवति तद्धत् ४१ धातुविकारे वातपित्तादिसन्निपातेषु चक्षुरादीन्द्रियस्य मितिरादौ
विल्क वेदोषे द्विचंद्रादिभ्रमः अतिसंभ्रमहेतो अतिप्रदित्यर्थः ४० यदि स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यसदेवकीदृशस्तर्हितत्प्रति
भासस्तत्रायचेत्यादिना संभ्रमाः व्याघ्रचोरादिभ्यः यासिति पतमलाभादिप्रयुक्ते अनंदे विधुरादीनां कामादिदोषा

257

चित्तां पूर्वपुरस्ताच्च विदेहं शांतमित्यपि सदसद्वात्स्यं लीनं मध्ये स्मिन्किंतवोदितं ४० यथा त्वप्रविकारेषु
यथा संभ्रमदृष्टिषु यथा वामदलीलास्य यथा नौजानसंभ्रमे ४१ यथा धातुविकारेषु यथा चेंद्रि यविल्क
वेयथा तिसंभ्रमानंदे दोषावेशदशासुच ४२ दृष्टपतेक्षीयते चैवरूपंसदसतो अलं तेष्वेवेषमिह त्वेषाका
लेन्यूनातिरिक्तता ४३ साचत्वयाकृतानित्यं चित्तदुःखसुखोदये यथा वियोगयाभिन्योमतयोहंति रागिणां

यैवेषदशासुच यथा सदसताभावाभावयोरूपंचलंप्रतीतिकालमात्रस्यापि किंचित्कामिन्यादिरूपं रूटिसेववाधा
क्षीयते च तेष्वेव रागाभ्रांतिरिति परेणान्वयः ४२ योर्विशेषलमाह इहलितित्वप्राप्त्यो ल्पकालाः जगद्भ्रमस्तु याव
न्मोक्षमतिकालेन्यूनातिरिक्तैव विशेष इत्यर्थः ४३ हे चित्तसाकालेन्यूनातिरिक्त तात्वया व्यवहारिकवस्तुतासत्
ताभ्रांत्यवियोगसंयोगाभ्यां नित्यं दुःखसुखयो रूदये निमित्ततया कृतासतीत्वं तिपीडयति यथा सत्यपि भाष्यपुत्रादि
मरणे प्रतारकवाल्पादुत्पन्नास्तन्मरणमतयस्तत्कल्पितवियोगयाभिन्यश्ररागिणंति तद्वदित्यर्थः ४४

असतोमिथ्याभूतादज्ञानादभ्युत्थितेऽप्रतएवभ्रमादध्यासादेवसन्मयेविश्वस्यासत्येपित्ताशुक्तोव्यवहारसत्यस्यादि
 त्ततः प्राँ असन्मयपरिस्पन्देतिभेदव्यवहारमात्रस्यासन्मयत्वेत्वमहसिमितिक्रमोभेदव्यवहारोपिकः ३५ अतएवा
 कारणसत्यप्रयोजनशून्यमेव अकारणत्वात्तद्विज्ञानादुदेति ततः कितत्राहयदिति ३५ एवंचोत्पत्तेः पुरादेहादे
 र्यादस्तिस्त्वादश्वेवसर्वदेति सिद्धमिथात्याग्रपर्यन्ते ति मृदिकुंभरूपा अकृतिः संस्थानमिवनुशब्दोप्यर्थे ३६ उक्तेष्वेह
 घांतमाहमध्येति यथावादिमध्येतस्योः पूर्वोत्तरकालयोरविकृतपयोमात्रं मध्येतुकंचित्कालं चलाचलंचंचलं

असदभ्युदितेविश्वेतज्ञातेभ्रमसन्मये असन्मयपरिस्पन्देत्वहंचेतिकः क्रमः ३५ उदंजगदुदेत्पादावकार
 रामकारणात् यदकारणमुद्भूतंतत्सदित्युच्यतेकथं ३५ अपर्यंतपुराकालेमृदिकुंभइवाकृतिः देहोभवदिदा
 नीनुतेष्वेवास्तिभविष्यति ३६ मध्येतरपयोमात्रकंचित्कालंचलाचलं आघंतसंस्पृतेत्यत्कावारिचितयाप
 या ३७ अभिनृत्तणपरिस्पंदेदेहेविसरणोन्मुखे तरंगेचनिवद्वास्थायेहतास्तेकुबुद्धयः ३८ प्राक्पुरस्ताच्च
 सर्वास्तीसंतिवस्तुनिनाभितः मध्ये स्फुटत्वमेतेषांकेवास्थाहतरूपिणी ३६

सत् अघंतयोः पूर्वोत्तरकालयोः प्रसिद्धेसौम्यतेत्यत्कावीचितयास्थितं वार्येविनवस्तंतंरंतद्देहाद्यपिकालत्रये
 विव्रलैव नवस्तंतंरमतीत्यर्थः ३७ त्तरणपरिस्पंदेदेहेविसरणोन्मुखेतरंगेचयेअहंत्वेननिवद्वास्तेकुबुद्धस्तत्राशे
 नैवहताइत्यर्थः ३८ देशतः परिहिन्नेत्वादपिदेहादिवस्तुनास्थायुक्तेत्याहप्रागितिमध्येत्वाधिकरणावितस्यादिमि
 त्देशमात्रेस्फुटत्वंविधमानतयाप्रतीयमानत्वं तदपिकात्स्येकदेशाभ्यां विकल्पविभर्शेदुर्वचनमेवेति तत्रापिनिर्वि
 षयत्वाद्दतरूपिणी आस्थाकैव अनुचितेवेतिभावः ३६

वा. टी.

उप.

१५८

श्रीवचन

५२

258

इदानीं देहमनसोः परस्परतत्पताकपकतया विरोधं परस्परतादात्म्याभिमानात् परस्परभिवृद्ध्या परस्पररोपजीवतांश
कतराभिमानोद्देनोभयोद्देच विसरं रेण दर्शयितुमुपक्रमते मन इति शत्रुरिपुशब्दौ तापकपरो एकाभावेन एक
तरवासनोद्देदेव यथा आधारधेययोः जलपटयोः कार्यभूतः संयोग एकतरनाशेन नश्यति तद्वत् ५१ तथाच
परस्पररोपजीवित्वाद्वागवतोः परस्पररोपताकत्वाद्देषवतोर्म्यद्ययोः सनोर्वनहृदिणस्पेव एतयोः स्वतोर्न जीवस्य सत्यं
कित्वे तयोर्मूलकाघेण मूलाज्ञाननाशेन विनाश एव परमं सुखमित्यर्थः ५२ अनुमंरणेन भोगायतनदेहानाशं देवस
वदुःखपरिहारः किं न स्यात्तत्राह एतयोरेति देहकल्पनाया अनिवारणात् मृतिरिति कथा व्योम्नि आपागच्छत्यास्त्रि

मनः शत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसो रिपुः एकाभावेन नश्येते आधारधेयकार्यवत् ५२ रागद्वेषवतोर्म्य
मन्यो न्याति विरुद्धयोः एतयोरेतयोर्मूलकाघेण विनाशः परमं सुखं ५२ एतयोरेकसंस्थाने मृतिरित्येच
यायथा साचो म्मयास्त्रियाभुक्ताधरेति कथयामा ५३ अकृतिमविरोधस्योपजसंघटितावभौ धारा
इव पतंसेव तज्ज्ञानार्थपरं पशः ५४ मिथो विरुद्धसंसर्गे रिति मेतद्धर्मो हि यः त्यक्तव्यः स पतद्वारावग्निराशाव

याधराभूमिर्भुक्ताग्रस्ता इति कथया समा असंभावितार्थित्यर्थः अयतेः किंपियलोपेयविसरवरणादीर्धे आतया
तया अपः स्त्रियेति पाठे तु अयो विकारभूतयास्त्रीप्रतिमा व्योम्नि धराभुक्तेति कथयामासमेत्यर्थः अयः प्रतिमाया
व्योम्नि गमनं धराक्षरणचयप्य अत्यंत संभावितं तथा मनसि सति मरणमपीति भावः ५३ तयोः सकाक्षतिसत्राह ॥
अकृतिमेति युध्यते रंतराले स्थितस्य देहे खड्गशरादिधारा इव ५४ मिथो विरुद्धे देहमनसी संसृज्येते अस्मिन्निति
विरुद्धसंसर्गे विषयिकसुखभोगसत्स्मिन् न्यः अधमः रति आस्थामिति सप्रतपः अलेपनेन एव रोपतधरोपतितं

१५८

अथवानायांतवापराधः किंतुत्वप्पहंभावाभ्यासिनोममेवापराधः येनमिष्याभूतोपित्वंसदिवलभ्यसेत्वक्तंतंच
सर्वमिक्तंतसंपन्नमित्यर्थः ४५ अतएवत्वदीयविवेकज्ञानादैवमदपराधरूपस्यतवशांतिरित्याहयदिदमि
ति ४६ त्वद्विभोगवासनामपिततएवइत्याहअवस्ति ४७ अथावाचित्प्रतिविवग्रहणेनचित्वाद्वातरागेणा
तएवसंसक्तमननव्यासनेनचुरमसात्तात्कारवत्पादच्छालनामनसास्त्वयमेव स्वस्थेनभोजविश्रांतिमताभ्यते

अथैवेहासदभ्यासाभिष्यासदिवलस्यसे भृगतस्मेवतेनै तत्वक्तंतमक्तंतमवेत् ४५ यदिदंकिंचि
दाभोगितत्सर्वदृश्यमंडलं अवस्ति ४६ विनिर्णीयमनोयात्यमन पदं ४६ अवस्त्वदमितिसुफारेरुठमन
सिनिष्प्रये हेमंतइवमंजयः स्तीयंतेभोगवासना ४७ वित्वाद्वात्मानानूनंसंपत्तमननोजसा मनसा
वीतरागेणस्वस्थेनभूयंस्वपते ४८ परमात्मानलेनित्यसंवृत्तावयवंस्वयं दग्धात्मानमलंचित्तं शुद्धता
मेतिप्राप्यती ४८ देहमन्यतयाद्वात्पत्काविषयवासनां विनाशमुररोक्तमनोजयतिचीरवत् ५०

नमसा सौदेकरूपत्वादित्याशयेनाह चित्तंस्वयमेवबहिः प्रवृत्तंस्वांयववंइंद्रियादिसंवृत्ततत्वबोधेनपरमा
त्मानलेनित्यंसत् आत्मानंचित्तस्वरूपंदग्धाअमलत्वंतंप्राप्यतीनित्यांशुद्धतामेनीत्यर्थः ४८ यथा
वीरंपुरुषोपुद्गैस्वदेहं स्वगंगाभिस्वान्यतयाद्वात्तुदेहसंवंधिग्रहेक्षेत्रधनादिविषयवासनां त्यक्त्वा
भरणमप्यंगीकृत्यब्रह्मलोजयतितद्धन्मनोपीत्यर्थः ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
१५६

मिथः अनुग्रहादिति शेषः सरस्यपि ह विर्यज्ञादिनिष्पन्नस्य रापयोदानुग्राहिका कचित्संभवेदित्युपमोपपत्तिः ६३ मि
थो विरुद्धयोरेनयोः किमर्थं सहभाव इति चेद्धारिवत्स्योः याकार्थमिव पुरुषस्य भोगमोक्षोपाय व्यवहारार्थमित्या
शयेनाह मिथ इति विरुद्धतया द्विधा स्थिते अप्येते अप्येत्युपमादात्माध्यासादेक रूपे सति दुःखाय दुःखानि भोक्तुं प
रिहंतुं तस्यां भोगमोक्षं व्यवहारसाधनपरे संपन्नेत्यर्थः ६४ देहस्य चित्ताधीन भोक्तिः फलमाह चित्ते इति ६५ ६६ आ

एते मनः शरीरे हि मिथः पीवरतांगते जडरूपे हि वर्षास्य पयोदसरसीयया ६३ मिथो दुःखाय संपन्ने एक
रूपे द्विधा स्थिते व्यवहारपरे सादृश्यालोके वार्थनला विव ६४ चित्ते चित्पिणी संक्षीणो देहो ह्यामूलतो भवेत् वदु
मानेतरुविव शतशाखः प्रवर्तते ६५ चित् यते मनसि क्षीणो देहः प्रक्षीणवासनः मनोक्षीयते क्षीणो देहो
क्षपयेनमः संकल्पपादपंतुः स्थालतं छित्त्वा मनोवनं विनतां भवनासाधविहरामिथयासु ६७ प्रक्षी
यमाणमेवेदं मनो मनसि स्थितं प्रशाम्य घासनाजालं प्रावृडत इव वृद्धः ६८ धातूनां सन्निवेशात्किं देहेनामा
रिपूर्ममे प्रक्षीयमाने मनसि गलत्वे व्यतिष्ठ तु ६९ यदर्थं किल भोगश्चिद्विज्ञे त्वकलेवरं तन्मेनापि न तस्या

तो मन एव नाशायामीत्याह संकल्पेति ६७ संकल्पनाशे च मनः मनसि मनः स्वभावेन स्थितमिति प्रशाम्य घासनाजालं
सत् प्रावृडत इव वृद्धतृतीयः स्वगच्छासमेदो स्थिमज्जासुकाख्यानां धातूनां सन्निवेशात्कीयं देहः मनसि प्रक्षीयमा
शोपालतुतिष्ठतुवानकाचित्क्षतिरित्यर्थः ६८ तिष्ठति देहे सुखदुःखसुप्रपि किं न स्यादिति च तत्संबंधहेतोर्मनसो
नासात्संबंधहेतोर्मनसो नात्संबंध एव नास्ति दूरे दुःखप्रसक्तिरित्योहयदर्थमिति ७० " " " " " "

शयेना १

रागद्वेषवतोदितियदुक्तं तत्र मनसो देहे रागद्वेषां शोदयति सकलेनेति मनः त्वंसंकल्पेन बालोपक्षमिव शरीरं परिकल्प्य अस्मै प्राप्ता
युः आदायुः कालं अशनं परिकल्प्य पुष्पास्वाभिवेशानि भिन्नानि सर्वदुःखानि प्रयच्छत्यर्थः ५६ देहस्यापि मनसि द्वेषांशं सह निमित्ते
न दर्शयति तैरिति इविषयसेवनेन मनसि रागद्वेषशोकमोहपापादिजनेन न तत् ३ धितुं मिच्छतीत्यर्थः ननु मनो जनितत्वात् पुत्र
प्रायो देहः पितृस्थानीयं मनः कथं हंतुं मिच्छति तत्राह पुत्र इति उद्यतासिं विषाग्निं च शोयोद्यतं करंतया अथ वर्णनं हंतारं पिशु
नं चैव राजस्य भाषीति कमणश्चैव विधात्सताततायिने इति विष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनां पदं स्वपाठा व्यवसाये गतं प्राप्तमिति

दा १

संकल्पेन मनः पुष्पाशरीरं बालपं बन् आयुरेवासनाय सैस्त्वदुःखानि प्रयच्छति ५६ तैर्दुःखैस्तोषितो देहो मनो हंतुं मध्ये
कृति उत्रोपि हंति पितरमातयि पदं गतं ५७ नास्ति शत्रुः प्रकृतैव न च मित्रं कदाचन सुखदं मित्रमिषु कंदुः खदाः शत्रवः
स्थिताः देहो दुःखान्यनुभवन् स्वमनो हंतुं मिच्छति देहं मनः स्वदुःखानां संकेतं कुरुलक्षणम् ५८ एवं मिथो दुःखदयोः
प्लिष्योः कः सुखागमः एतयोर्देहमनसो जातैवातिविरुद्धयोः ६० मनस्येव परिशीलणेन देहो दुःखभाजनं तत्सयोक्त
तयानि संदेहेषु परिधावति ६१ न क्षान्तिमनसो यशरीरं परमापदी अलब्धात्मविवेकेन मनसा सप्रजायते ६२

र्थः तस्य शत्रुतां लोकप्रसिद्ध्या येनोपपादयति नास्तीति ५८ संकेतं भोगाय तनमिति यावत् ५९ विरोधमुपपादितमनूद्य तत्र
सुखदौर्लभ्यमुपसंहरति एवमिति ६० मनसि परिशीलनेन देहं स्पृष्टुं स प्रशक्तित्वात् मनसा इति अतस्तत्संयुक्ततया सौत्वं
ठतया ज्ञानतत्साधनोपायेषु परिधावति यतते इति यावत् ६१ तर्हि मनोपि देहो नाशायैव कुतो न पतने तत्राह न क्षति अलब्धा
त्मा विवेकेन मनसा न संनाशितमनाशितवा शरीरं आपदां पदं सदनार्थं नैव कुतो न घते सप्रजायते इति तत्राशङ्क्य मनसो नेष्टसि
द्विरित्यर्थः ६२

वा.टी.
उप.
१६०

एताः समनित्यमुदिताः अभ्युदयः शालिन्मः कांताः ८० संभवति कल्पयेति शेषः अतः सर्वविषयजातं प्रतिवाह्यरा
गद्वेषौ सुखासुखेतत्फलो सुखदुःखे ८१ अतो हंशरदिनमस्तले घनलवो मेघाखंड इव शीतले निहाये आत्मनि दशभा
वंपरित्यज्य विश्राम्याम्रीत्यर्थः ८२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र. शोडश. लोचिपं चाशः सर्गः ५३ ॥ दहनान्पावनाघेः
स्वाभावयत्वे स्यवीतनुं धत्वा विकल्पाविश्रान्तः समाधौ स इतीर्यते धवलया विश्रुज्यातया अक्ष द्रयाधिया इति उक्तरी

नित्योदितां स्वस्थाः सुंदर्यः सुभगोदयाः प्रमेकात्ममते नित्यं कांता हृदयवल्गुभा ८० सर्वदा सर्वदा सर्वसर्वस्मि
संभवत्ततः सर्वप्रतिममदीणो वांछावांछे सुखासुखे ८१ विगततो हतया विम नस्तया गतविकल्पनवि
ततया युक्तं उपरमाह आत्मनि शीतले घनलवः शरदीवनमस्तले ८२ मोक्षोपायेषूप. शोडशालक
विलासो नाम सर्गः ५३ श्रीवाशिष्ठ उवाच ॥ इति निर्णीयततया धिया धवलया मुनिः बहुपद्मासनस्था
वर्ज्जन्मीलैकरोतारस्व रमूर्ध्वगतध्वनि सम्पगाहतलांगूलं घंटां कुंडमिवारवं ३

त्या निर्णीय १ समुत्तिरद्दालकः येन डोंकारं उच्चारितः तेन परमंपदं आत्वं प्राप्तमेव यलोपासिद्धः संधिरार्षः २ डों
मित्येतदस्तरं परस्परवृत्तः अभिधानत्वात्प्रीति कत्वाच्चप रमेव वस इति निर्णीयतारुडं चैः स्वरोयस्य तथा विधं कु
र्ध्वगतः ध्वनिर्यस्य तथा विधं उकारं अकरोत् उच्चारितवान् सम्पगाहतं लांगूलं वमानजिह्वाकारलोहं यस्मिंस्त
था विधं घंटायाः कुंडं मुखकाशं त्राखं नादमिव ३ ॥

तलोचन १ डोंमित्येतत्परं वृत्तनिर्णयसमुत्तिस्तदा डोंकारोच्चारितो येन तेनान्यंपरमंपदं २ डोंकारम १

१६०

नाहं देह इत्यास्मिन्कर्मणेव ध्यत इति क्रमो वशं ज्ञातव्यार्थस्तस्मिन्नुक्तिमुपपत्तिं वलातिदर्शनेन प्रवणादिनाव्यवहरति ७१ त
स्माच्छ्रवणबोधप्रदर्शनात् यः विभुत्वेन सूर्यमंडले पिसत्वा द्वास्वतासंगं प्राप्य चोमनिभास्करं वेधिस एव चिद्रयो ह मित्य
र्थः ७२ ७३ भूमितुमन आदेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह यत्रेति श्रेष्ठसन्निधौ सुद्राणां भनवस्थाने कलोकप्रसिद्धमुदाहरति
पामर इति महीभूतो राज्ञः ७४ तत्पदं अनुयातः प्राप्तोऽस्मि ७५ ७६ किंच प्रारब्धशेषभोगलोलयास्वात्मरूपात् पदेव

नाहं देह इति त्वस्मिन्नुक्तिमाकर्णय क्रमे सर्वं जिह्मपिसत्त्वेव शब्दः कस्मान्न वलाति तस्मादेहादतीतो हं नित्यो नस्त
मि तद्युतिः यः संगं भ्रास्वता प्राप्य वेधिव्योमनिभास्करं नाहं न च मे डः खं नानथे निचदुः खिता शरीरमस्तु
ग्रावास्तु स्थितोऽस्मि विगतज्वरः यत्रात्मा तत्र न भनो नैन्द्रियाणि न वासनाः पामराः परितेति च्छंति निकटेन महीभ
तः पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयावहं निवाणोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरीशतः इदानीमस्मि संवद्रोम
नो देहं द्रियादिभिः पृथक्कृतस्य ते लस्यति लैर्विगलितैरेव स्वस्मात्पदवरादस्माल्लीलया चलितस्य मे पृथक्क
तमतेः किंच परिवारो हायं शुभः ७७ स्वच्छतोर्जिता सत्सहृद्यता सत्पताज्ञता आनंदितोपशमिता सदा च मृदुभा
षिता ७८ पूर्णतोदारता सत्पाकांतिभैतैकतानता सर्वकतनिर्भयता दीणादित्वविकल्पना ७९ " "

एवमवहाराभ्यासे चलितस्य पूर्ववासनया पृथक्कृतमतेः अयं देहं द्रियादिर्भपरिवारः परिजन एव विनोदहेतुरित्यर्थः ८० ८
तस्यां लीलया स्वच्छता दिगुणसंपदः स्वसहृद्यवस्त्रभांकां ता इति रूपयति स्वच्छतेत्यादिविभिः उर्जिता पूर्णकमिता ज्ञाता
विदितात्मता ८१ उदारता निर्लोभिता सत्पा अनाधितावभावता ८२ " " " "

वा० टी०
उप०
१६१

इतरेण उकारभागस्तस्य अनुदातमंदोच्चारणावसरे कुंभस्य लवलिश्रल पूरणात् कुंभकोक्रमः १० उक्तं कुंभकनामविषद
यतिनच हिरति ११ अशनिबद्धे घुताग्नवत् १२ यत्र यस्याभवस्थायाशरीरास्थीनिक पूरधूलिरचितायां शय्यामांस्युत्पानीवे
भावनादशालत्वं ते १३ वात्पापवने रूध्वमानीतं सास्मि अस्थिसहितं तद्रूपवायु रूध्वप्रवाडी चंडपवनः त्रिनेत्रस्य रूद्रस्य व्रतं अ
स्थिमस्य धारणां तद्वानिवभ्रं उत्सन्नतपः कृश इवातिक्षयस्वदेहे अयोजयत् उद्धूनयामासेति यावत् १४ तत् अस्थिमद्रूपका
अथेतरां शावसरे प्रणवस्य समस्थितौ निक्षेपः कुंभको नाम प्राणानामभवत्क्रमः नवर्हितरेनाधो नोर्ध्वनाशासु तत्र ते स
क्षोभमगम आणा आपः संस्तंभिता इव ११ दग्धदेहपुरोवह्निः शशांशानिवत्क्षणात् अदृश्यत सितं भस्म शरीरं हि मपां
पुरं १२ यत्र कूरशय्यायां सुप्तानीव सुखोचितं शरीरास्थीनिलक्ष्यं ते निष्पद्यन्ति सितानि च १३ तद्रूपपवनानीतं सास्थिवा
उरयोजयत् स्वदेहे भ्रशमुत्सजे त्रिनेत्रव्रतवानिव १४ तच्चंडपवने द्रुतमावृत्त्यगगनं क्षणात् शर न
दीवा भ्रमिहि काकापि भस्मास्थिमाघयो १५ यावदित्यमवस्थेषां प्रणवस्यापरे क्रमे बभ्रवन् हसदेव हठयोगो हि दुः १६
ततस्तृतीयावसरे प्रणवस्योपशान्तिदे पूरणात् पूरको नाम प्राणानामभवत्क्रमः १७ है ह्रु "य
पिययौ प्रणवस्य मध्यमभागसाध्ये कुंभकारखे क्रमे इत्यमेषा पवस्था भवनयैवे बभ्रवन्नु त १६ तृतीयावसरे
सरे पयपिरेचक पूरक कुंभके पुसमग्रस्यैव प्रणवस्य साधनत्वं प्रसिद्धं तथा पिरेचके आदिभाग एव जायते कुंभके मध्यमभा
ग एव कंठा निगृह्यता प्राणेन कंठा भागस्यैवाभिव्यक्तेः संकुचभ्यामोष्ठा उकारभागस्यैवाभिव्यक्तेरेष संपुटिते मकरभागाभिव्य
क्तौ पुनः प्रविस्तस्य पिप्राणे तत्संस्कारस्यैवानुवर्तनादितत्तद्वागावसरविभागोक्तिरिति बोध्यं १७

किपत्कालमोकारमकरोत्तत्राह ओंमिति ओंकारं पुनः रुच्चायन्स्तस्योद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य वृत्तसंघर्षं तं प्र
 सिद्धायामस्योकारस्य मूर्द्धस्थे अर्द्धमात्रे परयो ध्वमभिव्यक्ते चितते अमलात्मनि वृत्तस्य विदांकारवृत्त्युपहितं चैतन्यं त
 त्वकूटस्थं जीवचैतन्यं च पावतदुन्मुखे अखंडवृत्तचैतन्योन्मुखे भवततस्तत्कालं ओंकारमकरोदिति पूर्वोक्तसंबंधः ४
 तत्र निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायां गपता सिद्धयर्थं प्रथमं तैनेव प्रणवेन स्थूलदेहेत्यशेषादहनदुष्कभस्मांशन रस
 नात्पावतदिव्यं देहांतं निर्माणाद्यपि प्रथमं तद्वावनयावृत्तमित्याह साङ्ख्यं श्रोत्यादिना साङ्ख्यं शास्त्रमात्रासहिताः अका
 रोकारमकाराख्या आत्ममात्रास्त्वावयवायस्य तथाविधस्य प्रणवस्य प्रथमं श्रोतुं दाते अकारभागे स्फुटारवे उच्चेः स्वरेणाभि

ओंमुच्चारयतस्तस्य संबितत्वे तदुन्मुखे यावदेकारमूर्ध्वस्थे वितते विमलात्मनि ५ साङ्ख्यं शास्त्रमात्रस्य प्रथमं श्रो
 त्स्फुटारवे प्रणवस्य समाह्वयप्राणारणितदेहके ५ रेचकारव्योविलंकायं प्राणनिःक्रमणं क्रमः दिक्तीचका
 रपीतां नुरगस्स इव सागरं ६ अतिष्ठत्प्राणपवनं त्रिदसा पूरितं वरे त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खग इवावरे ७
 हृदयाग्निर्ज्वलज्वालो दहो हनिविलंबपुः उत्पातपवनोद्भूतो दावः शुष्कमिव दुग्धं ८ यावदित्यभ्यस्येष्टेषां प्र
 णवप्रथमक्रमे वभूवन् हठादेव रुढयोगो हि दुःखतः ९

व्यक्ततारभावे अतएव सम्पगात्तु धैर्वहनिर्गमनोद्युक्तैः प्राणो मूलाधारमारभ्य ओषपटावधिरणी नदेहके जाते सति रेच
 काख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमः अविलंबिक्तीचकार रेचनेन शेषया प्राप्तेति द्वयोरर्थः ५ ६ तस्य चितः प्राणपवनः क्रांति
 षत्तत्राह अतिष्ठदिति चिदसेन वृत्तभावना भिव्यक्तहृदयेन आपूरिते अंबुरं वा ह्याकाशे ७ तदानीं भावनया यद्भूतं तदाह ह
 दयाग्निरिति प्राणानां निष्क्रमणसंकर्माणं हृदये भावनयाऽद्भूतो बहिः दवे अरण्ये भवो दावो गिनः ८ प्राणवस्य पूर्वोक्ते प्रथमं
 मक्रमे प्रथमं श्रोतुं च सर्वं भावनया वृत्तं न हठादिव तत्कुतस्तत्राह हठयोग इति हठात्प्राणानां निर्गमने मूर्द्धमिरणादिप्रसंगादिति

262

वा० टी० उप० १६२ इति मधुरो नमो यथास्त ३२

दहनल्पावनादिनाविस्तृशरीरान्मनोत्पत्तिकथनस्यप्रयोजनमाह प्रकृतिनस्यमिति यथा अवननेस्थलं शरदि चर
 उप० मृक्ष्माधौतंसद्यः शेषितंसत्प्रवृत्कालप्रसिद्धस्यपंकशैवलादिदक्षितस्यशरीरस्यविगमेप्रसन्ननिर्मलंसतव्यव
 १६२ हादिणां प्रकृतयात्रादिकार्ययोगंभवतितथा अस्पतत्रशरीरमपिदहनल्पावनादिभावताधौतंविकल्पसत्प्रकृतंसमा
 धिकार्यस्यंवभवेत्यर्थः पद्माणां यासनंबंधेनस्थितिंकृत्वादेहंद्रियपंचकंदृढंवध्वा २८ स्वभावंत्वात्मानंस्वमेनावा २९
 स्वभावमेवविशिनविप्रशांतेतिप्राणायामाभासात्प्रशांताः प्राणादिवातहरिणादियस्मिन् आशात्सालोभउत्क
 प्रकृतस्यंवभूयास्पतच्छरीरंदिजन्मनः प्रावृत्शरीरविगमेधौतंतलमिव वने २७ अप्यपयासनगतः
 कृत्वादेहेस्थिंदृढं अलानइवमातंगंनिवद्धेयपंचकं २८ निर्विकल्पसमाध्यर्च्यवसायमुपादेदे स्वभावंस्वच्छ
 तांनेतुंशरत्कालइवामलं २९ प्रशांतवातहरिणमाशादिगणगाभिर्न चिंतयाहृदयंनिम्येदूराइज्ज्वेवकीलकं
 ३० धावमानमधोमत्तंचित्तंविमलमाकुलं बलात्संशोधयामाससेतुर्जलमिवदुतं ३१ निमिलदशावर्जुपदिप
 तलस्मके निस्पंदतारामधुरेसंध्याकालइवांवुजे ३२
 लिकाद्यतिक्षेपादिभेदप्रसिद्धेनगणेनवह्निगभिनशीलंस्वभावंप्रशांतवातहरिणं कृत्वास्वच्छतांनेतुंव्यवसायमुपादेदे
 इतिपूर्वणान्वयः एवंकुर्वतोपदत्तंतदाहचिंतयेति तस्यहृदयंमनः पूर्वनिभतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिचिंतयानिम्येयस्याअ
 दंतनिष्वातमश्वादिवंधनकीलकंतदाकृष्यारज्वाउत्सापापनीयतेतद्वत्तदासपञ्चकारतेदाहधायमानमिति धावमा
 नंचित्तंविवेकवलादिमलकृत्वासंशोधयामासेत्यर्थः दुतंदवणो नखंजलंसेतुरानि निवदुतंशीघ्रमितिवा ३१ ततःसकिं
 चकारतदाहनिमिलेतेपरस्परगृथयानात्परितः उभयतः पद्मलानिपद्मवतीवपद्माणिपयोस्तथाविधेनिष्पंदाम्पातार

अवुज इति मितवान् अंशुनिमित्तवान्

लि

का १

१६२

मि १

चेतनाजीवचित्तस्यांभावितं पदमृतं तन्मध्यगाः व्योम्निवहिराकाशे १८ गगनकोशस्थाः प्रमाः नीहारभागाः शीतलां
 बुदभावमिव १९ अमृतमथानां कलापैः संधातैः संपूर्णैः अतएव रसायनमहाणवे तस्मिंश्चंद्रमंडले पुरापराशोधर्म
 मेघाख्यसमाधाविवाहादेनापूरेति प्राणावायवः रसायनमया अमृतमयाः किरणधाराः संपन्ना इति परेणान्वयः २० मणि
 यक्षि स्फाटिकदंडतत् सभाकाराः २१ शेषेषवनावधूतावशिष्टे रसायनाभयनी प्रवहणी २२ तथाधारया मयनेन स्फुरन्म
 नुम १

तस्मिन् नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः व्योम्नि शीतलतामी युहिर्मसंस्पृशसिंदरी १८ क्रमाद्गमध्वस्थाश्चंद्र
 मंडलतां ययुः १९ मागगनकोशस्थाः शीतलां बुदतामिव १९ कलाकलापसंपूर्णतस्मिंश्चंद्रमंडले पुरापरासावि
 वापूरे रसायनमहाणवे २० रसायनम
 धाधाराः संपन्नाः प्राणावायवः मणियक्षिसभाकारा जालेखि
 दोस्त्रिंशवः २१ सापयातां वरा हाराशेषेण शरीरमस्मिन् रसायनी हरशिवः पतिते वस रापगा २२ उद्भूदिंदुविं
 वामंचतुर्वहुर्विपुस्तया ॥ प्रस्फुरन्मंदरादध्वैः पारिजात इव दुमः २३ उद्दालकशरीरं तन्नारायणतयोदितं प्रफुल्ल
 नेत्रवक्त्राज्जगाम भौदीप्ति संदरं २४ रसायनमया प्राणास्तच्छरीरमयस्य नू सलिलौ धा इव सरोवत्तं मधुरसा इव २५
 अंतः कुंडलिनी प्राणाः पूरयामासुरादताः चक्रानुवर्तप्रसृतोपर्यासीव सदिहरां २६

दशोयस्मिंस्तथाविदध्वे पारिजातो दुम इव २३ नारायणतया नारायणशरीरतया २४ मधौ वसंते पल्लवोद्भूतवौ भौमा
 रसावक्षमिव चेति परमोद्यमा २२ चक्राकारैरनुवर्तै रिव तैः प्रसृतां प्रवहंतौ सदिहरांगंगां सदिस्तिमिति पाठे प्रसृ तमिति
 पाठन् २६ " " " " " " " "

वा०टी०
उप०
१६३

मयचित्त
कति१

263

स्वातौवरत्नंतत्प्रकाशेन स्वात्मनोरत्नानां प्रकाशेन आधारजसमोभ्यांमनावरणातस्य च प्रसन्नमुखपप्रकुम्भेन कल्पदुमकु-
सुमेध्रलांस्थितां यथा मेरुस्तथा विधांश्चण्डालक्षणां शिखां धारयति तद्वत् ३८ धारणा माहवभारेति एकविषये धारणा ध्या-
नसमाधयः संधयमस्त्यति आगतं उन्मुखं युक्तिभिः प्रत्याहारोपायैर्वशीकृतं ३९ धारणायाश्चित्तप्रसादात् पूर्णतम ध्यानसर्वश्रेष्ठां
तिमाहरत्रभोवदति ४० ब्रह्माकारवृत्तिं धाराविद्धेदने सध्वे मध्ये प्रतिभासमुपेयुषे विपरीतभावना विकल्पो धान् दुधावनि

स्वात्मरत्नप्रकाशाख्यां स्य च कुसुमलांछितां दधारकं धराधीरो मेरुः शृंगशिखामिव वभारहृदयाकाशे मनः संध-
ममागतं विंध्यस्वातड्वोन्मत्तंगजे युक्तिवशीकृतं शरत्रभोवदासाधनिर्मलामतिसौम्यतां जहार पूर्णा ध्ये निपा-
तस्याचलां प्रियं ४० दुधावति विकल्पो धान् प्रतिभासमुपेयुषः पुरः परित्यु रूपात्मशकानिवमरूतः ४१
आगच्छतो यथा काम प्रतिसान्नुनः पुनः अद्धिनन्मनसा शूरः खड्गेन वशे रिएन विकल्पो धपारलने सोपश
हृदयां वरे तमच्छत्रविवेका कं लोलकज्जलमेव कं तदप्युन्मार्जयाभाससम्पकुत्वांतविवस्वता सम्पग-
ज्ञानोदितेनाश्रुपवनेनेव कज्जलं तमस्य परतेकांतं तेजः पुंजं ददृशसिः शार्बरे निमिरे शोते प्रातः संध्यामिवांशु
जं तस्युलावस्थलाज्जानां वनं बालइव द्विपः अपि वजाप्यस्रक् पूरं वेताल इव वेगताः ४६

रत्नवान् ४१ ४२ तमस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तं मंधकारं ४३ सत्वगुणोद्भावनप्रदीपसम्पगूज्ञानोदितेन स्वांतं मनस्तद्रूपेण
विवस्वतामूर्ध्वेण ४४ सत्वगुणोद्भावनव्यग्रस्य तदनुरूपस्तेजः पुंजे भ्रमस्तस्याभूदित्याहतमसीति अं व जं कर्तु उघदके
पिलक्षतां प्रातः संध्यामिव ४५ तत्किंत क्षिरोधिरजोगुणाद्युद्भवेन तुलावनेत्याह अपि वदति अधिवृत्ततत्त्वदर्शनेन वा
धादग्रसदित्यर्थः अस्रक् पूरं रक्तप्रवाहं तेजसो लोहितवर्णं १६३
लादस्तं पमा ४६ शु १

तस्यप्रथमयोगानुकूलंवाक्प्राणपाननिरोधामाहसौम्यतामिति यथाचक्रवर्तिनाजन्मादिनिमित्तभूतःप्रशस्तःसमयःज
 गद्धेपसे शुभसूचनायशैल्यमाद्यादिगुणेष्वसनंवायुंतज्जन्मदेशेसमंस्तिमितंनयतितद्धत् तथाचोक्तभगवताप्राणपा
 नोसमोक्तवानासाभ्यंतरचारिणाविति ३३ तस्यप्रत्याहारक्रममाहतिलेभ्यइत्यादिना इंद्रियाणीत्येतद्वेपयन्नित्यत्रापि
 संवंध्यते प्रत्याहारफलमाहवाद्येति कुंडकेनअल्पपिठरेणहृन्ः पिहितोमणिर्दूरस्थतास्त्विषोरश्मीन् अंतरालमनोवा

सौम्यतामनयन्मौनीप्राणपानजवंमुखे श्वसनंश्रेयसेदेशेप्रशस्तः समयोर्यथा ३३ तिलेभ्यइवैतैलानिपृथक्त्रेप्रय
 त्ततः इंद्रियाणीन्द्रियाण्येभिः कुम्भेगानीवगोपयन् ३४ नाह्यान्स्पर्शनिषेधेणजहौदूरेसधीरधीः सहस्राकुंडक
 हृन्मोमणिर्दूरत्विषोयथा विलीनानंतरांश्रकेसर्शानुसितदर्शनात् रसान्विटपको शस्यान्मार्गशिर्षिइवदुमः
 ३८ सूरोगदसंकोचान्नवद्वारानिलानय मुखसंस्थगितःकुम्भोरंध्रकोशानिवेतरान् ३७

स नारूपान्स्पर्शनिषयानधिष्ठानतलेआकर्षणेनवालादिलीनांश्रके ३६ पार्थ्विनामूलाधारावधंभेनगुदसंको
 चान्नवद्वारान्निलान्दृष्टयेसुरोध्ययथा अधोमुखपूर्णकुम्भोमुखेदृढंसंस्थगितः पिहितोतवायुप्रवेशमंतरेण हि
 द्वांतरेभोजलक्षरणायोगादितरान्दंध्रकोशान् रूपाद्वितद्धत् ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५ ५ ५ ॥ ५ = ५५ ॥ ५५ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥

वा०टी० वाह्यसंविदः परावृत्त्यपुनः स्वसंविदं प्रतीनीयमानस्य अंतराले सविकल्पकसमाधिप्रतिमाह चिरेति प्राक्ध्यानादिनौराजसंधा
 उ० नवशास्त्रमाधौ आनंदानुभवेन तदनाच्च हेतोस्तत्संस्कारेण पुनस्तत्राकृष्यमा धामनः सतः अंतराले चिन्मयतां चित्तचुरसविक
 १६४ ल्यसमाधिरूपतां प्रागात् यथा हेमरणावलपनानुरूपं यतितद्वदित्यर्थः ५५ एवं सविकल्पसमाधिना क्रमेण निरिधनानि
 वत्प्रक्षीयमाणं तीरोदकवच्चिदैकस्य जगामित्याह चित्तत्वमिति चित्तं स्वीयं चित्तत्वं संत्यज्य चिदेव यत्वं तद्वा वगतं सत् पूर्ववि
 स्थातो न्यादेव वभूयः यथा कुंभस्थितः पंकिलजलपंकोजलश्रेणेषे कुंभमालिष्य कुंभभावमिव गच्छति तद्वदित्यर्थः ५६ चित्तस्य
 स्प१ चित्तभावापगमे तत्प्रतिविंबे तत्प्रतिविंबचित्सा न्येकं वृत्त्यमित्याह चेत्यमिति चेत्यस्यावभास्यवृत्त्याकारं संत्यज्य प्रतिविंबचिच्छुद्धा
 मा१ चिरानुसंधानवशात् तदनाच्च स्वसंविदः ततश्चिन्मयतामणा देगनुपरतामिव चित्तत्वमप्यसंत्य चित्तं चित्तत्वतांगतं अ

न्यदेव वभूवाशुपंकः कुंभस्थितो यथा ५६ चेत्यसंत्यज्य चिच्छुद्धा चित्साग्रान्प्रमथ्या यथो त्यक्तविच्यादिभेदोच्छिर्वा
 २६४ र्यमान्यमिवैकधीः ५७ त्यक्तभूमेधमननंतो विश्वभरं महत् चिदाकाशं ततः शुद्धं सोभवदो धमागतः ५८ तत्र प्रापद
 यानंदं दृश्यदर्शने वर्जितं अनंतमुत्तमात्वादेरसायनमिवाण्वे ५९

सतो सर्ववृत्तिसाधारणस्यास्ति चित्साग्रान्प्रभावमुपाययौ यतः सा एकधीः एकरसीभूता त्वोपाधिवृद्धिर्यस्यास्तथाविधेत्यर्थः ५७ ॥
 एवं निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठितस्योद्दालकस्य तत्परिपाकात्तत्त्वसाक्षात्कारं तत्फलं ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतिदर्शितं ब्रह्मभावं च
 दर्शयितुं तत्रेति त तत्तदनंतरं स उद्दालकस्तत्तादृशसमाधौ बंधं तत्त्वसाक्षात्कारमागतः सन् विश्वं भरं सर्वजगदधिष्ठानं तत्
 क्तभूमेधमननं द्वैतप्रतिभासरहितं शुद्धं महच्चिदाकाशमवत ५८ तद्भव एव निरतिशयानंदवाप्तिरिति दर्शयति तत्रेति उत्तमैव
 त्यादिभिरात्वाद्यत इत्युत्तमात्वादेरसायनं सर्वविषयसुखकणानां अयनं आधारभूतमरणवमिव स्थितं ५९ ॥

रजसासमाध्याधिनाञ्चालितस्यचित्तस्यविषयान्निद्रामज्जनमाहनेजसीति लोलंतरंगैर्निद्रानुकूलतया प्रादोलितंस्त्रीविभक्ति
 रामतस्तद्वदेववा ४० विलिखितेनभुजंगनाजपयपिण्डंजिगोजोवालस्यतेतुलोवविवेकप्रबोधनेतिभावः ४८ व्योमप्रपाम
 लंपशपतीपशपामलदक् यदास्य निपसंभुवेवो निप्रसरितदधिर्जंतुःकोशोडुवट्टरकाभासमयूरशिखंडकाकारान्
 विभावयति तद्वन्ननोनानावासनापत्रिकालितरूपद्योमभावयामासेत्यर्थः ४८ तापिद्वतमालपुष्पंतद्विदृश्याशयितेशा
 मतांजहतीति अद्वयमस्वच्छस्वभावंतद्योमापिमार्ज ५० मूढंकरमलोपहतं ५१ ममर्जविशोध्यायनिने ५२ कामपिवा

तेजस्युपरतेतस्यदूरगमिनंमनोभुनेः निशाज्ववदगान्निद्रालोलंस्त्रीववदेववा मेघमालाभिवमरुद्यालीनी
 लाज्विनीभिव यामिनीभिवतीक्ष्णंशुप्रामयाशुलुलावसः निद्राव्यपगमेतस्यभावयामासतन्मनः व्योमस्या
 रंविडि ३ मलदजंजुर्नभसीवशिवां ४८ पयोदंडतापिद्वनीहारभिवमास्तः दीपस्तमड्वाह्यतदाप्याशुममार्जसः ॥
 ५० व्योमसंविदिनयांमूढतस्याभवन्ननः निद्रयांजुविलीनायांभैरयमद्वान्वि मोहमप्येषमनसस्तंममा
 जमहाशयः यामिनीजनितंजाड्यंभुवनादिवभास्करः ५२ तमस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितं काम
 प्यवस्थामासाधविषम्रायमनंदरां ५३ विश्रम्भाशुपयतांगसंविदंविविश्वरूपिणीं सेनुरुद्धंसरोवारि
 चामगोचरांनिर्विकल्पसमा धवस्थां विश्रामविश्रान्तिंप्रापन्नममल्यकालं ५३ विज्ञेयसंस्कारप्रावल्यात्तत्रस्थैर्य
 नप्रापेति यावत् विश्राम्येति अंगनिसंबोधनेविश्वरूपिणीवाहप्रपंचसमाकारंरुतिसंविदंयथातप्रायेतेत्यावत्
 प्राग्वाद्याकारादाकृष्णपूर्णंमनिविरुद्धस्यपरावृत्त्युपनवाद्याकारापतावनुरूपंदस्यतिमाहसेत्विति यथासरोवारि
 कुल्याधारकीदारेप्रवेशितंकेदारमार्प्यततस्तेनुरुद्धंसकुल्याधारापरावृत्त्यप्रतिकूलप्रवाहंसतुनः स्वास्यंदसररा

प्रतिपक्षमिवा ५४
 प्रविशति तद्वदित्यर्थः ५४

वा०टी०
उप०
१६५

तदेवसर्वोत्कृष्टमिति वर्णयति तदित्यादिना ७० ७१ अवगमनसमाधिपरिष्कृता चिन्तादासाद्य अपरीक्षिततया प्राप्य विज्ञादि-
पाठे विचारितशङ्कात् ७२ बुद्धं चिन्तं दशपदशं समाधिवृत्त्या न दशं प्रतिकर्तव्यं तदेषां महताः प्रयत्नाद्यो धर्मायतिष्ठभूमिका
यांनायात्तेव सममभूमिकायां ७३ अभोदकोशाजीहारपटलात्तमधौ चैत्रे ७४ प्राग्दृष्टा एव रमणीयु विमानपरंपराश्च पुनर्दृष्टे

तत्पदं सागतिशं तातच्छ्रेयः श्राव्यतं शिवं तत्र विष्णोः शिवात्पश्य भूयो नो वाधते भ्रमः तत्पदं साधवः प्राप्य दशपदस्थि-
मिमांसा पुनः नायांति खदिराद्यानि लब्धचैत्ररथा इव ७२ तां महानंदपदवीं चिन्तादासाद्य देहि नः
दशपदं न च दुर्मयं ते राजानो दीनतामिव ७३ चेतस्तत्पदं विष्णोः तं बुद्धं पशुपदशं प्रति कर्तव्यं द्यो धर्मायातिनाया तेषां
यवानघ उद्दालकोत्र घण्टासान् दूरोत्सारितसिद्धिभूः उर्वितोन्मिषितो भोदकोशादको मिधा विव ददर्शसंप्रबुद्धात्मा
पुनः परमतेजसः प्रणामला लसास्निग्धाश्चंद्रविवययुक्ताः रमणीर्गोः रमंदाररेणु भ्रमरचामराः स्फुरत्यताकपटले
द्युविमानपरंपराः अस्मदादीन्मुनीन् दर्शयन् विज्ञां कर्कशान् विद्याधरीभिर्वर्लिता विद्याधरपतिनपि ते तस्मै च महत्मा
नमुद्यालकमुनितया प्रसादेन प्रमाणान् भगवन् नवलोकय ७८ आरुह्य देविमानं त्वमहित्रैर्विषयं परं स्वर्ग एव हि

परेणान्वयः ७५ गौ रमंदाररेणुक्ताः भ्रमराश्चामराश्च यासां स्फुरन्ति पताकापटलानि यास्त्विति वसाधारणे विशेषणे विद्याध-
रपतीनपि ददर्शेति नुक्नुष्यते ७६ तैवैवानिका मुनयश्च तद्दालकमूचैर्ह भगवन् नः अस्मात्प्रमाणं त्प्रसादेनानुग्रहदशा अवलो-
कय ७८ एहि प्रागद्वर्गस्थानुपेक्षायां हेतुमाहुः स्वर्ग एवेति ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामेवदशांप्रवर्णयतिशरीरादित्यादिना शरीरात्मसम्पगः वऽगत्पइतः निर्गतइवशोधितइतियावत् ६० उडुपञ्चदशः ६१ पूर्वचष्टेः पञ्चा
 द्वादशैकः निगतजलमयं वदस्तसदशस्थितिः ६२ तत्पदार्थे सवेवसलोकांतसिद्धिगणान् पादपातेन प्राप्ययतेपिकयत्तेणपि
 नपश्यति तेतदर्शयति अथेत्यादिना ६३ ६४ ६५ आनंदस्मंदिरेतस्मिंस्तादृशसमाधौ उत्तरायणाधारेदिक्ताटेकं इवषण्मासं द्द
 तत्तत् उत्तरो तरोक्तं वंसत्यमभ्रमिकाप्रतिषं सुरादेवा सिद्धाः देवयोनिभेदः साध्याः गणादेवताः सुरेभ्यस्तैषां पृथग्य

शरीरात्ममेतौ कौकामप्यवनिमागतः सत्तासामान्यरूपात्मावभूवानंदसागरः ६० द्विजचेतनहंसोसावानंदसर
 स्थितः अतिविषदूरदृष्टेकलापरण्डुबोडुपः कभूवावातदीपाभोलिपिकर्मीपितोपमः नीतवीच्यं वधिप्रबोह
 धूमकांबुदस्थितिः ६२ अथेतस्मिन्महालोके तिष्ठन्नुद्दालकश्चिरं अपश्यद्योमगान् सिद्धान् मरानपिभूरिशः प्रागता
 निविचित्राणि सिद्धिनालानि चाभितः शत्रूकपणनीरंध्राण्यसुरोगणैः ६४ तानिनादर्यांचक्रे सिद्धिरुंदानिसिद्धि
 जः गंभीरमतिरत्नधोवलाशीं निवेशे सवान् सिद्धिसार्थमनादत्यतस्मिन्नानंदमंदिरे अतिषदथषण्मासादिक
 टेकं इवोत्तरे जीवन्मुक्तपदंतनुयावत्संप्राप्तवाङ्मजः तत्रसिद्धाः सुराः साध्याः स्थितावस्तहारादयः आनंदेपरिणा
 मित्यादनानंदपदंगतः नानंदेन निरानंदे ततस्तत्संविदावभौ तृणं वर्षसहस्रं वातत्रलध्यास्थितिमनः इतिमेतिन
 भागाधेदष्टस्वर्गं इवावने ६५

हृणंगोवलीवर्द्धन्यायेन ६७ तस्मिंश्चानंदेरसात्त्वादलक्षणचिन्नपरिणामशून्यत्वाच्चविधेते आनंदोऽस्येति पुनत्रमनानंदप
 दंगतः प्राप्तः ततस्तस्माज्ज्ञेतास्तस्यसंविदात्मचैतन्यं न विषयिणामिव हृद्रानंदेवभोनापि निरानंदेदुःखे किनुस्यप्रकाशेकर
 संपूर्णमिव तस्येदत्पर्यः ६८ तस्मात्प्रौनपुनः हृद्रानंदस्य हेतुद्रवत्प्राहृत्तणमिति दृष्टस्वर्गं अनुभूतस्वर्गविभवः पुरुषः अ

वा० टी० अथास्य सप्तमभूमिका विश्रान्तिदर्शयति चित्तामान्येति सर्वथा द्रष्टव्यं तत्संस्कारस्य चोद्देष्टव्यं तत्राह रूपलक्षणं चित्तं
 उप० १६६ व्यवहारः रस्याप्यपरमात् स्वप्रकाशनिरतिशयानंदसन्मात्रपरिशेषात्सत्ता सामान्यरूपप्राप्यचित्ररविवदस्मिन् द्रष्टे
 एतेभ्योभूतेभ्यः समुत्पायता येवानुबिनश्यति न प्रत्यसंज्ञास्तीत्यादिश्रुतिदर्शितमाविर्भावितिरोभावलक्षणमस्तमयमुदयं च
 नायातत धीजाविधाकामकर्मवासनानामसंतीक्ष्णद्वैतभावः ६२ एतामेव स्थितं प्रपंचयन्नुपसंहरति श्रामेति सर्वविज्ञेयो
 यशभावेति शयानंदरूपपरदलाभप्राप्तेऽस्य कृशांताऽविद्यामेघांडं वरं व्याततमपरिद्धिन् अतएव निर्वृशब्दहत्वानिर
 ति शयसत्तास्फूर्तिसुखीकर्षादूर्जितं निरावर्णत्वा शान्तं गलितमनो यस्य अतएव सर्वकर्मबीजक्षयादुलितजनपाशः क्षीणसं

चित्तामान्यचिराभ्यासात्सत्ता सामान्यमे तस्यः द्रष्टे स्मिंश्चित्ररविवन्नस्तमापानचोदयं सैमपदपरलाभप्राप्तिसं
 शान्तचेताः गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः शरदिष्वपि वशांतं व्याततं चोर्जितं च स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः
 संवभार ६३ मोक्षोपायसूत्रं ३६ ललकविश्रान्तिः सर्गः ५४ श्रीवशिष्ठ आत्मज्ञानदिनैकार्कमत्संशयहरण
 नल अज्ञानदाहशीतांशो सत्ता सामान्यमोक्षार्किं १

२३ देहदोलावस्थयाश्रयस्य तथाविधः सन् शरदिष्वपि वशांतं प्रतस्फुटं प्राक्तनदशाया अत्यंतविस्मरणादचेतस्य सत्त्वभा
 वापन्नं वपुः स्वरूपं संवभारं प्राणिबोद्दालकवपुस्वरूपं संवभारं प्राणिबोद्दालकवपुस्वरूपं ६३ इति श्रीवा० शै० उपनि
 चतुःपंचाशः ५४ सत्ता सामान्यल क्षास्य युक्तोद्देहोत्सनक्रमः त्यक्तोद्देहेन विविन्याभ्रपाल्कसि श्रवणपिते गुहंस्तुभिः प्र
 साधरामः अश्रमपयायोक्तसत्तासमाभ्यं लक्षणैर्ज्ञासमानः एहति आत्मजानेति अज्ञानप्रयुक्ततापत्रयलक्षणस्य दाह
 स्य संतापस्य शीतांशो अज्ञानाधकारोद्देहेन तत्रयुक्तसंशयविपर्ययाद्युद्देहेन तत्रयुक्तसर्वोद्देहे च त्वमेव स भव इति विशेष

286

266

कायनिर्वाधारणवृद्धिरतिघोतनाय ५२

२५

वात्रयतात्पर्यार्थः इशे सुकिंगराबीश्वरदधिरेवतया

आकल्पं द्विपशु वसानांतकालं अनेनैव सर्वेषां तपः केशादिसार्धकामित्याहुः स्वर्गादिति ८० २१ धर्मार्थयोः फलत्वात्सा
 २: १२ गतसंभ्रमं मिथ्यात्वादिनिश्चयविगतकुतूहलं यथास्यात्तथा आतिष्ठत २३ सव्यापारः समाधित्तत्परोभवत् २४
 उपास्यचिरप्रतीक्षाप्रणाभप्रशंसादिनोपचर्यः २५ २६ २७ संप्राप्तपदं यथास्यात्तथा अवसत् ध्यानलपेत्तनेन ध्यानमपितस्य
 लीलयेव तेनापितस्य रसाध्यमस्तीतिसूचितं २८ ध्यानाशक्तेः समारूढः १६ व्यवहारकालेपिसुसमाहित एव नाज्ञवद्विज्ञे

आकल्पमुचितान्भुंक्तुवभोगानभिमतान्विभो स्वर्गादिफलभोगार्थमेवाशेषतपः क्रिया हास्वामरधादिगणोवि
 द्याधरवरांगनाः पश्यमास्त्वामुपासीनाः करिण्यकरिणां यथा कामो धर्मार्थयोः सारः काम साराः सुयोचितः ॥
 वसंतश्चमंजर्यः स्वर्गश्च भवंतिताः एवं कथयतः सर्वानितिधीनित्यसौमुनिः परिपूज्य यथा न्यायमतिष्ठद्भुतसंभ्रमं
 नाभ्यनंदत्रतमाजतां विभूतिसंधीरधीः भोसिद्धाव्रजतेत्युक्ता सव्यापारपरोभवत् अथ स्वधर्मनिरतं भोगेष्वरति
 मागतं तमुपास्य ययुः सिद्धादिनैः कतिपयेः स्वयं जीवन्मुक्तः सचमुनिर्विजहारयथासुखं यावदिहिवतांतेषु मुनी
 नामाश्रमेषु च मेरुमंदरकैलाशहिमवर्दिध्यासानुषु ततः प्रभृतिसंप्राप्तपदमुद्दालकोद्विजः गुहासुगिरिकुची
 णामवसद्भ्यामलीलया कदाचिदन्हासासेन कदाचिद्वत्सरेण च कदाचिद्वत्सरोद्येन ध्यानाशक्तौ व्यववृध्यत २९
 उद्दालकस्तदारभ्य व्यवहारपरोपिसन् सुसमाहित एवासौ चित्तैकमागतः कित्तैकमभाष्यन्महाचित्तमुपेभ्य
 सवभूवसर्वसमस्तजस्मोरभिवावनो ६९

सा २

पनित्यर्थः ६० चित्तत्वं अंतःकरणतद्वत्पनुगततत्साक्षिचिन्मात्रंतस्यैव विविच्यदर्शनिधारा लक्षणान्यमाधिरूढा
 भासान्महाचित्तमपदिष्टिन्नचिदावसर्व सर्वत्रभूतेषु स्नेहद्वेषवर्जनात् कारुणपादविषमब्रह्मभावदर्शनाच्च समः अ
 नेन तस्यैकमात्रं च भ्रमः पश्य भूमिका प्राप्तिरुक्ता ६०

वा० टी०
उप०
१६७

तानवेदाहरति अस्मत्प्रभृतयो भुवि नारदाद्याव्योमवीथां वृक्षघाः तद्दर्शलोके चित्तार्थः १० यावदिहं यावन्प्रारब्धस्य
११ निष्प्र लादृढा १२ चिंतितवान् चिंतिता र्थे दृढ निष्प्रयवान् सन् १३ मात्रास्पर्शान् शब्दस्पर्शादिगोचरवृत्तीः विचि
न्वानः वदराणि चैकश उपसंहृत्य हृदि निवेशयन् हृदि निविष्टा नां चेतसां परमाचरूपः भावितः स्वांगमिव स्वात्मनेकी
कृतं प्रिद्रूपघनः सैधं घनवदे करणोयेन १४ समसंस्थानां कंधरा कंठोयस्य तालुमूलतले आलग्नेन कंठस्थिद्रोक् पाटलि
वेशितेन जिह्वामूलेन उत्ततमिव लसन्मुत्तंयस्य १५ अर्च्यरूपादिविषयेन संयोजिते मनोदक्षीयेन प्राणादिप्रवाहाणं संरोधे

अस्मत्प्रभृतयः सर्वे नारदाद्याश्चराधव वृक्षविस्वीश्वराद्याश्च दृष्टावस्यां व्यवस्थिताः १० एतां मालं व्यपदवीं स
मसभयनाशिनीं उद्दालकोसाववसघावदिहं जगद्गृहे ११ अथ कालेन बहूनां बुद्धिस्तस्य बभूव ह विदेहमुक्ति
स्तिष्ठाभिदेहं त्यक्तेति निष्प्रला १२ एवं चिंतितवाद्देर्गहायां पल्लवासेन वज्रप्रासनसंस्था वदो नीलितले च नः ॥
१३ संयम्पगुदं संरोधात् चाराणि नक्तेतसः मात्रास्पर्शां चित्त्वानो भावितस्वांगचिद्रूपः १४ संरुद्रप्राणपव
नः समसंस्थानं कंधरः तालुमूलतलान्नेन जिह्वामूलोल्लसन्मुखः १५ नवहिनी तरेनाधो नाध्वेनार्थेन प्र
न्यके संयोजितमनोदक्षिदंते दंतान् संस्पर्शान् १६ प्राणप्रवाहसंसेधसमः स्वच्छाननद्वयः अंगचित्संविदुत्तान
रोमकंठकिंतांगभूः अंगचित्संविदाभ्यासाच्चित्तामान्यमुपाददे तदाभ्यासाद्वापांत एनंदस्य दमुत्तमं १८ ॥

समस्तक्रियाकृतदेहमनः करणचंचल्यशून्यः स्वच्छाननद्वयः प्रसन्नवदनः अंगेति संरोधेन चित्संविदाचिद्रूपवृत्ता
नंदानुभवेन उत्तानैरुर्ध्वजुभिः कंठकिंतासंज्ञातकंठका अंगभूयस्य १७ तस्यानेदाविभविष्वेक्तिमेव क्रममाह अंगेति
अंगेष्टतः करणैकदेशभूतिभेदे पुमतिविंवता चित् अविदिन्ना संविदाचत्वापाधिभूतवृत्तिभेदानां विलयाभ्यासा
द्विवभूतचित्तामान्यमुपाददे प्रविवेशादिवभूतचित्ता मात्रानुसंधानाभ्यासाच्च अतर्हिदुत्तमं सवीक्ष्यमानंदस्य अ वा १६७

स्वात्मनि ४

हमुक्तयोः समानस्वरूपस्थितौ विशेषोऽस्तीत्यर्थः ७ संपद्विपंचमादिभूमिकात्वपिसमाधिस्थस्य भवति सप्त भूमिका
रूढस्पतुव्युत्थितस्यापि केवलमज्ञस्य न भवत्येवेत्यर्थः ८ सर्वेपि जीवन्मुक्ताः अस्यां दधिस्थिताः संतः भवन्ति ज्ञारसा-पारदा-
दय इव व्योमवीर्या-अतिलाद्रवचहिरहेका मुक्तिकाभोगतस्मादज्ञोभिरस्य सृष्टिं संतीत्यर्थः ९

वा० टी०
उप०
१६८
उद्यतयोः स्वर्गजयोर्मध्ये अंतरालस्याप्यास
सुखरसकिरीटस्य कोटौ कोतकांतकांति
रूपिणवकारपर्यः २६

असौ ब्रह्मणा उद्दालकः प्रतिब्रह्मांडभेदादपरिमितान्पनन्तामिनां हि अंतः स्वोदरे व्याप्तुं वंति यादिशस्ता अपि व्याप्तुं शीलं
लमस्य अनेन देशकृतपरिच्छेदभिरासः सर्वदा सर्ववसुषु पूर्णसर्ववत्त्वाधारभुवनानां भरणधारणपोषणं च शीलं
यस्य अनेन सर्वविधस्थानतोक्ता वस्तु कृतभेदभिरासः भूदिभिर्भूयैर्भग्नैस्तत्तमजनैः प्रोपसेव्या कथनगुणं वा अदृतिनि
मित्तधर्मान् अतीतं अनंतमाद्यकालकृतपरिच्छेदहीनमतएव सत्पादिलक्षणं आनंदयतिसुखेकरसीकरोत्यखिल
मित्यानंदभस्माख्यं परमसुखं वभूवेत्यर्थः २५ अथ तच्च तस्मिन् जीवे स्वहृद्भावं निर्मलस्वरूपं आद्यपदंगतवतिसतितसं
क्षिप्तस्पतनुः शरीरतत्रोपविष्टैव सति षड्भिर्मासैः रविकरैः परितः सा शुष्का सती प्रवहद्वातधनं जैर्भङ्गिकारैः कणितैः
अपरिमिततनव्यापि दिव्यापि पूर्णभुवनभरणशीलं भूरिभव्योपसेव्यं कथनगुणमतीतं सत्यमानंदमाद्यं परमसु
खमनंतं ब्राह्मणोसौ वभूव २५ गतवति पदपाद्यं चेतसि स्वहृद्भावं क्षिप्ततनुरथ मासैः सोपविष्टैव षड्भिः रविक
रपरितः प्रावातभांकाररम्या तनुस्तहभुजतंत्री शैलवीणावभूव २६ अथ बहुतरकालेनैतदद्रेर्भुवंतामुपपयु
रगकन्यासं युतामातरः स्वात् अभिमतफलसिद्धौ संयुता एव सर्वा अनलमिव शिखानां पंक्तयः पिंगकेशाः
२७ दिनकरकरशुक्लं विप्रकंकालकंतज्जटिति मुकुटकोटौ खड्गखड्गांगमध्ये सकलविबुधवं ध्यात्विं वि
नीदेव देवी निशिनवतरवृत्ताकांतकांतिचकार ॥ २८ ॥
रम्या तनुराणां बालवृत्तराणां भुजानां वादनयोग्याभिः शिरातंत्रीभिः शैलस्पर्वतस्य वीणे वविलासहेतुर्वभूवेत्युत्प्रे
क्षा २६ अथ बहुतरकालेन धरामासेनेति यावत् एतद्धतं किं तामद्रेर्भुवंत्वात् न भस्तलात् अगकन्यासं युताः परस्पर
सहचरि तानियमासव्यसंयुताः सदा मिलिता एव स्थिताः ब्रह्मघामातरः कस्यचिद्वक्तव्याभिमतफलसिद्धौ शिखानां
ज्वालानां पंक्तयः अनलमिव नां अद्रेर्भुवं उपपयुः २७ तासां मातृणां अपि देवी पूज्या त्विं विनीचां मुडादिनकरस्य करैः

वा० १०१० विमर्शमायातिमिरः प्रबुद्धो ध्वस्तवासनः व्यवहारप्रसक्तोपि समाधिस्थ इतीर्यते अनेन उक्तप्रकारेण विचारवैराग्यस
 उप० माष्यध्याभ्यासक्रमेण विहरन् शास्त्रप्रवणेन अर्पितत्वपरीक्षणो न गुरुवचनविश्वासेन स्वचित्तशोधनेन सर्वदृष्टमाधेन
 १६६ परमपदविश्रान्तिपर्यंतं अवश्यं विचारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः २३ प्रजास्वरूपमाहसंप्रबोधनीतिप्राप्नोति प्रापयति ४

श्रीवशिष्ठ उवाच क्रमेणानेन विहरन् चार्थात्मानमात्मना विश्रान्तिमेहिविततेपदेपयलयेक्षणाः शास्त्रार्थगु
 रुचेतोभिसावंतावधिचार्यते सर्वदृष्टपक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यतेपदं २ वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुमयः क्र
 मः पदमासाद्यते पुराणं प्रज्ञायेकयापवा ३ संप्रबोधवतीतीक्ष्णा कलंकरहितामतिः सर्वसामग्र्यहीनापि पदं प्राप्नो
 ति श्लाघ्यं ४ **श्रीराम उवाच** ॥ भगवन्भूतभव्येश कश्चिज्जातसमाधिकः प्रबुद्ध इव विश्रान्तो व्यवहारपरोपि
 सन् ५ कश्चिदेकांतमाश्रित्य समाधिनिधितः स्थितः तपोसुकरतरः श्रेयान्विति मे भगवन्बद ६ **श्रीवशिष्ठ उवाच**
 इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः अंतः शीतलतायास्पृश्या समाधिरितिकथ्यते ७ दृष्टेपत्रनिसि संबंध इति निश्चि
 त्य शीतलः कश्चित्सं व्यवहारस्यः कश्चिद्भूतव्यवस्थितः हवितौ रामसंपन्नान्वंतश्चेत्पदि शीतले अंतः शीतल
 तायास्पातद नंततपःफलं ८ समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चतुर्दशति चंचलं तत्तत्समाधानं सममुन्मत्ततांडवैः ९
 उन्मत्ततांडवस्थस्य चेतश्चेत्प्रेक्षीणवासनं तदस्योन्मत्तवृत्तं तत्समं वधसमाधिना १० स्यात् २

कश्चित्प्रबुद्धः व्यवहारपरोपि सन् जातसमाधिक इव विश्रान्त इत्यन्वयः ५६ अंतः शीतलता पूर्णकामताज्ञानप्रतिष्ठाफलं त
 ह्नाभेति चेत्प्रसक्ताभावात्सैव समाधिरभिधीयत इत्यर्थः ७ मनसि सति दृष्टेपत्रहेतुभिः संबंधः स्यात् ननु भगवन्तद
 स्तीति नश्चित्येत्यर्थः दृष्टेपत्रसंबंध इति पाठस्तु स्पष्ट एव ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यस्य मूढदृष्टिकल्पितो मलमांसादिमयः स्यात्तदेहोऽपि विजगद्दं धाया देव्याः शिरोभूषणतया सर्वोत्कर्षं प्राप्नोते न सर्वो
त्कृष्टपदं प्राप्तमिति किं वाच्यमिति ज्ञानमहात्म्योत्कर्षदर्शयन्नाह इतीति उक्तरीत्या ० उद्दालकस्य कुत्सिते देहो देहकं
स्तुष्टविलसति विराजमाने मायूरवर्हाणां व्रजः समूहस्तल्लक्षणाः व्यालोलापकंपंभानाः आदलनाभेधस्त्वडायां
नू नवैः प्रत्यग्रैर्मदात्मा लागणो विविस्त्रिनेवैक्षिते विंखिणिकाख्याया महत्या भगवत्या लीलां चेललाभे शिरोभूषण
माल्ये अंतरेषु अग्रभगे पुष्पपटलानि यस्य तथा विधेवेणी च्छलात्पश्चात्पुष्पतउपागच्छति लताजाले भ्रंग इव शोते सुखे
विप्रांतिं भजते इत्युत्प्रेक्षा २६ उक्तमुद्दालकाख्यानमुपसंहरन् तत्परिशीलानप्रस्थास्तथा विधाश्रमादशितप्रकारात्

इत्युद्दालकदेहकंसु विलसन्मायूरवर्हव्रज व्यालोलाचलनेनैव विविलिते मंदारमालागणैः शोते विंखिणि
कामहा भगवती लीला ललाभेलता जाले भ्रंग इवांतपुष्पपटले पश्चादुपागच्छति २६ एषोद्दालकचित्तवृ
त्तिकलनावल्ली विवेकस्फुरत् स्वानंदप्रविकाशभासिकुसुमाहत्कानने विस्तृता रुढायस्य कदाचिदेव विरह
न्यथेव संक्षायया नासावेति वियोगभित्तिसफलनाच्चेतरांसंगमं ३० इति मोक्षोपायेषूप० ए० उद्दालकनिर्वीणां सर्गः ५५

द्दालचित्तस्य वृत्तेर्विदेहकैवल्यप्राप्त्यंतसकलचरित्रस्य कलना आदरनैतरंतयां भ्याससिन्धोतल्लक्षणा कल्पवल्ली यस्य
हत्कानने रुढामादुर्भूता सती उत्तरोत्तरभूमिका धिरोहणक्रमेण विस्तृता यस्योपसृष्टतापत्रयार्कसंकुले व्यवहारकांता
रेविवहरन्संचरन्नपि सत्यशान्ति तद्वत्सादिगुणसमिशीतलया संतोषलक्षणाया क्षायया अथर्षे एवकारः कदाचिद्वि
योगं नैति न प्राप्नोत्येव किंच स उच्चैस्तरां सर्वोत्कृष्टतममोक्षफलं न संगमं पुनरावृत्तिरहि तं स्वात्मभावेन संबधं एति प्राप्ता
तीत्यर्थवशं पञ्चावल्ली हृदिसंरोप्य विस्तारणीयेत्यर्थः ३० इति मोक्षोपाये शिष्यता उप० ए० पंचपंचाशः सर्गः ५५

वा०टी०
उप०
१७०

शांतचित्तमहाम्रस्यशरदाकाशकल्पस्येत्यर्थः शृङ्गादिवृत्तमताचित्तेन मतस्य २५ व्युत्पितं रागादिनिक्षिप्तं चित्तं नानाविधविष-
यभ्रमस्यांते लयेन पुनर्व्युत्थानसहस्रबीजभूतं सुषुप्तता एति निर्वाणं शांतरागादिवासनं तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमेति २६ तर्हि प्रा-
कृत्यं व्यवहारार्थव्यवहारिणोस्तत्त्वविधेस्तुल्यः समाधिरुक्तस्तत्राह सर्वेति तत्त्ववित्समाधौ सर्वभावपदातीतं पश्यति व्यव-
हारे तु सर्वभावात्मकं पश्यतीत्येकपिंडमात्राहं भालाभावान्न तस्य रागादिरिति न विक्षेपप्रसन्निरिति भावः २७ उक्तमेवं किल

270

शांतचित्तमहाम्रस्यजनजालोज्ज्वलान्यपि नगराण्यपि शून्यानि वनान्यपि नियात्मजः २५ वृत्तमज्जितमत्तस्य विल्लना
निचनान्यपि नगरेण महालोकपूर्णनिपरवीरहन् २५ व्युत्पितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यांते सुषुप्ततां निर्वाणमेति
निर्वाणं यथेच्छसितथा कुरु सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वायः पश्यति सदात्मनः स समाहित उच्यते २७
इहितानीहितेक्षीणे यस्यांतर्वितताकृते सर्वभावांसमायस्य स समाहित उच्यते सदात्मना स देवेदं जगत् पश्यति
नोभनः यथा स्वप्ने तथैवास्मिन् जाग्रत्यपि जनेश्वर २६ यथा विपणिकालोका विहरंतो यस्य स माः असंबंधा
तथा तस्य ग्रामोपि विपिनोपमः ३० अंतर्मुखमनानित्यं सुप्तो ब्रह्मजन्मपि पुरं जनपदं नाम भ्रमराण्यमिव पश्य-
ति ३१ सर्वमाकाशतामेति नित्यं मनुर्मुखस्थितः सर्वानुपयोग्यत्वाद्भूताकुलमिदं जगत् ३२

तत्राह इहितेति इहितानीहिते रागेक्ष्यो २७ कथं सर्वभावाः समास्तद्दर्शयति सदात्मेति तस्य मनः कथा स्वप्ने तथा जा-
ग्रत्यपि इदं दृश्यं सदात्मना स देव पश्यति जगत् सद्यतिरिक्तरूपनो पश्यतीत्यर्थः २६ नगराण्यपि शून्यानि तियदुक्तं तदुप-
पादयंति यथेति विपणिकाणां वीथिका तजसमवेता अपि वहवोजनाः स्वस्वकार्यव्यवहारंतो पुदासीनस्यानुपकारि-
त्वादसत्प्रायास्तद्वत् ३० ३१ भूतेः प्राणिभिः पृथिव्यादिभिश्चाकुलमपि बाधितत्वादाकाशतां शून्यतां ३२

१७०

समाहितः ७२ ह्यंवरहृदया २३ २३ ३२ निसापरा
प्रपञ्चात्मनिभूतनामरुतामाकशदीनामिव २३

असंदेहंभवसंदेहोद्धेदिपरमपदंगतौतत्रप्रतिष्ठितौचेदित्यर्थः १२ व्यवहारिणीकतत्वप्रयुक्तोबंधः किंनस्यात्तत्रा
ह अकत्रित्तिप्रतनुवासनंनिर्वसिनं यथाकांतादिकथासंश्रवणं अन्यत्रप्रसक्तमनाः कुर्वन्निपिरागादिविकारानुदया
तत्प्रयुक्तैर्देषिर्नवध्यतेतद्वदित्यर्थः १३ निस्पंदान्पंगानिदेहावयवा यद्यस्यतथाविधमपिसुन्यस्यमनः श्वभ्रपातेतत्रस्थि
तौचयथाकर्तृतद्वत् १४ निर्वृत्तिः सखविश्रांतिः १५ ध्यानाध्यानेसमाध्यसमाधीतद्वयैः अनंकुरु अंकुरबीजवा
व्यवहारीप्रबुद्धोयः प्रबुद्धोयोवनेस्थितः द्वावेतौसुसयौनूनमसंदेहपदंययो १२ अकलकुर्वदप्येतच्चेतः प्रत
नुवासनं दूचेतरंगतमनाजंतुकथाश्रवणोयथा १३ अकुर्वदपिक त्रैवचेतः प्रधानवासनं निस्पंदगमपि
स्वप्नेस्वभ्रपातस्थिताविव १४ चेतसोपदकर्तृत्वंतत्समाधनमुत्तमं तंविद्विकेवलीभावंसाश्रुभानिर्वृत्तिपरा १५
चेतश्चलाचलत्वे नपरमंकारणंस्मृतं ध्यानाध्यानंदशोस्तेननदेवानंकुरंकुरु १६ अवासनंस्थिरंप्रोक्तंमनो
ध्यानंतदेवतु सखकेवलीभावः प्रोक्ततैवचसातदा १७ तनुवासनमसुचैः पदायोधतमुच्यते अवासनंम
नोकलपदंतस्मादवाप्यते १८ धनवासनतनुचेतः कर्तृत्वभाजनं सचदुःखप्रदंतस्मादासनांतनुतांनयेत् १९
प्रशोतजगदास्थ्योर्तर्वातशोकभयेषणः स्वस्थोभवतियेनात्मासमाधिरेतिस्रुतः २० चेतसासंपदित्य
ज्यसर्वभावात्मभावना यथातिष्ठसितिष्ठत्वंतथाशैलेगृहेयवा २१ गृहमेवगृहस्थानांसुसमाहितचेतसां
प्रोताहंकृतिदोषाणांविजनावनभूमयः २२ अरण्यसदनेतुलेसमाहितमनोदशा भवतामिहभूतानांभू
सनाशून्यमितियावत् १६ १७ तनुवासनंचतुर्ष्यादिभूमिकासुक्ष्माणवासनं अवासनंक्षीणवासनंपदंसप्रभूमिका
प्रतिष्ठा १८ १९ प्रशोताजगतिदेहादिदृशेऽप्रास्था अहंममताभिनिवेशायत्यस्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः येनउपायेनभवति २०

संश्रितः २३ २३ ३२ निसापरा
प्रपञ्चात्मनिभूतनामरुतामाकशदीनामिव २३

वा० टी०
उप०
१७१

ते सति तद्दहममता ध्यासात्तद्गोभूरिभंगभयं भवेदित्यर्थः भूरिभंगयमपपादयति ध्यौरिति तत्तदा विभिर्हतात्मनो घृक्षमा
दिसर्वं विसृतापत्रज्वाला ज्वलितं सत् तथा विधः कल्पादिप्रलयारंभसमयवसदा संपद्यत इत्यर्थः ४२ सन्मात्रात्मदर्शने तु क
र्मेन्द्रियैर्व्यवहारेषु अभिमानाभावाच्च हर्षशोकादिविद्वेषलेशाद्यापि प्रसक्तैरितिसदा समाधिस्थ तुल्यतेव फलतीत्याशय
नाहंयत्स्वित्यादिना ४३ पूर्वपर्यंत इत्यतिरपरपर्यंतौ नाशस्तत्सहिता एतास्मरुज न प्रसिद्धास्त्वहंममता दृष्टिषु ५५ किमर्थं ह
सतीति चेदहंममेति दक्षिता गोचरयो रभिमाना भिमंतव्यलक्षणा योरहंता जगता राश्रयस्यैव सिद्ध्या मिथ्यात्वादित्याह समे इति
तदिसर्वानुभवे सिद्धुप्रत्यकत्वभावेन पविवास्यातां श्रुतिसिद्धुब्रह्मस्वभावेवानता बन्मपि दर्शोदृश्याश्रयत्वा योगात्रापि परे ब्रह्म

सवाद्याभ्यंतरं शांतमात्मनो भेदितं जगत् अहंत्वादित्येते भेदे भूरिभंगभयं तु तत् ४१ ध्योः समावायुराकाशं पर्व
तांसति तोदिशः कल्पादिरेव ज्वलितं सर्वमाधिहतात्मनां ४२ यत्स्वात्मरतिरेवांतः कुर्वन्कर्मैन्द्रियैः क्रियाः न वशे
हर्षशोकाभ्यां स समाहितमुच्यते ४३ यः सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशांतधीः न शोचति ध्यायति वास समाहित उच्य
ते ४४ स पूर्वापर पर्यंतायः पश्यन् जगती गतिं दक्षिणेतासहसतिस समाहित उच्यते ४५ समे परेपि नाहतानज
गज्जन्मनोमपि वीचि वृंदेक्षिता तप्तानाकाशे फलधा तवः ४६

णि असंगाद्वक्त्रकटस्थस्वस्वरूपे समेतस्मिन् हंता जगज्जन्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् यथा शरदा तपसभिन्नेषु दूरादृश्य
मानेषु वीचि वृंदेषु दर्शमाना आतप्ता तप्तदुत रजतः प्राया विस्फुर तीपुंजाभूता कांतिर्न वीचि वृंदेक्षित रत्निसमीपोप
सर्पणैतेषु निमग्नान्वेषणे च दर्शनात् नापि तदंतर्वहिष्ठ आकाशे असंगकटस्थे चतुर्विधा क्रिया फलधात्वदर्शनेन वी
चिक्रियाजन्य फलाश्रयत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् आत्ताः साकांतिरिवाहंता जगती अपि निराश्रयत्वान्मिथ्येवेत्यर्थः ४६ ॥ १७१

श्रीकाशाईदिनेष्टयकृतं सत्
असत्सदेविति प्रांतं

पुस्तक ४२

अजीवितस्थितेः यावज्जीवं ३३ यस्मात् अंतर्गतया दशंतमं शतितलं वाचिनंत देववहिर्जगदाकारेण स्थितमित्यर्थः
३५ तदेवाह धौ रिति ३५ ३६ अध्यासोपदस्योक्ता अपवाददस्या आहनवहिर्ब्रितिकथं तर्हितत्र जगदाकारभा
नंतत्राहयदिति यद्यस्तु प्राग्वासनावलाघया कचित्तंतथा तद्वेषेण परमार्थं तत्त्वमेवो स्थितिमित्यर्थः ३७ आत्मतत्त्वत्वं
यत् अंतर्गतं तदेववहिर्न जगत्तथा भातित इपाधनुसारि संकोचे पिसति प्रवि कासिच भवति यथा संप्रदांतस्थं क
रैरगंधरूपेण तस्या भाति भवति चेत्पर्थः ३८ असन् चक्षुराद्यदृशपाहं कारादिरूपः नापि सन् तदस्यैवाह स्थूलरूपः

अंतः शीतलयातालुलब्धायां शतितलं जगत् विज्वराणां भिवनूणां भवत्यां जीवितस्थितेः ३३ भवत्यखिलजं
तूनां यदंतस्तद्वहिस्थितं अंतस्सोपतप्तानां दावदाहमिदं जगत् ३५ धौक्षमावायुराकाशं पर्वताः शरितोदि
शः अंतत्करणां तत्त्वस्य भागावहिरिव स्थिताः वटधानावट इव दंतस्थं सदात्मनः तद्वहिर्भासिते भास्वद्विका
शेषुष्पगंधवत् ३६ नवहिर्घनं वा तस्य क्वचित्किंचन विधते यद्यथा कचित्तंचित्वा तत्तथा तत्त्वमुत्थितं आत्म
तत्वांतरं भातिवहिर्घनं जगत्तथा कर्पूरमिव गंधेन संकोचे प्रतिसंकासिच ३८ आत्मैव स्फुरति स्फारं जगत्वे
नाप्यहंतथा बाह्यात्वेनांतरत्वेन सच्चिना सन्नसत्विभुः ३९ वहिर्घनेनांतरं वाह्यमतस्थेनारंतरं स्थितं यथा विदि
तमान्मोयेस्वचित्तमनुपश्यति ४० सबाह्याभ्यंतरं शांतमात्मनो भेदितं जगत् अहंत्वादस्थिते भेदे भरिं भगभयं

किंतु विभुभयनुत्पत्तसन्मात्ररूप इत्यर्थः ३९ अतएवायमात्मा आंतरं स्वचित्तमेव यथा विदितं पूर्ववैदनानुसारेण वहि
षेतवहिर्भवेन चक्षुरादिना बाह्यं जगदाकारमनुपश्यति अतः स्थेन जाग्रदासनादिना आंतरं स्थितं स्वप्नराज्याद्यनुप
श्यतीत्यर्थः ४० नवहिर्घनं वा तमितियदुक्तं तद्युक्त्यानुभावयतिसबाह्याभ्यंतरं द्विविधमपि जगद्भयानुत्पत्तसदात्मनः

वबाह्याभ्यंतरभेदे स्थि
रनुभवेत्यर्थः तस्यैव अकारणाभावो न तत्त्वस्यैव

अहंताजगद्देहं निरूप्यत इत्यभेदं निरूप्यति यस्येति यस्तत्तत्प्रत्यगात्मरूपं न स्थितं अहंत्वं यत्किंचिदपि विधं संपन्नं
दृश्यजगद्विभागादिकं मनश्च नास्ति तस्य तदधीनकल्पने चेतना चेतनेते अपि न सः अतः स एकाग्रवसवोऽस्ति तद्विरो
जनश्चेतः न धानुर्नास्ति नान्यो तोस्ति इत्येवमिदं विद्युतेति तस्यार्थः ४७ तस्य लक्षणं न्याह व्योमेति द्वाभ्यां सम्पृक्तं शास्त्रे चारि
विरोधेन शमः शान्तिस्त्वभावः ४८ ४९ तत्त्वज्ञस्यैव समदर्शित्वे उपपत्तिमाह अर्थ इति अज्ञेन मूढेने अतनुर्महान् हिरण्यग
मैश्वर्यं तस्मिन् नुरत्यः काकिनी मात्रोपि वा कनककामित्यादि रचो विषयः असद्रूपेण भिष्यात्वेन न चैतत्तेन दृश्यते अधि

यस्यांतरं स्थिताहंत्वं न विभागादिनो मनः न चेतना चेतनते सोऽस्ति नास्ति तरो जनः व्योमस्यो वहिषे हां सम्पगाचर
तीहयः हर्षमर्षविकारेषु काललोमसमः शमः ४८ आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्यालोच्यत स्वभावादेव न भया
द्यः पश्यति स पश्यति अर्थे तनुस्तनुर्वापि नासद्रूपेण चेत्यते सद्रूपो नानुभर्तो ज्ञेन तेनैव तु तत्तथा ५० इदं शाश्वतं
संपन्नो महासत्त्वपदंगतः तिष्ठन् देतुवायातु मृतिमनुत् तस्थतां ५१ वसन्तमभोगाढ्यस्वर्गहेवाजनाकुले सर्वभो
गोऽस्मि भोगेषु महत्पथवानने उद्यद्ममन्मथपानतत्परोवापि नृत्यतु सर्वसंगपरित्यागाय ममायातु वागिरो ५३
चंदनागरूकरैरेव पुर्वापरिलिं पतु ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वयवा नले ५४ पापं करोतु महद्दहलपणमै
वच अद्यवा मृतिमायातु कल्पांतमिच्छेनवा ५५ नासो किंचिन्न तत्किंचि कृतं तेन महात्मना नासो कलंका माप्नोति
षानसद्रूपं नानुभर्त इति सन्मात्रस्वभावेनापि न चैतत्तेनानतत्तत्विदैतथा दृश्य इति तस्यैवोभयथापि शमदर्शित्वमुपपद्यत इत्यर्थः
५० यस्याशये शैवदर्शनं विरूढं स सर्वत्र सर्वस्य च वस्यासु न हर्षविषादादिना लिप्य इत्याह इदं शाश्वतं इति तत्त्व किंचनः उदेतु
श्वर्यादिभ्युदयप्राप्नोतु नामृतिं पुत्रवाधवादिभ्यः तत्स्यासु न हर्षविषादतां अभ्युदयस्थिति नैतु ५१ ५२ उद्यद्ममन्मथमिति क्रियावि
शेषणं समं निविकारं ५३ ५४ ५५ असौ समदर्शी किंचिन्नरणा दुःखादिविकारि देहमन् आदि रहताश्रयः अतएव तन किंचि कृतं

पुष्पकगत्तपथा

ह २

व

वा० टी०
उप०
१७३

आकारितास्तदाकार इव पिश्रसत्यनुपपद्यते ६ सत् वर्तमानं तथात्फुरदासमानं ७ भावनं कल्पनं ८ इत्यद्वहिः
प्रमत्तं भूतद्रव्यं ताच्छिद्रता नुसोषिर्यत्प्रतिभेदः ९ नैरंतर्यमि विडिता वहिर्दृशत्वाच्चिद्रातिरिक्तमिवेत्यर्थः १० चेतना
निचिदाभासाः ११ चित्तं वृत्तिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुमतं सामान्यवेदककल्पयतिसंजीवः १२ रसायनमभ्युत्पन्नं स्वत
आत्मादितं स्वप्रकाशतया नुभूतं उदितमाविर्भूतं १३

273

स्वतोपदात्मतोयस्य चिद्रवत्वादिवर्तनं तदायताघहंतादिभेदाद्याकारिता इव ६ स्वतोपदात्मवृत्त
स्यत्वादिस्तस्य वेदनं तदहंतादिभेदादिभुवनादोसत्स्फुरन् ७ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वाष्टम्यत्ववेदनं
तदहंतादिभेदादिभुवनादीनि भावनं ८ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वात्सोषिर्यवेदनं तदहंतादिभेदा
दिशरीरादिचसंदीपितं ९ स्वतोपदात्मकुड्यस्य नैरंतर्यमि नैरंतरं तदहंतादिभेदे न चित्वाह
हिरिवस्थितं १० स्वतायदात्मसत्तायाश्चित्वात्सत्वेकवेदनं तदहंतादिभेदादिचेतनानीतिवस्थि
तं ११ अंतरात्मप्रकाशस्य स्वतोयदवभासनं तदहंतादिभेदादिचित्वादिजीव इत्यववेदसः १२
अंतरास्ति यदात्मोच्चिद्रूपश्चिद्रसायनं स्वत आत्मादितं तेन तदहंतादिनोदितं १३ परमात्म
गुडस्यांतर्गच्छित्वाद्द्रव्यात्मकं तदेवात्माघते तेन स्वतोहंतादिनांतरे परमात्माभ्याश्चित्वाघदंतः
कचन स्वयं चेतनात्मपदेचांतरहमित्यादिवेत्यसौ न च किंचन वेत्यंतर्वेद्यस्यासंभवादिह न चात्माद

अं नरेत्वात्मन्येव १४ चेतनारूपे आत्मपदेस्वरूपे १५ मायिकजगदाकारानुभवस्य स्वप्रकाशात्मा नुभवमात्र
त्वेन नृत्यादनाय पश्यति वेत्यात्मादयत्यात्माघते इति कर्मकर्तृभावव्यपदेशानतद्भेदसाधनाशयेनेत्याहनचेति १६ ॥

१७३

तस्य सर्वात्मतां सर्वस्य तदात्मतां च द्रष्टव्यं न भयो निष्प्रपञ्चचिन्मात्रे तैव परमार्थतः फलतेति दर्शयितुं सकलमिति अत्रेवेल अत्र वंडं प
तः अत्र जगति विभागां विविधे देशाणि ताका चित्रास्ति एवं भेदकार्यकारणोपाधानां ततसात्तिकचिन्मात्रे सतत्त्ववित् सर्व
जगद्विद्यन्सन्मात्रमेव यतो सोपरमः पूर्णतायुक्तः सर्वदोषास्पृष्टश्च पावनोपः परमात्मा तदेकरूपी इति अनप्यारीत्या अकिंचि
सर्वद्वैतपंथनिर्मुक्त रूपमात्रपरिधिषोऽसौ नित्ययुक्तः संपन्न इत्यर्थः ६५ इति श्रीवा० ता० शोडशमप्रश्नोपनिषद्पंचाशः सर्गः

सकलमिदमसावसौ च सर्वजगदखिलं न विभागितात्रकांचित् परमप्ररूपपावनैकरूपी स सदितितत्सदकिंचिदेव
नासौ ६५ इति श्रीमोक्षोपायेषु० तो ध्यानचरितं नाम सर्गः ५६ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच यदात्ममरिचस्य तस्मिन्
त्वातीत्यात्ववेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादिचेत्यजः १ यदात्मलक्षणस्यांतस्मिन्नालवाणवेदनं तदहंतादिभे
दादिदेशकालादिमस्थितं २ स्वतोपदंतदालेक्षोऽस्मिन्नाधुयवेदनं तदहंतादिभेदादिजगत्वादिजंभितं ३ स्वतोप
दात्मदृष्टदस्मिन्नात्काठिन्यवेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादिनांगतं ४ स्वतोपदालशैलस्य जतयाजाड्यवेदनं तद
हंतादिभेदादिभुवनादीतिसंस्थितं ५ ॥

अततत्त्वस्वभावाचिदत्कादृशस्य भावतां यां धितेसाचिदेवेति चिदनेनेति वरार्थते एवं सर्वजगतस्मिन् भेदे परमार्थतः सिद्धे
व्यवहारेपि जगद्वैचिंत्यतत्तद्रूपचित्तस्वभाव एवेति फलतमित्याह यदिपादिना अत्रैव प्रकाशतैत्त्यायं मरीचंतस्य चित्वातैत्त्या
प्रयारूपं यदेदनं तत्स्थानीयं अज्ञातब्रह्मस्वभाव एव अहंतात्वतादिरूपं घटकुसुमेदादिरूपं तदाधारदेशं कालादिरूपं च
जगदिति अतस्मिन् भेदसाधनात्फलितमित्यर्थः १ २ तत्वादिना तत्तदाकारभेदेन जंभितं अभिव्यक्तं ३ ४ जाड्यंगारवं ५

वा० टी०
उप०
१७४

यदात्वेनेन सच्चिन्मसद्गुरुपदेशादोग्यस्य जगतो ज्ञातता अधिष्ठानसन्मात्ररूपस्य निर्देवजीवनं सारः परमार्थोऽस्ति
ज्ञातिजीनां सर्वेषां पदवीनं तादृशानां दस्युमेव जीवनं भोक्तुः सारो ज्ञातस्तदादाभोग्यभाकधिष्ठानयोर्द्वयोः अपि चिद्रूपत्व
परिशिष्टे ज्ञातयोः जीवेश्वरयोर्भेदप्रत्ययं तं नास्ति सर्वचैव निवर्तत इत्यर्थः २५ जीवेश्वरभेदका ज्ञानेनैव प्राज्ञतुरीयभेदापि
निवृत्य इत्यखंडः पूरणं निंदैकरसचिन्मात्रसाम्राज्यसिद्धमित्याह यथेति २६ द्विव्यवर्धमनूद्यप्यसंहरति सर्वमितिसर्वजग
त आसमेता तन्मास्वरं पूणी स्वप्रकाशरूपं स्वदनं त्वा तदैकरसं चैतै विधिपेयिहेन स्वव्यावर्तकधर्मेण च रहितं प्रशांतं ब्रह्मत

२७४

यद्योदेति यथा ज्ञस्य तत्तिज्ञानेन यादृशी अनन्ये चान्यता बुद्ध्या सतथा जंभते तथा २६ जीवनं ज्ञातता ज्ञाता जीवनं
जीवजीवनं असंतमस्ति नो भेदप्रैद्रूपत्वे ज्ञातजीवयोः २५ यथा ज्ञातजीवयोर्नास्ति भेदो नाम तथेति योः भेदोऽस्ति न
ज्ञातजीवयोर्विद्धि शान्तमखंडितः २६ सर्वप्रशांतं भ जमेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वदनमात्रमन्ये तच्चिह्नं सर्वप्र
शांतमिति शब्दमयी तु दधिः बोधार्थमैव हि मुधेव तदोमितीदं २७ प्रोक्तोपाये १० शोभेद निरासो नामसर्गः ५७

देवसर्वप्रशांतमिति तात्कालिकशब्दमयी पदवाच्यार्थभेदसंसर्गोचरा आहाये भेदे दधिः साक्षात्प्रयोजनशून्यध्वान्मु
धेव हि यस्मात्कारणाविरोधप्रतिसंधाने भगिन्मागलक्षणाप्रपक्षरालक्ष्यार्थाखंडयोर्बोधार्थमैव तत् वाक्यबोधमखंडार्थ
रूपं तु ओं इति ओंकारजगद्गुरुसंचैकीकृत्य विडिरणगर्भाविष्कृततुरीयात्मकारोकारमकारादिमात्रापादांतश्रुतुद्गीविभज्य
पूर्वपूर्वपादानुत्तरोत्तरेषु प्रविलाप्यादिमात्रयापदद्वयपूणनिंदकैरसं नित्यापरोक्षप्रत्यक्षिन्मात्ररूपं लक्ष्यते इदमेव संसृष्ट
रूपमित्यर्थः २७ इति श्री वाशिष्ठता० उप० शोसप्तपंचाशततमः सर्गः ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथानिदिवत्ततदौचित्रं धने इति यावत् २५

चिनोति चैतन्यांतरात्मनाविकरोति वेद्यस्य लभ्यस्य १७ असन्-अभासत इत्याभ्यासो जगदाकारो यस्मिंस्तथाविध एव
 १८ तर्हि यदात्मपरिचयेत्याद्युक्तेः कोऽयमिष्टाप्रत्यक्षमाह अनयेति १९ पूर्ववृष्टवान्प्रच्छरहिष्कृतस्त्रीभृतोऽबुद्धवर्मितं
 शुद्धं अधिष्ठानसन्मात्रतया परिशिष्टं बाधितं जगत् शान्तमेव शाम्पतीत्यर्थः २० ज्ञत्याभावावी सर्वज्ञाः स्वाभावावन्त ज्ञप्ति
 रूपे आत्मनि अहंतादिरूपता जीवजगद्भावमिति यावत् २१ सदागतौ वा यो परमार्थतो ज्ञप्तिमात्ररूपे ज्ञे सर्वज्ञेऽश्वरे २२
 यदि जीवजगद्भूते ज्ञेय इत्येतर्हि ज्ञप्तेः जीवेश्वरभावयोः को विशेषस्तमाह ज्ञ इति ज्ञ इत्यर्थः ज्ञतया इत्यर्थः भभावेन शिवंति
 रतिशयानंदरूप ज्ञानं ज्ञानं हया अनावरणपरिच्छेदलक्षणया ज्ञानाभिवृद्ध्या से देवजानाति अहंतादि अहं कारस्य

नाचकिंचिच्चिनोत्पंतश्चेत्यस्यासंभवेत्यति विंदतेनचकिंचिद्वेद्यस्यासंभवादसौ १७ असदाभासरवात्माअनेतो
प्रतिताकृतिः स्थितः सदैवेकधनामहाशैल इवात्मनि १८ अनयातुवचोभंग्याभयतिरघुनंदन नाहंतादिजग
त्तादिभेदास्तीतिनिदर्शितं १९ नचित्रमस्ति तोचेतानजगतादिविभ्रमः बृष्टमकांबुदमितंशांतशाप्पतिकेवलं
२० यथावर्ततेदितामेतिद्रवत्वाद्यारिवास्ति तथाहंतादितामेतिज्ञप्राज्ञप्रौढप्रात्मनि २१ यथाद्रवत्वंपयसिप
यास्पंदः सदागतौ अहंतादेशकालादितथाज्ञैरुपिप्राज्ञके शोभतथाशिवैजानानिज्ञानवृहया ज्ञातयेहंतयाज्ञे
नजीवादीप्रभिजीवैः २३ अथादेतियथाज्ञस्पष्टमिज्ञानेनयादशी अनन्यचान्यताबुद्ध्यासतथाज्जंभतेतया २४

नञ्जीवादिप्रतिभाजनः २३ अतएव जीवस्य यथा भातिस्तथा तथैश्वरो विवर्त्तइत्याह यचेति यथा वया का भकर्म
लदेह रूप जीवभावे तु ज्ञेय चेत् नभूयते नापि अपि जीवेनैर्जीवहेतुभिः प्राणकविषयसंवंधाध्यासैर्जीवादिरूप एवास्मिति
ज्ञायते न तत्त्वत इति विशेष इत्यर्थः २३ अतएव जीवस्य यथा भातिस्तथा तथैश्वरो विवर्त्तइत्याह यचेति यथा वया का भकर्म
वासनया या दशविषयज्ञानेन अज्ञस्य यथा येन यन् दर्शनं तलाभोपभोगौ वैचित्र्य प्रकारेण या दृशी प्रिय मोद प्रमोद प्रमोदादि
नाना प्रकाररूपैरुपभोग उदेति अन्यत्वे स्वरूपोक्तुभोग उपभोग वैचित्र्यरूपा अन्यता वा जिन बुद्धा स परमेश्वरस्तथा तदी

ज्ञानं
२

किरात शस्यसुरवोनिर्वेदोत्रोवर्णिते मांडवोत्रोपदेशश्च सर्वत्पागाद्युपायतः अत्रास्मिन् शब्दमयी दृष्टिर्बोधार्थमेवेति
उक्तेर्षे १ सुरयोनिर्वेदोत्रोवर्णिते संवत्सृतसन्निहितं हिमवच्छृंगं वरायति उत्तरस्यादिश्राद्धादिभेदः सारभेदः इति यावत् भवः
संभृतं निर्गतं कपूराणां पटलराशिः शार्वहसनं चांद्रातयोवेति प्रत्येकमुत्प्रेक्षाः अथवादिशोभेदः शार्वहसनं चांद्रा
त्मनोभवः भूमिप्राप्य कपूरपटलं संभृतमितौ त्रैलोक्यैकैकल्पिकनानाहेतूपयाचारैकैव शिष्येत्प्रेक्षा २ हिमाद्रैः शृंगमिति
विशेषणत्वरूपनिहितप्रसिद्धजतादेरयमन्यइति गम्यते शैलकुंजरेण पर्वतप्रेषेन हिमवतानि मुक्तस्य धृतस्य शृंगपरंपरा

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीमिति हासं पुरातनं किराते शस्यसुरयो वृत्तांतं विस्मयास्पदं १ उत्तरस्यादि
शोभेदः कपूरपटलं भवः संभृतं हसनं शार्वहसनं चांद्रातयः २ हिमाद्रैः शृंगमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ॥
शैलकुंजरनिर्मुक्तकलापस्येव नायकः ३ विष्णोः क्षीरोदकइव स्वर्गः सुरपतेरिव ५ गणों गनानां निशमतां च
रणैर्हताः अशोकइव राजंते यत्रां शोकावि लासिनः ६ संच
रन् शक्रो दिक्षु भृगुश्चिंद्रमणिद्रवैः प्रवर्तते निवर्तते यत्राजसंतु निक्षराः ७ यो लतावृक्षगुल्मे श्रवापी हनददीनदीः
मृगेर्मृगगणैर्भूतैर्ब्रह्मांडवदिवावृतः ८

लक्षणस्य मुक्ताकलापस्य नायको मणिरिव द्रव्यार्थः शैलस्य कुंजरेभ्यो निर्गतं तस्य मुक्ताकलापस्य नायकः संग्राहके राशिरिवेति
का इनाम्यज्वं विष्णुनामिकमलंगहं श्वसुरकल्पितमित्यर्थः इत्युक्ते ५ रुद्रादवृक्षेषु लंघमानाभिर्दालाभिः प्रैखोलिकाभिः
लोलरत्नशलाकाभिरितिलहरीणां भविष्येति शेषां ५ गणों गनानां प्रथमस्त्रीणां ६ यत्रासुदित्संचरन्भवतितत्र भृगुषु प्रपा
तस्य लेषु प्रवर्तते अस्यासु निवर्तते ७ ब्रह्मांडवदिवेति उक्तार्थानां भविष्यो गोदशपते यथा द्वावपूषावनयेति महाभाष्या किं दर्शनात्
घातकां वहनामप्युदंतं वा आदित्यमग्निं रनुसमाहारो हतीति वत्सहप्रयोगसंभवाच्च तिनोक्तेः पिसादशपे इव शब्दप्रयोगः अंडवत् इति

शङ्का रविशिष्यं ब्रह्मवैतिमनुवनं वा योज्यं २

पायेन २

जा० टी सभतासमदृष्टिः अत्राविषयदृष्टिर्द्विधा नो देवेति तथा २८ वैराग्या सागादिरूपेण स्वयत्वेन भ्रवणमनादिना स्वयं
 ३५० जको स्वसंस्थेन स्वात्मबोधपर्यन्तं सितेन पेलवता इना ह्येवैषा दास्या न कंदकसहस्रवेधाहं तैति पावत् २८
 १७६ ३० स्वानि स्वीयानि पुत्रमि दीमि स्वशरीरगतानीं द्रिया हो चाद्वानि च तत्तः कानि मुक्तिः किं दृशा निचेति विचार
 येत्यर्थः ३१ अविचारध्वस्तपरिद्धिन्तापगमान्महतां ३३ सतः परमार्थवस्तुभूतस्य तव चेतः न तोलपिप्यंति तुला

तद्यथा समतो देति सूर्योऽस्यैव सवदा मतो मम मुने जाना तथा कारणया कुरु २८ **मांडव्यवच॥** स्वयत्वेन स्वसंस्थे
 न सेनायसेनभूपते रण्यामनः पेलवता हिमवत्प्रविलीयते २९ स्वविचारणयेवाशु शाम्प्यंतर्मनोज्वरः शरदाग
 ममात्रेण मिहिकोमहतीयथा स्वनेव मनसा स्वा निस्वशरीरगतानि च विचारयेद्विचारणंतः की दृशान्पथकानि
 च कोहेकथमिदं किं वा कथं मरणजन्म नी विचारयां तरेवलं महता मलमेष्यामि विचारणापरिज्ञातस्वभावः
 स्यतस्तव हर्ष मर्षदशाश्चेतस्तोलपिप्यंति तिनाचलं ३३ मनः स्वरूपमुत्पद्यमानमेष्यति वि ज्वरं भूतपूर्ववपु
 भूत्वा तरंगः पयसीवते तिष्ठदेव मनोरूपं परित्यज्यति तेन च कलंकविकलं कानां मन्वन्तरगताविव ३५

यामिव नोन्नमनानमनाभ्यामनियतस्थितिं करिष्यतीत्यर्थः ३३ विज्वरं ते मनः स्वमनो रूपमुत्पद्यमानं भूतपूर्ववपुः पूर्वमि
 द्रवस्वभावं भूत्वा शमं निर्विज्ञेयतामेष्यति ३४ तर्हि किमनसः सतैव न स्पृतिनेत्याह तिष्ठदेव तियथा पूर्ववपुः पूर्वमनो
 रंते कलिकालं प्राप्य कलंकै पापैर्विकलं भुवनं पुनर्भवंतरगतौ सत्यां तिष्ठदेव कलंकं त्यजति तद्वन्न मनोरूपं जीवन्मुक्त्यव
 हार भूतया तिष्ठदेव पूर्वतन मनोरूपं त्यजतीत्यर्थः ३५

दा१

३. खनशाचिताशोकाधुइवदशयितिकिमतमितिदानंप्रजाजनं १६ कर्तव्यसंशयेप्रथमांकोटिंदर्शयितिधनमिति तत्तस्मा
द्वेतोः अतोयाये जनाय धनं प्रयच्छामि अतिविग्रहेऽप्रचलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः १७ द्वितीयां दर्शयति प्रयवेति न विग्र
हेणातिना प्रजावर्तते एव स्वस्वमयी दद्यामिति शेषः १८ विग्रहोऽवधवंधादिना दजः १९ एकत्र विग्रहं न यथा तद्वितनि

किमर्तडियायेनं तिलान्यंत्रमिबोजसा सर्वेषामेव भूतानां मेवादिः प्रजायते १६ धनमस्यै प्रयच्छामि धनेना
नंदवान्जनः भक्त्यहमिवाशेषस्तदलं मेति विग्रहः अथवा विग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वैवमा वर्तते न ब्रूयैव विना
वारिसरिधया १८ लोकमेष विग्रहो नित्यानुयाय एष मे विस्माद्यस्त्ववानस्मि कष्टमद्यास्मि दुःखवान्
इति दायात्तापितं चेत्तान विग्रहमभ्यस्तः एकत्रानुमहावैर्त्तिरंतस्मिन्नभ्यस्तं अथैकदा गृहंतस्मिन्मांडव्योमु
निराययो भ्राता शेषक कुक्कुंजो वासवस्य वनारदः तमसो पूजयामास पप्रच्छ नमहा मुनि संदेह इदु मंतम
परशु सर्वकोविदं ॥ **सुरधुस्तवाच** ॥ भवदागमनेनास्मिन्ने विवर्त्तिमागतः परमावसुधापीठं संप्राप्त इव
माधवे अद्य तेषां महनाय धन्यानां धुवि धर्मतः विकाशिरविणे वाजं यत्त्वया स्प्यवलोकितः भगव
न्सर्वधर्मज्ञ चिरविश्रान्तवानसि तदसंशयं हिं धिभ्रमार्कस्तमिरयथा महतां संगमेनार्तिः कस्पनाम
ननश्चपति संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदाजनाः पत्रिगृहादुग्रहजाम इत्यवपुषि स्थिताः कथंति मामलं

विंतागजहरितस्वाइव २०
इणोस्याचिरं संमनः २१ उमहावर्त्तिमति तद्वत् २२ भो मां यशोवारीक कुक्कुंज निदिडमंडलानि २३ परमां
विवर्त्ति सुखं माधवेन संते विजोवा २४ यद्विनिश्रान्तवानुगवपुषो यतर्हि अभवा परमपदचिरं विश्रान्तवानसि तत्त
स्माद्वेतोः २५ २६ भक्त्यग्रहणशत्रुमित्रादिसर्वापलक्षणं ययुधि विषयोऽस्य तानि कृणुः कथंति पीडयं २७ २८ २९

सर्वति ४५ सागान्नत्नेकव्यवसादसाधारणं गो ४
नादिश्रमपर्येणवकारः यावदन्यतदिधिवसुनसतप
कैलावन्नासावते ४५ ५

न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञा नफलं किंतु निरतिशयानंदसाम्राज्यमपि यत्र ब्रह्मादयोऽप्यनुकंप्या इत्याह अनुक
 प्या इति ३६ यदाग्राकाशादीनामपि महता तत्स ताधाना तदा तस्य निरतिशयं महत्त्वं किंचाव्यमित्याधेनाह विवेकं
 विवेकजमेव ज्ञानदीपे दृष्ट्वात्मा येन ३७ ३८ कृपाणां कामुकापि पदूषितं पेलवेरुद्रेपि कार्ये निमज्जति मुह्यति ३९
 तथाप्रसिद्धया ४० तर्हि कियत्सु विषयेषु किं यत्कालं वा वैराग्यं कर्त्तव्यमिति तत्राह तावदिति स्वयं ज्योतिरालमात्रवि
 शेषानुभवपर्यंतिमित्यर्थः ४१ नानाश्रुतिशास्त्रपर्यालोचनमप्यात्मदर्शने पर्यंतिमेवेत्याह तावदिति धातुस्वर्या

अनुकंपाभुविष्णुतिश्रीमंतं सर्वं वते दृष्टतत्त्वस्य तु दृष्टस्य ज नापितु रिवाव नौ विवेकदीपदृष्टात्मा मेव
म २ छिन्नभसा पि अथः करिष्यसि नृप महत्ता भुतमार्थदां महत्ता मागतं वस्तवसंसारवृत्तिषु न निमज्जातिहे
साधोगोष्पदे ध्विववारणाः कृपणां तु मनोराज नूपेलवेपि निमज्जाति कार्थे गोष्पदं तोये पिणां गि मशकीय
प्या चेतो वासनया पंके कीटवत्परिमज्जाति दृश्यमात्रावलं विन्यास्वयादेन तया तथा ४० तावत्तावन्महावा
होस्वयं संत्यज्यते तिल यावद्यावत्परा लोकः परमात्मैव शिष्यते तावत्प्रज्ञात्पते धातुर्याविद्मेव शीर्यते
तावदा लोकोपते सर्वं यावदात्मैवलभ्यते सर्वः सार्विकया बुद्ध्या सर्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा संपरित्यज्यत्वा ल
नान्योपलभ्यते यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मानलभ्यते सर्वं यावत्पारित्यागेशेष आलेतिकथ्यते यावदस्य
त्रसंत्यक्तं तावत्सामान्यमवति वस्तुना साधते साधो स्वात्मलाभं तु का कथा ४५

करः धातुः सर्वेन्द्रात्मशास्त्रं ४२ साविकियासर्वजस्तुभूतयावुद्गासर्वदासर्वत्रदेशेसर्वदृशंसर्वव्यापदित्यज्यस
र्वः पूर्णआत्मात्वात्मनेवोपलभ्यतनकदाचित्कुचचित्कचंचित्कतिपयविषयत्यागगत्रणेत्यर्थः ४३ उक्तमेवार्थव्यति

इकसुरेवनापि प्रकृत्यावदिति तत्कुतस्तत्राह

वा० टी०
उप०
१७८

एवमनयेवपुत्रपासाक्षिसंवेद्यं प्रमितिं प्रमेयं च तज्जाभिहित्यस्मात्त्रेयां नो हं किलेति प्रसिद्धः विशुद्धविशुद्धसाक्षी अ
हं आत्मेति स्थित्यः निश्चये प्रतीक्षित इत्यर्थः १७ दर्शनिमात्राकांठचामीकरवतस्त्राभमाश्रये भूतं दर्शयितुं चि
तमिति कालेन अनादिकालादारभ्य यतमानोपि अद्य कार्यवान् परमपुरुषार्थफलवान् जातोस्मीत्यर्थः १८ ८

एवं तज्जाभिसंवेद्यचेत्यं नो हं हितत्किल शेषो विकल्परहितो विशुद्धचिदहस्थितं १७ चित्रमेघो
स्तिलव्यात्मा जातः कालेन कार्यवित् एष सोऽहं न तात्मानो तो सोऽस्य परात्मनः १८ ब्रह्मणी द्वयमे
वापोऽसर्वभूतगणे तथा स एव भगवान् आत्मा तंतुमुक्तास्तिवस्थितः १९ चिच्छक्तिरमला सैषा चेत्या
मयविवर्जिता भविता शेषदिक्कुं जाभैरवाकारधारिणी २० सर्वभावगता स्तस्माभावाभावविवर्जिता
ता आत्रसंभुवनांतस्थं सर्वशक्तिसमुद्रिका २१ सर्वसौंदर्यशुभगा सर्वप्राकाशपदीपिका सर्वसं
सारमुक्तानांतंतुराततरूपिणी २२ सर्वाकारविकाराख्या सर्वाकारविवर्जिता सर्वभूतौघतायाता
सर्वदा सर्वतांगता २३ चतुर्दशविधान्येषा भूतानि भुवनोदरे एतन्मयीयंकलना जागती वेद
नात्मिका २४ मिथ्यावभासमात्रं तु सखदुःख दशागतिः नानाकारमया भासः सर्वमालैव चि

एष ब्रह्मे इदं इत्यादि श्रुतिगणाननुभवेन संवादयति ब्रह्मणीति १९ अज्ञानां भयहेतुत्वाद्देववाकारधारिणी
सर्वेषु भावेषु मनोवृत्तिषु गता प्रतिबोधविहितं मतिमिति श्रुतः २० सर्वसौंदर्यनिर्देशायानुदस्तेन शुभगा
णी संसारलक्षणानां मुक्ताफलानां २२ २३ भुवनसंख्याचतुर्दशविधानि भूताविधौ न इति शेषः २४ २५

१७८

अर्थेन संकेतेन संबध्यत इति संबंधः ७ आकुलः काकिनी कापीषणासंबंधवदंधपरंपराव्यवहारसिद्ध इति यावत् ॥
८ संकेतमात्रत्यागोपायेन बाह्यैः संबंधं निरस्य अचेतनत्वहेतुना देहं द्विधादिभिर्निरूपितं निरक्षितुमारभते देहमात्रमित्यादि
नाहं संश्लेषसंबंधे मपि नैति असंगत्यादित्यर्थः १० ११ १२ बुद्धीद्रियाली ज्ञानेन्द्रियाली १३ अथ बुद्धिरहंकार इति याद
श्रुत इति दृष्टिः सापि नाहं नममेष्यनुषज्यते यतः सामनोमयी अंतः करणावस्थाभेदरूपेति यावत् १४ शरीरादिमनेषु

व्यर्थसंकेतसंबंधं संकेतविगमेक्षणं भागवदंकलत्रेचनाहं नैतन्ममाविलं ७ एवं सभृत्यसवलंसबाहन
पुरांतरं नाहं राजपुंनमराज्यं न केतो ह्ययमाकुलः ८ देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंपुतं तदिदं तावदाश्वं तरत्नमा
लोकया म्यहं ९ तद अतावन्मांसास्थिनाहमेतदचेतनं ९ न चैतन्ममसंश्लेषमेतज्ज्वल्यथा जलं १० मांसं
उन्नतं देहं नैवाहं रक्तमप्यलं जप्रन्य स्थीनि नैवाहं न चैतानि मम क्वचित् ११ कर्मेन्द्रियाणि नैवाहन च कर्मेन्द्रिया
णि मे जडं यत्किं लदेहोऽस्मि तद्देहं नैव चेतनः नाहं बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मेनोमयी १४ मनोबुद्धीद्रि
याद्यंतो भूतकोशमूलक्षपः नाहमेवं शरीरादिशीघ्रमालोकयामहं १५ भोगानमभोगानमबुद्धीद्रियाली च
जडान्पसत्स्वरूपाणि न च बुद्धीद्रियाणहं १३ मूलं संसृतिदायस्य मनानाहं जहितत् शेषस्तु चेतनो जीवः
सहचेत्येव चेतति अन्येन वाध्यमानोऽसौ नात्मतत्त्ववपुर्भवत् १६

बुद्धीद्रियाद्यंतः भूतः स्थूलसूक्ष्मभूतसंघातः एवमुक्तरीत्या न ह शिष्यमवशिष्ट आलोकयामि दृष्ट्वा विचारयामीति यावत्
त १५ चेतनः प्रमाता चेत्येव प्रमयेन सह चेतति तथाच अहं मिदं चेतयामीति त्रिषटी साक्षिणा बोध्यमानः असौ प्रमा
तान् आत्म नस्तत्त्ववपुस्तात्किं त्विकं रूपमिति संभाव्यत इत्यर्थः १६ ॥

वा० टी०
उप०
१३६

किंचिदलौकिकचमत्कारं इदं चिदाकाशं ईदं ससाज्ञाने इदं स-आविर्भावोपस्थित्या विधाय चकारः पूर्वश्लोकानमस्का
र्यसमुच्चयार्थः सम्यग्ज्ञानलक्षणया भुङ्क्ष्याय चेति वा ३७ विगतं रंजनत्वादेव निर्मलावस्थात्रयस्थिति रिति शोधि
तत्त्वं पदार्थनिर्देशः गतभावभ्रमत्वादेव विद्यदादध्यारोपरं जितवर्जिते इति शोधित इति तन्मपदार्थनिर्देशः भावितः
स्थिरया सुषुप्तिकलया त्वाद्यपयुक्ते वडपाधिविगमादभिरुक्तभूत इत्यखंडैक्यनिर्देशः नतस्तस्या
दहं आत्मन निप्रत्यवसृणो सममयं आत्यंतिकाभेदलक्षणपरमसांभिननिवसांभिनकदाचिदपि मे पुन वैषम्यप्रसक्ति

२७३

किंचिदेवमिदं नाम चिदाकाशं विराजते नमो नमस्ते निस्तत्त्वादिदृष्ट्या दृष्टोऽसि सुंदर ३६ अहो नु संप्रबुद्धोऽस्मि
सम्यक्ज्ञानमलंभया नमो मम समनंताय सम्यक्ज्ञानोदयाय च ३७ विगतं रंजननिर्विषयस्थितिर्गतभवभ्र
मं जितवर्जिते स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः समसमे निवसांभ्यहमात्मनि ३८ मोक्षोपायेषु प्रप्र-
सृष्टविश्रान्तिर्नामसर्गः ५६ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इति हेमजयपीशो लेभे पदमनुत्तमं विवेकाध्यवसायेन
ब्रह्मरूपमिव गाधिजः १ प्रनर्था कायकार्यसुनासी चिदासुखेदवान् भूयो भूयः प्रयुक्ता सुदिनमाला
त्विवेश्वरः २ ततः प्रभृतिसोतिषं त्सर्वदा विगतज्वरः समासमे त्वेककार्यं जलोद्याग्न इवाचलः ३

रिति फलावस्थानिर्देशः ३८ इति श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ प्र-शे उप-शोऽहो न को न षष्ठितमः सर्गः ५६ आदेहपातं सुरघोरसं
गाधार उच्यते जीवन्मुक्तस्य तस्या च देहशतौ त्ववस्थितः गाधिजो विश्वामित्रः १ भूयो भूयो पुनः पुनः प्रसक्ता
सु-अनुधिता सुधर्मार्थप्राप्तुपायधेया सुपरं चेष्टिते देवादनर्थाकाराणि विफलानि दुःखपर्यवसिता निवाकायाणी
फलानि यासांतथा विधासु त्सुखेदवान् नासीन ईश्वरो दिनश्वरः सूर्यः समासमे अनुग्रहनिग्रहरूपनिजे राजोचिते
कार्ययथानदीमध्यगतः पर्वतानिष्पत्तिरिति तद्वत् ३ ॥

१३६

व्यापीजगदनुगतः अवबोधनं मद्बुद्धिसा स्तीत्येयं चित्तद्रष्टृदृश्यभेदेनाकलितशरीरासती नृपोहमिति विभ्रमं करोति प्राक्त-
 तवतीत्यर्थः २६ २७ २८ एतया उक्तया साक्षिरूपया २९ ३० ३१ चित्तापो निष्पंदः मायया जीविभावव्रत्तदेशः शश्वः श-
 कं लिंगभ्रमस्तस्य मानाः त्वाहंताः करणभेदभ्रमास्तदंशो जाग्रत्त्वम दृश्यस्तस्मान्किंचिच्छब्दव्यवर्तकालत्रयाबाध्यं दृश्य

सोयमात्मा मम व्यापीत्येयं यदवबोधनं सेयमाकलितांगाभाकरोति नृपविभ्रमं २६ अस्मा एव प्रसादेन म-
 नो देह रचे स्थितं संसारजाललीलासुयाति वलाति नृपति इदं मनः शरीरादिन किंचिदपि वस्तुतः न वदेन
 किंचिदप्योस्मिन् शीनश्रपतिपेलवे २७ जगज्जालमयं नृतमिदं चित्तनैस्तन एतयैवैकया बुद्ध्या दृश्यते दीप-
 लखया २८ कथं मुधैव मे चिंतानि ग्रहानुग्रहस्थितौ बभूव देहनिषेन किंचिदपि देहकं ३० अहोत्वहं प्रबु-
 द्धोऽस्मि गतं दुर्दर्शनं प्रम । दृष्टं दृष्टव्यलविलं प्राप्तं प्राप्य मिदं मया ३१ सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यजगद्भूतं ॥
 चिन्निष्पंदं शमात्रांशान्नान्यकिंच न श्याव्यतं ३२ कृतौ कीदृविधौ वापि किं निमिषौ वा किमालौ ॥
 निग्रहानुग्रहो लोके हर्षमिषकमौ तथा ३३ किं सुखं किं दुःखं किं सर्वं व्रत्ते दमातत अहमासं मुधामूढो दि-
 द्यामूढोऽस्मि हं स्थितः ३४ किमस्मिन्नेव मालोके शोच्यते किं विमुह्यते किं प्रेत्यते किं कियते स्थायिते वा

न विधत इत्यर्थः ३२ एवं जगते भ्रष्टात्वे निग्रहकमौ तत्प्रयोजकहर्षमिषकमौ च निराश्रयो निष्प्रकारो निविषयो निश्च-
 यो च संपन्नावित्पारुकेति ३३ स्वमोहे पगते सुखदुःखादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह किमिति सांप्रतं अभूत् स्वरूपे स्थितो
 स्तीत्यर्थः ३४ एवं प्रानंदैकरसं पूर्णस्वभावेनालाक्यते अनुभूयते इत्येवमालोकस्य स्मिन् किं शब्दः अक्षिपशोकादिस-

रात्रिभवनास्तीत्यर्थः ३५

वा० टी० तस्य विष्णोः कीदृश भूतदाह अधिगतेति असौ सुरधुः प्रज्ञया अधिगतं स्वात्मतया प्राप्तं विमलं एक रूपयानं दैक
उप० रसं तेजः स्वप्रकाशात्मरूपं घनतया विधः सन् विजनं जन्मादिविक्रियाहीनां दशां समुपेत्य प्रति सर्वशोकः स
नृघटभं जैवे प्रवेर महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव अभवन् तदेवास्पनिर्वणिमिस्यर्थः १३ इति श्री वा० शो० उ
प० शो० पठितमः सर्गः ६० सहजैकं समाधानं लक्षणं प्रतिपत्तये परिघोणात्तु संवादः सुरधोरूपवर्णिते हे
राघव एवं सुरधुवत्त्वमपि अधस्तह्यं शोकादिनिमित्तस्य पापस्य विपर्ययितत्वं बोधेन समूलमुद्धेदसति १ शिषु

अधिगतविमलैकरूपतेजा विजनदशां समुपेत्य शांतशोकः अलभ भवदसौ परस्वरूपं घटस्वमि
वांवरसंयुतं महात्मा १३ मोक्षोपायेषूप० एते सुरधुर्वृत्तां अपिते सुरधुनिर्वणिनामसर्गः ६० श्री
वशिष्ठ उवाच एवमुत्पलपत्राक्षराद्यवाय विपर्यये पद्मासादया दं दं विशोको भवभू तये १ र्य ३
एतां दृष्टिं भवव्यभनमनः परितप्यते योरेतमसि निर्मेजं लब्धदीपां शिष्येषां २ विवेकावस्थ
या चेतस्यैवाद्यतिर्नर्त्ति पतच्छ्रेष्ठतृणाप्रचया लंबनादिव ३ अथैतायां वतीं दृष्टो भाव
यित्वा पुनरुहन् नित्यमेकसमाधानो भवभूषितभूतलः ५ श्री राम उवाच ॥ कथमेकसमा
धानं कीदृशं वामुनीश्वर ॥ वाताहतं मयूरागरुहलो लभनो भवेत् ५ श्री वशिष्ठ उवाच ॥
अरुणतस्यैव सुरधोः प्रवृद्धस्य सतस्तदा परादिस्पचराजर्षेः सैवादिमिममद्भुतम् ६

बालिश्चघोरे अज्ञानमसि निर्मलं मनः एतां दृष्टिं भवव्यभनमनः एतां दृष्टिं भवव्यभनमनः एतां दृष्टिं भवव्यभनमनः
यातादृश्य सुरधूपवर्णितप्रकारयेव विवेकावस्थया वृत्त्यतृणाप्रचयस्यैकतस्य आलंबनादिव निवृत्तिं विश्रान्तिं सुखं ३ १८०

असौ सुरधुः प्रज्ञया अधिगतं स्वात्मतया प्राप्तं विमलं एक रूपयानं दैक
उप० रसं तेजः स्वप्रकाशात्मरूपं घनतया विधः सन् विजनं जन्मादिविक्रियाहीनां दशां समुपेत्य प्रति सर्वशोकः स
नृघटभं जैवे प्रवेर महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव अभवन् तदेवास्पनिर्वणिमिस्यर्थः १३ इति श्री वा० शो० उ
प० शो० पठितमः सर्गः ६० सहजैकं समाधानं लक्षणं प्रतिपत्तये परिघोणात्तु संवादः सुरधोरूपवर्णिते हे
राघव एवं सुरधुवत्त्वमपि अधस्तह्यं शोकादिनिमित्तस्य पापस्य विपर्ययितत्वं बोधेन समूलमुद्धेदसति १ शिषु

आवपित्वा पुनः पुनः परिशीलनेन स्वयं दृढं कृत्वा

कार्यमायन्मयादिमाहरन्कुर्वन् ४ सुषुप्ताविवनिश्रयेतियावत् ५ अमत्सरीतिपाठे अत्यंतनिर्मत्सरवत्परदोषोपेक्षकः
६ अचापलधीरयेतिः छेदः परिपूर्णोर्ध्वेऽर्णवैन्दुवत् ७ सङ्गतस्यसमाधित्योभ्रदितिपरेणान्वयः तत्रहेतुयतस्तस्य
रिपूर्णमितिर्वावितिडल्लसन्वपुषाविकसन्चेतसा ८ १० आक्रांतः शेषितः रूपंमूर्त्तीकारं ११ सर्वेषाम्प्रवांतः क

व्य २ लघ्वर्धविनिर्मुक्तः प्रत्यहंकार्यमाहरन् उदारगंभीरवपुर्जहारांनुनिधः श्रियं ४ सुषुप्तपदधर्मिणाचि
तवृत्त्या राजित निष्कंपाया प्रकाशिन्यादीपः स्वशिखयेवसः ५ ननिर्घृणोदयावान्नो नद्वंद्वीनापमत्स
री नसुधीर्नासुधीर्नोर्ध्वेनानर्थीसबभूवह ६ समदर्शनयानित्यं वच्चाच्यलधीरया अंतः शीतलया रेजे
परिपूर्णोर्ध्वेऽर्णवैन्दुवत् सर्वचित्तत्वकलनंजगदित्यक्लोकसः प्रशान्तसुखदुःखश्रीसत्स्पर्शमितिर्वभौ ८ उ
ल्लसन्विकसन्पूर्णस्तिष्ठमृगन्विशान्स्वपन् अभ्रत्समसमाधित्यः प्रवुड्मिल्लयागतः ९ सकुर्वन्वि
गतोसंगंराज्यंराजीविलेचनः अतिवदत्तकोरोभ्रिवर्षशतान्पथ १० सन्निवेशमिमं देहनामकं तदनुस
यं सज्जहोतेजसाक्रांतो रूपं हिमकणोयथा ११ विवेशंपरमाद्यंतकारणंकारणेष्वरं प्रज्ञयासरितांवारिपरि
पूर्णमिवांनुधिः १२

रणानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वरं नियंतारं सर्वजगतामाद्यंतयोः सृष्टिप्रलययोः कारणंपरंब्रह्मप्रज्ञयासाक्षात्कार
वृत्त्याजन्मादिहेतुबीजशक्त्यविद्यात्तरणवाधेनसरितांवारिकूलद्वयपरिच्छेदसागेर्णवमिवमिवेशेत्यर्थः १२ ॥

वा० टी० हेमचूडस्वर्णजिह्वाद्यो देशस्तन्महीपतेः सूरयोः २१ मोर्यगर्भः संसारस्तस्माद्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तावित्यर्थः २२
 उप० कल्पाणोः फलितमिति भावेत्तुः २३ २४ चित्तिशक्तिप्रधाने आनंददिर्निवः मननशक्तिप्रधाने तापोपशमइति
 १८१ शेषघोतनायचेतोमन इति भेदोक्तिः २ अहिन्मूलत्वाच्च शारवाडुमइवेतियोज्यं २६ विश्रध्वान् विश्रवासग

281

एकदा तस्य सदनं हेमचूडमहीपतेः प्रापरत्नविनिर्माणं मेरोः शृंगमिवापरं २१ तेतत्र प्राक्तने मित्रेण
 जामकुरुतामिष्यः पूरणं विज्ञात विज्ञेयौ मोर्यगर्भा द्विनिर्गतौ २२ अहेनुवतकल्पाणोः फलतं म
 प्रपावनैः संप्राप्तवाहनं यत्वा मित्यन्यमप्रयत्नतुः २३ शरीरो तावन्मो न्यानं दिता कृता एका
 शने विविशतु श्रद्धा विवभूधरे २४ **परिघउवाच** परमानंदमायतं चेतस्वद्दृशनिनेम इदं विंवड्वो
 न्मग्नमनः शीतलतांगतं २५ अकृत्रिमसुखं व्योमवियोगेशतशारवतां प्रयाति पल्लवतटे हि न
 मूल इव दुमः २६ विश्रध्वांस्तान्कचालापांस्तालीलास्तस्य चेष्टितं संस्मृत्य प्राक्तनं साधो हृष्या
 मिच पुनः पुनः २७ ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं त्वया ज्ञानं यथा न घ मांडव्यस्य प्रसादेन परमात्मप्रसादजं
 २८ अघकच्चिद्धः स्वस्वकश्चिद्विश्रान्तवानसि परमेकारणे भविवभूतमंडलाधिपः २९ कच्चि
 त्परमकल्पाणां आत्मरामतया तव प्रसादे जायते चित्ते शरदीवशरो भसि ३० ॥

भक्तितानूखदुःखकचालापान् २७ त्वया यथा मांडव्यस्य प्रसादेन ज्ञानं तथैव मया परमात्मनः इश्वरस्य तपसा
 राधितस्य प्रसादजं एतद्ज्ञानं प्राप्तं २८ परमेकारणे विवभूते पिदानत्वापलक्ष्यते ब्रह्मणो कच्चिदुत्तरोत्तरभूमिकाप
 रिपाकेन विश्रान्तवानसि २९ प्रसादे रजस्तमोभ्यामनावरणी ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नरुहनिप्रकदा चित्तदिवतः हंसैः सहितः समस्तः
अलिभेदः अद्वितीयकमल्लिनीमिव २०

६२

शस्त्रीकादेशविशेषः पार्थिवो राजास्य दनेरथे परिमोक्षदं उडवा धारभूतः ७ रुद्राद्यवराकसमाधाने बोधितः प्रायोजि
तः आत्मायैयोः ८ माधवो वसंतः ९ अवर्षः अनादृष्टिं किराजदोषात् नेत्याह प्रजेति १० ११ १२ अजिनप्रधानाः मु
नीन्द्रा अजिनमुनीन्द्रास्तद्वत् अपरे द्वितीये लोकांते रेपरलोक इवेत्युत्प्रेक्षा १५ अतिविरक्तत्वात् परं कुत्वादिपरि

वभूवपायसीकानांपाशिविः परवीरहा परिघोनामविख्यातः परिघः स्यंदनेयथा ७ राघवैकसमाधा
नवोद्धितायो जितात्मनोः परस्परं समात्मायमिमं प्रकथयामि ते ८ सवभूवपरं मित्रं सुरधारधुनेदन नंदनोद्या
नसंस्थस्य भद्रनस्येवमाधवः ९ कदाचित् त्रियस्य भद्रवर्षं मंडले महत् कल्याणं तद्वत्संसारे प्रजादुरुतदोष
ज १० विनेशुर्जनतास्तत्र ब्रह्मसूत्रात्माजीविताः त्वलिते विपिने वनैर्होयथाभूतपरंपरा ११ तद्वत्संपरिघो
दृष्टानिषादमनुलेययो तत्पाञ्चाशत् त्विलं राज्यं दग्धं ग्राममिवाध्वजः १२ प्रजानाशप्रतीकारेष्वात्मचे
विरागवान् जगाम विपिने कर्तुं तयोजनमुनीन्द्रवत् पेशाणामपरे ज्ञाने कस्मिंश्चिद्दूरकानने समुवास वि
रक्तात्मा लोकांतरद्वयापरे १५ तपश्चरणांतमतिदीप्तः मंदिरकंदरं स्वयं श्रीलक्ष्मिंश्चैव कर्णीतत्र पणान्पिभ
लयत् १५ चिरंरुतशब्दकुक्कुपणान्मेवाथ भक्षयन् पणान्दृष्टिना मासौ प्राप मध्येतपस्विनो १६ ततः प्रभृ
तिपणान्दनागाराजर्षिसत्तमः जंबूद्वीपे वभूव मासौ विख्यातो मुनिसयस्य १७ तमे वर्षे सहैरांतपसादरूपात्मा १८
ना प्रापदभ्यासवर्षे तो जानमात्मप्रसादज १८ वभूव विगतद्वंद्वो निराशः शांतमानसः निरागो निरनुक्रोशो १९
जीवन्मुक्तः प्रवृद्धीः १९ विजहार यथाकामं त्रिलोकी मठिकापिमां सिद्धिमाध्वैः समसाधो सहसालिवाजि
यस्य नाभरदिति सूचनाय कंदरमंदिर इत्युक्तं १५ असौ परिघः १६ १७ आत्मप्रसादश्चिन्तयतिः इष्टवानुग्रहश्च तस्य

ज्ञातंतत्त्वज्ञानंप्राप्तवान् १८ १६ सिद्धिरासुतेः साधयेरा

वा० टी०
उप०
१८२

तव मनः विषयसर्वेषु कच्चित्स विरागं वर्तेन वर्तते ३८ ४० इष्टानि वृज्जनसंयोगजास्तद्वियोगजास्तसुखदुःखदशाः
४१ अग्रम्यत्वं वियोगमागतः प्राणी नियतेः प्राणी कर्मानुसारिणा इष्टदेहायाः विधिर्विलासाश्चैत्रः अद्भुत ४२ प
रिद्योक्तमर्थमनुमोदमानः सुरधुरपितमेवाह भगवन् नित्यादिना देविकाः देवैश्चरत्सदीक्षायाः ४३ देशतः दूरे

अपातमरणापिषु वर्तेतात्यंतवैरिषु कच्चिद्विषयसर्वेषु सविरागं मनस्तव ३८ अहोवतचिरं कालं मावां वि
शेषमागतौ कालेन प्रेषितौ भूयो वसंतादिनटा विव ४० नतजगते विद्यंते सुखदुःखदशाः सखे जीव
द्विर्यनदृश्यंते संयोगजवियोगजाः ४१ तथैतास्वतिदीर्घा सुदृशास्त्वन्यत्वमागताः भूयो वयमपि स्मिंश्चाचि
त्राहिनियतेर्विधिः ॥ **सुरधुत्वाच** ॥ अघसंघटितो भूयः किमसाध्यं महो विधेः ४४ लयं त्वघमहासत्त्व
भृशं कुशालिनः स्थिताः त्वदागमनपुण्येन परोपावनतांगताः ४५ पश्य त्वदागमन्तीणां पापानां पुरापणा
दपेः तथा फलतमस्माकं नयथा च यमाकुलाः ४६ सर्वाः संपन्नेयास्माकं राजर्षे संस्थिताः पुनरे भवदाग
मनेनाघप्रयाताः शतशाखतां ४७ ॥

कालतश्च दूरदृशा सुदृतिरव्यपोद्घावियोज्य ४४ ४५ तथा तादृशचित्तसमाधानात्मना फलतं यथावयं न
व्याकुलाः सर्वव्याकुलतानिर्मक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ४६ शतशाखतां सर्वतः फलोन्मुखतामिति यावत्

भगवन्नियतेरस्यागतिं सूर्यगतेरिव देविकाः कोहि जानाति गंभीरां विस्मयप्रदां ४३ त्वमहं च व्यपोद्घेति दूरे दूरदृशा सुच ४५ १८२

कार्यालीसर्वजनहितत्वादवश्यकर्तव्यान्पेवकार्यालीकरोषि ३१ जनताप्रजासमूहाः ३२ धरापृथ्वी उद्दामफलिनी
उत्कृष्टसस्यादिफलवती फले एतनाफलिनीकल्पतेवतवप्रजा फलाष्टरेः कालेकाले तत्तदभिलषितफलपूर
णोर्ध्वशं प्रतिशयेन विभर्ति पौषयतिकश्चित् ३३ चंद्रस्य अंशुपंजरं किरणजालमिव ३४ सरोभसातडागोदकेन आ

कश्चित्करोषिसमयासुप्रसन्नगभीरया दृष्ट्वाशुभगकार्यालीकार्याण्येव नराधिप तिराधिप्याधयोधी
राः कश्चित्संपन्नशालयः जनतास्तवेदेषु तिष्ठंति विगतज्वरं ३२ कश्चिदुद्दामफलिनीफलनीवफला
नता धरातुवफलाष्टरेः भ्रशंधारयति प्रजाः ३३ कश्चित्तवदिगंतेषु चंद्रस्यैवांशुपंजरं जुषारनिकराका
रं प्रसृतं पावनं यशः ३४ कश्चिदुणागोरेतादिशो निर्ध्विर्वरीकृताः त्वपासरोभसावाह्याविसानाभिवभूमयः
३५ कश्चित्कलमकेदारकोणस्थानेषु हृष्यतीः प्रतिग्रामिकुमार्यस्तेगायंत्यानंदनं यशः ३६ कुशलंतवधान्पे
उधनेषु विभवेषु च भृत्येषु च कलत्रेषु पुत्रेषु नगरेषु च ३७ आधिप्याधि विहीनेयं कश्चित्कायलतातव फलं

एषा १ फलतिष्ठत्वाख्यं दिहामुत्र नोदितं ३८

हृष्यंतः २

वाह्याः स्वांतर्गताः विसानां मृणालानां भस्म इव त्वयादिशः गुणागोयशोभिर्निर्वरीकृताः पूरिताः कश्चित् ३५ कल
मकेदाराणां कोणाश्च नुष्कसंधयस्तत्र तेषां सदी स्थानेषु हृष्यतीः द्वादसो विभक्तिव्यत्ययः ३७ ३८ इह रोहिकपलले
न चोदितं कोरियादि अमुत्र पारलौकिकफलत्वेन चोदितं उपोतिषोमादि ३८ ॥ ॥ ॥ ५ = ५ ॥

वा० टी० ३५० १८३ यदि निम्नलात्मस्वरूपावस्थितिरेवसमाधिस्तोभिमतः स्यात्तर्हीसदैवास्तीति नानुषेयं किंचिदस्तीत्याह नित्यमिति द्वय
दित्वं गामजं मन्पसेतदापिसमाधुपदेशो न पपन्ने इत्याशयेनाह वहुति कथं केनोपायेन वा यत्र चित्रं समाधेयं तस्ये
वापरिचयपादित्यर्थः ७- तत्त्वावबोध इति सम्पत्कसमलसर्वाशाविषयवाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं स
मार्धधारिव्युत्पत्तेरिति भावः ८ अवाधितात्मदर्शनरूपापराप्रज्ञा ईतामेव फलतो वरण्यमिति अक्षब्धेति घाम् १०

283 नित्यं प्रबुद्धचित्तासु कुर्वन्तोपि जगत्त्रिधाः आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैवसु समाधयः ६ वहुपद्यासनस्यापि
कृतप्रस्राजलैरपि विभ्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं वचा ७ तत्त्वावबोधो भगवत्सर्वाशा तृणापावकः प्रोक्तः
समाधि शब्देन ननु तुष्णीमवस्थितिः समाहितानित्यत आध्यात्मभूतार्थदर्शिनी साधो समाधिशब्देन पराप्रज्ञा
च ते बुधैः ८ अक्षब्धानिरहंकाराद्वैध्वनमुपातनी प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः १० निम्नि
ताभिगता भीष्माहोपापादेयवर्जिता प्रोक्ता समाधिशब्देन परिणीमनो गतिः यतः प्रभृतिबोधेन युक्तमासंत
कं मनः तदारभ्य समाधानमव्युद्भिन्नं महात्मनः १२ नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विद्धिद्यतेऽनः समाधिदूरमाक
क्षो विसतंतुः शिरोरिव १३ समग्रदीनमालोकादिरमत्यक्षयायथा अतिवितांतनो प्रज्ञातथा तत्त्वावलोक

११ स्यात्तु मम पूर्वमेव सिद्धेति नानुषेयेत्याशयेनाह यत इत्यादिना १२ यथा दूरमाकक्षो विसतंतुः क्रीडतः शिशोर्हस्तादि
द्धिद्यते तद्वदिति व्यतिरेके द्वातः १३ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविद्धेद्व्युत्पन्नात्समाधिविद्धेदस्तस्याप्यत आह समाग्रमिति ॥
अक्षयः सूर्यः उत्तराह्ने सूर्यो नो इति पदं पूर्ववृत्तिपिनो विरमतीति संवध्यते त आप्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि अजीवितांतं
विदेहकैवल्यपर्यंतं तत्त्वावलोकनात्रो विरमति दृढसंस्कारबलादनुवर्तत एवेत्यर्थः १४

हेमहानुभावपुण्यं तव वचनं अवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाम्भृतानां निकरं विकिरतिवर्षती च हियस्मान्साधूनां संगः समा
गमः परमपदप्रतिमः मोक्षसुखप्राप्तिरुत्पत्तिः ४८ इति श्री वाशिष्ठताम्रप्रोत्रोपनिषदोऽष्टमोऽध्यायः सर्गः ११ अज्ञानावरणे
ध्वस्तेनित्यचित्पुराणस्थितौ सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्णिते आयुधस्याभिधानमप्यस्य आयुधाभिधः परिधः १ किमयं तत्
विदाव्यवहारसमाधौ सुखतारतम्यं च ह्यस्य तनेति परीक्षणा य प्रथमं स्वानुभवं उद्घापयति यद्यदिति अयस्य अज्ञस्य २ एवं स्वानु
भवमुद्घातयितुं संवादीवेति परानुभवं जिज्ञासमानः समाधौ विश्रान्ता धिक्प्रतिवदशयिन् नृपृच्छति कच्चिदिति विज्ञेयः ३ त्वानां पर

विकरति परितो रसायनानामिव निकरं मधुरं महानुभाव तव वचनमवेषाक्षणां च पुण्यं परमपदप्रतिमो हि साधुसंगः
४० मोक्षोपायेषूपशमप्रोत्रोऽष्टमोऽध्यायः सर्गः ११ वशिष्ठ उवाच अथैवां प्रापयातत्र विश्रमं कथया
चिरं प्राक्तनस्नेहगर्भितपास्थितो वाचायुधाभिधः १ परिध उवाच यद्यन्तं सारजाले स्मित्कृतं कर्मभूमिषु तत्स
माहितचित्तस्य सुखापान्यस्य नानघ २ कच्चित्संकल्पपरहितं परं विश्रमणास्पदं परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठति
३ सुरधुरुवाच एतन्मे ब्रूहि भगवन् सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ४ यो ज्ञो महात्मस
ततं तिष्ठत्यवहरंश्च वा असमाहितचित्तो सौ कदा भवति कः किल ५

ममुपशमं संसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः प्रशस्यत रं सामान्ये व्यत्यये वाक्कीवता त्वदनुभवसंवादे वममाप्यनुभव इत्याशयेन स
रद्युः संकल्पपरहितं परमोपशमं श्रेय इति तदुक्तं शस्यात्मस्वरूपेऽपि संभवता वदन्मुपगच्छन् विश्रमणास्पदं समाधिमनुतिष्ठती
त्यंशस्य समाधौ यस्या विश्रमहेतोर्भनिसोऽबाधितत्वाद्देवासंभवमन्यमान आक्षिपति एतदिति सर्वसंकल्प वर्जितं परमोपशमं श्रे
य इत्येतन्मे मम ह्यनुक्तत्वाद्ब्रूहि समाधिरनुष्ये पशुति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः ४ यः ज्ञः तत्त्वं विदुः स व्यवहरन्नपि कः किं त्वस्य
किल यतः सैदेनावता द्य चित्तवभावो सौ कदा असमाहितचित्तो भवति न कदाचिदपीत्यर्थः ५ " " " "

परिधेरापरीक्षास्तुतः सुसुरधुनिजां सहजस्थितिमेवात्रवर्णयामासविस्तरात् नूनंनिश्चयेनप्रबुद्धत्वविदसिपरी
वा०टी० क्षणमयाप्रबुद्धत्वमसीतिवा १ आनंदेनमधुनामकरंदेनसंपूर्णः राजीवंपद्यमिवराजसे २ निर्मलत्वोदेवप्रकटः त्या ३
उप० स्पष्टदृश्यः आशयः अंतः प्रदेशोमनश्चायस्य ३ ४ सर्वत्रद्रव्यानिष्यविषये ५ परिच्छेदोविचार्यैर्यापस्तौ रगः
१८४

परिधउवाच॥ राजन्ननंप्रबुद्धोसिप्राप्तवानसि संशतिलांतः करणः पूर्णोदिवराजसे १ आनंदमधुसंपूर्ण
णोनिष्पान्चपरघाश्रितः शीतलः स्निग्धमधुरोराजीवमिवराजसे २ निर्मलोविततः पूर्णो गंभीरः प्रकराश
यः केनानिलविलासेनमुक्तोद्धिविराजसे ३ स्वच्छ आनंदसंपूर्णोनिष्कारवादिदः स्फुटो विस्तीर्ण
गंभीरशरत्स्वमिवराजसे ४ सर्वत्रलक्ष्यतेस्वस्थः सर्वत्रपरितुषसि सर्वत्रवीतरागोसिराजन्सर्वत्रराजसे ५
सारांसारपरिच्छेदपारगस्त्वमहाधियां जानासिसर्वमेवेदंयथास्थितमखंडितं ६ भावाभावपरिच्छेदतत्त्वज्ञमु
दिताशायं गमागमदशालोल्लेपमुक्तंतववपुः स्थितं ७ वस्तुनावस्तुनेवांतरमृतेनैवसागरः अपुनः प्र स
यापैवपरितप्तोसिसुंदर ८ **सुरधुनवाच॥** नतदस्तिमुनेवस्तुयत्रोपादेयतास्तिनः यावत्किंचिदिदं दृश्यता
वदेतत्रकिंचन ८

अखंडितमपरिच्छिन्नब्रह्मेकं तत्त्वज्ञेयंतसंबोधनं उदिताशायमितिवाच्छेदः गमागमौ आरोरोहौतत्प्रयोजिकाभौ
गरागितादशातप्रातत्प्रयुक्तलोल्लेपनवमुक्तं ७ नविधतेवस्तुपरमार्थवस्तुयस्मान्तथाविधेनवस्तुनात्वात्मनात्वांतस्थेन
अमृतेनसागरइवपरेस्वेमहिम्नितप्तोसि ८ तदुक्तंसर्वयुक्तिभिः समर्थयित्रनुमोदमानः सुरधुनवाचनतदित्यादि
नानकिंचनअमृतमित्यर्थः ८ " " " " " " " "

पृष्ठ : ५३

ब्राह्मणैः पंचः ५५ श्रुतिपापेष्टः यो समाधिनिष्क
ब्राह्मणैः पंचः ५५ श्रुतिपापेष्टः यो समाधिनिष्क

स्वरूपाद्वादेकस्य ज्ञानस्य सकृदुदितया वृत्त्यानि शेषनाशो पुनरावरकाभावाद्वा तस्य न स्वस्वरूपनिरोधलक्षणसमाधि
भंगप्रसक्तिरीत्या शयेनाह अजस्रमिति न रूध्यते आवरणेन न प्रतिवध्यते १५ परमप्रेमास्य दत्त्वा हासकृत्स्न ध्वस्यत
स्य न विस्मरणप्रसक्तिरीत्या शयेनाह न विस्मरतीति १६ ७ ममावरण आत्मैव यावज्जीवं त्वाकारवृत्तिपरंपरां जनय
त्रेवासे इत्याशयेनाह गतिमिति कालस्य कलामूर्ति चिञ्चिताः चेतनां स्फूर्तिः राहो शिर इति तदुपचारः गतपः स्वा
कारवृत्तीः छांदसो विभक्तिव्यत्ययः १८ बोधस्य तज्जीवनकालधर्मत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरीत्या शयेनाह पपेति १९
अजस्रमं वृहनाद्यथा नद्यान रूध्यते तथा विज्ञानदृग्वोधात्क्षणाभात्रं न रूध्यते १५ न विस्मरन्पविरतं यथा का
लकलागतिं न विस्मरन्पविरतं स्वात्मानं प्रा ज्ञधीस्तथा १६ न विस्मरतिसर्वत्र यथा सततगोमतिं न विस्मरति
निश्रेयसं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ७ गतिकालकल्याणद्वचिन्वाना समवस्थिता चिञ्चितिश्रेयसरहिता चिन्वा
नागतयस्तथा १८ यथा सताविहीनात्मा पदार्थेनोपलभ्यते तथा लज्जानहीनात्मा कालोज्ञानलभ्यते १९ न सं
भवतिसंसारगुणहीनो गुणीयथा न संभवात्मात्मसंविद्धजितो ह्यात्मवांस्तथा २० सर्वदेवात्मिसंवृद्धः सर्वदेवा
त्मिनिर्मलः सर्वदेवात्मिणां तात्मा सर्वदा स्मिसमाहितः २१ भेदः केन समा धर्मे जन्मते कथमेववा आत्मनो व्यतिरे
कणानित्यमेव सदात्मता २२ तस्मात्कदाचिदपि नासमाधि मयं मनः न वा समहितं नैत्यमात्ममात्मतत्वेकसंभवात्
२३ सर्वगः सर्वदेवात्मा सर्वमेव च सर्वथा असमाधिर्हि कोसो म्यात्समाधिरपि कः स्मृतः २४ नित्यं समाहितधि
यः स समाभ्रं तांति छंतिकार्यपरिणामविभागमुक्ताः तेनासमाहितसहितभेदभंगपासन्नोदितः कुरुसमुत्तमावा
ग्रग्नौ ह्यवतत्स्वभावत्वाद्वा न विच्छेदप्रसक्तिरीत्या शयेनाह न संभवतीति २०-२१ भेदे विच्छेदः मत्समाधेरालम्बस्वरूपादव्य
तिरेकेण हेतुनत्यर्थः सदात्मतासत्तासिद्धेत्यर्थः २३ यदि मेनो सीमन्पतेत हि सिदा समाहितमेव यदितु नास्तीति समाधिरपि

वा० टी० १८५ धीरैर्विद्विः सहविचारेण स्वविचारिण्यजतितीक्ष्णया प्राप्तनिश्चितभावया हृदंबरे प्रतंकारलक्षणो कालमेघे गलितसति ३ समस्ते
 उप १८५ त्वादिविशेषणादिशरत्कालेपि योज्यानि ४ सर्वनिधेनिर्बन्धकत्वद्वारेण ५ अध्यात्ममय आत्मैकविचारप्रचुरः अतर्भवो वा
 ह्यासिंतिभूयः चित्तेवानुसंधानं पुनः पुनरादात्वादं नमस्य ६ रागद्वेषमयः रागद्वेषप्रचुर इव मूढैः कल्पमानापि ७ दुर्दु
 मोविषकटकवृक्षः हियस्माद्भूयस्चित्तमहावपुः सद्रमुखत्वनिस्पृह मितियावत् ८ यथा विरक्तो मानवः जायामरणसतिका

पर्याप्रज्ञया धीरविचारगततीक्ष्णया गलत्पलमहंकारेकालमेघे हृदंबरे समस्तलोकांनुमते सफले लूहादकाद्
 कारिणी नि मलैर्वितते चेतः शरत्काले उपस्थिते ४ ध्येयेशरणेषु गुमे सकलानंदसंपदि सप्रसन्नचिदाका
 शे स्थीयते परमात्मनि ५ यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमंतर्मुखः सुखी नित्यं चिदनुसंधानो मनः शोकैर्न बाधते व्यव
 हारपरोत्सृज्यैरागद्वेषमयोपि सन् नाजः कलंकमायाति पद्मोजलगतो यथो ७ सम्याद्विज्ञानवान् शुद्धो योतः
 शीतमना मुनिः न बाधते समनसो करिणो वस्त्राधिपः भोगो कशरं दीनं चित्तं जस्य विद्यते न दने दुर्दुम इव चित्तं हि
 ममहावपुः ८ विरक्तो जायामरणे यथा दुःखी न मानवः परिज्ञाता खिलाविधं तथा चित्तं न दुःखितः ९ परिज्ञा
 तमनो मोहो जगद्भवोद्भवान्ना त्पश्यते न न स साधो रजसेवनमस्तलं ११ अविद्या संपत्तिज्ञानमिदमेव महोषधं
 अविद्याविनतव्याधेस्ति मिरस्येव दीपकः १२

मुक इव न दुःखी तथा परितो विचार्यज्ञाता अखिलाविषये द्विपशरीरादिसर्वदृश्यरूपा अविद्या मिथ्या भ्रंति येन तथा विधं
 संचित्तं न दुःखितं भवतीत्यर्थः १० तस्य भावि दुःखं हतु पापसंबंधोपि नीत्सीत्याह परिज्ञातेति जगति व्यवहारपदे भावः कर्तृत्वा
 भिमानस्या दुर्द्वतीति जगद्भवोद्भवतदात्मनारुणसापापेन ११ अविद्या लक्षणं जगदकार विस्तीर्णव्याधेः अ
 विद्यामात्रं जगति सम्यक्परिज्ञानं विचारजस्य ज्ञानमेव महोषधमित्यर्थः १२

2: ከዚህ በኋላ
 በዚህ በኋላ በዚህ በኋላ: ይህም ነው የዚህም ስም: ይህም ነው የዚህም ስም: ይህም ነው የዚህም ስም:

उपात्तस्यागोहिदानं तत्र प्रयोगिदानप्रतिकूलं हानेन युवच्छेदं विनाशपंडपादानं विनायमिति किं उच्यते वक्तुं शक्यते न
किंचिदित्यर्थः १० ननु तुच्छं हेयमनुच्छुमुपादयं किं न स्थातुं तच्छ्रुत्वादिति यथाहुः वक्ष्यमुक्तो महीपालो ग्राममा
त्राणतुष्यति स एव पूर्वसंपूर्णो नराज्यं बहुमन्यत इति ११ इह मन्यते इति शेषः अतो न किंचित्तुच्छावुद्भूयानि च त्सु संवेत्ता
हवैजइति १२ १३ वस्तुशब्दो भावप्रधानं सत्पत्वंतीत्यर्थः अध्यात्ममांसास्थिमये अधिभूतं च दाकृष्टत्वादिसंवे
रत्वशब्दः शिल्पापरः १५ १६ यदि सर्वमेवासाशं किंतु तर्हि सारभूतं सेवितुं मुचितं दाह अलमिति यदि मन उपशमि

उपादेश्यस्पर्चाभोवाङ्मयमप्यस्तिकिं किल प्रतियोगीव्यवच्छेद्यविनाहेयं किमुच्यते १० तुष्टत्वात्सर्वभावा
नामनुष्टुत्वाच्चकालतः चिरंममपरीक्षेणानुच्छेदमनःस्थितः ११ देशकालवशादेवतुच्छस्यातुच्छतामि
हअतुच्छस्यतुच्छत्वंवर्जनिंदास्तुतीवृधैः १२ रसानिंदास्तुतीलोके रागशून्यपरिवर्द्धिते वांछातेचमहादार
वस्तुशाभननुद्धिता १३ त्रैलोक्येचक्षियः शैलाः समुद्रवनराजयः भूतानिचस्तुशून्यानिसाराणास्त्ववस्तुतः
१४ मांसास्थिदासुभद्रत्नमयेजगतिजर्जरे बाद्धनीयविहीनेभिः शून्यैकिमिववांछते वांछायाविविधतायां
संक्षेपोद्धृष्टरागयाः दिनलक्ष्णावपतायामालोकातपयोरिव १५ अलमतिविततवचिः प्रपंचैरियमुचि
तेहसुरबाह्विरेका उपशमितरसंसंभ्रमनोतर्यदिमुदिततदनुनयाप्रतिष्ठा १६ मांसापापेषु निश्चयः सर्गः
६३ श्रीवाणीष्टवाच॥ = सुरघुः परिघश्चैवविचार्यतिजगद्भ्रममिथः प्रपञ्चितोतुष्टोसंन्यापारपरा
गतो १ तदेवराघः श्रुत्वापरमं बोधकारणा अनेनैवविवाधनमवलब्ध्वास्पदः स्फुटम् २

जतो १ तदेवराघः शुक्लापरमं चोद्यं कौराणां अनेनैव विबोधनमवलब्धास्पदः स्फुटम् २
सर्वतो नीरागं संप्रति विज्ञेयं च यम्परहितं सत् अंतः स्वात्मन्येव मुदितं तत्तुह सर्वोत्तमा प्रतिष्ठा विश्रान्तिरिपमेवैकदृष्टिः स
सदा सेविनुमुचिते तत्पर्यः १३ इति श्रीवाशिष्ठता० शोडश० स्कन्धे विषयवित्तमः सर्गः ॥ ६३ ॥ यैरुपायैरुपायज्ञाभनोदोषेर्नवाध्य

तु त्वात्माचोद्विपयेत दुःखात्तु उपाया इहोदिताः ३

वा० टी० वरत्रयाचर्ममय्यानासारञ्चा मनोलक्षणास्पवणिजः निकेते प्राज्ञालक्षणे संकेते निवासे च स्थितं बंधुजनल
उप० सारो बंधने निश्चलं चलिनुमशक्तं २३ कुकर्मो गोग्रमयपंके २४ २५ वहिराकारमात्रेण भासुरे मनुसुदीनवाह्ये
१८६ दिद्रियैश्चक्षुरादिभिराक्रांत आरूढक मपदेन काम्यकर्मप्रशेच कार्थवादा लक्ष्यं ते तल्लक्षणेन घंटा रवेण क्रांतं

रागदंशावलीदष्टं कृष्णं तस्मात्वरत्रया मनोवर्णोऽङ्गुकेतस्थं बंधुन निश्चलं २३ पुत्रदारजराजीर्णे मग्ना
लग्नं कुकर्मो आतं विगतविश्रामभागमादीर्यैव तर्त्ति २४ गमागमपरिच्छीणं संसारारण्यचारीणं ॥
अलक्ष्यशीतलक्ष्यं तीव्रतापोपतापितं २५ आकारभासुरं दीनं वाह्येराक्रांतमिद्रियैः कर्मघंटा रवाक्रां
तं क्रांतं दुःकृतताडनैः २६ आविर्भावतिशोभावचक्रावर्तधुरोद्धतं अज्ञानविकटाटव्यं लुठितं सन्नगात्र
कं २७ विज्ञानार्थसिद्धामग्नसीदमानमकिंचन सन्नागं कर्मभारेण कर्तृणां क्रंदकारिणं २८ रामजीवली
वद्भिर्मंसंसारपल्पलात् परमं यत्नमास्थाय चिरमुक्ता रयेदलात् २९ तत्त्वावलोकनादीणां चित्तेनो
जायते पुनः जीवः कदाचन तद्य भवेतीराभिवाणवः ३० महानुभावसंपर्कात् संसारो बलं धने युक्तिं सं
प्राप्यते रामस्य दानो रिबनाविकात् ३१ यस्मिन् देशमरौ द्रोनात्ति स ज्ञानपादपः सफलः शीतलक्ष्यो
नतत्र निवसेद्बुधः ३२

अमितं २६ चक्रावर्तधुराशकटभारः साहस्यकचक्रौ एवर्तते तद्बुद्धं २७ कर्तृणां यथास्थानया आक्रंद
कारिणं २८ चिरं परमं यत्नमास्थाय ज्ञानबलाद्दुत्तारयेदित्यर्थः २९ उक्ता रितं स्य पुनः पंकमज्जशंकां गत्यति
तत्वेति ३० उत्तरगोपायज्ञानलाभस्तु सद्गुरोरभिगमनात्सिद्ध्यतीत्याशयेनाह महानुभावेति ३१ देशमरुरिव दे

व ५
गमस्तुल्यमिन्द्र ३२

यथास्वप्नोयमिति परिज्ञातेन स्वप्नेन तद्भोगम्. परिज्ञायते तद्भुत् १३ मत्स्यानामीक्षणं च सूर्यभसानस्य शतेन दत्तं तत्पशोपि हि.
तासां एषां तेषां जले दर्शनादिव्यवहारेन स्यादिति भावः १४ शोमुखी प्रज्ञा १५ ज्ञायते नैनेति ज्ञानं शास्त्रं तद्रूपेणार्कलोधितः ततो
दृशं प्रबोधं १६ इदानीं सादिना जीव्यते इति भावेन दिना नीतिकालाध्वनो रत्यंतसंयोगे द्वितीया ननु कर्मणि येषु दिनेषु विज्यो

अविद्यासंपरिज्ञाता यो देवहितं देवहि सा परिज्ञायते भूयः स्वप्नेनेव हि भोगम् १३ व्यवहारपरोप्यंतरसक्तमति
रेकधीः स्पृशते नैनेन सा साधुर्मत्स्येक्षणाभिवांभसा १५ प्राप्ते चिद्वासुरालोके प्रक्षीणा ज्ञानया मिनी शोमुखी परमा
नंदमागता सत्यस्य ज्यते १५ अज्ञाननिद्रोपशमे जनो ज्ञानार्कबोधितः तत्प्रबोधमवाप्नोति पुनर्येन न मुच्यते १६
दिना निजीव्यते तानि सानंदोत्सवक्रियाक्रमाः १८ तानि मित्राणि शास्त्राणि तानि तानि दिना निच विरागो ह्यासवा
नेभ्यः प्राप्नोति चित्तदयोः स्फुटं १९ चिरं शोचंति ते दिना जन्मजंगलवीरुधः आत्मा बलोकने हेलायेषामविगतैर्न सां
२० आशापाशाशतेर्वज्रं भोगोलयसुलालसं जराजर्जरिताकारं शोकोच्छ्वासकदर्शितं २१ गूढदुःखमहा
रं भाजन्मजंगलजीवितं कुकर्मकर्मदमालिप्तं मोहपल्लवलाशपिणं २२

त्वाहृदयां वरेऽप्राह्णादपति विराजते वेति शेषः १७ १८ येभ्यो मित्रादिभ्यो निमित्तेभ्यः विरागो ह्यासवान् आत्माकार
वृत्तिलक्षणश्चेताभ्युदयः स्फुटं सिद्ध्यतीति शेषः १९ हेला अवहेलनमुपेक्षेति यावत् अविगतैर्न सा मक्षीणा पापा
नां २० इति आरम्भसर्वेषां द्विपीतपदानां नवमप्रसूतो कस्य जीववलीवद्दी उत्तारयेदित्यत्र संबंधः उपालक्षणविशे
षः २१ विशेषेण कूटः दुःखमहामोहोपेन २२

भा० टी०
उप०
१८१

सुखमोदो निरतिशयानंदविश्रान्तिस्तज्जा तादृशेणाविभक्तित्वविकल्पावस्था ४७ तामेव वर्णयति परिपूर्णेत्यादिनारंजनंदस्यो
परागं ४८ तथैव सोपमीयते नाप्यतदुपानमित्यर्थः केन तर्हि निदर्शनेन तत्संभावना स्यात्तदाह अदूरेति निर्विशेषत्वांशे सन्निहि
तात्सादृश्यादित्यर्थः ४८ उपश्रुत्वा भीषेत्पलक्ष्यते अज्ञानावरणतदान स्यात्तर्हि नुर्यावस्थेव स्यादिसनपारीत्येत्यर्थः घटवि लये

अहंकारे परिस्तीरो यवस्था सुखमोदजा सावस्थाभदिताकारासासेव्यासंप्रयत्नयः ४९ परिपूर्णविप्रख्या
नवागोचरमेति नः नोपमानमुपादत्तेनानुधावतिरंजनं ४८ केवलंचित्प्रकाशांशकलिकालस्थितांगताः नु
यचित्प्रयत्ने दृष्टिस्ततया सोपमीयते अदूरगतसादृश्यात्सुप्रसूपापलक्ष्यते सावस्थाभदिताकारागमनश्रीदि
नातता ५० मनोहंकारविलये सर्वभावांतरस्थिता समुदेतिमानंदायातनुः परमेश्वरी ५१ सात्वयंयोगसंज्ञास
सुप्तादूरभाविनी नगम्पावचसारामहधेवहानुभूयते ५२ अनुभूतिं विना तत्वं त्वंडोदेनीनुभूयते अनुभूतिं विना क
पंनात्मनः स्वानुभूयते ५३

तदाकाशास्यमहाकाशत्वमिव मनोहंकारोपाधिविलये त्वंपदलक्ष्यस्य तस्य दलक्ष्यात्मत्वभावता सिद्धयतीत्याह मन इति ५१ स
सुप्तस्य अदूरभाविनी सन्निहिता ह्येवानुभूयते स्वानुभवातिरिक्तं तत्पदिचायकं नास्तीत्यर्थः ५२ यथा त्वंडोयसाधारणाग
वादिस्वरूपपदिचयेनानुभवादन्यन्मानंतया आत्म न्यपीत्याह अनुभूतिमिति आत्मनोरूपं परमार्थस्वरूपंचेत्यर्थः ५३

असिक्वापदिपाकेनचिद्विवाकश्चावाप्तत्वात् ४५

सुजनलक्षणचंपकवृक्षविशेषणानुभय साधारण्येन योज्याति ३३ तदभावे स्वात्मलाभविश्रान्त्यभावे इह संसारस्वप्न
व्यं ३४ एवं अनेनोपायेन उद्धरेदात्मन वित्तर्थः अवलेपेन देहा भिमानगर्वेण ३५ कस्मात्सपोयस्य किं त्वयं देहाधीनं दुः
खं प्रेक्षणं यत्सवद्व्याशास्त्रसंज्ञानसहायेन च विचारणीयं दौडतिशब्दो विचार्य विचारवाहुल्यघातनार्थो ३६ शास्त्राण्यना

लिङ्गधर्मात्मनः पञ्चसङ्ख्येयमित्युच्यते तत्रादिश्रुत्येतराभ्युपगमं पञ्चके ३३ तदभावे महामोह तापसं
 पन्निदायिनी किञ्चिज्जातविवेकेन स्वप्नत्वं नेह धीमता ३४ अत्रैवाद्यात्मनावंधुरात्मनामेव मुहुरे नात्मानमवलोक्य
 न जन्मपंकार्यवेत्तिषेत् ३५ किमिदं कथमायातं किमूलमिति किञ्चयं देहदुःखमिति प्राज्ञोपेक्षणीयं प्रपत्यः ३६
 मधनादिनिमित्तानि न शास्त्राणि न बांधवाः नराणां मुपकुर्वन्ति भग्नहात्मसमुद्भूतौ ३७ मनोभावेण सहृदयैर्देवस्य
 हवासना सह किञ्चित्सस्य शम्भुशपभवत्यात्मासमुद्भूतः ३८ वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यास्वपरामर्शजन्मना तत्त्वा-
 लोकनपोतेन तीर्थते भवसागरः ३९ श्रोत्र्यमानं जनैर्नित्यरह्यमानं दुराशया नात्मानमवमन्येत प्रोहुरे देनमादरा-
 त् ४० अहंकारमहात्मानं तद्व्यादुर्जनो भवं जन्मजं बालविभ्रं जीवदंति न मुहुरेत् ४१ अयमेतावतैवात्मा ज्ञातो
 भवति राघव यद्यप्यास्पविमरुत्वमहंकारप्रभाजिते ४२ एतावते वसन्तार्गेयाति प्रकटताम्रं यद्यप्यास्पमनोजा-
 लमहभावो विलस्यते ४३ एतावतैव देवेशं परमात्मा वगम्यते काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यद्यवलोक्यते ४४ अ-
 हंकाराबुद्धीणां दृश्यते चिद्दिवाकरः ततस्तत्परिणामेन तत्पदं समवाप्यते ४५

तमशास्त्राणि ३७ किंतुं पकरोति तदा ह मनोमात्रेणोति सुहृदापदिशुद्धेनेति यावत् ३८ ३९ नावमन्येत नोपेक्षेत आलानं
गजबंधस्तंभः जंबालेपं के निर्मगं ४० ४१ निमृत्तं ह्येतामाज्ञानं ४२ सतः परमात्मनो मार्गं भागे बोधपर्यंतो विचारस्त
स्मिन् प्रकटतां स्फुराव लोकनतां मनोरचितं वासा ध्यात्मकाय किं जालं ४३ तत्रापि दुस्सज्जं दह्यभिमानत्पाग एव मुख्य इत्या

श्रियेनाह यत्तावत्तेवति ४० तस्यदर्शनस्यपट्टिणाभिन

वा० टी०
उप०
१८८

सहस्रोर्मिजयोः शुद्धचित्तयोः प्रपीठेन उपत्यकाभावेन तलेन भूयंतः प्रविष्टमूलभागेन जितशब्द आक्रान्तपरः ५ अविष
द्यादकप्रसरप्रतियाति नीभारत्नादिदीप्तिर्यस्मिन् भानुभिः सर्वरत्नादि किरणैः सरभिनिमिदीप्तवपैः पाटभित्तिभिर-
तिपाठेष्वेवंकांचनैर्निर्मितैः कटैर्गडैः जात्याख्यायां बहुवचनं ७ धातुसारैर्हृदितालमनः शिलागैरिकादिभिराततः ८३

स्तटे १

तार

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं संवादंसहस्रोः सहस्रानोभासविलासयोः ५ अस्त्यत्सेधजिताका
शः पीठेन जितभूतलः लेतेन जितपालस्त्रिलोकविजयोजिदिः ५ असंख्याकुसुमापूरासंख्यनिर्मितैः
गुह्यकारक्षितनिधिः सद्यनामाविषयभाः ६ गुक्तापटलसंपूर्णैर्भिनिपाटलभित्तिभिः भासरः कांचनत
टैः कटैरेवसुरादिषु ७ क्वचित्सुष्यभरासारोधातुसराततः क्वचित् क्वचिफुल्लसरः सरोरत्नशालिशी
लः क्वचित् ८३ तोरटनिखानितः क्वणितकीचकः उत्तरटकुहावात इतंषट्पदघुंघुमः ८ समौजी
तोपरोदंदैवांनेभृगखगारवः अधित्यकायांभत्ताभोगगनेपुखगारवः १० विद्याधरात्प्रेतगुहोभंगगी
तांवुजाकरः किरातगीतपर्यंतः रवगगीतवनदुमः ११ स्कंधेषु देवैर्वलितः पादे पुवलितो नरैः पाताले
वलितो नागैर्जगद्गृहमिवापरं १२ कंदरेषु श्रितः सिद्धैर्निधानैरंतराश्रितः चंदनेषु श्रितो नागैः सिंहैः शृ

ले २

जशिखासुच १३

तिइतिइतिप्रदेशभेदोक्तिः ८ सानोप्रस्थे मत्तानीवगजंतिभ्रशोयस्मिन् १० ११ जगत्पदेन लोकत्रयवासिनी लक्ष्यं
तैतेषां गृहमिव त्रैलोक्यलक्षणं वृत्तां गृहमिति वा स्थित इति शेषः १२ निधानैर्निखातधनैः १३ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं अविलं आत्मतत्त्वमेव तर्हि तत्कथमनुभूयते तत्राह दृढेति चेतसि वदित्विषयेषूपशमिते अंतः प्रत्यगात्मनि हीरोदक
वैदेकरस्येन दृढपरिणामिनि स्थिते निश्चलसति चराचराणां आत्मा प्रत्यग्भूतः देवानां च सुरादीनां देवः साक्षितया प्रका
शयिता स्वयंसा दानुभूयत एव नात्र संशयः कार्य इत्यर्थः एवं चतुर्थभूमिकायां आत्मानुभावेन तदनुपंचमभूमिका
यां अत्यंतिकविषयवासनाशस्तदनुषष्टभूमिकायां विनोचयत्वं शुभः परमपुरुषार्थरूपः स्वात्मनः स्फुटः प्रकाशः स
देवपूर्ण भावानुभवः सिद्धितितदनुसप्तभूमिकायां समाध्यसमाध्योः समतावशादासंतिकवैषम्यनिवृत्तेः समुद्रांतर्वि

अविलमिदममात्मतत्त्वं दृढपरिणामनिचेतसि स्थितेतः बहिरूपशमिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत देव
देवः ५५ तदनुविषयवासना विनाशस्तदनुशुभः परमस्फुटप्रकाशः तदनुचसमतावशात् स्वरूपे परिण
ममनं महतामचिंत्यरूपं ५५ मोक्षोपायेषूपशमः ॥ उपदेशः सर्गः ६५ श्रीवाशिष्ठ उवाच मनसैव मनः
स्थित्वा यथात्मानावलोक्यते ममेत्याह भित्तिरुक्ता तत्राभिरसलोचन १ नास्ति मेति जगद्दुःखं यथाचित्रगतो र
विः आयात्यापदनंतत्वं महार्णवदत्तता २ पुनः पुनरुपायाति जलकल्लोलकारणं मेघनीलतमः श्यामासं
सृतिः प्रावृडाकुला ॥ ३

लीनसैधवधनवत्सुखैकरसतया परिणामनं सिद्धितितनुमहता ब्रह्मादीनामपि इयत्तया अविचिंत्यरूपं यतो वाचो निव
र्तते अप्राप्य मनसा सहति श्रुतेरित्यर्थः ५५ इति श्रीवाशिष्ठ उवाच ॥ उपदेशः सर्गः ६५ स ह्यारम्य शैलस्त
त्रात्रिराश्रमस्तत्र ववर्षते विलासभासयोजनमकर्मशौचदयक्रमः आत्मदर्शनोपायेत्तरो शोकमोहादिदुःखपरंपरादुवा
रेत्यर्थं भासविलासाख्यायिकाभवता तारयिष्यन्नाह मनसैवेति यदि नावलोक्यते तर्हि जगद्दुःखं यथाचित्रगतो र
विर्नास्ति मेति तथानास्ति मेतीति परेणान्वयः १ आयात अनंतत्वं अपरिच्छेद्यत्वं आयाति २ मेघनीलतमो भिन्नश्यामा
संसृतिरुक्ता प्रावृड्वर्षतुः ३

वा० टी०
उप०
१८६

नायुक्तौ न विपुक्तौ परस्परं च सुरक्तौ दंपती इव २५ मोने मुद्रिते मुनिपुक्ते च २६ २७ २८ पंचत्वंगसंगतयोः सतोः २९ औद्भिदे
हिकत्यनुशतिका दित्वा दुभयपदवृद्धिः परिदेवविलापः ३० निरस्तसमस्तचेष्टैर्वोक्तेभ्यो नेत्याह अश्रुप्लवदावितितथा
~~निरस्तसमस्तचेष्टैर्वोक्तेभ्यो नेत्याह अश्रुप्लवदावितितथा~~

283

नायुक्तौ पुत्रयुक्तौ न सुरक्ता विवदंपती एकंदित्वमिवापन्नं समग्रासी तयोर्मनः २५ तौ तथा न्योन्यमु
दितौ मनोहरतराकृती तस्थुः स्नाग्मेमौ न सरोज इव पद्मपदौ प्रापतुयै विनंवाल्पमुत्पन्नववत्सभौ
कालेनात्मतरेणैव च दृश्यौ विवोदितौ २७ जग्मनुर्देहमुत्पन्नतस्तौ पितरो तयोः स्वर्गजरात्तु विदुः
यं नीडादिव विहंगमौ पंचत्वंगतयोः पित्रोर्द्वीनवज्जौ वभूवतुः तत्संगौ विगतोत्साहौ पद्माविवजलो
ज्जुतौ तत्रौद्भिदेहिकी कृत्वा चक्रांते परिदेवं लोकस्थिति रलंघ्या हि महता सपिमानद कृत्यौद्भिदेहिक
मथो व्यथया भिरुतौ शोकोत्थया करुणया तर्जि राविलप्य चित्रार्पिता विव निरस्तसमस्तचेष्टौ तौ संस्थि
तौ सुखमश्रुप्लवदावितौ ३१ **मोक्षोपायपूषाप्रकरणे भासविलासवृत्तांतसप्तगिरिवर्णनं सर्गः**
६५ श्रीवाशिष्ठ उवाच ॥ अतिशोकपराभूतौ तस्थुर्दृढतापसौ तापसंशुक्लसर्वांगौ तावराण्यपद्रुमाविव १
विरक्तौ विपिने कालं क्षिपयामासुर्दिजौ विदूषाविव सारंगावनास्थामागतौ परां २ जग्मुर्दिनानिमासा
श्रवणारिपाथतयोस्तदा क्रमाद्यावपि सं यातो जराश्रुभ्रदुमाविव ३

चमूर्धितौ विवृतौ संपूनावित्यर्थः ३१ इति श्रीवाशिष्ठता० श्रे० उप० णे पंचमधितमः सर्गः ६५ अप्रवृद्धमतेर
त्रदुःखाद्यो परिवर्तनं भासस्पृक्चनेनात्र विलसरेण प्रकाशते आरण्यद्रुमपक्षतायेन तपसं बंधिना ग्रामानयनदावा

च संशुक्लसर्वांगौ १ अनास्थं गच्छेत्तत्र धनादिव
नासक्तिं २३

१८६

१४ मंदारः कल्पवृक्षभेदस्तद्वैस्तदासुगै रिव १५ शिलाएवाभिसारिका त्विनोत्प्रेक्षते अभ्रैति क्कणान्मंजीरादिबचि
तरत्नानामभिसारिविरेधित्वान्मकरत्वभूषिता शृंगैरभिसारिका इवाप्तिवृत्तान् शृंगाभिसारिकाः १६ तत्र उत्तर
तटे भ्रैत्रशमोस्तीति चतुर्थसंबंधः १७ चतुर्दुमाणां लताभिः शाखाभिरुन्मुक्तै रूर्ध्वभागे प्रसारितैः पुष्पस्तवकै र्दंतु

पुष्पाभ्रसंवीतवृषः पुष्परेखवभ्रपांसुलः पुष्पवात्याभ्रहृद्भांतः पुष्पपादकपांडुरः १४ धातुधूल्यभ्र
कपिलोरत्नोपलतलंस्थितैः मंदारगै रिव पुरस्त्री गणै रलक्षितः १५ अभ्रनीलांशुकं छन्नामकरत्न
विभूषणः शिलाकनकसुदर्यो यत्र शृंगभिसारिकाः १६ तत्रोत्तरतटे सानो विनम्रफलपादपे रत्न
पुष्परिणी जाले बहु निरवारिणि १७ चतुर्दुमलतां मुक्तपुष्पस्तवकदंतुरे विफुल्लाको लपुनागनी
लनी रजदित्कटे १८ लतावितानछत्रां कै रत्नाश्रुभ्रभास्वते अवजंजरसरससूते खले कि दाहकारि
णी १९ वृक्षलोका समः स्वर्गः रम्यः शिवपुरोष्मः अत्रोरत्नाश्रमः श्रीमान् सिद्धश्रममहरो महान् २०
महत्पद्माश्रमस्वस्मिं स्तापसौ द्यौ वभ्रवतुः को विदौ तु न भो मार्ग इव शुक्रचहस्पती २१ तयो रथे कास्य
दयोस्तत्राभूतां सुतावुभौ फुल्लांकुरौ शुद्धतनू सरस्यं तु जयोरिव २२ विलासभासनामानो रुद्रिमापय
तु क्रमात् तौ पित्रोः पल्लवे दीर्घलतापादपयोरिव २३ आस्तामन्यो न्यसुस्मिग्धौ सुहृदौ वल्लभौ मिथः

उत्ततदंतवस्थिते नीलनी जतिनी लोत्पलानि १८ स्वर्लोकः स्वर्गस्थानमिवाहादकारिणी १९ २० महति विस्तीर्णे को
विदौ विघांसौ शुक्रचहस्पती इव इति तयो र्नामिनि ईशोपि २१ अवजयो पप्रगुल्मयोः फुल्लांकुरौ पुष्पप्रकृतिभूतक
लिके इव २२ लतापादपयोः पल्लव इव रुद्रिमापयतुः २३ २४

तलतलचदस्थिते पुष्प
मादवस्थिते २४

वयसिदृग्मन्त्रितेत्पादिना-आश्रयः प
रमात्मा तत्रसंबध्नतेतुर्विक्रः-आ
त्मानंतुदृग्मन्त्रितेदेनलक्ष्यापदेनतदि

विवेकविमोधिप्रावल्यंतत्सायैदोर्विल्यंप्रप

संघटितौकंचित्कालं देवाद्युज्जपुनर्निर्मितौ ५ जीविताग्रप्रप्रेषं जीवितंतल्लक्षणदुर्मफलभूतहृदि-आवासोयस्य तथा
विधाम् तांबुधे इति भैरवप्रतिशयोदीपने विशेषणे ५-आत्मवान्प्रबोधलध्वात्मा अतएव फलतविधः ७ अलं स्पष्टप्राह
६ चित्तेभवतीति चित्तम् कामसकल्यादिः १० वीरुधोलतापाशादात्रकैराशकुलादिना ११ ज्ञानंशोधिततत्त्वंपदार्थज्ञानं

अप्राप्तविमलज्ञानोच्चिरजर्जरतापसौ तावेकदासंघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ५ **विलासवाच** जीविताग्रप्रदुर्मफ
लहृदावासाग्रतांबुधे जगत्पस्मिन्महाबंधोभासस्वागतमस्मृते एतावत्योदेनावल्पोमद्विषोगवतात्वया वदकदा
पितांसाधोकच्चित्तसफलंतपः ६ कच्चित्तेविज्वराधिः कच्चिज्ज्ञानस्वमात्मवान् कच्चित्फलितविधस्त्वं कच्चित्कु
शलवानसि ७ **वशिष्ठवाच** इत्युक्तवतंसंसारसमुद्दिग्मलंतथा प्राहाप्राप्तमहाज्ञानं सुहृत्सुहृद्मादरात् ८
भासउवाच स्वाधोस्वागततौयवदिष्ट्यादृष्टोसिमानद कुशलंतुकुतोऽस्माकंसंसारतिष्ठताभिह ८ यावन्नाधिग
तं ज्ञेयं यावन्नचित्तम् यावतीर्णेन संसारस्तावन्मे कुशलंकुतः १० आशयावदशेषेणानन्तनाश्रितसंभवाः
वीरुधोदात्रकैरोवतावन्नः कुशलंकुतः ११ यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्नसमतोदिता यावन्नाभ्युदितोबोध
स्तोवन्नः कुशलंकुतः १२ आत्मलाभावेनासाधोविज्ञानानमहोषधं उदेति पुनरेवेयंदुः संसृतिविषूचका १३
शैशवांकुरितोर्जुंभात्रवयौवनपल्लवः जराकुसुमितोभ्येति पुनः संसारदुर्दुमः १४ कार्यजीर्णतेरारम्भा
घांधवाकंदषट्पदा जरापुष्पसितादेति पुनर्मरिगौरी १५ मंज १

बोधोऽखंडवाक्यार्थइतिभेदः १२ १३ शैशवलक्षणां अंकुरितस्पृजंभरणमुज्जंभसं अतीत्येति लम्बलोकपेहेतौ वापं
चम्री १४ वांधवानामाकंदारवषट्पदाः तल्लक्षणलङ्कुजास्वाः यस्य जराकुसुमितासंजातकुसुमितासंजातकुसु
मा १५

वा० टी०
उप०
१६१

देहवपरमपुरुषार्थसाधनात्वात्तत्रशलाका ३२ गतिवर्तनसिद्धिश्चावर्त ३३ ३४ कलनाजालेवलितावद्भासतीमूर्द्धि
तामोहिता ३५ नीलोत्पलानियथाविनि कृतमितथातेम मीरुपपि ३६ उद्धुनतां विवृद्धिसंज्ञात् अतर्तिगतयोयस्य
सत्तणादुतिप्रपल इत्यर्थः ३७ अनात्मीयात्पात्यासंस्पर्शीनि अनात्मदेहादेनिमित्तानिचदेहावात्मबुद्ध्या ३८ सर्वजन्म
सुखदुःखस्थानानामानंत्यदर्शयन्नपसंहरति बहुविधेतिजरामरणलक्षणैर्नप्रवातेनचंडवायुनाभग्नपुनः
उनर्मर्द्धितः जगत्त्रयस्यैवउदयगिरौलुठजयंजनः गतरसपणविवदुष्कपणैवत ३९ इतिश्रीवाशिष्ठता० उपश्राम

192

देहरत्नसलाकेयं नाशयं कर्णवोदरे नतापकेकमग्रेति तातुंजन्मनि चिंताचक्रेचिरंरुद्धं कुकियाचारं चं
रं चेतोभ्रमति सामुद्रेणर्तवित्तरंयथा उद्यमानंमनंतेषुचतः कार्यमहोर्मिषु क्षणमेतिनविश्रां तच्चिंतातांड
विताशयं ३४ इदंकृतं करोमीदं करिष्यामीदमत्यलं कलनाजालवलितामूर्द्धितामतिपत्तिणी ३२ अयंसुहृद
यंशत्रुरिति घंघमहाक्षिपः विनिकृतंतिमर्मात्पीयथानीलोत्पलानि ३६ चिंतानघामहावर्तेवीचिकानिचयेचिरं
सत्तणादुद्धुनतामितिमनोमीनः सत्तणादुतिः ३७ अनात्मीयानिदुःखाविवहृन्पेवंविधात्यय आत्मबुद्ध्याविचिन्वा
नोज्जेनागच्छतिदीनता ३८ **मोक्षोपायेषूप० लो० अनित्यप्रतिपादनं सर्गः ६६ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥** एवंतौकु
शलप्रक्षं कृतवंतौ परस्परं कालेनासाधविमलंज्ञानंमोक्षततोगतौ १ ततोवक्षीमहाबाहोयथाज्ञानेतरागतिः
नास्ति संसारतरणेपाशबंधस्यचेतसः २

तत्सति १

मे ४

प्र० शेषव्यष्टितमः सर्गः ६६ ॥ देहात्मनोरसंबंधसमर्पयितुमीर्यते अंतःशक्ति कृतोबंधस्तत्पागाच्चविचार्यते एव
मुक्तप्रकारेसंसारसारताविचारबहुलंकुशलप्रक्षे १ पाशाइवबंधाबंधनेहेतवोयस्मिंस्तथाविधस्यचेतसः संसराणंस
सारस्तस्यतरणो गतिहपायः २

१६१

नगावहायकापलितरौ प्रकल्लोत्तराकुलासंकुला
प्रकियाप्रवाक्षितस्त्रिताणा सधितप्रतिजन्मएवमेव
हतीत्यर्थः ३० ३१

वर्धपतनरमपुत्रपार्थिवपोजी आपुल्लोविवेकलक्षणस्य चिंतामणिर्यस्मात्तथाविधे कार्ये लक्षणं दुर्मध्ये महती हृदयलक्ष
णे आलयेनीडेगङ्गाः स्वादन्नाद्यभिलाषः सरावगृध्रः २१ अमदौवैल्पमपादिनापतंतिका र्धस्मात्तीभवतिगात्राणि यस्य
दिवसावलीयेन तत्परिदिन्नाकायलतागृह्यते २२ बार्द्धके पुत्रभृत्यावमानोः रजोभिप्रध्वस्तं अस्तंगता श्रीवर्पुष्यस्य
तथाविधं क्लीबेभ्यो लुक्छंदसः २३ राजहंस इवेति शेषः भोगलक्षणा निपुण्याणि दिवसरूपाणि निचमधोपतंति अ
जिह्वा च पलतालज्जः कायदुर्ममहालये पतच्चिंतामणौ वृद्धौ गृध्रो विवर्द्धते २१ नीरसानिःसुखा लघ्वी
पतये लवगात्रका जीर्णपण्यवर्णयिं दीयते दिवसावली २२ अवमानरस्तो ध्वस्तमस्तंगतवपुः प्रियं मुखं ध्वस्त
रतामेति हिमैः पद्म विवाहनं २३ पुष्पतः कायसस्यः प्रगल्भो वनांभस्यः राजहंसलक्षणादा पुनिवर्तिपिला
यते २४ कालानिलवलोद्भूतार्जजराज्जीवितदुमात्र भोगपुण्याणि दिवसपणानि निपतंत्य धः २५ भोगभोगप्रि
तेष्वंतर्दुःखदुर्धरादिषु मनोमोहांधकूपेषु पूरेषु विनमदुपति २६ नानानुरंजनास्पृष्टात् स्नातस्लपेलवा चैत्य
मग्रपताकेन दूरसमधरोहति २७ अस्पृष्टं सारतंत्रस्य बहकालविलासिदः जीविताश्रमयंतुं तुमन्नकारवुर्विचंत
ति २८ यौवनोत्कटकल्लोला बहल्लोला सिफेनिला परावर्तमहावर्ता माजीवितदुर्नदी २९ कलाकुलज्जगत्का र्यं
कल्लोलाकुलसंनुला क्रियासरिदपर्यं तावहत्पा जालकोटरा ३० अनंतावधुजनतानघागंभीरकोटरे अजसं
पर्यं ताति यावत् २४ २५ भोगे पुतिवृत्तेष्वपि भोगाशतदशकिदुःखंतत्र धुतचिंतारोकमोहाधिश्च वृद्धितरेवेत्याशयेनाह भोगेत्पा
दिना ३६ चैत्यं देवाद्यायतनं अग्रवध्वापताकेन दूरमुद्धितं यथास्पत्तया २७ संसारलक्षणा तत्रस्य प्रवाणाः जीविताशाः प्र
चुदं आपुत्तातु २८ बहल्लोला सिसृक्षुः काधक्षयभयादिना फेनिला परावर्ताः लोभतस्मादिना भ्रमणान्पवमहांत आवर्तापसाः

वि१

वा० टी०

उप०

१६

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

२३

चित्संनिधिमात्रेणाधिष्ठायपरितो बोधितात् १४ भासमानासुखदुःखादिसंविदः कस्यतर्हि त्वित्रेकस्यापीत्याहने
ति १५ आनुभूतसुखदुःखानुभवाः देहदेहिनो देहतदभिप्रायिनोः संगे १६ तर्हिज्ञाज्ञयोरविशेषः किन्नस्यात्तत्रा
ह अज्ञस्येति १७ कीदृशस्तर्हिज्ञस्यप्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राह अंतरेति अंतः संगे भिन्नानः अंतरनुप्रवेशाश्च
स्नेहाः संबंधादपदां जलान्नसमाहारे १८ असंगः परमार्थसंगश्च १९ जलकाषयोयद्विदितिशेषः स संबंधः

दास्यं श्रुतान्नोपात्तं पशब्दादयो यथा प्रजायंते तथैवात्मा देहाच्चित्तदिवो धितात् १५ न शुद्धजडयोरेताः सं
विदश्चिद्वारयोः एतादृशान्नमात्रस्य तस्मिन्नेवेति देवनः १५ यथा न कस्यचिद्वादिदास्येन भूतयः यथा
न कस्यचिद्देहदेहिसंगेन भूतयोः अज्ञस्यायं यथा दृष्ट संसारः सत्यतांगतः नाज्ञस्यायं यथा भूतः संसारः स
त्यतांगतः १७ अंतसंगविहीनास्तु यथा स्नेहादपजले तथा सक्तमनोवृत्तौ वा ह्यभोगानुभूतयः १८ अंतः संगेन
रहितो यद्यत्सलिलकाषयोः संबंधस्तद्यदेवानुरसंगो देहदेहिनो १९ अंतः संगेन रहितः संबंधो जलकाषयोः
सदेहदेहिनो श्रेवं प्रतिविंबां भसो सत्या २० स्थिता सर्वत्र संवित्तिः शुद्धसंवेद्यवर्जिता द्विष्टोपलांछितात्व
म्यादुः संवित्तिर्न विद्यते २१ अदुःखमेतिदुःखित्वमंतः संवेदनात्कुटं स्फुरो भवति वेतालो वेतालललेन भा
वितः २२ असंबंधोपि संबंधो भवत्यंतर्विनिश्चयात् स्वप्रागनासुरतवत्स्थारुवेतालसंगवत् २३ असत्त्वा
यो हि संबंधो यथा सलिलकाषका तथैव मिथ्या संबंधः शरीरपरमात्मनोः २४

चकारोपार्थः एवं सलिलकाषोपन्यासः संसर्गभावे दृष्टा तर्थात् इह तादात्म्याभावे हृदयो न रक्तं २० ननु सुखदुःखादिसं
वित्तिनिषेधे संवित्संतराप्रसिद्धः प्रपन्तास्यादिशंक्वाहस्यतेति न विद्यते तद्विषयानिरूपणा इत्यर्थः २१ असतोपि अज्ञा

चित्संनिधिमात्रेणाधिष्ठायपरितो बोधितात् १४ भासमानासुखदुःखादिसंविदः कस्यतर्हि त्वित्रेकस्यापीत्याहने

१६२

नीमावावहाप्रकापितसणेप्रभक्तज्ञोत्तेराहुलासंक्रान्ता
अप्रकिपाप्रवृद्धिसत्त्वराणां सधिरत्ननिजन्मएवमेववंद
हृतीत्यर्थः ३० ३१

वर्धपतन्यरमपुरुषार्थपथेगी आपुल्लोविवेकलक्षणस्यचिंतामणीयस्मात्तथाविधेकार्यलक्षणदुमस्येमहतीहृदयलक्ष
णेआलयेनीडेगङ्गः स्वादन्नाद्यभिलाषः सरावगृध्रः २१ अमदौर्वैल्पमयादिनापतंतिकाघातमातीभवतिगात्राण्यस्य
दिवसावलीयदेनतपदिहिन्नाकायलतागृह्यते २२ बाहुकेपुत्रभृत्यावमानौः रजोभिश्चध्वंसं प्रसंगताश्चैवपुंयस्य
तुथाविधं क्लीबेभ्योत्कुक्षंदसः २३ राजहंसइवेतिशेषः भोगलक्षणानिपुण्याणोदिवसरूपिणानिजप्रधोपतंतिप्र

जिह्वाचपलतालग्नः कायदुग्धमहात्मये पतञ्जितामणौ च द्वौ गर्द्वौ धो विवर्द्धते २१ नीरसानिःसृत्वा लघ्वी
पतयेत्तव गात्रका जीर्णपणसवरोयिं दीयते दिवसावली २२ अत्र मानस्ते ध्वस्तमस्तंगतवपुः प्रियं मुखं धूस
रतामेति हि मेः पद्म विवाहनं २३ पुष्पतः कायसस्यः प्रगालघोवनांभस्यः राजहंसत्तलादायुनिवतिपिला
यते २४ कालानिलवलोद्भूतार्जजरज्जिवितदुग्धमात्र भोगपुष्पाणि दिवसपणानि निपतंत्य धः २५ भोगभोगश्चि
तेष्वंतर्दुःखं दुर्दुरधारिषु मनोमोहांधकूपेषु पूरेषु विनमज्जति २६ नानानुस्तेनास्पृष्टा तस्मात्तस्मै लपेलवा चेत्य
मग्नपताकेन दूरसमधरोहति २७ अस्मसंसारतंत्रस्य बहूकालविलासिदः जीविताश्रमयंतुं तुमन्नकारबुद्धिं वृं
ति २८ यौवनात्कटकस्त्रोला बहूलासिफेतिला परावर्तमहावतोया जीवितदुर्नदी र्दकलाकुलज्जगत्का र्ध
कस्त्रोलाकुलसंनुला क्रियासरिदपर्यन्तावहत्पाज्ञालकोटरा ३० अनन्ताबंधजनितानघांगभीरकोटरे अजस

पर्यतातिथावत् २४२५ भोगेषुतिवृत्तेष्वपि भोगाशतदशक्तिदुःखं तत्प्रयुक्तचित्ताशोकमोहाधिभ्रवकृतखवेत्याशयेनाह भोगेत्या
दिना ३६ जैत्यं देवाद्यायतनं अग्रवध्वापता केवदुःखं तं यथास्पत्तया २० संसारल्लहलणतत्रस्य प्रवाणः जीविताशाः प्र
चुरं आयुस्वानु २८ बहलोलासिसदृशकाधेयभयादिना फेविलापरावर्ताः लोभदसादिना भ्रमणान्यवमेहांत आवर्तायसा ॥

ॐ ह्रीं स्वस्त्यर्कनीतिशाखादिभिः कलाकुलैः कोशवद

वि१

वा० टी०
उप०
१६३

३३ संवंधः अथान्वयः
३३ संवंधः अथान्वयः
३३ संवंधः अथान्वयः

चित्संनिधिमात्रेणाधिष्यपरितो बोधितात् १४ भासमानासुखदुःखादिसंविदः कस्यतर्हिचित्रेकस्यापीत्याहने
ति १५ आनुभूतसुखदुःखानुभवाः देहदेहिनो देहतदभिभासिनोः संगे १६ तर्हिज्ञाज्ञयोरविशेषः किन्नस्यात्तत्रा
हअज्ञस्येति १७ कीदृशस्तर्हिज्ञस्यप्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राहअंतरेति अंतःसंगे भिमानः अंतरनुप्रवेशश्च
स्नेहाः संवंधादपदां जलान्वयमाहारे १८ असंगः परमार्थसंगश्च १९ जलकाषयोर्द्विद्वितीशेषः ससंवंधः

दारुसं स्नेहान्नोपात्तं पशब्दादयो यथा प्रजायते तथैवात्मा देहाचित्सदिवो धितात् १५ न शुद्धजडयोरेताः सं
विदश्चिद्वारयोः एतादृशान्मात्रस्य तस्मिन्नेवेति देवनः १५ यथा न कस्यचिद्देहादिदारुस्नेहेन भूतयः यथा
न कस्यचिद्देहदेहिसंगेन भूतयोः अज्ञस्यायं यथा दृष्ट संसारः सत्यतागतः नाज्ञस्यायं यथा भूतः संसारः स
त्यतागतः १७ अंतसंगविहीनास्तु यथा स्नेहादपज्जले तथा सक्तमनो बन्धेनैवाद्यभोगानुभूतयः १८ अंतःसंगेन
रहितो यद्यत्सलिलकाषयोः संवंधस्तद्वदेवानुरसंगो देहदेहिनो १९ अंतःसंगेन रहितः संवंधो जलकाषयोः
सदेहदेहिनो अथैवं प्रतिविंबांभसोक्तया २० स्थिता सर्वत्र संवित्तिः शुद्धा संवेद्यवर्जिता द्विषोपलब्धितात्त्व
माहुः संवित्तिर्न विद्यते २१ अहुः स्वमेतिहुः खिलमंतः संवेदनात्कुटं स्फारो भवति वेतालो वेतालत्वेन भा
वितः २२ असंवंधोपि संवंधो भवत्यंतर्विनिश्चयात् स्वप्रागनासुरतवत्प्राणवेतालसंगवत् २३ असत्प्रा
योहिसंवंधो यथा सलिलकाषका तथैव भिष्या संवंधः शरीरपरमात्मनोः २४

चकारोपार्थः एवं सलिलकाषोपन्यासः संसर्गभावे दृष्टा तर्थात् इह तादात्म्याभावे हृदये न सत्त्वं २० न तु सुखदुःखादिसं
वित्तिनिषेधे संवित्तराप्रसिद्धेः अज्ञतास्यादिशं व्याहस्यते तिन विद्यते तद्विषयानिरूपणा इत्यर्थः २१ असतोपि अज्ञा

नान्नां त्या-प्रतीतिभानं प्रसिद्धिः मित्राहः खलमि

इदं वक्ष्यते प्रकारं दुःखं भव्यमते विवेकिनः पेलवं कोमलं कोमलं कोमलं सुखोद्धेयमिति यावत् अतरोदुस्तारः सर्पारंगे
रुडस्य ३ देहदया भिमानत्याग एव तंदुद्धेदोपाय इत्याशयेनाह देहातीता इत्यादिना स्थितिर्दुःस्थितिः क्षतिरित्यर्थः ५ चित्तस्य
चित्तत्वभावस्यात्मनो परित्यं पूर्वता स्वरूपप्रच्युतिः ६ अहंतात्पाणिकस्यापि कृपिभ्रमताप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह केन भ
वन्ति त्यादिना न ह्यचेतनानामसंगचित्तो वा भ्रमताप्रसक्तिरस्तीति भावः ७ अंतरे मध्ये गिरिभिः संवाधे संकुलत्वेति चित्तत्वं पश्चात्

इदं भव्यमते दुःखं भ्रमंतं मपि पेलवं कुरुगणातरे नान्धिः सर्पारंगेऽपि दायते ३ देहातीता महात्म नः चिन्मात्रत्वात्
निस्थिताः दूरादेहं समीक्षते प्रोक्तको जनतामिव ४ देहे दुःखाति संसृद्धोः कानः स्थितिर्हंपंकिता ॥ स्थेविधूरिते
भग्नसारथ्येः केवलं उना ५ मनसि स्रद्धां यांते चित्तस्यांगं किमागतं तरंगतलसं तानेवैपरीत्यं किमनुधे ॥ ६ के भव
न्यथा हंसाः पयसा सपलाश्रके काः शिलाः किल दारुणां के भोगाः परमात्मनः ७ संबंधः कश्चिन्मनूशैला परम
मुद्रयोः अंतरे गिरि संवाधे कश्चिन्मनूशैला परम
रीराणो तच्छात्मनः ८ संयदात्काक्षपयसो यचो नुगाः क रणादयः देहात्मनोः समायोगात्तेषां पश्चित्तवृत्तयः १० संबंधः
धादारूपमसंप्रतिमिवाति दारुणः यथापयसिलस्यं तेशरीराणो तच्छात्मनः ११ यथादर्पणावीच्यादौ प्रतिविंबानुवसु
तः नासत्या निचसत्या निशरीराणो तच्छात्मनः १२ दारुवापुपलास्फोटो दुःखितानयथा कचिन्मनूशैला परम
नि १

त्माबंधः संसारस्तयोः कः संबंधन ह्याकाशः पश्येव ध्यत इति भावः ८ उत्संगे अंके इव उद्यमानानि धार्यमाणानि पपि पयसा ९ सं
घटादभिघातान् समायोगादन्योन्यतादात्म्या ध्यासात् सुखदुःखादि चित्तवृत्तयः १० देहसंबंधस्याध्यासिकत्वे दृष्टान्तमाह संब
धा संनिधिमात्रा निमित्तान् ११ १२ पंचसुदेहाद्याकारपरिणतपुभूतपुंके च दनानि संयुक्तेषु स्त्रीपुत्रादिविपुक्तेषु च क्षतिर्न दुःखा
दिप्रसक्तिः १३

वा० टी०
उप०
१६३

अंतः न चेतिते तौ चकारः न हि चित्ते कर्त्तृता शक्तिर्नास्तीत्येन देहाः कर्त्तृकत्वेनेत्यर्थः ३६ अथर्चेद्वितीय एवकारः ४० अ
ग्रैः पुरोगतैः शीतोष्मानुभवादिकार्यैः तच्चोच्चिप्रपासकस्यापुस्त्वसः प्रसिद्धमिन्द्राह ल्याख्याते च प्राक्पंचितमिति
भावः ४१ अ धुरवृत्तिनिर्विज्ञेयसौरयंतघ्नन् ४२ संसक्तिरगमात्रेण सर्वजीवभुक्तगुणामनसिसिद्धिंतीत्याशयेनाह अंतरे
ति ४३ उपसंहारतितस्मादिति सर्वत्रिस्थ्यात्मनो विवर्हिः स्मिन्नानां पंचलक्षणानां च बंधभूतानां सर्वपदार्थानां सनातिरासे

असंसक्तमकर्त्रे च कुर्वदेवमनोविदुः न कर्मफलभोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ४० ब्रह्महत्याप्रमेधाभ्यां संसक्तो न
लिप्यते दूरस्थाकांतसंलीनमनाः कार्यैरिवाग्रैः ४१ अंतः संसक्तिभिर्युक्तो जीवो मधुरवृत्तमानू बहिः कुर्व
न्न कुर्वन्ना कर्त्ता भोक्ता न हि क्वचित् ४२ अंतः संसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यादकर्त्तृकं तद्धिमुक्तं प्रशान्तं तदुक्तं तदले
पकं तस्मात्सर्वपदार्थानां स्मिन्नानां निश्चितं तद्वि सर्वदुःखकरी कुरामंतः विवर्जयेत् ४४ विरहितमलमंतः
व २ संगदोषेणाध्वेतः सममुपगतमसंबोमन्निर्मलाभं सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति स्थिरमर्तो निभमंभो
वारिणी वारिणीले ४५ मोक्षोपायेषूप० प्रकरणे अंतःसंसर्गविचारः सर्गः ६७

इदमेवैकमुखोपायतया निश्चितं तत्सर्वदुःखकरी सक्तिं विवर्जयेत् विवर्जनिमित्यर्थः ४४ अंतः संगं संसक्तिस्तदोषेण अल
मत्यंतं विहितं अतएव आद्यं संसारदशातः प्रकृतं शमं प्रपंचोपशमरूपं प्रत्यक्तत्वं उपगतं चेत्यरमात्मनारकत्वमकर
स्यमेति यथा स्थिरमर्तोः स्पष्टिकतन्निभं ग्रंथः अशनिशितधारायेषा संतते अदिशः खड्गादय इव नीलेपमुदीवारिणी
मिलितमेकत्वमेतदद्वित्यर्थः ४५ इति श्रीवाता० शेष उप० णे सप्तषष्ठितमः सर्गः ६७

१६३

सुखः ३३ नचेतनात्मकमप्यतनवकिंचित्करा
 तयुक्तमप्यतनवविदितिभगवद्वचनान् ३२

अंतःसंगविनाग्रहंताध्यासाभावात् नप्रगृह्यतेनपीडातेयचेत्यर्थः असंगसंगरहितोदेहाध्यासशून्यः २५२६ दावेता
 न्यथातपल्वलपतितानि २७ रहितानिशसच्छांदसोडादेशस्तपतापिंडानांप्रजहामितवत् २८ २९ ३० शतशारवतुं अंतः
 तशारवां कामुचतीमानोनत्यात् ३१ यथाभग्नमंतर्विदीर्णस्फाटिकंलिंगादि अपावनं पूजाधयोगंपतद्वत् ३२ ३३ ३४ दा
 रुणिकाध्वभाराः बाह्यंतेउत्तार्यतेयथायथाविधानोर्यथास्वयंदारुभूतपिदारुगतैश्छेदमेद्दाहादि

अंतःसंगविनानांनुकाष्टघातैः प्रगृह्यते आत्मांगसंसाररहितोदेहदुःखैर्नदृश्यते २५ देहभावनयेवात्मादेहदुःखवशेन
 स्थितः तत्प्रागेनततोमुक्तेभवतीविद्वेधाः २६ अंतःसंगविहित्वादुःखवत्यंगनायथा यत्रापुमलदास्तानि स्मिन्
 न्यपिपरस्परं २७ अंतःसंगेनरहितांयतिनिर्दुःखतांपरां श्रीध्यानपितथेवात्मादेहेन्द्रियप्रनास्यलं २८ अंतःसंगो
 हिसंसारैःसर्वेषांरामदेहिनां जरामरणमोहानांतस्त्राणांबीजकारणं अंतःसंसर्गवान्तंतुर्मग्नः संसारसागरे ॥
 नं५ अंतःसंयत्तिसु क्लृप्ततीर्णसंसारसागरात् ३० अंतःसंसर्गवच्चित्तंशतशसुखमिवाच्यते अंतःसंसर्गरहितंवि
 लीचिन्नमुच्यते ३१ भग्नस्फाटिकवद्विद्धिमनः शक्तमपावनं अग्नभस्फटिकाभासमसक्तंविद्धिमेमनः ३२ असक्तं
 निर्मलचित्तमुक्तंसंसार्यपिस्फुटं सक्तंतुदीर्घंतिपसायुक्तप्रपतिबंधवत् ३३ अंतःशक्तमनाबद्धमुक्तंसक्तिविवर्ति
 तं अंतःसंशक्तिरेवैकंकारणंबंधोक्षयोः ३४ अंतःसंयत्तिमुक्तमप्रकुर्वतोपिनकर्तृता गुणादोषवतीयेदारु
 बाहननोर्यथा ३५ अंतःसंयत्तितोजंतोरकर्तृरपिकर्तृता सुखदुःखवतीस्वप्नेसंभ्रमोन्मुखतायथा ३६ चित्तक
 र्तरिकर्तृत्वमदहस्यापिविद्यते स्वप्नदाविवविदुधसुखदृशोपमं ३७ अकर्तृदिमनस्यंतरंकर्तृत्वंस्फुटंभवत्शून्य

गुणादोषैर्जलगतैश्चलतनपरिवर्तनैर्भलंपांकिलत्वादिगुणादोषैश्चनतद्वतीतचेत्यर्थः ३५ संमुखताव्याघ्रादिभयपला
 यनादिव्याकुलता ३६ अदेस्पदहचवाशून्यस्यापित्वपुत्रभृत्यपुद्गादिपश्यतः जाग्रतोपिस्वप्नादविवकर्तृत्वंविद्यतेयतोवि

पश्यतः जाग्रतोपिस्वप्नादविवकर्तृत्वंविद्यतेयतोवि

वा० टी० गदभाजामपि नासारुर्देशभेदे प्रसिद्धाग्राम्यपशुजन्ममात्रोपलक्षणमेतत् एवमग्रेपि संसर्गे विजृम्भितं
 उप० फलविस्तारः ११ एकदेशे निषस्य तन्वास्या वरदे हनवहंत्यनुभवतीति यावत् १२ १३ व्याघातः शरपा
 १८४ पाणमुट्टिकाभिघातस्तस्मात्प्रतिक्षणं भोक्तुमर्थवती धीर्यस्य १४

२३४ रज्जुकुष्ठघनप्राणोपद्रुत्यायचिगर्भः भारंवहति भीतात्मा तत्संसर्गविजृम्भितं ११ शीतवातातप
 श्लेष्मामेकदेशं निषस्य तरुर्वहति यतन्वा तत्संसर्गविजृम्भितं १२ धराविबरनिर्मग्नो यत्कीटः
 पीडितो ततः क्षिणोति विकलः कालं तत्संसर्गविजृम्भितं १३ रज्ज्वाभकुक्षिं क्षपयत्यापुर्व्याघा
 तभोरुधीः पक्षी वृक्षशिखाशायी तत्संसर्गविजृम्भितं १४ दूर्वां कुरत्तृणाहारः किरातशरपीड
 या जहाति यन्मृगो देहं तत्संसर्गविजृम्भितं १५ कृमिकीटत्वमायां तिजायमानाः पुनः पुनः य
 दिमातनतातीर्णास्तत्संसर्गविजृम्भितं १६ उत्पत्त्याप्यत्पलीयन्ते तरंगिणी तरंगवत् भूतानि यद्
 नंतानि तत्संसर्गविजृम्भितं १७ वीरुत्तृणादशांघाताम्रियं ते यत्पुनः पुनः नराविगतसंचारास्तत्सं
 संसर्गविजृम्भितं १८ रसातलरसायोगोत्तरागुल्मलतादयः जनयंति यदाकारं तत्संसर्गविजृम्भितं १९

जनताः पुण्यपापाधिकास्त्रिजनसमूहाः १५ तरंगिणी तरंगवति जलाशये तरंगवत् १७ वीरुत्तृणादशांघाताम्रियं ते यत्पुनः पुनः नराविगतसंचारास्तत्सं
 रसायाः भूमेस्तलेन पतितस्य रसस्य आयोगात् उपयोगान्मूलेः यानूरात् जनयंतीति यत्तदितिसंबंधः १८

अवगाहिनश्चैव प्रविष्टा तपस्येयः संपादयति
इदानीं संसक्तिफलं निप्रपंचयति संसक्तिवशादप्रवृत्त्या
दिना २०

लक्ष्मसंसक्तसंसक्तो श्री कित्सोपायसंयुतेः बंधाबंधाविभागप्रफलं चात्रोपवर्णते कथं केन प्रकारेण किं प्रकारश्च बंधा-
धायकश्च कीदृशप्रमोदाय कथं केन चिकित्सते १ देहस्य क्षेत्रस्य देहिनः क्षेत्रज्ञस्य च योजाद्वयवित्त्वभावतालक्षणो
विभागो विरुद्धस्वभावता तस्य तस्य एकपरित्यागेन अत्यंतापर्यालोचनेन अन्योन्यतादात्म्यधर्मविनिमयभावनात् देहमात्रे प्रा-
प्तताविश्वासायः स एव बंधहेतुर्विंधहेतुः संभाइत्यर्थः २ लक्षणांतराण्यहं अनंतस्येत्यादिना सपर्यंतत्वं त्रिविधपरिच्छेद-
सहितं त्वंतत्रिष्वये सति त्वापरिच्छिन्नमुखं स्वभावाविस्मरणाद्यदि प्रयोक्तुः सुखार्थमित्यर्थः ३ तद्विरोधिनीमसंगस्थितिं

श्रीराम उवाच ॥ कीदृशो भगवन्संगः कथं बंधायवानृणां कश्च प्रमोदाय कथितः कथं वैषिचिकित्सते १ **श्री**

वशिष्ठ उवाच ॥ देहदेहि विभागैकं परित्यागेन भावनात् देहमात्रे तु विश्वासः संगो बंधाह उच्यते अनंतस्या

तत्त्वस्य सपर्यंतत्वं निप्रये यत्सुखार्थित्वमंतस्स संगो बंधाह उच्यते ३ सर्वसांत्वे द्मत्तिलं किं वांछामित्यजमि

कं इत्यसंगस्थितं विद्विज्जीवन्मुक्ततनुस्थितिं ४ नाहमस्मीनंचान्यास्मिमा भवंतु भवंतु वा सुखान्पसक्त इत्यंतः

कथ्यते मुक्तिभाङ्गुरः नाभिर्नंदति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वानुषज्जते सुखसमोयः फलत्पाणी सो संसक्त इति स्मृतः ६

आत्मतत्वे कनिष्ठस्य हर्षमिष्वशमनः यस्य नायात्पशक्ते सो जावन्मुक्तः सकथ्यते ७ सर्वकर्मफलादीनां म

नं सैव न कर्मणा निपुणायः परित्यागी सो संसक्त इति स्मृतः ८ असंसर्गे न सकला अशानाना विजंभिता चिकि

सिता भवन्तीह प्रयेः संपादयंति च ९ संसक्तिवशातः सर्ववितता इव राशयः प्रयाति शतशाखत्वं च भ्रकं टक्लक्ष

लक्षयति सर्वमिति ५ अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्मि अद्वयप्रवृत्तास्मि अतो मिथ्या भूते हादौ विषयसुखानि मा भवन्तु चात्र

हंतु देहाद्यसंगभाव इत्येवं दृढविश्वासादसक्तः ५ नैष्कर्म्यं सर्वकर्मपरित्यागं फलमनुलक्ष्य सज्जते अभिनिविशते सुसम-

स्येन्द्रादिज्ञोतिशेषः ६७ लोकसंयहस्यावश्यात्तनायनकर्मणोति ८ त्रीन्समाधाय चतुर्थप्रश्ने स्माद्यते अ

विजंभिताः फलमोहः फलमोहः नानाविधैः नानाविधैः संसर्गजं निचेष्टाः भवन्तु

चिरसंपद्या तच्चा उत्पत्योत्पत्य ३४ आत्स्य न्यायेन परस्परनिगीर्णगि ३५ मशक संतति दिवेति शेषः अंगेत्यामंत्रण ३६ या
 तौत्पातौ उदयास्तमयोच द्वितीयोपततनोत्पत्तनेच सदैव तया जीर्णशिथिलं अतएव कालरूपवालकस्य कं
 डुकभूतं जलपयं जडयो रभे दज्जडं च आमलिनं कलं क म्लानं चेति बहुदोषत्वाद्वातुं योग्यमपि वपुः संसक्तिवशपादेवा
 द्यापिनजहाति ३७ नानाविधानामपाराणां युगावर्तदुःखं नालो कनेन पुनः पुनरनुभवेन कर्कशं कठोरं मनो लक्षणां
 खंडकं हृदयं चित्तं पञ्चाविशेषदुःखं सदा दुःखं पिगीर्णमंडलं मिंद्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेव न लुनाति
 जायंते च म्रियंते च निपतंत्युत्पत्तंति च भूतानि यदनं तावितरं गीर्णं त रंगवत् ३३ उत्पत्योत्पत्ती यंते तत्संसक्तिवि
 जंभितं भूतानि विरसं भूयो निरांकुकरा इव ३४ परस्परनिगीर्णं गाजनता जाड्यजर्जरा संभ्रांता प्रभ्रत्यंगं
 शीर्णपिण्णमिवांवेर ३५ नक्षत्रचक्रं गगने दुर्मे मशक संततिः स्फुरत्यवर्तते त्वैव पातालं जलौघवत् ३६ पा
 तात्पातदशा जीर्णकालवालुककंदुकं अधापिनजहाती दुर्जलया मलिनं वपुः ३७ नानापा रयुगावर्तदुःखा
 लोकनकर्कशं नलुनानिभनः रं वडं दुःखं गीर्णमंडलं ३८ वासनामात्रवशतः परेव्यामनिकेन चित्
 उदमारचित्रं विचित्रं पश्यराघव ३९ मनः संगैकं रं गेन प्रमेयो म्नि जगन्मयं यदिदं रचितं चित्रं तत्सत्यं
 कदाचन ४० संसक्तमनसा पस्मिन् संसारे व्यवहारिणा अतितस्मा शरीराणि तराण्यग्निशिखा यथा ४१
 परिसक्तमतेर्देहात्मिकताः यत्पु रंभसां कशक्रः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणायथा ४२ मुक्ता रताया गंगाया
 मेरोरा पादमस्तकं तरंगमुक्तागणयंते तन्ने देहां शक्तेनेतसाम् ४३
 हृदयेन न चिकित्स्यते इत्यसंसक्तिप्रतीवेकमात्रजन्यबोधेनो ह्येतुं शक्येति दर्शयितुं तद्विशेषस्य जगतो
 वासनामात्रकल्पनत्वमाह वासनेति ३९ मनसः संगः संसक्तिस्तत्त्वज्ञानेनैकै नैव रंगेण रंजक इव यथा ४० तस्मा शरीरा
 ण्यतिभक्षयति ४१ संसक्तिदोषा व्याप्तानां तस्माद्यामलितानां देहानां मानं त्यमाह परिशक्तेति परितोषयेषु सक्तमते जीवस्य भ्र

वा० धी०
 उप०
 १६५
 ४२ योगः अप्रपु रंभसविकर्तृत्वमभ्युत्त
 रं गतसागुं भका गणयंत कदाचिद्रूपयितुं
 प्रपतसक्तचेतसां देहास्तु कस्यर्षः ४३

परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणायथा
 त्रसंख्यातुं त्रसरेणुगणायथा
 त्रसंख्यातुं त्रसरेणुगणायथा

त०

१६५

२ पादकासंसारसक्तिः सावंध्या २२ २३ वंधसंसक्तजीवन्मुक्तव्यवहारादिसर्वोत्कर्षनिर्वाहक
त्वंप्रपंचयति शांखेत्यादिना २४

स्वस्यां अनर्थं तिराराण्यनर्थं दिनर्थं तिरारण्यनर्थं परंपरास्तत्संकाशैः द्वेदभ्रांतिविपातादिविज्ञेयसहस्रहेतुभिर्विद्याभ्यंत
रपदार्थशक्तेः संकुलामताः प्रवृद्धाः २० वंधाप्रशस्याबंधापुरुषार्थफलशून्या २१ अनातृ संसृतं रविः पांथतां करो
तिसंचरति तियावत् २५ महाकल्पः प्राकृतबलयस्तत्र समाधानं विदेहकेवल्यविश्रांति सदर्थं चिरं द्विपराङ्मुक्तकालं कल्पि

खानर्थं तिरसंकाशपदार्थशतसंकुला यत्संसारनदीमतातत्संसक्तिविजृम्भितं २० संसक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता वंधावंध्या
ध्याचराधव वंध्यासर्वत्रमूढानां वंधातत्त्वविदां विज्ञा २१ आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवसुजा भूयः संसा
रसक्तीयां दृढां वंधेति कथ्यते २२ आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूतविवेकज्ञा वंधादिकथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जि
ताः २३ शीतचक्रगदाहस्तो देहो विविधहयै हयो वंधससवशतः परिषाति जगत्त्रयं २४ अनारत निरालंबे व्योम
वर्त्मनि पांथतां वंधसंसक्तिवशतः करोति रविरन्वहं २५ महाकल्पसमाधानचिरकल्पतकल्पनं वंधसंसक्तिव
शतः ब्राह्मणं स्फुरति वै पुनः २६ लीलया ललितं लीनं भूतिविभूषितं वैद्यसंसक्तिवशतः शरीरं शोकं रं स्थि
तं २७ विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथेतरे वंधसंसक्तिवशतः स्तिष्ठति जगतागणे २८ धृते शरीरयंत्रौ धूम
न्याभुवं संश्रुतिः वंधसंसक्तिवशतो जरा मतिविवर्जितं २९ मनः पतिति भोगेषु गृध्राभांसलवस्त्विव वंधसं
सक्तिवशतो व्यर्थं पारप्यशंकया ३० संसक्तिवशतो वापि वायुभुवि न कोट्यै पंचभूतानि तिष्ठन्ति बहतीयं जग
त्स्थितिः ३१ दिवि देवाभुवि नराः पातालं भोगिनो सुराः ब्रह्मांडोऽंबरफले स्फुरन्मशवत्स्थिताः ३२ क१

ताः सर्गादिकल्पनाः येन ब्राह्मणैरपगर्भविषुः स्फुरति २६ ललनागौरीतल्लक्षणो आलाने वंधनस्तंभे लीलायैव
लीनसक्तं विज्ञाने ब्रह्मतत्त्वबोधे गतिर्दृढप्रतिष्ठायेषां २८ लोकत्रयादन्त्याभुवनसंततिपदेन संततिपदेन मरुजं न सपः
सत्पादिलोकस्थास्तत्त्वविदो लक्षणयोच्यंते २९ वंधसंसक्तेर्वंध्वात्त्वमुपपादयति मन इति ३ मुक्तामुक्तसाधारणव्यव

प्रतिपद्यते ३३

वा० टी०
उप०
१८६

296

ता० शै० उप० गे० अस्य चित्तमः सर्गः ६८

शक्तिप्रकथनस्य सप्तमोऽध्यायः ५३ इति श्रीवि०

अग्निशस्त्रादिप्रदीप्तत्वाद्द्रव्याः घातनाख्यनापिकासंभोगस्थानत्वादेतः पुरपंकयः रचिताः कर्मशिल्पितेनेत्यर्थः ४४
४५ ४६ संसक्तचित्तं प्रतिप्राप्योति ४७ संसर्गः संसक्तिसादृश्यः अतएव स्वयं शिरसि गृहीतः शिलादिभार इव
अवश्रपवोऽव्यत्वेन भारभूतं शरीरं यथा क्षयो मरणं उदयो जन्म तदुभयदुर्दशा जीवस्य प्रार्थयन्ते वतया अविद्यायां स
र्वे दुःखजालं ततमित्यर्थः ४८ संसक्तित्यागस्तु सर्वसुखाविहङ्ग इत्याह असंसर्गेन सादिना ४९ अतः संगे अतः संप

संसक्तमनसा भेता रम्भांतः पुरशक्तयः रचिता शैरवाची च कालसूत्रादिना भिका ४४ सक्तचित्तजनं दुः
खसंस्तुमिंधनसंचयं ज्वलतां नरकाग्नीनां विद्धि तेन ज्वलन्ति ते ४५ दुःखजालमिदं नाम यत्किंचिज्जागते
गतं संसक्तमनसा भर्त्स्य तत्सर्वं परिकल्पितं ४६ संसक्तचित्तप्राप्याति सर्वा दुःखपरंपरा जलकल्लोलविलता
महानघड्वांबुधिः ४७ मनः संसर्गरूपिण्या भारभूतशरीरया क्षयोदयदशार्थिन्प्रासर्वततमविधया
४८ असंसर्गेन भोगानां सवारीमविभूतयः परं विस्तारमायंति प्रावृषीव महापगा ४९ अतः संस
क्तमंगानामंगारं विद्धि राघव अतः संगमंगानां विद्धि राम रसायनं ५० संसर्गेनां तस्येन दह्यते प्र
कृतिः स्वयं स्वकालात्प्येनैरकांक्षी पावकेन यथोषधिः सर्वत्राश्रिताश्रितमनंतमिव संस्थितं असत्कल्पसदाभासं स
खायैव मनो भवेत् ५१ विद्यदशिमैद्यमागतेन क्षयं त्वविधाविषयगतेन सर्वत्र संसर्गे विवर्जितेन स्वचेतसा तिसृतिः
संयुक्तः ५२ मोक्षोपायेषूप० गे० संगविचारयोगोपदेशः सर्गः ६८

कास्त
ए १

रित्यागं ४० एरण्यविशेषाः स्नानं वलं वनायकां सते इति एरकांक्षी कर्मण्यण्यौषधिलताय चास्वकल्पयंति मिश्रयंति मा
नित्वा मित इत्येन पावकेन दह्यते तथा प्राकृतिकार्यदेहादिसंगात् प्रकृतिभूतः स्वयं जीर्णोऽपि दह्यत इत्यर्थः ५१ असक्तम
नः सर्वत्र सुखायैव अतः तकाशमिव संस्थितं ५२ असत्कल्पनां सदाभासता च विषयभागेन विवृण्वन्नुपसंहरति विद्याद

वा० टी० १८७ उप० १८७
 तेषां तथा स्थितिः केन लिंगेन ज्ञाता तदाह प्रसूद्धेति यतो प्रज्ञो भविमि तैः उत्र धननाश बंधनापमानादिभिः प्र
 सूद्धदेहवत्संज्ञायाः अपि वस्तुतस्तु तद्विहितस्य संविदश्चित्तवृत्तेः परमार्थसुखे अविसंवादेन अविप्रलम्भेन पूर्ण
 मास्याभ्यंतसां मुख्या दैवेषमेषां तस्मैः पूर्णस्य इह पक्षे ज्योतिश्चक्ररथादिगत्या प्रसूद्धदेहस्यापि आसने स्थि
 रत्वा दत्तुद्धदेहस्य संवेदयतीति संवित्स्यस्तस्य अविसंवान् पूर्णमास्याभ्यंतसां मुख्या दैवेषमेषां तस्मैः पूर्णस्य व
 दनसंदेशविंबे २ यदनुग्रहादप्येपि शोभमाना निव्यान्मुच्यंते तस्य निर्विशोभत्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह चेत्पेति ३ ४

प्रसूद्धात्सूद्धदेहस्याविसंवादेन संविदः अंतर्पूर्णस्य वदने श्रीरिंदो रिंदो वल्लभ्यते २ चेत्पहीनं विदालं वं मनोयस्य
 गतज्वरं तेनां बुक्तकेनेव जनता संप्रसीदति ३ नित्यमात्मदशाती नो ज्ञः स्वस्थश्चलोपि सन् दूद्धोदशप
 तएवासो प्रतिविंबा केव मुधा आत्मारामा महात्मानः प्रवृद्धापरमोदयाः बहिः पिद्वाग्रवरला अंतर्गेश्वरि
 वाचलाः ५ चित्तमात्मत्वमायां तं सरवदुःखानुरंजनं नोपैति रंगसंयुक्तो मप्रृणः स्फटिको यथा संसारदृष्टि
 रुदितं जतिलो कपरावरं नरं जयति सच्चिदेन जललेखायथा बुजं ७ आत्मध्यानं मयो ध्याने प्रबोधं परमात्मनः क
 लनामलनिर्मुक्तः स्वसक्त इति कथ्यते ८ आत्मारामतया जीवो यास संसंगतापिह आत्मज्ञानसंसंगस्तनुतामेति
 नाग्यथा ९ जाग्रतेव सुषुप्तस्थौ जीवो भवति राघव अस्यां दधिगतो दंघो नित्यानिस्तमयोदयाः १०

विज्ञो भदर्शनेपि तदभावे दृष्टं तमाह चित्तेति रंगो रंजकोपाधिर्जपाकुसुमादिः मरुणः स्निग्धः ६ उदितं निरतिश
 यानं दाम्भुदयं प्राप्नवंतं ज्ञानं लोकानां परं ईश्वरतत्त्ववरं जीवतत्त्वचपेन ७ यावदयमंतः स्वसंशक्तो न भवति तावदाहो
 षु असंयुक्तिर्लभेत्याशयेन स्वसंसक्तलक्षणमाह आत्मेति यद्वा अयं परं प्रसमानः प्रबोधं बोधं प्राप्य कलनाहेतुभि
 र्मलैर्निर्मुक्तः सन् अध्यानेपि निरतिशयानं दाम्भुदयः स्वतः स्फुराणो निर्विकल्पसमाधा विवसदेव आत्मध्याने मय इव सु

रूपं तत्र ग्रहणारसगंधोरुपपलक्षणं मोहो विषयाभिलाषयारवश्यं आनंदवृत्तयो विषयोपभोगफलानिष्यपि गमागमचे
 षासुरेचरत्वादिसिद्धिषुकलकलनासु अतीतानागतज्ञातात्त्वेरजोवनादिसिद्धिषु ७ किंचिच्चेत्यं निप्रलावुद्धिसद्वलं
 विनितसाक्षिण आत्मरसंभरतानंदप्रवणं अतएव सर्वत्र नीरसोपस्यपदं दृष्टानि वर्तते इति भगवद्वचनात् इतरस्तादृशं
 मनः स्थिते मिथ्यात्वघोतनार्थः ८ जीवत्वं वृत्तातां ८ स्वात्मरतिः स्वात्मैकप्रियः ९ चेत्पांशप्रागुक्तवृद्धिसाक्षित्वं ११ अतस्ति

नृशब्दस्पर्शरूपेषु न मोहानंदवृत्तिषु न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ७ केवलं चिति विश्रम्भ किंचिच्चेत्पाव
 लं विनि सर्वत्र नीरसमिव तत्त्वत्वात्मरसं मनः ८ तत्रस्थो विगतासंगो जीवो जीवत्वमागतः व्यवहारमिमं सर्वमाकरो
 तु करोतु वा ८ अकुर्वन् नपि कुर्वणो जीवः स्वात्मरतिक्रियाः क्रियाफलैर्न संबन्धमायातिरुमिवावुधैः १० अथ
 वा तमपि त्यक्त्वा चेत्पांशं स्यात्तद्विध मनः जीवस्तिष्ठतु संशोशां तो ज्वलन्मणि रिव आत्मनि ११ निर्वाणमात्मनि गतः
 स संतोदितात्मा जीवोऽरुचिर्व्यवहृन्नपिरामभद्र नो संगमिति गतया फलेन कर्मैर्द्वि वेन हसती न च देहभारं १२
मोक्षोपायेषु ० प ० शान्तसमापातयोगोपदेशः सर्गः ६ वशिष्ठ उवाच असंसर्गं सुखाभ्यासं स्थितेर्वि
 गतात्मभि व्यवहारभिरप्यंतर्गतशोकभयैः स्थितं ९

व्यवहारफले द्वाष्ट्याः जीवगतयासंसर्गनिमित्ताविद्याकामकर्मवासनाशून्यतया हेतुना कर्मैर्द्वि वेन फलेन संगं नो गति
 किं नृपाव त्पारब्धक्षयं देहमात्रं सहती च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे इत्यादि शुभेति भावः १२ **इति श्री वा ० सि ता**
शे उप ० शो ए को न सप्ति तमः सर्गः ६ ८ असंसर्गसुखविश्रांते व्यवहारसमुद्भवेः यथानद्वयते दोषैस्तथा युक्ते पापपाघते
 असंसर्गसुखस्याभ्यासो निरंतरमास्वाद नंतत्र स्थितेर्विश्रांतैः ९ " " " "

वा० टी०

उप०

१६८

नृपतिनामरात्रिपद्योतिप्रसन्नोदयः
तिनपुत्रपापविधोतपः ३०

यत्तच्छ्रुत्वा सीतो बोधो २१ २२ यथा आदिः षट्सुपि ननु पुत्रविकृतत्वात्समास्तद्धर्त्तासु आपतं पदवस्थासु स
मोभवतीत्यर्थः २३ धीरात्मा लोकि कवेदिक क्रियासु वहिरेवमेवेलोलतामिवायाति नोतं भन कं पौ यस्पतया वि
धोभवति यथावा पुनरवहिर्दक्षिणार्णोदो प्रस्यंदितो अचलः पर्वतस्तद्वदित्यर्थः २४ क्रियास्त्ववतस्य मरणजीवन
यो रप्यविकारिता लुत्पेया शयेनाह सुषुप्तेति २५ ननु विदुषां सदैव तुर्यस्थितियुक्तानां सोपुप्तेमेति शंका माल

अचेत्पचिसदस्यस्यो जाग्रत्यापि सुषुप्ताधीः यद्यत्करोति लब्धात्मा तस्मिंस्तस्य न कर्त्तृता २१ दशमासा
दसो पुत्रिंस्त्वचिते च विवा सनः अंतः शीतलतामेति शोरसेनयथाशशी २२ सुषुप्तस्यो महातेजाः पू
र्णः पूर्णे दिवि ववत् समः सर्वास्त्ववस्थासु भवत्यद्विर्यपुत्र्यः २३ सुषुप्तसंस्थो धीरात्मा वहिरायातिलो
कितां क्रियासु नोभवत्कंपः प्रस्यंदित उवाचलः २४ सुषुप्तावस्थितो भूत्वा देहं विगतकल्मषः पातया
श्वपवादीर्धकालं धारय शैलवत् २५ एषैव रामसोपुप्ती स्थिरभ्यासयोगपतः प्रौढासति तुर्यमिति क
थिता तत्त्वकोविदेः २६ आनंदमय एवांतः प्रदीप स कलामयः अत्यन्तास्तंगतमना भवति शो महादयः
२७ तत्रस्थो ज्ञः प्रमुदितः परमानंददूरीतिः लीलाभिवेमां रचनां सदा समनुपश्रपति २८ वीतशोक
भयायासो गतसंसारसंभ्रमः तुर्यावस्थामुपासूते भूयः पतति नात्मवान् २९ प्राप्य स्वां पदवीं पुण्यपापे
दंभ्रमतं जगत् शैलसंस्थ उवाधस्थं हसन्पतिधीरधीः ३० अस्यां तुर्यविस्थायां स्थितिप्राप्ता विनाशि

त्यहि एषैवेति २६ तर्हि सोपुप्ते स्थिति रित्युक्तेः कोभिप्रायस्तमाह आनंदमय इति निर्दुःखत्वे सति निरतेशयसु सम
भूता सोपुप्ते आनंदमये सत्वात्तद्विबक्षयान्त्योक्तिरित्यर्थः तत्स्यस्य कीदृशं जगद्दर्शनं तदाहतत्रेति २८ ननु तं ली

नृपतिनामरात्रिपद्योतिप्रसन्नोदयः
तिनपुत्रपापविधोतपः ३०

प्रोढिं अभ्यासकमात्रप्ररूढतां परिणामः क्रमात्कलापचपस्तद्वशात् जलमयेमंडले सूर्यप्रतिविंबात्मा ईदृश्या-
 भावस्याप्यास्वविंबभूता कर्ता मेति तद्वदित्यर्थः ११ जाग्रत्येव सुषुप्तौ च इति यदुक्तं तद्विज्ञादयति चित्ते इति १२ १३ निरहं
 भावसाध्याद्यंत्रपुत्रको नर्तकप्रतिमा तत्तुल्यं १४ चित्तस्य बाधिकापीडा करी अहंभावलक्षणे वशक्तिः सा हि अनि-
 क्षा नां च भावभ्यामागमायाभ्यां उपभ्यां उपतापदा १५ दहं २

अत्र प्रोढिमुपायातः सूर्यतामेति पावनी परिणामवशादुंदुरभावस्या कर्ता भिव ११ चित्ते चेत्पदशाहीने
 या स्थितिः क्षीणचेतसां सोच्यते शांतकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता १२ तां सुषुप्तदशामेत्पजीवनव्यवहर-
 न्नरः सुखदुःखवरत्राभिर्न कदाचन कृष्यते जाग्रत्येव सुषुप्तस्थायः करोति जगत्क्रियां तं यंत्रपुत्रक
 भिवनायाति सुखदुःखदक् १५ चित्तस्य बाधिकासंक्षिर्भावो भावोपतायदा आत्मतामागते चित्ते तस्य
 किं बाधते कथं सुषुप्तबुद्धिः कर्माणि एवमेव हि हे लया कुर्वन् न वदते जीवो जीवन्मुक्ततया स्थितः १६
 सोऽपुमिं वृत्तिमाश्रित्य कुमारकुरु वानघ कर्मप्रकृतिजं पाकवशादुपगतं स्थितं १७ नादानं न
 परित्यागः कर्मणो ज्ञापरोचते तिष्ठंत्यवगतात्मानो यथा प्राप्ता नुवर्तिनः १८ कुर्वन् न पि न कर्तसि
 सुषुप्ते कस्य धिया अकर्तापि च कर्ता सियद्येह सितथा कुरु १९ यथा न किंचित्कलयन्मं कके स्पंदते शि-
 या २ शुः तद्याफलान्यकलयन्कुस्वकर्माणि राघव २०

एवं साधनदशामारंभे वावहे लया अभिविवेशात्पागेन १६ प्रकृतिवर्णा प्रभस्वभावस्तज्जंतदुचितं प्रारब्धपाकवशादुप-
 गतं प्राप्नोति लोकशास्त्रस्थितं १७ येन आत्मा चित्तमपि कर्मत्याज्यमेवेति मन्यते ता अत्याहनादानमिति १८ यद्विदित्वज्ञः
 यदि वा अतत्त्वसं इति एवोतिरवाक्ययोः शेषः १९ न किंचित्प्रयाजनं कलयन् संकल्पयन् सहजानंदलीलपेव स्पंदते २०

वा० टी०
उप०
१८६

ज्ञानदाहं नुनुर्यातीतपदविश्रान्तिपर्यंतं त्वया कार्यं नांनु शालिकभूमिकामात्रपर्यवसितमित्याह नुर्यातीतेति ५
तत्र प्रथमं पंचभूमिकैव शास्त्रीयव्यवहारविवाहार्थमभ्यसनीयेत्याशयेनाह सुषुप्तावस्थायति ज्ञायोमृत्युः क
लापक्षयम् उद्देगाभयणहूपरोधश्च ननु देहनाशे संविन्नाश स्यात्पवर्जनात्कथं संविदात्मना मे न क्षयस्तत्राह
शरीरेति संविदः क्षयं स्थेयं चेति शेषः ७ यदि देह इति भ्रमस्तर्हि स एव नाशपतत्राह देहेति प्रकृते स्वात्मबोध

नुर्यातीतां दशां तद्वायथायां त्यात्मकोविदः तदाधिगच्छनिर्दिष्टं पदं रघुकुलोद्भव ५ सुषुप्तावस्थया
शमभवसंब्यतहारवान् चित्रेन्द्रिवतेन सुक्षयोद्देगावरिंदम ॥ ६ शरीरसन्निवेशस्य क्षये स्थेयं च सं
विदः मातृगृहाण भ्रमोक्षेपशरीरमिति जंभते ७ देहनाशेन कोर्यस्तदेकोस्तेह संस्थया भवत्वं प्रकृता
रंभस्तिष्ठत्वेषयथास्थितं ८ ज्ञानवानसितत्सत्त्वं बुद्धवानसितत्पदं प्राप्तवानसिरूपं स्वविशोको भवभ
तये ८ इक्षितानोपितं त्यक्ताशितलालोकशोभयोः अंधकारातथां भोदान्मुक्तं स्वमिव शोभते १०
मनस्तत्त्वात्मसंपन्ननाधः समनुधावति योगमंत्रतपःसिद्धः प्ररुषः स्वादिवावतिः इह शुद्धाचिदेवास्ति
पारावारविवर्जिताः अयं सोहमिदं तन्म इति तेमास्तु विभ्रमः १२

स्यै आरंभः प्रयत्नो यस्य तथाविधो भव एव देहः ८ स्वात्मबोधे संदेहं वारयति ज्ञातवानसीति सत्तां जगदधि
ज्ञानतत्त्वं पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानं स्वरूपं अखंडतावर्धः स्वरूपं ८ स्वं अर्थाच्छरदाकाशं १० अधः अ
वर्तनविषयसुखे सिद्धः खेचरसिद्धिप्राप्तः वाक् स्वविहाय यथा अवनिं न समनुधावति तद्वत् ११ पारावारे
परावीचीतीरे परिधेद इति यावत् १२

१८६

ध्यानतद्विषयः २ उपपत्त्या ३ रत्नलोचनोपमा
 विजयभक्तानां वादेनादि ३ अतः सदेहमुक्तानां पञ्चम
 भूतिका उक्तमणसममो न भूतिका खलु स्थिति रित्या

इत्यंयावज्जीवं तस्य तुरीयस्थितिमुक्त्वा ते विदेहस्य तुर्यातीतस्थितिः अनानंदेति अनानंदमवस्थात्रयपदंतदपेक्ष्य तुर्य
 पदं महानंदमिति तज्जीवन्मुक्तस्य सदाभवति विदेहमुक्तो नु अनानंदस्मरणयोगात्तदपेक्षया महत्त्वकलनायोगात्तदप्री
 तस्तती पिसुक्तस्त्प्रीतीतपदंगतइत्युच्यते इत्यर्थः ३२ तामिव स्थितिं वलीधनुषसंहरति परिगलितेति यतस्सकला वि
 लीनास्तमोमया अभिमानायस्य अतएव परिगलितसमस्तजन्माहेतुकामकर्मवासनापाशः महात्मा जलगतसंधव
 खंडवत्खंडभावविलयात्परमोरस्य इति रसः अनानंदः रसनैकवेद्यांशः अतन्मयी सत्तां परमार्थस्थितिं प्रयातीत्यर्थः ३३
इति श्री वाशिष्ठता ० उप ० लोसप्ततितमः सर्गः ० परस्याव्यवहार्यत्वात्तुर्यमात्रोपवर्णने शरीरादिरासेन यथा

अनानंदमहानंदकलातीतस्ततोपि हि मुक्तइत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदंगतः ३२ परिगलितसमस्तजन्म
 पाशः सकलविलीनतमोमयाभिमानः परमरसमयी प्रयातिसत्तां जलगतसंधवखंडवन्महात्मा ३३ **मो**
त्तापापेषूप ० लोप्रसंगविकल्पोपदेशः सर्गः ० श्री वाशिष्ठ उवाच यावत्तुर्यपराभशक्तावत्केवलतापदं
 जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसांचरद्गृह १ अत ऊर्ध्वमदेहानां मुक्तानां वचसांतथा विषमो न महाबाहो पुरुषा
 णामिवांबरं २ साहिविश्रांतपदवीदूरेभ्योपि दवीयसी गम्पा विदेहमुक्तानां रत्नलेखे वनमखतारं सुषुप्तावस्थ
 याकंचित्कालं भुक्त्वा जगत्स्थितिं तुर्यतामेति तदनुपरमानंदघूरणितिः ५

मोहाजुनिक्रमः तुर्यातीतस्य स्यवागादिव्यवहाराविषयत्वं दर्शयितुं भूमिकारं चयति यावदिति अवस्थात्रयपादान्तरात्
 शतत्सादिचिन्मात्रे तद्विलापनक्रमेण चिन्मात्रपरिधावस्थितिलक्षणा तुर्यस्य पावत्यराभशः साक्षादनुभवस्तवन्मात्रं
 केवलतापदं जीवन्मुक्तस्य श्रुत्वा दिवचसांच विषमो न तद्विषयतापादनहेतोर्भो न सः वाक्यजन्माखंडाकारवत्तेसावत्ये
 वपर्णवसादिति भावः १ अत ऊर्ध्वमदेहानां प्राप्यमपि तुर्यातीतपदं तेषां वेदवचसांच विषयो न तद्विषयतापादनहेतोर्भो न
 शे ३

यथावा युगमं वरमकाशं पुरुषाणां वि

वा० टी
उ० प०
२००

तु १

२००

तर्ह्यस्वध्वस्तस्यसंबंधस्तत्राहसत्येति देहात्मासंबंधाध्यास स आत्माधिष्ठानकाले आत्मदर्शनादेव बाधः स्या
दित्यर्थः साध्यं अध्वस्तवेषम्यं नाधयंतीति शेषः २३ शुद्धमपार्यविशुद्धमित्यादियुतिसि इत्साभाविकशुद्धाविशो
धादध्यात्माशुद्धदेहादिस्पृशतीत्याह २४ नत्वात्मसंबंधाभावेदेहस्यदादिः कथं भूतदेहेतददर्शनादिति चेत्तत्राह
स्यदमिति वातेन प्राणवायुना भूतेरत्वादिभिः प्राणावसंभहेतुभिः पीवरीकृतः आहितवालिइतियावत् तथाच त
स्यस्यं दे प्राणावलंबाहं नो त्थेत्यर्थः अप्यर्थेवकारः न संबंधो देहस्य २५ एवं देतसत्यत्वाभ्युपागमेयदान संब
सत्त्वावलोकनेनेषा मिष्यादृष्टिर्विनश्यति अवलोकनया साप्यभातेपजलधिर्यथा चिदात्मानिर्मलोनित्यः
स्वावभासो निरामयः देहस्त्वनित्योवलंबातेन संबध्यते कथं २६ स्यं दमायाति वातेन भूतैवां पीवरीकृतः देहस्ते
न न संबंधो मनागेव सदात्मना २७ सिद्धे द्वित्वेपि देहस्य न संबंधस्य संभवः द्वित्वा सिद्धौ तु समेतकलने वैदर्शिकु
तः २८ इत्येतदेव तत्सत्येतत्रैवांतः स्थितिकुरु न संबंधोस्ति न गोक्षोत्तिकदात्कस्य चित्कचित् २९ चि १

धस्तदा किं वाच्यं तदनभ्युपगमे इति प्रौढिवा द्रुपसंहर न्नाह सिद्धे इति ननु द्वित्वा सिद्धिरेव कुत इत्याशंक्यसंबंधदूषणा
चंदिरिंतायुक्तीस्तत्राप्यातिदि श्रुतिइतीतिसिद्धेसत्ये २६ द्वित्वस्य सत्वसत्यत्वे केन चिदाशंक्यमाने सति प्राण कमेते देवयु
किजातंडप्यसनीयं द्वितीयसिद्धौ हि द्वित्वं स्यात् द्वितीयं चिद्वैतत्रभेदकाभावः जडं चेच्छायातया विवतद्विरोधात्पूर्व
सिद्धविरुद्धं न सिद्धतिचिच्चत्वासंबंधं जडं साधयंतीति कथादुरबोधार्था अध्वस्तं चेत्सत्यचिदवलोकनमात्रादिनश्ये
त् निर्मलासंगत्वाद्यात्मस्वभावविरुद्धं च मलिनं जडं असंगेन कथं साध्यतेत्यादियुक्तीनामात्रापिसाम्यादिति भावः अ
तो देतभ्रमं विहाय तत्र अधियेती चेन्मात्र एव स्थितिकुरु तत्र च संबंधमोक्षादिशंकैव नास्तीत्यर्थः २९ ॥

यदि शुद्धाचिदैकैवास्ति तद्वास्ति तद्वास्ति तिरिका अभिधा कथं तत्राह १३ १४ समस्ता नृणां जलात् जगतः स्फाराज्जगदा
 त्मना विस्मृतात् १५ देहादिभावे पुन्यत्वं पञ्चेतत्किं यन्नत्वं यच्चवाने तत्किं अध्यासदशा कस्यापि त्वदात्मना स्वत्वं
 मृतायाः प्रासम्भवादधिष्ठानदृश्य सर्वत्रैव तत्संभवाच्चेति भावः १६ परमार्थतस्तु द्वित्वमेव नास्तीति तदधीना देह तत्सं
 बंधतदुपादानकलंकादिसंभावना दूरस्तेत्याहनेति १७ अभ्युपगतेऽपि देहदेहादिसत्त्वात्वे च चिदात्मनस्तत्संस्पर्शनिर्
 आत्मेति व्यवहारार्थमभिधा कल्पिता विभोः नामरूपादिभेदस्तु दूरमस्मादलंगतः १३ जरुमेव यथा भोधि
 नेतरंगादिकं पृथक् आत्मेवेदंतथा सर्वमभूतोपादिकं पृथक् १४ यथा समस्ता जलधौ जलादप्यन्नलभ्यते ॥
 तथैव जगतः स्फारादात्मनो न्यलभ्यते १५ अपर्ययो ह भिति प्राज्ञककरोपि व्यवस्थितं किंतत्वं किंच वा ते स्यात्
 किंतत्वं किंच मानते १६ न द्वित्वमस्ति नो देहाः संबन्धो न चैतः स्थितः संभाव्यते कलंको वा भानो रिव तमः पटैः ॥
 द्वित्वमभ्युपगम्यापि कया मितवारिहन् देहादिभिः सद्विरपिनसंबन्धो विभो भवेत् १८ ह्यायातपप्रसारयोः प्रका
 शतमस्योर्यथा न संभवति संबन्धः कथं स्यात् वेदेहदेहिनाः यथा श्रीतोऽस्योर्नित्यं परस्परविरुद्धयो न भवति सं
 बंधो रामदेहात्मनो स्यात् अविनाभाविनोर्यस्तु संबन्धं कथमेतयोः जडचेतनयोर्देहदेहिनोरनुभूयते २१ चि
 त्मात्रस्यात्मनो देहसंबन्ध इति या कया सैषादुरवबोधार्थो दावाग्नौ जलधिर्यथा २२
 भवत्येवेति प्रौढिमादर्शं यन्नाह द्वित्वमित्यादिना १८ आद्य एकदेशप्रशरणलक्षणे संसर्गो द्वितीयस्तदात्म्ये दृष्टं
 तः १६ २० आस्तु संयोगास्तादात्म्यवासमवायस्तु किं न स्यात् तत्राह अविनाभाविनोरिति अयुतसिद्धयोरित्यर्थः २१
 या कथा उक्तः देहस्य चिदाश्रयत्वे विषयत्वागादस्फरणापत्तेर्विषयत्वेनाश्रयत्वात्समवाधत्सिद्धेर्विषयतासंबन्धस्य च

अत्र नौ जलस्य रितिकेति शेषः २२

विषयार्थसाधारणस्य सत्यत्वायागादुरवबोधा

वा० टी०
उप०
२०१

एवं चक्षुरादिसर्वेन्द्रियस्य दोषोऽपि बाधत इव आत्मनस्तु केवलं संविदेव कृत्स्नं नान्यदित्याह कनीतिविषयप्रदेशचक्षुःस्य
दः स्य भिन्नभूतः कनीनिकापरिस्यंदोऽपि माहतादेव एवं सर्वेन्द्रियस्फुरणा ज्ञायमाना सा स्फूर्तिलक्षण संविदेव केव
लं आत्मनो नान्यदित्यर्थः ३५ यद्यपि सा संवित् सर्वगता सदा तनी चित्तापि चित्तत इति खेवा भिन्नताना न्यूनत्वाह आ
काशेति ईदं अतएव तदुभयादेवात्मनः परलोकगमनादिव्यवहारोपीत्याह शरीरे ३७ ३८ ३९ अवनतं निम्नं आत्म
संविदां चित्प्रतिबिंबानां ४० सत्यं व्यवहारिकं असत्यं प्रतिभासिकं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशपनामरूपे व्याकर

कनीनिकापरिस्यंद चक्षुःस्य दृष्टमाह तात् ईन्द्रियस्फुरणा तैवं संवित् केवलमात्मनः आकाशोपलक
त्यादौ सवीत्राक्षदशास्थिता प्रतिबिंबमिवादर्शचित्र एवात्र दृश्यत शरीरालयमुत्सृज्य पञ्चचित्रविहं
गमः स्ववासनावशाधाति तत्रैवात्मानुभूयते ३७ यत्र पुष्पं तत्र गंधसंविदः संस्थितं यथा यत्र चित्तं हि
तत्रात्मसंविदः संस्थितस्तथा सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शप्रतिबिंबति यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेत
सिद्धश्चेते ईदं अपागमनं तं स्थानमास्पदं भूतले यथा अंतःकरणमेवात्मसंविदामास्यतथा सत्यास
त्यं जगद्रूपं भूतः करणविंवता आत्मसंचित्तमोतीदमालोकमिव सूर्यभा ४१ अंतःकरणमेवांतःका
रणं भूतं संसृतो आत्मा सवानुगत्वा तु कारणं सदकारणं ४२ अविचारणमज्ञानं मोक्षमोहाधियं
संसारसंसृतो सारमंतः कारणकारणं ४३ असम्प्रक्षणात्तमोहात्चेतः सत्तां गृहीतवत् समोहबीज
वाणीति श्रुतेरिति भावः ४१ अंतःकरणं तत्समं ह्यात्मा हिरण्यगर्भः प्रतिबिंबाकाराकारणं सदपि स्वतः अकारणं ४२
अंतःकरणस्य यत्कारणं तदाह अविचारणमिति पर्यायत्रयोपदानं प्रसिद्धं चातनार्थं ४३ असम्प्रक्षणादन्यथाग्र
हणसंस्कारवलात्तमोहात्संमोहानाभ्रमाणं बीजधानाभूतं चेतस्य तां चित्ताकारपरिणामयंतः समोहादकीर्तम
इवात्यंतासभावितमपि जन्ममरणान्नर्थं परंपरादृश्यत इत्यर्थः अ

प्रतिबिंबमिवादर्शचित्र एवात्र दृश्यत शरीरालयमुत्सृज्य पञ्चचित्रविहंगमः स्ववासनावशाधाति तत्रैवात्मानुभूयते ३७ यत्र पुष्पं तत्र गंधसंविदः संस्थितं यथा यत्र चित्तं हि तत्रात्मसंविदः संस्थितस्तथा सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शप्रतिबिंबति यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेत सिद्धश्चेते ईदं अपागमनं तं स्थानमास्पदं भूतले यथा अंतःकरणमेवात्मसंविदामास्यतथा सत्यासत्यं जगद्रूपं भूतः करणविंवता आत्मसंचित्तमोतीदमालोकमिव सूर्यभा ४१ अंतःकरणमेवांतःकारणं भूतं संसृतो आत्मा सवानुगत्वा तु कारणं सदकारणं ४२ अविचारणमज्ञानं मोक्षमोहाधियं संसारसंसृतो सारमंतः कारणकारणं ४३ असम्प्रक्षणात्तमोहात्चेतः सत्तां गृहीतवत् समोहबीजवाणीति श्रुतेरिति भावः ४१ अंतःकरणं तत्समं ह्यात्मा हिरण्यगर्भः प्रतिबिंबाकाराकारणं सदपि स्वतः अकारणं ४२ अंतःकरणस्य यत्कारणं तदाह अविचारणमिति पर्यायत्रयोपदानं प्रसिद्धं चातनार्थं ४३ असम्प्रक्षणादन्यथाग्रहणसंस्कारवलात्तमोहात्संमोहानाभ्रमाणं बीजधानाभूतं चेतस्य तां चित्ताकारपरिणामयंतः समोहादकीर्तम इवात्यंतासभावितमपि जन्ममरणान्नर्थं परंपरादृश्यत इत्यर्थः अ

२०१

२०१

कीदृशी सास्थिति रीमया कार्यातामाह सर्वमिति २८ सर्वात्मिदृष्टिश्च विरुद्धदृष्टि निरासे दृष्टी भवति नान्यथेत्याशयेनाह
सुखीति तत्तर्हि २९ ननु देहदुःखादयोऽपि प्रत्यक्षादिभिः पुरस्कृताः आत्मापि शुक्तिपुक्तिभिः पुरस्कृतस्तदनयोस्तुल्यत्वे
कोविशेषोयेनात्मदृष्टिमवलम्ब्य देहादिदृष्टिर्निस्सनीयेत्युच्यते तत्राहय इति क्रमाविशेषः तथा चक्षुषा दूराच्छैलतरणयो
र्मध्यो ग्रहत्वा स्थिरत्वाच्चलदृष्टिभिः सुकदाचलत्वोन्नेलवत्वाच्च तरादृष्टिर्दृष्टिराययावात्वात् चात्सुखस्पर्शा
च्च कोशोऽप्युपादेयः कठोरत्वाद्दुःखेदत्वाच्च उपलस्य शोहेयसुखा अपरिदिन्नत्वात्सदास्वप्रकाशत्वादानंरूपत्वाच्च परमा

सर्वमात्ममयं शांतमित्येवं प्रत्ययं स्फुटं सवाद्याभ्यंतं सारमसर्वत्रिदृक्तानय २८ सुखीदुःखी विमूढो स्मीत्येतादृष्टयः
स्रुताः आशुचेदस्तु बुद्धिस्तो नुच्चिरंदुःखमिदृक्षि २९ यः क्रमः शैलतरणयोः कोशयोः पलयोस्तथा साम्प्रतिस
एवोक्तः परमात्मशरीरयोः ३० यथा तेजसि मरयो न संवंधो न तुल्यता अत्यंतभिन्नयो रामतथैवात्मशरीरयोः ॥
यथा शीतोष्णयोरेकपकथास्वनद्यप्रपते जडप्रकाशयोः श्लेषो न तथात्मशरीरयोः ३१ देहप्रलुतिवातेन तेनैवाया
तिगच्छति शब्दं करोति वातेन न देहनाडी विलानी ३३ शब्दकचटतः प्रायः स्फुरत्यंतः समीरणैः यथा प्रजापतेवं
शादेहरंध्रात्तथैव हि ३४

त्मदृष्टिस्फुटं उपादेयाच्च देहाद्यनात्मदृष्टिमुपलब्धत्वादस्थिरत्वात्पनञ्जरादिसापेक्षत्वाच्च दुष्करा विरोधादेवतादात्म
संकायाः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह येयतिश्लेषः संयोगस्तस्याप्यसंभवे एकं दूरनिरस्तमित्याशयः ३२ पूर्वमात्मासं
बंधाभावेऽपि देहचैरादेवातेन गतार्थतोक्ता अत्रनु आत्मैकाभावेऽपीति न पौनरुक्त्यं ३३ देहरंध्रं कंठस्तदुक्तैः प्राणसमी
रणैः कंठतात्वादिस्थानेषु जिह्वादिनाभिहृत्पतिः सार्यमाणैः कवर्गचिर्गटवर्गादिः शब्दा स्फुरतीति प्रत्यक्षसिद्धमित्य
र्थः वंशात्सद्धिद्रुकीचकात् ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
२०२

दिग्धतया उपचित्ततया प्रकृतिभावेन अज्ञानेन प्रधानेन स्वात्मना सत्तया चित्प्राधान्येन ५५ जडाजदशो रज्जानत
त्साक्षिणोर्मध्यं प्रांतरालिकं स्वाभासं मनः तदेवनानात्वं प्राप्य जीवबुद्धिभनश्चित्ताहंकारादि नाना संज्ञाभिरात
तमित्यर्थः परमात्मन एवोपाधिप्रवेशेन प्रोपाधिक नाना संज्ञालाभेषु तीः प्रमाणयति एवमिति सरण्डहप्र
विषं आनखाग्रं इत्युपक्रमेण प्रमाणान्नेव प्राणानां भवति वदत्वा कप्रपंश्चदुः श्रएव न श्रोत्रं मन्वानो मन
इति तान्येतस्य कर्मनामान्येवेति तथा समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्याय तीवलेलाय तीवसुः धीः स्व
प्रोभृत्वे मं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणीति तथा श्रुतं तरे बुद्धे रणेनात्मगुणेन चैव वालाग्रमात्रोऽसवरोपि
दृष्टः वालोऽग्रशतभागस्य शतभागस्य शतधा कल्पित सच भागो जीवः सविज्ञेयः सचानंताय कल्पत

प्रकृतिः प्रकृतित्वेव देहो दिग्धतया स्थितः जडप्रकृतिभावेन चेतनः स्वात्मनः स्वात्मसत्तया ५६ जडाजदशोर्मध्यं पञ्चत्वं पारमार्त्ति
कं तदेव देवनानात्वं नाना संज्ञाभिराततं ५६ एवं स्वरूपं जीवस्य बृहदारण्यकादिषु बहुधा बहुषु प्रोक्तं वेदांतेषु किलानघ
अज्ञेत्स्वेतासु संज्ञासु कुचिकल्पकुतार्किकैः मोहाय केवलं भूष्यमोस्यां प्रकल्पिताः एवमेव महाबाहो जीवः सं
सारकारणं भूकेनातिवराकेण देहकेने ह किंकृतं ५६ आधाराधेययोरेकनाशेनात्मस्य नष्टता यथा तथा शरी
रादिनाशेनात्मनि नष्टता ६० एकपणे रसे दीरो रसानेति यथा क्षयं याति पणो रसश्चा रश्मिजालांतरयथा ६१

इति तत्सत्त्वशतदेवानुपाविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्पञ्चा भवदिति तै तरीपके सरतमेवंसीमानं विदार्थे तथा द्वारा प्रापद्य
त तस्मादिदं द्रोनाम पदेतद्दुदयं नश्ये तत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानमित्याद्यै तरेपके त्वमेको हि बहु ननु प्रविषः एको
देवो बहुधा विचारय कस्मिन् बहुधा विचारेत्यादि श्रुतिश्रुतेषु बहुधा प्रोक्तमित्यर्थः ५७ अतएवा वैदिक कुतार्किकारणान्यथा
जीवस्वरूपकल्पनाः नादत्तेत्यादित्याशयेनाह अज्ञेति आस्थाः अमिनिवेशाः ५८ एवं च न शुद्धात्मनः संसारितानां पि देहस्य
किंवा तारालिकस्य जीवस्येवेति सिद्धमित्याशयेनाह एवमिति भूकेन वागादिषु न्यूनजडेनेति यावत् ५८ अतएव देहनाशेऽपि न जी

५० ६१
आधारितिनानाश्रितिर्दः
आधारितिनानाश्रितिर्दः

येनतर्हि चित्तनाशस्तदहययेति ४५ केनोपायेनात्मतत्त्वपरिज्ञानंतदहसंसारेति इति एतस्माद्भूतोः संसारकारणं अज्ञानं
इतः प्राप्तोदिकारी स्वयंमिति वायंविचारयेत्तमाह जीवइति जीवदिनामानियस्यतं आदिपदादुत्तप्रकरणोक्तनामांतराणां
प्रसिद्धग्रहः ४६ सृष्टियोगरूढिकथंकेनयोगेनसिद्धयेत्युक्तविचारसिद्धये ४७ तत्रादौकृष्टयोगांशाभ्यांजीवनामनिर्वर्तुं व
शिष्टः पीठिकांस्वयंतिसर्वभावाइत्यादिना भावाः पदार्थाः आत्मतत्त्वेनसहैक्याध्यासोद्वेकरूपिणः समष्टिचित्तादेवोत्प

यथाभूतात्मतत्त्वेकपरिज्ञानेनराघव असत्तामेत्यलान्चेतोदीपेनेत्तमः ज्ञाता ४५ संसारकारणमितः स्व
यंचेतोविचारयेत् जीवोतःकरणंचित्तंमनश्चेत्यादिनामकं ४६ श्रीरामउवाच सर्वभावाइमेनित्यमात्मतत्त्वेक
रूपिणः चित्तातरंगकगणाजलेककलितायथा ४७ आत्मास्यंदैकरूपात्मास्थितस्तेषु कवित्कचित् एताः सं
ज्ञाप्रभोव्रसंश्रेतसोदृढिमागताः कथमित्येककथयमपिमानदसिद्धये ४८ वशिष्ठउवाच ॥ तरंगेषुविलोले
षुपयोधेः सलिलंयथा ४९ कचिदस्यंदरूपात्मास्थितस्तेषुमहेश्वरः तरंगत्वमयातेषुजलभावोजलेष्वव तत्रो
पलादयोभावाश्चालोलास्त्वात्मनिस्थितः सुराफनवदस्यंदालोलास्तुपुरुषादयः ५१ तत्रतेषुशरीरेषुसर्वेश
क्तिस्तदात्मनः कलिताज्ञानकलिनातेनाज्ञानमसौस्थितः ५२ तदज्ञानमनंतायत्मभूषितंजीविउच्यते संसारे
महामोहमायापंजरकुंजरः ५३ जीवनाजीवइत्युक्तेहंभावस्यासहत्वया बुद्धिर्निश्चायकत्वेनसंकल्पकलादि

न्नाइतिप्रागुक्तस्मारणं ४८ उत्पन्नानांचरास्थवरविभागेतिमित्रमाह आत्मेत्यादिना ५० ५१ कलितस्यकल्पतस्याज्ञा
नस्यकलनाप्रसिद्धातेनहेतुनातत्स्वकल्पतमज्ञानंस्वयमेवभूत्वाप्रलयसप्तोः स्थितः ५२ अनंतेनात्मनांप्रतिविंबभा
वपन्नेनभूषितमिवस्फुरत् सरवकरूपोशेनजीविउच्यते ५३ तत्रयोगांशमाह जीवनादिति सोहमित्यग्रेव्याहरत्तस्माद
हंनमाभवतिश्रुतेः नमोतराणपह बुद्धिरित्यादिना ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उप
२०३

२०३

जनताः जीवहृदयनिहितवासनानुवृत्त्या विभित्तेन जठरेभ्योऽपि जरं तोजर्णः संतः उग्रोऽऽः दारिद्र्यरोगवियोगादिदुःखभा
वा० टी० शेषेस्तथाविधाः परिणत्यानाना योनिर्दृष्टा परिणामैर्जर्जरं दुःखैः त्वं नेन शीत्प्लीकृतमिव जीवितं यासां तथाविधा
असत्यः नरकभरेषु चिरं यतं तिवसंती त्वहोवासनादोषप्रयुक्ता अनंता दुर्दृशोत्पत्तिः ७१ ७२ इति श्रीवा० शेट्टप० गोरक
सप्ततितमः सर्गः ७१ भौतिकत्वाच्चरीरस्य शोकमोहादियोग्यता दृश्यदर्शनसंबंधः साक्षीसिद्धश्रवणपिते पूर्वज्ज्ञी
वैडितशार्ङ्गार्थो हेतुः १ ननु गौराहं स्पृहो ह भिति आत्मनि देह तादात्म्यानुभवाद्देहनाशे कथमात्मस्थिति तत्राह पश्यते सं
जरजठरयोऽदुःखभाराः परिणतिर्जरं जीवितं असत्यः हृदयं जनितावासनानुवृत्त्या नरकभरे जनताश्चिरं प
तंति ७१ **श्रीवाल्मीकिरवाच** इत्युक्तवत्पथमुनौ दिवसे जगाम सायंतनाय विधयेस्तमिने जगाम त्वातुं सभाक
तमनस्करणा जगाम श्रुत्वा त्वयैरविकारैश्च महाजगाम ७२ **मोक्षोपायेषूपशम० एषं सारांशं कथनं सर्गः**
७१ देहजातेन जोतोसि देहेन घेन नश्यसि त्वयात्मन्यकलं कात्मा देहस्तवनकश्चन १ यः कुंडवं रन्यापोयाद्या
काशसंस्थितिः तत्रैकस्मिन् क्षते क्षीणे दृष्टिर्व्यर्थकल्पना २ विनाशित्वे विनश्ये स्मिन् देहे स्वांस्थितिमागते विनश्य
मीतियः खेदी तं धिगस्तं धचेतुसं ३ यादृशो रत्नमिरथयोः सेहोद्देगविवर्जितः संबंधस्तादृशो देहचित्तेन्द्रियमुवेष्टि
तेः ४ गते तत्र तराक्षेपसरः पंकामलाभसां यथा राघवसंबंधस्तथा देहेंद्रियात्मनां ५ यादृशो ध्वागता ध्वानानिरा
स्था परिदेवनः संयोगे विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनोः ६

स्थितिर्मर्यादासैवात्र ग्राह्या न तादात्म्यं तत्रैवं सति एकस्मिन् कुंडे घटे वा क्षतेन घे सति घे अपि क्षीणे इति मूढानां
व्यर्थकल्पनेत्यर्थः २ विनाशित्वे विनश्ये स्मिन् देहे स्वांस्थितिमागते विनश्य
त्पापं संसरति तत्राह यादृश इति स्नेहः प्रतियोग्यता उद्देययोग्यता ताभ्यां विवर्जितः ५ इतरे तराक्षेपपरस्परानुरागः
१ गता ध्वानां आस्था अहममताभिमानः परिदेवनता दियोग्यता विलापः तदुभयायोग्य इत्यर्थः ६

२०३

विकृतिवनायायेवंतथाविधाजीवाः प्रवृत्तिः ॥
सांप्रतं जयति ७० ॥

सवासनश्चेतशरीरसंज्ञयेवासनायांतिष्ठतिनिवासिनश्चेद्योमित्रस्याकाशस्वभावेतिषतीत्यर्थः ६२ प्रमतेर्मूर्खस्य अश
शरंवसंतंविनाप्रियाप्रियेस्पर्शतइतिश्रुतेभयहेतौ देहनाशेभयहेतुलक्षणविपरीतदर्शितोमूढस्यमातुः स्तनादपिवेतालो
स्थानसंभावनयास्तन्यपातेनजीवनमपिदुर्लभस्यादित्या शयः ६३ देहस्यजीवव्यतिरिक्तत्वात्मास्तुतन्नाशादुपचिंतस्यजी
वस्वरूपत्वात्तन्नाशातुजीवस्यभयंयुक्तमेवेतिचेतत्राहयस्येति यस्यउपाधेवज्रनिगडवधधनभूतस्यात्यंतिकोनाशः स्या
च्चैस्सौजीवः स्मृतः प्रत्यभिज्ञानब्रह्मभावः सनुदितः निरतिशयानंदलक्षणमभ्युदयप्राप्तेभवतितादृशचित्तनाशोहिजीव
स्यविनाशः स्यात्संभाव्यतेसचतस्यमोक्षः परमपुरुषार्थइतिशास्त्रेकथ्यतेअतस्तस्मादपिभयसंभावनाअत्यंतमनुचितेवे

शरीरसंज्ञयेदेहीनज्ञपंयातिकस्यचित् निवासिनश्चेद्योमित्रित्यलपदेतथा ६२ देहनाशेविनष्टो मीत्येवंय
स्यामतेभ्रमः मातुः स्थिततातस्यमन्येवेतालउत्थितः ६३ यस्यद्यात्यंतिकोनाशः स्यादमाव्युदितः स्मृतः चित्त
नाशोहिनाशः स्यात्समोक्षः इतिकथ्यते ६४ मृतो नष्टइतिप्राक्तोमन्येतच्चमृशाह्यसत् सदेशकालांतरितोभू
त्वाभूत्वानुभूयते ६५ इहोहंतंजरैरेवतरंगंतस्तृणोरिव मरणव्यपदेशासुदेशकालतिरोहितैः वासनावस्थितो
जीवोयात्युत्पत्यशरीरकं कपिर्देनतरत्यत्कातर्वतरिभिवस्थितः ६७ पुनस्तदपिसत्यज्जगद्वत्यन्यदपित् अन्यस्मि
नूविततेदेशेकालेन्यस्मिंश्चराधव ६८ इतश्चेतश्चनीयंतेजीवविवासनयास्वया चिरंतदपिजीविन्याधृत्याधात्रे
वत्साकाः ६९ वासनास्जुबलिताजीर्णापर्वतकुक्षिषु जरयंत्यतिदुःखेनजीवितंजीविकाः ७० ॥ ॥

त्यर्थः ६४ सजीवप्रनुभूयतेपुनर्देहांतरणहणेदृश्यते ६५ इहसंसारेमरणव्यपदेशासुनदीषुतरंगंतस्तृणायमानैर्जने
जीवैः इहसंसारेदेशकालतिरोहितैः स्वरूपैः एवंवर्णप्रकारामृतो नष्टो जातो भिवद्गुः सुखीत्यादिभवाउद्युतेभ्रम्यावि
तर्क्यतिइत्यर्थः ६६ तथाऊहनवैचित्र्यवासनावैचित्र्यंहेतुरित्याशयेनाहवासनेति ६७ ६८ तरनजीवानपिधोरपतिरक्त
त्यजीवितुंशीलयस्याः सादपिजीविनीतथाविधावासनयाधृत्याध्यापुंयोगाधृतीशक्तधरव्याउपमात्रा ६९ वासनास्जु

जीवाश्चपरस्परसंवेदिताः जीवाश्चपरस्परसंवेदिताः जीवाश्चपरस्परसंवेदिताः

तत्कुतस्तत्राहयचेतिकल्पितवेतालविकाराः करालवदनव्याद्रानादयस्तज्जन्माप्रथममभात्युनः पुनस्तत्स्मरणेनवालस्प
भीतयः ७ ८ ९ १० त्वदेहास्तेहाद्ययोग्यत्वमुपपाद्यत्वादिपिंडेपितदृश्यतेकइति पतंगव्यामोहरागाभ्यां प्रोद्भूतानां
जनानां विषयाग्नेपातवदृश्यमानाचेष्टायनातिशयेनोपपद्येतसोतिशयः कोनामेत्यर्थः सुकुमारसंदरावयवसंनिवेश
विशेषावसोसोतिशयोदृश्येततत्राहसंनिवेशइति ११ भ्रात्रादिपुत्रांगवारयतिमिथइति एकोयत्नपुत्रयोः कोयत्नज

यथाकल्पितवेतालविकारभयभीतयः मिथेयैवकल्पिताएतेतथातेहसुखादयः ७ भूतपंचकसंपिंडा
द्रुचिताजनताः पृथक् एकस्मादेवविटपाद्विचित्राडवपुत्रिकाः ८ काष्ठेतरत्काष्ठभारेकिंचिदन्यत्रदृश्य
ते भूतपिंडेतरहेहेकिंचिदन्यत्रदृश्यते ९ भूतपंचकवित्तोभनाशोत्पादेषुहेजनाः १० हर्षमर्षविषादानां किं
भवंतोवशंगताः १० कोनामातिशयः पुंसांस्त्रीनामपपरनामिचपेलवेभूतसंघातेप्रोद्भूतजनपातवत् ११
संनिवेशं सैवेचिन्मज्जानाभवतुष्ये तद्भानांतुयथाभूतभूतपंचकदृशं मिथः शिलापुत्रकयोयथे
कोपलपुत्रयोः स्निग्धयोः पिनोरागस्तथाचित्तशरीरयोः १३ मृत्युसांपादसोऽन्यमाशयः संगमेभवेत्
कुंड्रीद्रियात्ममनसांसंगमेतादृशस्तुते १४ नान्यान्यस्तदसंबंधभाजनशैलपुत्रकाः देहेंद्रियात्मप्राणाश्च
कस्यात्रपरिदेवताइतश्चेतश्चजातानियथासंस्तेष्वयं सत् तदंगास्तराजालानितथाभूतानिदेहदृक् ॥
१६ संयुज्यंतेविपुज्यंतेतदृगान्यधिजलयथा मुक्तांतः कनं देहेभूतान्पात्मनिवैतथा १७ " "

न्ययोः स्निग्धयोरास्निग्धयोः १३ मृत्निर्मितानांपुंसांप्रतिमानांसंगमेसत्यपियादृशः समतादिभूतः आशयोभावोर
त्याशयोक्तिः १४ १५ इतश्चइतश्चभिन्नप्रदेशयोर्जातानितदृगजालानि १६ मुक्तांतः कलनक्षिर्मुक्तरागाभिमानं य
थास्यात्तथाभूतानिपुत्रयश्चादिप्राणिनः पृथिव्यादीनिवाह्यारब्धेदेहेत्वाधियानेआत्मनिचतथासंयुज्यंतेविपुज्यं

वा० टी०
उप०
२०५

दृश्यदर्शनसंबंधसंबित् एवंतुत्यत्वमेतीति पूर्वज्ञानयः तुर्यतालक्षणायामुक्तौ यादृश-आत्मापरिशिष्यते तं दर्शयति आत्मां वि-
त्पादिना ४० चेतनश्चे तन्नवानस्य नमयः अस्ति तत्वाख्याद्वितीयभावविकारिप्रकारप्रचुरः एकः एकत्वसंख्यागुणाश्रयः ४१ अस्या
शोसमीपेतिष्ठती मभासस्थः अस्ति सत्ताश्रयः ४२ नपदार्थोवाच्यत्वायायेगात् नापदार्थः तुर्यादिपदलक्ष्यत्वात् पंचानां भूती
नामात्मानेति न पंचभूतस्य भावश्चनेत्यर्थः उक्तार्थे उपपत्तिमाह यदिदमिति ४३ यदाभूतं यथा स्थितं सम्पकतत्वं तः संपश्यतः ४४
कथं तर्हि-रस्यादिभूततादृश्य तेतत्राकठिमेति आत्मेव ह्यास्मिन्काठिन्यस्य द्रवणस्य संपदस्य त्वाव्य बृहद्दिद्रस्य अवकाशस्य प्र

२०५

दृश्यदर्शनसंबंधसंबिदस्यां तुराद्यवना आत्मास्थलेन चैवागुर्न प्रत्यक्षो न चेतः ४० न चेतनो न च जडो न चैवा सन्न स-
न्मयः नाहं नाहं नामो न चैवेको नानेको नाथ नेकवान् ४१ नाभासि स्थो न दूरस्थो नैवास्ति न च नास्ति च न प्राप्यो नातिचा-
प्राप्यो न चासौर्व न सर्वगः ४२ नपदार्थो नापदार्थो नापंचात्मानं पंच च यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनः पश्येद्विद्यास्य दं ४३ तद-
तीतं पदं यत्प्राप्तं तत्र किंचिद्विदेहतम् यथाभूतमिदं सम्पक-
यं क्वचित् काठिन्यद्रवणस्य द्रवावकाशावलोकनैः ४५ आत्मेव सर्वं सर्वेषु भूतार्थनिखिलानिषु सत्तैवास्ति न वस्तुनां पापा-
रामचितादिना ४६ व्यतिरिक्तं ततोस्मीति विद्विप्रो न्मत्तजल्पितं एको जगंतिसकलानि समस्तकालकल्पक्रमांतरगता-
नि गतागतानि आत्मेव नेतरकलाकलनास्तिकाचि ह्यंमतिर्भवितयातिगतो महात्मन् ४८ मोक्षोपायो रूपः शोभा न स

४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८

जिन

काशस्य च अवलोकनैः क्रमाद्भवार्थादिषु जगद्भावेषु न दृव सित इत्यर्थः ४५ कथमात्मेवं स्थित इति श्रितं तत्राह सत्तैवेति व-
स्तुनां पायासत्तासा चितातत्प्रयमात्मना यतो नास्ति ततमित्यर्थः ४६ उक्तं सर्वं पिंडीकृत्योपसंहरति एक इति समस्तेकाले अनं-
तेषु कल्पक्रमेषु अंतरमध्ये गतानि विविद्या निजगति तेषु सकल्या निगतागतानि जीवसंसारानि च एक आत्मेव नेतरकलाकला-
नाकाचिन्नास्येव हे महात्मन् त्वं इत्यंमतिः सन्तयापत्या संसारमतिगतो भवोत्यर्थः ४७ इति श्रीवाशिष्ठता प्रकाशे उपशमप्र-

करणो द्वितीयः सप्ततितमः सर्गः ३२

२०५

श्रीस्वरूपान्वरणादयानि अप्रपञ्चानि शेषास्वरूपेण
 संप्रकारित ३२ ३३

यत्प्रहमादिसर्वदृश्यदर्शनसंबंधवित्सारैर्भातितत्केवलं मन एव विजंभते नान्यदित्यर्थः २६ इह दृक् दृश्यं तेति ह्यमधोऽङ्को दृ
 क्षिमुपाश्रितं तदधानसिद्धिकं यतदृश्यं तत् अंशसद्वैतनिर्णीतत्वाद्गुणशोकायोगं अन्यतः सिद्धं दृश्यं त्वलेपकमसंगतं
 नाभ्यामपि हर्षशोकाभ्यामनयुज्यत इति तयो रभयणापि संभावनैव नास्तीत्यर्थः ३० किं वा सत्ये विषये हर्षशोको सत्ये वा सत्यास
 त्येवानत्रिष्वपि कल्पेषु तद्योग्यतेत्याह असत्यमिति असत्यं असत्यं भवतु त्रहर्षशोकयोर्निर्विषयतास्यैव सत्यं नुनित्यसत्त्वला
 भप्रयुक्तहर्षस्य अपगम प्रयुक्तहर्षस्य अपगमप्रयुक्तशोकस्य चायोग्यस्यैव यतु तृतीयं सत्यासत्वं तच्च विरुद्धैक्यायो

यदहंपंचभूतादिकालतृतीयभावियत् दृश्यदर्शनसंबंधवित्सारैस्तद्विजंभते यदृश्यं तदसत्सद्वा दृष्टिमेका मुपाश्रितं
 अन्यत्वलेपकं तस्माद्गुणशोकदशोक्तः ३० असत्यमेवासत्यं हि सत्यं सत्यं सदैव हि सत्यासत्यमसद्विदितदर्थं किं नुमुह्य
 ति असम्पददर्शनं तत्कासंयकप्रयमुलोचन न कचिन्मुह्यति प्रोक्तः सम्पददर्शनवानिह ३२ दृश्यदर्शनसंबंधवित्सारैस्त
 द्विजंभते दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखं परमात्मिकं ३३ अनुभूतिमयं तस्मात्सारं तस्मात्कथ्यते दृश्यदर्शनसंबंधे सुखं संविद
 उत्तमा ३४ ददात्यजाय ससारं जाय मोक्षं स होदयं दृश्यदर्शनसंबंधः सुखं संविदपुर्विदुः ३५ तद्दृश्यवलितं बंधुस्तन्मु
 क्तं मुक्तिरुच्यते दृश्यदर्शनसंबंध सुखं संविदनामया ज्ञातिशायमुक्ताचेतन्मुक्तिः सोच्यते बुधैः दृश्यदर्शनसंबंधे
 यानुभूतिः स्वगोचरा ३७ दृश्यदर्शननिर्मुक्तातामालं व्यभवाभव सौख्यं प्रीतिर्यदिरेषा हि या त्वं संप्रकाशते ३८ एवं
 च या तु तुर्यत्वमेवं मुक्तिरिति स्मृता दृश्यदर्शनमुक्तायां प्रकाया परया धिया ३९

जादसदेवोत्पाद्यकल्पमवे प्रविशति तथा च न किंचन योग्यं जगत् स्तीति तद्विषये मोहोऽप्रयुक्त एवेत्यर्थः ३१ ३२ किंच भोगेषु
 स्वार्थसर्वदृश्यदर्शने यो विषयेन्द्रिययोः संबंध इष्यते तत्राभिव्यक्तमानं पारमात्मिकमेव त्वप्रकाशत्वादननुभूत्यभिन्नं तत्पुपाधि
 कृतमेतदतारत्न्यादि निरासे नाखंडे केष्वन्येन तद्विषयाह दृश्यदर्शनेत्यादिना ३३ ३४ विषयाकारवत्त्वात्प्राक्त्वाद्यभानविषयरागा
 दिदोषजनने ससारं ददाति तद्विषये केनाखंडे कात्मभावेन गृह्यमाणं तन्मोक्षमित्यर्थः ३६ ज्ञातिशायोपपत्तारतस्य प्रयु
 क्तरेत्ति नाशवेधयोत्कर्षप्रयुक्तो तन्मुक्ताचेतस्त्वगोचरा अखंडपूणा

नंदसुखरागात्मिका ३० एवमुक्तत्वरूपेण

वा० ११०
उप०
२०६

शोधनेसर्वातीतस्वरूपः बाधनेन तु सर्वसिर्वासत्तांगतः सर्वकथे आत्मापरिशेषकं चारयति असन्नेपि असत्तया जगद्बाधो
पापेनैव त्वेन आरितं जगद्येन १३ युक्तयः शास्त्राणि शुक्लचनानि चरित्रप्रदर्शनमात्रं तस्य दिव्यसुखानुभवेनैवेत्याशयेना
हत्वानुभूत्येति आशयोद्वादिवासनास्तत्सहितं हृदयगुणं च अहंकारतादात्म्याध्यासं १४ ननु तं तौ पदनिषदं एवामीति श्रुतेर्धर्मोदि
बध्मोद्भूतितद्दर्शित्युक्तिमात्रविश्वासादलौकिके कः आत्मास्तीति ज्ञायते सकथं स्वानुभवेद्यस्यातनाहनेतिसंपादयितुं श्रुत्याद्यः प्रवृ
त्ताः किंतु सर्वाभवसिद्धिस्तत्ताकमात्मानं विवेचयितुमिति भावः सर्वेषां न धर्मोदिवदत्यंतपरोक्षतामसं द्वावंप्रतिप्रत्यक्षइतियुक्तं
दुपपादयति यदिदमिति वाद्याभ्यंतरविषयेषु अंतःकरणवृत्तस्य दानात्संदिग्धदर्शनं साक्षादर्थप्रचारात् अपरोक्षं प्रसिद्धं य

सर्वातीतस्वरूपोपि सर्वासत्तापि तिगोपि च असत्तापूदितं जगदस्त्वेवात्माप्रकाशकः १३ त्वानुभूत्यैव पश्याश्रुत्यैव वासिसंदो
दितः साशयं हृदयगुणित्यजतत्त्वविदां वर २५ नात्मास्मनुभयाराभनचात्मवचनादिना सर्वदा सर्वथा सर्वसंप्रदोनुभूतितः
१५ यदिदं दर्शनं संपदं किंचिद्यत्सं विदादपि तत्सर्वमात्माभगवान् दृश्यदर्शनवर्जितः १६ न सन्नासन्नसौ देवो नारगुर्नापिम
हानसौ नाथेतयोर्दशोर्मध्यं स एवेदं च सर्वतः १७ स एवैवैवं वदति स च युक्तं न युज्यते न तदप्यदिदं तात पश्यात्मानमना
मयं नात्मायमप्यात्मा संज्ञाभेदइति त्वयं तनैव सर्वगतया शक्त्या त्वात्मनैकलितः १८

च किंचिदनुमित्युपमिति शाब्दसंविदाद्यपि प्रसिद्धं तत्सर्वं दृश्यविषयस्य दर्शनस्य अंतःकरणवृत्तस्य बाधे अवर्जने भगवान् स्वप्रकाश
आत्मैव नित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धिः परिसिध्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः प्रबोधविंदति मत्तममृतत्वं हि विंदत इति १८ तस्य
प्रत्यक्षापरोक्षवेद्यव्यक्तोभयलक्षणोत्सादृश्यदर्शननिर्मुक्ततामुपपादयति सन्नासन्निति तस्मिन् जगद्बाधतदव्यवहार्यं तं परित्यज्य
यवागादेतद्विषयस्य च तत्र बाधेन स एव परिशेषइत्याशयेनाह एवेति इदं वागादिदर्शनेनापि तदुपपादयति सवेति १९ एवं वागा
दिकर्मैर्द्रियप्रवृत्तिनिमित्ततद्यवहार्यं च २० आत्मानात्मनारूपभागस्तनैव स्वाज्ञानशक्त्या कल्पितइति बाधत्वापपत्तिरित्याशये
नाहनेति २१

वि२

२०६

द्वे अहंभावते ग्राह्येत्याहंभावनापरा अहंभावत्रयापाये मुक्त्यनिष्ठा च कीर्त्यते स्वभावः स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणामु-
क्तिः तज्जैरालम्ब्यैस्तज्जैश्चिन्तामणीतत्त्वज्ञैर्देवैः १ सर्वहंभावदृष्टिं दर्शयितुं प्रक्रमते अथेति २ महश्चंद्रादिप्रभाः ३ रजोरेणुः ४
सर्वातिरिक्तः परिधिन्नः कोहंमदन्यदेहादिकं सर्वभूतस्यैकस्य भवद्वित्वं स्वगतभेदरूपं कीदृशं ५ इति विचार्य निश्चयवान्सन्
तदनंतरं स्त्वां तर्ह्यंतजगदात्मतया पश्येत्

या २

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ एवं विचारया ह स्त्वा दैतत्यागेन राघव स्वभावः प्राप्यते तत्र ज्ञैस्तज्जैश्चिन्तामणिर्यथा १
अथेमां परां दृष्टिं शृणु रामा नैयथा इत्यस्यात्मानमवलम्ब्य विषयसिचदिव्यदृक् २ अहंस्वमहमादित्योदि-
शेहमहमप्यधः अहं देत्या अहं देजालोकाग्राहमहं महः अहंतमोहमभ्राणिभूतमुद्रादिकं त्वहं रजोवायु-
रथाग्निश्च जगत्सर्वमहं त्वहं ४ जगत्त्रयेदं सर्वत्रयं आत्मैव किलास्थितः कोहं किमन्यदेहादिद्वित्वं भवत्पकीश
५ इति निश्चयवानंतर्ह्यंतयात्मतया जगत् पश्य हर्षविषादाभ्यां नावशः परिभूयते ६ तन्मयेन किल जगत्पवि-
ले संस्थितेन घ किमात्मीयं परं किं स्यात्कमलेक्षणकष्यतां ७ किंतु जीव्यतिरेकेण विद्यते यदुपागतं हर्षमि-
तुविषादं वा विषादेज्जगन्मयः ८ अहंकारदृशावेते सात्विके द्वेति निर्मले तत्त्वज्ञानात्प्रवर्तते मोक्षदेपार-
मार्थिके ९ परेणु सकलातीतरूपोहं चेत्यहंकृतिः प्रथमा सर्वमेवाहमित्यन्योत्तारघूह १० अहंकारदृगं
न्यातु नृतीया विद्यते न घ देहोहमिति तां विद्मिदुः स्वायैव च नशांतये ११ अथ चैतत्रयमपि तत्कासकलसिद्ध-
य २ यदुपागतं दुपालंब्यतिष्ठति यद्व्यवर्ततत्परः १२

स्मि ५

तन्मये आत्ममयेत्यर्थमिथा ६ ७ यदुपागतं चेदिति शेषः विषादेदृशमाने अज्ञ एवा सौ यतो जगन्मयो न चिन्मय इत्यर्थः
८ एते दृश्यमाणे ९ अणु आकाशवदस्थूलस्वभावः सकलादवस्थात्रयदृशपातीतः १० विद्यते स्वभावतो न शास्त्रतः ११

यत्तद्विशेषविशिष्यमाणं निरहंभावं एतच्चिन्तामणि १२

वा. २१०
उप.
२०७

प्रवाधेतर्हि कीदृशस्तस्माह अजातत्वादिति ३० ३१ एवंगुणविशिष्ट इत्थं स्वभाव इति यावत् ३२ मोक्षेणोपगताये लोकाज
नास्तद्यत् ३३ यथापर्वतदेशे जलयंत्रेणापेक्षणे प्रवृत्ते तस्य निधिमात्रेण तत्कुर्वणेनेव स्थितेन आत्मना स्वतस्तु मोक्षिना
कामादिव्यापारशून्येन पुरुषेण स्थापिते तथा विदुषा देहादिनां व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ३४ सम्पत्तयेन विवो धितं बोधात्मना
त्रतां नीतं ३५ आशास्वासास्यमानेषु विषयेषु संसत्ता स्वयं स्वपरिणामे वाधवृत्त्याक्षयः ३६ दीनतया कार्यनिरूपेण भूतपारित्य
प्राप्तेषु प्राप्ति कल्पनया ३७ चित्तत्वं तां पारमार्थिकं चिन्मात्रतां स्वात्मव्यतिरेकादशमोक्षाश्च तस्यैपि न बांछते किमुतर

२०७

अना दित्वा न्नजातोयमजात त्वान्न नश्यति आत्मा त्व व्यतिरेकं तु नाभिवांछत्यसंभवात् ३० दिक्काला
घनवद्देहान्नवद्भोयंकदाचन बंधाभावे क्वमुक्तिः स्यादमोक्षस्तेन संस्थितः ३१ एवंगुणविशिष्टोयमात्मा क
र्मस्पर्धाधव अविचारवशांन्मूढे लोके यंप्रसिद्धेति सम्पगालोकिताशेषपूर्वापरजगज्जन्मः माशोकंग
हसुभतेमोक्षेपिगतलोकवत् हे एव कलनेत्यक्तामोक्षबन्धात्मिके यथा विदुषा व्यवहर्तव्यं यंत्रेण वा
त्ममोक्षिना ३४ नमोक्षो नभसः पृथक् पातालान्न भूतले मोक्षो हि चे तो विमलं सम्पत्तयेन विवो धितं एकल
याश्च तं शक्त्या ह्यस्वयंचेतसः क्षयः समोक्षनाम्ना कथितस्तत्त्वज्ञेयत्वात् दर्शयिभिः यावत्प्रवो धो विमलानोदि
तस्तावदेव सः मोक्षो हीनतया रामभक्त्या मोक्षोभिवांध्यते परंप्रवो मासाद्य चित्तचित्तत्वांगते दशमोक्षान्न
वांछते किमुतैकोहमोक्षकः ३८ अप्रयमोक्षस्त्वयंबंधः पेलवांकलनामिति परित्यज्य महात्मा गी सत्वमे
व भवाभव ३९ परिगलितविकल्पनाप्रयातः सगरसुतो घनिस्त्वातमेव लोकां अवनिवलयमंतरस्तसंग
छिरमनुपालय सर्वदोदितश्री ४० मोक्षोपायेषूप० एखात्मा विचारः सर्गः १३

कोल्पोमोक्षो मोक्षकः वांछते इत्यर्थः ३८ हे अभवसमोक्षस्त्वमेव भव ३९ परिगलिता विकल्पनाय तत्र तथा विधां दशां
प्रयातस्त्वसगरसुतैर्निस्वातामेव लासमुद्रस्तदं कंतं चिह्नितं अवनिवलयं छिरमनुपालय यतस्त्वमतः अस्तसंगस्ततस्तरा

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० मोक्षोपायेषूप० एखात्मा विचारः सर्गः १३

२०७

नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावोपि सूक्ष्मत्वात् स्थूलाशक्रबुद्धिभिः सनविभावपितुं शक्य इत्यर्थः २० स्थूलाशक्तौ नुत
 स्थमोहात्पुण्यकोपाधो प्रतिविंबनेन जीवभावापंक्तिर्निमित्ताशयेनाह सत्त्विति सत्सुसर्गक्रमेणोत्पन्नेषु भोग्यभोगायत
 नाद्यनेकः पदार्थेषु २१ अनुभूयते अहमित्यभिव्यक्तस्वरूपः क्रियते ह्यनेन मूर्तेन व्यजनादिना आस्पंदान्नोदनात् २२ ॥
 नामोत्पवधारणे कचिद्देहे एव संस्थित इति नेत्यर्थः २३ परिद्धिन्ना हंतया स्फुरणे तपुष्ये कंहे नुरित्याह सतीति २४

संस्थितः सहि सर्वत्र त्रिषुकालेषु भास्वरः सूक्ष्मत्वात्सु महत्वाच्च केवलं न विभाव्यते २० सत्त्वं नंतपदार्थेषु जीवत्वे
 नाभि विंबति आत्मापुण्येष्टकादशेस्वभाववशातः स्वतः २१ पृथक्कोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते सर्वदा सर्वसंस्थः त्वे
 घनास्पंदान्निवः २२ चिदात्मा सर्वगो व्यापी न कचिन्नाम संस्थितः यद्दत्तसर्वपदार्थानां सतात इह हे श्वरः २३
 सति पुण्येष्टके तस्मिन् जीवः स्फुरति नोपले सति वाया विवरजः सति दीप इवेक्षणं इत्थं पुण्येष्टके त्वेष्टात्मात्मन्ये
 वात्मनि स्थिते सति स्फुरत्यभ्युदिते भाना विवर्जनेषणा २५ यद्विस्मये स्थिते व्योम्नि तादृशोचित संस्थितिः नश्यति
 व्यवहारोयं भास्करे तत्किमागतं २६ यद्यात्मनि स्थिते देवे तत्सत्तालब्ध संस्थितिः देहो नाशमुपायाति तत्किं नष्ट
 महात्मनि २७ न जायते न म्रियते नादत्तेनाभिवांछति न मुक्तो न च बद्धोपमात्मा सर्वस्य सर्वदा २८ आत्मा प्रबोधाभ्यु
 दिता निरात्मन्या तांगता सर्पे रज्जुभ्रमाकारा भ्रान्तिर्दुःखाय केवलं २९ " " " "

पुण्येष्टके इत्थं प्रसिद्धात्वे स्थाप्रीतिर्विचित्रा भोगेष्टाच परमप्रेमास्यदेनिरतिशयानंदत्वात्मनि स्थिते स्फुरति यथा भानोऽस्येन
 भसि स्थिते सति सर्वजनानां तत्तत्क्रियाफलैषणा स्फुरति तद्गुण आत्मसुकामाय सर्वं भवतीति श्रुते शमेव सर्वव्यवहारदूरो
 पि प्रिया प्रियादिसर्वव्यवहारनिर्वाहक इत्यर्थः २५ अस्त्वेवं किं तत्स्वप्नादप्यदीति तादृशे तन्न देशे षणा फले उचिता अनु
 रूपा स्थिति र्यस्य २६ २७ आत्मा तर्हि स्वतः कीदृशस्तमाह नेति २८ अतएव तस्या ज्ञानो देवानर्थभ्रान्तिरित्याह आत्मेति २९

वा० टी०
उप०
२०८

मोक्षोद्धारकतस्याज्या तत्राह मोक्षइति मनसि मनोक्ते सति तदेव वपुः शरीरकारं भवति तच्च पुनर्बहिर्मुखता
पादनादोषायेत्यर्थः ६ परिच्छिन्नवपुर्भाविरावस्य दोषेन शुक्लालभाजगदात्मभावो वेत्याशयेनाह आत्मनीति
तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मूलं कुर्वित्यर्थः ७ प्राणादिवाय्वधीनचलनादि धर्मैकदेहादिवैलक्षण्यमात्मनो दर्शय
ति वाह्यत्वादिना स्फुरतिसंचलति ११ १२ देहाचलो भेदः १३ तत्त्वस्तु शुक्लालभावे एवं सर्वात्मभावे तु शाखाचलना
द्वयस्यैवात्मनश्चलनं द्वौ रमिति चेन्न तत्राह प्रतिविंबतेति तथा च चलनेनैकप्रतिविं तत्रैव मन्यंतवै धर्म्यसति अ

मोक्षोमेत्विति चिंतंतर्जाता चेदुत्थितं मनः मनोक्ते मनस्यैव पुदेष्टाय केवलं ६ आत्मन्यतीते सर्व
स्यात्सर्वभूतेषु वा तते को बंधः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु १० नायुस्यंदनधर्मत्वाद्यदाचलति देहके
तदा स्फुरति हस्तांगरसनापल्लवावली ११ पादपेपल्लवश्रेणी चालयत्यनिलो यथा तथैवांगावली वायु
देहसंचालयत्यलं १२ चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मानचलानेव चाल्यते तत्त्वतस्यंदमायाति देवाचल इवानि
१२ लैः ७ प्रतिविंबत सर्वार्था केवलं स्वात्मनि स्थिता प्रकाशयति बोधेन जगं तीमानि दीपवत् १४ तत्र कोयं
मुधामोहो भवतामपि दुःखतः अप्रसोहं भ्रमं गानि भ्रमे दंचेति दुर्द्धिया १५ अतिकेला ललहतया दृशानित्य
मनित्यया ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्व क्रियासमुपलभ्यते १६

यंदेहः सः प्रसिद्धो रं इदं बाह्यस्त्रीपुत्रादि च मम इति मोहः भवता मितिसमेतरजनात्प्रसुक्तिः दुत्थितावात्मभावाप
न्नापि स्फटिकशिलायथा कूटस्था तथा आत्मापीति भावः १७ धीर्घोषां यक्रियायुक्ताः प्रादपस्तं प्रत्येव गत्युपसर्ग
संज्ञा इति ध्यायत्यर्थं प्रतिदुः १८ अगतित्वा कृतिकारकेतरपूर्वपदस्य परानेष्यत इत्युक्तेन पण १५ एवमन्यंतवै धर्म्यपि
देहे ज्ञत्वादयः आत्मनिकर्तृत्वादयश्च विरुद्धधर्मा अविद्याकल्लालरागाद्युपहतया देहादितादात्म्यसंसर्गाध्या
सप्रयुक्तत्वा इत्यन्यथा भ्रान्तिदृशेवापलभ्यंत इत्यर्थः

१६ २०८

प्रमादसंसृतिभ्रान्तिप्रबोधात्पूणितासदा जीवन्मुक्तिगणालिभ्रविस्तरेणात्र वर्णते अविचारवशान्मूढो लोकोपपरि
 रोदिति यदुक्तं तदोदो प्रपंचयति लीलयेत्यादिना प्रलयसमुत्थोरज्ञानावृत्तत्वात्नेरतिशयानंदरूपत्वात्परमप्रेमास्पदं
 त्वस्वरूपस्येतीति आत्मनिका मवासनापरिपाकक्रमप्राप्तेन सगं जागरादिकालेन लीलया चिद्विलासेनैव वपुः स्फुरत्स्फुटं
 समधि शरीरं जायते यथा रम्पस्य कांता पुत्रादर्वं क्रं अपश्यतो विरहिपुरुषस्य हृदि स्लानिकां श्पादिदौ रूप्यादिकां दौर्मनस्य
 धीनि रंतं रं जायते तद्वदित्यर्थः १ तस्य देहद्वयस्य वशं तत्तदहं भवाध्यासेन तद्वशात् प्राप्तेः इयं निरात शयानर्थरूपामाया ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ लीलया पश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते रम्पस्यापश्यतो ब्रह्म हृदि दौ रूप्यधीनि १ तद्वशा
 दियमायाता महती मेदुरोदरा मय्यामदमहाशक्तिः स्रग्वा दलवादिब २ नपानया विकारिणा तदस्तद्भवभूतया
 इदं संपन्नमखिलं तावां दिवमरौपयः ३ मनोबुद्धिरहंकारो वासनाश्चेन्द्रियाण्यपि एवं कलितनामकैः स्फुरत्स्या
 त्माभिरं वुभिः ४ चित्ताहंकारयोर्द्वित्वं वचस्पस्ति नवस्तुतः यच्चित्तं स हंकारो यो हंकारो मनो हितत् ५ व्यक्तिरि
 तं हिमाद्धो ज्ञपमिति संकल्पते यथा मुधैव कल्याते भेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ६ मनोहंकारयो रंतं द्योरेकत
 रज्ञाय चीरोद्धेपवहियथा पटशैक्लेपटस्ये ७ तुच्छांगोक्षधियं त्यक्त्वा वंधुबुद्धिं तथेषणां स्वदेराग्यविवेकाभ्यां
 केवलं क्षपयेन्मनः ८

मिथ्याभूतैव रागद्वेषभोगपुरुषपापवासनाधनर्थपरापराविकारवत्या तस्य परमात्मनः अतद्भावो न्यथाभावस्तेन ॥
 भूतपालव्यं सत्तया ३ एवं कलितानि नामान्यं कानि स्फुराणि च येस्तथा विधेस्त्वरूपां वुभिः ४ अनर्थप्राप्तिप्रकारमु
 क्तोद्धेदोपायं वक्तुं प्रथममर्थचेतनाचित्तं तन्मननात्मनस्तदध्यवसाया बुद्धिस्तदभिमानादहंकार इति एकमेवांतः कर
 णं अंकुरकांडमूलप्र रोहशाखादिप्ररोहक्रमेण क्षीय सर्वतः प्रसृतपवति घन इत्याचि तेति द्वाभ्यां ५ एतयोक्ति
 फलमाह मन इति ७ इदानीं तदुद्धेदोपायमाह तुच्छाभिति ८

लोभमोहद्वेषभोगपरापराविकारवत्या तस्य परमात्मनः अतद्भावो न्यथाभावस्तेन ॥
 नपानया विकारिणा तदस्तद्भवभूतया
 त ३

वा० टी० ३५० २०८
 व्यवहारे सर्वकारं परमार्थतो निराकारं ३१ ३२ विषयजनसंगा द्विषयानुरंजनाच्च विनिष्क्रांत ३३ शीतोष्णसुखदुःखद
 योद्धदोषाः २४ अनिवृत्तिपुनरावृत्तिश्च न्यूनपदं साम्राज्यं मनसोत्पादेह तरान्वयः ३५ सर्वजनेरुपादेयतया अभिवांछि
 तत्प्रारंभश्चादित्येयस्य प्रानंदंश्चादित्यफलं ३६ अस्तं स्वस्वपतिरोधानेनेति नोदेति उदयं पुनः स्वरूपा विभक्तिं च नैति

सर्वात्मिकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकं सर्वकारं निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति ३१ हसत्यलमतीतास्तापेलवादि
 वसावलीः सासुत्तरशरश्रेणीचलयंचितमास्थितं ३२ संगरं विनिष्क्रांतः सौतमाग्नसोज्वरः अध्यात्मरति
 रासीनः पूर्णपावनमानसः ३३ निर्मेषकामयंकांकाश्चैत्रवंधनिजभ्रमः दंष्ट्रदोषभयो मुक्तसीणसंसारसा
 गरः ३४ प्राप्तानुत्तमविश्रांतिलब्धालम्भपरास्पदेः अनिवृत्तिपदं प्राप्तेभनसाक्रमणागिरा सर्वाभिवांछि
 तारंभोन किंचिदपि वांछति सर्वनिमोदितानंदोन किंचिदनुमोदते न ददाति न चादते न त्साति न च निंदति नास्तमे
 तिनचोदेति न तुष्यति न शोचति ३५ सर्वारंभपरित्यज्य चेतोपाधिविवर्जितः सर्वशिसंपरित्यागी जीवन्मुक्त इ
 तिस्रतः सर्वेषणापरित्यज्य चेतसाभवमौनवान् धारानिरवशेषेण यथात्यक्तापयोधरः न तथा सुखयत्यंता
 संलग्नवरवर्णिनी यथा सुखयति स्वातमिंदुशीतानिराशता न तथेदः सुखयति कंठलग्नोपिराधव नैराशं
 सुखमत्यंतयथा सकलशीतलं ४१ पुष्पपूर्णवलयो न तथा राजते मधुः पयोदारमतिमैनी नैरास्यसममान
 सः ४२ नहिमाद्रनमुकाशो न रंभाव्येन चंद्रवत् तव चंद्रमसः सैत्यं नैराशपा घट्वायते ४३ अपिराज्या
 दपि स्वर्गादपीदोरपि माधवात् अपिकांता समासंगान्नैराशं परमसुखं ४४ तृणवन्नापकुर्वती पतत्रिभुव
 नश्रयः सापरा निर्वृतिः साधो नैराशपादुपलभ्यते ४५ आपत्करंजपरशंपराया निर्वृतेः पदं पुष्पगुच्छमभित

सकृद्विभातत्वादित्यर्थः ३७ इतरां प्रति तत्त्वज्ञानादिशि क्षयति सर्वेषणा इत्यादिना निरवषणा इत्यादिना निरवशे
 षेणानि शेषतया धाराजलानित्यक्तापयोधरो यथा भवति तथेत्यर्थः ३८ इषणत्यागमेव प्र शान्तिनतयेत्यादिना ४०

४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०

उपलब्धनुसारेणोत्तरोत्तरभ्रान्तिर्विजम्बतावासनापि जायत इत्याह तत्रेति अज्ञातः तूलाज्ञानवृत्तत्वाद्योगमरुदातपस्तद
 स्या १७ १८ १९ २० आलोकः अपरिद्धिनात्मप्रकाशः एतिआविर्भवति २१ २२ इति निश्चय इतिव इव्रीहिः ज्ञाता
 तत्त्वज्ञः आशाप्रयोजकं मनश्चानं भिनति २३

तत्रायमहमागंताभोताकर्तृति जायते मुधैवाज्ञानतापात्याभृगतस्त्वैववासना अज्ञतैषामनोमनमृगं
 विषयतर्पुलं असत्यैव हि सत्यैव भृगतस्त्वैकवर्षति १८ विज्ञातासत्परूपांगनाशंयातिपलायते विप्रम
 ध्यात्परिज्ञातायथाचांडालकन्यका १९ अविद्यासंपरिज्ञातानेचैनंपरिक्वर्षति भृगतस्मापरिज्ञातात
 र्पुलंनावकर्षति २० परमार्थीवबोधेनसमूलंरामवासना दीपेनेवांधकारशीगलित्यालोकएतिच २१
 नास्यविद्येति संज्ञाते निश्चये शास्त्रयुक्तिः गलस्यविद्यातापेनतुषारकणकायथा २२ देहस्यास्यजडस्या
 र्चकिंभोगैरिति निश्चयः भिनत्पाशाभलंज्ञातापंजरंकेसरीयथा २३ आशापरिकरेराममननंपरिहृतेह
 दा पुमानागतसौंदर्यैर्लुहदमायातिचंद्रवत् २४ परांशीतलतामेतिवृद्धिधौतइवाचलः निवृत्तिपरमांध
 नेप्राप्तराज्यइवाधमः २५ शोभतेपरपालक्ष्म्याशरदीवनमस्तलं आत्ममेवनमासुचैः कल्पस्यांतइवार्ण
 वः २६ भवत्यपेतसंरंभोवृद्धिमृकइवाबुदः तिष्ठत्यात्मनिसंवेत्ताप्रशांतइववारिधः २७ परंधैर्यमुपादते
 स्थैर्यमेरुइवाचलः राजतेसह्यपालक्ष्म्याशांतेधनइवानलः २८ भवत्यात्मनिनिर्वणिः प्रशांतइवदीपकः
 तन्निमायातिपरमानरः पीताभ्रतोयथा २९ अंतर्दीपोगतइवमध्यज्वालाइवानलः स्फुरद्दीप्तिर्मणीरि

आशायाः परिकरेपरिवारभृतेदेहाभिमानादौ २४ अधमोदरिदः २५ नमोतिनसमिभवतिनपरिद्धिघतइतियावत्
 २६ अपेतसंरंभः त्यक्तदुर्भविवेशः वर्णा सुवक्ष्याशरदिमृकोगर्जनादिशून्यः २७ धैर्यंविषयैरप्रधृष्यतांस्थे
 तो १

नप्रयात्यतः प्रकाशनां ३०
 नप्रयास्यानेरप्रकंप्यतां २८ २९ ३०

वा० १००
 उप०
 २१०

नु
 आत्यंतिकनैराश्रयोपायमन्विष्यतददर्शनां मुह्यमानमिव राममुपलक्ष्य देहादावहंममता त्याग एव प्रागुक्तस्तदुपाय इ
 त्यागहरेण स्मारयन्नाह किं मुह्यसीति इदं देहसंबन्धिममतत्तदेहं स पूर्वोत्तरकालप्रसिद्धः अयं वतमानकाले प्रत्यक्षः
 अहमेवेति किं मुह्यसीत्यर्थः ५३ अस्त्वेवं तथापि कथमासौ देवनिवृत्तिस्तत्राह आत्मेवेति ५४ यथा भूतानां यथा र्थात्म
 भूतानां पदार्थैर्धानां दर्शनात् ५५ कीदृशं तर्हि सर्वपदार्थानां यथास्त्वं तदाह भावेति विसंवादोदिकल्पः ५६ सर्वविक

२१०

किं मुह्यसि महाबाहो मुखवद्भोधितोऽपि सन् ममेदंतदयं सोहमित्युद्भूतं तेन चेतसा ५३ आत्मेवेदं जगत्सर्वं नाना
 तेहन विधत्ते एकस्त्वं जगुज्ज्ञात्वा धीरेण भिनविधत्ते ५४ यथा भूतपदार्थैर्धिदर्शनादेव राघव परमाश्वास
 नं बुद्धेनैराश्रयमधिगच्छति ५५ भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यंतयोः दितं यद्वृत्तं तत्समालंब्य पदार्थानां स्थितिं कु
 रू ५६ वैराग्यवीर्यमनसोभापेयमतिमोहिनी पलाययति संसा री मृगी केसरिणो यथा ५७ कांता मुह्यमानमदना
 लोलो बललतामिव जर्जरौ पलमां चाला समां पश्यति धीरधीः ५८ भोगानां नदयंत्यंतः खेदयंति च चापदः ॥
 दृश्यं प्रियो हरं त्यजन्तमद्रिमिवानिलाः ५९ रक्तवालांगनस्यापि जस्योदारधिया मुनेः कणाशः पांशुजायाति म
 नसः स्मरसायकाः ६० रागद्वेषः स्वरूपज्ञानावशः परिरुक्ते स्पृहया स्पृशेताभ्यां किमु ता क्रमणं भवेत् ६१ सम
 दृष्टललालोलवनितादिशिलाकृतिः रमते नैष भोगेषु पांशेभ्यो महमही धिव ६२

ल्यपरित्यागलक्षणमहो वैराग्येण वीर्यमनोयस्य तस्मात् ५७ एवं कामादिदोषा अपि पलायंत इत्याशयेनाह कांतामिति
 जर्जरायाः पांशां चालीषाणां प्रतिमा तत्समां ५८ हरति धैर्योऽसौ चोचयंति अग्रेति संबोधने ५९ रक्ता अनुरक्ता वालांगना
 यस्मिंस्तथाविधस्यापि ६० स्वरूपं आत्मतत्वं तद्रूपं ६१ समनुत्पत्त्यस्य यथास्यात्तथा दृष्टललता च लोलवनिता च येन अतए
 वाविकारत्वादद्रिशिलाकृतिः ६२

स्यात्तु द्विन्नावशिष्टतरुः आशीदशः समुद्रिकाः रुद्रसंपादिकाः २४१ दानं लोके किं शास्त्रीयं च आ दानं धनादेः स्वीकारः स
 माहारः संग्रहेण कोशाद्युपचयः विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनं विभवा लंकारान्नपानादिसंभावत्तरसंपत्तयस्तदादिकाः रु
 स्यंते वहाया सनुच्छफलानर्थवीजस्य भूदेरन्यथा मिमतत्वेन महासयोग्यत्वादिति भावः ४८ कलना प्राशा ४८ आत्मनो मनस ई
 शं स्वाधीनचित्तं प्रात्मा स्वयमेवेशः सर्वेश्वरस्तवाः पर्यंतं पारं बुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थकं ५१ न प्राशा अवलंब्यतां प्राशाना
 स्तेनत्वं विवेकविज्ञात्महारेण तस्य स्वविभ्रंशकत्वमेव जागते हि सुखं भूदेराशा सहस्रेराशास्य ते जगत्तु मिथ्या भ्रमं वहति स्थे
 तस्य पुरुषस्यो ध्वासो दिदृक्षु चक्रयोः परावर्त्तेयिद्वन्ने स्पवत्तविषिपीलिकादेः पतनपेषणाद्यनर्थहेतुस्तद्वत्त्वावलंबिना जन्म
 मरणाद्यनर्थमेवोत्थिते विद्मि त्वर्थः अथवाननुत्कृष्टसुखाशयानि कृष्टसुखाशा प्रमोषदर्शनात् पूर्वपूर्वाशा प्रमोषार्थमा

गोष्पदं पृथिवीमेतः स्यात्तु प्राशाः समुद्रिकाः तस्यां त्रिभुवनं रामनेराशपालं कृतकृतेः ४९ दानादानसमाहारवि
 हारविभवादिकाः क्रियाजगति हस्यंते निराशैः पुरुषोत्तमैः ४८ इयं यस्य नवधाति कदाचित्कलनादृदि तृणीक
 ता त्रिभुवनः केनाशावुपसीयते ४८ इदमेवास्विदं मातु यथेति हृदि रंजना नयस्यास्ति नेमात्मेयां तोलयंति कथं जनाः ५०
 सर्वसंकटपर्यंतमसंकटमलंसुखं सौभाग्यं परमं बुद्धेर्नैराशपमवलंब्यतां ५१ नाशास्तेन त्वप्राशानां विद्धि मिथ्या भ्रमं ज

गतं वरुद्रथस्य दिक्चक्रपरावर्त्तेन दृश्यते ५२

शांतरोपादाने प्राशानिवृत्तिरेव स्यान्नमैराशपमिति रामुशं कामालक्ष्याहनेति उत्कृष्टाशानां निरुद्धाशास्तेन त्वप्रेत्या मनःप्रणि
 प्रेत्य नैराशपं मयोक्तमिति न विद्धि यतो जगन्मिथ्यावस्तु प्राशापरंपराजननेन अभयतितथा विधिं उत्कर्षं निरूपकाय कर्षस्यैवा
 प्रसिद्धेः यतो वरुद्रथस्य दिक्चक्रपरावर्त्तेन भ्रमणं वरुद्रस्य वेगेन दिङ्मोहावातद्वदृश्यते तदित्यर्थः अथवानप्रा
 शास्तेन त्वं प्राशानं ननु हि इति चेद्दः विद्वन्प्रात्मवेत्ता किं विदुषिनां शास्तेन वा दृति हि यस्मात् जगन्मिथ्या भ्रमं नाशास्यं पुरुषा
 र्थरूपं जगत्प्रति अतः त्वं प्राशानां संबन्धीनमवैत्यर्थः शेषं प्राग्भवत् ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

छेव

वा० टी०
उप०
२९१

अलमस्य तत्त्वभावं हेममात्रतां आगतं प्राप्ते ७५ वृत्त स्थितं तान् च्युतं फलं पुनरिते केन समर्थेनापि महता प्रयत्नेन
पूर्ववद्भूतं केन चिदित्यर्थः ७५ यथाषाषाणां गतं तं मणीं पाषाणं हृदनेन मणित्वविचारेण च अभितः अमरां पश
खंडनतः गतं प्राप्तं पुनः पूर्ववत् पाषाणं मणिं च संधातुं कस्या भाग्यस्य शक्ततास्तीत्यर्थः ७६ यात्रां उत्सव समाजगम
न ७७ क्षीरधीः दुग्धभ्रांतिः धीविचाराद्गीत्यालदर्शनात् ७७ मधुमध्यं ग्रंथु शंकया जलभ्रांत्या ७८ चित्रलिख
ताकां तारस्त्री प्रतिमेव ८० यथाचित्ते स्त्रियामपीकुसुमादिरंगभेदाः पंचभूतमात्रं तथा जीवत्याः केशोष्णधर्मातिः

न हेमतापशुद्रागं स्वभावमलमागतं कर्दमेभग्नमपि सत्समादत्ते मलं पुनः ७५ क्षीरोत्सहृदयग्रंथो नवं
धोस्ति पुनर्गुणैः यत्नेनापि पुनर्वद्भूतं केन च्युतं फलं ७५ अ वद्धेदविचाराभ्यामभितः खंडशो गतं पा
षाणं च मणीं चैव संधातुं कल्पशक्तता ७६ विज्ञातायामविद्यायां कः पुनः परिमृज्जति परिज्ञाय स्वपा
कानां यात्रां कः प्रक्षयते हि ज्ञः ७७ शुद्धं भसियथा क्षीरधीर्विचारातिवर्तते संसारवासनातद्बद्धी विचा
रान्निवर्तते ७८ मध्यं वृशंकया तावद्विप्रवर्यैः प्रपीयते यावन्न तस्य रिज्ञातं परिज्ञातं प्रतीयते ७८ रूपला
वणयुक्तापि चित्रकांतेव कामिनी द्रव्यमात्रसमारंभा तत्त्वविद्धिर्विलोक्यते ८० यथा मणीकुसुमादिस्त्रि
याभिन्ने तथैव हि जीवत्या अपि केशोष्णकस्तां परिकल्पितग्रहः ८१ अनुभूता गुडस्वादुरपि दाहविवर्तनैः ॥

तत्त्वतः साग्रमित्यर्थः उग्रः उपापदेतेति यावत् ८१ ननु त्र्यादि विषयो यथा अनुभूतमाना दूपात्तत्त्वतो न्यथैव वर्तते त
था स्वात्मानुभवोपि परमप्रेमास्यदत्वेन प्रसिद्धादानंदरूपा न्यथैव किन्नस्यादिचेतत्राह अनुभूत इति यथा गुडं स्प
स्वादुः मधुररसोऽनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकरणात्प्राजिह्वादि रनुभवितुं देवदत्ता देवादाह विकर्तनादियत्नशतैरपि
नासामाधुर्यानुभवः किंतु तित्काधनुभव इत्यन्यथा कर्तुं शक्यस्तथा दत्तं वा व्यसनितयानंदानुभवोपि तथैवेत्यर्थः ८२ २९१

२११

तत्त्वतः साग्रमित्यर्थः उग्रः उपापदेतेति यावत् ८१ ननु त्र्यादि विषयो यथा अनुभूतमाना दूपात्तत्त्वतो न्यथैव वर्तते त
था स्वात्मानुभवोपि परमप्रेमास्यदत्वेन प्रसिद्धादानंदरूपा न्यथैव किन्नस्यादिचेतत्राह अनुभूत इति यथा गुडं स्प
स्वादुः मधुररसोऽनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकरणात्प्राजिह्वादि रनुभवितुं देवदत्ता देवादाह विकर्तनादियत्नशतैरपि
नासामाधुर्यानुभवः किंतु तित्काधनुभव इत्यन्यथा कर्तुं शक्यस्तथा दत्तं वा व्यसनितयानंदानुभवोपि तथैवेत्यर्थः ८२ २९१

सर्पः १२ विस्मरणाप्रसक्तोसहस्रततोपपन्निक
रागाभरि सर्वथादिना १३

तर्हि किमाराधयित्यजति तत्राह अयत्नेति सर्वमननिषिद्धा नृपानादिलीलया देहधारणमात्रानुकूलचेष्टया असक्त
मानसत्वे लोचनद्वयोत ६३ गृहस्थतत्त्वविदः स्वललनादिभोगात्वादपिन कल्पेद्भगवदतिशयभ्रमोस्तीत्याह काकेति
६४ सम्पक्कृष्टः परिचितः यथाप्रत्यगृह्णिमागेयेन तं ऋक्पूरध्वः यथाभिति अत्यथैभस्यटेलोपिः शैलेंद्रमंदरं ६५
हेलया अवेहेलनया असत्यताबुद्धित्यर्थः आलोकयन्खं आत्मपदमेवावलंब्यतिष्ठतीति शेषः ६६ व्यग्रेणातत्कालोचि
तक्रियाव्यावृत्तेनापि देहेन्द्रियादिना समन्वितः जस्तत्त्ववि तगजव्यग्रीविर्विज्ञेपएवतिष्ठतिब्रह्माहिरण्यगर्भश्च ६७

अपतोपतनं सर्वलीलयासक्तमानसः भुंक्तेभोगभरंप्राप्तस्त्वा लोकमिवलोचनं ६३ काकतालीयवत्प्राप्ताभो
जालीललनादिका स्वादतार्यगधीरस्थनदः स्वायननुष्ये ६४ सम्पगृष्टपथंप्राप्तसुखदुःखमतीमनाक्
देवीच्याविवशैलेंद्रं सोभनेतुं शक्नुतः हेलयालोकयन्भोगानुभूदुर्दंतगतज्वरः खमेवपदमालंब्यसर्व
भूतांतरस्थितं ज्ञास्तिष्ठतिगतव्यग्रीव्यग्रेणापिसमन्वितः जगंतिजनयन्नेव ब्रह्मेवात्मपरायणाः ६७ प्राप
तंस्सुयथाकालं यथादेशं यथाक्रमं सुखदुःखेषु न तोभमेति भूभूदनुष्विव ६८ मज्जातोपिवहुजस्यरामक
र्मेंद्रियभ्रमेः असक्तमनसो नित्यं न किंचिदपिमज्जाति ईर्ष कलंक्यतः कलंकेन प्रोच्यते ह मनापथा भावा
सत्त्वासमासक्त उक्तोजंतुर्हि नान्यथा ७० शरीराद्यतिरिक्तं संपश्यतः प्रविवेकिनः त्रिकर्तिनांगकस्या
पिन किंचित्प्रविकर्तितं ७१ सकृत्प्रभातं विमलं यजातं ज्ञातमेव तत् नहि बंधुपरिज्ञातः पुनरज्ञाततां व्रजेत् ७२
सर्पभ्रांतो निमित्तायेन रज्ज्वां सर्पभावना पुनरेति यथावृत्ताद्भूदीगिरितटीच्यता ७३ " " " "

भूभूत्यवतः ऋतुषु वसंतादिषु ६८ कर्मेंद्रियाणां वागादीनां भ्रमेः व्यापारैर्विषयेषु मज्जातोपि ६८ अंतर्देषिसंगस्यैव द
षकत्वं न बहिः संगस्ये तत्र दृष्टमाह कलंकीति हेमः अतः कलंकेनैव कलंकी उच्यते अप्रयावहिः पंकादिलेपेन
तथानोच्यते तद्वदित्यर्थः ७० अतः संगसागे हेहदुःखादेशपिन प्रसक्तिरित्याह शरीरेति देहादिरिक्तालविस्मरणातर्हि

हं स्यात्तत्राह सकृदिति न विस्मरणाप्रसक्तिरिति

वा० टी०
उप०
२१२
वैष्णोः १३
वृद्धो विद्यानृणां तिरश्च प्रणयनेन स
वैष्णोः अपि नो अभिमतानां पालकः १४

मरुत्तुष्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यसंशिनः ३ होक्ता बहवो मुक्ता देवा सुरनरादयः जनको वैदेहः २ निरंजनतया रागादिमुष्य
रहितया बुद्धिः प्रबुद्धो मनः ३ विचित्राणि बलानि सेन्यानि बहु बलानि च विचयेषु तस्या विधेषु ४ यत्तु यथा र्थमिव संस्थि
ति व्यवहारस्यः दिवसानां पातालनिवासापहरिणानियमितानां स्थितिपालनमिति वा ५ देवैः सह दंदे युद्धे मर्यादो व्युत्क्रमे वा
परस्तामरः नानाविधानां देवासुराचरणानां विचारेषु विमर्शेषु ६

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ जनकः संस्थितो राज्ञेय व्यवहारपरोपिसन् विगतज्वर एवांतरनाकुलमतिः सदा १ जीवन्मुक्त
कृतिरित्यं मनुराज्यमपालयत् २ विचित्रबलबुद्धेषु व्यवहारेषु भूरिषु मांधाता सुचिरं तिष्ठन् प्राप्नवान् चैष दं ५
बलिः पातालपीठस्थः कुर्वन् स दिवसं स्थितिं सदा त्यागी सदा तप्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ५ नमुचिद निवाधी
शो देवदंष्ट्रपरः सदा नानाचारविचारेषु क्वचिन्नांतरलिप्यत वासवाजो तनुत्यागी वृत्तो विततमानसः अंतःशा
त्मना मानी चकार सुरसंगरं ७ कुर्वन् दानवकार्याणि पातालतलपातकः अनपायं निराक्रोशं प्रल्हादोल्हाद
मागतः ८ शंवरैकपरोप्यतः शंवरैकतपोदितः संसारशंवरं राम शंवरस्त्यक्तवानिदं असक्तिबुद्धिर्हरिणा कु
र्वन् दानवसंगरं परां संविदमासाद्य कुशलस्त्यक्तवानिदं १० सर्वभिरमुखे बहिः क्रियाजालपरोक्षेपि यत्तलक्ष्मी
स्मिरंभंते मुक्तरवे हतिष्ठति पीयमानः सुरैः सर्वैः सोमस्मरसायनः क्वचिदेति न संसंगमाकांता नंवरं यथा ॥
१२ बहस्पतिर्देवगुरुर्दाराय चंद्रयोऽपि आचारदिविचित्रे हां मुक्तरावह्यवस्थितः १३ शृको वरतलघो ती
वुधः सर्वायुष्यपालकः निर्विकारमतिकलिनपत्यसुरदोशिकः १४

संगरं युद्धं ७ निराक्रोशं वाचामगोचरं लहासुखं ८ शंवरं मायातदेहपरोपि अंगः शंवरं हादिचिदाकाशस्तदेकतया उदित
आविर्भूतः ९ कुशलः सरवप्रन्यावा कुशलनामाशनवः १० ११ समं ब्रह्मे वा रसायनं पुनरुज्जीवनामृतमंतर्पस्य संसंगं

सुरबुद्धः १२ दाराय चिदाकाशस्तदेकतया उदितः
माकांता नंवरं यथा १३ शृको वरतलघो ती

यथा सकृदप्यनुभूतो नान्यथा कर्तुं शक्यस्तदा तदेकव्यसनितया सदैवा तया सदैवानुभूयमानस्तु तत्रामित्याशयेनाह परमव्यसने नीत्या
 त्यादिना ८३ ८४ ८५ जगत्स्य देन जागताः सर्वे विषयानंदभेदा लक्ष्यंते ते सर्वे नानाप्रपञ्चसामधुश्च समरसा भवंति तादृशस्वात्मानं
 चिदालोकस्य अवलंबनं निरंतरात्वाद्धारं प्राप्ता तत्त्वस्य बुद्धिं केन विस्मारयितुं शक्य इत्यर्थः तथैवोक्तं शिवधर्मेतिरे ज्ञाना मृतसो
 येन सकृदात्मादितो भवेत् विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावति इति ८६ व्यवहारं गृहकर्म अखंडितं सदा कुर्वन् श्वशुराभ्यां च खे

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि तदेवात्वाद्यत्पंतः परसंगरसायनं ८३ एवं तत्वे परेशुद्धे धीरो विभ्रंति मागतः न
 शक्नोते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ८४ परव्यसनिनी नारी केन भन्नवलीयसा विस्मादि रित्ता स्वसंकल्पकांत संगतम
 होत्सवं ८५ जगत्समरसानंदचिदालोकावलंबनं केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ८६ समग्रसुखदुःखाढ्यं व
 बहारमखंडितं कुर्वन्कुलजनाय तो भर्तृश्वशुरखेदितः ८७ यथा संकल्पकांतेन भवत्यानंदमंथरः बध्नल्लोको व्यसनवा
 नुः खवं दैनं वाध्यते ८८ तथा विगलिता विधो व्यवहारपरोप्यलं सम्पद्दृष्टिं सदा चारो मुदमेत्यंतरात्मना ८९ छिद्य
 तेन निष्क्रान्तो गोलक्ष्मर्नदोदिति दहतेन प्रदग्धोऽपि न विनष्टोऽपि न श्णति ९० व्यगतसुखदुःखसन्निपातो विधिवि
 धुरेष्वापि शकटेऽप्यचित्तः विलसतु सद्ने प्रोत्तमवा विततिरो विपिने यौवने ९१ मोक्षोपायेषु १०० वैराग्योपदेशः

दितः पीडितोऽपि परव्यसनबोद्धल्लोक इति परेणान्वयः ८७ ८८ ८९ तत्रापि सप्तभूमिकामाकूढस्य स्थैर्यातिशयमाह छिद्यत
 इति नष्टः विनष्टदेहेपि ९० अचित्तः मनः नाशभूमिका प्रतिष्ठितः पुरुषधौरेयः विधिनाशकप्रार्थनफलेन कर्मणा विधुरेषु भो
 गशून्येषु दारिद्र्यादिषु मांडव्यवच्छिन्नाधिरोहणादिसंकटेषु वायुरोत्तमसद्ने वा विततगिरो विपिने तपोवने वा विवसतु तथापि
 सदा व्यपतसुखदुःखसन्निपात एवास्तेन मनो गपिसां सारिकैर्हृषिशोकैः स्पर्शत इत्यर्थः ९१ इति श्रीवा० ता० प्र० शोडशो
 चतुःसप्ततितमः सर्गः ७५

वा० धी० ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्ण्यमाधारभूतं ज्योतिष्मन्तं दंतरे स्थिताः मुनीश्वराः २८ ३० ३१ तिर्यग्यो निषुगसुहृन्
 उप० मृजां ववदादयः ३२ ननु सखिकतमत्वात्त्वभाव तोऽभिव्यक्तज्ञानेष्वर्थेषु देवयो निषुगकथं मूर्खीः संभवन्तीति
 २१३ चेत्सर्वशक्तेरीश्वरस्य सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेण सर्वदा स्थितत्वात्सर्वात्मिनस्त्वप्रादावसंभावितसहस्रस्यापि
 दर्शनान्नासंभावानां क्वापिकस्य चिदपि कार्येत्याह सर्वमिति उक्तार्थस्य एवमाह ३५ कौशेयि विधिस्तस्माह विधिरिति

२१३ धि३ केचिद्राज्येषु तिष्ठन्ति ह्यत्र चामरपालिताः यथा जनकशार्पातिमां धातुसगरादयः २८ केचिद्योगिनिति
 छंति ह्येव चक्रंत रस्थिताः यथा बृहस्पत्युशनश्चंद्रमूर्धमुनीश्वराः केचित्सुरपदंयाता विमानावलिमास्थि
 ताः यथा निवायुवरुणयमतुं वरुनारदाः ३० केचित्पांलकुहरे जीवन्मुक्ताव्यवस्थिताः यथा बलिसुहोत्रा
 धप्रल्हादल्हादपर्वकाः ३१ तिर्यग्यो निषपिसदा विद्यते हतबुद्धयः देवयो निषपि प्राज्ञा विद्यन्ते मूर्खबुद्धयः ॥
 सर्वसर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदेवहि संभवत्येव सर्वात्मन्य्यात्ममातत रूपिणी ३३ विद्ये विचित्रानियतिरमंता
 रंभ्रम्येरा सन्निवेशां सवैचित्र्यात्सर्वत्र दृश्यते विधिदैवं विधिर्धाता सर्वेशः शिव ईश्वरः इति नाम
 निरात्मातः प्रत्यक्तेतन उच्यते ३५ अस्त्ववसुनिवत्स्वंतः कां च न संसिकतास्त्विव अस्ति वसुन्यवत्स्वंतमलं
 हेमकरेण्विव ३६ अयुक्ते युक्ततायुक्ताप्रेक्ष्यमाणप्रदृश्यते पापस्य हि भयात्लोको रामधर्मप्रवर्तते ३७
 असत्ये सत्यतासाधोऽप्यश्वनीपरिलक्ष्यते शून्येन ध्यानयोगेन श्वाश्वतं पदमाप्नोते ३८

आद्यविधिपदं विरंचिद्वारातीयं विद्युद्वारापरमात्मनामिति न पौनस्तुतं नः अस्माकं सर्वे धिमात्मा अंत इति पाठे तु कोश
 पंचपंचकांतस्यः चिच्छक्तिशबलत्वाच्चेतनः ३५ यत्रात्यंतमसंभाविते अपि ववस्त्ववस्तुनी परस्परान्तः संभाविते
 तत्र किमन्यदसंभावितं स्यादित्याशयेनाह अस्तीत्यादिना ३६ अत्यंतयुक्ते प्रापेपि फलतो भीषणा तथा धर्मप्रदं मनोदुर
 षप्रवर्तकता लक्षणो महान्गुणो युक्ताविमर्शे दृश्यत इत्यर्थः ३७ फलतः सत्यता सर्वशून्यता ध्याने ध्यानसाक्षिणः प्रकाशा १=

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टाध्यायः समाप्तः

रघुरस्थिताः अंतः अशीतलाकेचिन्मुक्ताः २६ को
 त्रिंशद्विंशतिरुत्तरार्धे काननमाश्रिताः सगुह्यरुदतिप्र
 येताहिना २७ः

जगंति ऊर्ध्वश्रवना निभस्तगणानां प्राणीनिकायानमंगानि च १५ लोकानां प्राणीनां अजववंजवीभावाः ऊर्ध्वधोग
 तिभिपरिवर्तितप्रयुक्ताः प्रोद्देगाश्चतद्रापि आततं द्विपराङ्कालविस्तीर्णा १६ मुक्तो नित्यमुक्तोपि १७ इवकारेण न स
 कायकः नापिसाकाभि नीकिंतु ब्रह्मब्रह्मविचेरवते इति ध्वनितं १८ १९ गहनधीविचित्रदुः खगाहवुद्धिः २० भंगी
 शोत्रभंगिरितिः शिवगणविशेषः सहिदेवीमत्राहृत्य शिवस्यैवाराधनपरः कुपितया देव्यामातृभागात्पमांसास्थिमय
 जगद्भूतगणांगानि चिरं संचारयन्नपि सर्वदा सर्वचारी मुक्तसमीरणः १५ लोकाजववंजवीभावप्रोद्देगशोष
 खिन्नधीः वृत्तासममनाराप्रक्षिपयत्यापुरातनं १६ जरामरणापुद्गादिद्वंद्वसंगरलीलया चरतीह चिरं कालं
 मुक्तोपि भगवान्हरिः १७ मुक्तेनापि त्रिगोत्रेण सौंदर्यतत्तमं जरी देहाङ्गैर्धार्यते गौरीकासुकेनेव काभिनी १८
 मुक्तयापि गलेन द्रोगोरखिले च नः संशुद्ध इव मुक्तानां हारः शशिकलामलः १९ गुहेण गहनधीर्विरस्तारका
 दिरणाकियां मुक्तोपि कृतवान्सर्वज्ञानरत्नैकसागरः २० भंगी शोरकमांसं स्वस्वमात्रे प्रवितीर्णवान् मुक्त
 येव विधारामधीरया ध्यानधौतया २१ मुक्तो विमुक्तस्वभावोपि जगज्जंगलखंडकं नारदो विजहार मं
 शीतया ध्यानशीलया २२ जीवन्मुक्तमनामान्यो विष्णुमित्रो यं प्रभुः वेदोक्तं भावनिर्माणक्रियां समधि
 तिष्ठति २३ धारयस्ववनीशेषः करोत्यर्कोदिनाबली यमोपमत्वं कुस्ते जीवन्मुक्ततथैव हि
 २४ अन्येषां स्मिन् विभुवने यज्ञासुरनरासुराः शतशो मुक्ततां याताः संतुष्टिं च तिसंस्तौ २५ संस्थिता व्यवहारे
 उविचित्राचारधारिषु अंतराशीतलाके चित्केचिन्मूढाः शिलासमाः २६ परमबोधमासाधके काननमाग
 देहस्य स्त्रीयं प्राह भागं परावृत्तया चितः स्वमात्रे दैव्ये स्वरक्तमांसं उक्त्यददौ इति पराणेषु प्रसिद्धं २७ कार्यकलहकौ
 उक्तप्रवर्तनंतच्छील या २२ २३ यमत्वं दंडनं २४ २५ विचित्रशोकमाहाधनय प्रसंजकेषु उत्र दारधनभृत्यादिसंग्र

हस्तैकमुधवध्वंधवाचाचारधारिष्वपिराज्यादिबवहा

बा० टी०
उप०
२१५

ता० क० उप० ता० प० ब० स० न० ति० म०
सर्गः ७२

अपि विनिर्दिष्टं

अपि विनिर्दिष्टं

अपि विनिर्दिष्टं

अपि विनिर्दिष्टं

इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तोर्भेदनिमित्तं वक्तुमुपक्रमते द्विविधेत्यादेना ४८ तत्रादौ उभयसाधारणमुक्तिशब्दार्थदर्शयि
ति असं संगादिति ५० तत्रोपपत्तिमाह स्नेहेति स्नेह आत्मताभ्रमात्रप्रीतिसत्संक्षयं ५१ ५२ साधनचतुष्टयमध्ये यत्नेन
पूर्वसिद्धौ उत्तरोत्तरजोषेपि यत्नः कर्तव्यः प्रमाणात्तत्पर्यप्रमेयतत्वावधारणानुकूलास्तत्पूर्वकं ५३ युक्तात्वेतोयत्न आ
त्मतत्त्वध्ववसापर्यंतं प्रयत्नानुपरमदृढनिश्चयवता चिरसिद्धयति प्रसिंधेव बहुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः ५५ यत्न
यैज्योतिरात्ममात्रपरिशेषारूपं पदं सुगतो बुद्धः शोभ नविवेकगतः कपिभ्रवह विचार्यप्यध्ववसापर्यंतं ध्यादपगतः सन्

द्विविधामुक्ततालोके विद्येते देहधारिणां सदेहेका देहान्याविभागोयंतपोऽप्यग ४८ असं संगात्पदार्थानां मनः शां
तिविमुक्तता सत्यसत्यपि देहेसासंभवत्यनद्या कृते ५० स्नेहसंशयमेवांगः विदुः कैवल्यमुत्तमं तत्संभवति देहस्य
भावेचाभाववच्च ५१ योजीवतिगतस्नेहः सजीवन्मुक्त उच्यते सस्नेहजीवितो बहुमुक्त एव तृतीयकैः ५२ यत्ना
यत्नेन कर्तव्यो मोक्षार्थयुक्तिपूर्वकं यत्नमुक्तिविहीनस्य गोष्यदं दुस्तरं भवेत् ५३ नत्वनध्ववसायस्य दुःखाय विप
लात्मने आत्मापरवशः कायो मोहमाश्रित्य केवलं ५४ समहर्षैर्यमालं व्यमनसा ध्ववसायिना विचारपात्मना
नश्चिरसिद्धये ५५ विनता ध्ववसायस्य जगद्भवति गोष्यदं यदपगतः सुगतः पदं प्रधानं यदुपगताः ध्रुवतां नृपश्च
कश्चित् यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः प्रयत्नतन कल्पतरोर्महाफलं तत् ५६ मोक्षोपायेषु ० प्र ए मुक्तामुक्तविचा

आत्मनः अधुवतां सारीकविज्ञान संतानात्मतां गुणत्रयसावस्थालक्षणं प्रधानं पदं वस्तु उपगतः एव कश्चिदेदं निंदक
त्वात् ग्राह्यनामा कश्चिदहितारब्धो नृपः सत्रियोपियदपगतः सन् आत्मानं चित्स्वभावमभ्युपगम्यापि देहपरिणमित्वाभ्युपग
माद्भुक्तिमशकरीरा प्रवेशे अपयवोपचयापत्या अधुवतां उपगत इत्यनुत्तमे एव मिथ्यापदेते निमग्नाः महोतो वेदरहस्यनि
दमास्तु उत्तमं सत्यादिलक्षणं उपगताः यथार्थतः प्राप्तवन्तस्तन्महद्विर्यत्प्राप्तं यद्वेदोक्तमार्गेण प्रयतनलक्षणस्य कल्पतरोर्महा

२१५

शंवरस्थितो रेंद्रजा लिकसर्गे ३६ वज्रसाराः घेषांकदा प्यसंभावितः जयस्तेपीत्यर्थः ४० प्रासंगिकस्य असंभावितसंभावोत्ते
पादनस्यापि प्रकृतमेव फलं दर्शयितुं पसंहरति इति ४१ ४२ नन्वेवं सति विहमुक्तावपि पुनः संसारप्राप्तिः संभाविता स्यात् तत्राह
मुक्ताविति हि यस्माद्जनकोटयः विवेकस्य असंसायीति विवेकस्य तत्त्वज्ञानस्यावृत्तौ अज्ञानदृश्यामेवात्यं संभाविता चितानर्थको
दिसंभावतलक्षणो भ्रमे मग्नाः

यत्रात्त्वित उदेत्याशुदेशकालवितासतः शशाकाः शृंगवंतो हि दृश्यंते शंवरस्थितौ ये वज्रसाराः सदृढा दृश्यंते ते जयं
गताः कल्पस्यांते यथेष्टं धराध्विविबुधादयः ४० इति पश्यन्महावाहो भावाभावैकमेव हर्षमर्षविषादेहाः संप्रज्यस भव २
मतां वृजं ४१ असत्सदेवभातीह सदसञ्चापि दृश्यते आस्थानास्थे परित्यज्यते नाशुसमतां वृज मुक्तौ राघवलोके स्मि
न्नप्राप्तिसंभवत्पल प्रवृत्तौ विवेकस्य मग्ना हि जनकोटयः मुक्तौ राघवलोके स्मिन् प्राप्ति रस्ति सदेव हि
प्रवृत्त्या हि विवेकस्य विमुक्तभूतकोटयः ४४ प्रविवेका विवेकाभ्यां सुलभालभ्यतां गतां मुक्तिर्मनः सयः प्राप्ता विवेक
तेन दीपयः ४५ आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिदृता सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेन जायते निरागानि
रूपासंगा जीवन्मुक्ता महा धियः संभवं तीह बहुशः सुहोत्रजनकाद् व ४७ तस्माच्च मपि वैराग्य विवेको दितधीर
धीः जीवन्मुक्तौ विहरन् भोसमलो घाश्रमकांचनः ४८

नमुक्तौ तन्मज्जननिमित्तज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः ४३ नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपि मुक्तेर्नापापशंकास्ति विलुप्तकंठचा श्रीक
रविवेकमात्रेण तस्माद्भादित्याह मुक्ताविति ४४ प्रविवेकात्सुलभापि अविवेकादलभ्यतां गतामुक्तिः ४५ भूतिमुक्तिमिदृता ४६
पूर्वकालिकानां जीवन्मुक्तिसंभवेऽपि नेदानीं तनानां सा संभाविते त्वाशं कां वारयति निरागा इति विरूपासंगानिरमिनिवेशः ३
हास्मि न पिकाले ४७ ४८

५ भक्त्या श्रुतसंशमग रुडेने वपन्नगाः १८ विचार्यतत्त्वमालोक्यसेवंते यविभूतयः ता उदर्कोदयाजंतेः शेषादुःखायकेवलं १९ ५

वा० टी १२ १३ प्राकम्पतत्त्वदुर्निनेन बाधित्वा अतएव तत्त्वमेव बुद्धमात्रतां कृत्वा गाहते प्रविशति प्रपंचमपि तद्भावं नयती-
उप० नियावत् १४ तदनु तत्त्वबोधानंतरं एतस्मिन् तत्त्वमापन्ने जगति १५ भवान्भवो धन्यः यतस्त्वया तेन भव्यत्वे अधुना
२१५ अस्मिन्वयस्यैव १६ गाहते प्रविशति ब्रह्मेति शेषः लोकोधिकारिजनः १७ पूर्वभोगा उपेक्षा इति शेषः यथा गरुडेना
मताहरणात् पूर्वपन्नगा उपेक्षिताः पञ्चान्मातृशापमोचनानंतरं निःशंकं भुंजते तद्वत् १८ लोकेष्वयं राजकीयविभूत्युप

एवं विलोललहरी भीमासंसारसागरात् उत्तीर्यते चेन्मग्नेन तत्परंपौरुषं भवेत् १२ सत्यां प्रज्ञा महाना विविवे
के सति नाविके संसारसागरादस्माद्यो नती एधिगस्तुतं १३ अपारावारमाक्रम्य प्रमेयी कृत्य सर्वतः संसाराब्धिं
गाहते यः स एव पुरुषः स्मृतः १४ विचार्यो धैः सहा लोकपधिया संसारसागरः एतस्मिन् तदनु कीडा शोभते रा
मनान्यथा १५ इह भव्यो भवान्साधो विचार पर्याधिया त्वया धुने वते नायं संसारः प्रविचार्यते भवानिव विचा
र्यादौ संसारमतिक्रान्तया मत्प्रायोगो हते कौलो नेहासौ परिमज्जति १७ पूर्वधिया विचार्यते भोगा भोगिभयप्रदा
वलं बुद्धिश्च तेजश्च दृढतत्त्वस्य वर्द्धते सबसं तस्य वृद्धस्य सौंदर्याद्या गुणा इव २० धनरसायनपूर्ण सुशीतया विम
लया समया सतत श्रिया शिशिररश्मि रिराति विराजसे विदित वेद्य सुखं रघुनंदन २१ मोक्षोपायेषु प्रणेशं

सारसाम्यप्रतिपादनं सर्गः ७६

भोगेनान्यायः प्रसिद्ध इत्याह विचार्येति तत्त्वं राजप्रसादानुग्रहादिरहस्यं १८ तत्त्वबोधोत्तरमेव भोगजरणोपपादकविशे
षण्यसंपत्तिर्न पूर्वमिति दृष्टयति वलमिति २० रामस्य भोगजरणासामर्थ्यं शंकावारणाय तत्त्वबोधसंपत्तिं दर्शयति य
नेति हेरघुनंदनत्वं विदित वेद्यतया हेतुना इदानीं धनेन रसायनेन आनंदभूतेन पूर्णधिया सुशीतया निरस्तत्रिविधताप
या श्रिया शिशिररश्मिः पूर्णचंद्र इव अति विराजते चंद्रपक्षे समया अभितः पूर्णमंडत्वादवक्रया २१ इति श्री बा० ता० शं

७६ सर्गः सारसाम्यप्रतिपादनं

२१५

संसारशांतये कांतकारणं सम्पत्तीदृशं ३ अयं हि परदुःपारो धोरः संसारसागरः विनायुक्तिप्रयत्नाभ्यामस्माद्रामनतीर्यते ३ =

यत्रैतन्नितादृशनादः रजगाहाः वर्णदेहकांतयः
एवकाचनवालुकायासां १९

इह संसारजलधिः त्वीविरूपवर्णते ततस्तरणोपायस्तीर्णं कीडायथासुखं अविज्ञातात् ब्रह्मणः समुपायोत्पाविर्भवन्ति
अविवेकेन स्थेयं योति अनेनानर्थजन्मस्थितौ विमिश्रितं दर्शं तं तन्निवृत्त्युपायमाह शाम्यंतीति भासां जालसर्पमिश्रिचि
नां सर्वधनत्रसरेण वप्रसंख्यातुं न शक्यंते २ हेकांते तिरामसंबोधनं ३ परं अप्यंतं दुर्गमं पारं यस्य ४ तमेव संसारसागरं व
रूपितयस्तेत्यादिना अयं वत्समाणा विशिष्यः संसारलक्षणः संसारसागरः यस्य मोहां भेरणा पूर्यते नैव तन्निमग्नेन उ
तीर्यते चेदिति सप्तमेनान्वयः अगाधं भरणानलक्षरौ शर्वैर्कल्लोलैर्वहनरंगैश्च आकुलकोटरः ५ उरुपानेव डिंडीराफे

श्रीवशिष्ठ उवाच ब्रह्मणः समुपायांति जगं तीमानिराधवः स्थेयं यात्यविवेकेन शाम्यंत्येव विवेकतः १ ज
लज्जालजलावर्तवृत्तयो व्रसवारिधौ संख्यातुं केन शक्यंते भासां च त्रसरेणवः २ असम्पक्वेक्षणं विद्विक्कार
णं जगतः स्थितौ ५ यस्यायं सागरः पूर्यते मोहां भुभरपूरितः अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरः ५ प्रथम
त्पुण्यपिंडीरो ज्वलन्नरकवाडवः तस्मादिलोललहरीर्मनोज्ञ लभतंगजः ६ आलीनजीवितसरिद्रो गरत्नस
मुहकं संधरोगो रगाकीर्ण इन्द्रियग्राहघर्घरः ७ पश्यान्मिन्प्रसूतारामवीचयश्चक्रचंचलाः इमा मुग्धांग
नानाश्रयः शिखराकर्षणक्षमाः ८ छंदश्चीपपरागाढ्यानेत्रनीलोत्पलाकुलाः दंतपुष्पफलाकीर्णाः स्मित
फेनोत्थशोभिता केशैर्द्रुनीलवलयभरविलासतरंगिता नितंबपुलिनस्फीताः कंठकंबुविभ्रषिताः १९ लला
टमणिपद्मठ्या विलासग्राहसंकुलाः कटाक्षलोलगहनावर्णिकांचनवालुकाः १२

नायस्य वोडवो वडवानलः जलोद्भवमतंगजसदृशोपादेभेदः ६ आसमंताल्लीना उपसीणा जीवितसरितो यत्र इन्द्रिय
ग्राहैर्घर्घरः कृतवित्तो भध्वनि ७ तत्रस्त्रियो वीचित्वेन वर्णयति पश्येत्त्यादिना शिखरवद्भारिणामप्याकर्षणोक्षमाः
८ छंदारदनददात्सच्छ्रीभिः पभरागाढ्याः पुष्पफलैर्गुल्लैराकीर्णाः ९ कंठलक्षैः कंबुभिः शंखैर्विभ्रषिताः १०

किं नालालक्षणेभिरपिपेहः रत्नफलैर्कल्लोलाः

वा० टी०
उप०
२१६

समस्ताः सुखभोगाः आत्मेव यस्य समस्तानां सुखभोगानां स्वयमात्मेति अतएवाज्ञादृशभोगकाले सर्वविषयासासुसंस्थि
तत्रास्याभातिनाशवद्भोक्तृत्वाभिमानेनेत्यर्थः ११ कर्मसुप्राप्तमिष्टानिष्टफलमिति शेषः १२ अनुबंधानुकूल्यप्रतिकू
ल्याचरणतत्परं १३ १४ पूर्वोक्तवालादिसमवृत्तेयोविशेषस्तमाह प्रवृत्तेति प्रवृत्तावाग्यस्यतथाविधः सन्पुण्याः कथाय
तिनवालादिवद्भुत्वाप्रलापीत्यर्थः एवमन्यदृशहंपुरणानकीर्त्तनानिचरित्रवर्णनानिलोकेयस्य १५ सर्वस्मिन्जने १६ शीतलः
सर्वतापापहारीस्पर्शसंगतंयस्यनदुष्कृतैरिति निषिद्धाचरणपरिहारार्थं अतएवभोगानामनिषिद्धानां १७ अवशपकार्याणां

समग्रसुखभोगात्मासर्वाशास्त्रिवसंस्थितः करोत्यत्तिलकर्मणीत्यक्तकृत्वविभ्रमः ११ उदासीनवदासीनः प्र
कृतकर्मकर्मसु नाभिवांछतिनोक्षेधिनशोचतिनहस्यति १२ अनुबंधपरे अंतावसंसक्तेनचेतसा भक्तेभक्तसमा
चारः शठेशठइवस्थितः १३ बालोबालेषुवृद्धेषुवृद्धोधीरेषुधैर्यवान् युवायौवनवृत्तेषुदुःखितेऽनुदुःखितः ॥
१४ प्रवृत्तवाक्पुण्यकथोद्वेगादपगताशयः धीरधीरुदितानंदः पेशलः पुण्यकीर्त्तनः १५ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः
पूणस्त्रिप्रतिभोदये निरस्तस्वेददोर्गत्यः सर्वस्मिन्निगंधवांधवः उदारचरितकारः समः सौम्यसुखोदधिः सुमि
ग्धः शीतलः स्पर्शः पूणचिंद्रइवोदितः १७ नतस्यसुकृतेनाथेनिभोगैर्नचकर्मभिः नदुष्कृतैर्नभोगानां सत्यागे
ननबंधुभिः १८ नकार्यकारणारंभेननिःकृततयातया नबंधेननमोक्षेणनपातालेननोदिवा १९ यथावस्तुय
थाहृद्यजगदेकमप्यात्मकं तदाबंधविमोक्षाणांनक्वचित्कपरांमनः २० सम्यक्ज्ञानानिनायस्यदग्धाः संदे
हजालिकाः निःशंकमलमुडुनस्तस्यचितविहंगमः २१ ॥ ॥ ॥

रेहिकामुष्मिकफलकारणां कर्मणामारंभैः निःकृततयाभावेकः निःकृततयेतिवापाठः दिवास्वर्गेण १९ बंधानांसां
सारिकसुखानांविमोक्षाणांसर्वदुःखतत्कारणानिवृत्तीनांचमध्येनक्वचित्कपरांकार्पणपुत्तंभनोभवतीत्यर्थः २०
संदेहलक्षणाः जालिकाः पंजराः तथाचसतिभनसि कार्पणसंभावनास्यात्तदेवतस्यनास्तीत्यर्थः २१ ॥ ॥

धार्यामंदारमालेववितुधैः शिरसो रसा जीवन्मुक्तगणैर्मलावशिष्टेनात्रगुप्स्यते समासेनतत्रतत्रोक्तानामेकत्रसंग्रहेण उदाहरं वृत्तं
चरित्रं च लक्षणभूतान्गुणानित्यावत् १ इदं संग्रहं रूपं २ व्यवहारदृशा सुप्रवृत्तमोमात्रं ३ समर्थदृशानुवाधिता नुवृत्तिमात्रत्वा
दसङ्गमिव ३ ४ आदेतं प्रथमं चक्षुर्वादिना उपात्यत्यागिना गृहीतमपि तमपि धनवत्त्वालंकारादिपानोपादत्ते आदिकर्मणि धि
ष्टा अतएव तादृशानिधिः ५ जनतायाः क्रमं व्यवहारः असंगोदासीनात्मसन्निधिप्रविप्रवृत्तत्वात् काष्ठादिप्रतिमासंचारस्य दृ

श्रीराम उवाच ॥ समासेन मुनेभ्यो दृष्टतत्त्वमत्कृते कथयोदाहरं वृत्तं तं कस्तेव च सेतुष्यति १ **श्रीवशिष्ठ उवाच ॥** जीव
न्मुक्तस्य वासकं बहुधा कथितं लक्षणं ग्रथा भूयोपि त्वम् महाबाहो कथ्यमानमिदं शृणु २ सुप्रवृत्तवदिदं नित्यं पश्यत्ययं
तेषां असङ्गमिव सत्कं सर्वत्राखिलमात्मवान् ३ कैवल्यमिव संप्राप्तः परिसुप्तमना इव दूरमिन्द्रवानंदीति दृष्ट्य
धिगतात्मदृक् नादत्तमप्यवादते गृहीतमपि पाणिना अंतर्मुखितयोदातरूपया समयाधिया ५ यंत्रपुत्रकसंचारइतीम
जनताक्रमं अंतः संलीनया दृष्ट्या पश्यान् हसति श्रोतधीः नापेक्षते भविष्यच्च वर्तमानेन तिष्ठति न संस्मरत्यतीतं च स
र्वमेव करोति च सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् सर्वकर्म करोत्यंतर्न करोति न किंचन ८ अंतः सर्वपरित्यागी
मंतरनैषणैः कुर्वन्नपि वहिः कार्यं सममवावतिष्ठति ९ वहिः प्रकृतसर्वहो यथा प्राप्तक्रियो न्युत्तः स्वकर्म किमसंप्रा
प्तबंधुकायनिवृत्तिमान् १०

शक्तिपश्यन् ६ नरतिष्ठति न आस्थां करोति ७ व्यवहारविषये सुप्रवृत्तिवास्तेन तत्कौशलफले रज्यत इत्यर्थः ८ अतएव
तस्य सदैव समास्थिति रित्याह अत इति ९ स्वकर्म तत्तद्देहवर्णाश्रमोचितं कर्म पितृपितामहादिक्रमसंप्राप्तराज्यादिवंधुकार्या
णि दानमानादि च तन्मात्रानुवृत्तिमान् १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

५०५१ किं तस्य ज्ञातव्यमेति प्रोक्तं प्रपञ्चते स
 तिनैराश्रयमोक्तमिति ४२ अस्तु मनोनाशस्ततोऽपि
 किं तच्चाह आत्मज्ञादिति ४३

३५ न विद्यते न नश्यति न विद्यते न बोधति न जायते न हृष्यति च प्राप्तिर्भासि जगता हृदि रेवत्यस्थिते तत्र तमाः अहमेवात्म
निजगन्मायां सृजामिति पश्यंतो जीवन्मुक्ताः ३६ किंच प्रतिज्ञं रिणाभिनेहिसर्वभावा इति न्यायात्प्रतिज्ञांभिधमानेषु
जगद्गर्भे धनुवर्तमानः स्थायी सदात्मस्वप्न इव स्वात्मन्येव दृश्यते आवबिकारान्प्रतिज्ञां कल्पयत्यपश्यतीत्येवं तेषां नि
श्चये कुतो हृषीदि प्रसक्तिरित्याशयेनाह निगेषमित्यादिना बीषाघोती प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयः दिव्यचनाव्ययीभा

फेनाजवंजवीभावेजलेभूतक्रमेतथा ककिलेदंकुतः कौतः प्रसंगः सुखदुःखयोः ३५ भावाभावैरप्यंतै
रजस्त्रंजंतुसंभवेः नविशीयंतिनोद्यंतिदृष्टिस्तमानराः ३६ निमेकंप्रतियाभिन्नायथान्यास्वप्रदृश्यः
सणोत्पत्तिविनाशि न्यस्तथैतालोकदृश्यः अनारतसमुत्पत्तावनारतविनाशिनीकः क्रमोदग्धसंसारका
रुणपानंद्योदिरु शुभाभावात्सुखाभावेस्थितिभावेविलक्षणाः कीदृशः कथमायातः कवातादुःखसंविदः
सुखसंवेदनांतोस्यास्ववीजंवितनोतिथा शांतादुःखदशासंयंकथमंतर्हितैसुखे ४० तीणाभ्यांसुखदुःखाभ्यां
हेपोपादययोः तथे इतिताविपितेकस्तोगलितयशुभाशुभे ४१ रम्यारम्यदृशोर्नाशाद्यातेभोगाभिवांक्षिते
नेराशेयः संततप्रोढे हिमवादिगलेन्मनः आमूलान्मनसितीरोसंकल्पस्थकथावका तिलेधिवातिदग्धेषु

वयोरन्यतरस्यावशंप्राप्तेस्तद्वक्तृणां ह्येतत् ३० क्रमणंक्रमः असंखिनः पुत्रवियोगदुःखादयः पदलभेरनू जीवन्मु
क्तानां शुभस्यैवाभावाद् गः ३८ किंच शुभफलेषु प्रसिद्धेषु सत्सु तद्विरोधिभया प्रसक्तिरित्याह शुभाभावादिति वि
लक्षणा शुभफलेभ्यो लक्षणाः किंच तानि पूर्ववत् ३९ याः दुःखदशास्तत्संवेदस्य सुखानुभवस्य अन्ते उत्पत्त्या लक्षणा
कासतीत्यवीजं स्वकार्यं शोको मोहादिवितनोति विस्तारयति सेयं दुःखादशा शुभकर्मभावाच्छते सुखे त्वयमपि शांते वेति

संगं
माल
नेषु
भि
भि
कुतः ४३
तैलस्य कलनाकुतः
मु
वि
सत्ता
तैवति
निहनु का कंभवेदिति एवैत्ताण्येवस्युदीकर
२१७

अथवा २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

संमरसं वृत्तीभूतं २२ मनसोभावेकं कार्यं चेष्टाद्युपपत्तिस्तत्राह मंजुषायामिति दोलासुखसंघाया मित्यर्थः तस्य स्वा
नंदाविर्भावो ह्यासादेवांगचलनं तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुम्भसो वा अतिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीते तिस्र
त्पादिप्रसिद्धमीश्वरनृत्यवत् २३ अनुपदिष्टवुद्ध्या नियमेन कृतकृतस्तारिकायाः क्रियाफलोपादेयतावुद्धेरभावादि
त्यर्थः २४ सर्वमित्यादिबालेपक्षेयाज्यं २५ कार्यप्रयुक्ताभ्यां सुरवदुःखां २६ अर्थेवास्त्यर्थे सतां सत्यतावुद्ध्या आस्थां अ
तरावफलात्पनुधावति २७ उपसमीपे सन्निहिताभ्यां पदुःखदशांतेन ह्यते २८ अर्के शीतरूचौ जातेपि इंदुमंडले सत
यस्य भ्रांतिविनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितं नास्तमेति न चोदेति यो भवत्सर्वदृष्टिषु मंजुषायां निषलस्य यथा
वा लस्य च घृते अंगावल्पतुसंधानवर्जितं यस्यैवे तथा २३ पूर्णं चिद्वानं दीपं दीपत पुनर्भवः अनुपादेयवु
द्ध्या तु न स्मरस्य कृतकृतं २४ सर्वसर्वप्रकारेण गृह्णाति जहाति च अनुपादेयसर्वार्थेनालवच्च विवेकते २५ स
तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः न कार्यमुखदुःखाभ्यां भगवति हि गृह्यते २६ बहिः प्रकृतसर्वेधि
तः पुनरनीहया न सतां योजयत्यर्थेन फलान्पनुधावति २७ नोपे जतेहुः खदशानसुखाशामपेक्षते कार्येदिये
नेति मुदं कार्यनाशेन विघ्नते २८ अपि शीतरूचावर्के सतमेपि इंदुमंडले अप्यधः प्रसरत्वेन विस्मयोऽप्यनजा
यते २९ चिदात्मन उमा इत्थं प्रस्फुरंती ह शक्तयः इत्यस्याश्रयजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलं ३० नद्यादेन्यमादत्ते
न क्रौर्यमनुधावति न लज्जामनुसंधते नालज्जत्वं च गच्छति ३१ न कदाचन दीनात्मानो ह्युतात्मा कदाचन न प्रम
तो न खिन्नात्मानो ह्यिदं नान च हर्षवान् ३२ नास्य चेतसि सुस्फारेण रदं वरनिर्मले कोपादपः प्रजायते न भसीवन
वाकुलाः ३३ अनारतपतजातभूतायां जगतः स्थितौ क्व कथं किल कासोऽस्यात्सुखितासुखितथवा ३४
मे संतप्तोऽपि अग्नौ अधः अधोमुखे प्रतपति ज्वलन्पि अस्य विस्मयः आश्रये बुद्धिर्न जायते २८ कुतो न ज्ञायते तत्राह चिदा

समस्तप्रमाणैः ३० लज्जां अपमानं न भूयते ३१ अनादितमविरतप
प्रकार्यलज्जालं न गच्छति ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वा० टी०
उप०
२१८

अभेदांश एव कल्पितः किंनस्यादित्याशं कां परिहरन्त्यनस्य दत्ते तथेति प्रस्यस्योत्तरमाह चित्तेति यः स्वयंकारणात्मागुणः गुणी
चेति विकल्पितस्तदात्मना स्थित्वैव ह्यपि गुणगुणी विकल्पेन शपतो न निरन्वयेनेत्यर्थः तस्याचैककारणात्मन स्थित्वैव गु
णगुणी भेदनाश भेददर्शनाद्देसांश इत्यतत्त्वमनः स्यंदयो रेकतरनाशाधीनात्यंतिको भयनिवृत्त्यैव चित्तं न स्यंदते न तु जीवति मन
सितस्यंदो वारपितु शक्य इत्येतच्च सिद्धमिति भावः ७ अंतरावस्यंदनिरोधेनोभयनाशार्थयोगक्रमो ज्ञानक्रमश्च शास्त्रे दर्शि
त इत्याह दौ क्रमावति ८ तत्राद्यं क्रमं प्रथमं जिज्ञासमानो रामः पृच्छीत कदेत प्राणापानयोर्विवंधनं प्राणापाननिबंधाभावे

चित्तचित्तपरिस्पंदपक्षयोरेकसंक्षेपे स्वयंगुणगुणी स्थित्वानशपतो दौ न संशयः दौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञा
नंचराधव योगस्तद्धतिरोधो हि ज्ञानं सम्प्राप्य देहात् ८ **श्रीराम उवाच** ॥ कदा कीदृकया युक्त्या प्राणापाननिबंधा ॥
योगनाम्ना मनः शान्तिमोत्पन्नं त्यस्य रवप्रदां ९ **श्रीवशिष्ठ उवाच** देहे स्मिन् देहे नाडीषु वातः स्फुरतियोभितः स्यंदेक्षि
वभुवो वारिस प्राण इति कीर्तितः १० तस्य स्यंदवशादंत क्रियावैचित्र्यमीयुषः अपानादीनि नामानि कल्पितानि क
तात्मभिः ११ आसोऽस्पृश्यापुष्पं शोक्न्य स्पृशतु हि न्यथा तथैष रस आधारश्चित्तस्य भिन्नतांगतः १२ श्या १

गुणाश्च रहस्य इत्यप्रत्ययः प्राणापाननिरोधलक्षणायेत्यर्थः ८ आसर्गसमाप्ते रसैव प्रस्यस्योत्तरं वारिधिष्यन् चित्तस्यंदस्य प्रा
णस्यंदाधीनतां वक्तुं प्रथमं प्राणस्त्वस्य माह देहे स्मिन् नित्यादिना देहनाडीषु द्वासप्ततिः प्रतिशास्त्रं नाडीसहस्राणी भवंत्यासु
व्यानश्चरतीति श्रुतेरित्यर्थः यथा भुवः स्यंदेषु स्यंदनमार्गिभूतेषु विबरेषु वारिजलं सर्वतो व्याप्य स्फुरति तद्वत् १० ननु प्राणा
वहिरेव याति देहे त्वपानादयो न्येवापवणवसंचरन्ति तत्राह तस्येति तेषां स्येव वृत्तिभेदाः नान्ये इत्यर्थः ११ वारिदृष्टान्तोपपत्तः
ये रस इति विशेषणं अयोमयः प्राण इति एतमेवागिरसं मनस्ये प्राणावांगानां रस इति च श्रुतिरिति भावः चित्तस्य कोश
वत्सर्वतः संस्पृशेण भिन्नतामिव त आधारः प्राणवंधनं हि सोम्य मनः तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यादि श्रुतिरिति

अभावघनभावनयास्वव्यतिरिक्तं नास्तेति दृढनिश्चयेन सर्वेषु भावेषु दृश्यपदार्थेषु निर्गुक्तसंकलननिःसंकल्पविकल्पं यथा स्यात्तथा
 अवयवत्वं तन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सत्सु परिच्छेदहेतुभावाद्धिते ते कस्य महांसजः नित्यतमः सन्त्वेनैव निरतिशयानंदी सन् जाग्रत्स्वप्न
 योर्गोलोचनमात्ररूपं प्रतिष्ठितत्वं तेषु पुण्योऽपि ति वावत्प्रारब्धस्यैव त्वीत्यर्थः ४४ इति श्रीवाशिष्ठताम्रशोडशोऽप्युक्तसप्तमः ॥

२७ चित्तस्यंदाजगद्भौतिश्चित्तस्यंदायादृशः योगश्च तन्निरोधार्थं संप्रगजगद्यते अलातस्य ज्वलदुल्मुकस्य परित्यंदात् भ्रम
 भावेऽप्यभावघनभावनयामहात्मानिर्गुक्तसंकलनमंवरवस्थितेषु चित्तं प्रतिस्वमुदितो वितेतैक रूपास्तिष्ठति स्वपितिती
 वति नित्यतमः ४४ श्रीनोपायेऽप्युक्तं श्रीजीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं सर्गः २७ यथा लाभंत परित्यंदादग्निचक्रं प्रदृश्यते ॥ श्रीवशि
 प्रसेदेव सदाभासं चित्तस्यंदात्तथा जगत् १ यथा जलपरित्यंदाद्यतिरिक्त इवाभसः दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्यंदात्तथा ज
 गत् २ यथा गोलोऽग्निः स एतस्यंदादि घ्नोक्तिमंडलं दृश्यते सदिवा सत्यं चेतस्यंदात्तथा जगत् श्रीराम उवाच येन प्रत्यंदते चि
 त्तं येन न स्यंदते तथा तद्गहनं ब्रह्म येन चिकित्सेयं तदेव हि ५ वशिष्ठ उवाच यथा शैल्लाहिमे राम तिलं तैलं बोधयथा यथा ल २
 कुसुमसौगंधं यथा तथोष्णं दहनौ यथा तथा राघवस्य स्निग्धौ चित्तस्यंदो तथैव हि अभिन्नौ केवलं भिष्याभेदः कल्पित एव योः ६

एतत् सत्तौ अग्निमयं चक्रं भ्रांत्या प्रचादृश्यते इत्यर्थः १ वर्तुलः नाभाकारः आवर्तः २ इत्यगोर्नेत्रयोः शतपसामुत्पेन स्यं
 दात् पिष्ठाकारं अन्यतः स्यंदा नैव किं कं डलमेव दृश्यते ३ येन स्वभावेन प्रत्यंदते येनोपायेन न स्यंदते ४ स्यंदस्वभावश्चित्तात्स्य
 कृत्यवस्तुमशक्य इति दृष्ट्या तैरेव तं दर्शयति यद्येत्यादिना नातिलप्रतैललवश्चैतैः तथा शब्दः समुच्चये ५ अत्राप्याद्यः सत्या
 शब्दः समुच्चयो यो द्वितीयो दार्ष्टिकोपबंधार्थः सर्वत्र गुणगुणपादौ अविचारोद्दसहि सुरभेद एव संश्लेषः तत्र विचारभेदांशो
 भिष्याभेदांशो वास्तव इति दर्शयति अभिन्नाविति ६

वा० ११०
उप०
२१६

२१३

इदानीं रेचक एव यो रेके न स्यात्पि स्वासप्रश्वासशिथिलीकरणे कालदेर्घ्या भिवद्भिनसहितः ध्यानाभ्यासादपि तन्निरोध इत्या
हरेचके इति द्वाभ्यां स्फारे विपुली भूते प्राणे छिन्ना भ्रमवत् क्रमात् संप्रत्यभावं वा ह्याकाशं वा आगते अंगरंध्राधिना सा विव
राणि न स्पृशति सति १२ अंतः पूरात् पूरणा द्विरोधना मेघा इव यावत् तन्मिंदसुपची यमज्ञे स्थिते निश्चले सति २३ एत्यनं
तरं कुंभके पूर्णं कुंभवत् अनंतं कालं तं भितं प्राणोपरिति वृत्ति उक्तं विविधप्राणायामक्रमश्च पातं जलेशस्त्रे प्रपंचतः तस्मि
न्यतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः तस्मिन्प्राणुले प्रासनजपे सति वा ह्यस्य वायो रात्रमनंश्वासः कोष्ठस्य वायो
निश्चाराणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेदः उभयाभावलक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवति देशकाल
संख्याभिः परिदृष्टा दीर्घसूत्रः यत्र प्रश्वासपूर्वको गतिनिरोधः स बाह्यः यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः आभ्यंतरः तृतीयः
रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे रेचमागते न स्पृशत्यंगरं प्राणि प्राणसिंदो निरुध्यते पूरके नूनमभ्यस्ते पूरा द्विरिधन
स्थिते प्राणे प्रशान्तं संचारे प्राणस्यंदो निरुध्यते २३ कुंभके कुंभवत्कालमनंतपरिति वृत्ते अभ्यासात्तं भितं प्राणे प्राणे

संभवतिः यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्ना इवति यथा तप्रेत्यस्तसुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा ह्योर्ध्वपैर्गो इत्यभाव इ
ति त्रयोप्येते पृथेपरिदृष्टावहितस्तुल्यलवस्पर्शदिना अंतर्नाभ्यादिस्यंदादिना च द्रूपानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः सणा
ना इत्यन्तावधारणेन संख्याभिः परिदृष्टा एतावत्संख्यश्च सकालेः प्रथमो द्वितीयस्तृतीय उच्चात इति एवं मृदुरेवं मध्यरेवं तीव्र
इति च सखल्येव मध्यस्यः प्राणायामः प्रविकस्वरत्नलपिंडवन्मंदाक्षवि संतनुवद्वा देर्घ्यसौ स्थापत्रे
प्राणो दीर्घः सूत्रमभ्यवर्तीत्यर्थः अभ्यासात्तं भितं इत्यनेन वत तत्परिपाकलभ्यश्चतुर्थापि प्रकारः सूचितः सोऽ
पि पातं जलिना दर्शितः बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति पूर्वोक्तो भयजपात्तदाक्षेपपूर्वकः प्राणगत्यभावः स्थिरश्चतुर्थः प्रा
णायाम इत्यर्थः प्राणायामप्रतिष्ठाफलमपि पातं ललिनोक्तं ततः क्षीयते प्रकाशादरणं धारणासुचयोगपतामनस इति तयो
न परमप्राणायामात्ततो शुद्धिर्मलानां क्षीदीति श्रुतानस्यति भाव्य २५

२१६

अतएव तत्स्यंस्वचित्तस्यंदहेतुतेत्याह अंतदिति संकल्पग्रहणं वृत्तिमात्रोपलक्षणं १३ चित्तः स्यंदश्चिदाभासव्याप्रवृत्तिभेदः
 संविदः तत्तद्विषयाकारप्रपञ्चाः १४ प्राणपरिस्पंदं प्राणाधीनपरिस्पंदं आगमभूषणाः प्राणबंधनं हि सम्पन्नः प्राणाधाराप
 उदेति प्राणोत्तमेति प्राणांतर्हि वागप्येति प्राणंचरः प्राणोत्रोत्रमित्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः १५ अस्त्वंततः १६ देहलक्षणोत्तर्गहेह
 दया दिस्थानेषु सप्रतिसहस्रनाडीभेदेषु च अनिशंचरतागमनेषु मुखनासिकादिक्षेत्रेषु वाह्योकोशे च गम
 नशीलानां १७ प्राणस्यंदनिरोधे निरालंबनादिराजयोगोपायान्वक्तुमुपक्रमते शास्त्रेति पूर्वभिपत्तासु संसारिक व्यवहारेषु आ

अंतः प्राणस्य परिस्पंदं संकल्प कलनोन्मुखी संवित्संजायते तेषां तच्चित्तं विद्धिराधनं प्राणस्यंदं चित्तः स्यंदत
 त्स्यंदो देव संविदः चक्रावर्तविधापि न्योजलस्यंदं दिवोर्मयाः चित्तं प्राणपरिस्पंदमाहुरागमभूषणाः तस्मिन्संरोधि
 तेनूनमुपशान्तं भवेन्मनः मनः स्यंदोपशान्त्याप्यं संसारः प्रविलीयते सूर्यालोकपरिस्पंदं शांतैर्व्यवहृतिर्यथा श्रीराम
 उवाच अविशंचरतां देहगेहे गगनगाभिना प्राणादीनां परिस्पंदो बाधनां रोध्यते कथं वशिष्ठ उवाच शास्त्रसंज्ञनसंपर्क
 बैराग्याभ्यासयोगतः अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वसंसारवृत्तिषु १८ यथा भिवांक्षितध्यानाच्चिरमेकतपोदितात् एकत
 त्वधनाभ्यासाप्राणस्यंदं निरुध्यते १९ पूरकादिनिजायामाहृताभ्यासाद्वेदजात् एकांतध्यानसंयोगात्प्राणस्यं नि
 रुध्यते २० उंकारोच्चारप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् सुषुप्तसंविदो जाते प्राणस्यंदो निरुध्यते २१

त्यंतिकपरिमाणाद्यगनियमदत्तादिविरोध्यभ्यासाच्चात्यंतमनास्थायां हृदि कृतप्रतिष्ठाप्योसत्तां १८ प्रथमं स्थूलशिरवरेचंद्रविंशे
 ति देवतामूर्त्यदौ यत्रैव मनो स्पृश्यते तत्रैव निरोधो भ्यासनीय इत्याह यथा भिवांक्षितेति १९ पूर्वककुंभकरेचकक्रमेण प्राणानि
 रोध्य संहिता हृदि ति चित्तस्यंदनिरोधः कार्यत्याह पूरकेति पूरकादिना नियमस्य स्वस्य प्राणस्यया मात्र २० दीर्घोच्चारितप्राणवतु
 र्यमात्रालंबनयोगाद्वा संविदो वाह्यार्पसंबेदनस्य प्रथमे प्रात्यंतिकोपरमे जाते सति २१

घटिकां व्याप्तास्य स्य जिह्वा मूले स्तनवल्ग्वमानया दृश्यमानां इंद्रियोनि-अंतरेण तालुके यराषस्तन इवावलंबते संद्रयो निरि-
ति श्रुतेः तां परिचृतयावद्भिनादिभ्यासादिप्रयत्नादंतः प्राणसंचारमार्गमिहिरंध्रे प्रवेष्टुमानया जिह्वया अकम्पनिष्पीड्याधः
कृत्य प्राणो ऊर्ध्वरंध्रे गते सतीत्यर्थः अननलं विकारयोगसमुच्चितानभोधारणादशितानत्प्रकारश्च भगवता स्फुंदेनोक्तः २
सनां तालुविवरे निधायोद्भिमुखो मृतं धारयन्निर्जरतांगद्विदशपरपासान्नसंश्रयः ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भस्त्रासो मपानं करो-
ति यः प्रासाद्भिन्ननसंदेहो मृत्युं जयति योगवित् आकाशं चरमीचिवारिसदृशेयवसरंध्रस्थितं यत्राचेन सदा शिवेन शहिं

तालुमूलगतो यत्ना जिह्वायां कम्पघटिकां ऊर्ध्वरंध्रगते प्राणो प्राणस्यंदो निरुध्यते २५ समस्तकलनोन्मुक्तेन किं
चिन्नामस्त्वमेवे ध्यानात्संविदलीनायां प्राणस्यंदो निरुध्यते २६ द्वादशगुलपर्यंतैनाशाग्रे विमर्लावरे संवित्
दृशोः प्रशाम्यंतोः प्राणस्यंदो निरुध्यते २७ अभ्यात्वा ऊर्ध्वरंध्रेण तालुर्द्ध्वा दशगते प्राणो गलितसंवृतं प्राणस्यं
दो निरुध्यते २८

तशंते हकाराक्षरं प्राणं तत्र विलीप्य पंच घटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषामोक्तकवाटपावनपटुः प्रोक्तानभोधारणो
ति २५ समस्ताः कलना विकाराः अस्तदुन्मुक्ते अतएव न किंचिन्नामनिस्स्त्रेहार्दकाशे संविद् अंतर्बाह्यसंबेदनव
त्तिमात्रे निर्विकल्पसमाधिनाली लायां सत्यां नासाग्रे पलक्षितद्वादशगुलपरिमितिवाद्याकाशे चक्षुर्मनसो निरो-
धाद्वा तन्निरोध इत्याह द्वादशेति २७ लंबिकायोगाः समुचित्वा उपायांतरभ्यस्तात्प्रागुक्तनभो धारणात्तन्निरोध
सिद्धिरित्याह अभ्यासादिति द्वादशां तं वसरंध्रस्थानं तद्गृहे प्राणो गलितप्राये संवृतसति २८ " "

प्राण १

वा० टी० ४४ ४५ ४६ वासनावलितमनः जन्म प्राप्तिरन्तर्जन्म मिभावेन गृह्णाति निर्वासने तु मोक्षं ४७ एवं उक्ताभ्यां प्रकारेण
 उप० दीयते त्वं उपते चिकित्सते यावत् ४८ ४९ इदं प्रपद्यन्नेत्याधेयतया यतो नेत्युपादानतया यन्नेति तादात्म्येन च सच्चिदात्म
 २२९ संबन्धनिषेधान्न केनाप्यंशेन जगद्भ्रससदृशमित्यर्थः अतएव विनाशित्वादि धर्मकैर्जगति न कश्चिदपि ब्रह्मणो ह्यंशो
 स्तीत्याहुर्विनाशित्वादिति ५० यदिने किंचिद्व्यं तस्मिन् तत्कथं पश्चिन्नयस्तज्ज्ञातृत्वादिनीति रस रूपादिगोचरवाह्यरुते त्रि
 पुटीनां च भासकतया तत्पश्चिन्नमित्यर्थः ५१ फलमत उपतेरिति न्यायाद्विचित्रकर्म फलोदयनिमित्तया वा तत्पश्चिन्नमित्यर्थः ५२

विकल्पबहुलास्त्वेते स्वाभ्यासेन समाधायः परमोपशमायाश्रयं प्रयांत्य विकल्पतां ४४ आमारामो वीतशो
को भवत्यंतः सुखः प्रमान् अभ्यासादेव नान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भव ४५ अभ्यासेन परित्यज्यो प्राणानंक्षपमाग
ते मनः प्रशममायाति निर्वर्णवशिष्यते वासनावलितं जन्ममौलं निर्वासिने मनः प्राणंचराग्रहगातियथे
हसितथाकुरु ४७ प्राणस्यंदो मनोरूपं तस्मात्संस्तृतिविभ्रमः तस्मिन्नेवं शमं याति दीयते संस्तृतिज्वरः विकल्पा
शक्त्या जुंतेः पदं तदवशिष्यते यतो वाचो निवर्तते समस्तकलनाचिताः ४८ यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत्र
यत्र नेदं यतो नेदं यन्नेदं नेदं शंजगत् ५० विनाशित्वाद्धिक ल्यत्वाद्गुणित्वा निगुणात्मनः यस्पनो शदशाद्
ष्टोदृष्टांतः कश्चिदेव हि ५१ स्वादनी सर्वशालीनां दीपिका सर्वतेजसा कलना सर्वकामानामंतश्चंद्रिकोदित ५२
यस्मात्कल्पात एव ह्यसंसारफलपंकयः अनारतं बहुरत्याजायते च पतंति च तस्य दंसर्वसीमांतमवलम्ब्य महामति
यः स्थितः स्थिरधीस्तद्गुः स जीवन्मुक्त उच्यते ५४ विगतसर्वसमीहितकौतुकः समुपशान्तताहकल्पनः सक
लसंव्यवहारसमाश्रयो भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ५५ मोक्षोपायैरूप० एतौ योगवर्णिनं नाम अष्टसप्ततितमः

तुका निकायभोगोक्तं ठायस्य अतएव तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपशान्ताहितवासनायस्य अतएव सकलेषु व्यवसक

लेषुसंयहारेषु१

पितृपुत्रादौ कर्तव्यं यथाप्रधानं अत्र क्रियते ४२ एतेषां प्रमा

हृदयपञ्चदश्यां उरीककारमोसविशेषमनसि परमात्मनि च प्रयोगदर्शनात्संदिहानस्य प्रसन्नः प्रतिविंबति आदशे प्रतिविंबति

वदवस्युरति ३२ तत्रमासमनसोः परिद्धिन्नत्वादेवमेव प्रकल्पधेयाविभागो बोध्यः ३३ ३४ ननु आत्मनि हृदयशब्दे हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्दोषाः किन्नस्यादित्याशङ्क्याह तदं तरेचेति ३५ अस्मिन्वावापृथिवी अंतरवसमाहित इति श्रुतेरिति भावः ३६ ३७ ३८ ३९ सहसा हठयोगो प्रवृत्तिवारयितुमाह अभ्यासेनेति हठान्निरोगाद्यावाधास्पादेवेति भावः ४० यथावासने यदायावासनाड्डवतित दातन्निरोधायेत्यर्थः अथवासमुत्तवासनायां मोक्षफलेन सफलः भोगवासनायां तु तत्तद्भोगसिद्धिर्वैचित्र्यफलेन सफलेन सफल इत्यर्थः ४१ अतएव तत्सिद्धिफलभेदाद्यं पातं जलश

श्रीराम उवाच वृत्तान्तागतिभूतानां हृदयं तत्किमुच्यते इदं सर्वमिहादशेयिस्मिंस्तत्प्रतिविंबति ३२ **श्रीवशिष्ठ उवाच** सा धोजगतिभूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतं उपादेयं च हेयं च विभागो यं तपोः शृणु ३३ इयत्तया परिद्धिन्ने देहेयदक्षसोत्तरं हेयं त हृदयं विद्धितनाकेकतरे स्थितं संविन्माजंतु हृदयमुदेपायं स्थितं स्मृतं तदंतरे च वाद्ये च न च वाद्येन चोत्तरे ३४ तनुप्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितं तदादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदं सर्वेषामिव जलानां संवि हृदयमुच्यते न देहावयवैकांशो जडजीर्णो पलोपमः ३५ तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हतवासने कलानि योजिते चित्ते प्राणास्पंदो निरुध्यते ३६ एभिः क्रमेस्तथा नैश्च नानासंकल्पकल्पितैः नानादेशकैकैकस्थैः प्राणास्पंदो निरुध्यते ३७ अभ्यासे हठतां नीतास्यतास्तथायोगयुक्तयः उपायतामुपायाति भव्यस्य भवभेदेन ४० अभ्यासे हठतां पातो वैराग्यपरित्यागः यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ४१ भूनासातल्लुसंस्थास्तद्वा दशांगुलकोटिषु अभ्यासाच्छायाति प्राणोद्गरे गिरिनदी यथा ४२ भूयो भूयश्चिराभ्यासाज्जिह्वाप्रतिनता लुबि घांटिकास्प

स्त्रे भ्रमध्यादिस्थानभेदेन धारणाभेदाद श्रिता इत्याशयेनाह भूनाशेति तात्पर्यं कंठाग्रादारभ्य दशांगुलिमितप्रदेशः कोटिरीमाद्वा दशांतः पुरुषभेदाद्दृढवृत्तनभं यथापतंजलिः नाभित्तके कायबृहज्ज्ञानं कंठकूपे हृत्पिपासानिबृतिः कूर्म

प्रपत प्राणो यो नो च विंबहसले ३३ ननु आत्मनि हृदयशब्दे हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्दोषाः किन्नस्यादित्याशङ्क्याह तदं तरेचेति ३५ अस्मिन्वावापृथिवी अंतरवसमाहित इति श्रुतेरिति भावः ३६ ३७ ३८ ३९ सहसा हठयोगो प्रवृत्तिवारयितुमाह अभ्यासेनेति हठान्निरोगाद्यावाधास्पादेवेति भावः ४० यथावासने यदायावासनाड्डवतित दातन्निरोधायेत्यर्थः अथवासमुत्तवासनायां मोक्षफलेन सफलः भोगवासनायां तु तत्तद्भोगसिद्धिर्वैचित्र्यफलेन सफलेन सफल इत्यर्थः ४१ अतएव तत्सिद्धिफलभेदाद्यं पातं जलश

वा० टी०
उप०
२२२

सम्पक्क अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति कसिन्सक रूपे हेयोपादेये संकल्पनं विकल्पनं वासंभवंतीत्यर्थः ११ अविना
शियत्वरूपं तदेव वस्तुनामेति आत्मनश्चरूपं एवंविधं अतस्तन्मयो भवेत्यर्थः १३ परं विरतिशया नंदरूपं ब्रह्म १४ स्फुरति
अज्ञस्येति शेषः १५ तंतत्त्वज्ञं केभागाः १६ मनोभोगः कामस्तदादयः १७ अजलं जलानिर्गतं अल्पजनस्थं वा १८ १९ जला

सम्पगालोकिते रूपे काष्ठापाषाणवायुसां मनागपि न भेदोस्ति कासि संकल्पनान्मुखः १२ आदावंते च संश्रुतं त्व
रूपमविनाशियम् वस्तुनामात्मनश्चैव तन्मयो भवराघव १३ परं व्योमैदमखिलं जगत्स्याद्वरजं गमं सखडुः ख
क्रमः कुत्र विजुरो भवराघव १४ देता देतसमुद्भूतैर्जराभरणा विभ्रमैः स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्रैरं विवचिभिः १
५ शुद्धयात्मानं मालिङ्गपनित्यमंतस्थयाधिया यः स्थितस्तं कश्चात्मेहं भोगो वंधयितुं क्षमाः १६ कृतस्फारविचार
स्य मनोभोगादयो रयः मनागपि न भिंदंति शैलमं दानिला इव १७ अविचारणमज्ञानं मूढमाशापरायणं निगिरं
तीह दुःखानिव कामस्य मिवाजलं १८ जगदालैव सकलमविधानात्तिकुत्रचित् इति हृदि मववश्यं त्वद्वगभूयः
स्थिरो भव १९ नानात्वमस्ति कलनासु वस्तुतांतर्नानाविधासु सरसीषु जलादिनान्यत् इत्येकनिष्प्रपमयः पुरुषो
विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्पगर्थः २० **मोक्षोपायेषूप० शो सम्पक्कलक्षणं निरूपणं सर्गः ७६ श्री**

वशिष्ट उवाच इदमंतः कलयतो भोगान्प्रतिविवेकिनः पुरः स्थितानपि सदा स्पृहैवांगन जायते १

आदि १ दैपदात्तरंगफेनबुद्बुदादिजलात्पयचेति शेषः इति विविच्य समवलोकितसम्पगर्थं तदेकनिष्प्रयप्रधानः पुरुषः आ
त्यंतिकचित्तनाशात् विमुक्त इत्युच्यते इत्यर्थः २० **इति वशिष्टता० शो उपरो एकोनाशीतितमः सर्गः ७६ यस्मि**
न्विमशेऽसिद्धे दिव्यभोगेऽपि स्पृहा नोदेत्यपि पुरस्थेषु सविमशेऽत्र वर्णयिते इदं वक्ष्यमाणं विमशेऽपि दर्शयितुं पुनः स्थिता
नापि भोगान्स्पृहान जायत एवैव तन्मयः २

उद्दिष्टोचितनाशाययोगज्ञानक्रमो हि यो तयोराद्येपरिज्ञाने द्वितीयोन्निरूप्यते द्वौ क्रमौ चितनाशस्य योगाज्ञानं चराद्यवेति उद्दिष्टक्रमयोर्मध्ये-
 ध्ये-आद्यप्रितस्यसमः नाशप्रकारो निरूपितस्तवेत्यर्थः १ लक्षणस्वरूपसाधनादिभिः सम्पगज्ञानं प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं-आत्मपरिचयेन जगद-
 ध्यात्मतालक्षणं तत्त्वज्ञानमाह-अनाद्यतेति एक-असाधारणः स्फारः-अपरिदिक्षिन्नाकारः २ एवं जगदधेनात्मपरिचयात्मतावातलक्षण-
 मित्याह दूमा इति ३ सम्पगज्ञानस्य मोक्षमर्थतां दर्शयति-असम्पमिति सम्प गी-क्षणान्नोपपत्तिः सर्पभावमोक्ष इत्यावत् ४ सुक्तौ तर्हि किं परि-

श्रीराम उवाच योगयुक्तस्य चित्तस्य समरुन्वितरूपितः सम्पगज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो १ **श्रीवशिष्ठ उवा-**

च ॥ अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मे ह विद्यते इत्येको निष्प्रयः स्फारः सम्पगज्ञानं विदुर्वुधाः २ इमाद्यटपयकाराः पदार्थ-
 शतपंतयः आत्मैव नान्यदस्तीति निष्प्रयः सम्पगी-क्षणं ३ असम्पदेदनाज्जन्ममोक्षः सम्पगवे-क्षणान्न-असम्पगवेदनाद्भु-
 तेषु नो सम्पगी-क्षणान्न ४ सकल्पं प्राविनिर्मुक्तासंविदसंवेद्यवर्जिता संवित्प्राप्तिसमाख्याता मुक्तास्तीह हिनेतरं ५ साष्टुद्ररूपा वि-
 ज्ञाता परमात्मेति कथ्यते ६ सद्भावस्य द्वा रूपांतरविद्येत्युच्यते बुधेः ६ संवित्तिरेव संवेद्यनानयो द्वित्वकल्पना चिनोत्पात्ता
 नमात्मैव रामेव नान्यदस्ति हि ७ यथाभूतादर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ८ सर्वमात्मैव को दिष्टो
 भावाभावोक्तचस्थितो ९ क्वबंधमोक्षकलने किमन्यद्रामशोचते ८ नचेत्यमन्त्रोचितं वृत्तैवेदं विज्ञंभते सर्वभक्तपरोव्योम
 कोमोक्षः कल्पबंधता १० ब्रह्मदं वं हिताकारं ब्रह्मद्रुहद्वस्थितं ज्ञानादस्त्विति द्वित्वं भवात्मैवत्वमात्मना ११

शिष्यतेतदाहसंकल्पेति संवित्प्राप्त्यप्रकाशस्वभावेनैव अभितः सम्पक्-आख्याता प्रथमाना इह सुक्तौ ५ अप्यर्थेति शब्दः तथा विज्ञानं कृत-
 एव संवित्संवेद्ययोर्भेदेन वास्तव इत्याह संवित्तिरेवेति चिनोति-अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्तपरिचिनोतीत्यर्थः निष्प्रयः सम्पगज्ञानत्वं
 रूपमाह ७ यथाभूतेति ८ दिष्टो निर्दिष्टो निष्कृष्य निरूपिता वित्यर्थः किमन्यदस्ति यदर्थं शोच्यते हतोपि ब्रह्मद्रुहसत्त्वात्मन्येव मायया
 नटवद्द्वितीयाकारं इदं दृश्यं व्यवस्थितं ११

वा० टी०
उप०
२२३

अस्तु वाचिते चक्षुर्दृष्टार्थकारावृत्तिस्तथाप्यभिनिवेशरहकस्य विभित्तं नास्तीत्याह कल्पेति स्वयं रूपाधाकारः स्फुरन्नुनामप्रय
महंकारस्त्वकुतः प्रोत्थितः ८ किंचित्स्त्रीपिंडादिलक्षणरूपं सूर्याद्या लोकमाप्तिरस्य स्फुरति सूर्या लोकः अपिंडाश्चित इत्यन्योन्यसंयो
गे सौंदर्यभ्रंशकामादिना चित्तस्य व्याकुलताप्रसिद्धा सा च तयोश्चित्तेभ्यो संबंधाच्चर्येति र्थः १० असंबंधमेव दृष्टान्तेन स्फुटयति रूपे
ति चक्षुषावहिः रूपा लोकं परस्मान्तः संकल्पादयो मनस्कारा इति भिन्निदेशत्वादेवेति भावः संपन्ना संलग्ना इव ११ त
त्संलग्नताभ्रंशो चाज्ञानेन जनुतामिव प्राप्त आलेव निमित्ताह अज्ञानेति पृथग्विशिष्टास्तु असन्मया बाधितः संतः अधिष्ठा

कल्पांभसीव शफरी चित्ते स्फुरणधर्मिणी स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ८ आलोक रूपयोर्नित्यं ज
उयो स्फुरतोर्मिथः आधाराधेययोश्चित्तव्यर्थमाकुलता तव १० रूपा लोकमनस्काराः परस्परमसंगिनः संपन्ना इ
वलक्ष्यते वदनादशब्दवत् ११ अज्ञानजनुनाद्येते स्मिन् ज्ञातविरंतराः अज्ञाने ज्ञानगलिते पृथक् क्रियं त्यसन्मयाः
१२ मनः कल्पनयाद्येतेषु संबद्धाः परस्परं रूपा लोकमनस्काराः दास्युणी जनुना यथा १३ स्वमनो मनतंतुर्मनो
भ्यासेन यत्नतः विचाराच्चेदमायाति छिन्ने वा ज्ञानभावना १४ अज्ञानसंक्षयात्क्षीणे मनसि मे पुनर्मिथिः रूपा
लोकमनस्काराः संघट्टतेन केन च १५ सर्वेषां चित्तमेवांतरिंद्रियाणां प्रबोधकं तदवतस्मादुद्धं पिशाच इव मंदि
रात् १६ चित्तबलासि मिथ्येव दृष्टान्ते भवतो मया अधितेषु सतु च्छेत्सर्वमाने विनश्यति १७

न मात्र परिशेषेण तिष्ठति १२ दास्युणिकाद्येन जनुना लाक्षया स्वमनो मनने मेव तंतुः कौशकारतंतुवत्स्व बंधनं सचमंद
मध्यमाधिकादिरागवैराग्यशमदमनिरोधादिमनोभ्यासेन यत्नतो विचाराच्चेदमायाति मुख्याधिकारिणस्तु सहसोत्पन्न
ज्ञानेन तस्मिन् छिन्ने सति भावत एव विषयांतरापरिशेषादात्मज्ञानभावेनैव प्रवर्तत इत्यर्थः १४ तत्र द्वितीयस्यानायास इत्या
ह अज्ञानेति १५ प्रथमेन तु यत्नेन चित्तमुद्धयमित्याह सर्वेषामिति १६ इदानीं चित्तमेव संबोधयति चित्तेत्यादिना अतः वा
धोपायः यत आधंतयोः सतु च्छेत् अतो वर्तमानकालेऽपि विनश्यति असदसि न हि एवोत्तिरकालयोस्तु ह्येवंध्यापुत्रो मानका

२२
सिद्धयवतीत्यर्थः

वकिमागतं येन त्वं उपस तत्पुस्तकं त्वं

तत्रादौ चक्षुषा इष्टा निष्ठ रूपे आलोकिते चक्षुरहंता भिवेशाङ्गीविष्य सुखदः खेदशेषेते तत्र चक्षुः प्रतिस्वामितैवास्पनुत्वं हंतेति
 विमर्शे निदुःखादिप्रसक्तिरिति दर्शयति चक्षुरिति वलीविदे एव भारवृहन्नुः वापनतस्य भारद्वयस्य च नायकः न हस्येव हि इत्य
 र्थः स्वामित्वमपि तस्य न चक्षुर्मत्रे किं तु कार्यकरणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेष्वतत्र अहंकारबुद्धितमः प्राणपर्यया
 कथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टरूपकस्य चक्षुषः कदाचिदनिष्ठरूपसंप्रयोगेकावागणकानाकुतो वास्पदः खप्रसक्तिरित्याशयेनाह
 नयने इति गद्भे सेनातर्गत रजककर्म ३ स्वामित्वादेव तत्र निरवारयितुमपिशकामित्याशयेनाह रूपेति एतत्स्त्रीपुत्रादिसौंदर्यल
 स्यां हि सति नाशयति छांदसो विकरणव्यत्ययः हे अधम मूढतम ५ प्राज्ञस्तर्हि कीदृशः क्व निवध्यते तत्राह येनेति कूरो निशि
 तमति प्राज्ञस्तु येनांतर्गतं न विदुः तन्मनवसम्पूर्यान् संखावाद्याप्यंतरार्थप्राप्ता कियते येनैव अस्वाप्रनाम भूता क्रोशपरंपरा आ
 ल तादात्मरूपेणानुगम्यते तदीदेः आदासीन् येन यथाप्राप्तार्थप्रकाशनलक्षणैः कर्म भिन्नैर्विज्ञैर्निवध्यते अभ्यासेन संवध्यते
 चक्षुरालोकनायैव जीवसुखदः खयोः नारायैव वलीवेदो भोक्ता दुर्बलनायकः नयने रूपनिर्मज्जेनोभः कइवदेहिनः स्य
 कदिभैः पल्वले मग्ने कैवसेनापतेः सतिः ३ रूपक दममेतस्मान्नयनात्खड्याधम नश्यत्येतन्निमेषेण भवंतमपि हिंस
 ति ५ येनैव संख्या कियते येनैव स्वांगम्यते तदीये कर्मभिर्ज्ञैः प्राज्ञकूरो निवध्यते ५ उत्पन्नध्वंसि आयातमात्रा ह्यधम
 सन्मयं रूपमाश्रयमानेन विनाशाय विनाशिते सात्त्विकत्वं स्थितं नेत्ररूपमात्मनि तिष्ठति आलोकं कालवशतस्त्व
 मेकं किंप्रतप्यते ७ सलिलस्य द्वादष्टिः च्छिक्ते वावरोत्पिता सृजातिवंधास्फुरति तव चित्तकिमागतं ८

नमूढवद्रूपकर्ममात्मादनकर्मभिस्तथा च त्वमयुदासीनं सत् रूपं प्रकाशनतु तदात्वादयेत्यर्थः ५ इत्यत्र ध्वंसि आयातमात्रा ह
 घचेति विशेषेण असन्मयमित्यस्योपपत्तये अविनाशि अनिवार्याय विनाशाय मृत्युमुख प्रवेशाय ६ किंच रूपविषये सदा
 र्थप्रकाशने निरपेक्षसमर्थे पि परमात्मनि उदासीने स्थिते सति नेत्रकालवशतः कदाचिदेव दीपाद्यालोकं प्राप्य प्राकाश
 यत्त्वमेवैकं किमर्थं प्रतप्यसे अतस्त्वमसादिव स्थितं सत् रूपं पश्येत्पथिः ७ इदानीं चक्षुषा भात्यारूपे आलोकिते पि चित्तं
 स्पतदभिनिवेशे हतुना स्तीत्याह सलिले हि हे चित्तं चित्ररूपदृष्टिः नद्यादिसलिले नानाविधापूतस्य दवे चित्रावदनिपता

मायामयं चक्षुः प्रकाशयति तत्राह वलीविदे एव भारवृहन्नुः वापनतस्य भारद्वयस्य च नायकः न हस्येव हि इत्यर्थः स्वामित्वमपि तस्य न चक्षुर्मत्रे किं तु कार्यकरणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेष्वतत्र अहंकारबुद्धितमः प्राणपर्यया कथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टरूपकस्य चक्षुषः कदाचिदनिष्ठरूपसंप्रयोगेकावागणकानाकुतो वास्पदः खप्रसक्तिरित्याशयेनाह नयने इति गद्भे सेनातर्गत रजककर्म ३ स्वामित्वादेव तत्र निरवारयितुमपिशकामित्याशयेनाह रूपेति एतत्स्त्रीपुत्रादिसौंदर्यल स्यां हि सति नाशयति छांदसो विकरणव्यत्ययः हे अधम मूढतम ५ प्राज्ञस्तर्हि कीदृशः क्व निवध्यते तत्राह येनेति कूरो निशि तमति प्राज्ञस्तु येनांतर्गतं न विदुः तन्मनवसम्पूर्यान् संखावाद्याप्यंतरार्थप्राप्ता कियते येनैव अस्वाप्रनाम भूता क्रोशपरंपरा आ ल तादात्मरूपेणानुगम्यते तदीदेः आदासीन् येन यथाप्राप्तार्थप्रकाशनलक्षणैः कर्म भिन्नैर्विज्ञैर्निवध्यते अभ्यासेन संवध्यते चक्षुरालोकनायैव जीवसुखदः खयोः नारायैव वलीवेदो भोक्ता दुर्बलनायकः नयने रूपनिर्मज्जेनोभः कइवदेहिनः स्य कदिभैः पल्वले मग्ने कैवसेनापतेः सतिः ३ रूपक दममेतस्मान्नयनात्खड्याधम नश्यत्येतन्निमेषेण भवंतमपि हिंस ति ५ येनैव संख्या कियते येनैव स्वांगम्यते तदीये कर्मभिर्ज्ञैः प्राज्ञकूरो निवध्यते ५ उत्पन्नध्वंसि आयातमात्रा ह्यधम सन्मयं रूपमाश्रयमानेन विनाशाय विनाशिते सात्त्विकत्वं स्थितं नेत्ररूपमात्मनि तिष्ठति आलोकं कालवशतस्त्व मेकं किंप्रतप्यते ७ सलिलस्य द्वादष्टिः च्छिक्ते वावरोत्पिता सृजातिवंधास्फुरति तव चित्तकिमागतं ८

वा० टी० हेऽप्रज्ञदीनचित्तकमया अघनप्राप्यसेयतः पूर्वमेवैथेः चत्वमृतमिति अवयुर्द्वं प्रयमेववध इत्यर्थः ३० जावदास्थितिजाव
 उप० तः इव प्रास्थितिः स्वरूपतयायस्यतयाविधं ज्ञात्वा स्निग्धस्वपासह तादाल्पेन संगतः ३१ ३२ बोधोनरं जीवन्मुक्तानां मिश्रितमे
 २२४ वायुः क्षेपनयनमुचितमित्याहनशरोनेति ३३ शठानां कामक्रोधलोभादीनां महत्सयभूतमनः देहसदना उत्सार्य ३४ वितवे
 तालध्वेन आत्मतदात्मभूतेन तमा

सर्वथैवासि नमया दीनं चित्तकमार्थसे मृतमित्यवयुर्द्वं त्वमंधकेवलमज्ञहे ३० एतानंतमहं कालं त्वां ज्ञात्वा जीवदा
 स्थितिः स्निग्धः प्रभूतसंगासुचिरसंशतिरात्रिषु ३१ चित्तं मृतं हिनास्तीदमित्याद्याधिगतं मया तेन त्वदाशांसत्य
 उप० तिष्ठत्यात्मनिकेवलं दिक्ष्याचित्तं मृतमिति ज्ञातमघमया स्वयं न शठेन समंनेयं समग्रं जीवितं निजं उत्सार्य दे
 हसदनान्ननः शठमहत्तणात् अहं स्वस्थः स्थितोऽस्यंतर्वितालपरिवर्जितः चित्तवेताललब्धेन चिरं कालं म
 यात्मजा कृताविकाराविविधाः स्वयं स्मृत्वा हसाम्यहं चिरान्निपातितो दिक्ष्याविचारासिपरादितः हृदेहाचि
 त्तवेतालस्नातो तालसमुन्नतिः प्रशांते चित्तवेताले पवित्रांपदवीं गते दिक्ष्याशरीरजगरे सुखं तिष्ठामिकेवलं
 मृतमनोमृताचिंतामृतोहंकाराक्षयः विचारमंत्रेण समः स्वस्थः तिष्ठामिकेवलं ३२ किं मनो मे ममाशाका
 क्रोमेहंकारको भवेत् दिक्ष्याव्यर्थकिलजं मे नष्टमेतदशेषतः एकस्मै कृतकृत्याय नित्याय विमलात्मने नि
 र्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव न मोनमः न शोको स्ति न मोहो स्ति न चैवाहमहं स्वयं न च नाहं न चाहमहं समेव न

इदानीं स्वयंपरमार्थी स्मभूतोहंता त्वविकारात् स्मृत्वा हसामीत्यर्थः ३५ निपातितः निपात्येवमारितः ३६ कामादिमला
 भायावत्पवित्रांपदवीं दिक्ष्याद्वारमार्गं गते प्राप्ते ३७ समः निरसवैषम्यः स नू कलत्रं पोष्यवर्गः ३८ इदानीं परिशिष्टं निर
 तिशयानंदैकरसमात्मानं प्रतिशयेन मस्य तिरकस्मै इत्यादि ४० अहं अहमाभिमानात्प्रधातया जडोऽशौनैव न च नाहं अहं

२६

एवलासिभ्राजुं तं शक्रोषितदानपराक्रमइतिशेषः

पंचभिरिंद्रियोपनी मेः शब्दाघाकारैः यस्त्वदभिमानाप्रमातात्वांस्वदीयमितिजानाति तस्यैवत्वउपकारणतयायत्विलासि
नत्पसंगोदासीतविदेकरसस्ययमेत्यर्थः १८ तुच्छिग्रहणंविषादस्याप्युपलक्षणं रंद्रजालिकमायाप्रयुक्तमनसः नानावि
षयदर्शनाकारास्पदद्वय १९ प्रकृत्यास्वीयमिष्यास्वभावेनैवमृतनिरात्मकमसिविचारानुनयास्मृतं अत्यंतासदसीत्यर्थः २०
२१ रातावत्कालवयंत्वांमृतंभवतिनिरात्म्येनवर्तमानं अज्ञानवतं यद्यप्रात्मतत्त्वतत्पदर्शनेकाले २२ साधवः शमदम

नो १

मुधापंचभिराकारैः किमंतः परिवलासि यस्त्वांस्वमितिजानाति तस्यैवलासि १८ त्वद्वलानंमेकुमनेनमेगपितु
ध्ये मायामनःस्यदृक्व्यप्येतिषुदस्यसे १९ तिष्ठबागद्ववाचित्तनासिमेनचजीवसि प्रकृत्यासिमृतंनित्यंविचा
रात्त्वमृतंस्मृतं २० निस्तत्त्वंत्वंजडंभ्रंतशठनित्यमृतकृते मूढएवतवाज्ञेनवाध्यो नप्रविचारवान् २१ वयमज्ञात
वंतत्त्वांमोर्त्येणाप्यमृतंभवत् मृतमस्माकमघासिदीधानांतिमिरंयथा २२ शठेनभवतादीर्घकालंदेह्वंगृहंमम
उपरुद्धमभूत्सर्वसाधुसंसर्गवर्जितं २३ जडेप्रेतसमाकारेगतेत्वयिमनः शठे सर्वसज्जनसंसेव्यमिदंदेहगृहंमम
२४ पूर्वमिष्टासीनासीसंप्रत्येवशठंजगत् नभविष्यसिचेदानांवेतालकिंनलज्यसे २५ सहतृष्णापिशाचीभिः
सहकोपादिगुहकैः निर्गच्छचित्तवेतालशरीरसदनान्मम २६ दिव्याविवेकमात्रेण निर्गतोदेहमंदरात् प्रम
त्तश्चित्तवेतालः कुबकः कंदरादिव २७ अहो नचित्रं समहज्जडेनक्षणाभंगिना मनः शठेनसर्वीयं नीतोविवश
तांजनः २८ कस्तेपराक्रमः किंतुवलंकस्तेसमाश्रयः यदि वलासिमाभेकंजनानावाधसेमृतं २९

विचारबोधादयस्तत्संगवर्जितं २३ शमादयः सज्जनाः २४ हेजगद्वचित्तवेतालशठत्यमृविमैवनासीः संप्रतिवलास्ये
नअग्रेचनभविष्यसि एवंमयाकालत्रययेनिषिध्यमानोपिइदानीमत्रस्यातुकिंनलज्यसेअहो अहोतवनिलंजि
तेत्यर्थः २५ यद्विस्तृतजोसितहिनिर्गच्छोत्पाहसहेति २६ २७ चित्तं वचित्तजनानामध्येमृतंतरणधर्मकदेहात्मदर्श

एवलासिभ्राजुं तं शक्रोषितदानपराक्रमइतिशेषः

वा० १०
३५०
२२५

येन चित्तेन आत्मे वेदमिति बोधेन जगन्मार्जितं न स्यात् यत् जगदंतः पातेन स्वयमप्यवस्तु अहो इत्याश्रये २ अवस्तुत्वमेव साध्य
ति अवघृत्वा दिति जडत्वाच्चित्तान्तरसूयत्वात्माया कार्यत्वाच्च ध्रुवं निश्चयेन चित्तं नास्तेवेत्यसदेव अथ बाह्यवृद्धवद्भूमादेवान्यद्
सुतस्तु सुद्धस्वमिवात्मेव तदित्यर्थः ३ यथानौकागतस्य शिशोर्वालिस्पस्थारूपरिस्पंदो भ्रांतिमात्रसिद्धसदनुबुद्धस्य चित्तं सिद्धमिषिवि
दोनसिद्धं किं त्वसन्मयमेवेत्यर्थः ४ तैलेत्वादिपञ्चचक्रारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यांतेतदव रोहणोत्तरमित्यर्थः ५ यतोवाद्याभ्यंतर

आत्मेवेदं जगदितिसत्यं चित्तेन मार्जितं उत्थितं स्यात् कुतश्चित्तमहोचित्तमवस्तुयत् २ अवघृत्वा दचित्तत्वात्मायात्वाच्च सदे
वहिः ध्रुवं नास्तेपववाचित्तं भ्रमादन्यत्त्ववृद्धवत् सिद्धे स्थारूपरिस्पंदो नौकागतस्य यथा शिशौः अवुद्धस्य न बुद्धस्य चित्तमस
न्मयं मोक्षमोहभ्रमेशांते चित्तं नोपलभामहे चक्रारोहभ्रमस्यांते पवतिः स्पदनयथा ५ एवं हि चित्तं नास्तेव ब्रह्मेवास्ति
तथात्मकं पदार्थभावनाच्चित्तात्तेनासत्यामयौताः जातोस्मिंश्चातसंदेहः स्थितोस्मि विगतज्वरः यथा तिष्ठति तिष्ठामित
थैव विगतेषां चित्ताभावेपरिशीलावाल्पतृष्णादयो गुणाः आलोकेपरमेष्ठित्तावणाख्या इव संबिदः मृतं चित्तं गता
तृष्णाप्रशीला मोहपंजरः निरहंकारता जाग्रत्यस्मिन् प्रबुद्धवान् ८ एवमेव जडाच्छतनानात्वं नन्दसदित्यति किमन्यादि
मृशोमंतः कथयेवालमेतया ९ निरामनाद्यंतपदं पावनमागतः सौम्यः सर्वगतः सूक्ष्मः स्थित आत्मा स्मिंश्चाश्रितः ११

पदार्थभावनाः असंतश्चित्तान्प्रसृतास्तेन हेतुना असत्या इति प्रयाडताः ६ यथामेन पारमार्थिकत्वभावेन तिष्ठामि तथैवेदानीं
स्वानुभवेनापि तिष्ठामि नान्यथा भूत इत्यर्थः ७ वाल्यं वालस्पकर्मचापलवर्णाच्चित्तादिभ्रुतिदृशरूपभेदाख्यं तिप्रचयं तितथा
विधाश्चाक्षुषसंबिद इव ८ अस्मिन्नहमात्मनि जाग्रति अपगतज्ञाननिद्रसति अहं प्रबुद्धवान् स्वाभाविकं स्वरूपयमित्यर्थः
८ जगत्प्रशांतं सत् एकं ब्रह्मैव एतया असद्विषयिणा कथयेवालं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ९ निर्गति आभासश्चिदाभासल
क्षणजीवतायत्र ११ ॥ ॥ २२५

४२-आत्मा आत्मशब्दप्रत्ययविषयोनतयाचवृहदारण्यकभाष्येतद्यतिकेच आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रइतिइव आत्मश
 द्प्रत्ययविषयत्वनिवारणार्थ इत्युक्तंनवाग्रयः अनात्माहंकोस्तत्त्वदृशा संभाव्यतेपदहस्थो एवमहंशब्दप्रत्ययविषय
 सदितरश्चनहंरावेचत्वेतराप्रसिद्धेस्वयमेवसर्वमिति सर्वमेवाहमित्यर्थः ४३ आदिर्भवनानां कारणधाताधारयिता
 व्यवच्छेदस्त्रिविधपरिच्छेदः ४४ सर्वकालायसनात्तनाय ४५ ४६ ४७ अयश्च अर्धश्च उर्वर्चश्चिनघश्चैतैः सहितासा
 सिद्धा इयं वर्तमानाह प्रपञ्चीर्नाहं एवमतीतानागतपदार्था ऽप्यं जगत्सर्वमपि नाहमेववेतियोज्यं ४८ व्यपगता निमन

नममाशानकर्मणीनसंसारोनकर्त्ता नभोक्तानदेहेमेमहमेवनमोनमः नाहमात्मानवाकोन्योनाहमस्मि
 नचेतरः सर्वमेवाहमेतस्मैमहमेवनमोनमः अहमादिहं धाताचिदहं भुवनामहं भ्रमनास्तिव्यवच्छेदोमह
 मेवनमोनमः ४४ निर्विकाराय नित्याय निराशाय महात्मने सर्वस्मै सर्वकालाय महमेवनमोनमः ४५ निरू
 पाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने स्वयमात्मैक संस्थाय महमेवनमोनमः समांसर्गतां सूक्ष्मां जगदेकप्र
 काशिनौ सत्तामुपगतोऽस्म्यंतर्महमेवनमोनमः ४७ सा उपध्वुर्वीनंदी सेयं नाहमेवाहमेवच जगत्सर्वपदार्था
 ऽप्यं महमेवनमोनमः ४८ व्यपगतमनंतसमाभिरामं प्रकटितविश्वमनंतं स्वयमजरंगुणादतीतंवपु
 ररुमच्युतमीश्वरं नमामि ४९ **मोक्षोपायैः पूषणो हृदयदर्शनसंबंधः सर्गः २० श्रीवशिष्ठ उवाच ॥**
 एवंविचार्यवेधुयांतः पुनरित्यं विचार्यते तत्त्वविद्भिर्माहाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः १

आनिमनो विकल्पाय सादतर एव समाभिरामं प्रकटितविश्वमनंतं अच्युतं कुतः उत्पितः स्वरूपादप्रच्युतं इष्टे अविद्या
 तत्कार्यनिरासे समतीतीश्वरं वपुः स्वरूपं नमामि सर्वात्किर्षणाप्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ४९ **इति श्रीवा ता शो उप० एम**
शीतितमः सर्गः २० यत्नैः प्राक्किं सवेतालो देहगेहादिवासितः इहा नुभवयुक्तिभ्यां चित्तासत्तोपपाद्यते आत्मा ज्ञेयः

पुनरित्यं विचार्यते तत्त्वविद्भिः पुनरित्यं विचार्यते तत्त्वविद्भिः पुनरित्यं विचार्यते तत्त्वविद्भिः

वा० टी०
उप०
२२६

अथ पण्येन जहारा उपसंहारः १०
मरणप्रबोधनक्रमादिप्रयोगः १०

१०

इहेंद्रियाणि च मनोवर्ष चैषादिहेतुभिः वीतहव्येन पाति आत्मकाग्रप्रसिद्धये कृतस्य विचारस्य सांप्रदायिकत्वं दर्शयति विचारइति संबं तेन हव्येन पाति आत्मा १ तारतम्येन उत्तरोत्तरं चित्तविश्रान्तिप्रकर्षपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण २ अपरां इंद्रियमनः प्रबोधनरूपाय दृष्ट्या वीतहव्येन मुनिना प्रशंकितं निःशंकं पदमास्थितिमधिस्तुमित्यर्थः यथेति पाठे येन प्रकारेण ३ विंध्यशैलदरीः समाध्यनुकूलाः श्रवणमात्राणो विवभ्राम ४ कुतस्तस्य समाधिस्थाय

श्रीवशिष्ठ उवाच विचार एवं विदुषा संवर्तेन कृतं पुरा कथितो मम विंध्यादौ तेनैव विदितात्मना १ एतां दृष्टिमवच्छभ्य विचारपरया धिया संसारसागरात्तस्मात्तारतम्येन संतर २ अथ मामपरां रात्रिं शृणु दृष्टिपदप्रदं मुनिना वीतहव्येन यथास्थितमशंकितं ३ वीतहव्यामहातेजा विवभ्रामवने पुरा विंध्यशैलदरीदीर्घेरिविमेन्दरीरिव ४ अस्माकियाक्रमाद्वोरात्संसाभ्रमदायिनः आधिव्याधिमया कारात् कालेनोद्देगमाययो निर्विकल्पसमाध्यंशलभ्योदारपरेच्छया सजहारजगज्जीतं स्वव्यापारपरंपरां विवेशरं भारचितं निजं पणोरिजं तरं कृतगौरं सुसौगंध्यमलनीलमिवोत्पलं ७ तत्रासने समेशुद्धे स्वास्तीर्णहृदिणा जिने विशाश्रमाचलेशं ते वीतवर्षइवांबुदः च बहुपद्मासनस्तस्थो पाष्णोरधिकरांगुलिः शृंगवर्धितचलनमतिवत्सृष्टकंधरं ८ सजहारालमालोकादिग्विकीर्णमिनः शनैः विशन्मेरुदरीसायं भानुर्भासिद्वोत्करं १०

तत्राह अस्मादिति ५ जहार उपसंहारसंन्यस्तवानिति यावत् ६ रं भारचितं कदलीदलनिर्मितं कृतगौराः पीताश्रवः पूराः परागाश्रयेन प्रतरवसुसौगंध्यं ७ शान्तेनि स्तापे अचलेशस्य हिमवताते प्रानेवा ८ पाष्णेः पादतलमूलयो रधि उपरि करोगुलयो यस्य तथाविधः सन् असमर्थसमासश्चादसः सृष्टकंधरं उद्धीकृतगनीकं यथास्पातया

इहेंद्रियालोकादिग्विकीर्णमिनः शनैः विशन्मेरुदरीसायं भानुर्भासिद्वोत्करं

हंविचारकः भूतेष्वपि मनसीयं मेकविल्लप्यश्रीनिर्दिष्टिका मनोवेतालकस्यार्थं किमर्थमुपजायते १५ तामिमां प्रजहाम्यं ३

यल्लोके व्यवहारदृशा विज्ञादिश्रुतिदृशा च आत्मब्रह्मचैतन्यादिव अस्तीति लोकप्रसिद्धं यच्चरज्जुसर्पीदिवंध्यापुत्रादि
चनास्ति प्रसिद्धं वस्तु च तत्सर्वं तत्त्वादाकाशादप्युद्धृतं तत्र अग्राह्यं त्वकाशं वसेवा तत्तं तस्मिन्नेव सदसद्रूपविकल्पारो
पादित्यर्थः १२ १३ अहं एतावत्कालं मोक्षीत विचारस्य प्रकारकः अहं कृता सन्नमिति स्थितिः परिहृन्ने देहादित्वभा
वः आसंसं प्रति विचारेण अभिताकारः सन्नविचारकः अहं कृता मगत इति न निरूपयितुं शक्य इत्यर्थः १४ मनसि मृते

यदस्ति यज्ञनास्तीह विज्ञाधा वस्तु च तत्त्वादुद्धृतं शान्तमनं ताग्राह्यमातं १२ चित्तं भवतु मावातमिपि तां स्थितिमे
तु वा को विचारणपाथे मिच्चिरं साम्प्रोदितात्मनः १३ विचां एकारको मोक्षीदहमसंभितस्थितिः विचारेणाभि
ताकारः कृता मोक्षः संकल्पकलनामिति निर्णीयोमिति शान्तात्मा तिष्ठाम्नात्मनि मोक्षवत् १४ अश्रुनाद्धन्वयं स्ति
वृत्तिराध्वक्चेतसः सर्वत्र प्रज्ञया तज्ज्ञः प्रत्यहं प्रविचारयेत् १७ प्रविचार्य स्वसंस्थेन स्वस्थेन स्वेन चेतसा तिष्ठं
ति विगतोद्देशं संतः प्रकृतकर्मसु १८ विगतमानमदामुदिताशयाः शरदुपोठशशांकसमन्विषः प्रकृतसं व्यवहा
रेण स्ति हसुखं विहरंति महाधियः १९ मोक्षोपायेषूप० ए० चित्तासत्ता प्रतिपादनं सर्गः २१

सति विचारकोस्ति न वेति विकल्पश्रीरपि निर्दिष्टिका मनोवेतालस्य कृत्यार्थं पुनर्जीवनार्थं किमर्थमुपजायते अतस्तामि
मां प्रजाहामिति परेण संबन्धः १५ ओं इति ओंकारलक्ष्ये तु रीये आत्मनि मोक्षवदिति स्थिति क्रियादृशां १६ कृतं विचारमुप
संहरंस्तस्य सदेव कर्तव्यतामाह अश्रुन्निति यथाहुः गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा न विचारपरं चेत्तो यस्यासौ
मृत उच्यते इति १७ प्रकृतकर्मसु स्वस्ववर्णाश्रमोचिते चारेषु १८ शरदुपोठेन शशांकेन समाविष्टप्रसन्नमुखकातियेषां
१९ इति श्रीवा शिष्यतापर्यप्रकाश० एकाशीतितमः सर्गः २१

एषभिद्वक २६ चिद्वत्चेहंकाराधी १

वा० टी०
उप०
२२७

मिथ्याश्रयनादसंविदः ३०

यदिवयंज तः कस्तर्हिदर्शनादिना सर्वव्यवहारं कतामेति २१ नीरूपाः सत्यत्वरूपशून्याः २२ येन साक्षिणा बहुज्ञेन
सर्वावभासकेन नयनादयः परिज्ञातास्तेन सह एषा मनागपि संबधानास्ति यथा घृपातालपोलतादिभ्यां दिवोनापा
तालतलादिभिस्तद्वदित्यर्थः २३ चिन्मात्रं चिदेकरसः प्रत्यगात्मा पराग्ने इन्द्रियेभ्यो दूरं तिष्ठति परां चित्वा निव्यवृणोति
स्वयंभूरिति श्रुतेरिति भावः २४ तर्हि कथं मिन्द्रियव्यापारे आत्मनो निमित्तता प्रसिद्धस्तत्राह चित्सतेति दिनकार्यातीत्या
द्रुक्प्रादीनि तद्वतां २५ इदानीं चित्तसंबोधवोध्यति चित्तेत्यादिना इन्द्रियाणां बहिर्वहिर्मुखताप्रचारहेतुत्वाच्चारण
देहात्मानित्वाच्चावकिंचतस्तद्युद्धि कुक्षिभरं नृजीवनसत्ये असत्यपितस्मिन्सुषुप्तौ जीवनदर्शनात् इतोपि मिथ्ये
चिदात्मा भगवान्सर्वसाक्षित्वेन करोम्यहं हतं द्विपगणायुयं किं निरर्थकमाकुलाः २१ मिथ्येवमेव वलांतिनी
रूपानयनादयः अलातचक्रप्रतिमाः सपरिजुभ्रमोपमाः तेनात्मनावहुज्ञेन निज्ञाताश्चक्षुरादयः मनागपि
नसंबंधो घृपातालतलादिवत् २३ भीतः पांथ इवादिभ्यः पुनस्तस्य इव हि ज्ञः दूरेतिष्ठति चिन्मात्रमिन्द्रियेभ्य
स्त्वनामयं २४ चित्सत्तामात्रकेशालं संहोभोभवतां मिथ्यः तिष्ठति स्वेरमदित्ये दिनकार्यवतामिव २५ चित्त
चारणचावकिंचतुर्दिक् कुक्षिभिस्तुक् अथव्यर्थमनर्थीयमेवं विहरहेजगत् अहं चिदिति मसत्यातववासना
अत्यंतमिन्नयोरेक्यं नास्तीति चिन्मनसोऽष्टा २७ जीवाभ्येवाहमित्येषा तवाहंकार इमतिः मिथ्येव जाता इः
स्वायनसत्यासत्यवर्जिता २८ अहंकारोदये सोऽस्मीत्येतां संरध्वतां त्यज न किंचिदपि भूत्वं त्वं किं व्यर्थं
तरलायसे २९ संविच्चित्तमनाद्यंतं संविदो न्यत्र विद्यते देहे स्मिन्तन्महामूर्खे किं त्वस्या चित्तनामकं ३०
वसायतः सत्येन परमात्मनावर्जितानप्राणेन नार्थाननमत्पे जीवति कश्चन इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपा
श्रिताविति श्रुतेरित्यर्थः २८ अहंकारस्य अभिमानाख्यपरिणामस्य उदये जाते सकार्यकरण संरध्वतां अभिमानं

अंधानां सादृश्यात्पुनरुपमायायते अत्रानेव प्रमाणं धावता
मध्यानां कृपेपातयेपमाजायत उ

वाह्यानेन्द्रियकानाम्भंतरान्मानशोऽविषयस्य शान्तिरिजहन्त्यजनसन् नाभ्यस्ताच्छतिरिति चेधः इदं वक्ष्यमाणभाकं
लयामासविचारायामास ११ तरंगैः प्रोढेन प्रवाहितेन परैर्नितुल्यतरंगप्रौढपरिवित् १२ चक्षुरादिभिराहितसंभ्रमेनोविष
यस्यैर्निमित्तैः उत्पतति नृपति विदाकंडक इव १३ पूर्वपूर्ववृत्तीस्पजदेवतदनुसारिणाः उत्तरोत्तरवृत्ती गृहणाति १४ १५
एवं चित्तदोषानालोच्यत निर्गमद्वाराणालोचि तवानित्याह पंचेति दग्ध शब्दे निंदार्थः द्वादसत्वात्कुक्षितामिकुक्षितैरि

वाह्यानाम्भंतरं श्रैवस्य शान्तिरिजहन्त्यजनसन् इदमाकलयासमनसाविकतेनसा १२ अहो नु चंचलमिदं प्रत्याहृतम
पिसाणात् वमनमैष्यमायातितरंगप्रौढपरिवित् १२ चक्षुरादिभिरुद्दामैरुपैराहितसंभ्रमैः अजस्रमुत्पतत्येववी
देवतलताडिता १३ त्यजदेवानुगृहणाति वृत्तिरिन्द्रियवर्जिताः यस्मान्निवार्यते तस्मिन्मोन्मत्त इव धावति १४ घटा
त्यटमुपायाति पटाद्वकटमुत्कटं चित्तमर्थेषु चरितं पादपेष्विव मर्कटः १५ पंचद्वाराणि मनसश्चक्षुरादिव्यभूत्य
लं दग्धेन्द्रियाभिधानानितावदालोकयाम्यहं १६ देहदेहेतंद्रियगणां किं मे बोधायनेहवः तेषां विलुलितां वृत्तां
मध्वीनामिव चंचलाः १७ माकुरु ध्वमनर्थाय चापलचपलाशवः स्मरमातीतवृत्ती निद्रुः खजालानिभूरि
शः १८ रूपाणि मनसोऽयं जडारवकिलाधमः जडेत्तत्सिक्तनाव्यर्थमगतस्मेवलाति १९ असाराल्मस्वरू
पाणामनोलोकवतां सदा अंधानामुद्भूतिर्येयं सादृश्यायेव जायते २० ॥ ॥

तिसमासोनाश्रितः १६ इदानीमिन्द्रियाणेष्वभिर्भस्य बोधयति हे देह इति हे चंचलाः हेतंद्रियगणाः मेममबोधाय समाधि
नाचिरं आत्मदर्शनाय वः वेला अवसरोनास्ति किं १७ १८ यूपमनस एव दारुभेदेन कल्पिता निस्वरूपाणि जडे लयोरभेदा
जले च उत्सिक्तता तरंगोत्सेवते वव्य पंचवलाति १९ असाराल्म अनृतस्वरूपं येषां तथा विधानं भवतां अनालोकवतां आत्म

अंधानां कृपेपातयेपमाजायत उ
मध्यानां कृपेपातयेपमाजायत उ
अंधानां कृपेपातयेपमाजायत उ
मध्यानां कृपेपातयेपमाजायत उ

ना० टी
३४०
२२८

चिनोति भोक्तृभोग्यकरणोपकरणीदिनोति भवच्छब्दस्य सर्वनाम्नो न प्रसक्तो भवदितिरूप ४२ बोधयति चिदाभासव्याप्यास्यो
रयति युक्तं चैतद्विद्याह बोधनीया इति ४३ अतएव बोधयताधीनस्तत्त्वानामरूपाभ्यामात्मलाभ इत्याह आत्मेति ४४ तथा च आत्मवत्त्वा
ज्ञातृत्वमिव संपन्नः स्वज्ञानात्त्वद्रावानुच्यत इत्याह एवमिति विगलितं भावेकः ४५ तदा त्वैवाहमिति तादात्माध्यासो मात्सु अस्य
त्वाद्विज्ञानादिदुःखाय ४६ ब्रह्मेऽग्रगण्यरूपं ४७ शक्तिश्चैव संप्रतितामाया अतएव वेलेत् ४८ हेमूढत्वं आत्मतत्त्वबोधा

२२८

प्रकृत्यैवास्तु जडः समस्तज्ञेन बोध्यसे तेना त्वैवात्मनात्मानं चिनोतीदं हि नो भवेत् ४२ अनारतं बोधयति त्वामा
त्मापरमेश्वर बोधनीया बुधैर्मूढाः किलावृतिशतैरपि आभासतेव बोधैक रूपिणी स्फुरती ह हि तैवैव चित्तश
ब्दायां विंगीकृत्य त्वया स्थितं एवं चित्तत्वमज्ञानादात्मशक्तेरूपागतं ज्ञाने त्वया विगलितं तीव्रेहममिवातये ४५ तस्मै
न्यतं त्वं मूढत्वं नास्ति त्वं परमार्थितः तदेवाहमिति व्यर्थमतो मास्त्वसुखायते ४६ असत्या चित्तकलना इन्द्रजाललता इ
व विज्ञाना मात्र एवेह ब्राह्मणं विजृम्भितं ४७ नरा मरुजगदूपैवासी शक्तिरुदेत्य लं सामुद्रकणा कलोलजालैर्वले
ववलाति ४८ चिन्मयश्चेद्भवेन्मूढ तत्तस्मात्परमात्पदात् नित्यव्यतिरिक्तं किमन्यदिशोचसि ४९ सर्वगं सर्वभाव
स्थं सर्वरूपहितयदं तत्प्राप्तौ सर्वमेवाज्ञा प्राप्तं भवति सर्वदा ५० तत्त्वमस्ति न दोहोस्ति ब्रह्मास्तीहमहत्स्फुरत् अहंत्वमि
ति निस्पंदे स्फुरत्याति हि कस्यका ५१

चिन्मयश्चेत्पद्भवेः तत्र हि चित्तो भेदकारणभावात्परमात्पदान्नित्यमव्ययिरु एव ४९ तदा अप्राप्तविषयाभावादनुरो
को निर्विषयो न संभाव इत्याशयेनाह सर्वगमिति सर्वेच्छतीतानागतभावेऽपि स्थितं कालकृतपरिच्छेदशून्यमितियावत् ५०
तथा त्वं पृथग्नास्ति द्वांदसः पुरुषव्यतयः अहंत्वमित्याभामो निस्पंदे आत्मनि स्फुरति अतः कस्यका वा प्रार्तिः ५१ ॥

२२८

धावसीत्यर्थः ३२ दत्तं कृत्वा ३६ पुमानेव तां
 न ४० यस्तु नरः शयनेपाता उच्यते न पञ्च ४२

परिणामे विषयविशानाभोगकाले रसायनवदुत्थिता ३१ इन्द्रियगणनामाश्रयणमाश्रयंकृत्वेति शेषः अन्ते
 नसाक्षिणा ३२ भोगानुभवशक्तिरूपस्य जडस्य भिन्ना भूतस्य च तव भोगावर्धेत्याह कस्त्वमिति ३३ आत्मेव तेना
 स्तीत्येतदुपपादयति सत्परसत्तावशादिधमानतया भासमानमेव स्फुटं कलौहित्यमिव स्वतः असत्तया चित्तं ज
 त्वंचकर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च मन्यते पूर्वमनुसंधत्ते इति मन्यस्तत्त्वं च तेषां चैतन्यमंतरेणासंभवात् ३४ तर्हि हंप्रत्य
 के सन रूपमेव किं न स्यामिति चेत्तर्हि तव सतदा निर्विकल्पेव स्थितिर्युक्तानसदुःखदाकर्तृत्वाभोक्तृत्वभावाववि

विषयविशानेयं रसायनवदुत्थिता भोक्तृताकर्तृताशंकावतचित्तमुधैव हि ३१ मोपहासपदंगद्वम
 र्वेन्द्रियगणाश्रयं नकर्तृत्वं न भोक्तृत्वं जडोऽस्य नैव बोध्यसे ३२ कस्त्वमवस्ये भोगानां केवाभोगा भवन्ति ते ज
 डस्यात्मेव तेनास्ति बंधुसंचादित्कृतः ३३ यज्जडं तद्दिनास्तेव स देवासत्तया चित्तं ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृ
 त्वमन्यत्पानामसंभवात् ३४ प्रत्यक्तेन रूपमेतत्तदात्मेव तेव पुः भावाभावमयी चित्तसत्ताते केचदुःख
 दा ३५ यथाकर्तृत्वभोक्तृत्वे भिद्येवाधिगते त्वया मया ते हि प्रसार्यते अणुयुत्पाकं यशनेः ३६ स्वयं ता
 वद्वावनेष जडो नास्ति वसंशयः जडस्य कीदृक्कर्तृत्वं नृत्पतीह ककथं शिला ३७ उपजीवचिरंतस्माच्छु
 द्रंतद्वागमेश्वरं जीवसीद्धसिंहं सिंहं च यायासि विबलासि कियते यस्तु यत्तु ह्युत्पासते नैव कृतं भवेत्तु
 नातिशयं पुंशत्पालाव कः प्रोच्यते पुमान् ४० पीयते यस्तु यच्छुत्पापी तं तेनैव तद्भवेत् पात्रेण पीयते पा

कल्पमपीत्याह प्रत्यगिति न च सर्वविकल्पस्यागे चित्तता तवास्तीति भावः ३५ अचेतनत्वे तु अयत्नैव कर्तृत्वादिकं प्रमा
 र्जितं शक्यमित्याह यथेति ३६ शिलाः शिलापुत्रिकाः ३७ यदि ब्रूषे काष्ठं प्रतिमा चेतनव्यापारमुपजीव्य प्रतीद्वे
 तितर्हित्वमपि तदैश्वरं चिदा भागं उपजीव्य प्रतिमानृत्यं फलभोक्ता यथा चेतन एव न प्रतिमा तथा त्वत्कृतजीव

न पाताय स्तु च तनः ४०
 नादिफलभोक्ता चिदात्मेव तित्वं रयाजीवना धर्म

३८ हन्यते यस्तु यच्छुत्पासते नैव हतो भवेत् निहंति खड्गं पुंशत्पाहं तैव प्रोच्यते पुमान् १ इति

वा०टी०
उप०
२२६

प्राकृतेषु यामरतुल्यसु प्रकृतिकार्येषु आत्मनश्चर एवमोहाजीवतां प्राप्तः असनायादिनापीड्यमानः कथं भयोपेक्षणी
प्रतीतिदर्थं सर्वप्रयत्नेष्वटमानमहं तत्राह ईश्वर इति यत्त्वया सदृशः स एव त्वया सोच्यः ईश्वरस्तु न तादृश इत्यर्थः ६३
गर्वा - त्कार्यकरणसंघाताभिमानात् एवमात्मानमुपकरोमीति भ्रान्त्या त्वया अल्पापरिधिन्नाधीर्बुद्धिः क्लिष्टपतेपी
ज्यते सघातेन वसतां पंचप्राणमनो बुद्धिदेशं द्रव्याणां सर्वेषामचेतनत्वाद्भगो नार्थ इति न किंचित्कस्यचिदुपयुज्यत इत्य
र्थः ६४ अतः परशेषादेष्वरस्य चित्तवृत्तिर्वाचा तत्र तत्कमेवोत्तरमित्याह कर्तुरिति ६५ कुतस्तस्य नैवेति चेत्सूरीत्यादौ

तस्मान्नासिखरे कर्तृभाव्यर्थं दुःखभागभव परार्थं क्लेशतामूर्खप्राकृतेषु न शोभते ६६ ईश्वरो नेदृशः शोचोप
त्वया सदृशो भवेत् न वतस्य कृतेनापेनाकृतेनेह कश्चन ६७ ई गवतीरूपकरोम्येन मितिकेवलमन्यधीः क्लिष्टप
तेव सतां त्वयेन किंचिदुपयुज्यते ६८ कर्तुर्भोगेभ्यस्तेष्वेवमप्येव न वतस्य तदस्य काचिनेह हृत्तत्वात्सर्वदैवहि
६९ अकृतिमावभासेन सर्वेगेन चिदात्मना एकेनैव द्वापराणं कल्पने वास्तिनेतरा ६६ एकानेकावभासेन सम
स्तेतदात्मना आत्मन्येवांतरास्तेति कियते किं किमिष्यते ६७ त्वादृशस्य तु दृष्टेव च धृता जायते मुधा आलो
क्य राजमहिषीयूनामदमयीयथा ६८ आत्मना सह संबंधः चेतः कर्त्रसि संदर किंतु नास्यासि संबंधिकु

यत्वाच्चेत्याह अकृत्रिमेति ६९ सर्वस्य जगतः स्वात्मनितेनैव कल्पिते त्वेनाप्राप्तत्वाभावादपि तत्र तस्य नैवेत्याह
केति आत्मना आत्मन्येवाविद्यकेन एकानेकावभासेन तज्जगद्वयं कियते तत्र किं किमलभ्यं यदिष्यते ६७ यदि सर्व
मीश्वरत्वं तर्हि तत्र कथं भवेद्धातत्राह त्वादृशस्येत्यर्थः ६८ तर्हि तेन स्वरेणैव संबध्यत दनुग्रहात् भोगानूलक्ष्यामि
तत्राह आत्मनेति आत्मसंबंधे द्वापारमणीयत्वात्सुंदरेति अस्यात्मनः संबंधिसंबंधयोग्यता सिपया कुसुमादुत्पन्न
मपि फलं कुसुमवहिर्मुखत्वात्सौगंध्याद्युपभोगसंबंधयोग्यं न भवति तदभिवृद्धौ कुसुमस्यैव तिरोभावात् तद्वत्त्वमपी

अन्यसेतर्हिनेवचलनेपिस्वतः स्तीति कर्तृत्वो निगमनस्त
वव्येवेत्येतद्रूपप्राप्त्यति अग्रसत्त्वरूपमित्यादिना निसर्गद
नस्वतः स्यदनशक्तिरहितकर्तृसंबोधनं पप्रकाशं ५८ अ

४३ ॥ पु. ॥ अथ चिदात्मनोऽप्युक्तं ॥
५६ ॥ अथ चिदात्मनोऽप्युक्तं ॥
उक्तकल्पद्वयं पुनः स्पष्टमाह आत्मेति ५२ ततस्माद्यदि त्वं किंचिदात्मान्मद्यति दिवसितदा किंच न तत्त्वं परमार्थरूपं नेत्यर्थः ५३
अहंतु इदं बालशरीरं अहंत हृद्गुणशरीरं तत्त्वबालशरीरसंबन्धि पुत्रपौत्रादिच मे मम इति व्यर्थ किं इह सेन ह्यात्मभूतस्य स्वशरीर-
तावास्तवीत्यस्य द्रुपः किं पुनरतीत्यर्थः ५४ तर्हि चिदचिद्यातिरिक्तं तृतीयं रूपमहं किन्न स्यात्तत्राह तृतीयेति यथा जगति द्वायाय-
तरानुरंजना सर्ववस्तुस्वस्येव तृतीयाविधानास्ति तद्वदित्यर्थः ५५ तर्हि हंतत्वतः किं स्वरूपमिति चेच्चरमसा सात्कारवत्या अवि-
द्यया सह त्वंदीपजा उपस्थितं तर्गतं चिदाभासस्य च संपेक्षरमसा सात्कारवत्या विभूतं यत्त्वप्रकाशपूर्णं तत्स्वरूपं तदेव

आत्माचेत्यंतदालैवसर्वगोस्तीहनेतरः आत्मान्योन्यजुडत्वंचतत्वंनास्त्यस्तितद्वपुः आत्मैवसर्वंविजगत्तदन्यत
नकिंचन नत्वंकिंचित्त्वा मात्मान्यद्यदितत्वंनकिंचन अहंत्विदमहंतन्मइतिव्यर्थेकीमीहमे असद्वपुः किंस्फु
रतिशयशृंगेणकोहृतः ५४ त् तृतीयाकलनानास्तिचिज्जडांशेतराशय द्वायातपतयोर्मध्येतृतीयेवानुरंजना
५५ सत्पावलोकनाज्जातेचित्तजाड्यदशोक्षये संपद्यतेयतुतज्जंस्वयंवेदनमात्रकं ५६ तेनमूढनकर्तृत्वंनभो
क्तत्वंतवापिहि तंदेवासिपरं वसत्यजमौखंभवात्मनान् ५७ केवलंज्ञत्वविषयमुपदेशार्थसिद्धये त्वयाक
रणभूतेनकरोत्यात्मेतिकथ्यते असत्स्वरूपंकरणांजडंनिखलंचनं नित्यंद्वेननस्यंदेतकर्तृसंबोधनंविना
अकर्तुःकरणास्यास्यशक्तिकाचिन्नविद्यते दात्रस्यलावकाभावेकर्तुंकिमिवशक्तता ६० खड्गप्रहारविदे
दक्षियायांपुंसिसक्तता नखड्गेसजडचित्तसर्वंगिष्यपिशक्तिता ६१

मित्याहसत्तेति तज्जुतस्मात्सत्यावलोकनादाविर्भूतं ५६ ५७ ५८ यद्यहमात्मैव तर्हि भुजसैवेदमाप्तव्यं नस्ति किंचनेत्यादि
श्रुतेषु भगवन्प्रात्मोपकरणत्वं कथमुक्तं तत्राह केवलमिति अज्ञदशायामेवात्मशास्त्राचार्यकृतानां तत्त्वमसीत्याद्युपदे
शानां प्रियोजनसिद्धये कथं त्वेन कल्पितं तत्त्वं पाके बलं शुद्धस्वतत्त्वं जलं रमसात्तात्कारस्तद्विषयं करोति यथाश्वमुख

६ गुणवतामपि सूक्ष्मभूतानां पंचीकरणेन संबंधवन्मन्त्रालसंबंधः किं न स्या

संबंधायोग्यतामुपयादृष्टितुं मुखसंबंधलक्षणमाह द्वितीयेनेति एकस्य द्वितीयेन समं एकतर कियउभयक्रिययाच
मिलनात्तस्य तावद्भवनं अंतर्भावितेन एकतावासा संबंधगतिः संबंधस्याफलतो लक्षणमित्यर्थः तदेव संक्षिप्त्वाह
प्रागिति ७० तादृशचमुख्ये संबंधे भवान् अहेतुः यतस्तत्त्वतो नैकविधा कार्यप्रदाना प्रकारे रचनाना रूपविहितनिवि
ष्टिक्रियोन्मुखी सुखदुःखदृशा आसमंता तस्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः ७१ समयोः क्षीरयोः अर्धसमयोः क्षीरनीरयोः विलक्ष
णयोर्वारिवहो दिवात्पंतविरुद्धयोः यतस्तस्मिन् विरुद्धसन्निपाते सति अन्यः एकतरस्य नाश एव दृश्येन संबंधावस्थानमित्य
र्थः ७२ ननु शब्दस्य शक्तिरूपविरुद्ध

द्वितीयेन समं येषां तावद्भवनं नैकता सा संबंधगतिः प्रोक्ता प्राग्विद्वाद्भवेनैकता ७० नाना प्रकार रचनाना नाना रूप क्रियोन्मुखी ॥
सुखदुःखदृशा हेतुर्भावान्नैकविधा स्मृता ७१ संबंधः समयो दृष्टस्तथा अर्धसमयोरपि न विलक्षणयोश्चाप्यस्तस्मिन् सति जग
त्रये ७२ द्रव्योत्तगुणद्रव्याणां अयंतिव रूपत्वं संविदश्चावनंदः स्वसंविदो माच्युतो भव ७३ एतावतैक ध्यानेन नित्य ध्यानोच्यवा
नदृक् अभावेदुःखदृशोत्तदृशा दृश्यवस्तुनः ७४

तत्राह द्रव्योत्तरेति तत्र न परस्परविरुद्धता यतो द्रव्योत्तरगुणा अपि परस्परमेलने पंचीकृतद्रव्याणां अयंतिव रूपत्वं चाहुः शब्दैकमुप्या
वसाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरत् शब्दस्पर्शरूप गुणोत्तिगुणं तेज उच्यते शब्दस्पर्शरूपपरसंगुणैरायप्रतुर्गुणाः शब्दस्पर्शरू
पपरसंगंधेः पंचगुणमहीति इह तु संविदा अप्योर्विधा धातुता ततः संविदः चवनं चेत्साधकाभावाज्जुतांशो न सिध्यत्येवेति त्व
दसिद्धप्रसंगदुःखं संविदः शकाशाक्तद्वयवनं चेत्तथास्वनाशायप्रतिबालसंबंधापेक्षितः स्यात् अत आलसंबंधमपेक्षमाण उभ
यथापित्व संविदः शकाशान्माच्युतो भवेत्यर्थः ७३ अथवा अंतर्देशा संविदादुःखदृशदृश्यत्वदादेवस्तुनः अभावेनासौ सति नि
दुःखविरतिशयानंदात्ममात्रपरिशेषः एतावता चेत्संतुष्य सितदा एकाशेभ्या नश्चिरमविद्विन्नसमाधिः सन् आलमदृक् आ
लमदृशं भवेदित्यर्थः ७४

231

कल्लोलव्यालवलिताशरीरश्वभ्रकोटरे घननीहारवेत्तातश्चिन्ताचपलभर्कटी १० लोभनाघाटसन्नीती
त्तायाघंघतुंडया कायजीर्णदिमादस्माद्गुणखंडंनिकृतति ११ हृदयावकरंकीर्णमितश्चेतश्चकवेशं
अपवित्रोदराचारः कुरुतेकामकुक्कुटः १२ महत्संमोहयामिन्यामुल्वणोज्ञानकोशिकः श्मशानइववेता
लः परिवलतिहृद् मे एताश्चान्याश्चवद्योपित्वयं द्वियगणेसति पिशाच्यइवशर्वय्याप्रवलांत्यशुभश्रि
यः त्वयित्वसतिहेसोधोसर्वाएवशुभाश्रियः प्रभातइवपश्चिमः सालोकविलसंत्यलं प्रशांतमोहमिहिकं
राजतेहृदयावरं निर्मलाशोकवलितंनीरजस्कतरांतरं १६ अशंकतुनभः कोशयतिताकुलपूरवात्
नापतंतिविकल्पोघाश्चिरंकेवल्यकारिणः ७ सर्वस्याद्वादनीशीतामैत्रीपरमपावनी अभ्युदतिहृ
दाहृदासुतरोदिवमंजरी १८

विकिरतीत्यर्थः १२ अज्ञानं भ्रांतिज्ञानं तत्त्वज्ञानाः कौशिकः उल्कः १३ इदानीं चित्तेन्द्रियगणसत्त्वसर्वगुण
संपत्तिदर्शयति त्वपीत्यादिना असत्त्वसाधुरेवेति तथासंवाधनं शुभप्रियो वक्ष्यमाणगुणप्रियः सा लोकं विवेका
लोकसहितं यथा स्यात्तथा प्रभातपक्षे पियथायोगं यथा योज्यं एवमग्रेपि हृदयं वरं हादं ब्रह्मनीरजस्कतरं अत्यं
तापगतरेजोगुणं आतरं मनोयस्मिन् १६ अशंकितं निःशंकमेव नभः कौशयतितां निर्गतावाद्यादिना आकुलश्च

यथासायसाद्वैकल्पकारिणे विचेयते तु गोवि

इति श्री वा० ता शो उप० णो द्वाशीतितमः सर्गः २२॥ समस्तदोषानर्थात्सिद्धिर्नेन्द्रियगणोसति समस्तगुणसोख्यात्ति
 तदसत्त्वेन कीर्त्यते धवलाशुभ्रमेधारणायस्यास्तथाविधयागुप्तेरहस्याः १ इन्द्रियगणस्यार्थे तत्तेन कृतं रहसिप्रबोध
 नं ते स्फुटं वक्ष्यामि २ देहं द्रियालीगणः भवतां रासा अविचारदशाप्रसिद्धात्मा आत्मसत्तास्वीयाविधमानताजीवनका
 ले बहुतरादैः खनयै येव तद्दृष्ट्वै च तदायिनी पुनः पुनर्मित्यनरकादि दायिनी तत्तस्मादिति प्राग्दर्शितवेचारेण तौ आ
 त्मनः असत्तां सत्तात्पजं तु ३ मदीयेन प्राकृतेनात्मतत्वीयदेशेन हियतोऽयं अज्ञानसंभवाः उपदेशेनाज्ञानेन घेन

प्रोक्तोपाये रूप० यो इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशः सर्गः २२ श्रीवशिष्ठ उवाच भूयो मुनिवरो धीरो धिया
 धवलमधया स्वमिन्द्रियगणगुप्तेवोधयामाससाधितं १ तच्चैन्द्रियगणस्यार्थे शृणु वक्ष्यामि ते स्फुटं शृ
 त्वा तद्भावनामेतत्परां निर्दुःखतां वृज २ भवतामात्मसत्तेषाडुःखायैवांतदायिनी असत्तामात्मनसतां
 तद्भवत्यस्य जंत्विति ३ मदीयेनोपदेशेन सत्तेषां भवतां जयं गतैवेति स्फुटं मन्मथं ज्ञानसंभवाः ४
 ससत्तास्फुटतां याति दुःखाय तव चित्तक तप्तकांचनरुत्नासोदाहायैव स्वपार्श्वयोः ५ पश्य त्वयि सति
 भ्रंतजडकल्लोलसंकुलाः विशंतिकालजलधिसंसारसरितांगणाः ६ पतंत्यहमहं भिका विहितान्योचिंतिताः
 कुतेपि दुःखावल्लयोधारा आसारगा इव ७ आक्रंदकारिणी कुराभावाभावविषु चिका परिस्फुरत्यपयंता
 हृदयो न्मूलनोद्यताः ८ कासश्वासराण्डुंगाकलेवरजगद्भ्रमे विकसत्यमनोघाताजराभरणभंजरी ९

सत्तां लप्स्यसेत्यर्थः ५ इदानीं चित्तं प्रतापितं येव हृदयसत्तेति तप्तकांचनमिव ज्वलन्नरोति ध्वनतीति तप्तकांचनरुत्ना अग्नि
 स्तस्मिन्नुत्तासः किडांवालाणां परिज्ञां वापार्श्वयोः दाहायैव ५ चित्तं द्रियगणसत्ताप्रयुक्तमनर्थपरंपरां दर्शयति पश्य सा
 दिताडयोरभेदाज्जडानां मूर्खीणां रागद्वेषादिकल्लोलैः संकुलाः ६ अहमहमिहाः परस्परहंकाराः विहितान्यथोन्यवुद्भूतपरा

५
 भावाभावावोसंप्रविष्टो ५
 भावाभावावोसंप्रविष्टो ५
 भावाभावावोसंप्रविष्टो ५

वा०१०
उप०
२३२

अभावं भावांतरशून्यं ननु किमर्थमंतर्भावितचेतनो रूपेणैव जीवतमंगनेच्छसि किमर्थममात्यंतमभावमिवेच्छसित्वाहम
 दीत्यादिना हेचित्तवत्तंतर्भावितचेतनं यत्प्रसिद्धरूपघटिसत्त्वं भवेत्तत्तर्हितेन रूपेण जीवतस्तत्त्वाभावं कइच्छति किंतु त्वं
 न रूपेण नास्स सिद्ध्यति अहं सत्त्वेन श्रुतिशास्त्रानुभवादिना विचार्य विदामि नायात दर्शनेनेत्यर्थः २६ ३० तदत्यन्तात्मा
 वेनावस्थानंतवापि हितमित्याह तेनेति एवं प्राप्य काल्पिकमेवास्मिन्नावतयतः ३१ सैव भ्रांतिः ३२ समरूपं सन्मात्ररूपं समं वि
 क्षेपवेषमशून्यं स्थितं अनालोकात्प्रकाशाभावात् ३३ अनेन अल्पविवेकत्वेन हेतुना न त्वसतः पी न त्वंकथं भवेत्तत्राह मो
 तमेव भावयाभावं सुखत्यागो हि भूता यदित्वस्ति भवेत्सत्यमंतर्भावितचेतनं जीवतस्तत्त्वात्पंतमभावं कइच्छति ॥
 किंतु नास्मत्सत्त्वेन वदामि तव सुंदर ३० तेन मिथ्यैव जीवामित्याशयामासु रीभव पूर्वमेवास्मिन्नास्तेव यावद्भ्रांत्या
 त्वदस्तिता ३१ सैवेदा नी विचारेण भ्रंशं सयमुपागता एतावदेव ते रूपं साधो यद्विचारणं ३२ विचारे विहिते सम्यक्
 समं रूपं समं स्थितं अविचारात्प्रजातं त्वमनालोकात्तमो यथा ३३ विचारेणोपशान्तं त्वमालोकेन तमो यथा एतावन्तं
 सखे कालं वभूवाल्पविवेकिता ३४ तवानेनाभिपीनत्वमभूदुःखैककारणं मोहसंकल्पमात्रेण बालवतालवद्भवेत्
 ३५ हं हं चाद्यंतसंकल्पक्षीणं सपि भवास्थितं इदानीमुदितं नित्यं स्वप्राग्रूपे सयंगते विवेकस्य प्रसादेन विवेकाय नमो
 नमः बहुधापि प्रबुद्धत्वं चित्तकाप्यनुबोधितं ३७ चित्ततायां प्रणखायां स्थितत्वं परमेश्वरः प्राक्स्वरूपविलास
 हेति ३५ पीनत्वं तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादिहं हं च अभूदिति पूर्वैरङ्गान्वयः यतः स्रष्टराद्यंतसंकल्पेन संकल्पकाल एव क्षीणं अं
 तः क्षपीति हं हं विशेषणं यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले आविधके स्वप्राग्रूपे सयंगते सति नित्यं अनाद्यंतं
 आत्मरूपं उदितं तस्मै विवेकाय नमो नम इति परे रङ्गान्वयः ३६ हे चित्तकलं त्वतोऽपि बहुधा प्रतिबुद्धः शास्त्रेणाप्यनुबोधितः ३७
 प्रागपि त्वं परमेश्वरः संप्रत्यपि प्रबोधतस्त्वं स्वरूपविलासः स्थितिमागतः इति महेश्वर एवेति परे रङ्गान्वयः ३८ ॥ ॥ ॥

२३२

भरिताकारं पूर्णं भाव्यते न भूयते ननु आशापाशविधायिनां असंसृजानां प्राणासवधानां देहादीनां पक्षे भवतीत्यर्थः

अथवा न पुः शरीरं ५

अतः श्रद्धां अपूर्णां जाड्ययुक्तेषु मूलेष्वेव आपुता उपयो जिताः विद्याकौशलादिगुणाः यथापदिनी पक्षे स्पष्टं १६ अंतः आंतरंतत्वं
आलाकेन स्वीयज्ञानप्रकाशेन स्फुटतां प्रकटतां २० अपराहतं वैषम्यं हंतु मिरापि अनभिभूतं हृदयं मनः २१ २२ संविदः स्वात्म
कारवृत्तयः स्फुटतुरं पूर्णत्वापादकं विकाशं यांति तेन च सचराचरं समग्रं जगत्वाधितं तस्यैव विदं सैव कविश्रांतं भवति तशेषः २३
वपुः आत्मा स्वरूपं आनिदादिगविमंथरं सत् अमृतं प्राशनेनेव भरिताकारं भाव्यते तत्त्वज्ञपानाद्याशापाशविधायिनां

अंतः श्रद्धावती जाड्ययुक्ता युक्तगुणास्वयं स्वतां शेषमुपायाति हिमदग्धेव पद्मिनी १६ आलोकः स्फुटतामंतरार्थं त
ज्ञानसंज्ञये प्रशामत्यं बुद्ध्यो मिशरदीनार्कमंडलं २० प्रसन्नस्फारगांभीष्यमनुध्वमपराहतं हृदयं शमतामेति
शान्तवातड्वाणिवः २१ अमृता पूरपणे निनिप्तानंदमयेन च स्थीयते पुरुषाणां तः शीतैर्न शशिनं यथा २२ संविदः
स्फुटतामंतरार्थात्पज्ञानसंज्ञये संविदं शोकविश्रांतं समग्रं सचराचरं २३ भाव्यते भरिताकारं वपुरानंदमंथरं न भव
त्यसुसंगानां प्राणापाशविधायिनां २४ दग्धानां निवपणां नारसानां पुनरागतिः पुंसं ज्ञपित संसारजराजन्मम
हाध्वनां २५ अपुनर्भ्रमणायात्मदुमे विश्रम्भते चिरं एवं प्रायास्तथान्मश्च भवति गुणसंपदः असति त्वयि सर्वा
शिन्सु सर्वा शान्तपसंज्ञये पक्षयोरेतयोश्चित्तसत्तासत्ता स्वरूपयोः २७ येनैव पशशि श्रेयस्तमेवांगीकुरुत्तरां स्वा
त्मभावस्तु वत्सु स्वमन्यमानवतां वर २८

असंसृजानां प्राणाद्यासंगयाप्यनां पक्षे भवतीत्यर्थः यथा तरोर्दिवदग्धानां पणां पुनर्वर्षात्पुप्लवोदयेन अगमो भव
ति तद्वत् ज्ञानाग्निज्ञपित संसारजन्मोपलित संसारमहाध्वनामपि पुंसं रसानां भारोगपनु विपुष्टिकां त्यादिगुणानां पु
नरागमो भवतीत्यर्थः २५ निरतिशयानंदं आत्मनि पुनरावृत्तिरहितविश्रांतिरेव सर्वगुणसीमा तदानुषंगिका अन्ये
गुणास्त्वनंता वंशक्याः इत्याशयेनोपसंहरति अपुनरिति २६ एतयोरेततात्मभावेन स्थितिरात्मंतिकनैरात्म्यस्वीका
रो वा त्येतयोः पक्षमपेक्षावरीया नित्याह स्वात्मेति २८

वा० टी०
उप०
२३३

समाधिर्वातहवस्य धराविवरसंस्थिति हृदिविधापत्वाधुपवर्णिते इति उक्तप्रकारेणैव निश्चितम् १ अपरिस्पंदितो यः अ
शेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूपः आनंदस्वरूपः सन् सुंदरः २ इति स्माद्धेर्नीलितो अस्ति एषा वरायति अनंत इति वा
भ्यानामेतमेतन्निष्ठतां निमित्तं नयाते शेषे उन्मीलितं शातिरिक्ताशे ४ घ्राणप्रांतो नासाग्रंतत्रगतः प्रसृतः अल्पादल्प
ल्पः समउभयस्तुल्यः आलोकप्रकाश इव नक्षत्राणो चक्षुषी ५ ६ कक्षस्य रसनिहितदेशस्य ७ ८ आसारभराणां

श्रीवशिष्ठ उवाच इति निर्णीयसमुनिर्वीतहव्यो विवासनः आसीत्समाधावक्त्वो विंधकंदरकोटरे १ अप
रिस्पंदिताशेषं तं विदानंदसुंदर वभावस्तंगतमनाः स्तिमितां भोधिशोभनः २ अंतरे च शशामस्य क्रमेण प्राण
संततिः ज्वालाज्वालयस्यंदोदधिंधन इवानले ३ अनंतनिष्ठतायातो वास्वार्थे चाप्यसंस्थिते शेषेतर्लब्ध
संस्थानेतस्यात्फुरतिपक्षिणी ४ घ्राणपातगताल्पाल्पसमालोके इवेक्षणे अर्द्धकुञ्जलितैः पयैः प्रियमा
पयतुसमं ५ समकायशिरो ग्रीवस्थानकः समरामतिः आसीद्धैलादिवोक्तीर्णं प्रित्रापित इवार्थवा ६
तवाभित्यतस्तस्य संवत्सरशतत्रयं कोटरे विंधकस्य यथावद्भिमुहूर्त्तवित् एतावंतमसोकालं नावुध्यत किं
लात्मवान् जीवन्मुक्ततया ध्यानी न च तत्पाजतांतनं ७ तावत्कालं सुसमगोना प्रबुद्धतयोगवित् उदारैरं
नुदारावै रास्यारभरघघरैः ८ पयंति मंडलाधीशमृगपानतद्वितैः पक्षिबान् रनिहाटैः प्रातंगैः स्फाटनैः स्व
नैः ९ सिंहसंभरदितैः निराशवसीकृतैः विषमासनि शंपाते जैनकालाहलैर्धनैः १० प्रमत्तशरभांस्फोट
भृकंपतटघट्टनैः वनदाहधूमध्वानैर्जलौघाहतिवलातैः १२

वर्षान्तरधारासंपातानां घघरैः स्वेनैरपि ८ पयंति वासनमंडलाधीशानां सामंतानामृगयासु आनतानां वृंहितैर्गजैः
सर्वत्रापि शब्दोपपन्नः १० सिंहानां संभरदितैः सकोधगजैः ११ भृकंपेन विशीर्णानां तरानां गिरिव प्राघदत्तैर्नैः स्फा
लनैर्वनदाहेषु भ्रमैः अग्निसंयोजितप्रयुक्तध्वानैश्च जलस्य आधेराहतयः आस्फाटलनानीव बलानां निबहना निचतैरपि १२ २३३

१६ वं तमः अनिच्छतोपितेसाधोविचारेस्थितिमागते ४० सर्वतो यमुपायातोविनाशःसुखसिद्ध्यये तस्मान्नास्त्वसिनि २

४०४१ वित्तेतिपाठेहेन्द्रियेश्वरसिद्धान्तयुक्तिभिः इतिविनाशस्वरूपंलब्धाग्रंतं संसारपाशमागतोभवेनुभ्यंस्वस्ति असमन
सःकालत्रयेयसत्वमाहानित्यमिति ४२ चित्तासत्तेयैवपरमपुरुषार्थसिद्धिदृश्यतिनिर्वीमीत्यादिना ४३४४४५ शुद्धचि
दकरसेअप्रयमातेतिकलनायिपत्रदुर्लभातत्रदूरेऽन्यक लनेत्याशयेनाहअप्रयमिति ४६ अतएवतदाचामविषयइत्याह
अहमिति अनुदाहमिति अनुदाहन् अनभिलपन् ४७ अहंअंतः स्वहृदिसंवेधेनजडंशेनवर्जिततत्कारणाविधायाअ

समस्तवासुनोन्मुक्तः संप्रत्यसिमहेश्वरः यास्याविवेकादुत्पत्तिः साविवेकाद्दिनश्रपति ३६ प्रकाशेनप्रयासंत
मनालोकोरणीतमितिसिद्धान्तयुक्तिभिः चित्तेंद्रियेश्वरस्वस्तिभवतत्वंत्वयागतः नित्यंसर्वमभूतायनास्तिरूपाय
संप्रति भविष्यतेचनोदकंत्वमनःस्वस्तितेस्त्विति परिनिर्वीमि शांतोस्मिदिदृष्ट्यास्मि विगतज्वरः स्वात्मनेवाव
तिष्ठेहंतुयस्त्पपदेस्थितः अतोनास्त्येवरेसासंनास्त्येवचित्तमस्ति ४४ आत्मत्वस्त्पेवचास्त्वेवयस्मादन्यत्रवि
द्यते ४६ अयमात्माहमेवासौनास्त्यन्यन्मद्वेकाचिन् ४५ स्युर्द्विदेववोधात्मासर्वत्राहंस्थितः सदा अयमात्मे
तिकलनामन्येनोनिर्मलांतरे ४६ प्रतियोगिषवंदेकलनेकस्यवाकृतः अहंतेनायमात्मेतिकलनामनुदाहरन् ४७
ओनीस्वात्मनेतिश्रामितरंगइववारिणि शांशांतवासनसुनाश्रितचेतनांशमप्राणसंचरणमस्तमितंशोष संवे
द्यवर्जितमुपेत्यसंविदंशं शाश्वतामिमौनमहमेवनिरीहमतः ४८ मोक्षोपायेषूपचित्तसत्ता विचारयोगो

विवाधात्संशांतवासनं चिदाभासस्यापिपृथगनवस्थानादानाश्रितचेतनांशांतरधीनक्रियाशक्तेरप्यपरमादप्रा
णसंचरणेभेदकाभावादेव अस्तमितांशभेदंयममेकरसंचिदंशं चिन्मात्रलक्षणं जगद्धाधपरिशिष्टांशं उपेत्यनिरीहंते
मैत्रोसंमौनंनिर्वागव्यापादं च शश्वतामिविश्वांतोमित्यर्थः ४८ वाशिष्ठता० शो० उप० शो० अशीतितमः सर्गः २३ ॥ ॥

वा० टी०
उप०
२३४

आसावर्त्तिननज्ञातायां चितिः अल्पयोरपि देशकालकालान्तरकल्पनासामर्थ्ये भवत्येव नियतिविरोधः ननु सर्वात्मिका-
यां सर्वशक्तिसंपन्नायां परिज्ञातायामित्याशयेनापरिहरति च वात्मिकेति तादृशात्मैकत्वभावत्वाद् अनुभवित्वित्यर्थः
२३ स्वबुद्ध्या अनुभूयमानपारेव देशकालयोः संकोचवैपुल्यनियममतिथौ विरुद्धौ नानुभूयमानेन सह अनुभूयमा-
नस्य तो अल्पतरनाडीकुहरेष्वल्पकाले विस्तृतदेशकालत्वप्रानुभवदर्शनादित्याशयेनाह यथेति यत्र यदा बुद्धौ यथा

सर्वात्मिकैवाचिच्छक्तिर्यजोदेति यथा तथा तथात्राशुभवतितथात्मैकत्वभावतः २३ यथा यत्र यदा बुद्धौ निय-
मः सतदा स्थितः देशकालादिनियमकमाणां तन्मयात्मना तेन नानाविधान्येषजगति परिदृष्टवान् हृदिसं-
वेदनाकाशे वीतहव्यो विवासनः सम्पद्बोधवता मेघावासेनैव न वासना ज्ञानाग्निदग्धस्यैव बीजस्य बीजता-
कल्पमेकंगणत्वं स चंद्रमौलेः प्रकारह समस्तविधानिपुणं विकालाभलदर्शनं योयादृग्दृढसंस्काराः सतं प-
शति तादृशं जीवन्मुक्ततयैवैतद्धीतहव्योनुभूतवान् २४ श्रीराम उवाच एवं स्थिते मुनिप्रेष जीवन्मुक्तमतेर-
पि बंधमोक्षदृशः संति वीतहव्यात्मना यथा २५ श्रीविश्व उवाच यथा स्थितमिदं विश्वं शांतमाकाशनिर्मि-
लं ब्रह्मैव जीवन्मुक्तानां बंधमोक्षः दृशः कुतः ३० एतत्संभिन्नभोभाति यत्र यथा यथा तत्र तत्र तथा च ताव-

अनुभवस्तदा तथा नियमः स्थित इत्यर्थः तन्मयात्मना मिति पाठे हेतुगर्भविशेषणं २४ तेनोक्तहेतुद्वयेन २५ बीजश-
क्तिनाशां दग्धस्य उपलभ्यमानत्वाद् दग्धस्य भर्जितस्येतियावत् २६ शांकां समाधाय प्रस्तुतमेव वर्णयति कल्पमित्यादि-
ना गणत्वं गणपत्यं २७ जीवन्मुक्तस्यापि तस्य भोजकप्रारब्धकर्मोद्धो धित दृढसंस्कारस्वदेहभोगादिवैचित्र्यप्रतिभा-
सहेतुरित्याह य इति २८ राम शांकास्य च २९ दग्धपटन्यायेनासतः प्रारब्धशेषेणाप्रतिभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं न-
बंध इत्याशयेन परिहरति यथा स्थितमित्यादिना ३० विंदते लभत इव ३१ ' ' ' ' ' ' २३४

धरणीतलात्प्रसृतैर्मृत्सुं किल जलैः अनलवत्कर्कशैस्तापैः ग्रीष्मादितापैरपि न प्रार ध्यते तिसर्वत्र योज्यं १३ गलितका
 राणां निष्प्रयोजनं कालेन वहति असौ प्रावृडो घविमुन्नपं केन उपर्युपरि प्रचीयमानेन अल्पेनैव कालेन धरणीविवरे भूग
 र्भे कृतप्रवेशित इति ह पोषणवयः १४ १५ संपीडितः संक्षिप्तः स्कंधो यस्येत्यर्थः न हितस्य स माधिसुरनिमग्नस्य पीडास्ति १६
 १७ एवं संकटस्थस्य कथं जीवमभूत्तत्राह संविदेवेति जीवनादृष्टलिंगदेहप्रतिबिंबता संविदेवास्ति तं देहं जग्राह पादाय पालि
 तवती प्राणमयः वृत्तिरूपः स्पंदस्तु न जग्राह प्राणसंसरणभावादित्यर्थः १८ वर्षशतत्रयानंतरं तस्य यद्दत्तं तदाह उत्पत्तिरिति

महोपलतटाघाटैतैर्धरणीतलमृडालैः जलौघांदोलनापातैस्तापैरनलकर्कशैः १३ केवलं वहति त्वैरं कालेण लित
 कारणां परियांति सुवर्षासु हर रीचिववारिणि १४ स्वल्पेनैव हि कालेन तस्मिन् पर्वतकंदरे प्रावृडो घविमुन्नेन पं
 केनोर्वीतलः कृतः १५ तत्रासावसद्भूमौ कोटरसंकटोदरे पंकसपीडितस्कंधः पर्वतेषु शिलायथा शतत्रये स
 वर्षाणां मयथा तत्स्वयंप्रभुः व्यवकुतात्मरूपात्मा धराकोटरपीडितः १७ संविदेवास्ति तं देहं जग्राहो विनिपीडितं न
 जप्राणमयः स्पंदः प्राणसंसरणं विना १८ उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलना हृदयांतरे त्वमनोरूपिणी तस्य हृद्येवानुवभू
 वसा १६ कैलाशकानने कांते कंदं वस्यतरोस्तले मुनिस्त्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मलं २० विद्याधरत्वं वर्षाणां
 शतमाधिविचर्जितं युगपंचकमिं द्रुतं प्राणतं सुरचारणैः २१ श्रीराम उवाच ॥ शक्रत्वादिषु तेष्वस्य प्रतिभासै
 बुभो मुने नियमो नियमश्चैव दिक्कालनियतकथं २२

अथ तस्य कलितरूपः स्पंदस्तु न जग्राह लना जीवसंविदं प्रारब्धशेषभोगाय हृद्येव उत्पत्त्या उन्मेषक्रमेण प्रौढिस्थौ ल्य
 मासाद्य त्वमनोरूपिणी भूत्वा त्वं माणसं कल्पयन् या अनुभवत् अनुभवभूतवतीत्यर्थः यदनुभवत देवाह कैलाशे त्पादिना
 २० इंद्रत्वं देवराजत्वं २१ कैलाशकानने इत्यादिदिक्षियमः युगपंचकमित्यादिकालनियमः अल्पकालमेव हृद्यप्रदेश एव तद
 नुभवाद नियमयते न दिक्कालनियतेः अन्यथा कर्तुमशक्यत्वादिति प्रश्नार्थः २२

उप०
२३५

235

ss ss ss ss

55

511

二

12

234

मनोमा
त्रं ४५४

इष्टवर्णास्मदीयजगत्प्रतिभासवद्भातस्यविनैववंधंतप्रतिभासइत्याशयेनाहनेति ३२ वीतहव्यदेहोपलक्षितचेतन्यस्येवास्मदा
दिसर्वात्मत्वात् सर्वजंतूनां जगदनुभवोपितस्येवेत्यपिसुक्चमित्याशयेनाह धरेत्यादिना नीरीयेषु प्रतिभासतो महात्मसु वि
लासतमेषु जगत्सु भवनेषु यः शक्रः अभूत् सः अद्यदीने देशविशेषु दीनानां निवासो जनपद इत्यर्थे जातस्य तद्धितस्य जन्म
पदलुबितिलुवियुक्तवद्भावाद्बहुवचनं ३३ ३४ पैतामहे पाद्ये कल्पे वीतहव्यस्य गणापत्यकालके लाशवनकुंजके तत्क्रीडाहं
सो यो भवत् स एव इदानीं दासेन्द्रः निषादराजो भूत्वा स्थितो स्तीत्यन्वयः एवमग्रेपि ३५ ३६ गुरुक्तेः सर्वात्मताभिप्रायमप्र
तेनानुभूतानि बहुन्यनुभूयंत एव जगंतिसर्वात्मतया ब्रह्मरूपेण राघव ३२ धरुकोटरनिर्मग्न वीतहव्यचिदात्मसु
जगत्सु तेष्वस्येषु नीरूपेषु महात्मसु यः शक्रो नवववद्भात्मा सो अद्य दीनेषु पार्थिवः कर्तुं प्रवृत्तो मृगयां त्तणो स्मिन्नपि
कानेन ३५ यो हं सो हं नुद्भात्मा पाद्ये पैतामहे भवत् स्थितः स एव दासेन्द्रः कैरातवन्कुंजके यो राजानववद्भात्मा भू
मेः सौराष्ट्रमंडले स एषाद्यास्थितो धाराणां ग्रामे वरुत्तपादपे ३६ श्रीराम उवाच मनसः किल सर्गो सौ वीतह व्यस्यतत्र
ये देहिना भ्रांतिमात्रं चेतद्देहाकारिणः कथं ३७ श्रीविशिष्ट उवाच यदि भ्रांत्येकमात्रात्म वीतहव्यस्य तज्जन्त तदिदं
नाम ते राम किं भूयः परिभासते ३८ इदमप्यगचिन्मात्रं भ्रमो मंतद्रूपिव्योमचिन्मात्रं मनो मात्रं भ्रमो पमं ३९ वस्तुतस्तु न
तद्राम जगन्नैवं न चेतरेन तव पि न जगत्सत्तावत्सेदं भाति केवलं ४० भाविभूतं भविष्यं च तथेदं च तथेतरत् जगत्स
र्वमिदं दृश्यं सविन्मात्रमनेभ्यः एवं रूपं मिदं यावन्न परिज्ञातमीदृशं वज्रसारं दृढं तावत् तूजानं सत्यं रम्यं वरं ४२
अज्ञानात्म निरावेदमित्यसंप्रविज्ञं भूते प्रफुल्लासविलासाभ्योजलमं बुनिधा विव ४३

वा०री०
३५
२३६

१७ ततो रविः किंचरविकारतदाह ऋषेरिति १८ शरीरं गणं पिंगलाख्यं सूर्यहृत्प्रविष्टमुनेः संवित् किंचकारतदाह वी-
तिस्त्वपेति १९ मुनिर्भाजुना ह्ये ववहु मानपूर्वकमभ्यनुज्ञातः सत्त्वकार्यार्थं प्रस्थितं पिंगलस्य आकारं शरीरं अविवे-
श २० कुंजैर्लतागृहैः कुंजैश्च सुंदरं २१ प्रादुर्धिमन्ताभ्यां लीयस्मिंस्तथा विधमं वरमिव तल्लक्ष्मणं कुंजैः कुंजैरेरिव च सुंदरमि-
तियो ज्यं नरेव निष्कृष्टं रत्नं भूतलं ये तथा विधः पिंगलः २२ मुनेः संवंधिमौ नं पर्येष्टं पिंगलदेहात्त्वकलेवरं विवेश २३ आ

२३६

हृत्प्रसो जितयत्कार्यं पिंगलपि यमुदारधीः विंध्यभधरकोशास्थं मंतर्मुनिकलेवरं १७ तृणोपलपरिधिं नंददर्शगत
संवित् ऋषेश्वरकीर्षितं ज्ञात्वा भानुर्गंगानमध्वगः १८ धरातो मुनिमुद्भूतं मादिदेशाग्रं गणं वीतहव्यमुनेः संवि-
त्सापर्येष्टकरूपिणी १९ रविं चातमयीं पूज्यं प्राणानामाशुचेतसा भानुनाप्यभ्यनुज्ञातो मानपूर्वकमग्रं २० विवेश
पिंगलाकारं विंधे कंदरुगामिने पिंगलौ सौ नभस्तृक्ता कुंजकुंजरसुंदरं २१ प्राप विंध्यवनं प्रादुरामन्ताभ्यां वरभा-
सुरं उद्धारधराकोशात्तव निष्कृष्टं भूतलः २२ कलेवरं मुनेः पंकजं लालमिव सारसः शौनं पर्येष्टं कमथस्ववि-
वेश कलेवरं २३ नभस्तलपरिभांतो विहगमइवालयं प्रणोमनुर्मिष्यो मूर्तेर्वीहव्यनमश्चरौ २४ वभूवतुः स्वकार्यं तत्
कतत्परो तेजसां निधी जगाम पिंगलो व्योम मुनिश्च विमलसरः २५ तारकोरकुमुदं सूर्यं शुकवदाकृतिः वी-
तहव्यो मम ज्ञाशुसरस्युद्भिन्नपंकजे पंकपल्लवलीलां ते वने कलमकोयथा तत्र स्नात्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दि-
वाकरं मनोभूषिता तत्त्वा पूर्ववत्पुनरावभौ मैत्र्या तया समतया च शान्त्या सत्प्रशया मुदितया रूपया श्रिया च युक्तो मु-
निसकलसंगविभुक्तचेता विंध्ये सरित्पटगतो दिनमैवरे मे २६

तत्
का४

लयं स्वनीडं मूर्तिः प्राप्तमूर्तिं वातहव्यः ममश्चरं पिंगलश्च मिथः अन्यो मं प्रणोमनुः २४ सरं स्नानार्थं २५ सूर्येण अंशुकोवे-
तीरं कं वरालं कृते दम्रा कृतियस्यवाला तपरागरं जितोदकमिति यावत् २६ पंकयुक्तेषु पल्लवलीलायाः अंतं अवसाने २७ म-
नाभूषितयामननादिव्यवहारवत्यादिनं दिनमात्रमवरे मे न चिरं समादिप्रच्युततस्यावित्यर्थः २८ ॥ ॥ ॥ २३६

प्रावृषः ओघेन पूरेण उपनीतं किंचिद्दूरं प्रवाहितं पृथस्येत्युक्त्वा अधामुखतया पातितमित्यपि गम्यते ६ तृणानां काशादि
नां जालैः अणैः त्वग्देहं पृथग्भेदो जायते रावं परकायप्रवेशयोगप्रकारेण ६ तदीयस्तत्सेवकः पिंगलाख्योगणस्तद
ज्ञया उद्गुरिष्यति तस्य चित्तांतरमाह अ यतिर्विद्यस्य देहपदेन तदवयवा लक्ष्यते ७ प्राणवायुभिस्तत्संचारैरितियाव
त् ८ आकर्तुमीषदपि कर्तुं क्रिया मनात्कातच्छक्तिमनात्कमिति पौनरुक्त्यं तत्तस्मात्तदुद्गारा र्थं उपा एतेन देहेन
शाम्पाभिर्विदेहस्युत्क्रांतयः १० ११ त्यागः संश्रयो वानोपोदयः नापेक्षणीयः विशेषाभावात् १२ तदेवाह यादृश इति अ

शरीरं वीत हव्याख्यं धराकोटरपीडितं प्रावृडोघोपनीतं तत्पृथस्यं पंकमंडलं ६ तृणजालावकीर्णत्वग्देहं पृथग्
दंतया एतद्वृक्षमहातेजा धराविवरयंत्रितं ७ भूयोपि चिंतयामास धिया परमबोधया सर्वसंपीडितांगत्वायो
मे प्राणवायुभिः ८ मुक्तश्चलितुमाकर्तुं शक्नोती नमनागपि तद्वात्वा प्रविशाम्यामुदेहमेव विवर्षतः ६ तदीयः
पिंगलो देहमुद्गुरिष्यति मेततः अथवा किम्भूमेतेन शाम्पमहमविघ्नतः १० निर्वा मित्वं पदं या मिकोपे मित्देह
लीलया इति संचिंत्य मनसा वीत हव्यामहाप्रते ११ तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयश्चिंतयामास भूतले उपादेयो ह्तिह
स्य न मे त्यागो न संश्रयः १२ यादृशो देहसं त्यागस्तदादृशो देहसंश्रयः तद्वावदस्ति देहो यं न यावद्वरुतांगतः १३
तावदेनमुपासुस किंचित्प्रविहराम्यहे पिंगलेन शरीरं त्वमुद्गुर्तुतापनं वपुः १४ प्रविशामि नमः संस्थं मुक्तं प्र
तिविंववत् इत्यसौ मुनिरादित्यविवेशानिलरूपधृक् १५ उर्यधकवपुर्भूत्वा भस्त्रास्वमिव चानिलः भगवान्
मुनिरप्येनं हृदुतं मुनिनायकं १६

एतांधरालिभावं १३ पिंगलेन पिंगलधारा उद्गुर्तुतापनं सौरं वपुः प्रविशामि १४ अनिलरूपधृक् सूक्ष्मीभूत इति यावत्
उर्यधकं प्रत्यव्यातां लिंगशरीरं तद्वपुः भस्त्रास्वंचर्मपैशपाकाशं मुनिर्मननशीलो भवान् सूक्ष्मं हृदि प्रविष्टं तं मुनि
नायकं हृदयतस्य कार्यं तत्पौर्यापयेम भूधरकोशगतं गतसंविदं मृतप्रायमुनिकलेवरं दर्शयितुं विवर्हितेनान्वयः १६

वा. टी.
उप.
२३७

उंयंक्तं अव्ययस्य विषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यद्रव्यवर्णगस्थिशस्त्रामिन् हेमनः आनंदयत्पाहादयतिसर्वजगदि
त्यानंदतयाविधंस्वनिर्दिशयानंदरूपं सुशोभनं संप्राकाशतवा १२ त्वया अग्रेपि एवैषनी रागेवदशा अवलं
व्या द्वावेव कारावधारणाद्याय १३ हेहताशाः इति आशानां पृथक्संवेधनं अयं भयानुभूयमान आत्मायु
ष्माकं नास्ति १४ एवं सदात्मसंबंधाभावोत्पन्नः स्वरूपं अवशिष्टं विनाशांशाय सत्त्वपक्षं व्रजतां समाक्रांतो भवेति शो
षः १५ प्राक्तं हि स्माकं त्वत्समाक्रांतो कुतः सामर्थ्यमभूदिति चेदात्मतादात्म्याद्यध्यासवत्त्वादित्याह वयमिति १६ १७

२३७

अव्ययैर्द्रियवर्गेश्च मनः शम्भवता त्वया पश्यानंदसुखं कीदृग्विधमासादितं ततं १२ एषैवाविरतं तस्मान्नी
रागेवदशा त्वया अवलं व्यापदित्वा जं चापलं चलितं वर १३ भो भो इन्द्रियचोरा हेहताशाहतनाथकाः युष्मा
कं नायमात्मास्ति न भवंतस्तथात्मनः १४ व्रजतां चो विनाशांशमाशावो वीफलीकृताः न समर्थो समर्थो समर्थो
तो भवंतो भगुराग्रायाः १५ वयमात्मेति येषां बोव किल वासना तत्त्वविस्मृतिजाता हि दृष्टरज्जुभुजंगवत् १६
अनात्मन्यात्मता सेवावस्तुन्यवस्तुता अविचारेण वैजाता विचारेण त्तयंगताः १७ भवंतो न्येव पंचामेव त्वा
न्यत्कर्तृतापरा अन्योभोक्तान्य आदत्ते को दोषः कस्य कीदृशः १८ वनेभ्यो दास्य संजातं रज्जुवो वेणुचर्मणाः वा
शीचापः फलान्येव तद्वाग्रासार्थमुद्यतः १९ इत्थं यथेह सामग्रास्त्वशक्तिस्पंदार्थया संपन्ना ककतालीया दृढा

एवं विवेकदर्शने कस्यापि भवत्प्रयुक्तदोषसंबंधोपि नास्तीत्याह भवंत इति भवंतः करणभूताः वयमभि तां वरः ब्रह्म
अक्षयं कर्तृता प्राणप्रयुक्तक्रिया निमित्तता भोक्ता चिदाभासः आदत्ते मनः १८ एवं च त्वत्तत्त्वव्यवहारकार्यनिष्पत्तिरिति
चेत्काकतालीयन्यायादिति गृह्यते नाह वने इत्यादिना वेणुत्वचा काष्ठभारवंधनं वा शीप्रसिद्धा च काराकुठार
टंकि कादयः प्रयसः फलानि प्रयोजनानि लोहकडुहरभरणप्रयुक्तानीति यावत् एवं तत्तास्वग्रासार्थमुद्यतो न गृहसि
द्धये १९ एवं च भिन्नप्रयोजनैः क्रियाकारके रथो निष्पद्यमाना गृहाकृतिः काकतालीयन्यायादेव तस्य २० ॥

२३७

इति वा० ता० श्रोत्रोप० श्लोपे चाशीतितमः सर्गः ८५ पुनः समाधिषण्मात्रं जीवन्मुक्तिस्थितिश्चिरं शगादिभ्यो जलि
मुत्तपै समाधिश्चास्य वर्णते १ विज्ञातां प्राकृपरेचितानां १ दृष्टः लोके परः सारः अवरः असारश्च येन २ यत्कलयामा
सतदाह पूर्वमित्यादिना ३ अस्ति नास्तीति द्विविधां दृष्टकलनां शेषमवशिष्टं तदुभयसाक्षिचिन्मात्रमवलंब्येति शेषः
वद्भुसंस्थानः समकायशिरोग्रीवो दृढासनश्च ४ उदितो जीवन्मयस्तंगतो मृत इवाज्ञादृशातत्त्वदृशानुतद्विपरीतः स

मोक्षोपायेषूप० श्लोकीतद्व्यसमाधियोगोपदेशः सर्गः ८५ श्रीवशिष्ठ उवाच दिनांते स समाधानं पुनरेव
मनोभुनिः विवेशां चिद्विज्ञातां विंधकंदरात् १ तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्ममभिंद्रियैः चेतसा कल
यामास दृष्टलोकपरावरः पूर्वमेवेन्द्रियगणोभयापरिहृतः स्फुटम् इदानीं चिंतयानार्थः पुनर्विततयामम ३
अस्ति नास्तीति कलनां द्वाभ्यां द्वीलतामिव शेषं तु वद्भुसंस्थानस्तिष्ठाप्रचलप्रवृत्तवत् ४ उदितोस्तंगतश्च स्व
स्तंगतश्चोदितः समः समरसाभासस्तिष्ठाभिस्त्वद्विज्ञातः ५ प्रवृद्धोऽपि सुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रवृद्धवत्तु य
मालंब्य कायं तिष्ठति स्तिष्ठाभिस्तंभितस्थितिः ६ स्थितः स्थिरगुरिवैकांते स्त्वांताते सर्वतोऽस्थिते सत्वसामान्यसाम्ये
हितिष्ठाप्रपगतामयः ७ इति संचिंत्य सध्याने पुनस्तस्यै दिना निषद् ततः प्रबोधमापन्नः क्षणसुप्त इवाध्वगः ८
ततः सिद्धः स भगवान् नवीतरुव्यामहातपाः विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तदा ९ वसुना भिननंदासौ ते नि
दनकदाचन न जगाम तथोद्वेगं न च हर्षमवाप सः १० गच्छतस्तिष्ठतश्चैव तस्यैव मसबहुदि विनोदाय च वितस्पक

मरसाभासः एकसरसचिन्मात्ररूपः ५ प्रवृद्धो जाग्रदपि सुषुप्तस्थः द्वैतजालमपश्यन् एवं सुषुप्तोऽपि स्वत्वरूपस्फुरान्
भवात्प्रवृद्धवत्तु यं स्थूलं सूक्ष्मं कारणं निर्मुक्तं पदं ६ स्त्वांतास्थाने पारभूते निर्मनने सविते स्थिते एते सतासामान्यलक्ष
णोपस्य साम्ये ७ ८ सिद्धमाहितस्थितिः ९ नाभिन नंदगुणशाननिर्नंददोषदृशा १० कथावत्समाणा विचारलक्षणावाधि

चास्त्वमनसासह २
तानुवृत्तस्त्वमनसासह २

वा० धी०
उप०
२३८

सुखाय विषयसुखत्ववायत्वया उत्तमेन संतापित तादुरो वत्वया उपदिष्टोऽयं विवेकमार्गः ३३ हेतुः स्वदुःखतत्त्वभूततत्त्वभू-
तसुखदात्मक इदानीं ज्ञानेनोपकारणं देहं प्राप्य मंत्रप्रमित्यादि ३४ हेतुः स्वदुःखं व्याप्योर्विक्रिः स्थितिरनादिनियतिसुभा-
वः संयोगाविप्रयोगांता इति न्यायादिति भावः जंतूनां प्राणिनां सर्वंधिनां प्रयोजनानां स्वाधीनां इष्टगतिं शीतिविधियालि-
प्यथा अत्यंत मित्रस्वजनानपि विहाय पुरुषा धावन्ति भावः ३५ तदेव स्वस्याप्युपस्थितमित्याह देहेनापीति ३६ नायेममाप-
राधस्त्वयानाशार्थमेवमदुपकारः कृत इत्यनुशोचान्निवाहत्वे हेति ३७ एतत्त्वमेव उपासितमनुष्ठितं इदानीं तस्मां

येन विस्मयितस्तस्मै सुखाय तु नमो नमः त्वदुत्तमेन हेतुः स्वमयात्मान्विषय आदरात् ३२ तस्मात्स्वदुपदिष्टोऽयं
मार्गो मिममनुत्तुते त्वत्पसादेन लब्धोऽयं शीतलापदवीमया ३३ दुःखनाम्ने दुःखतत्त्वसुखदात्मन्मोक्षुते क-
ल्याणमनुत्तुते मित्रसंसारसारजीवत ३४ देहस्थितिरियं यामो वयमात्मा मीयमास्पदं प्रयोजनानां जंतूनां महो-
नविषमागतिः ३५ देहेनापि वियुज्येहं भूत्वा जन्मशतान्यपि मित्रकायमयायत्वं तजसे विरवांधव ३६ त्वयैवा-
त्मनुपानीता स्वात्मज्ञानवशात् क्षितिः अधिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ३७ देहनाम्नेन भग्नोऽसित्वये
तदुपासितं एकाकिन्यापि शुष्यत्वा प्रशान्तेमपि दीनया ३८ त्वया दुःखेन कर्तव्यं मातृस्त्वमेव जाम्पहं संतव्याः का-
मभगवन् विपरीतापराधजाः दाया उपशमैकांतं व्रजाम्यादिशमंगलं चिराच्चिरापवेदानीं भवतस्मे किल वयोः
वियोगो योगो दोषेण प्रणामोऽयं स पश्चिः नमः सकृत्तदेवाय भवतस्तु त्वया पुरा नरकेभ्यः समुत्तार्यस्व गेहिमभियो-

प्राप्यते एकाकिन्येति ३८ त्वज्जायार्थं त्वद्विपरीतैरागपसद्वनाद्यपराधजामदोषाः ३९ उपशमैकांतं आत्यंतकोपशमं आदि-
श आशास्वपुनरावृत्त्या तस्मात्सुखदर्शनप्रसक्तिं वारयन्नाह विचारादिति चिरादपि चिराय शाश्वत इति यावत् इदानीं न्यायिमे-
ति शेषः ४० सकृत्तं पुरा तत्त्वज्ञानाददेवाय ४१ कुकार्यं निषिद्धाचरणं तत्त्वज्ञानेनैव भूमीरुहाय नरकलक्षणानां स्कं-
धानां बहच्छाखानां बहनशीलाय ४२

वा०टी०
उप०
२३६

नमः कोटं डहसाय संधी कनराय च
दादिना विजयेत्सायमापापनिवा
रणे ९

नक्तं न हतं न दत्तं च हस्ताभ्यां न पार्त पट्यां नावतः स्वादिशं प्रकृतं यांतु प्रहं व स या मिहे प्रियाः ५४ किमर्थमस्मान्प्र
कृतिषु विलापयसि कार्यकारणसंघातात्मनैव स्थित्वा भोयानेव पूर्वकृतेन प्राप्या मस्तत्राह सर्व इति हे सर्वे प्राणादयः
५५ इदानीं प्रत्येकमिन्द्रियादीनां प्राप्तव्याः प्रकृती विभिज्ज्य दर्शयति अथ मित्रादिना सौगंध्यानां दसंचित्य देन तत्करणं
घ्राणोन्द्रियलक्षणे वनपुष्पपदेन च गंधमात्रसारा पृथिवी ५६ एवमित्युन्यंदुलपदेनायो ग्राह्या इति क्रमेण गताः कलाः
पंचदश प्रतिष्ठा मिति श्रुतिप्रदर्शिते दिशः सर्वेशं स्वां प्रकृतियां त्वित्यर्थः ५७ एवं युष्मा सुउपाधिभूतेषु गतेषु भवत्प्र

नक्तंतं न हतं पातं न दत्तं नावलं वितं इदानीं स्वांदिशं यांतु भवंतो याम्पहं प्रिया सर्वज्ञियांता निचयाः पतनांताः
समुद्धयाः संयोगाविप्रयोगांताः सर्वसंसारवर्त्मनि प्रायंचाक्षुषं आलोको विषत्वादित्यमंडलं विशंतु व
नपुष्पाणि सौगंध्या नंदसंवेदः प्राणानिलस्तथास्पंदं विशत्वथ प्रभञ्जनं विशंत्वा काशकुहरं शब्दश्रव
णशक्तयः ५७ इंदुमंडलमायांतु रसनारसशक्तयः निर्मंदिरइवां भोधिगता कइव वासरः ५८ शरदी
वय नस्वैरं प्राप्तः कल्पांतसर्गवत् अंकारे ते स्वमननं प्रशाम्या म्पात्मनात्मनि ५९ दग्धंधनइवार्चि
भान्निस्नेहइव दीपकः व्यपगता खिलकार्पपरंपरः सकलदृश्यदृशातिगतगतस्थितिः प्रणव
शांत्यनुसंस्मृतिशांतधी विगतमोहमलोयमहंस्थितः ६० ओजोपायेषूप० रोद्रियवर्गनिशकरोपि

तिविंविं तच्चिदाभासस्याजीवभूतोहमपि स्वविं वभ्रते प्रणवाद्भिर्मात्रालक्ष्ये ब्रह्मात्मनि प्रशाम्यामीत्याह निर्मंदिरइत्यादिना ५८ स्वईरयति जनयति त्वैरस्वोपादानं विलयेन प्राप्तिं धन इव कल्पाते प्रलयकाले सर्गवित्प्रपंच है इव च स्वमननं सद्युः प्रमननं प्राप्यंत कमननः शान्तिर्यथा स्यात् तथा ५९ दीर्घे जिह्वारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरंध्रे शान्तिः अनुसृत्य शान्ता ब्राह्माकारतो भाजं प्राप्त्वा उपरंताधीर्यस्य तत एव विगतः प्रारब्धप्रतिबद्धशिष्यविधाले समल- ६०

इति श्री वा० ता० शो० उप० रा० षडशीतितमः सर्गः २६

शासनापातनाएवपुष्पभारोयस्य ४३ अध्वनद्विवंशैः कीचकैर्मधुरवचसेसीरापात्राणेववासांसियस्यास्तथाविधायैवगु
 हालसणायेतपत्विन्यै ४४ आत्वासकारणमित्यजहल्लिंगं गुहाविशेषणं ४५ सुस्निग्धमत्यंतत्वेहवतीयस्याः आसीः
 अभूः पूर्णाल्मविश्रांतिदानेनसर्वलोभापहारिणी दोषेभ्यः समाधिविघ्नेभ्यः ४६ इदानींदंडकाष्टगुणान्वरेण्यंस्तत्रमस्पतिसंक
 टेतिसंकटेषुविषमप्रदेशेषुचतथा अवटेषुगर्तेषुकुंजेषुचहस्तस्य आलंबनदायिने ४७ इदानींदेहभागंसर्वदेहायनिवेदयति अ
 स्थीति ४८ एतावन्मात्रमेवसारंतत्वेयस्यतथाविधयकंस्वंअसाधारणभागंगृहीत्वागच्छ्वाः प्रकृतीहदेहेकपयसोजलस्यत्वदी

शासनापुष्पभारायनमोदुष्कृतशाल्विने येनसांर्द्धचिरंवधोभुक्ताप्राकृतयोतयः अधप्रभृत्यदृशयतस्मैमोहात्मनेनमः
 प्रध्वनदंशमधुरवचसेपन्नवाससे ४४ नमोगुहातपीत्वमैवयस्योपैशमाधिषु संसाराध्वनिखिन्नस्यत्वंसमाश्रयसकारणं
 ४५ आसीर्वियस्यासुस्निग्धासर्वलोभापहारिणी सर्वसंकटखिन्नेनदोषेभ्योइवतामया त्वमेकाशेकनाशार्थमाश्रिताप
 रमासखी संकटावटकुंजेषुहस्तालंबनदायिने ४७ वाज्रिकैकांतसूरेदंडकाष्टायतेनमः अस्थिपंजरमात्मीयंतथास्त्वांत्र
 तंतुकं एतावन्मात्रसौख्यं गृहीत्वा कच्छदेहक पयःक्षोभप्रकाशेभ्यः स्नानेभ्योपिनमोस्तुते ४८ नमोस्तुव्यवहारेभ्यः
 संसृतिभ्योजमोस्तुते एतेभवंतः सहजाः प्राक्त नाः सुहृदमया ५० क्रमेणाद्योक्तताः प्राणाः स्वस्तिवोस्तुव्रजाग्रहं भव
 द्विः सहचित्रासुमयावद्दीपयोनिषु ५१ विश्रांतंगिरिकुंजेषुश्रांतंलोकांतरेषुच कीडितेपुरपीडांतस्त्वितं पर्वतेषुच ॥
 स्थितेकार्यविलासेषुप्रस्थितंविविधाध्वस्यन तदस्तिजगत्कोशभवद्विः सहयन्मया ५३ ॥ ॥ ॥

यमलदौर्गन्धपस्वेदादिनादूषणतयेक्षोभाअपराधास्तदीयप्रकाराभेदस्तेभ्यस्तेस्नानेभ्यः शुचित्वसंपादनोपायेभ्योनमोस्तुते ४८
 तथाभोजनशयनाभ्यजनालजनालंकरणदिव्यवहारेभ्यस्तत्सामग्रीसंपादनायेतत्ततोधावनलक्षणाभ्यः संसृतिभ्यश्चनमोस्तु
 हेप्राणाः सहजाः सुहृदः मया अद्यसहृदंनमस्कारक्रमएतेप्रभवंतोपिउत्कृताउत्कृष्टाः कृताः नमस्तुताइतियावत् ५० प्रखे
 वण्यतिभवद्विदिति ५१ उराणोपादानांसिद्धिजनारणांचातः ५२ ५३

280. 24

२४
 तेषुः स्वात्मसिद्धान्तपाठिक
 ० त्वाहपदित्यादिना ५८

६ तांतमः प्रकाशशून्यामवस्थां आसाद्य तत्कल्पना - - - त्रशातयन् द्विजवान् १० अंगेति संवोधने प्रतिभासं निवा
तदीपन् स्फुटप्रकाशातां आलंब्यतामपि कलनांतत्प्ररोहान् प्रागेवं नियवाहं हि भागेन कालेन जं हो स एव चित्तमेतदशा
त्याग इत्यर्थः ११ १२ अनयारीत्यासां निमात्रपदिशेषलक्षणं पश्यंती पद्मासाद्य तदेव विपदादिवाधपरिशिष्टसत्तामात्रा
त्मकं कारणात्त्वमितितद्भवस्थितिलक्षणां सुषुप्तपदं आलंब्येत्यर्थः १३ एते एव षष्ठसप्तमभूमिके स देहावस्थे ततः

प्रीतिभातंततस्तोजोनिमेषार्द्धविचार्यसः जहौवभूवचतदानतमोनप्रकाशकं ताववस्थामथासाधमनसात
मनस्तृणं मनागपिप्रस्फुरितंनिमेषार्द्धदशातयत् १० ततोऽसंविदंस्वस्थांस्त्रीतिभासमुपागतां सधोजात
शिशुसानसमानकलनामलं निमेषार्द्धभागोनकालेनकलनांप्रभुः जहौचित्रश्चेत्यदशास्यंदशक्तिमिवा
निलः पश्यंतीपदमासाधसत्तामा त्रात्मकंततः सुषुप्तपदमालंब्यतस्थोगिदिरिवाचलः ततः सुषुप्तसंस्था
नस्थित्वास्थित्वाविभुर्मनाक् सुषुप्तेऽप्येयमासाधतुर्यरूपमुपाययौ १४ निरानंदोपिसानंदः सञ्ज्ञासञ्ज्ञापित
नसः आसीन्नकिंचित्किंचित्तत्प्रकाशंस्तिमिरंयथा १५ अचिन्मयंचिन्मयंचनेतिनेतियुद्ध्यते अतस्तत्सर्वं
भूवासौयद्रिरामयगोचरा १६ तदसौसुसमंस्कारं पदंपरमपावनं सर्वभावांतरगतमभूत्सर्वविवर्जितं १७ यद्
अवादिनाशून्यं ब्रह्मब्रह्मविदांवर विज्ञानमात्रंविज्ञानविदांपरमलंपदं १८

साक्षिसदैकसस्ये निरतिशयाखंडाविभविानू प्राद्वशेषेण सहासतिसहासं क प्रतिभासनाशे विदेहकैवल्यावाप्तिं दर्शयति नृपतिपमिति १५ ततः किमासीदिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह निरानंद इत्यादिना विषयानंदशून्यापि स्वस्तेषां वानमानंदः स्वातिरिक्तसत्ताशून्यापि सद्रूप इत्येवं संबन्धो ज्ञेयः यथा नक्तं दृशांतिमिरमेव प्रकाशस्तद्वत् १५ चेत्याभावादचिन्मयं

स्वतश्चिदेवचिन्मयं १६१७ सर्ववादेभिर्नानाविक

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

येनक्रमेणसंप्राप्तोवीतहव्योविदेहतां प्राणवातंसमालेख्यसक्रमोत्रनिरूप्यते एवंवक्ष्यमाणक्रमेणतान्मत्पुञ्जैः सूरं प्र
एवं शनैः देव्यापादनेनोच्चारयन्सन् मनैषणा प्रशान्तिक्रमेण प्राप्तषष्ठसप्तमभूमिको भूत्वा अंतःस्वादिब्रह्मकलित
वान् प्राप्तवान् १ यतिः सन्पासीवीतहव्याः उंमित्येतदक्षरमिदं सर्वतस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदितिसर्वं भोकार एव य
च्चान्त्रिका लालीतंतदयोकार एवेति मांडुक्यश्रुतिदशितिक्रमेण अकारोकारमकारारूपमात्राभिरहुमात्रयत्नकल्पितेन
स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादमेनप्रणवं संस्मरेत् पंचीकरणोक्तेन विराट् हिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानंतुर्येप्रथमं ज

श्रीवशिष्ठ उवाच

एवं कलितवानंतः प्रशान्तम नैषणाः शनैरुच्चारयंस्वाज्ञं प्रणवं प्राप्तभूमिका १ मात्रादिपाद
भेदेन प्रणवं संस्मरंत्यतिः अध्यारोपायवादेन स्व रूपं शुद्धमवयं सवाद्याभ्यंतराभावान्स्थूलान् सूक्ष्मतरानपि त्रै
लोक्यसंभवास्मद् संकल्पाकल्पकल्पितान् तिष्ठन्ननुमिताकारश्रितं तामणिदिवात्मनि संपूर्णं इव शीतांशुर्वि
श्रान्त इव मंदरः कुंभकारगृहे चक्रं संरोधतमिव भ्रमात् अंभो धिरेव संपूर्णमिति तस्कारनिर्मलः ५ शान्ततेजस्त
मः पुंजं विगता केंदुनारकं अधूमाभ्रजः स्वहृमनंत शरदीवस्वसह प्राणवपर्यंत दीर्घनिःस्वननंतुना जहा विद्वि
यतन्मात्रजालं गंधमिवानिलः ७ ततो जहौ तमोभात्र प्रतिभातमिवांवरे उत्तिष्ठत्स्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपवलयथा ८

गारितस्थानो वहिं प्रज्ञरत्यादिश्रुत्युक्तदिशा अध्यारोपेणानांतप्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं भोभयतः प्रज्ञानप्रज्ञानयनमित्याद्यपवादेन च
स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानपि सवाद्याभ्यंतरान् भागांस्तत्काशुद्धमवयं स्वरूपं दृष्ट्वा प्रपंचोपशमं विशिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थमयं
ते स आत्मसविज्ञेय इति श्रुत्युक्तेन ये तत्रात्मनि तिष्ठन् प्राणवपर्यंत दीर्घनिस्वननितंतुना सह इंद्रियमतत्मात्रजालं जहा विति
षष्ठेन संबंधः २ ३ ४ भूमाद्भूमणा संरोधिते सति कुंभकारगृहे चक्रमिवानुमिकार ५ तेजस्तमसो युगपच्छात्प्राप्ते र
भूतोपमेय ६ प्रवणस्पपर्यतो भूमागस्तस्त्रक्षणेन दीर्घनिस्वननंतुना सह जहा वित्यादिः सर्वस्थूलसूक्ष्मेतरानपि त्यक्तेत्यस्यैव प्रपंचं

स्थं २ ति १

व०टी०
उप०
२४१

242

परिणामिति त्रिषु ते सति अपरिणामिनी ति शीर्षस्थं ते हेम तं पश्य वत् ३ सर्वदेहव्यापिनां प्राणानां ह्युपसं समाहारमाह त
स्येति तस्य असवः प्राणाः देहदुमस्थानेषु तत्राप्रस्थानं त्यक्त्वा हृत्तल्लक्षणं नीडं प्रति प्रापयुः देहदुमांतस्थं तूनीडं त्याक्त्वा बहि
रपपुरिति तु नव्या स्थेयं न तस्य प्राण उत्क्रामत्वेनैव समवलीयं ते ब्रह्मेव सन् ब्रह्मा प्रोतीत्यादि श्रुतिविरोधाद्ययत्नेः सक्रमवास
नानाशेनोत्क्रमणे बीजप्रयोजनपौटभावाच्चेति विहगायं तोविहमवदीचरतः लोहितादित्वात्क्षपू यत्रेभ्यः उन्मुक्ताः शिला
इव ५ इति तु पंचम्यामाहुतावायः पुरुषवचसो भवन्तद्याथापेशत्कारिपेशसौमात्राभषादायत्यादि श्रुत्वा तदंतरप्रतिपत्तौ रह
तस्मिंस्ततोपशंते हि परां निवृत्तिमागते पयः कण्डूवांभोधोस्वेपदे परिणामिति २ तथैव तिष्ठन्निःस्पंदः सकायो
स्त्वानिमाययो अंतर्विरसनां प्राप्य मार्गं निषिप्य वत् ३ तद्देहदुमांतस्थं त्यक्त्वा हृत्तल्लक्षणं नीडं प्रापयुः प्रोडीय विहगायं
तायं त्रोन्मुक्ता इवा सवः ४ भूतेष्वेव प्रतिष्ठा निभूतानि सकलान्पलं मांसास्थियं च देहस्तु वनावनितले वसत् ५ चि
दण्वप्रतिष्ठा चिद्वातबोधातुषु स्थिता स्वेत्स्वरूपे स्थितं संभुना उपशमंगते ६ एषा ते कथितरा मविचारशतशालि
नी विश्रान्तिर्वीतहव्यस्य प्रज्ञेयैनां विवेचय ७ एवं प्रकार्या चाव्यस्वि विचारणये ह्युया तत्त्वमालोक्य तत्सारमातिष्ठेति

सुराध्व ८

तिपरिष्कृतः प्रश्ननिरूपणभाषितिविवादायणोक्तन्यायाच्च पूर्वजन्मानुधिताग्निहोत्रादिकर्मसम्प्रवाप्यपूशब्दवाच्यसो-
माज्यपयः प्रभृतिभूतमात्रासहितस्यैव लिंगस्य चंद्रमंडलात्कृतस्य भोगांते आकाशादिक्रमेण पृथिव्याव्रीहियवपुस्तृषयो-
षिदनुप्रवेशेन पुरुषाकारताप्राप्त्यवगमात्तासाभूतमात्राणां कारणानुप्रशयाहभूतेष्वेवेनिसकला निप्राणदिनामांत-
षोडशकलासहितानियस्तु पितृमातृमलयः स्थूलतरांशः सतत्रैवास्थितइत्याहमीसेत् ५ चित् लिंगे विंविना जीवचित्
स्वविंभूते चिदगोत्रे प्रविष्टे वधातवत्त्वगस्कमांसमैदोस्थिमडपाशुक्राणोधातुषु सोपादानेषु ई उपसंहरतीति चेति ७ चा-
र्या रमणीयस्यावातागुणवचनादिति उनीष्ट ८

289

पत्र १

प्राशिकलंकानां शैचानां शिवमतस्थानामिति पाठे स एवार्थः १६ तत्र आत्मनो विदुषा मात्मानलोकेति निषेधविषये षष्ठी द्वांद
श्रीनैरात्म्यं क्षणिकविज्ञानसंतानः सहस्र्यापित्वेन भाममानो नास्त्विति नैरात्म्यं तादृशात्मनो सौत्रांतिकवैभा सकारणां प्राध्यात्मिका
नां चिदवित्यध्यात्मशून्यमात्रं तद्वादिनां ससमचेतसां जीवन्मुक्तानां निरवशेषपूर्णं शून्यवादिभिरुपक्रम्य सर्ववादिभिरुपसंहारस्त
योः परिहृदापरिहृद्वादिपरमावधिता इतरेषां तु आंतरालिकमतामुभयमिश्रतास्तस्य वैचित्र्येणोत्थानपितिघातनापेति बोध्यं २०
सर्वस्य तत्त्वं सार्वैदं शोभत सत् असौ सत् तद्भूत्वा स्थित इत्यर्थः २१ यत्र अनुत्तमनिष्पंदमस्य तत्तत्किंप्रव्योपि जन्मादिक्रियासत्ता

पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनां शिवः शिवमतस्थानां कालः कालैकवादिनां १६ आत्मात्मनस्तद्विदुषां
नैरात्म्यं तादृशात्मनो मध्यमाध्यात्मिकानां च सर्वसिसमचेतसां २० यत्सर्वशास्त्रसिद्धांतो यत्सर्वहृदयानुगं यत्सर्वस्वर्गं
सार्वयत्ततत्सदसौ स्थितः २१ यदनुत्तमनस्य दं दीपात्ते तेजसामपि स्वानुभूत्यैकमात्रं यद्यत्तत्तत्सदसौ स्थितः २२ यद्दे
कं चाथनेकं च जनारंजनारंजनरंजनं यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्तत्सदसौ स्थितः अजमज्जरमनाद्येकमेकं पदममलं
सकलंच विःकलंच स्थित इति सदानमः स्वरूपादपि विमलस्थितरीश्वरः क्षणेन २४ मोक्षोपाये रूपं गोवीतहव्य
निर्वाणोपदेशः सर्गः ८७ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ प्राप्य संसृतिं सीमातंदुःखाब्धेः परमागतः वीतहव्यः शशांभेव मे

पुनर्मननैर्मुनिः १
ततोऽपि कूटस्थमित्यर्थः तेजसामपि मायकतयेति शेषः यत्स्वानुभूत्यैकमात्रं यत्तत्तत्प्रसिद्धं सत् १२ तदसाविति प्राग्वत् २२ स
वीतिरुच्य इति उक्तक्रमेण मुक्तदृशानमः स्वरूपादपि विमलस्थितिः सत् अजमज्जरमनाद्येकं अमलं निष्कलं पदं भूत्वा स्थि
तः वज्रदृशानुत्तरेण ईश्वरः सन् स्वकार्यभेदे रनेकैकसकलंच भूता स्थित इत्यर्थः २४ इति श्रीवाशिष्ठा प्रशोऽप्युक्तं गोसप्त
शीतितमः सर्गः ८७ ॥ वीतहव्ये विमुक्तेन प्राणानां हृदिसंज्ञयः वरपिते देह कलानां कारणे लयः एव मुक्तरीत्या अयुर्म

प्राप्त्यैव तत्कर्मनानाशेषसिद्धि

वा०टी०
उप०
२४२

एवंरामं समाधाय कृतमर्थमाह-अधिगतेति सकल कर्मादिमलेभ्यस्तत्प्रयुक्तं द्रियविकारेभ्यो देहत्रयेपाधिभ्यस्तत्प्रयुक्तप्रियसं-
गादित्यभ्यप्रापेतः विवेकी सवीतहव्यः चिरंचित्तश्रुत्यानुष्ठानेः अवगमननतिदिवासनसाक्षात्कारसमाधिभूमिकाभ्यासैरंतः-
स्वहृदि अनुसरणेन भिमुखीकृतं स्वभावभूतममलं अनंतं मोक्षपदं संप्राप्तवानित्यर्थः १६ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप० १०
अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ अनिवांशं तमोहानं न भोगत्यादि सिद्धिषु स्वापदाश्चैरध्वप्यतत्तन्नोऽप्रात्रकीर्त्यते आत्मानं

अधिगतपदमार्थः क्षीणरागादिदोषाः सकलमलविकारोपाधिसंगाधयेतः चिरमनुसृतमंतं स्वस्वभावं विवेकी
पदममलमनंतं प्राप्तवान्शान्तशोकः १६ **मोक्षोपायेऽप० १० वीतहव्यविश्रान्तिसर्गः ८८ श्रीवाशिष्ठ उवाच** वीतह-
व्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यतां वीतरागभयोद्धेमस्तिष्ठ एव सर्वदा १ विंशद्वर्षसहस्राणि विजहार यथासुखं वी-
तहव्यो वीतशोकस्तथा विहर राघव २ अन्ये च राजानुनयो ज्ञातज्ञेयामहाधियः यथावसनसुखराष्ट्रं त्वंतपो वा स्वभ-
हामते ३ सुखदुःखक्रमेण आत्मानं कदाचन गृह्यते सर्वजोऽपि महाबाहो किमु धापयिष्ये च सि ४ बहुवो विदितात्मा
नो विहरतीह भूतले न केवलवशं यांति दुःखस्य गमनानिव ५ स्वस्थो भव भवोदारः समो भव सुखी भव सर्वगस्त्वं
त्वमात्मैव तव नास्ति पुनर्भवः ६ हर्षमिदं विकाराणां जीवन्मुक्ता भवाद्दशाः न केचन वशं यांति मर्गेन्द्राः शिखिना
मिव ७ **श्रीराम उवाच** अनेनैव प्रसंगेन संशयोऽयं प्रमोदितः शरत्काल इवांभोदं तन्मे त्वंतनुतानय ८ जीवन्मुक्त
शरीराणां कथं मात्मविदां वर शक्त्यो न हृदयेत आत्मा शरगमनोदिकाः ९ **श्रीवाशिष्ठ उवाच** आकाशगमना
दानियामेता निरधूह प्रमाणिताः पदार्थानां सहजाः खलु शक्तयः १० ॥

स्वनीवद्यो हरते श्रेतिकायायनचनदिकर्मता १२३४ अंगैति संबोधने ५ उदारः अंतः सर्वपापी शीलः ६७ शिखिनां
मयूराणां ८ शरीराणां मित्युक्तेः सति प्रारब्धे वीतहव्यविद्याधरादिभोग इव मानस्यः संभवत्येवेत्याशयः ९ प्रमाणिताः प्र-
माणैरूपलब्धाः ताः अंगैरुध्वज्वलनमिव देवयोनीनां स्वभावसिद्धाः १० ॥

२४२

इदानीं भगवान्वशिष्ठः कृपातिशयेनोक्तो व्यमानवक्ष्यमाणग्रन्थस्य चिरायुर्भिः सर्वदर्शिभिरस्मदादिभिः सर्वप्रकारैरस-
कृतानां विचारणालोकशास्त्रश्रुतिभिरस्वपव्यतिरेकाभ्यां च परीक्ष्यभूयो दर्शनस्य चरोकात्पट्टाक्षमवलंब्य ज्ञानप्रतिष्ठा-
प्राप्तिरेव फलं नातः परंप्रपुत्रैः संपाद्यमस्तीति निर्णीतिमिति विश्वासदाक्ष्यया हृदये तदित्यादिना १० ११ १२ श्रुतितः खंडितः
अशेषसंस्कारेशेषेणाप्यनवशेषितश्चित्तद्विषयितया विधोर्भूदिति शेषः १३ ननु वीतहव्येन स्वहृदिसंकल्पमयं जगत्

पदेन विलंभ्यमानमवतारितमया यदिदं वरुणायाम्बुधवर्णयिष्यामि यच्च वा ८ त्रिकालदर्शिनानित्यं चिरं च
किल जीविता विचारितं च दृष्टं त्वमया तदविलंस्वयं १० तदेताममलां दृष्टिमव्यलंब्य महामते ज्ञानभासादस्य
परं ज्ञानमुक्तिर्हिलभ्यते ११ ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंज्ञयः ज्ञानादेव परासिद्धिर्नान्यस्माद्गमवस्तुतः १२
ज्ञानेन सकला माशा विनिकृत्य समंततः श्रुतिता शेषविज्ञाद्विधीतहव्ये सुनीष्वरः १३ वीतहव्यामिकासंवित्सं-
कल्पजगतीगताः अनुभूतवती दृश्यमिदमेव च नुजगत् १४ वीतहव्ये मनोमानं मनोहंत्वमिच्चैन्द्रियः मनोज-
गदिदं कल्मसमप्यतानयते तु के १५

जगणान् चानुभूतमित्युक्तं तज्जगदंतर्गतं सूर्यं प्रविश्य तत्र त्रिपिंगलद्वारा एतज्जगद्भूतिष्वदेहोद्धारः कथं कृतः न
ह्रित्वा प्रकुक्षौलेर्जुग्रिनिधिखननं दृष्टिमिति एमांशं कालिं गैरालक्ष्या हवीतहव्येति सा वीतहव्यामिकासंवित्सहृ-
योपलक्षिते ब्रह्मणि इदमस्मदादिसाधारणमेव दृश्यं स्वसंकल्पजगतीगतमनुभूतवती नापूर्वमित्यर्थः १५ इतश्च इदमे-
व जगदित्याह वीतहव्य इति ऐन्द्रियः आस्मदादिव दृश्यादिदृशो वीतहव्यः आस्मदीयमनोमानं यतोऽस्मन्ननरावाहमि-
वसमिव भासते मन एव दं कल्मसजगत्तत्र केन हि वंध्याभेदेन तत्पुत्राभिघंते नभिघंते वेत्यर्थः १५ ॥ ॥

अर्थव्यप्राप्तयः प्रयोजनोपजीवनं २२ अभाविकशक्त्योपि २३ मणिमंज्यादियुक्ताइव आकाशगमनादि इत्यं सिद्धाती
 वा० टी० तितत्तत्त्वप्रसिद्धो नियतेः क्रमः ततत्रियति कर्तृणादिभिरपि व्यर्थं कर्तुं निराक्यते २४ यातुदेवादीनां स्वतत्त्वे चर
 उप० तादिसिद्धिः एषवस्तुस्वभावः अतएव सा उत्पत्तिमारभ्य यावज्जीवस्थायिनी त्याहनुजहात्येवति २५ २६ २७ विषद्योष
 २४३ धादिद्रव्यशक्तिवदेवमणिमंज्यादिशक्तिरपि स्वकार्यसमर्थे त्याहयचेति विषद्यद्रव्यमणिमंज्यादिशक्तयो यथावि

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यप्राप्तयः २२ यस्तु वाभावितात्मापि सिद्धि
 जालानिवाहति ससिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानसाधयति क्रमात् २३ सिद्धातीत्यभिदं पुन्येवेत्ययं नियतेः क्रमः अ
 तादिभिः सुरवैर्यर्थी कर्तुं निराक्यते २४ स्वभाव एषवस्तुनो स्वतः सिद्धिर्हि नान्यतः नियतिने जहात्यं वशांशं क
 इवशीतलां २५ सर्वज्ञोपिवहुज्ञोपिमाधवोपिहरोपिच अन्यथानियतिकर्तुं निराक्यते कश्चिदेव हि २६ इत्यकालकि
 यामंत्रप्रयोगाणां स्वभावज्ञाः एतास्ताः शक्तयोरामयद्योमगमनादिकं २७ यथाविषाणि निघ्नंति मयंति म
 धूनिच वमयंति च शुक्लानि मदनानि फलानि च २८ तथा स्वभाववशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः नियतं साधयं
 म२ त्याशुप्रयोगं युक्तयो जिनाः २९ एतस्मान्मतीतस्य तत्काविद्यस्पर्शव आत्मज्ञानस्य नास्त्यत्र कर्तृता कर्तृताव
 यः ३० द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः परमात्मपदप्राप्तो नोपकुर्वते काश्चन ३१

धारिणिघ्नंति मधूनि नियथा मयंति यथा शुक्लानि माक्षिकमधूनि मदनफलानि चास्वादिता निवमयंति उद्गिरणंकार
 यंति २८ प्रयुज्यत इति प्रयोगं सिद्धिजातं नियतमवश्यं साधयंति पुन्यैर्योगादिकुशलेः पुरुषैर्योगादिकुशलेः पुरुषैर्यो
 जिनाः प्रयुक्ताः २९ एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमलक्षणादिविद्याविषयात् समनीतस्य तत्काविद्यस्पर्शवधिताज्ञानस्य
 अत्र न गमनादिसिद्धिजाले कर्तृताकारणात् अकर्तृता विरोधितावानास्तीत्यर्थः ३० यथा आत्मज्ञानस्य क्रियाफले

दनशक्तिर्नास्तेवनेत्याहतत्वज्ञइतिकालेनचिरकालप्रपत्नेनद्रव्यकर्मभिर्ध्याशास्त्रोक्तक्रमेणैवप्रथतेतस्यऊर्ध्वत्वंनभोगतिस्त२=
नभोग मनादिक्रियासमंनस्त्वभावस्तत्रघोनिदेहस्यभावमसकादीनामपिनभोगतिशक्तिदर्शनादितिस्त्वावः मंतंवां
द्वितं ११ तर्हिमनुष्याणांयोगसिद्धानभोगमनादिप्राप्तिः कथं तत्राह अनात्मविदि ति मरुपोषधादिद्रव्यशक्त्यामंत्रशक्त्या
योगाभ्यासादिक्रियाशक्त्यातत्परिपाककालशक्त्याचकदाचिदेवप्राप्नोति दृष्टानार्थवाकालंग्रहणंयथापिपीलिकाग्रीष्मा
नकालशक्त्यापक्षोद्गमात्नभोगतिंप्राप्नोतितद्वत् १२ एषनभोगत्पादिर्नविषयः अभिलाषयोग्यस्तुच्छत्वात् आत्मवा

तद्विचित्रंक्रियाजालंदृश्यतेगम्यतेपुनः रामवस्तुत्वभावोसौनतदात्मविदंमंतं १२ अनात्मविद्युत्कोपिनभोवि
हरणादिकं द्रव्यकर्मक्रियाकालशक्त्याप्राप्नोतिराद्यव नात्मस्येषविषयेआत्मज्ञात्मात्मवान्त्वयं आत्मनात्यनिशं
तप्तोनाविधामनुधावति येकेचनगताद्वावास्तान्विधामयान्विदुः कथंतेषुविलाप्यज्ञस्तत्काविधोनिमज्जति अ
विधामपियेयुक्तासाधयतिसुखात्मिकां तेदस्यविधामयारवनत्वात्मज्ञास्तथाविधाः तत्त्वज्ञोवाचतत्त्वज्ञोयःका
लःद्रव्यकर्मभिः यथाक्रमंप्रयततेतस्योद्भूतादिसिद्ध्यति १६ आत्मवानिहसर्वस्मादतीतोविगतैषणः आत्मन्येव
हिसंतुष्टेनकरोतिनचेहते ७ नतस्यापेविभोगत्पानिषिद्धानचभोगकैः नप्रभावेनभोभानैर्नाशामरणजीवितैः
१८ नित्यं तप्तः प्रशांतात्मावीतरागोविवासनः आकाशसदृशकारस्तद् आत्मनितिष्ठति अशंकितोपयानेनदुः
खेनचसुखेनच तृप्यत्यपगतासंगाजीवेनभरणेनच २० समुद्रः सारितेवांतः क्रमणंसप्तवस्तुना समेतविषम

नूलधात्माप्रविष्टोकंतुहृफले १३ १४ युत्तायोगाभ्यासादिअममहत्मेरातथाक्रमास्तथाविधाः १५ तर्हि किंतुत्वज्ञानां
तत्संपाददिसिद्ध्यति १६ १७ प्रभावेनसर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्येनमानैः सोत्कर्षख्यायनार्थैः १८ १९ नित्वाभाविकी
तस्मिन्नजहातिजीवनेन समेनस्वानुकूलेन विषयेस्मप्रतिकूलेन विषमेस्मप्रतिकूलेनापिप्रारब्धक्रमसंप्राप्तापक्षेओ
घत्तृणाकाशादिवस्तुना अचेयन्अखंडाकारवृत्तिपुण्यपूजयन् २१

वा०टी०
उप०
२४४

२४४
२४४
२४४

२४४

साजीवमुक्तत नुः अधिष्ठानशुद्धसंविन्मात्रमपीति स्थितितस्य संविन्मात्रस्य द्वेदेकेपि कृत्वा दयोनशक्ताः अद्योयमदा
द्योयमत्केद्योशोष्यखचेति भगवच्चनदिति भावः ४२ उपपत्त्यंतरवक्तुं प्रतिजानीरोऽपरीवति ४३ ४४ तथाहीतिसंबंधः
दृष्टः अदिष्टेष्टयेन तथाविधं मतः अदिष्टेष्टप्रतिविंबमिव दृष्टादिविकार उपगच्छति दृष्टि मित्रं तु मनस्तदीये हृदयप्रीतिविंब
मिव सुहृद्यत्वमुपगच्छतीत्ययमर्थः सर्वः स्वयंप्रत्यक्षमनपतइत्यर्थः ४५ अतएव एकस्मिन् रागद्वेषादिविकार उपगच्छ
ति दृष्टी शून्यत्वे अन्यस्यापि न दृश्यंत इत्याह रागेति पथिके उदान पुनरुपपादये गिरौ च विषये मनः अरागद्वेषं भवतीत्यर्थः
निर्मुक्तिवासनौ शुद्धसंविन्मात्रमपीतस्या तनुस्ति स्थितितच्छेदेशकानेह हिकेचन ४२ शृणुयुत्तपाकयायोगीतनुच्छे
ददिविभ्रमैः नाक्रम्यते महाबाहो बहवर्षशतैरपि चेत्तः पदार्थोपातति यस्मिन् यस्मिन् दायदा तन्मयं तदभत्या
श्रुतस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा तथा दृष्टारि हि मनो विकारमुपगच्छति दृष्टि मित्रं सुहृद्यत्वं स्वयमित्यनुभूयते रागद्वेष
विहीने तु पथिके पादये गिरौ भवत्यरागद्वेषं च स्वयमित्यनुभूयते यिष्टे लोह्यमुपादत्ते दुर्भोज्ये याति निस्पृहं वैर
स्यं याति कदु निस्वपमित्यनुभूयते समसंधिद्विलासाद्ये यद्यदायति देहके हिंसा चेत्तः पतत्याशुसमनामति तत्त
दा ४८ समसंगविमुक्तत्वाच्छेदोदौ न प्रवर्तते पांचोव्यर्थं पथिग्रामे यथाग्राभीणकर्मणि ४८

४८ एवमचेति नेषु भोऽपादिष्वपि प्रीत्युत्प्रीत्यौ दासीन्यानि तद्गतगुणदोषतदुभयाभावप्रतिविंबनादेव मने सिप्रसिद्धानी
त्याशयेनाह मिष्टेति दुर्भोज्ये नीरसे निस्पृहं स्पृहाभावं अर्थाभावे व्ययीभावे हृत्स्वः वैरस्यभावस्य पुपलक्षणमेतत् ४९
अस्त्वेवं प्रकृतिकिततस्तत्राह समिति समे रागद्वेषवैषम्यशून्योयः संविद्धिं लासस्तेन आर्षे संपन्नयपति देहके योगिश
रीरे यत् हिंसाणां कृत्वादानां चेत्तः यदाप ततिततदा आप्रुतत्कालमेव योगिसविसमस्त्वा प्रतिविंबनादिव समतामेति
अतो न तत्कृत हिंसां कतिदित्यर्थः तथाच हिंसाप्रतिष्ठाप्रत्युतपतंजलिनोक्तं तत्सन्निधौ वैरत्याग इति ४८ हिंसापिसमस्य सम

३२ कुतो न संभवति तत्राह सर्वेति ३३ निरुद्धोपेतत्वविलेको नुका घतते चेत् तस्य भवंत्येव सिद्धिरा इत्याशयेनाह यथेति ३४
यः कुतो न जातास्तत्राह वीतहव्येति सिद्धिद्वयानुयतितं ज्ञानेद्वेनेति ज्ञानेद्वयादितरेद्वेनेति वंधादित्यर्थः ज्ञानेद्वया नु
तेनयतितमेव यथा असौ कने ज्ञानाभ्यासाय प्रोत्थितः उद्यत इति प्राग्वणिति मेवेत्यर्थः ३५ ३६ सिद्धिविषये ज्ञानविषये वा अ
नुपस्तस्य प्रयत्नस्यावश्यकफलवत्तामुपस्य व्यवहारप्रकरणे विस्तरेण प्रपञ्चितेत्याह याः फलेति यद्वदेवीप्सितोद्भवः

यस्येष्टा विद्यते काचित् स सिद्धिं साधयत्फलं आत्मज्ञस्य नुप्राणस्य नेष्टा संभवति क्वचित् ३२ सर्वेष्टा जालसंश्रान्ता
वात्मलाभोदयो हियः तद्विरुद्धा कथं कस्माद्विरुद्धा संजायते न घ ३३ यद्योदेति च यस्येष्टा सा तथा यतते नथा यथा
काले तदा प्रोतिज्ञे वा यज्ञतरोपिना ३४ वीतहव्येनयतितं नो ज्ञानेद्वेन किंचन ज्ञानेद्वया नुयतितं प्रोत्थितो सौ यथाव
ने ३५ एवं कालक्रिया कर्म इत्यायुक्तिस्वभावताः यथेष्टमेव सिद्धुं तिसिद्धयः स्वाकर्मार्जिताः ३६ यः फलावलया
येन संप्रप्ताः सिद्धिनामिकाः तास्तनाधिगताराभनिजान्प्रयतनदुभात् ३७ महितां नित्यतृप्तानां तज्जाभावितात्मनां ना
इहितं संप्रायातानां यकुर्वंति सिद्धयः ३८ श्रीराम उवाच ॥ अयं मे संशयो ब्रह्मन् वीतहव्यस्पसातनुः क्वयादेनैक
यं भुक्ता कथां हि ज्ञानभूतले ३९ तदेव वीतहव्यो सौ कथं च न गतः प्रभो विदेहभुक्तताशीघ्रं यथा च दिति मेव द
४० श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ यासं विद्वल्लितां साधो वासनामलतंतुना सखदुःखदशादाह भागिनी भवती ह सा ४१

संप्राप्तः दृश्यंत इति शेषः ३८ इहितं सर्वाभिलषितपरमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति क्लिबापंकादिल्लेदाभविशीरोत्थिर्थः
३९ तदा भूतप्रवेशकाले एव इति एतत्प्रसूद्वयात्तरं यथा तद्वद ४० तत्र प्रथमप्रसूद्वयात्तरं वक्तुं भूमिकां स्वयतियेति
भाववासनारूपेण रागादिमलदूषितं तंतुना वलितादृक् वीतहव्यता भवसवदहृदभेदादिप्रयुक्तसुखदुःखदशाल
क्षणदभाग ४१

वा०टी०
उप०
२४५

इति अनयापुक्ता जलदाइवनल्लिघंते भूमिस्थित इति युक्तमेव न्वयः ६१ चरमप्रसमबुद्धोत्तरमाह न देवेत्यादिना ज्ञातं ज्ञे
यं वल्लये स्पाये सद्धतां परिज्ञातात्मवतां वा ६२ स्वतं ज्ञा अपराधीनाः तस्य हन देवाश्रता भूत्या इशते आत्मायेषां समवती
तिश्रुतिः ६३ स्वातं अमेवोपपादयति देवाभिति प्राक्तनकर्मफलप्रदाने मुखे इश्वरो देवेकर्मप्राधान्यवादेकमर्णी चतेषां
प्रारब्धशेषभोगाय प्रवृत्तं चेतान नियमयेति नान्यथा प्रवर्तयितुमीषते ६४ काकतालीयवदा कस्मिं कप्रारब्धोपनीतं

२४५

इति वर्षसहस्राणि देहाज्जगति यो गिनां नाल्लिघंते न भिघंते मग्नवज्जलदाइव ६१ तदेव वीतहव्योसौश्रण किन्नो
पशंतिवान् देहमुत्सृज्य तत्त्वज्ञो ज्ञातज्ञेयवतां वर ६२ ये हि विज्ञात विज्ञेया वीतरागामहाधियः विच्छिन्नग्रंथयः
सर्वे ते स्वतं ज्ञातनौ स्थिताः ६३ देवं वापि च कर्मणि प्राक्तनान्ये हि का विच वासनावानतेषां तच्चेतो नियमयत्यलं ते
न तत्त्वविदां तातकात्कतालीयवत्मनः यद्यद्रावयति क्षिप्तं तत्तदा पुनरोत्पलं काकतालीययोगेन वीतहव्यस्य संवि
दा स्वां प्रतं जी वितं बुद्धं तदेवाश्रुस्थिरकृतं ६६ यदा तु तस्य प्रतिभावदेहो नुक्तातांगताः तदा विदेहमुक्तो भूतसो
स्वातं असंस्थितिः ६७ विगता वासनमाशुचिपाशतामुपगतं मन आत्मनयोदितं यदभिवांछति तद्भवति क्षणात्
सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ६८ मोक्षोपायेषूप० लोसद्धिलासविचारोपेगोपदेशः सर्गः ८८

यद्यज्जीवनं मरणां वा ६५ ६६ यदा तु प्रारब्धसमाप्तौ प्रतिभासं वितृ गताभा वितवती ६७ उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति विगते
ति विपाशतामुपगतं अतएव वात्सवात्मस्वभावेनोदितं मनस्तदुपाधि जीवहियस्मात्सकलसंक्तिमयः महेश्वरः शि
व एव स्वयं जात इत्यर्थः तस्याचाहुः तुषेणवद्राव्रीहिः स्यात्तुषाभावे तु तंडुलः पाशवद्गुः सदा जीवः पाशमुक्तः ६८
इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोननवतितमः सर्गः ८८ ॥ ॥ ॥

२४५

योजी देहसमीपादयत्रगत्वा तत दोषादिसु कं यद्यजं तु जातं भवति तत दत्तु पाहिं स्रजां प्राप्नोति ५० इति एतस्मात्कारणघ
 यात् ५१ कथं हि नानुभूतले इति प्रश्नस्योत्तरमाह सर्वत्रैत्यादिना ५२ तर्हि पुर्यश्च केच्येव कथं तदुपलभस्तत्राह यो ह
 यमानेति तिस्रवमानेन रलो परिणाममहस्रविषमा तन्वी परिदिन्ना च सा परिदृश्यते प्रसमाहितचित्तैरिति शेषः ५३
 तेन वीत हव्यस्य पुर्यश्च केन तत्त्वबोधसमाधिभ्यां समरूपया अविषयप्रभावं नीतया भूजलादिसं वित्या ननु निर्वि

इति हिं सैर्मगत्वा घ्रसिंहकीटसरीसृपैः न दिन्ना वीत हव्यस्य तनुभूतत्वशालिनी ५१ सर्वत्र विद्यते संवित्का
 यलोष्टापत्नादिके सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता मूकबालवत् ५२ यो ह्ययमाना तरला केवलं परिदृश्य
 ते तन्वी पुर्यश्च केच्येव प्रतिविंबे जलेष्विव ५३ तेन भूजलवाद्यग्नि संवित्या समरूपया निर्विकारं तनुना
 ता वीत हव्यस्य एव ५४ अन्यच्च शृणु मे राभस्यं दोषाणां प्रत्येकारणं विकारः स च चित्तोत्पत्त्या वातजो वाजगत्पि
 तो ५५ प्राणानां प्राणानं स्पंदं स्तब्धं तोते दृष्टत्समाः यतः स्थिता धारणाघातेनानशस्यसातनुः ५६ सवाहं
 भ्यंतरं स्पंदं चित्तजो वातजो च वा नयस्य विद्यते तस्य दूरस्थो प्रकृतित्तो ५७ सवाहो भ्यंतरं स्पंदं ते तलविदां
 वर धावतः संस्थितिं देहे तत्पज्जतिकदाचन ५८ संश्रुतां देहप्रत्यंदं चित्तवातभेदे तथा धातवो भैरवं स्थैर्यं
 याति संस्तंभितात्मनः ५९ तथा च दृश्यते लोके स्पंदं दर्शितो दृढस्थितिः दारुणा भिवधीराणां शंवागानामचो
 कारं सर्वकारं नृपं ब्रह्मभावं नीता प्रतो नावेकारं गतेत्यर्थः ५५ अन्यद्युक्तं तरमपि शृणु तदेवाह स्पंद इत्यादिना ज
 गत्स्थितौ लोकव्यवहारे प्रसिद्धे इत्यर्थः ५६ तप्राणः देहे दृष्टत्समा दृष्टीभूताः यतो हेतोः स्थितास्तननुना ५६ वाहो
 हस्तपादादिशभ्यंतरः प्राणादित्तत्सहिते देहे प्रकृतिवृद्धादिस्यः अपत्त्यादिभ्यश्च ५७ धातवस्त्वागादयः स
 स्थितिं पूर्वावस्थां ५८ भैरवं भैरवं संवधिभैरवं सत्तुल्यमिति यावत् ५९ स्पंदयतीति स्पंदः प्राणः मांगानां इव प्रचोयता

५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९

ग० ६१० यं धीरं वा द्याः आभ्यंतरा वा स दुःखदृशाः शास्त्रात् समस्तभावपूर्णं नंदैकरसत्वात्मप्रतिष्ठायाः सकाशात् न प्रोद्धंरंति न
 उप० चालयंति तस्य चित्तं न तं न च विदुः १२ अयं सप्तवितस्तिमितो देहः प्रसिद्धाह अयं तदतिविक्रः सवेनाहं इति चिंता भावना
 २४६ यं न वीकरोति न परिहृन्तीति यावत् १३ वैरूप्यं मुखवैवाणं १४ लक्षणोक्तिमुपसंहरति एष इति १५ मनसां परमार्थ
 ताभ्यां दृश्यमनयोग्यतां सत्यं शुद्धसत्त्वभावत्वं १६ कैश्चित्तद्व्यावहारभासदशितिभिः १७ तदेव सत्त्वं जीवन्मुक्तमनः भैरवा
 सुखं दृशां धीरं सामान्यप्रोद्धंरंति यं निश्वासाद्वशैलेन्द्रं चित्तं तस्य नृत्तं विदुः १२ अयं सोहं मयं नाहमिति चिंतानयोत्त
 मं खवीकरोति यन्नांतर्नष्टं तस्य मनो विदुः १३ आपत्कारिणमुत्साहो मदो माधं महोत्सवः यं नयंति न वैरूप्यं
 तस्य नष्टं विदुर्मनः १४ एष साधो मनोनाशो नष्टं चैतन्मनो भवेत् चित्तनाशदशा चैषा जीवन्मुक्तस्य विद्यते १५ मन
 सामूढतां विद्विषदानशंति सानघ चित्तनाशमिधानं हितदा सत्तमदेशत्वं १६ तस्य सत्तविलासस्य चित्तनाशस्य
 राघव जीवन्मुक्तस्वभावस्य कैश्चित्ताभिधाकृता १७ भैरवादिभिर्गौर्युक्ते भवत्युत्तमवासनं भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जी
 वन्मुक्तमनो न घ १८ व्याप्तवासनया यत्स्याद्भूयो जननमुक्तया जीवन्मुक्तमनः सत्ताराममनसत्त्वमुच्यते १९ संप्रसे
 वानुभूतत्वासत्वात्पातत्वसंयुतः सरूपो सोमनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते २० भैरवादयोप्यमुदिताः शाशांक इव
 दीपयः जीवन्मुक्तमनोनाशो सर्वदा सर्वथा स्थिताः २१ जीवन्मुक्तमनोनाशो सत्त्वनामिहिमालये वसंत इव मंजयः
 स्फुरंति गुणसंपदः २२ अरूपसुमनोनाशो यो मयोक्त रघूदह विदेहमुक्त एव सो विद्यते निष्कलात्मकः २३
 दिभिर्गौर्युक्ते भवति १८ वासनया ब्रह्माकारवासनाया सत्त्वनाम्प्राप्य वह्नियते १९ संप्रतिव्यत्यनकाले प्रतिभासतोऽनुभू
 तत्वात्सरूपः साकार इव सत्त्वस्य सन्मात्रस्वभावस्यात्मा चतत्त्वसंयुतो देहादिपरिहृदः मस्पृशन्नमनीया भावात्मनो नाशश्चा
 सावित्यर्थः अनेन सत्तानाशस्य कीदृशीति प्रश्नांशः समाहितः २० अतएव भैरवादिगुणा अपि प्रतिभासतस्तत्रोपपन्नाह इ

हिमस्य
 प्रसन्नाः २१
 प्रसन्नाः २२
 प्रसन्नाः २३
 प्रसन्नाः २४

२४६

२४६

मेवादिगुणसंपन्नस्तथानिष्कलांगतः द्विविधः श्रितनाशोऽविस्तरेणोपवर्ण्यते अस्वंगतप्रायेर्मर्जितवीजवदं
 कुरशत्तया अस्तंगतप्रतिभासतस्तुनास्तंगतमित्यर्थः १ इति त्वया किं किमभिप्रायं उक्तं २ अस्ते गते वाधिते सति कस्य
 किं वाधितस्य उत्तग्रधिष्ठानस्य क्व किंचिदाभासे उत्तविंवचिति स्फुरंति नहि वाधिताया मृगतस्मान्नामरुभूमेर्वा
 श्रोतोयाधुर्यपीबनत्वादयोगुणाः सभवंति न वा तद्भासकं किंचिदस्तीति भावः ३ सरूपः स्फटिकमिति गतस्वप्रतीतिर्वै
श्रीवशिष्ठ उवाच यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातंचित्तं विचारतः तदा दिवी तहव्यस्य जाता मेवादिगुणाः **श्रीरा
 म उवाच** विचाराभ्युदयाच्चित्तस्वरूपं तर्हि तैमुने मेवादिगुणा जाता इत्युक्तं किं त्वया प्रभो २ ब्रह्मण्यं तंगते
 चित्ते कस्य मेवादिगुणाः क्व वापरि स्फुरंतीति वद मेव दत्तं वर ३ **श्रीवशिष्ठ उवाच** द्विविधश्चित्तनाशः सुखायतु चित्त
 रूपो रूप एव च जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तेजः चित्ते सत्ते ह दुःखायं चित्तनाशः सुखायतु चित्त
 सत्तां क्षयं नीत्वा चित्तनाशमुपानयेत् ५ तामसैवीयना जालैर्व्याप्तं यज्जन्मकारणं विधमानं मनो विद्धि तद्दुः
 खायेव केवलं ६ प्राक्तनं गुणसंभारं समेतिवहुमन्यते यत्तु चित्तमतत्त्वसंदुःखितं जीव उच्यते ७ विधमानं मनो
 यावद्दुःखक्षयंकुतः मनस्यस्तंगते जंतो संसारां तमुपागतः ८ दुःखमूलमवच्छेदमस्मिन्नेव विनिश्चितं वि
 धमानो मनो विद्धि दुःखरत्नवनांकुरं ९ **श्रीराम उवाच** नष्टं कस्य मनो ब्रह्म नष्टं वा कीदृशं भवेत् कीदृशश्चा
 त्यनाशः स्यात्सत्तानाशस्य कीदृशी १० **श्रीवशिष्ठ उवाच** चेतसः कथिता सत्ता मयारधुकुलादह अस्य नाशमि

प्रश्नः दानीत्वं अणुप्रश्नविदांवरः प्रश्नोहायस्मात्तथाविधं
खल्वनवनस्पत्रकुशलयः प्रश्नोहायस्मात्तथाविधं

क

वा० १०. विष्णुर्द्विर्जदिते पुसंजातमंजरीके पुदिशाखाग्रं चितनी रदामे धारवपल्लवास्ताम्रहरितादिवर्णानियस्मिन् चंद्रार्कस्य
 २४ वर्षाणि भूवर्षे त्रितयात प्रदर्शनसकलान्भवतः
 २५ काशादवपुजजायते तद्वपुः शरीरमित्यर्थः
 य १

हृणलसणेः २ रम्यकैविकासरमणीयेः पुष्पे दंतुरं उत्त तदंते प्रहतादवस्थितं २ लोकभेदाच्चतुर्दशविधैः प्रत्येकमनं
 ते भूतिजालैरुपजीवितं ३ इह शंजगत्काननं आक्रम्य वासनाप्रदानैः सर्वतः संवेष्ट्य कृतजालकं यथा स्यात्तथा स्थितायाः
 संसृतिः जीवसंसारं तल्लक्षणाया मृद्दीकाद्राज्याजीतल्लतायाः ४ जसामरणान्येव पर्वतीकांडग्रंथयोयस्याः पर्वश
 दः अकारांतोपि क्वचिदस्मि मोहा एव सेवकजलांजलयोयस्याः ५ वीजं परंपराचतुष्टयप्रभः ६ अंतर्लिङ्गदेहेलीलानि
 विष्णुमंजदि तोषांतनीलनीरदपल्लवं सर्वतुरम्यचंद्रार्कगणरम्यकंदंतुरं २ सप्ताब्धिवापि वलितं सस्त्रिच्छतमनोहरं
 चतुर्दशविधानंतभूतजातोपजीवितं ३ जगत्काननमाक्रम्य स्थितायाः कृतजालकं वृत्तसंसृतिमृद्दीकालतायाः
 वितताकृतेः ४ जसामरणपर्वीयाः सुखदुःखफलावलेः पुरुषमूलमाख्यालाषामोहशोकजलांजलैः ५ किं वीजम
 यवीजस्य तस्य किं वीजमुच्यते अथ तस्यापि किं वीजं वीजंतस्यापि किं भवेत् ६ सर्वमेतत्समासीनपुनर्बोधवृद्धये ॥
 सिद्धये ज्ञानसारस्य वदमेव दत्तावर ७ श्रीवशिष्ठः अंतर्लीनधनारंभशुभाशुभमहांकुरं संसृतिवृत्ततेर्वीजं श
 रीरं बिद्धिराद्यव ८ शाखाप्रदानगहनाफलपल्लवशालिनी तेनैयं भवतीत्युक्ता शाखरदीववसुंधरा ९ भावाभाव
 दशाकोशहः स्वरत्नसमुद्भवं वीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगं १० चित्तादिदृश्यदेत्युच्येः सदसदसच्चाग
 जालकं यथा चैतत्स्वयं त्वमसंभ्रमेष्टुभूते ११ यथा गंधर्वसंकल्पात्तपुरमेव हि चेतसः सवातायनमाकारभा
 प्रच्छिन्नानि प्रच्छन्ना विधनारंभाणि विचित्रानंतकार्यारंभकारिण्युभाशुभकर्माणि एव महांतः अंकुरायस्मिन् ८ इयं संसृतिवृत्तति
 स्तेन तादृशशरीरेण स्फीता अभिवृद्धा भवति वसुंधरा सत्यसंपदेति शेषः ९ तस्य किं वीजमुच्यते इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह भा
 वेति भावो विद्याया उपचयः आभावस्तदपक्षः आशायाः वशसत् अनुगं भूत्यभूत १० सत्त्वर्तमानं प्रसत् अतीतानागतं च अ

विष्णुर्द्विर्जदि तोषांतनीलनीरदपल्लवं सर्वतुरम्यचंद्रार्कगणरम्यकंदंतुरं २ सप्ताब्धिवापि वलितं सस्त्रिच्छतमनोहरं
 चतुर्दशविधानंतभूतजातोपजीवितं ३ जगत्काननमाक्रम्य स्थितायाः कृतजालकं वृत्तसंसृतिमृद्दीकालतायाः
 वितताकृतेः ४ जसामरणपर्वीयाः सुखदुःखफलावलेः पुरुषमूलमाख्यालाषामोहशोकजलांजलैः ५ किं वीजम
 यवीजस्य तस्य किं वीजमुच्यते अथ तस्यापि किं वीजं वीजंतस्यापि किं भवेत् ६ सर्वमेतत्समासीनपुनर्बोधवृद्धये ॥
 सिद्धये ज्ञानसारस्य वदमेव दत्तावर ७ श्रीवशिष्ठः अंतर्लीनधनारंभशुभाशुभमहांकुरं संसृतिवृत्ततेर्वीजं श
 रीरं बिद्धिराद्यव ८ शाखाप्रदानगहनाफलपल्लवशालिनी तेनैयं भवतीत्युक्ता शाखरदीववसुंधरा ९ भावाभाव
 दशाकोशहः स्वरत्नसमुद्भवं वीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगं १० चित्तादिदृश्यदेत्युच्येः सदसदसच्चाग
 जालकं यथा चैतत्स्वयं त्वमसंभ्रमेष्टुभूते ११ यथा गंधर्वसंकल्पात्तपुरमेव हि चेतसः सवातायनमाकारभा
 प्रच्छिन्नानि प्रच्छन्ना विधनारंभाणि विचित्रानंतकार्यारंभकारिण्युभाशुभकर्माणि एव महांतः अंकुरायस्मिन् ८ इयं संसृतिवृत्तति
 स्तेन तादृशशरीरेण स्फीता अभिवृद्धा भवति वसुंधरा सत्यसंपदेति शेषः ९ तस्य किं वीजमुच्यते इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह भा
 वेति भावो विद्याया उपचयः आभावस्तदपक्षः आशायाः वशसत् अनुगं भूत्यभूत १० सत्त्वर्तमानं प्रसत् अतीतानागतं च अ

नलभित्तादिविशेषणान्पिबनरूपको
पपादकोति २

सत्त्वं प्रतिभासिकं मनः २५ न किंचिदपि दृश्यं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्गुणोति नान्यद्विज्ञानाति स भूमेऽप्युतेत्यर्थः २५ उ
क्तमेव प्रपञ्चयति निगुणा इत्यादिवा २६ २७ सत्ताभावः असत्ता अभावः २८ रजो भित्तिषा सूर्यज्योतिषा च रहिते
न २६ आस्पदं प्रतिष्ठा ३० अजडालकमेव स नृसप्तमिवोन्मेषादिक्रियारहितं अतः न बोविदेहमुक्ताः तस्मिन्पदे गलि
तः प्रातिभासिकचित्तलवोपि येषां तथा विधा विधाः सततस्तस्मिन्पदे गलितः प्रातिभासिकचित्तलवोपि येषां तथा वि

समग्राग्रगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीणास्तत्रयते विदेहमुक्ते विमले पदे परमपावने २५ विदेहमुक्तविषये तस्मिन्स
त्वत्तयात्मके चित्तनाशे विरूपाख्येन किंचिदपि विद्यते २५ नगुणानागुणास्तत्रयते श्रीर्नाश्रीर्निलो लता नचोदयोना
स्तमयो न हर्षमर्षयं विदः २६ न तेजो न तमः किंचिन्नसंध्यादिनरात्रयः न दिशो न चनाकाशेनाद्योतानर्थरूप
ता २७ न वासनान रचना नेहानी हेन रंजना न सजानाति वासजान च साध्यं हितत्पहं २८ अतमस्तेजसा व्योम्ना
बितीरे द्रव्यं वायुना तत्समं शरद्वेदे न निःसंध्यो न रजरे चषा २६ ये हि पारंगता बद्धः संसाराडं वरस्पृच तेषां त
दास्पदं स्फारं पवनानां मिवां वरं ३० संश्रान्तदुःखमजडालकमेव सप्तमानं दमं च रमपंत रजस्तमोयत् आकाश
कोशतनवो महान्तस्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसंति ३१ इति मो० षू० प्र० विज्ञोपदेशा विचारयोगो नामोपदेशः
सर्गः ६० श्रीतारकापराकाशकोक्षाद्रिरूढलोकांतरदुर्गं तारकापुष्पशवलं देवा सुरविहंगमः १

धाः संततस्तस्मिन्पदे वसंति पुनरावृत्त्या स्थिरा भवन्तीत्यर्थः ३१ इति श्रीवाता० शो० उ० प्र० विज्ञोपदेशा विचारयोगो नामोपदेशः
संस्थतिव्रतते वीजं शरीरं तस्य मानसं प्राणस्य देवा सनावतद्दीजै इति वरपते ब्रह्मण्यधस्ते चतुर्दिश भुवनाकारे जगति प्र
सृताया जीवसंशरणालनाया वीजपरपरावधि मूलाद्देवा पाय जिज्ञासया प्रसूकामो रामः प्रथमं जगद्वनत्वेन वरणीयति प
रमेत्यादिना परमाकाशकोशास्य निर्विशेषकहाणो द्विवद्वरोधकत्वाद्द्रो अवाकृतं रूढानिलोकांतरा

पुष्पश
एवं तारका
स्मिन् एव
तारका
पुष्पश
वर्तमानं
एव तारका
पुष्पश

देशः
नव
तितमः
सर्गः
६० १

मउवाच १

वा० टी०
उप०
२४८
तस्मात्प्रवृत्त्याऽपि सत्तामपि दर्शयति
इति वसतीति वस्तु तदात्मसंन्यासप्र
सिद्धान्तवृत्तं तत्रापि सम्भवादिभि
भावः ३२

प्राणपरिस्पंदे वासिनां चोदनेः रागातिशयेनोद्भवनेऽसंविदः मुहूर्तौ मूढं यथा कुर्वति तथानकरोति चेत् अथवा परि
स्ववजने प्राणानां परिस्पंदेः स्पंदवर्जने वासिनां चोदनेऽसंविदोच्छूनां ता प्रयुक्तमस्त्वापतिशून्यां करोषि चेत्तर्हि
भवान् अजः जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यो मुक्त एवासीत्यर्थः २४ आलूनः त्वंडिताः विप्रीणाः ऊर्जितेता अजन्मजीविका
येन २५ योगशास्त्रोक्तेः सज्जसं प्रधायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभासप्रयोगैः २६ प्राणसंरोधनफलमेव प्रसंशं
ति २७ चित्तस्य वीजांतरवर्णयितुं प्रतिजानीते ज्ञानवद्विरिति प्रकटितां सम्पुण्ड्रिणं स्वपचानुभूतां २८ वासनाभिरा
तस्मात्प्राणपरिस्पंदे वासिनां चोदनेस्तथा नोचेत्संविदमुच्छूनां करोषि तदतो भवान् २९ संविदुच्छूनता चित्तं वि
हितेनेदमाततं अनर्थतालमालून विप्रीणजिनजीवकं योगिनश्चित्तस्योत्पत्त्यं कुर्वति प्राणरोधने प्राणा
यामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः चित्तोपशान्तिफलदं परमं शाम्भकारणं शुभगंसंविदः स्वास्थं प्राण
संरोधनं विदुः २७ ज्ञानवद्विः प्रकटितामनुभूतां चराधव चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु २८ दृढ
भावनया त्यक्तपूर्वपिरविचारणं यदाशनं प्रदार्थस्य वासनाप्राप्तकीर्तिता २६ भवितस्तीव्रसंवेगादात्मनापत्त
देवसः भवत्याशुमहाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ३० तादृगूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः यत्पश्यति तदेत
जीवितां उज्जीवितां २८ तत्रादौ वासनास्वरूपमाह दृढेति प्राक्तन्यादृढभावनया देहादियर्थानामहम्भमेत्यादिरूपसंस्कारा
न्मनापत्त आदानं चैत्यक्ततवपिरविचारणं भवति तदासावासयति देहादिभावेनात्माभंभावयतीति व्युत्पत्त्या वासना प्रकीर्ति
तेत्यर्थः तथाच पूर्वापरिविचारवतां जीवन्मुक्तानां देहादिसंस्कारो न वासना विरोधिविचारात्कदित्वेन तेषां देहादिभावे
नवाशपितुमशक्यत्वादिति भावः २८ अज्ञानात्मनस्तु विरोधाभावात्तीव्रसंवेगेन भावनादाठ्येन देहादिभावैर्वासयितुं श

संविदुच्छूनता चित्तं वि
हितेनेदमाततं अनर्थतालमालून विप्रीणजिनजीवकं योगिनश्चित्तस्योत्पत्त्यं कुर्वति प्राणरोधने प्राणा
यामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः चित्तोपशान्तिफलदं परमं शाम्भकारणं शुभगंसंविदः स्वास्थं प्राण
संरोधनं विदुः २७ ज्ञानवद्विः प्रकटितामनुभूतां चराधव चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु २८ दृढ
भावनया त्यक्तपूर्वपिरविचारणं यदाशनं प्रदार्थस्य वासनाप्राप्तकीर्तिता २६ भवितस्तीव्रसंवेगादात्मनापत्त
देवसः भवत्याशुमहाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ३० तादृगूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः यत्पश्यति तदेत
जीवितां उज्जीवितां २८ तत्रादौ वासनास्वरूपमाह दृढेति प्राक्तन्यादृढभावनया देहादियर्थानामहम्भमेत्यादिरूपसंस्कारा
न्मनापत्त आदानं चैत्यक्ततवपिरविचारणं भवति तदासावासयति देहादिभावेनात्माभंभावयतीति व्युत्पत्त्या वासना प्रकीर्ति
तेत्यर्थः तथाच पूर्वापरिविचारवतां जीवन्मुक्तानां देहादिसंस्कारो न वासना विरोधिविचारात्कदित्वेन तेषां देहादिभावे
नवाशपितुमशक्यत्वादिति भावः २८ अज्ञानात्मनस्तु विरोधाभावात्तीव्रसंवेगेन भावनादाठ्येन देहादिभावैर्वासयितुं श

इति धर्मसूत्रप्रमाणम् - - - तस्य आत्मना वा
 ध्यायत इति तत्र उक्तं भवति तत्रैव त्रयः २३

किंच नात्रासंभावनायुक्ता सर्वस्य जगतो हेरण्णगर्भतो विकारमात्रत्वस्य सर्वश्रुतिपुराणप्रसिद्धत्वादित्याहृदिदमिति
 १३ अथ तस्यापि किं वीजमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमा दृष्टिं दृष्ट्याभाववासना १४ आद्यमुपपादयति यदेतिसंवेद
 नमयचिद्विकारप्रायं १५ शिरासरणयोद्भासप्रतिबिम्बसहस्रनाडीमार्गस्तेषां कोटरे द्विद्रे असंविन्नवोद्यसंवेदनसंस्कारो
 नवो धस्तद्वशात् १६ हेरण्णगर्भचित्तो जगदाकारभावोपि समधिप्राणस्यंदनप्रयुक्त एवेति त्वचित्स्पंद इदं तेन ल
 यदिदं किंचिदाभोगिजागतं दृश्यतां गतं रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदोयथा १३ द्वे वीजे चित्तवृत्तस्य
 वृत्तिवृत्ततिधारिणा एकं प्राणीपरिस्पंदोद्वितीयं दृढभावना १४ यदा प्रस्पंदते प्राणो नाडीसंस्पर्शनिर्घतः त
 यासंवेदमयं चित्तमाश्रुप्रजायते १५ यदा नस्पंदते प्राणा शिरासरणिकोटरे असंविन्नवशात्तेन चित्तमंतर्न
 जायते १६ प्राणस्यंदनमेवेदं चित्तद्वारेण दृश्यते जगन्नामागतं व्योम्नि नीलत्वादिवदीदृशं १७ प्राणस्यंद
 नमुप्राचतच्छांतिः शांतिरुच्यते प्राणः संस्पंदनात्संविद्याति वीटेव चोदित्वा १८ संवित्सरतिदेहेषु प्राणस्यं
 दप्रबोधिता चक्रावर्ते रिंगणपुवीट्टेकरताडिता १९ सती सर्वगता संवित् प्राणस्यंदनबोधयते सूक्ष्मात्
 सूक्ष्मतराकारागंधलेखेव वायुना २० संवित्संरोधनं श्रेयः परमं विद्विराधव कारणाक्रमणयत्तत्तामस्त
 न्नविद्यते २१ संवित्समुदिते वाश्रुयातिसंवेद्यमादरात् संवेदनादनंतानिततोऽः खानिचेतसः २२ संस्पृष्टांतरे
 बाधाय संवित्त्वं तिष्ठते यदा लब्धं भवति लब्धं तदा तदमलं पदं २३

इत्यहं प्राणोति दृश्यते लक्ष्यते १७ एवं समधिप्राणस्यंदनविषये सुप्ता उपरता तस्य श्रितः शांतिः निष्क्रियं तेव शांतिः
 जगत्प्रलयो मोक्षो वा उच्यंते इत्यर्थः १८ १९ २० संविदः संरोधनं आविर्ज्ञिप्तयेत्तः सो भकारणस्य प्राणस्यंदस्य आक्र
 मप्राणायामिन २१ किमर्थं संरोधः संविदश्चित्ताकारणसमुदये को दोषतसंवेद्यवाहविषयप्रतिआदिराश्रगाधातिप्रनु

प्राणसंवेदनादनंतानिततोऽः खानिचेतसः २२ यदा तु वा

स्वेदनं स्वसंकल्पात्संविदो यत्र वर्तते ६२ जगज्जालमनोभाति तदिदं रघुनंदन यथा बालस्य वेतालः स्वसंकल्पो भ्रवाभवेत् २ =

वा० धी० चार्थो तथा शब्दः यथा स्वमेते आत्मनो मरणो देशांतरा मत्कारयोगेनौ बज्रसंवेधसंविदस्तथेत्युत्तरत्रान्वयः
उप० ६२ यत्र यस्यां विवेकदर्शनां स्वतन्त्रे स्वेदनं वर्तते तत्त्वप्रसंवेदनमपि स्वसंकल्पादिजन्यतया स्वप्रवदेव मद्वाक्यस्वेवे
२५० दनं विवेकविचारदयोवापरमार्थतः संभवतीति ६३ स्वसंकल्पोद्भवात् भ्रमात् ७० चंद्रार्कश्शमीनां वातायनप्रविष्टानां
दंडाकारतातदं तरेभ्रमतसरे एवाकारता च भवेत् तथा ७१ दुर्ज्ञानं

२५० संवित्स्फुरंति संकलात्संवेधं पश्यति स्वतः स्वमेययात्ममरणं तथा देशांतरस्थितिः स्वचमत्कारयोगेन सं
वेधसंविदस्तथा ७० प्रसृपत्वेययास्थारो संवेधसंविदस्तथा यथा चंद्रार्कश्शमीनां दंडउत्तारेण तापया ७२ य
थानौस्थाचलस्येदः संवेधसंविदस्तथा एतन्मिथ्या हि दुर्ज्ञानं सम्पज्ञानाद्विलीयते ७२ रज्ज्वाभिवभुजंगत्वं
स्वीदुत्वं स्वीक्षतादिवच शुद्धैव संवित्रिजगत्संवेधनान्यदस्त्यत्वं ७३ इत्थं तन्निश्चयोक्तुः सम्पज्ञानं विदुर्बु
धाः पूर्वदृष्टमदृष्टं वायदत्त्वाः प्रतिभासते ७४ संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता तदमार्जनीमानं हि मा
हात्संसारतां गते ७५ तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते संवेदनमनंताय दुःखाय जननात्मने ७६
असंवितिरजा उपस्थासुखाया जननात्मने अजडो गलितानंदस्तत्संवेदनो भव ७७ " "

भ्रांतिज्ञानं विलीयते वाधते ७२ स्वीक्षिता निदेषिदृशानादिव सम्पज्ञानं तत्किं दृशं तदाह शुद्धैवेति ७३
तेन संमार्जनं नीयं दर्शयति पूर्वमेति ७४ महातासंसारतासंगतसंवेध आत्मनः ७५ संवेधं वेधदर्शनं जननात्मने जन्मादिरूपाय
दुःखाय ७६ असंवित्तेर्वेधादर्शनं अजडो विदेकरसस्वभाविप्रतिष्ठिता अजर्जनात्मने नैत्यात्मस्वरूपाय यतो भवति अ २५०
तत्त्वमपि सत्संवेदनः सन् अजडः गलितः एकरसो भूतप्राणनिंदो भवेत्तथः ७७ " "

[illegible]

संवेदं बोधयंस्तेन चित्तबालः प्रजायते एवं धिवासनाप्राणस्यंदौ दौ तस्य का रणा ५८ तयोरेकक्षयेनाशोध्यो
प्रित्तस्य राघव सुखदुःखमनुस्यंदं शरीरकवृहत्पलं कायपल्लवित्ताकारं वृत्तिवृत्तिवैधितं तस्मात्कस्मादि
वलितं रागरोगवकालयं ५९ अज्ञानमूलं सुदृढं लीनेन्द्रियविहंगमं वासनाक्षमानीता चित्तवृत्तक्षणेन हि ६० प्रया
तपति वातोद्यः कालः पक्वफलं यथा पांडुरीकृतसर्वांशस्थगिना विलदर्शने ६१ विलोत्तलजलदाकारमज्ञानाच
करोत्येतं तस्मात्तृणालव्याप्तं संभाकृतिशरीरकं ६२ स्फुरत्तनुतनुसुखं सुखमुक्तावनं प्रति अंतःस्थितमहा
लाकमपश्यत्यविलीयते ६३ पवनं स्पंदरोधश्चिरामचित्तरजः क्षणात् वासनाप्राणपवनं स्पंदपोरनयोर्द्वयोः ॥
संवेधं बीजमित्युक्तं स्फुरेत्येतत्सतः हृदिसंवेधमायवप्राणस्पंदोद्यवासना उदेति तस्मात्संवेधं कथितं बीजमे
नयोः संवेधसंप्रतिपात्ताप्राणस्पंदनवासने समूलनश्यतः क्षीपं मूलद्वेदादिव द्रुमः संवेदं विद्विसंवेधबीजं धी
रतया विया ६४ न संभवति संवेधं तेन हीनं तिलो यथा न वहिर्नांतरे किंचित् संवेधं विधत्ते क्वचित् ६५

चपेन ६० अवकर उत्करः संभ्रप्राप्यंशरीरकंप्रसिद्धं वात्पासं स्थानं च यस्य ६१ स्फुरद्विस्तृतनुतनुद्विरलया लपेदतिभेदेवात्पा
योतेप्रचक्ष्वं सर्वदिक्षु उत्पन्नं प्रतिसुखं अनायासदक्षं अंतस्थितं महालोकं ब्रह्मलोकं च अपश्यत् इत्युक्तं मं ३६३

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
नृपः वीजो तद्रमया हवा सनेति ६३ संवेष्टं प्रिया प्रियं
साक्षादिभ्यस्तुत्वा ६४ ६५ स विदुर्नेदभावनमेव संवे
द्यपदित्वा जं इत्याह संविदिति तदवापवा जितियात्तना

चिन्तवात्पारजः पवनस्य दरोधात्तदगाम्रलीयतइत्य

२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

यः असंवेद्योऽपि स्वतः प्रवृत्तात्मा रसवत्त्वं भवति नायः जाड्यत्वागे संवेदनपरिशेषः संवेदनपरित्यागे जाड्यपरिशेषो
नाप्रवश्यभावीत्यजडः असंवेदित्वेति विरुद्धत्वभाव एकः कथं भवतीति प्रश्नः विरोधमेव स्फुटीकृत्य दर्शयति असंभाविति २८
सत्यतया वाद्यार्थवेदनं संवेदित्वमुत्पन्नं बाधितार्थभासे व्यवहाराभासं दर्शयन् नपि वस्तुतः जीवः सर्वत्र वर्तमानविषये अन
वस्थितास्यः कुत्रचित् प्रतीतानागतविषये ववासनाद्यात् विप्रान्तस्यः इति न किंचिद्विधं विधत्त इति दंतं शोकाखलोऽव
दत्तं संवेदित्वमुत्पन्नं सुखप्रकाशादिदेकरूपं तादजडस्येत्यर्थः २९ संवेद्यत्वं स्पष्टं तावत्पुनरुक्तमेव समर्थयति
असंवेद्यप्रवृत्तात्मा तु सत्त्वं रक्षतु **श्रीराम उवाच** अजडप्रायसंवेदित्वे कीदृशे भवति प्रभो असंवेदितौ च जाड्यं
तत्कथं चाविनिवर्तते **श्रीवशिष्ठ उवाच** सर्वज्ञानवस्थास्यो विप्रान्तास्यो न कुत्रचित् जीवो न विंदते किंचिदसंवेद
जडो हि सः संवेद्यसु दृशालंबः स यत्प्रेहनविधत्ते सो संवेदः जडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ३० संवेद्येन हृदाका
शो मनागपि न विधत्ते यस्यासावजडा संवेदजीववस्तुतः कथ्यते यदानभावते किंचिन्निर्वसिततया तन्निर्वाणम्
कादिविज्ञातमिव च स्थीयते स्थिरं तदा जाड्यं विनिर्मुक्तं भवेत् वेदनमाततं आश्रितं भवति प्राप्तयस्माद्भूयो न लिप्य
ते ३१ समस्तवासनात्पागी निर्विकल्पसमाधिनः नीलत्वमिव स्वात्फार आनंदः संप्रवर्तते योगिनस्तत्र तिष्ठं
तिसंवेदनसमंवेदः तन्मयत्वाद्नाघंततदप्यंतर्विलीयते ३२ गच्छति स च सज्जिघ्रस्यते न स उच्यते अजडो
३३ गलितानंदस्त्वसंवेदनः सुखी ३४ एतादृशमवस्थां कथयाम्यतः च यथा तदुक्तं खांबुधेः पारमपारगुणासागरः
संवेदिनी वस्तुदृशा सत्यत्ववृत्ता चित्ते वात्सार्थे लिङ्गं न मेव संवेदु च्यत इत्यर्थः एतेन सर्वज्ञानवस्थास्य इति पदस्य तात्पर्यं
मुद्रादितं ३० विप्रान्तास्यो न कुत्रचित् विदित्वस्यापि प्रतीतविषयत्वात् पश्चिदादयं सदेवाह संवेद्येनेति हृदाकाशो बुद्धिः ३१
अनागतविषयेऽपि तस्य तदुद्घाटयति ३२ ३३ शंकासमाधाय प्रकृतसमर्थं नाह समस्तेति ३४ नन्वप्यकारसंवेदनाभा
वेऽपि ब्रह्माकारवृत्तिरूपसंवेदनं समाधावपि दुर्वास्मिकथमसंवेद्यं तत्राह तन्मयत्वादिति अनाघतं अपरिच्छिन्नब्रह्मा

२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

सतासद्धर्मतापि यत्र धर्मधर्मि विभागवत्तयावै --- पदेयो भवति सरवपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्पुमान्
 वा० टी० २५० २५२ उप० २५२ तत्र ध्यास्त तात्स्वदंते इन्द्रियप्रीतिजनयति स्वादुवारिधेरानंदसमुद्रात्तस्मादेव प्रकटत्वं सतां स्फुटि वि १५ यस्मादस्वादुभ
 ता अपि विषयासाधो गात्सदंते तस्मात्कारणात् तच्चिदाकाशस्य पदं स्वस्वं सर्वेषां स्वादुजातीनामनंदानां प्रियाणां मध्ये अ
 त्यक्तं अस्वादनमानंदरूपं प्रियतमं चेत्पथः १५ तस्मिन्नेव अनंदाधेखात्विमानिभूता निजायंते अनं देवजाता निजीवंती
 सत्तालपंया तियत्र निर्विकारं च तिष्ठति भूयो नावर्तते दुःखे तत्र लब्धः पुरः पुमान् ११ तद्धेतुः सर्वहेतूनां त
 स्य हेतुर्न विधत्ते संसारं सर्वसाक्षात् तस्मात्सारं न विधत्ते १२ तस्मिंश्चिद्वर्णेषु स्फारे समस्ता वस्तु दृश्यः इमा
 स्ता प्रतिविंबंति सरसीव तटद्रुमाः १३ सर्वाभावाद्भूते तत्र स्वदंते स्वादुवारिधे च द्रुसा इव जिह्वायाः प्रकटत्वं प्र
 यांति च १४ तस्मादुच्चर तस्यापि चिदाकाशस्यैव पदं सर्वेषां स्वादुजातीनामलमास्वादनं च तत् १५ जाय
 ते वर्तते चैव बद्धं ते स्य पूयते तथा तिष्ठंति च गलंती हतं त्रां गजगता गणाः १६ तत्र द्रुतगरी दानां तत्त्वघुल
 घीयसां तत्तत्स्थूलं स्थूलं विद्यानां मणीयस्तदरायि सां १७ इवीयसां दविद्यं तदंतिका नां तदंतिकां कनीयसां
 तत्र कनीयसां ज्ञेयं जायसां मपि १८ ते ज्ञसां मपि तत्रे ज्ञसां मपि तत्तमः वस्तुनां मपि तद्वस्तु दिशामप्यंगदिवरा
 १९ तत्र किंचिच्च किंचिच्च किंचिच्च तत्तद स्तवचनास्ति च तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्ति च तस्मिच्च २०
 अनंदं प्रथं त्यभिशां विशंतीति शुत्पुक्तजन्मादिकारणत्व लक्षणसमन्वयं दर्शयति जायते इति वर्तते अस्ति स्य पूयते वि
 परिणामेन तिष्ठत्यपत्तयो न्मुखाः शुतो जन्मादित्रयग्रहणं च आवविकारोपलक्षणमित्याशयः १६ गुरुलब्धादि
 वैचित्र्यापि तदेव निवहिकमित्याशयेनाह तत्तदिति द्वितीयास्तच्छब्दात्प्रसिद्धपराः १७ इवीयसां दूरतमं दूरशब्दा
 दिधेयसुतो स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य गणाश्चरावपुर्वात्पयो कं न प्रशस्य ब्रज्या ज्योतिशः १८ १९

सन्मात्रमित्युक्ते अथ क्रियासामर्थ्ये लक्षणं घटपदादिति निषेधं व्यावहारिकसत्त्वमेव तद्दीर्घं दर्शितमिति भ्रंतिमाभूदिति तद्धि
लक्षणं दर्शयितुं सत्ताद्वैविध्यमाह देह रूपे इत्यादिना ६६ घटत्वपटत्वाद्यप्रत्यक्षज्ञानाद्युपाधयश्चार्थक्रियाभेदेषु स्वरूपयोऽपता
लक्षणः व्यावहारिकसत्ताविशेषा एवेत्याशयः १०० सामान्येन सर्वजगदधिष्ठानतालक्ष्यो न साधारणभावेनैव १०१
पदं वस्तुतत्त्वं १०२ व्यावहारिकसत्त्वं तु न वास्तवमित्याह रूपमिति यतस्तद्वद्वत्त्वादि रूपं कपालचरणि धूल्वाद्यवस्थास्तु संव
धेनानुवर्तमानं तथा दृश्यते अतः सत्त्वं न संभवतीत्यर्थः १०३ सर्वसिद्धान्तगुणं तु सद्रूपं न तथेत्याह एव रूपमिति नापि च वि
स्मृतिमित्यनेन तत्त्वतदा स्फुरद्भूततया नित्यचिदेकरसतादिति १०४ अतीतानागतवर्षादिव्यवहादृशनिद्वर्तमानकाल
द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाप्रतिस्थितं द्वितीये मेकरूपं तु विभागोयंतयोः शृणु ६६ घटतापटता चैव लंतामतेति
कण्ठ्यते सत्ता रूपविभागेन यत नानाकृतिस्थितं १०० विभागं तु परित्यज्य सत्तैकात्म्यतया तत् सामान्येनैव सत्ताया
रूपमेव मुदाहृतं १ विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यद्वैलेपकं एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः २ रूपं नाना
कृतित्वेन सत्ताया न कदाचन आद्यं संभवति तस्मादेतद्वस्तु ३ एकरूपं तु यद्रूपं सत्तायां विमलात्मकं न कदाचन
तथातिनाशनापि च विस्मृतिं ४ कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्ता ये भित्तिपि विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरोभव
१ कालसत्ता स्वसत्ता च प्रोक्त कलतासती यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथापि न वास्तवी ६ विभागकलनां त्यक्त्वा वि
भिन्नपददायिनी नानाता कारणं दृष्टव्यं तत्कथं पावनं भवेत् ७ सत्ता सामान्यमेवैकं भावयत्येककलं वपुः परित्यज्यपि
रानंदीति श्रुतिभिरितदिग्भरः ८ सत्ता सामान्यमात्रस्य याकोटिः केविदेश्वरः सैवास्पृश्या जंतायास्तान्त एव प्रवर्तते ६
सत्ता सामान्यपर्यंतं यत्तत्कलनयोक्तिं यदमाद्यमनाद्यंतं तस्यैव जिनं विधत्ते १०
एव सर्ववन्तानां सत्तेति केचित् अवयवानामेव पुंजीभूयावयव्याकरणात् स्फुरणात् कलाः अवयवा एव परमाणुरूपा जग
त्सतो न्यपरे अवयवविषय्यनुगता जातिरन्यास्तीत्यवरे वमन्येन्यथा त्वत्त्ववपुः सारण कल्पयंति तत्कल्पितां विभागक

विभाके रूपेण लक्षणं वास्तवीत्यर्थः ६७ आ
सत्ता इति तत्परिभाषाः दिशस्तदाधेयसर्वपदा
परिभाषासत्तासमाभूतस्यैव तत्त्वविधयस्य

यद्यपि सर्वजगद्विकल्पितसत्ताग्रह
लनामित्यर्थः १ यद्यपि सर्वजगद्विकल्पितसत्ताग्रह
समस्तकलनात्प्रागे सन्मात्रपरिशेषादुक्तमसत्तेव तथा

वा० टी०
उप०
२५३

२५३

चित्तन चिंतनीयादीनां संविदधीनसिद्धकत्वं दर्शयति --- चतनंतत्संविदेव वा चिंता सापि संविदेव संवित्त्वकस्या
सर्वस्येत्यर्थः ८ उपायांतरमाह वासनेति चकारालनो नाशे च --- कमसौ पूर्वोक्तेभ्यः सुगमः नेत्याह पूर्वोक्तेभ्य इ
ति असुकरत्वं मुपपादयितुं परस्परधीनतामाह यावदिति ११ एव तत्त्वज्ञानेनापि सह परस्परप्रयत्ना अनयो रस्तीत्याह या
वदिति १२ १३ १४ कस्तर्हिस्तत्सिद्धावपाय इति चैवैराग्यपूर्वकं सहेव तत्रय शास्त्रोक्तदोषैः प्रतिक्षणमभ्यास इत्याह तस्मा

यच्चिंतयसिपदादियति यत्सिद्धकरोषि च तत्र तत्र स्थिता संवित् संविदेव तदेव सा ८ वासना संप्रतिपाद्येयदियत्तं करो
षि च ततो शिथिलता याति सर्वा धिया धयः क्षणान् ८ पूर्वोक्तप्रयत्नेभ्यो विषमोयं हि संस्मृतः ६ साध्यो वासना
त्यागः सुमेरु रूपादपि १० यावद्विलीनं मनो नाशस्तदा सनाक्षयः नक्षीणा वासना यावच्चिंतनं न शांभति ११ याव
न्न तत्त्वविज्ञाने तावच्चिंतयैव कुतः यावन्न चित्तोपशमो न तावन्न त्ववेदनं १२ यावन्न वासनानाशस्तत्त्वंगमः कु
तः यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्नाशस्तदा सनाक्षयः १३ तत्त्वज्ञानं मनो नाशो वासनाक्षय एव च त्रिभिः कारणतोगत्वा ६ सा
ध्यानि स्थितान्यतः १४ तस्माद्वाधवयत्नेन पौरुषेण विवेकिना भोगे द्वांद्वरतस्येत्कात्रयमेतत्समाश्रयेत् १५ सर्व
एते समं यावन्न स्वभूता मुरुर्गुहः तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवितुं पिसमासतः १६ वासनाक्षयविज्ञानमनो नाशाप्रहामते
समकालं चिराभ्यस्ता भवति फलदा मुनेः १७ एकैकशो निसेव्यं ते यद्येते चिरमप्यलं तत्र सिद्धिप्रयत्नं त्रैमित्राः संका
लिता इव १८ चिरकालोपरचिता श्रयेते सुधिया विच एकशः परमप्येतुं न शक्ताः सैनिका इव १९ सममुद्योग
मानीताः संतरेते हि धीमता संसाराब्धिं निकृंतंति जलान्यद्वितटानिव २० वासनाक्षयविज्ञानमनो नाशाप्रयत्नतः

दिति १५ समं युगपत् समाश्रितैव विशितैः १६ १७ संकालिता मूर्च्छाणादिमंत्रसाध्याः १८ उपरचिताः सेवादिनां वशीकृ
त्यविकार्य उद्योजिताः परं शत्रुं परमात्मानं च अभिमुखतया एतुं गंतुं सैनिकाः सेनाभवा इव १९ जनानि पूरात्मना मि
लितानि २० न लिप्यते प्रलेपके स्वभावे स्यात्स्यसि २१

चित्तन चिंतनीयादीनां संविदधीनसिद्धकत्वं दर्शयति

२५३

रेवाभावतदुपानायाजतिभावः ७

यथाउपाया सिवर्तमानसाभिषेभविष्यतिलङ्गतथाकुरु २१ आत्मनस्तत्वेपारमार्थिकरूपंतदेव तस्यप्रवगतौसाक्षादनुभवे
सतिचततुड्यशांतिंबाधमेति अतस्त्वयदाप्रवगतवितैकतत्त्व कृपोभवतिततदेवचिराय अपुनरावृतयेभवभयमुक्त
परमपदत्वरूपएववासीत्यर्थः २२ इतिवा०ता०प्र०उ०प्र०एकनवतितमः सर्गः ६१ इहोकास्थितिभेदेषुयत्नंगौरवलाघवेचा
सनादिज्ञायज्ञातसम्पायउदीर्यते एतानितानिपूर्वोक्तानिसंसृतिव्रततेर्दहादीनिबीजानित्वयोक्तानितेपां कतमस्यउपायस्यप्र
यो जेगानिरुत्पपरमंपदंप्राप्ययतइत्यर्थः अथ वारतानिसन्निहितानिअथास्यासंबिदेरामसन्मात्रंबीजमुच्यतेइत्या
दिनायातिभूमिकाभेदरूपाणिमोक्षबीजानि त्वयोक्तानितेषुकतमस्यप्रयोगेणआप्रयोगेण१ तत्रप्रथमव्याख्यानुरी
रामसर्वप्रयत्नेनतस्मिन्परमपावने पुदेस्थितिमुपायासियथाकुरुतथानघ २१ तदमलमजरंतदात्मतत्वं तदवगता
वुपशांतचेतः अवगतविगतैकतत्त्वरूपोभवभवमुक्तपदोसितच्चिराय २२ इतिमो०वा०उ०संस्तुतिबीजविचारयोगो
देशः सर्गः ६१ श्रीरा० एतानितानिप्रोक्तानित्वयावीजानिमानद कतमस्यप्रयोगेणशीघ्रंतप्राप्यतेपदं १ वशिष्टउवा० एते
षांडुः त्वबीजानांप्रोक्तंयद्यन्मयोत्तरं तस्यतस्यप्रयोगेणशीघ्रमासाधतेपदं २ सत्तासामान्यकोटिस्थेद्रागित्वेवपदेयदि
पौरुषेयाप्रयत्नेमवलासंत्यज्जपवासनो ३ स्थितिव ध्यासितत्वज्ञरागमप्यतयात्मिका रागोस्मिन्नेवतत्साधुपदमा
सादयत्यत्नं ४ सत्तासामान्यरूपेनाकरोषिस्थितिमंगचेत् तत्किंचिदधिकेनेहयत्नेनाप्रोषिततपदे ५ संवित्तत्वेकतध्या
नाद्यदितिष्ठसिचानघ तद्यत्नाधिकेनेहैरासादयतितपदं ६ संवेद्यैकेवलेध्यानंनसंभवतिराधय सर्वत्रसंवाभेदस्य
रणोत्तरमाहएतेषामिति २ द्वितीयानुसारेणप्याहसत्तेयादिना सत्तासामान्यसोधिततपदार्थस्तस्यकोटिः पराकाष्ठातस्थेचि
दुपशांघितत्वंपदार्थैर्कोर्नत्वंडेकरसपदेस्थितिनिप्रलतांचित्तस्पतुध्रासिचेदितिपरणान्वयः ३ किंभावयेवनेताहतत्व
सिति तत्वतः सात्त्विकेतिभावत् ४ तत्राप्रकावयाहसत्तेतिशोघितेजगत्कारणमेवेत्यर्थः किंचिदितिअखंडेव्यवोधेय
त्वापेक्षणादितिभावः संवित्तत्वेशोघितत्वंपदार्थसमानंपूर्वण ६ ननुसोधनेनसंवेदंशहारं ध्यानमप्य

च ३

२१ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वा० टी० तदेवाह अध्यामेति ३५ यद्यपि प्राणसंयं धनं दुर्देति मनो तथापि सत्तु शास्त्रं रूपदिग्भागरहिता अन्पेचोपवेश नशयन
उप० कायशोषमंत्रयंत्रशमयानसाधनोदिसाहसकृपाह वा अत्र निर्वायंति इति क ३७ ३८ उक्तलक्षणोचतुर्विधां युक्तिं समुत्सृज्य
२५६ उपायांतरेण चित्तसन्निहितं शरीरं ये साधयंति स्थिरा कर्तुं यतं ते तान् पुस्तुमान् हठान् च प्राप्नुवन्ति विदुः संप्रदायिका इत्यर्थः
इह किंच तेषां सच्छास्त्रमार्गविभ्रंशादनर्थपरंपरे बफलति न चित्तो अय इत्याह भयादिति ४० निवर्तितं सम्पदधैर्यं विप्र्रांति इ
भ्याः पापिनो जंतव इव ४१ ४२ अहिते भयस्थाने अहिते वा इति हेदः ४३ प्रोहते रागादीना वलान् नीयते दूरं प्रयतत एव
अंकुशेन विनामृतं यथा दुष्टं मृतं गजं अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च ५ वासनासंपत्त्यागः प्राणस्यंद
निशोधनं एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल इह याभिस्तु ज्ञायते क्षिप्रं धाराभि रिव भूरजः सतीषु युक्तिषु
तासहान् निधमयंति ये ३७ चेतसे दीपमुत्सृज्य विनिवृत्तिं तमोजनेः विमृष्टाः कर्तुं मुमुक्षुता ये हठाच्चेतमोजपं ते नि
घ्नंति नागं द्रुमुन्मत्तं विसतंतुभिः चित्तं चित्तस्पवा दूरं संस्थितं स्वशरीरकं साधयंति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान् हठान् विदुः
भयाद्भयमुपायांति क्लेशाक्लेशं व्रजंति ते ४० निवर्तितं नाधिगच्छंति दुर्भगा इव जंतवः भ्रमंति गिरिकूटेषु फलपल्ल
वभोजनाः ४१ मुग्धमुग्धधियो भीताकरा व्याहृदिणा इव अतिरालून शीरांगिति दीमापलवांगिका ४२ नक्
चिधाति विश्वासं मृगीग्रामगतमथवा कल्लोलकलितं चेतस्तेषां जल इवाहिते ४३ प्रोहते प्रयतत दूरं त्वांगिरि नदी
ष्विव कालं यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनं भ्रमैः चिरमाधिशतोपेताः क्षिपयंति भृगा इव आमतत्त्वविधिवशात् कदा
चिदेवते ४५ दुःखशेषशताभ्यां दग्धा विदंति न विदंति वा आगमापात्येनो नित्यानरकस्वर्गमानुषैः ४६ पातोत्पा
तकराकाराक्षीयंते कंडुका इव इतो गच्छंति नरकं तनं स्वर्गमिहैव च ४७ अ इतिभिर्निवर्तिते सरसीवतरंगाः त
यातिं स्वभावं निश्चितं मोक्षफलकधर्ममेधास्वसमाध्यभासं विहाय बहुक्लेशाल्पफलकं संदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाद्य
नुषानमपि क्लेशमात्रमिति प्रकृतप्रशंसार्थमाह कालमित्यादिना कालचिरं क्षिपयंतीति संबंधः ४४ ४५ यतः दुःखानां

२५५
२५४
केचि
२

अतएव विदित्वा अ
रागादिदोषाणां च शनरादृधाः अतएव विदित्वा अ
स्माच्चित्तोपरित्यज्य इष्टं त्वं रघुनं

हृदयग्रंथयः अंतःकरणात्तदुर्मितादालसं सगंध्यासात्रुत्यंति द्विधं ते गुणास्तंतव इव २२ ननु त्रयाणामपि चिराभ्यासः किमर्थं
तत्राह जन्मांतरेति शतशब्दं अनंत्ये संसारसंततिं हतवासना २३ २४ त्रिभिः सहचतुर्थे प्राणायामोपभ्यसेनीय इत्याह वासनेति समा
हरेत्पुण्येत् २६ योगाभ्यासं कुशलं गुह्यं पदिष्टं पुण्यास्वस्तिकाद्यासनजनेन हितमिति वेध्याशनेनैर्मनियमादियोगेनेत्यर्थः २७ सर्व
वस्तूनामादायंते चकारान्मधो च अविसेवादि अविप्रलंभिकसन्मात्ररूपे स्थितं स एव यथा भूतार्थस्तद्वर्तितादित्यर्थः २८ निःसं

त्रिभिरेतैर्ध्यानाभ्यसे हृदयग्रंथयोद्घाः निःशेषमेव त्रुत्यंति विसर्ज्ये दादुगा इव जन्मांतरशताभ्यस्ताराभ्यं संसारसंस्थितिः
सा चिराभ्यासयोगेन विना न दीयते क्वचित् गहनं शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् स्तिष्ठन् ज्ञातृन् स्वयं तथा श्रेयसे परमाया स्थित
यस्याभ्यासवान्भव २५ वासनासंपत्त्यागसमंप्राणनिरोधनं विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदर्थे वंसमाहरेत् २५ वासनासंपदि
त्यागाच्चित्तं गृह्यत्वचित्ततां प्राणस्यंदनिरोधाच्च यद्येह स्थितथा कुरु प्राणायामचिराभ्यासे युक्ता च गृह्यतया अस्य नासन
योगेन प्राणस्यंदो विरुध्यते २७ यथा भूतार्थदृष्टित्वादासनान्प्रवर्तते आदावंते च वस्तूनामविसंवादियस्थितं २८ रू
पंतदृष्टेनं ज्ञानं दीयते न वासना निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभावनावर्जनात् २९ शरीरनाशदृष्टित्वादासनान्प्रवर्तते ता
सनाविभवेन धेनचित्तं संप्रवर्तते ३० संशोते पवनस्यंदे यथायासुर्न भस्मले यः प्राणपवनस्यंदं प्रित्तस्यंदः स एव हि ३१
तस्माद्भुगंतिजायंते पांसवो वकरादिव प्राणस्यंदजये यत्नः कर्तव्यो धीमतात्पक्वैः ३२ उपविशेषापविशेषे वचित्तकेन मुहु
रुर्मिहः अथ चेनं कमं त्यक्त्वा चित्ताकमणामेव चेत् ३३ रोचते तेन दाप्रो विकालेन बहुनापटं न शक्यते मनोजंतुर्विनायुक्तिः

गंवहिर्मुखजनसंगरहितं त्रिसंकल्पं च यथा
कमनो रथास्तेषां वर्जनात् २९ वासनालक्षणो विभवे धनसंपन्नयेन वेसतिलज्जुपेव प्रवर्तते ३० पांसो रिव चित्तस्यापि पवनाधी
नस्यंदत्वापि दिति भावः ३० अवकराभ्यां सुराशै रिव ३१ हठयोगाभ्यासाशक्तेराजयोगेभ्यः नीय इत्याह अथ चेति ३३ बहुने
ति दुर्दंतस्य चित्तस्याल्पकालाभ्यासे वाक्यत्वादिति भावः युक्तिं अध्यात्मविद्याविद्यासाधुसंगसहितदृष्टिं द्विविधे योगवि

सि१

प्राप्तव्यं बहारशीलत्वात् भवभावनानिसंसादि
३३

आश्रित्य ज्ञात्वा ४८ विकलनेने विविकल्पं निर्विकारं च कलनाचेतसो वा होन्मुखता त इति तस्तस्मिन् रोधशीलस्स नृहृदि हा
 देवसुराण्येव तिष्ठन् व्यस्यानकाले तु यथोचितं क्रिया कुर्वन् नपि आसंगसिमेन उदिता श्रीः प्रागुक्तगुणसंपद्यस्य तथा विधस्स नृ
 अकलपदमेत्यथेति तृर्थः ५० इति श्री वा० ता० श्री उ० दिनवति तमः सर्गः ॥ ८२ ॥ विचारप्रोढिवैराग्यसद्गुणो बोधसंस्थितो वि
 षये रप्रधृष्यत्वाद्दण्डिते त्रसमास्थितिः तत्रादावत्यंततस्यापि विचारस्य चित्तनिग्रहस्य च हृत्य त्यागने प्रवृत्तिद्वारा क्रमान्मो
 क्षोपयवसानं भवतीत्याह मनोगिति जन्मनः फलमित्यनेन विचारशून्यस्य जन्मेव निष्फलमिति ध्वनितं तस्य जन्मसाफल्यो
 मुक्तासंविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ज्ञानवानेव सुखभाक् ज्ञानवानेव जीवति ५८ ज्ञानवानेव बलवानांस्तस्माद्वा
 नमयो भव संवेद्यवर्जिते मनुजमभाधमेकं संवित्पदं विकलने कलयन् महात्मनू हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रिया
 नु कुर्वन् कर्तृपदमेत्यस्य मोदिति श्रीः ५० इति मो० पू० संसृति निराकराणां क्रमयोगोपदेशः संमना गपि विचारेण
 चेतसः स्वस्य निग्रहः मना गपि कृतो येन तेनासंजन्मनः फलं १ विचारकालो कायेषां हृदि स्फुरति पेलवा ए
 षेवाभ्यासयोगेन प्रयाति रातशाखतां २ किंचित्प्रोढविकारं तु नरे वैराग्यपूर्वं संप्रयंति गुणाः शुद्धाः सरः पूर्यमि
 वां उजाः ३ सम्पत्तिविचारिणो प्राज्ञं यथाभूता बलं किं न आसादयत्यपि स्फाराना विद्यावि भवाभ्रं ४ किं कुर्वन्ती
 ह विषया मानस्योद्धतयस्तथा आधयो व्याधयो व्याधिसम्पदं दर्शनसन्मनः ५ कोत्र मत्पवना पूरास्तडित्यटलपाटला
 पुष्करा वतजलदा गृहीता बालमुखि मिः ६ कनभामध्यासं स्थेदुर्मुग्धैर्मतीसमुद्भूतैः मुग्धयांगनया वद्भोगुग्धै
 पयोगिता मुपपादयति विचारेत्यादिना विचारकल्पवृक्षस्य कालोकात्रं कुरः २ गुणाः प्रागुक्तशसदमादयः अं उजापति
 रणामत्स्याश्च ३ यथाभूतं यथार्थं भात्मतत्त्वसबलं कथितुं शीलमस्य स्फाराः प्रचयप्रकर्षाभ्यां ख्याता अपि हेराण्यगर्भप
 दांताः अविद्याकार्यभूता विभवानासादयति न प्रलोभयति ५ किं कुर्वन्ति कं विकारं जनयंति निर्विकारात्मभूतयोतस्येति भा
 वः ५ तत्प्रलोभनामध्यासमेवाभ्योक्तिमिदं कथयति कल्यादिना पु वातख्याः

गः
६२
श्री
वशि
६३
वाच
३

১৮৬৫ খ্রিঃ ১৫
 ১৮৬৫ খ্রিঃ ১৫

कोशयानिवमृदुत्वेऽर्धे निदलजालानि पल्लवसमूहायाश्चेति प्राक्तनभातुविशेषाद्दहशामिथादिव्य रसपत्न्याविल
वा० टी० शतशालेषु ३१ कुड्यपदेन तद्वयविनो गृह्यलक्ष्यं ते ३८ अचलः देवाद्यप्रकथः ३९ कुंतादिषु जातिषु ४० कदंवादिवृक्षजा
उप० १ तिषु जयादिगुल्मवल्लीजातिषु ४१ चंदनादिष्वंगरागमे देषु लाक्षाप्रलक्तकसः ४२ द्विजः मयामेदिष्विवरतिननिबध्ना
२५६ ति प्रियाप्रिययोः समबुद्धिः अप्रियेष्वविज्ञो भग्न ४३ एकं भयं हेतुं ध्वनिं पस्तस्य भयं न जायत इत्याह अर्ध्वावित्यादिना प्रति

कोशेयदलजालेषु चंद्रविंवकलादिषु कल्पपादपकुंजेषु देहशोभाविलासिषु ३१ ३२ रत्नकांचनकुड्येषु मुक्ता
मणिमयेषु च तिलोत्तमोर्वशीरंभाभेनकांगलितासु च ३८ केषुचिद्दर्शनं श्रीमान्नाभिवांछत्यसक्तधीः परिपूर्ण
मनामानीमौनीशत्रुषु चाचल इदं ज्ञानवान्कुंदमंदारकल्हारकमलादिषु कुमुदोत्पल पुन्नागकेतक्यगुरुजो
तिषु ४० कदंबचूतजंबाश्रुकिंशुकाशोकशाखिषु जयातिमुक्तसौवीरविंवपालपदामसु ४१ चंदनागुरु कर्पूर
लान्तामृगमंदेषु च काशमीरजलवंगैलाकंकोलतगरादिषु ४२ केषुचिन्ननवध्नातिसौगंध्यरतिमेकधीः समवु
द्भिरबद्धोभोमधामोदेष्विवादिजः अद्योगउगुडारेवप्रतिश्रुत्वस्वनेगिरी विनादेचमृगेंद्राणानन्यभ्यतिभनाग
पि ३६ द्विषद्गैरीविनादेनपटहा रणेतेनच कटकोदंडघोषेणानविभेतिभनागपि ४५ मत्तवारणचंहासुवेता
लकलनासुच पिशाम्बरसः चंडासुभनागपिनकंपते ४६ असनिस्वनघोषेणानगस्योटरवेणच शरावरा
निनादेनसंस्पृग्ध्वानीनकंपते ४७ वरुक्रकचकाषिरात्पितादिदलनेनच शराशति निपातेनकंपतेनस्वरूपतः ४८
नानंदमेत्युपवनेनखेदमुपगच्छति नखेदमोत्तमसु नानंदमुपगच्छति ४९ पूतांगारसमाकल्पाशोकतेक्षपिधन्वसु
पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाड्वलभूमिषु ५० क्षुरधारासुतीक्ष्णासुशय्यासुचनवात्पलैः उन्नताचलदेशेषुकूपकोश
तलेषु च ५१ शिलास्वर्काश्चिरुसासमृद्धीषु ललनासु च संपत्त्वापत्सु चाग्रासु मरणसु च ५२

सुत्रप्रतिध्वनिस्तद्व्युत्पत्त्यने-प्राकाशजशब्दे ४४ पट्टः भाउंयराख्योत्पाद्यविशेषः ४५ मत्तवारणानां वृंहस्पृगतिषु वृंहं मुरोश्रं

हल इत्यप्रत्ययः वेतात्मानो कलानासुक लेहादिध्वनि
पुपि प्रण चरत्तस्योच्चेडास सिहनादसु ४६ ऐरावोहरावा
सस्यनिदानेन ४७ बहत्तप्रलतक्रक चस्पकाषिणध्वनि

पुनः

तंवीणादिचर्मणा नूवनहुमरजादिसुविमंतविद्वंशादिचित्रंपरिशेषां धनकां स्पतालादिवयद्याघंतत्त्वनेपुत्र २८ २८
नालकदलीस्तंभानांपद्मवर्षकपोयत्रसुर्गधर्वकन्यानामिवांगानि भववायास्तथाविधलताशा लिनंदनकलिगुक्राडसु

सं. प्र. ५. ८
विं. ड. व. न. ज्ञा. ति. भे. दः. ३२. प्रा. दि. श. द. यो. म. व. ज्ञा. ति. भे. दः. ते. से.
प. य. सि. द. वि. से. का. त. विं. डी. भू. तं. द्र. व. य. भा. मि. धा. ३३. आ. मि. ध. सु.
प्रा. त. ३४. ल. य. प्रा. दी. र. ल. व. सु. ल. य. भा. स. त. वं. ड. वि. व. इ. दि. क्त्वा. ला.

वा० टी०
उप०
२५७

६६ प्राततचेतसां एणात्मा कारवित्ततचित्तानां ६७ सर्वस्य जगतः आ - - - - - ज्ञानत्वं दर्शनादेतस्य जगत्काः ६८ इह ते
इह ति उपादत्त इति यावत् ७० प्रतीते सूर्या अदर्शनादक्षहरिणस्य हरणीयं कर्तमानभ्रमः सकाशाद्यत्पल्लवांकुरप्राप्यं वि
षयज्ञातं जायते यच्च भविष्यत्तत्सर्वं तत्त्वज्ञदृशायथासं विदेव प्रथते तथा विद्यदादितत्त्वांकुरमिव स्थितं सर्वस्य शक्तिविष
यांतरमपीत्यर्थः ७१ उक्तार्थसिद्धौ युक्तिमाह आदाविति चकार स्वर्धेतस्य वर्तमाने मध्ये कंचित्काल लवं दृष्ट्वा सत्तासं वि

विचारणां भव्यपदं विष्णोः तदधियमात्मनि न हरेति विकल्पो घाजलौघाद्रनपर्वतं ६५ सर्वस्य कल्पसीमंते विष्णोः ता
ये परेपदे तेषां लक्ष्यस्वरूपाणां मेरुरेव लणायते ६६ जगज्जरत्नलवो विषं चाभ्रतमेव च क्षणः कल्पसहस्रं च
समप्राततचेतसां ६७ संविन्मात्रजगदिति मत्वा मुदितबुद्धयः संविन्मयत्वादंतस्य जगत्कारविरंत्यमी ६८ संविन्मा
त्रे परे स्यादे जागते वस्तुपंजरे किं हेयं किमुपादेयमिह तत्त्वविदामतं ६९ संविदेव दमस्विलं भ्रांतिमन्यात्पजानघ सं
विन्मयवपुः स्फारं किं जहाति किमीहते ७० यदेतज्जायते भ्रमे भविष्यत्यस्नवांकुरं तत्संविदेव प्रथते तथा तत्त्वांकु
रस्थित ७१ आदावं ते च यन्नास्ति वर्तमाने पितस्य च कंचित्काल लवं दृष्ट्वा सत्तासौ संविदे भ्रमः ७२ इति मत्वा धियं ल ५
त्यत्काभावाभावानुपातिनी निःसंगसंविद्रास्पो भवभावांतमागतः ७३ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि
कर्म कुर्वन् न कुर्वन्नानिःसंगः सन्न लिप्यते ७४ गतसंगेन मनसा कुर्वन् न लिप्यते सुखदुःखैर्महाबाहो मनो र
थदशास्त्रिव ७५ गतसंगामतिं कुर्वन् कुर्वन् पंगयद्विभिः न लिप्यते सुखे दुःखैर्मनो रथदशास्त्रिव ७६ गतसं
गमना दृष्ट्या पश्यन् धिन पश्यति शतद्वयस्य चित्तत्वाद्यलेनाप्यनुभूयते ७७

दो भ्रम एवेत्यर्थः ७२ इति उक्तमर्थं मत्वा मननेन दृष्टीकृत्य भावाभावविकल्पानुपातिनी धियं त्यक्त्वा ७३ केवलैरासंगदोषशून्यैः
कुर्वन्मुत्पानकाले अकुर्वन्समाधिकाले ७४ मनो रथदशासु मनोराज्यविभवेषु नष्टेषु वा यथा सुखदुःखैर्न लिप्यते त
द्यत् ७५ अकुर्वन्भोक्ता मदर्शनेन मतिंगतसंगं कुर्वन् अंगयद्विभिः शरीराद्युपकरणैः कुर्वन् व्यवहरन्नपि ७६ २५७

इति कल्पे अथ तत्राज्ञानात्तयतीत्यारुचिचारणमि
 दृक्क तर्हि इन्द्रियाणि विरहितं तन्मात्रं अतस्तत्राज्ञानमि
 दृक्क तर्हि इन्द्रियाणि विरहितं तन्मात्रं अतस्तत्राज्ञानमि

भारवाहनादिकर्मकर्त्ता श्रोतः पुरुषः भारोत्तारणा इव अंतर्मुखमनाविश्रुतिसुखमनुभवत् उदासीनास्तिष्ठ तीत्यर्थः
 ५३ अयोधेयैः संकुचितांगा सुग्राहव्यस्येव प्रारब्धशेषोपनीता सुनरकारपभूमिषु ५४ नैव श्रपं व्याकुलतां ५५ मलादि
 गोमयादिस्निग्धं आश्रिभूतं नखं गतरसमपि मृद्वं परिष्कृतमन्नं तद्धृत ५५ सद्यो बुद्धिरत्वेन प्रसिद्धस्य विवफलस्य
 प्रतिविषाणां विषप्रायाणां आकल्कानां सर्वतः कषायाणां क्षीरस्येक्षोः सलिलस्य अधसः ओदनस्य च आस्वाद
 नैविषये समस्तुल्यचित्तो भवतीत्यर्थः ५७ रक्तः पिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवत् तत्साधारण्येनाह भैरेयेति

विहरन्नपिनोद्वेगी नानदमुपगच्छति अंतर्मुखमनानित्यं कर्मकर्त्तैव तिष्ठति ५३ उभयसंकुचितांगा सुनरका
 ररूपभूमिषु परस्परैर्नितानं तकुंततो मरुद्विषु ५४ न विभेति न चादन्ने नैव श्रपं न च दीनतां समस्तस्य मनामोनी
 धारस्तिष्ठति शैलवत् ५५ अपवित्रमयस्ये च विषसिक्तं मलाद्यपि भुत्काजरयति क्षीप्रं स्निग्धं नखं च मृद्वं च वत्
 ५६ विवप्रतिविषाकल्पक्षीरेक्षु सलिलांधसां असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्यासादने समः ५७ भैरेयमदिरा
 ५८ क्षीरं कर्मदोरसासेवेः रुक्षास्थितृणकेशांतैर्न हृष्यति न कुप्यति ५८ जीवितस्यापि हतं रिंदातारं चैकस्त्वया
 इशा प्रसादमाधुर्यशालिना परिपश्यति ५९ स्थिरास्थिरशरीरेषु रम्येषु वस्तुषु न हृष्येत्तायति वासदा
 ६० समतपेक्षया ६० मुक्तास्थित्वाद्यास्थेय रूपत्वाद्गुणतः स्थितौ नूनं विदितवेधत्वातीरागत्वात्स्वचेतसः ६१
 न कस्यचिन्नो कदा दक्षस्य विषयस्थितौ इदं तिप्रसरं साधुराधिप्रोक्तयाधिया ६२ अतस्त्वज्ञप्रविश्रोत
 मलब्धात्मानमस्थितिं निगिरंतीन्द्रियाणां गृहरेणा इव पल्लवं ६३ उद्यमानं भवामोघो वासनावीचिवे स्तितं
 तस्य शत्रुभिन्नयो रपि समद्विमाह जीवितस्येति जीवितस्य दातारमित्यपि संबन्धः ६४ स्थिरेषु स्थिरस्यापि पुद्गादिशरीरेषु
 स्थिरेषु मर्त्यादिशरीरेषु च रम्येषु तद्गोपवस्तुषु च समतया इक्षुयादीप्तया ६० चेतसः नीरागत्वादिदितवेधत्वाच्च हेतोर्जी
 गतः स्थितौ --- द्विषयाणां च भिष्यात्वन आस्थाया अयाग्यरूपत्वाच्च अक्षस्य विषयस्थितौ प्रसरसदा विचारसस्य

इति कल्पे अथ तत्राज्ञानात्तयतीत्यारुचिचारणमि
 दृक्क तर्हि इन्द्रियाणि विरहितं तन्मात्रं अतस्तत्राज्ञानमि
 दृक्क तर्हि इन्द्रियाणि विरहितं तन्मात्रं अतस्तत्राज्ञानमि

वा० टी० सत्ताम्यं ब्रह्मेव रस्य न विमुंचसि यदीत्यनुषंगः

६३ ६४ निगृहीताः इन्द्रियलक्षणः गृह्यो नीतिगृहाः पा

उप० शायेन ६५ भोगविशेषादिहेतौ वस्तुजाले सदासमग्रे प्रचुरतरे सुत शयः अंतर्वहिरपि अदीनं स्पृहायां चादि

२५८ २५९ देव्यवर्जितं सत्त्वं यस्य स्ववर्णाग्रमोचितसहितं क्रमस्थाद्यापारमात्रादन्य किंचिदप्यसौ न राकृति ६६ संसर्गक्रियाभि

निवेशः संबंधः फलामिलापस्तद्विहीनयेव धिया अंतः स्वात्मनिरमते ६७ संस्वीयं प्रकृतं पूर्वस्मिन् जंशं ति प्रत्यादसमदर्श

विहरन्व्यवहारेषु स्वस्वदुःखदशासु च न विमुंचसि सत्ताम्यं तदसंगो सिराघ ६२ संपद्यापदि चेवात्मा यदि

तेलक्ष्यते समः यथा प्राप्तानुवर्तते च तदसंगो सिराघव ६३ असंगता भनायासा जीवन्मुक्तिं स्थितिं स्थिरां अव

लं व्यसमः त्वस्थो वीतरागे भवानघ ६४ जीवन्मुक्तमतिमौ नि निगृहीतैर्द्रियगृहः अमानमदमात्सर्यं आर्यति

यति विज्वरं ६५ सदासमग्रेपि हि वस्तुजाले समासयोपंतरदीनसत्त्वेः व्यापारमात्रात् सहजा क्रमस्थान किंचिदप्य

न्यस्यो करोति ६६ यदेव किंचि कृतं क्रमस्थं कर्तव्यं मालीयमसौ न देवः संसर्गसंबंधविहीनयेव कुर्वन् न खेदं

रमते धिया तः ६७ अथापदे प्राप्य सुसंपदं वा महामतिः त्वप्रकृतं स्वभावं जहाति नो मंदरवोल्लितोपिशोल्क्य

यथा क्षीरं मयौ वुराशिः ६८ संप्राप्य संप्राप्य मथापदं वा सरीसृपत्वं सूर्यायतां वा तिष्ठत्यखे दोदयमस्तपहर्षं

क्षयोदयो चिंदुदिवैकरूपः ६९ निरस्तसंरंभमथास्तभेदं प्रशान्तनानाफलव लुबेधं विचारयात्मानमदी

नादि स्वभावं नो जहाति यथा मंदरेण वोल्लितो मथितोपि क्षीरमयौ वुराशिः सहजं शौल्भं न जहाति तद्वत् ६८ आपदं दारि

द्र्यादिसरीसृपत्वं दुंदुभादियोनिं अखेदोदयं अस्तहर्षं चेति स्थितिक्रियाविशेषणं क्षयोदयेषु कलानामुपचयापव

यकालेषु उदयास्तमयकालेषु वा ६९ दर्शितलक्षणां जीवन्मुक्तिसुखप्राप्तेरागद्वेषभेदासनाक्षयाभ्याससहितः आत्म

विचार एवोपाय इति तमेव रामायोपदिशन्नुपसंहरति निरस्तसंरंभः क्रोधः त्रिण्यपि क्रियाविशेषाणां निधया येन वि

७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

निष्पद्यन्ति भावाः संयोगो विद्यो जे च रूपाभिर्षु वि
षादरागा दिवासेनैव संग इति कथ्यते इत्यर्थः
२४ २५ यावद्देहात्कारणं प्रत्यक्षं तत् २६ २७ २८

अन्यस्य चित्तत्वदिति अन्यथा सकचित्तत्वात् शयनपिनयशपतीत्येतादाले अपिशब्दादने प्रसवैरनुभूय इतत्तयः अ
न्यत्र मनाः प्रभूतनादशमित्यत्र मनाः प्रभूतनाः प्रोषमिति श्रुतिरप्यत्र संवादिनीति भावः ७७ ७८ उन्मीषन्नेत्रे उन्मीलय
नपि निमिषन्ननुन्मीलयन्नेव एवं कर्मद्वयगणोचपदार्थस्वविषये संस्कारवलात्पतत्यपि सति अयं न पतति ७९ श
बं पश्यतोऽप्यदर्शनादिदेशांतरस्य चेतो भिरन्यत्र गतमनसैरात्मनः स्वस्मिन् हे स्थिते मूर्खैः यामैरेरप्रोठमतिभिर्वालपश्चादि
गतसंगमनाजंतुः पश्यन्नेव न पश्यति नश्यतोऽप्यपि श्रुत्वां प्रनस्य शत्यपिनस्य शनू ७८ न जिघ्रत्यपि सं जिघ्रन्
न्मिषन्निमिषन्नपि पदार्थे च पतत्येवं वलात्पतति नाप्ययं ७९ देशांतरस्य चेतो भिरेतदात्मगुस्तस्थितेः अप्रोठ
मतिभिः साधुमूर्खैरप्यनुभूयते ८० संगकारणमर्थानां संगः संसारकारणं संगः कारणमात्मानां संगः कारणमा
पदां ८१ संगत्यागं विदुर्मोक्षसंगत्यागादजन्मता संगत्यजत्वभावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ८२ श्रीराम उवाच
सर्वसंशयनीहारशस्त्रमास्ततस्ते मुने संगः किमुच्यते ब्रह्मसमासेन मया प्रभो ८३ श्रीविशिष्ट उवाच भावाभा
वपदार्थानां हषभिर्ष्वेकारदा मलिना वासना येषां सा संग इति कथ्यते ८४ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्म
कारिणी मुक्ता हर्षविवादाभ्यां शुद्धा भवति वासना तामसं गाभिधां विद्विष्यत्तदहं च भाविनी तथा या क्रियते क
र्मन तद्धं धापये पुनः अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसां युक्ता हर्षविषादाभ्यां बंधनी वासना भवेत् सैवो
क्ता संगशब्देन पुनर्जनि न कारिणी तथा य क्रियते कर्म तद्धं धापयेव केवलं ८८ एवं रूपं परित्यज्य संगं स्वात्मवि
कारदं यदिति धृत्य निर्व्यग्रः कुर्वन् अपि न लिप्यसे ८९ हर्षाभ्यां विषादाभ्यां यद्विद्वत्सिना न्यतां वीतरागभय
क्रोधस्तदसंगो सिराधव ९० उः खेन गता विमाया सिय दिहृष्यसि नोत्सुखैः आशां वैवश्यमनुत्सृज्य तदसंगो
निष्प्रसाधुसम्पगनुभूयत इति नात्र विवाद इत्यर्थः ९० तथा च संसर्ग इव कपदार्थदर्शनिमेव बंधं हेतुनां संसक्तचित्त
स्येत्याशयेनाह संग इति ९१ मोक्षवर्तमानदेहादिसंबंधनिवृत्तिः अजन्मता भाविदेहादिवंधनिवारणमिति भेदः ९२

किं लिप्तामा न्येन पुंसकं प्रभः सखः २३ इत्य

वा. १०.
उप०
२५६

तथाविचारउदितप्रसरस्यसमाधेर्विलासेनसर्ववृत्तनात्तयाचुङ्गपासमधिगतमात्मरूपं दृश्यमवश्यं दृश्यं
वस्तुजयातथाविधयाभ्रातरवभ्रविधातत्कार्यदाहसमतयाङ्गुपादीप्तयाधियागतज्वरंनिर्दुःखंनिरति-
शयानंदरूपंपरमपदंभवत्वंवयमध्यास्व तदवलंबनंपुनरावृत्तिशंशंकावारूणायाह पुनरि हेतितस्मात्त-
त्त्वसाक्षात्कारेणैवाविधातत्कार्यसर्वनिर्पेपिशमनान्नित्यनिरतिशयानंदस्वत्वरूपेप्रतिष्ठेतिथिङ् १०१ ॥

तयोउदितप्रसरविलास्युङ्गयागतज्वरंपदमवलंबयामलं धियेङ्गुयापुनरिहजन्मवेधनेनैववध्यसे
मधिगतात्मदृश्यया ६३ इति श्रीमहारामायणो शतसाहस्रं संहितायां वा लकांडे वाशिष्ठमोपा
ये उपशमप्रकरणे समदर्शिनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ६३ उपशमप्रकरणं समाप्तम् शुभं

दो २

२५३

इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिनवतितमः सर्गः ६३ इति श्रीमत्प रमहं
सिपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीशमचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य
द्र २ स्वश्रीगंगाधरसरस्वतीख्यभिक्षोः शिष्येण श्रीम दानंदबोधेन्द्रसरस्वतीख्यभिक्षुणाविरचिते
वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे प्रकरणे उपशमप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥ शुभं ॥ ॥ प्रकरणमूलश्लोकटी

१००००

सर्वमिलुसंख्या

२५६

352154
9-24

counts.

904

260
Dec. 106

3